INLEIDING

TOT DE

HINDOE-JAVAANSCHE KUNST

DOOR

Dr. N. J. KROM

INLEIDING

TOT DE

HINDOE-JAVAANSCHE KUNST

2de druk.
HC. 1-3. 1925.

INLEIDING

TOT DE

HINDOE-JAVAANSCHE KUNST

DOOR

Dr. N. J. KROM

OUD-CHEF VAN DEN OUDHEIDKUNDIGEN DIENST IN NED.-INDIË

EERSTE DEEL

MET EEN OUDHEIDKUNDIGE KAART EN 42 PLATEN

Uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned.-Indië; met ondersteuning van het Departement van Koloniën

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1920

INHOUD.

Blz.

Lijst der platen IX

Voorbericht XI

HOOFDSTUK I. — *Geschiedenis van het oudheidkundig en kunsthistorisch onderzoek.* 1

Prapañtja — Belangstelling in den Compagniestijd; Engelhard — Opnamen van Cornelius — Raffles en zijn helpers — Reuvens — Onderzoekingen van Van der Vlis, Hartmann en Van Hoëvell — Baraboeḍoer-opname van Wilsen — Beschrijvingen van Brumund — Werkzaamheid van Friederich en Hoepermans — Fotografieën van Van Kinsbergen — Werken van Leemans, Fergusson en Veth — IJzerman en de Prambanan-opname — Catalogus van Groeneveldt — Inventarisatie door Verbeek — Onderzoek in Jogjakarta — De Mēndoet-restauratie — Pleyte, Von Saher en Rouffaer — Brandes en de Oudheidkundige Commissie — De Baraboeḍoer-restauratie door Van Erp — Nieuwere studies — De Oudheidkundige Dienst.

HOOFDSTUK II. — *Geschiedenis van Java in den Hindoe-tijd* . . 33

Java vóór de Hindoe's — Bronnen voor het historisch onderzoek: inscripties, Chineesche berichten, Nāgarakrētāgama, Pararaton, enz. — West-Java — Samenhang van Midden- met West- en Oost-Java — De Midden-Javaansche periode — De overgang naar het Oosten — Rijken van Siṇḍok en Airlangga — De rijksdeeling en het overwicht van Kaḍiri — De vorsten van Singhasāri — Het tusschenbewind en de Chineesche inval — Het rijk van Madjapahit — Bloeiperiode onder het Regentschap en onder Hayam Woeroek — Spoedig verval — Het einde van Madjapahit.

HOOFDSTUK III. — *Godsdienstige voorstellingen* 67

De drie gezindten — Çiwaïsme — Çiwa als Mahādewa, Mahākāla en Bhaṭāra Goeroe — Lingga en yoni — Pārwatī, Doergā — Gaṇeça en Skanda — Wishṇoe en de tien awatāra's — Çrī — Harihara — Brahmā — De Trimōērti — De hoeders

der windstreken — Koewera — Boeddhisme — Het Mahāyāna — Tantrisme — Boeddha en Dhyāni-Boeddha's — Bodhisattwa's: Maitreya, Awalokiteçwara — Tārā's — Boeddhistische goden en godinnen — Nāga's, kinnara's, rākshasa's, enz. — Het syncretisme — De apotheose.

HOOFDSTUK IV. — *Polynesische oudheden. Afkomst en techniek der Midden-Javaansche kunst* 93

Praehistorica — Megalithische grafmonumenten — Polynesische beelden — Hindoe-Javaansche kunst — Gegevens om de afkomst te bepalen — Pallawa- en Nāgarī-schrift — Koeñdjarakoeñdja — Vorm van Boeddhisme — Overeenkomst van Kawi-schrift met Kambodjaansch en Tjamsch — Inlandsche tradities — Kunsthistorische gegevens — Gandhāra, Amarāwatī, enz. — Drawiḍische stijl — Verband met Tjampā.

Midden- en Oost-Javaansche kunst — Samenstelling van de tjaṇḍi — Van Erp's Prambanan-rapport — Bouwtechniek, gebruik van mortel, steenverbindingen, fundeering, enz. — Constructief en decoratief ornament — Stucco — Ornament-motieven: recalcitrante spiraal, kāla-makara, enz.

HOOFDSTUK V. — *Oudste Çiwaïtische tempels. De Dieng* . . . 125

Opschrift van Toek-Mas — De Goenoeng Woekir en omgeving — Het Diëng-plateau — Opnamen van Cornelius, Van Kinsbergen en anderen — Inscripties — Ligging der oudheden en namen daarvan — De Westelijke tempels; Tj. Gaṭotkatja — Tj. Bima — Tj. Parikësit en Dwarawati — De Ardjoena-groep; Tj. Ardjoena, Sëmar, Srikandi, Poentadewa, Sëmbadra — Waterleiding, Tjaṇḍi A, en andere fundamenten — Trappen en toegangswegen — Beelden en fragmenten — Beteekenis van den Diëng.

HOOFDSTUK VI. — *Oude heiligdommen in Noordelijk Midden-Java. Gëdong-Sanga* 157

Omgeving van den Diëng — Tjaṇḍi Argapoera — Tjaṇḍi's Perot en Pringapoes — Andere overblijfselen in Tëmanggoeng; Gandasoeli enz. — De Oengaran — Tjaṇḍi Argakoesoema — Pëngilon, Sikoenir, Sidamoekti enz. — Gëḍong Sanga — Bezoek van Domis en Knebel — Onderzoekingen van Van Stein Callenfels — Samenstelling van het tempel-complex — Overeenkomst en verschil met den Diëng — De tempels in Sëmarang — Groep I tot III — De tempels in Këdoe — Groep IV tot IX — Fundamenten in de omgeving.

HOOFDSTUK VII. — *Prambanan. Algemeen overzicht. De oudste tempels* 184

Terrein van Prambanan — Opnamen van Cornelius, Brumund, IJzerman, Brandes en Van Erp — De kraton van Ratoe Baka — Tjaṇḍi Idjo — Vlakte van Saragĕḍoeg — Tjaṇḍi Abang, enz. — Tempels van Djoboan (Singha, enz.) — Westelijk deel der Prambanan-vlakte — Monument van Tjoepoewatoe — Tjaṇḍi Kalasan — Tjaṇḍi Sari — Oostelijk deel der Prambanan-vlakte — Opschrift van Kĕloerak — Tjaṇḍi Loemboeng — Het Tjaṇḍi-Sewoe-complex — De voortempels; Tjaṇḍi Boebrah enz. — De hoofd-groep — De bijtempeltjes — Het hoofdgebouw — Verhouding tusschen architectuur en ornament.

HOOFDSTUK VIII. — *Mĕndoet en omgeving* 226

Ontdekking door Hartmann — Restauratie onder Brandes en Van Erp — Beschrijving van het gebouw en verklaring der reliefs — De beelden binnen het heiligdom — Het tempelterrein — Beteekenis van den Mĕndoet — De omgeving — Tjaṇḍi Ngawèn — De beelden van Tjaṇḍi Banon.

HOOFDSTUK IX. — *De Baraboeḍoer* 254

Plaats, naam en stichtingstijd van den stōēpa — De inscripties van den bedolven voet — Opnamen van Cornelius, Hartmann, Wilsen, Brumund, Van Kinsbergen en Cephas — De tempelschennis van 1896 — Ontdekkingen van Oldenburg, Pleyte en Foucher — Werkzaamheid van Brandes en Van Erp — De Tjaṇḍi Pawon als voortempel — Kerkhof en klooster — Bouwkundige opzet van het monument — De voet — De gaanderijen en de nistempeltjes — Trappen en poorten — Het plateau en de terrassen — De hoofd-stōēpa en de relieken.

HOOFDSTUK X. — *De Baraboeḍoer (vervolg)* 282

Karakter der reliefs in het algemeen — De Abhidharmatekst om den voet — De Lalitawistara in de eerste gaanderij — De reeksen van awadāna's en djātaka's — De Djātakamālā enz. — De Gaṇḍawyōēha in de tweede gaanderij — De Maitreya-verhalen van de derde gaanderij — De Samantabhadra-tekst van de vierde gaanderij — Afwezigheid van het Nirwāṇa — De Dhyāni-Boeddha's — Het zoogenaamde hoofdbeeld — Baraboeḍoer als bron voor het Javaansche Mahāyāna — Tantrische ontwikkeling — De kunst van Baraboeḍoer.

HOOFDSTUK XI. — *Kleine tempels in het hart van Java. Grottempels. Westelijk Midden-Java* 309

Tjaṇḍi Selagriya — Tempels bij Magĕlang — Tjaṇḍi Panas, Renteng, enz. — Tjaṇḍi Doekoeh — Kali Sĕṇdjaya — Tempeltjes in Soerakarta — Overblijfselen in Goenoeng-Kidoel — Tjaṇḍi Moerangan, enz. — Tempels in Moentilan — Tjaṇḍi Asoe — Tjaṇḍi Pĕṇḍĕm en Loemboeng.

Çiwaïtische grottempels — Batoe-rong — Grotten in Koeṭa-ardja; Goenoeng Lawang, Tĕbasan, Kĕsawen en Mĕranti — Oudheden van Banjoemas en Pĕkalongan — Overblijfselen in Dara en Tĕgal — Karakter dezer kunst — Garamanik, enz.

HOOFDSTUK XII. — *Prambanan. De Lara Djonggrang-groep* . . 340

De tijd van Daksha — Benaming van de tempelgroep — Opnamen van vóór 1885 — Ontgravingen van IJzerman en Groneman — Herstellingsarbeid door Van Erp — Het tempelcomplex — De bijtempeltjes — De acht groote heiligdommen — Eénheid der groep — De Çiwa-tempel — Ornament, hemelingenreliefs enz. — Rāmāyaṇa-reliefs — De hoeders der windstreken — De zijkapellen — Het hoofdvertrek — De Brahmā-tempel — Slot van het Rāmāyaṇa — De Wishṇoe-tempel — Krĕshṇa-reliefs — De Nandi-tempel — De andere tempelgebouwen — Belang van Lara Djonggrang.

HOOFDSTUK XIII. — *Prambanan (slot). Overgang naar Oost-Java.* 379

Overeenkomst van de late Midden-Javaansche en vroege Oost-Javaansche kunst — Tjaṇḍi Plaosan — De Bodhisattwa's en de reliefs — Het verdere complex — Tjaṇḍi Sadjiwan — De Oostelijke Prambanan-overblijfselen — Mĕndang Kamoelan — Oudste tempels van Oost-Java — Tjaṇḍi Goenoeng-Gangsir — Tjaṇḍi Pamotan — Djalatoeṇḍa — Bĕlahan — Oudheden in Madioen — West-Java.

LIJST DER PLATEN.

	Oudheidkundige kaart van Midden- en Oost-Java	vooraan.
		teg. blz.
1.	Terreinkaart van het Diëng-plateau	132
2.	Tjaṇḍi Bima	138
3.	Gezicht op de Ardjoena-groep	144
4.	Tjaṇḍi Poentadewa	148
5.	Tjaṇḍi Pringapoes	160
6.	Midden-Javaansche makara's	170
7.	Terreinkaart van Prambanan	186
8.	Monument van Tjoepoewatoe	196
9.	Tjaṇḍi Kalasan	196
10.	Tjaṇḍi Sarí	202
11.	Tjaṇḍi Loemboeng (Prambanan)	208
12.	Plattegrond der Tjaṇḍi Sewoe-groep	212
13.	Bijtempels van Tjaṇḍi Sewoe	214
14.	Hoofdtempel van Tjaṇḍi Sewoe	218
15.	Plattegrond van den Hoofdtempel van Tjaṇḍi Sewoe	220
16.	Tjaṇḍi Mëndoet, vóór de restauratie	226
17.	Tjaṇḍi Mëndoet, gerestaureerd	228
18.	Awalokiteçwara van Tjaṇḍi Mëndoet	244
19.	Beelden van Tjaṇḍi Banon	252
20.	Tjaṇḍi Pawon, vóór de restauratie	266
21.	Tjaṇḍi Pawon, gerestaureerd	268
22.	Plattegrond en doorsnede van Baraboeḍoer	270
23.	Gezicht op Baraboeḍoer	272
24.	Baraboeḍoer, gaanderij met nis	276
25.	Baraboeḍoer, poort	278
26.	Baraboeḍoer, terrassen en hoofd-stōēpa	280
27.	Baraboeḍoer, relief der vierde gaanderij	298
28.	Boeddha-beeld van Baraboeḍoer	300
29.	Tjaṇḍi Selagriya	312
30.	Tjaṇḍi Asoe (Kĕdoe)	322

teg. blz.

31. Plattegrond der Lara Djonggrang-groep 346
32. Çiwa-tempel van Lara Djonggrang 350
33. Çiwa-tempel, Rāmāyaṇa-reliefs 356
34. Spuier van den Çiwa-tempel 362
35. Mahādewa-beeld van Lara Djonggrang 366
36. Wishṇoe-tempel van Lara Djonggrang 368
37. Plattegrond der Plaosan-groep 380
38. Plattegrond van een der tjaṇḍi's te Plaosan 382
39. Tjaṇḍi Plaosan, zijwand-ornament 384
40. Maitreya-beeld van Tjaṇḍi Plaosan. 386
41. Tjaṇḍi Sadjiwan 392
42. Wishṇoe-beeld van Bĕlahan 410

VOORBERICHT.

Is op het oogenblik het tijdstip reeds gekomen tot het schrijven eener Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis?

Het zal wellicht ietwat vreemd aandoen, die vraag aan den aanvang van een werk als dit met een volmondig «neen» beantwoord te vinden. Wij stellen er echter prijs op deze onze opvatting zoo duidelijk mogelijk te formuleeren en daardoor dadelijk te doen blijken, wat dit boek wel, en vooral wat het niet bedoelt te geven.

Toen Brandes zijn meesterlijke monografie over de Tjandi Djago afsloot, schreef hij (Rapp. Oudh. Comm. 1902 pag. 2): «Van een eigenlijk gezegde bestudeering van het gebouw en zijn bijzonderheden kon geen sprake zijn. Deze kan nu deze beschrijving gereed is, eerst goed beginnen.» Iets dergelijks zal, hopen wij, met onze Inleiding het geval zijn. Een Handboek der Hindoe-Javaansche kunst is zij niet, in zooverre noch het wezen, noch de geschiedenis dier kunst aan de hand der thans beschikbare gegevens met voldoende zekerheid kan worden vastgesteld; wel echter kan zij door die gegevens te schiften en te waardeeren en in het algemeen een samenvattend overzicht te geven van wat er op het oogenblik aan uitingen der Hindoe-Javaansche kunst bekend is, een leiddraad verschaffen om die kunst te leeren kennen en een grondslag voor verdere studie.

De aanleiding tot het schrijven van dit boek werd gegeven door een tweetal opstellen, onder den titel «Klassieke kunst in ons Indië» naamloos verschenen in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 24 en 28 December 1915, waarin geklaagd werd over het ontbreken van een overzichtelijk werk over de Hindoe-kunst van Indië. Die klacht werd nader besproken door den Heer G. P. Rouffaer in datzelfde dagblad, op 31 December van dat jaar, en hoewel het verwijt «iets, dat zweemt naar een overzicht der Hindoe-kunst in Indië is nog niet geschreven» onbillijk werd geacht in verband met de werken van Raffles (1817), Veth (1878 en 1896), Kern (1911) en Scheltema (1912) [1]), meende toch ook de Heer Rouffaer, dat er aan een dergelijk boek behoefte bestond, vooral ter samenvatting van de vele en belangrijke resultaten, die het oudheidkundig onderzoek der laatste jaren, sinds Brandes' optreden in 1901, had opgeleverd; dit

[1]) Zie over deze werken verder ons eerste Hoofdstuk.

boek zou, rijk geïllustreerd, geschreven moeten worden voor het beschaafde Nederlandsche publiek. «Dan eerst zal ieder Nederlander met zijn eigen oogen kunnen zien en begrijpen, welk een schat van hoogstaande Hindoe-Javaansche beschaving ons erfdeel werd in onze Indische koloniën.» Ten slotte wees de Heer Rouffaer op de mogelijkheid om dit gedaan te krijgen, door middel van een opdracht tot het samenstellen van zulk een boek aan ondergeteekende.

Dit artikel bleek ook elders de aandacht te trekken. In het Voorloopig Verslag der Eerste Kamer nopens Hoofdstuk XI der Staatsbegrooting voor 1916, werd de wensch te kennen gegeven dat een opdracht als bovenbedoeld zou worden verleend. Inmiddels was de zaak eveneens ter sprake gebracht in het Bestuur van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië; het denkbeeld om de verschijning van een boek over Hindoe-Javaansche kunst te bevorderen vond er algemeene instemming, waarbij echter tevens op den voorgrond werd gesteld, dat het zijn waarde zou moeten ontleenen aan den wetenschappelijken inhoud en dat, ook al zou het bestemd zijn voor den beschaafden Nederlander hier te lande en in de koloniën, het geen aanbeveling zou verdienen toe te geven aan den wensch om den kring van lezers te vergrooten door er naar te streven dien inhoud voor te dragen in populairen vorm. Op dien grondslag richtte zich genoemd College tot ondergeteekende om diens inzichten inzake de samenstelling van zulk een werk te vernemen en deed het vervolgens, na nog de adviezen te hebben ingewonnen van den Heer G. P. Rouffaer, Prof. Dr. J. Ph. Vogel, en de Commissie van Bijstand voor het Oudheidkundig Onderzoek in Nederlandsch-Indië, aan den Minister van Koloniën het voorstel, het schrijven van een samenvattend werk over Hindoe-Javaansche kunst aan ondergeteekende op te dragen. Na ondersteunend advies van dien Bewindsman werd de opdracht bij Besluit van den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië van 8 September 1916 n°. 4 verleend, en de datum, waarop met deze taak aangevangen zou worden, door den Minister nader bepaald op 1 Maart 1917. [1])

Een «populair» boek mocht het dus niet worden; verlangd werd een wetenschappelijk werk, tevens leesbaar voor den beschaafden leek. Wij hebben dan ook de wetenschappelijke gegevens zooveel mogelijk verwerkt en zelfs niet geschroomd hier en daar bijzonderheden te vermelden, die bepaaldelijk voor den vakman van belang zouden zijn; doch aan den anderen kant hebben wij om den niet-deskundigen lezer wegwijs te maken, eenige inleidende hoofdstukken over de geschiedenis van Java,

[1]) Aangaande dezen gang van zaken kan men de gedrukte Notulen van het Instituut raadplegen, en wel 1916 p. V, IX, XX, XXVII, XXXIII; 1916—'17 p. VIII, XII; 1917 p. VII (Bijdragen 72 en 73).

de godsdienstige voorstellingen enz. vooraf doen gaan en in het algemeen in de terminologie alle overtollige geleerdheid zooveel als doenlijk was vermeden. Dat door zulk een combinatie de eenheid in de behandeling wel eenige schade moest ondervinden, is een bezwaar, dat naar wij hopen niet al te zeer zal wegen.

Van heel wat ernstiger aard waren de moeielijkheden, die de eigenaardige gesteldheid der geraadpleegde bronnen met zich bracht. Het is bekend, dat systematisch oudheidkundig onderzoek nog slechts gedurende een beperkt aantal jaren heeft plaats gehad, en dus aan de meerderheid der overblijfselen van Hindoe-Javaansche kunst nog niet ten goede heeft kunnen komen. In de meeste gevallen moest dus worden afgegaan op min of meer onzekere gegevens, waarvan de juistheid veelal twijfelachtig was en die in den regel niet gecontroleerd konden worden, terwijl ook wanneer op de nauwkeurigheid vertrouwd mocht worden, de met zeer verschillend doel en onder zeer verschillend gezichtspunt ondernomen beschrijvingen en opnamen slechts zelden dien graad van volledigheid bereikten, welke van een bepaald oudheidkundig onderzoek te verwachten was. Daarenboven is ook van de gegevens, die de opnamen van den Oudheidkundigen Dienst hebben opgeleverd, nog maar een zeer klein deel gepubliceerd of buiten Batavia bereikbaar, en hoewel wij een en ander somtijds konden aanvullen uit eigen aanteekeningen, zoo waren toch ook die aanteekeningen slechts samengesteld met het oog op de werkzaamheden van den Dienst, niet in verband met het vervaardigen van beschrijvingen of overzichten. Dit alles heeft een ongelijkwaardigheid en onevenredigheid in de voor dit boek gebezigde bronnen ten gevolge gehad, die zich maar al te voelbaar heeft gemaakt. Bij het eene, wellicht niet eens bijzonder belangrijke, bouwwerk stelden zij in staat tot een naar omstandigheden volledige behandeling, bij het andere, misschien in alle opzichten veel merkwaardiger, monument werden wij gedwongen ons tot het aangeven van slechts enkele hoofdzaken te beperken. Men mete dus vooral het belang der beschreven kunstwerken niet af naar de meerdere of mindere uitvoerigheid van de daaraan gewijde beschrijvingen.

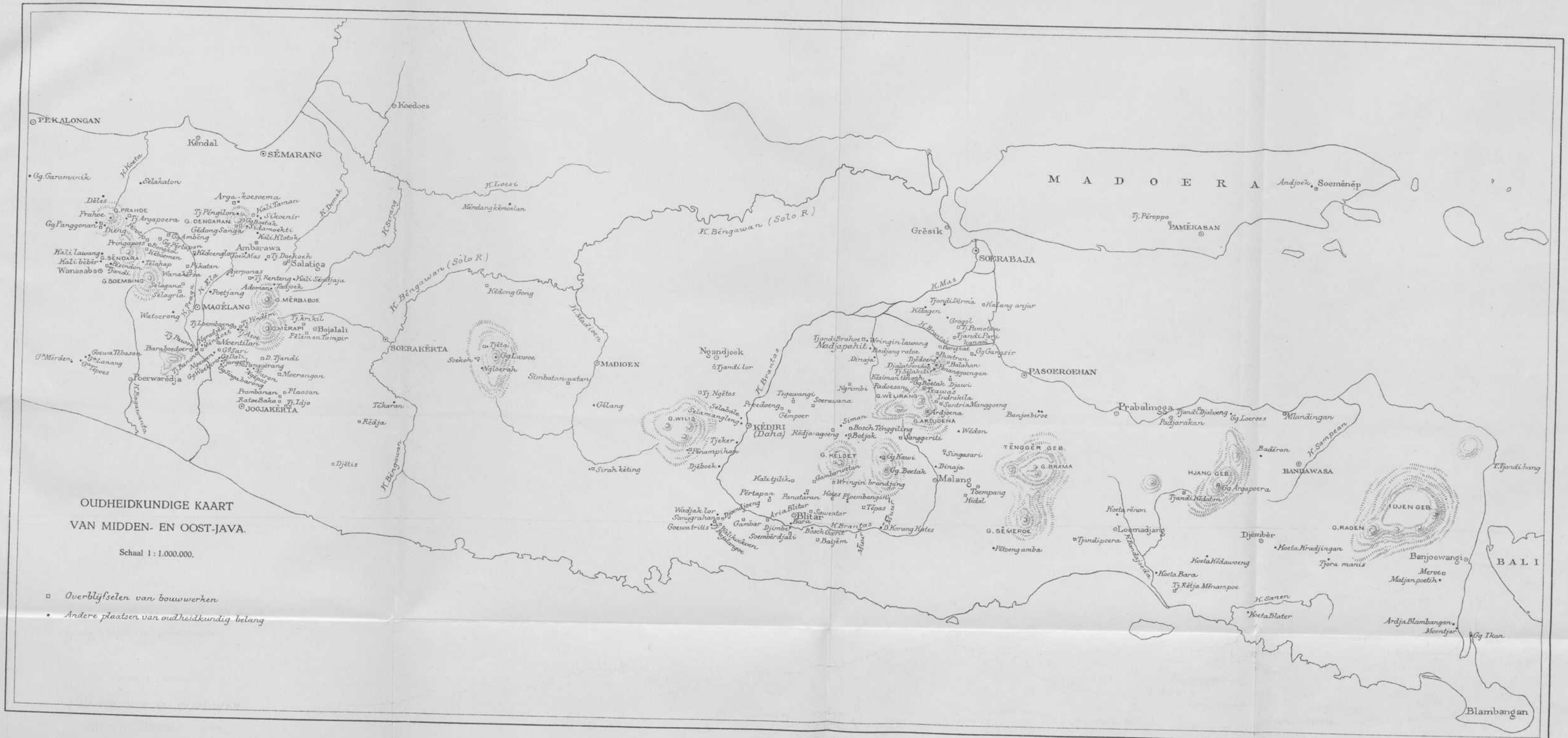
Zelfs in het eerste onderdeel onzer taak, het bijeenbrengen der vaak zeer verspreide gegevens, is het ons dus niet mogelijk geweest geheel systematisch en consequent te werk te gaan. Ook het verdere werk moest daarvan noodzakelijkerwijze den terugslag ondervinden, want wij mochten uit den aard der zaak niet tevreden zijn met het geven van een soort beredeneerden inventaris, doch hebben ons ten doel gesteld, zooals reeds in den aanvang van dit Voorbericht werd opgemerkt, die gegevens te rangschikken en te waardeeren en ze op zulk een wijze te verwerken, dat ze een overzicht gaven van wat er op het oogenblik van de Hindoe-Javaansche kunst bekend is. Daarbij moesten liefst de

groote lijnen in het oog gehouden worden en konden wij ons niet al te zeer in detailkwesties verdiepen; zoo hebben wij dan ook niet in de eerste plaats ons met de zich voordoende stijl- en kunstproblemen beziggehouden, zonder ze daarom uit den weg te gaan, waar er gelegenheid was ze te formuleeren en aan te geven, in welke richting onzes inziens de oplossing moest worden gezocht. Aan den anderen kant gaf de boven besproken eigenaardige gesteldheid van het materiaal dikwijls aanleiding om ook gegevens te bespreken, die op het eerste gezicht weinig met kunst te maken hebben en die slechts archaeologisch belang schijnen te bezitten. Ook dergelijke gegevens echter kunnen er het hunne toe bijdragen om ons inzicht in de opvattingen der Hindoe-Javaansche kunstenaars te verhelderen; niet ten onrechte is de bewering geopperd [1]), dat zelfs waar de Javaansche heiligdommen bijna geheel zijn vernield, de schoonheid van zulke scheppingen kan worden gevoeld «bij aandachtige beschouwing der prachtig gecomponeerde plattegronden, die een deel van de ziel van het materieele bouwwerk openbaren». Deze opmerking is niet minder van toepassing bij andere overblijfselen van verdwenen kunstwerken.

Het uitnemend artikel, waaraan wij dit citaat ontleenen, gaat bij het beschouwen der Hindoe-kunst uit van haar mystiek-wijsgeerigen grondslag. Dit moge voor wie haar in haar wezen wil verstaan al de juiste weg zijn, wij hebben dien weg niettemin in dit boek niet meenen te moeten betreden. Vóór men met kans op bevredigend resultaat gaat trachten de Hindoe-Javaansche kunst in haar uitingen te verklaren, dient een overzicht te zijn verkregen, waarin die uitingen bestaan. Tot dezen nederigen vóórarbeid hebben wij ons moeten bepalen. Mochten wij er in geslaagd zijn eenig inzicht te hebben verschaft in het aanwezige materiaal en in het algemeen beloop der Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis, dan zal daarmede tot eèn verder en dieper gaand onderzoek de weg zijn geopend.

's-Gravenhage, N. J. KROM.
MAART 1919.

[1]) In het art. „Kunst" in dl. II (1918), 2de druk der Enc. v. Ned. Indië, door T. B. R(oorda).

PEKALONGAN
Kendal
SÉMARANG
Koedoes
Gg. Garamnirik
Selakalon
Arga-koesoema
Kali Taman
Sikoenir
Gg Panggonan
Ambarawa
Salatiga
Wanasaba
MAGÉLANG
G. MERBABOE
Watoerong
Baraboedoer
Poerwaredja
SOERAKERTA
Bajalali
Pélém en Tampir
Prambanan
Plaosan
JOGJAKERTA
Tékaran
Rédja
Djétis
K. Bengawan (Solo R.)
Kédong Gong
MADIOEN
Ngandjoek
Sirah kéting
Gélang
KÉDIRI (Daha)
Tjeker
Dj'éboek
Ngloerah
Soekoh
Tjéla
Gg Lawoe
Simbatan-wetan
Tegawangi
Soerawana
Gempoer
Siman
Bosch Tenggilong
Botjok
Wédon
Singasari
Dinaja
Malang
Toempang
Hidel
G. KELOET
Gg Kawi
Gg Boetak
Wringin brandjang
Gambarwetan
Kali tjilik
Pértapan
Panataran
Kotes
Ploembangan
Tépas
Blitar
Sawentar
Aria Blitar
Gambar
Djimbé
Soemberdjalé
Batjem
Wadjak lor
Goewa tritis
Ngrombi
Radosan
G. WÉLIRANG
Trawas
Ardjoena
G. ARDJOENA
Vanggerita
Banjoebiroe
Grésik
SOERABAJA
Tjandi Dérma
Kalang anjar
Kélagen
Groggol
Tj. Pamotan
Tjandi Pari
Kamal
Wringin lawang
Badjang ratoe
Bangkat
Gg Gangsir
Balahan
Tjandi Brahoe
Madjapahit
Dinaja
Tjandi lor
Ngetos
Selabale
Selamangleng
G. WILIS
PASOEROEHAN
Prabalingga
Tjandi Djaboeng
Padjarakan
Gg Loeroes
Mlandingan
Badéran
BANDAWASA
Gg Argapoera
HJANG GEB.
TÉNGGER GEB.
G. BRAMA
G. SÉMÉROE
Pitoeng amba
Tjandi Kédaton
Koeta rénon
Loemadjang
Djembér
Koeta Hédaweong
Koeta Bara
Tj. Rédja Ménampoe
Koeta Hradjingan
Tjora manis
IDJEN GEB.
G. RAGEN
Banjoewangi
Merou
Madjanpoetih
BALI
Ardja Blambangan
Moentjar
Gg Tkan
Blambangan
MADOERA
Andjoek
Soeménép
Tj. Péroppo
PAMÉKASAN
K. Brantas
K. Mas
K. Loesi
K. Serang
K. Progo
K. Bengawanwetan
K. Sampeon
T. Tjandi hang
OUDHEIDKUNDIGE KAART
VAN MIDDEN- EN OOST-JAVA.
Schaal 1 : 1.000.000.
Overblijfselen van bouwwerken
Andere plaatsen van oudheidkundig belang

HOOFDSTUK I.

Geschiedenis van het oudheidkundig en kunsthistorisch onderzoek.

Aan den aanvang der geschiedenis van het onderzoek naar de overblijfselen der Hindoe-Javaansche kunst, behoort de naam te staan van Sir Thomas Stamford Raffles. Niet als zou hij de eerste geweest zijn, die er zich mede bezig heeft gehouden, zelfs niet als zou hij in zijn tijd de beste kenner er van geweest zijn. Maar wel omdat door zijn bezielend optreden éénheid is gebracht in veler verspreide pogingen en omdat hij vervolgens de resultaten van het onderzoek dier anderen heeft weten samen te vatten en te vereenigen met wat eigen studie had opgeleverd, om daardoor als allereerste een overzicht over het geheele toenmaals bekende terrein der Javaansche kunst en oudheden te geven.

De eerste belangstellende was hij echter zeker niet. Zoo men wil, kan men zelfs de beoefening der Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis nog vier en een halve eeuw hooger opvoeren en doen beginnen in het bloeitijdperk van die kunst zelve. In Çāka 1287, d.i. A. D. 1365, toch verscheen Prapañtja's lofdicht op koning Hayam Woeroek van Madjapahit, de Nāgarakrĕtāgama, en daarin vindt men niet slechts een opsomming van alle in zijn tijd bestaande heiligdommen, te beginnen met de koninklijke stichtingen, maar ook uitvoerige beschrijvingen van enkele der meest bekende, en daarbij worden noch de noodige historische bijzonderheden, noch mededeelingen omtrent den toestand dier tempels vergeten: een deel er van blijkt reeds in die dagen meer of minder vervallen te zijn. Een groot stuk van het gedicht wordt ingenomen door het relaas van een langdurige reis des konings door het Oosten van zijn rijk, waarbij alle pleisterplaatsen en verdere merkwaardigheden vermeld worden; ook is er een uitvoerige plaatsbeschrijving van de hoofdstad Madjapahit. Zoo is Prapañtja onze Javaansche Pausanias, en tevens levert zijn gedicht ons het bewijs, dat ook in den Hindoe-Javaanschen tijd zelf de belangstelling in de monumenten en hun geschiedenis levendig is geweest. [1])

Dat na den val der Hindoe-rijken de bevolking slechts onverschilligheid tegenover de overblijfselen uit het verleden heeft aan den dag

[1]) In het volgend hoofdstuk kan men over den Nāgarakrĕtāgama verdere bijzonderheden vinden.

gelegd, blijkt voldoende uit de wijze, waarop de oude gebouwen later opnieuw «ontdekt» moesten worden en den staat, waarin ze toen werden aangetroffen. Op enkele uitzonderingen na was alles even verwaarloosd en ten prooi gelaten aan den oosterschen plantengroei, waarbij nog het eenige lichtpunt was, dat van opzettelijke vernieling zelden iets bleek. Alleen zeer gunstig gelegen heiligdommen hadden gewoonlijk hun steenen moeten afstaan voor den woningbouw der omliggende bevolking; de rest werd in de wildernis aan zijn lot overgelaten.

Wel moeten natuurlijk de gebouwen, in wier nabijheid desa's gevestigd waren gebleven of die aan groote verkeerswegen gelegen waren, bekend gebleven zijn en, zooals bijvoorbeeld met Prambanan het geval was, aanleiding hebben gegeven tot allerlei legendes. Bepaalde berichten aangaande die bekendheid hebben wij echter slechts zeer enkele, met name, zooals wij te zijner tijd zien zullen, omtrent Baraboedoer, hetwelk in Javaansche bronnen vermeld wordt als de plaats, waar een opstandeling gevangen genomen werd in 1709—10, en een Jogja'sche prins omstreeks 1757 een bezoek bracht aan de «duizend beelden». Op diezelfde wijze zal men ook van het bestaan van andere gebouwen als van onbegrepen merkwaardigheden op de hoogte zijn geweest.

Van de eerste Nederlanders, die het binnenland van Java betraden, kan men al evenmin verwachten, dat zij zich bijzonder voor deze overblijfselen uit het verleden geinteresseerd zouden hebben. Het stelsel der Compagnie was er niet naar, om bij haar dienaren belangstelling in zulk soort zaken aan te moedigen [1]) en al is er misschien bij uitzondering toch wel deze of gene geweest, voor wien zulke «bramiensche tempels» nog iets meer waren dan curiositeiten, eenig naar buiten sprekend bewijs is daarvan niet tot ons gekomen uit de eerste anderhalve eeuw sedert de vestiging der Compagnie. De oudste beschrijving van Javaansche oudheden [2]) dateert uit 1733 en is van de hand van C. A. Lons, onderkoopman en fiskaal van Sëmarang, die in genoemd jaar in het gevolg van Coyet aan het hof te Kartasoera vertoefde en gelegenheid kreeg tot een uitstapje in het Mataramsche gebied. Als bijlage bij Coyet's Dagregister is een verslag van Lons' wedervaren gevoegd [3]), waaruit wij zien, dat hij behalve merkwaardige plaatsen van anderen aard ook de tempels van Prambanan heeft bezocht. Naar zijn verhaal te oordeelen, zijn het de zoogenaamde Lara-Djonggrang-groep en Tjandi Sewoe,

[1]) Naarmate men verder verwijderd was van het centraal gezag, dat op Java zeteldo en dus zelfstandiger werkzaam kon zijn, was de drang naar onderzoek echter grooter. Vgl. Rouffaer in De Gids 1901, II, p. 227.

[2]) Buiten het eigenlijke gebied der Hindoe-Javaansche kunst worden de overblijfselen in het Buitenzorgsche, vooral die van Padjadjaran, reeds eerder vermeld, het vroegst in een Rapport van Scipio uit 1687.

[3]) Uitgegeven in Bijdr. Kon. Inst. 3 (1855) p. 10—12.

welke hij bezichtigde. Bij die eerste groep, waar hij nog een zeventigtal bijtempeltjes telde, heeft hij den Çiwa-tempel beklommen en is daar de drie zijkapellen binnengetreden; het Doergā- en Ganeça-beeld vond hij ter plaatse, maar de derde bevatte slechts vierkante steenen. De hoofdkamer vermeldt hij niet; klaarblijkelijk was die geheel volgegestort met puin. In het algemeen trouwens constateert hij, dat de tempels zoozeer met boomen en kreupelhout begroeid waren, dat ze «beter na bergen dan na kapellen geleeken»; hij had dan ook geen gelegenheid ze nader te onderzoeken. Wel bezocht hij nog «diverse capelletjes zonder onderscheijd van gedaante, fatsoen en groote als hetgeene dat op Salatiga gevonden wert» alsmede acht groote beelden, waarin het niet moeilijk is de tempelwachters van Sewoe te herkennen. Merkwaardig is vooral de vergelijking met het tempeltje te Salatiga, niet zoozeer omdat het ons iets bericht — als tenminste de plaatsaanwijzing juist is — omtrent een thans verdwenen gebouwtje, als wel omdat er uit blijkt, dat zoowel voor Lons zelf als voor degenen, voor wie zijn rapport bestemd was, dat tempeltje als een bekend vergelijkingsobject kon dienen. Eenige aandacht schijnt men dus toen ter tijd toch wel aan de oudheden gewijd te hebben.

Dit oudste bericht is tevens een der uitvoerigste. Zeven jaar later bracht de fiskaal J. G. Loten van Sĕmarang uit een bezoek aan de tempels op den Oengaran, doch bijzonderheden daaromtrent vernemen wij niet. Karig is ook het reisverhaal van Van Imhoff uit 1746.

Tegen het einde der achttiende eeuw gaat het echter wat beter worden. De stichting van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in 1778 strekt ten bewijze, dat de nieuwe geestesstroomingen, welke zich in Europa baan hadden gebroken, zelfs naar het verre Oosten haar weg hadden weten te vinden, en hoewel het Genootschap als voornaamste doel had «tot voorwerpen van zijn onderzoek te laaten dienen, zulke zaaken, die ten nutte van Landbouw, Koophandel en bijzondere Welvaart deezer Volkplantinge kunnen strekken», zou het toch ook «al wat de natuurlijke Historie, Oudheden, Zeeden en Gewoonten der Volken aangaat» gretig ontvangen [1]). De kunst trad dus minder op den voorgrond, dan 's Genootschaps naam zou doen vermoeden; de verdere ontwikkeling der werkzaamheden is echter in een andere richting geleid, dan de stichters klaarblijkelijk hebben bedoeld. Ten slotte is het Bataviaasch Genootschap juist voor de studie der Hindoe-Javaansche oudheden en kunst het wetenschappelijk middelpunt en de groote drijvende kracht geworden, niet het minst ook doordat het er zich reeds dadelijk op had toegelegd «eene verzameling te hebben van allerlei Naturalia

[1]) § V van het Programma.

en Zeldzaamheden in deze Landen verkrijgbaar» [1]), een verzameling, waaruit eenmaal het Museum van Batavia zou groeien.

Behalve enkele korte berichten, van Van Rijck uit 1785, Reimer uit 1788, 1791 en 1795 en Van Boeckholt, den eersten opnemer van Prambanan, uit ongeveer 1783, weten wij dan ook van een door laatstgenoemde samengestelde (ongedrukte) «Beschrijving van het Eyland Groot-Java», met een 25-tal afbeeldingen, waarbij ook de oudheden niet vergeten waren. Dan wordt, in het allereerste begin der negentiende eeuw, de eerste stap gedaan tot een meer systematisch onderzoek, en wel op initiatief van Nicolaus Engelhard, die van 1801 tot 1808 het ambt van Gouverneur van Java's Noord-Oostkust bekleedde en wiens aandacht op zijn eerste reis naar de vorstenhoven, in 1802, door de ruïnes van Prambanan werd getrokken, welke hij deed schoonmaken en nagaan. Dit leidde tot een opdracht aan den Luitenant-Ingenieur H. C. Cornelius, toen deze in 1805 met den bouw van het fort te Klaten was belast, om tevens de toenmaals bekende tempels van Prambanan in teekening te brengen. Zijn ambtelijke positie heeft Engelhard, die ook in andere opzichten iemand van grooten studiezin was, in staat gesteld zijn belangstelling aan de oudheden ten goede te doen komen; zoo zijn er dan ook onder zijn bestuur verschillende tempels ontdekt, opgenomen, in teekening gebracht en min of meer onderhouden. Een schaduwzijde had die belangstelling echter helaas ook, en wel deze, dat de Gouverneur het persoonlijk bezit van kunstwerken uit de tempels op prijs stelde, en zijn kunstliefde dus tot niet veel minder dan plundering leidde. Toempang in 1802, maar vooral Singasari in 1804, hebben het moeten ontgelden; grootendeels kwamen de meegenomen beelden terecht in des Gouverneurs tuin «De Vrijheid» te Sĕmarang.

Van de opnamen is vooral de zooeven genoemde van Prambanan van belang, in 1805—7 ten einde gebracht door Cornelius, met hulp van den vaandrig J. W. B. Wardenaar en den cadet Van der Geugten. De teekeningen en de begeleidende memorie's van Cornelius zijn bewaard gebleven; uit een oogpunt van nauwkeurigheid is op beide heel wat aan te merken, maar desniettemin zijn het belangrijke documenten, als eerste stelselmatige opnamen van Hindoe-Javaansche heiligdommen. Daartoe den stoot te hebben gegeven blijft de groote verdienste van Engelhard. Het Compagniesbewind, dat zich twee eeuwen lang niets van de kunstschatten in de aan zijn zorg toevertrouwde gewesten had aangetrokken, had tegenover de oudheden wel wat goed te maken: nog voor den val van het Nederlandsch gezag is het een oude Compagniesdienaar geweest, en één, die in menig opzicht in de vooroordeelen van het oude stelsel

[1]) § 11 van het Concept-plan van Inrigting.

was vastgeroest, welke er in geslaagd is toch nog iets van die schuld af te doen.

Had Raffles dus in zekeren zin slechts voort te gaan in de door Engelhard aangewezen richting, het valt niet te ontkennen, dat hij nog heel wat meer gedaan heeft en het onderzoek niet slechts op uitgebreider schaal, maar vooral met breeder blik heeft doen plaats hebben. In 1812, hetzelfde jaar waarin de Luitenant-Gouverneur het Voorzitterschap van het Bataviaasch Genootschap aanvaardde en, na een hervorming in de organisatie dezer instelling te hebben doorgevoerd, er een nieuwe periode van opgewekt wetenschappelijk leven inleidde, onderzocht Mackenzie opnieuw de overblijfselen van Prambanan. Daarna, vooral in 1814—1815, zien wij over het geheele eiland een staf van medewerkers de gegevens verzamelen, die de landvoogd behoefde, zoowel Engelschen als Nederlanders. Onder de eersten zijn te vermelden, behalve de reeds genoemde Mackenzie, die ook in het Malangsche heeft rondgereisd, kolonel Adams, die in 1814 in diezelfde streken zijn aanteekeningen maakte; kapitein Baker, die wel het belangrijkste werk heeft verricht en met name in 1815 en 1816 talrijke opnemingen deed; majoor Johnson, die in eerstgenoemd jaar Soekoeh ontdekte (welke overblijfselen vervolgens door luitenant Williams zijn beschreven); verder Lawrence in Kĕdoe en de Amerikaansche natuurvorscher Horsfield, die Panataran weervond en in het Malangsche werkte (1815—16) zoowel als op den Lawoe. Van de Nederlanders zijn het wederom Cornelius en Wardenaar, die hun reeds vroeger verworven kennis op dit gebied thans in dienst stelden van den nieuwen landvoogd. Cornelius' werkzaamheid valt vooral in 1814, in welk jaar de zoo juist ontdekte Baraboedoer door hem werd opgenomen, en eveneens een bezoek aan het Diëng-plateau plaats vond, beide in opdracht van Raffles. Aan Wardenaar werd in 1815 het onderzoek en in teekening brengen der oudheden van Madjapahit toevertrouwd. Door Cornelius zoowel als Wardenaar werden de origineele teekeningen met verklarende beschrijving natuurlijk bij hun lastgever ingediend; copieën zijn echter nog gedeeltelijk voorhanden, van Wardenaar op het Oudheidkundig Bureau te Batavia, van Cornelius in het Ethnographisch Museum te Leiden.

Op die wijze kwam Raffles in het bezit van een groote menigte min of meer betrouwbare gegevens; ook persoonlijk bleef hij niet achter, doch stelde zich door bezoeken ter plaatse van de oudheden op de hoogte. In 1816 verliet hij het eiland, en in 1817 verscheen te Londen de «History of Java». Het was de bedoeling, dat dit werk gevolgd zou worden door een tweede, hetwelk uitsluitend aan de oudheden gewijd zou zijn; dit «Account of the Antiquities of Java», met illustraties naar de opnamen van kapitein Baker, is echter nooit in het licht gegeven.

Zoo is dus Raffles' groote werk, ook op oudheidkundig gebied, alleen

de «History of Java». Het archaeologisch deel daarvan beoordeelend — de rest van het werk laten wij hier natuurlijk buiten beschouwing — kan onze hoofdindruk geen andere zijn dan een van groote bewondering voor het hier tot stand gebrachte. De historische bijzonderheden aangaande Java's oude geschiedenis zijn thans van geen waarde meer, of liever ze zijn dat welbeschouwd nooit geweest, want het is gebleken, dat Raffles in goed vertouwen op allerlei mededeelingen van inlandsche zijde is afgegaan, die kant noch wal raken. Raffles kon natuurlijk niet weten, dat de door hem gebruikte babad's en dergelijke als geschiedbron waardeloos zijn, en dat de «verklaringen», die hem van inscripties gegeven werden, o. a. door den Panëmbahan van Soemënëp, grove mystificaties waren. Men zou kunnen meenen, dat de ware staat van zaken thans wel voldoende bekend zou zijn; ziet men echter hoe nog in boeken van de laatste jaren, als de nieuwe druk van Fergusson's «History of Indian and Eastern Architecture» uit 1910, of Scheltema's «Monumental Java» van 1912 — op beide werken komen wij zoo straks terug — de verzinsels van den Panëmbahan en de «bronnen» van Raffles als gezaghebbend worden beschouwd, dan kan het zijn nut hebben hier nog eens uitdrukkelijk op te wijzen. Wat daarentegen het overzicht der oudheidkundige overblijfselen aangaat, heeft Raffles werk geleverd, dat niet slechts zijn waarde ontleent aan den tijd waarin en de omstandigheden waaronder het tot stand kwam, en wanneer nog de tegenwoordige oudheidkundige bij het bestudeeren van een heiligdom niet verzuimt kennis te nemen van de beschrijving bij Raffles, dan is het niet uitsluitend, omdat deze in de meeste gevallen de oudst bekende is. Nu is het zeker waar, dat het verdienstelijke in die beschrijvingen grootendeels te danken is aan Raffles' medewerkers en men heeft hem dan ook vaak verweten, dat hij aan deze eigenlijke opnemers niet de eer geeft, die hun toekomt, ja ze nauwelijks, of in het geheel niet, vermeldt. Geheel ongegrond is dat verwijt niet, hoewel men niet moet vergeten, dat het hier opnemingen gold, in opdracht van den landvoogd uitgevoerd en niet, zooals men vroeger wel gedacht heeft, resultaten van anderer zelfstandig onderzoek, uit vriendelijkheid aan den Gouverneur afgestaan en door hem in strijd met de bedoeling der vervaardigers gebruikt. Maar wat in ieder geval wel van Raffles zelf is en wat de groote verdienste van zijn boek uitmaakt, is de samenvatting van al het verzamelde tot een geheel en de beschouwing van de verschillende gegevens als de materialen, waaruit het groote gebouw der Hindoe-Javaansche cultuur opnieuw voor het oog zou verrijzen. Hoe weinig de «History of Java» ook lijkt op wat men tegenwoordig een kunstgeschiedenis noemt, den vasten grondslag voor het kunsthistorisch onderzoek heeft dit werk toch stellig gelegd. In 1830 verscheen een tweede druk, waarbij de platen, met nog eenige onuitgegevene vermeerderd,

tot een afzonderlijken atlas werden vereenigd. Deze atlas zag echter eerst in 1844 het licht.

Het herstelde Nederlandsche gezag scheen aanvankelijk ook inzake de belangstelling voor de oudheden geneigd in de voetsporen van het Engelsche bewind te treden. Aan Prof. C. G. C. Reinwardt, die in 1816 op Java aankwam, was naast veel andere dingen, ook de zorg voor de oudheden opgedragen en ondanks zijn talrijke beslommeringen heeft deze Directeur tot de zaken van Landbouw, Kunsten en Wetenschappen ook dit deel van zijn taak weten te behartigen. Verschillende ruïnes bezocht hij, ten deele in gezelschap van de teekenaars A. J. en Th. Bik; verder zond hij verscheidene beelden — het verzamelen daarvan voor den Lande behoorde mede tot zijn opdracht — naar Nederland, waar op die wijze de Hindoe-Javaansche kunst, vertegenwoordigd door enkele fraaie exemplaren, bekendheid en waardeering zou verwerven. Helaas hebben van Reinwardt's zendingen er niet minder dan vier haar bestemming niet bereikt door het verloren gaan der schepen welke ze vervoerden; de rest, gedeeltelijk afkomstig uit de Sëmarangsche collectie van Engelhard, vormde de kern der Javaansche oudheden in 's Rijks Museum van Oudheden (thans overgebracht naar het Ethnographisch Museum), en gaf reeds dadelijk aanleiding tot een voortreffelijke studie van den Leidschen archaeoloog C. J. C. Reuvens, de eerste wetenschappelijke behandeling van een dergelijk kunsthistorisch onderwerp [1]). Op Java werd een «Kommissie tot het opsporen, verzamelen en bewaren van oudheidkundige voorwerpen» ingesteld, die na Reinwardt's vertrek in 1822, zijn werk in dit opzicht zou voortzetten, en die bestond uit de Heeren Piket van Haak, oud-resident, den teekenaar A. J. Bik, bovengenoemd, en den schilder Payen. Van de werkzaamheden der Commissie blijkt verder echter niets; zij is trouwens reeds spoedig, in elk geval vóór 1834, opgeheven.

Onder de geschriften, die hun ontstaan aan het Engelsche tusschenbestuur te danken hebben, verdient Crawfurd's «History of the Indian Archipelago» uit 1820 genoemd te worden, welke zonder zich veel met kunst of oudheden bezig te houden toch voor de cultuur van den Hindoetijd een aantal gegevens bevat, die ook thans nog van waarde zijn. Wat Crawfurd in datzelfde jaar over Baraboedoer publiceerde (Transactions Lit. Soc. of Bombay) heeft met Raffles de voornaamste bron gevormd van de beschouwingen, die in 1836 Von Humboldt wijdde aan de oudheden in zijn indertijd zoo beroemd, thans geheel verouderd werk «Ueber die Kawi-Sprache». In dezelfde jaren van Reinwardt's verblijf op Java begint ook de reeks van reizigers, die om verschillende redenen het

[1]) Verhandeling over drie groote steenen beelden, in den jare 1819 uit Java naar de Nederlanden overgezonden, Gedenkschr. Derde Kl. Kon. Inst. v. Wetensch., Letterk. en Sch. Kunsten 3 (1826) p. 1—222.

eiland doorkruisten en die bij het te boek stellen van wat hun aandacht getrokken had, ook aan de oudheden en andere kunstvoortbrengselen een plaats gaven. Aan hun min of meer toevallige berichten danken wij dikwijls belangrijke en van elders onbekende bijzonderheden. De rij wordt geopend in 1819 door Verhuell; het zou overigens geen nut hebben hier alle namen te gaan vermelden. Spoedig waren er echter ook onder de bezoekers der oudheden, die er een meer dan vluchtige belangstelling voor toonden; onder dezen neemt H. J. Domis een eereplaats in, de man, die in 1825 de overblijfselen van den Mĕrbaboe en Gĕdong Sanga beschreef (Verh. Bat. Gen. 10) en vervolgens als resident van Pasoeroehan in daad en geschrift (verschenen 1831 en 1836) aan de oudheden van zijn gewest alle aandacht wijdde. De reizen van Sal. Müller vallen in denzelfden tijd (1831—1833; uitgegeven Bijdr. Kon. Inst. 4, 1856); teekeningen van allerlei oudheden werden gemaakt door de gebroeders Bik en anderen, b.v. Van Braam, van wiens hand er ruim twintig, alle van Gĕdong Sanga en omgeving, in 1830 in het Leidsche Museum kwamen.

Zelfs leek het, of een nieuwe opname van alle tempels, die bekend waren, zou gaan leiden tot de samenstelling van een overzichtelijk werk over de Javaansche oudheden, gelijk Raffles zich reeds twintig jaar tevoren had voorgesteld. Het initiatief daartoe ging uit van den schilder H. N. Sieburgh, die van 1837 tot 1842 op Java heeft rondgereisd en vol enthousiasme voor de overblijfselen uit den Hindoe-tijd zich aan het werk zette om de tempels en andere kunstvoortbrengselen zoo goed hij dat vermocht in beeld te brengen en vast te leggen, door schilderijen, plattegronden, doorsneden, en andere teekeningen en schetsen, een arbeid, welken hij met groote toewijding verricht heeft en waarvoor hij zijn persoon en zijn fortuin opofferde. Van alles maakte de schilder tevens de noodige aanteekeningen en deze zouden ter hand gesteld worden aan Dr. C. J. Van der Vlis, die toen ter tijd als de grondigste kenner der oudheden gold en die aan de hand van die aanteekeningen den tekst zou schrijven bij een groot plaatwerk, bevattend de reproducties van Sieburgh's werk, en het geheele gebied der Javaansche oudheden en kunst omvattend; Sieburgh heeft ten slotte de zichzelf opgelegde taak niet ten einde kunnen brengen; zijn thans te Leiden bewaarde afbeeldingen in olieverf vestigen den indruk, dat zijn artistieke praestaties niet evenredig waren aan zijn liefde voor de door hem weergegeven kunst. Van de hand van Van der Vlis verscheen in 1843 (Verh. Bat. Gen. 19) een beschrijving van de oudheden te Soekoeh en Tjĕta, een voor zoover doenlijk nauwkeurige opgave van wat daar te vinden was, met fantastische verklaring van den inhoud der inscripties, en, als geheel genomen, de vraag wettigend of Van der Vlis wel de geschikte persoon zou zijn geweest om een samenvattend overzicht der Javaansche oud-

heden te schrijven. Dat het groote werk van Sieburgh en Van der Vlis nooit is tot stand gekomen, is dus misschien geen al te groote ramp. In 1844 werd op meer bescheiden schaal een lijst van de tot dusver bekend geworden Javaansche tempels gepubliceerd door Dr. F. (W.) Junghuhn (Tijdschr. v. Neêrl. Indië, 6), welke geleerde ook in zijn andere werken niet heeft nagelaten, waar het pas gaf, op de oudheden te wijzen.

Het aantal der bekende tempels was intusschen vermeerderd sinds het optreden in 1832 van C. L. Hartmann als resident van Kĕdoe, een man, die gedurende zijn geheele ambtsperiode is voortgegaan zijn bijzondere zorgen te wijden aan de oudheidkundige overblijfselen van zijn gewest. Zijn naam is verbonden aan de schoonmaak en de verzorging van Baraboedoer, gelijk aan het onderzoek van den hoofdstōēpa van dat monument, maar vooral ook aan de ontdekking van den Mĕndoet, de Tjandi Selagriya en de drie heiligdommen, die boven Moentilan tegen de helling van den Mĕrapi liggen; ongelukkigerwijze heeft Hartmann aangaande zijn belangrijke vondsten geen regel op schrift gesteld. Ook in het Bataviaasch Genootschap is men zich in deze jaren ter dege bewust geworden van de taak, welke men daar ten opzichte van de oudheden te vervullen had, vooral tengevolge van het aanvaarden van het presidium door Dr. W. R. van Hoëvell (1845—1848). In de eerste plaats kwam dat ten goede aan de inscripties, welke men zou gaan verzamelen en uitgeven in een Corpus Inscriptionum; het verdere verloop van deze zaak kunnen wij, als van niet direct belang voor de kunstgeschiedenis, hier echter terzijde laten. In de tweede plaats ging het Genootschap meerdere zorgen wijden aan zijn Museum, dat zich langzamerhand, uit wat oorspronkelijk niet meer dan een rariteiten-kabinet geweest was, had ontwikkeld, en welks oudheidkundige afdeeling een belangrijke uitbreiding onderging door de aanwinst van de verzameling van Valck, gewezen resident van Kĕdoe, die ook in geschrifte het zijne voor de oudheden gedaan had (Tijdschr. v. Neêrl. Indië, 3, 1840). Dat men tot het juist begrip van de waarde van het Museum als wetenschappelijk en kunsthistorisch studiemateriaal geraakte, is vooral te danken aan 's Genootschap's adjunct-bibliothecaris, Dr. R. H. Th. Friederich, door wien eveneens voor het grootste deel de eerste wetenschappelijke catalogus werd samengesteld, die in 1847 en 1850 (Verh. Bat. Gen. 21 en 23) verscheen onder den titel «Beredeneerde beschrijving der Javaansche monumenten in het kabinet van oudheden van het Bat. Gen. v. K. en W.» Van de Leidsche verzameling had Dr. C. Leemans in 1842 reeds een «Beredeneerde beschrijving» gegeven. Van Hoëvell zelf leverde in zijn «Reis over Java» (II, 1851) eenige bijdragen tot de kennis der oudheden; waarnevens vooral het door J. Rigg in Journ. Ind. Archipelago

van 1849 gepubliceerde, om zijn degelijkheid en vertrouwbaarheid met groote eere genoemd dient te worden.

Inmiddels waren pogingen in het werk gesteld om de kunstvoorbrengselen van het oude Java nog op een andere wijze dan door teekeningen vast te leggen. Het Departement van Koloniën zond in 1844 zekeren A. Shaefer naar Indië om lichtbeelden te vervaardigen (volgens de toen grooten opgang makende methode van Daguerre) van kunstwerken, natuurproducten, landschappen enz. In het bijzonder hoopte men zich de aanwezigheid van genoemden heer ten nutte te maken ten behoeve van een opname van Baroeboedoer; na in 1845 begonnen te zijn met het maken van een zes-en-dertigtal glasplaten naar oudheden in het Bataviaasch Museum, deed Shaefer in datzelfde jaar nog 58 opnamen van Baraboedoer bij wijze van proef. De beoordeeling daarvan was niet bijster gunstig, vooral omdat de reliefs met geen mogelijkheid op één plaat te krijgen waren, en dit advies, gevoegd bij de hooge eischen, door Shaefer gesteld, heeft ten gevolge gehad, dat van de geheele zaak verder niets is gekomen.

Men keerde derhalve terug tot het denkbeeld om genoemd monument in teekeningen te vereeuwigen, en vervolgens door middel van lithografieën dit grootste en voornaamste der Javaansche kunstwerken bij de geleerde wereld bekend te maken. De opdracht daartoe werd in 1849 gegeven aan den teekenaar der Genie F. C. Wilsen, terzijde gestaan door den adjudant-onderofficier Schönberg Müller. Met groote voortvarendheid heeft Wilsen zich van die opdracht gekweten, zoodat reeds in de eerste helft van 1853 het geheele werk beëindigd was en, behalve de bouwkundige teekeningen, niet minder dan 476 bladen, elk met drie reliefs, vervaardigd waren. Ook van verschillende andere oudheden, Selagriya, Pawon, Diëng, en vooral van den Mëndoet, heeft Wilsen teekeningen geleverd. Die van Baroeboedoer zijn van Regeeringswege op steen gebracht, niet zonder veel en langdurig gesukkel; men was namelijk, toen de eerste stukken uit Indië aankwamen, maar dadelijk met het maken der litho's, hetgeen in Nederland moest plaats hebben, begonnen zonder dat er een vast plan voor was gemaakt, en bovendien bleek er heel wat correctie te worden vereischt, waarvoor de zorg werd toevertrouwd aan Dr. Leemans.

Reeds dadelijk werd er twijfel geopperd aan de algeheele betrouwbaarheid der teekeningen, en hoewel deze in de hoofdzaken ongetwijfeld juist zijn, valt het niet te ontkennen, dat in allerlei details Wilsen zich wel eens aanvullingen heeft veroorloofd, of ook geen strikte nauwkeurigheid in de wedergave heeft betracht. Grooter dan dit bezwaar is echter de omstandigheid, dat zijn eigenaardige trant van teekenen aan de reliefs iets zoetelijks, iets verwaterds heeft gegeven en er, ook waar hij overigens volkomen nauwkeurig was, het karakteristieke aan ontnam. De teeke-

ningen hebben dus in zooverre haar waarde, dat zij een indruk geven van den inhoud der reliefs, doch als hulpmiddel om de Hindoe-Javaansche kunst te doen kennen zijn zij ten eenenmale onvoldoende.

Nog vóór de lithograaf Mieling definitief met het op steen brengen dezer teekeningen belast was, verscheen bij denzelfde een ander plaatwerk, hetwelk beproefde van de Indische oudheden in het algemeen een denkbeeld te geven. Dit werk, getiteld «Javasche Oudheden» (1852—1856), bevattend een aantal platen van tempelruïnes met een korte verklaring, is al heel weinig bevredigend. De keuze der afgebeelde monumenten is niet gelukkig, de wedergave niet juist, de uitvoering (in kleurendruk) weinig artistiek. Klaarblijkelijk is de bedoeling der grootsch opgezette onderneming — het is een royale uitgave met groot-formaat platen — geweest de Javaansche tempels in hun kunstwaarde te doen kennen; is dit inderdaad het geval, dan moet zij buiten twijfel een mislukking worden geacht. Het is dan ook bij enkele afleveringen gebleven.

Wilsen had zich zijn verblijf op Baraboedoer mede ten nutte gemaakt om zich in de beteekenis van het monument te verdiepen en schreef dienaangaande een drietal verhandelingen, waarvan er één in druk het licht zag (Tijdschr. Bat. Gen. 1, 1853). In dien tusschentijd was echter ook op het gebied der monumentenbeschrijving een belangrijke schrede voorwaarts gedaan. Het was Ds. J. F. G. Brumund, die zich in zijn in 1853 en 1854 gepubliceerde »Indiana» deed kennen als een, alle omstandigheden in aanmerking genomen, voortreffelijk oudheidkundige, begaafd met een scherp opmerkingsvermogen en tevens beschikkend over een vaardige pen om het waargenomene helder en overzichtelijk terug te geven. In genoemd werk behandelt hij in het kort de oudheden nabij Trawas, bij gelegenheid van een bezoek aldaar, en beschrijft hij uitvoerig de overblijfselen van Prambanan. De wijze, waarop hij die aan zijn lezers voor oogen stelt, geeft ons recht Brumund als den besten kenner der Javaansche kunst te beschouwen, die er tot dusver was geweest, althans den besten, die van zijn goed begrip dier kunst in geschrifte had doen blijken.

Brumund was dan ook zeker de aangewezen man om de voorgenomen beschrijving van den Baraboedoer samen te stellen, welke men aan Wilsen's platen wilde toevoegen; hij heeft zich daartoe dan ook bereid verklaard en zou de opstellen van Wilsen dan tevens omwerken. Bij de gedachtenwisseling over dit denkbeeld tusschen de Indische regeering, die het steunde, en de autoriteiten in Nederland, is klaarblijkelijk misverstand in het spel geweest; althans toen Brumund in 1856 verzocht werd zijn beschrijving aan het Gouvernement te «leveren», moest hij meenen, dat men van hem inderdaad den tekst zelf voor het plaatwerk verlangde, terwijl de bedoeling in Nederland slechts was, van hem de noodige bouwstoffen voor een eventueel door een ander samen te stellen tekst

te verkrijgen. Toen Brumund, die na in 1857 zijn beschrijving ingediend te hebben naar Nederland zou vertrekken, plotseling vernam, dat men van zijn werk slechts een gedeelte voor den tekst van het plaatwerk wenschte te benutten en daarbij aan de verhandelingen van Wilsen de voornaamste plaats zou toekennen, weigerde hij verder alle medewerking bij het totstandkomen der monografie. Het gevolg was, dat zoowel zijn handschrift als dat van Wilsen in handen gesteld werden van Dr. Leemans, met opdracht den verlangden tekst samen te stellen. Die opdracht werd in den aanvang van 1859 gegeven; het boek verscheen echter eerst in 1873.

Wij hebben deze kwestie eenigszins uitvoerig behandeld, omdat zij zoowel voor den eigenaardigen vorm van Leeman's monografie, waarop wij zoo straks nader terugkomen, de verklaring geeft, als duidelijk maakt, waarom het niet Brumund was, die gelijk men had kunnen verwachten, de beschrijver van Baraboedoer is geworden. Het is zeer zeker waar dat het handschrift, hetwelk hij indiende, niet zonder meer als begeleidende tekst voor de platen had kunnen dienen, al was het alleen maar door de zonderlinge neiging van den auteur om in het onbegrepene op de reliefs slechts «luim en willekeur» van de kunstenaars te willen zien. Nader overleg met Europeesche geleerden, gelijk Brumund zich dat had voorgesteld, zou hierin, evenals in andere opzichten, waarschijnlijk wel tot wijzigingen hebben geleid. Er is echter een andere reden waarom wij niet behoeven te betreuren, dat de verdere zorg voor de monografie niet aan Brumund is ten deel gevallen; had hij zich daaraan moeten wijden, dan zou, gezien de langdurige beslommeringen, die voor Leemans aan deze taak verbonden zijn geweest, het hoogst onwaarschijnlijk zijn, dat Brumund nog den tijd had gevonden zich met de verdere Javaansche oudheden bezig te houden.

Thans kon echter de Indische regeering zijn groote verdiensten, gelijk die in de «Indiana» aan den dag getreden waren, ten nutte der wetenschap doen strekken door hem, op initiatief van het Bataviaasch Genootschap, bij Gouv. Besl. van 24 Mei 1862 n° 2, op te dragen «aan het Gouvernement in te dienen eene beschrijving van de Hindoe-oudheden op Java», een opname dus van het geheel der overblijfselen uit den Hindoe-Javaanschen tijd. Het was echter niet de bedoeling, dat het bij een soort inventarisatie zou blijven; uitdrukkelijk werd nader omschreven dat behalve «eene critische behandeling van de literatuur over de Indische oudheden» ook «algemeene beschrijvingen over de groepeering, de bouworde, de sculptuur enz. der monumenten, hunne bestemming, godsdienstig karakter, benevens tijd van stichting en verval» werd verlangd. Het is Brumund niet gegeven geweest, die door hem zelf zeer gewenschte en met grooten ijver aanvaarde taak ten einde te brengen. Reeds in Maart 1863 overleed hij, na in dien korten tijd gelegenheid te hebben gehad

niet slechts een groot deel van Java te bereizen maar ook reeds een stuk van zijn beschrijving samen te stellen. Van enkele residenties waren de overzichten reeds ingediend, van andere lagen zij min of meer gereed in de nalatenschap, met een inleiding en een deel der samenvattende beschouwingen, alsook een beschrijving van de beelden in het Museum. Het Bataviaasch Genootschap deed alles, wat er was, onveranderd het licht zien onder den titel «Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java» in het 33ste deel zijner Verhandelingen (1868). Behandeld zijn de residenties van het Westen af, tot en met Rembang, doch zonder Kedoe en zonder de (in «Indiana» beschreven) vorstenlanden, en verder Grissee en Pasoeroehan; behalve de Oostelijke gewesten ontbreken dus helaas ook het in oudheidkundig opzicht zoo belangrijke Kediri en het grootste deel van Soerabaja.

De beschrijvingen zijn zooals men die van den auteur der «Indiana» kon verwachten; bij de beschouwingen echter is natuurlijk veel, dat thans alleen nog waarde heeft als blijk van wat een goed kenner der Javaansche oudheden zich een vijftig jaar geleden daarbij denken kon. Als product van hun tijd zijn de «Bijdragen» in elk geval voortreffelijk werk; met de noodige uitvoerigheid, maar toch zoo, dat altijd de groote lijnen duidelijk blijven, doet de schrijver ons de behandelde heiligdommen en beelden waarlijk zien, voor zoover dat althans mogelijk is bij gebrek aan eenige afbeelding, want hoe goed ook op zichzelf, toch zouden Brumund's beschrijvingen door eenige verluchting zeer gewonnen hebben [1]). Van belang is ook, dat deze schrijver de eerste is, die zich niet tot het samenbrengen van gegevens bepaalt, maar een poging heeft gewaagd tot het geven van een algemeene karakteristiek der Hindoe-Javaansche kunst, haar eigenaardigheden in het licht stellend en vergelijkend met wat elders, in Egypte, Assyrië, Griekenland en Voor-Indië wordt aangetroffen. Ook in dit opzicht beteekent Brumund's werk een groote stap voorwaarts; met hem begint het eigenlijk gezegd kunsthistorisch onderzoek. En in hetgeen deze scherpe opmerker gezien heeft, bijvoorbeeld in zake de door hem gegeven onderscheiding der beelden in verschillende typen, is er niet weinig, dat ook nu van waarde blijft. Voor de waardeering en de kennis der Javaansche kunst is Brumund een figuur van groote beteekenis geweest.

Datzelfde geldt niet van den man, die gelegenheid kreeg Brumund's werk voort te zetten. Reeds eerder was Dr. R. H. Th. Friederich in commissie gesteld «tot het opsporen, afteekenen en bekend maken van opschriften en andere historische monumenten op Java». Dat op den

[1]) Oorspronkelijk was door het Genootschap dan ook voorgesteld hem drie fotografen terzijde te stellen; de regeering ging daar voorloopig niet op in en kwam eerst later eenigszins aan dezen wensch tegemoet door de opdracht aan Van Kinsbergen (zie beneden).

voorgrond stellen van de opschriften had zijn reden: Friederich was de man van de epigrafie en had na zijn bekend «Voorloopig Verslag van het eiland Bali» (Verh. Bat. Gen. 22 en 23, 1849—1850) en den reeds genoemden Museumcatalogus zich bijna uitsluitend met inscripties (en Kawi-litteratuur) bezig gehouden, en den grond gelegd voor de wetenschappelijke studie der Javaansche epigrafie, op welk gebied Cohen Stuart en Kern hem zouden volgen en, wat den laatste aangaat, ook zouden overtreffen. Het nieuwe werk, dat thans van hem verwacht werd, is voor hem nooit een levenstaak geworden en de resultaten zijn dan ook veel minder, dan een geleerde van Friederich's wetenschappelijke hoogte had kunnen bereiken. Ze zijn vooral neergelegd in een opstel over de oudheden van het Oengaran-gebergte en omgeving (Tijdschr. Bat. Gen. 19, 1870) en een «Rapport over reizen gedaan op Java» (Tijdschr. Bat. Gen. 23, 1876, dus geruimen tijd na de reizen zelf, die in 1864 en 1865 plaats vonden). Dat Rapport is juist wat de titel aangeeft, een wetenschappelijk reisverslag, maar meer niet. Het is zeer zeker geschreven door een bevoegd geleerde, en bevat dan ook veel wetenswaardigs; die geleerde is zeer nauwgezet geweest in het vervullen van zijn taak en heeft er geen vermoeienis of ziekte voor geschuwd, ook blijkt hij wel — hoe kon het ook anders — onder de bekoring te geraken van het aanschouwde schoons, maar met dat al is het duidelijk, dat het geen innerlijke roeping is geweest, die Friederich tot de kunstarchaeologie bracht. Vandaar ook, dat hij met het hem opgedragen «opsporen» en het reisverslag genoeg gedaan meende te hebben en er nooit toe gekomen is, Brumund's werk in welken vorm dan ook te vervolledigen, hetgeen voor iemand van zijn capaciteiten zeker niet onmogelijk zou zijn geweest.

Bij zijn reizen waren Friederich een drietal militairen als hulp terzijde gesteld, en van dezen is één van bijzondere bruikbaarheid gebleken. Het is N. W. Hoepermans, wiens rapporten over de van 1864—1867 door hem bezochte oudheden met bijgevoegde teekeningen in Friederich's archief bleven berusten en, nadat Dr. Verbeek er reeds gebruik van had gemaakt voor zijn inventarisatie der Javaansche oudheden (zie hieronder) eindelijk in 1914 zijn uitgegeven (Rapp. Oudheidk. Dienst over 1913). De teekeningen zijn van weinig waarde en werden dan ook niet gepubliceerd, de verslagen zelf echter zijn voor onze kennis van de oudheden van groot belang gebleken. Ze dragen weliswaar de kenteekenen van door een man van geringe ontwikkeling te zijn geschreven, maar met al hun onbeholpenheid blijven het de vertrouwbare processen-verbaal van wat er in die jaren aanwezig was. Hoepermans heeft niet de minste wetenschappelijke of artistieke pretenties [1]), hij schrijft eerlijk en gewoonweg

[1]) Waar hij meer wil bereiken, gelijk in het eenige door hem zelf gepubliceerde artikel, over oudheden van Daha (Tijdschr. Bat. Gen. 21, 1875) is hij dan ook minder gelukkig.

neer wat hij ziet, en zooals hij het ziet, zonder echter daarbij eigen opmerkingen, gewoonlijk wat nuchter, maar van gezond verstand getuigend, achterwege te laten. Merkwaardig is het, welk een grooten indruk de bezochte heiligdommen op dezen eenvoudigen man gemaakt hebben en hoe hij dan zijn best doet om iets van zijn bewondering tot uiting te brengen. Waar er nu in zijn dagen nog zooveel meer te vinden was dan thans en hij niet verzuimd heeft ook van de oogenschijnlijk onbelangrijkste oudheden melding te maken, zijn Hoepermans' ongekunstelde beschrijvingen in vele gevallen van buitengewone waarde bij het vaststellen van den vroegeren toestand der monumenten en vooral bij het nagaan van de lotgevallen van allerlei losse stukken. Het valt dan ook te betreuren, dat hij niet geheel Java bezocht heeft, doch niet Oostelijker gekomen is dan Kĕdiri. Ook voor het Bataviaasch Museum heeft Hoepermans een nuttig, maar ondankbaar werk verricht: het bijhouden van een catalogus met nauwkeurige aanteekening van de herkomst der inkomende voorwerpen. Voor de rest is de catalogus vrijwel waardeloos, Hoepermans was geen groot iconograaf. Maar dat hij van het in vroeger dagen verwaarloosde rekening houden met de juiste vindplaats van losse oudheden de noodzakelijkheid heeft begrepen, strekt tot zijn niet geringe verdienste en is bij het verloren gaan van alle andere aanwijzingen voor de Batavia'sche collectie van groot nut geweest.

In denzelfden tijd, dat Hoepermans van het Westen af Java bereisde, hadden in de Oostelijke residenties soortgelijke onderzoekingstochten plaats door den niet minder ijverigen J. Hageman, en waar deze aan dien ijver een heel wat grooter ontwikkeling dan die van Hoepermans paarde, had men kunnen verwachten, dat zijn aanteekeningen minstens even belangrijk zouden zijn en we dus in die twee elkander aanvullende bronnen de volledige gegevens voor het geheele eiland bij elkaar zouden hebben. Doch Hageman's handschrift, «De Hindoe-oudheden van Oostelijk Java» is van een heel wat minder gehalte dan dat van Hoepermans, juist omdat het bedoelt veel meer te geven. Het bevat groote stukken over de oude geschiedenis en eeredienst, van hetzelfde slag als Raffles had geboden, en over de oudheden zelf heel dikwijls niet anders dan een compilatie van wat er over dat onderwerp reeds gedrukt was; waar Hageman zelf aan het beschrijven gaat, is hij doorgaans even oppervlakkig als onvolledig. Kortom, dit pretentieuze werk bevat slechts weinig bruikbaars (dit weinige is gepubliceerd in Bijdr. Kon. Inst. 72, 1916), en hoewel wij bij gebrek aan verdere gegevens dankbaar gebruik maken van wat Hageman naar aanleiding van eigen bezoeken mededeelt, krijgen wij nergens iets, dat in duidelijkheid of overzichtelijkheid met de rapporten van Hoepermans de vergelijking kon doorstaan.

Eveneens in dezelfde jaren, dat deze mannen de oudheden van Java

ieder op zijn wijze in geschriften trachtten vast te leggen, had een opname van geheel anderen aard plaats, waarbij meer dan iets anders het artistieke element op den voorgrond trad. Wij bedoelen de fotografische meesterstukken van J. van Kinsbergen, dien artiest in merg en been, en tevens fotograaf van buitengewone bekwaamheid. Nadat deze in 1862 bij een in het gevolg van den Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele over Java ondernomen reis reeds eenige bijzonder goed geslaagde opnamen had vervaardigd, werd het Bataviaasch Genootschap door de regeering gemachtigd een contract met hem af te sluiten tot het fotografeeren van oudheden, hem door Brumund aan te wijzen, een voortreffelijk denkbeeld, waarbij de beschrijving door Brumund en de fotografische opname van Van Kinsbergen elkander zouden hebben kunnen aanvullen. Brumund's dood heeft die samenwerking, waartegen reeds practische bezwaren gerezen waren, geheel onmogelijk gemaakt; gelukkig echter heeft Van Kinsbergen zijn opnamen voortgezet. Hij werkte uiterst langzaam, was als een echt artiest zeer aan stemmingen onderhevig en had soms weken noodig alleen om een geschikte plaats te vinden, vanwaar hij zijn object op de gewenschte wijze voor de lens zou krijgen. Er zijn dan ook heel wat aanmaningen van de zijde van het Genootschap noodig geweest, vóór het zoover was, dat in 1872 de fotografieën-atlas «Oudheden van Java» aan de in aanmerking komende wetenschappelijke instellingen werd rondgezonden. Maar de 333 collodium-opnamen zijn dan ook bijna alle ware meesterstukken, die de afgebeelde oudheden in alle opzichten tot haar recht doen komen. Hoe voortreffelijk nu ook de opnamen op zichzelf zijn, de collectie als geheel geeft toch geen overzicht van wat er aan overblijfselen van Hindoe-Javaansche kunst te vinden is. Gelijk zooveel beschrijvers van de Javaansche oudheden is ook Van Kinsbergen in het Westen begonnen en heeft dientengevolge meer dan een vijfde van zijn collectie aan de zoo weinig beduidende West-Javaansche oudheden gewijd; verder gaande heeft hij zich bij voorkeur bij enkele groepen van overblijfselen opgehouden en de rest terzijde gelaten. Zoo krijgen wij een 85-tal foto's van het Diëng-plateau en de in dien omtrek zich bevindende beelden, ongeveer evenveel van de oudheden te Panataran, een 30 stuks uit Jogja en Prambanan (waaronder alleen Tjaṇḍi Sewoe, Kalasan, Sari en losse beeldwerken vertegenwoordigd zijn), eveneens een 30 van uitsluitend losse stukken uit Kĕdiri en Madioen, 2 van Tjaṇḍi Papoh bij Blitar, en 1 van Djaboeng bij Prabalingga. Men ziet de onevenredige verdeeling der platen over het wèl opgenomene, en bedenke daarbij, dat er niets van de verdere heiligdommen uit Prambanan en Kĕdiri, niets uit Kĕdoe, Soerabaja en Pasoeroehan bij is. Het gebrek aan leiding van den geheel aan eigen inzichten overgelaten fotograaf is hier wel zeer voelbaar; hoe

anders had de atlas er uit kunnen zien, wanneer Van Kinsbergen een door een deskundige opgestelde lijst gevolgd had van wat allereerst voor opname in aanmerking moest komen . . . indien hij althans de man geweest ware om zich naar zulk een leiding te voegen. Thans zijn deze fotografische prachtstukken wel zeer bijzonder, ieder voor zich zoowel als de series van Diëng en Panataran, maar als wedergave van de oudheden in het algemeen is het geheel te fragmentarisch gebleven.

Uit den aard der zaak heeft Van Kinsbergen waar dat noodig was de af te beelden oudheden moeten laten schoonmaken en gedeeltelijk doen ontgraven; zoo was bij Panataran een geheele opruiming vereischt. Op den Diëng is de blootlegging van een en ander, dat in den grond verborgen lag, aanleiding geweest tot een voortgezet terrein-onderzoek, de eerste van gouvernementswege ondernomen archaeologische ontgraving, welke, in 1864 aangevangen, met korte onderbrekingen tot 1878 is voortgezet, om later in 1911 opnieuw te worden opgevat. Voor het daarbij voor den dag gekomene kan naar Hoofdstuk V verwezen worden; thans wijzen wij slechts op de principiëele beteekenis van de hier genomen beslissing, waarbij de regeering erkende, dat het op haar weg lag niet slechts bestaande overblijfselen in stand te houden, maar ook de zorg op zich te nemen voor verder oudheidkundig onderzoek.

De algemeen geroemde artistieke kwaliteiten van Van Kinsbergen's werk hadden tengevolge, dat een tweede opdracht volgde, ditmaal betrekking hebbende op den Baraboeḍoer. Van een volledige opname kon geen sprake zijn, maar toch was er bij het fotografeeren van een enkel monument beter gelegenheid iets overzichtelijks te leveren. Van Kinsbergen nam dan ook, behalve een paar aanzichten van het geheele gebouw en het landschap, de verschillende Boeddha-typen op, een leeuw, de kleine stūpa's der terrassen, tezamen 15 platen, om de overige 28 voor de reliefs te bestemmen. Ook daarbij is zijn keuze echter weer zeer onevenwichtig: één plaat van den omgang, één van de tweede gaanderij, en verder alles van de eerste. Van het standpunt van den artiest is die keuze volkomen begrijpelijk; in een gouvernements-publicatie, ten doel hebbend het monument als geheel te laten zien, had men anders verwacht. Niettemin blijft ook dit in 1874 gereed gekomen Baraboeḍoer-album een kunstwerk, dat het heiligdom volkomen waardig is.

Een jaar van te voren had de lang verbeide monografie van Leemans eindelijk het licht gezien, onder den titel «Bôrô-Boedoer op het eiland Java», in 1874 gevolgd door een Fransche uitgave. In aanmerking genomen de wijze, waarop het werk is tot stand gekomen, mag men zich er over verwonderen, dat het nog zulk een bruikbaar geheel is geworden, ook al is maar al te duidelijk merkbaar gebleven, uit welke heterogene bestanddeelen het is samengevoegd en hoezeer de opvattingen

van Brumund van die van Wilsen afwijken, waarbij dan Leemans zelf ook meermalen een eigen oordeel blijkt te hebben. Men vindt er behalve de beschrijving van het monument nog eenige beschouwingen over andere tempels en overblijfselen in en buiten Java, verklaringen van het voorgestelde, voor zoover daaromtrent iets bekend was, een overzicht van de Javaansche oude geschiedenis, een waardeering van het kunstkarakter, een vergelijking van de uit de reliefs blijkende cultuurvormen met de hedendaagsche Javaansche. De beschrijving en de laatstgenoemde vergelijking zijn hoofdzakelijk aan Wilsen, de rest aan Brumund ontleend; afgescheiden van de onmogelijkheid om in dat alles éénheid te brengen, heeft Leemans er uitdrukkelijk voor willen zorgen, dat elk der genoemde schrijvers de hem toekomende eer ontving en niet door den ander in de schaduw zou worden gesteld. Alles bij elkaar genomen heeft Leemans er werkelijk nog van gemaakt, wat mogelijk was en zoo is de Baraboedoer-monografie een verdienstelijk, maar allerminst een mooi boek.

Een samenvatting van al hetgeen hem van de Javaansche oudheden bekend was, gaf in 1876 Fergusson in zijn «History of Indian and Eastern Architecture». Van Engelsche zijde was trouwens de belangstelling in deze zaken levendig gebleven, getuige onder meer de breed opgevatte Encyclopaedie van Crawfurd uit 1856 en de belangrijke opmerkingen van Yule in 1862 (Journ. Asias. Soc. Beng. 31). Zooals begrijpelijk is, ging Fergusson uit van wat hij vond bij Raffles en daarmede is tevens reeds een groot bezwaar tegen zijn behandeling van het hoofdstuk Java genoemd: de onjuiste beschouwingen van historischen aard uit 1817 bleven ook in 1876 den grondslag vormen van de oudhedenbeschrijving. Een tweede bezwaar is Fergusson's gehechtheid aan sommige in die dagen gangbare theorieën aangaande de Voor-Indische Hindoe-kunst, theorieën, waarvan hij de bewijzen ook op Java meende te kunnen aanwijzen. Voor het overige heeft hij zijn best gedaan alle bereikbare gegevens te gebruiken, o. a. de verhandelingen van Brumund en de foto's van Van Kinsbergen. Nieuwe feiten vindt men natuurlijk bij hem niet, wel heeft het voor de opvatting van het karakter der Hindoe-Javaansche kunst groot voordeel opgeleverd, dat hier een auteur aan het woord is, die van de Voor-Indische Hindoe-kunst zoo uitnemend op de hoogte is. Tegen de bezwaren weegt dat intusschen toch niet op, en zoo mag men op Fergusson's arbeid niet meer dan een «dankbaar maar niet voldaan» toepassen.

Twee jaar later verscheen een nieuwe samenvatting van geheel anderen aard in het groote werk van Prof. P. J. Veth, «Java, geographisch, ethnologisch, historisch», een overzicht, hetwelk in allerlei opzichten een contrast met het vorige is, waarvan het daardoor naast de nadeelen ook de voordeelen mist. Hier geen min of meer in de lucht hangende theorieën

in verband gebracht met de Javaansche oudheden, maar aan den anderen kant ook niet de breede blik, die, het gansche terrein der Hindoeistische kunst overziende, aan de Javaansche haar plaats kan aanwijzen in het groot geheel. In plaats daarvan een nauwgezette compilatie van alle tot dusver beschikbare bronnen, en daaronder ook een aantal aan Fergusson onbekende. Een in zijn soort voortreffelijk, en, voor zoover mogelijk, volledig overzicht, maar in den grond niet verder gaande dan het leveren van een beschrijvenden inventaris.

Zoo naderen wij langzamerhand een nieuw tijdperk in de geschiedenis van het onderzoek naar Java's oudheden en kunst, een tijdperk van nieuwe belangstelling en opgewekte werkzaamheid, eerst voornamelijk van particulieren, wakker gesteund door het Bataviaasch Genootschap, welhaast ook van de zijde van de regeering. De aanvang dier periode valt ongeveer samen met de komst van Brandes naar Java, einde 1884, en hoewel deze geleerde voorloopig niet de minste bemoeienis met de monumenten had, konden toch al dadelijk zijn studies op epigrafisch gebied dienstbaar gemaakt worden aan het verkrijgen van een beter en helderder inzicht in de Hindoe-Javaansche cultuur. Een eerste blijk van een zich wijzigende gezindheid ten opzichte van de oudheden valt reeds op te merken in 1883, als klachten van het Genootschap over den toestand van verscheiden monumenten de regeering nopen, om aan den Heer W. P. Groeneveldt op te dragen een onderzoek in te stellen en middelen te beramen tot het voorkomen van verder verval van Baraboedoer; hoewel de zaak ten slotte op niets is uitgeloopen, ziet men toch in de houding van het Genootschap en zelfs in die der regeering, dat er iets anders geworden was en men er zich meer van bewust ging worden wat de waarde dier monumenten was en welke verplichtingen men daartegenover had te vervullen [1]).

Duidelijker komt dat alles echter eerst uit in het jaar 1885, toen te Jogjakarta op particulier initiatief een Archaeologische Vereeniging tot stand kwam en deze tot haar eersten president den ingenieur J. W. IJzerman koos, denzelfde die, eveneens in 1885, de merkwaardige ontdekking deed van Baraboedoer's bedolven voet, op welke vondst wij zoo straks terugkomen. Onder zijn leiding begon de jonge vereeniging systematische onderzoekingen aan verschillende der oudheden van Prambanan, onderzoekingen, wier uitermate gunstige uitkomsten voor een niet gering deel te danken waren aan de kundigheid en het beleid van den president, ook al brengt men daarbij in rekening dat deze over zeer goede medehelpers beschikte, van wie in het bijzonder de Heer H. L. Leydie Melville genoemd zij. De nieuwe gegevens zijn door IJzerman

[1]) Not. Bat. Gen. 1883 p. 71, 83 en 98; 1885 p. 87 en 122.

zelf verwerkt in zijn «Beschrijving der oudheden nabij de grens der Residentie's Soerakarta en Djogdjakarta», hetwelk in 1891 door het Bataviaasch Genootschap werd uitgegeven. IJzerman's werk mag men met het volste recht een standaardwerk noemen, en het beste bewijs daarvan is wel, dat het nog thans, na bijna dertig jaar, waarin zooveel aan onze kennis van de Hindoe-Javaansche kunst is toegevoegd, aan iedere beschrijving van de oudheden van Prambanan ten grondslag kan blijven liggen — ook wij zelf hebben er in de desbetreffende hoofdstukken een dankbaar gebruik van gemaakt. Niet natuurlijk, als zou men iederen regel van IJzerman's beschouwingen moeten onderschrijven, maar wel in zooverre als zijn beschrijvingen der heiligdommen zonder voorbehoud als model-beschrijvingen kunnen gelden, en daarbij door een menigte van teekeningen (bij wier vervaardiging Leydie Melville weder goede diensten bewees) worden verduidelijkt.

Met de vermelding van dit in 1891 verschenen werk zijn wij op de gebeurtenissen wat vooruitgeloopen. Want in 1887 had reeds een ander, in zijn soort evenzeer voortreffelijk, boek het licht gezien, de Catalogus der Archaeologische Verzameling te Batavia door W. P. Groeneveldt, waarin Brandes het epigrafisch gedeelte had behandeld. In tegenstelling met den uit 1885 dateerenden nieuwen Leidschen Catalogus van Leemans, die wel zorgvuldig den inhoud der collectie registreerde, maar in beschrijving en determinatie beneden het middelmatige bleef, heeft Groeneveldt een nieuwe methode gevolgd, daarbij alle types scherp onderscheidende en telkens in inleidende opmerkingen de beteekenis en voorstellingswijze der godenfiguren enz. besprekende en zoo noodig zijn determinaties motiveerende, en voorts in de beschrijvingen er nauwkeurig rekening mee houdend, welke punten de bijzondere aandacht verdienden. Op die wijze is Groeneveldt's werk behalve een uitnemende Catalogus ook een compendium der op Java heerschende godsdienstige voorstellingen geworden, in hetwelk helderheid, scherpzinnigheid en voorzichtigheid op gelukkige wijze samengaan. Het eenige bezwaar, dat men zou kunnen opperen (en ook door den auteur erkend werd) is het ontbreken van afbeeldingen. De Catalogus is jaarlijks in de Notulen van het Bat. Gen. voortgezet; de Boeddhistische bronzen zijn in 1912 opnieuw besproken in het Rapport der Oudheidk. Commissie. Het jaar, waarin Groeneveldt's Catalogus verscheen is nog in een ander opzicht merkwaardig en wel omdat toen in Nederland pogingen werden gedaan om tot de instelling van een geregeld Oudheidkundig Onderzoek op Java te geraken; de f 12.000 's jaars, die dit kosten zou, deden echter van dat plan afzien.

Inmiddels was men ook aan andere werkzaamheden bezig. Zooeven noemden wij reeds de ontdekking van IJzerman, dat onder de aansta-

peling, die thans den benedensten omgang van Baraboedoer vormt, de oorspronkelijke voet van het monument verborgen lag, en daar de blootlegging van een klein deel daarvan door den ontdekker eenige reliefs aan het licht had gebracht en het dus waarschijnlijk was, dat een reliefreeks om het heele gebouw heen liep, werd het onderzoek voortgezet, eerst door particuliere krachten en vervolgens door de regeering, die besloot den geheelen voet vak voor vak te ontgraven en de te voorschijn komende reliefs vast te leggen, naar men eerst van plan was door middel van gipsafgietsels, doch toen dit minder goed uitvoerbaar bleek, door fotografie. De Javaansche fotograaf Cephas, met dit laatste werk belast, heeft er zich op zeer verdienstelijke wijze van gekweten en kwam in 1891 met een serie fraaie en duidelijke opnamen gereed.

En nog van een derde onderzoek zag ook datzelfde jaar 1891 de resultaten verschijnen. De toeneming van oudheidkundige gegevens had een catalogiseering der overblijfselen uit den Hindoe-tijd dringend noodzakelijk gemaakt en vooral ook een carteering van de verschillende vindplaatsen. Toen dus in 1886 aan Dr. R. D. M. Verbeek opdracht was gegeven om een geologischen verkenningstocht over Java te doen, verzocht de directie van het Bataviaasch Genootschap hem, in verband met bovengenoemde behoefte, tevens zijn aandacht te schenken aan de oudheden, ten einde op die wijze de gegevens te verzamelen voor een oudheidkundige kaart. Dat heeft Dr. Verbeek gedaan, maar nog heel wat meer bovendien. Niet alleen vond hij gelegenheid een groot aantal ten deele nog nimmer opgenomen heiligdommen in teekening te doen brengen, maar de in 1891 onder den titel «Oudheden van Java» uitgegeven «Lijst der voornaamste overblijfselen uit den Hindoetijd op Java met eene oudheidkundige kaart» (Verh. Bat. Gen. 46) geeft, behalve een korte omschrijving der onder 671 nummers bijeengebrachte oudheden, ook telkens de tot op dat jaar volledige litteratuur, terwijl een overzicht der gedateerde inscripties, van de hand van Brandes, de belangrijkheid van het geheel nog verhoogt. Het nut, dat de arbeid van Verbeek voor het verdere onderzoek der oudheden gehad heeft, is niet licht te overschatten. Het feit dat er, lang voor er in Nederland aan zoo iets gedacht werd, een betrouwbare en practische opgave bestond, waarin men alles bijeen vond, wat er aan oudheden was, de plaats op de kaart kon nagaan en de geheele litteratuur samengebracht zag, heeft niet slechts elken volgenden oudheidkundige, wien het een eindeloos gezoek bespaarde, tot groote dankbaarheid verplicht, doch heeft tevens menig niet-vakman tot verdere nasporingen in een hem bijzonder goed bekende streek aangezet, en daardoor weder medegewerkt tot het ontdekken van nieuwe gegevens. Op den stevigen, door Dr. Verbeek gelegden grondslag hebben ook de nieuwe oudheden-inventarissen van den Oud-

heidkundigen Dienst, van welke het eerste deel in 1915, het tweede in 1918 verscheen (Rapp. over 1914 en 1915), slechts behoeven voort te bouwen.

Na IJzerman's vertrek (1886) was de leiding der Jogja'sche vereeniging in handen gekomen van Dr. J. Groneman, door wien de werkzaamheden in Prambanan en omgeving (o. a. aan de in 1886 ontdekte en door Groneman in Tijdschr. Bat. Gen. 32 beschreven Tjaṇḍi Idjo) werden voortgezet. Nadat de eigenlijke Prambanan-groep geheel blootgelegd had kunnen worden, werden door Cephas daarvan lichtdrukken genomen en deze serie, welke in het bijzonder aangaande den Çiwatempel zeer volledig is, werd in 1893 met begeleidenden tekst van Groneman in het licht gegeven. Die tekst, «Tjaṇḍi Parambanan op Midden-Java, na de ontgraving», heeft niet bijster veel om het lijf, maar niettemin is de verschijning van dit werk een feit van beteekenis; immers terwijl de portefeuilles-Van Kinsbergen slechts aan enkele geleerde genootschappen enz. werden rondgedeeld, werd thans voor het eerst een reeks van fraaie foto's van een der merkwaardigste Javaansche monumenten door de goede zorgen van het Kon. Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde v. Nederl. Indië (hetwelk de uitgave deed plaats hebben), voor een bereikbaren prijs in handen gebracht van het meer algemeene publiek. Zoodoende heeft dit plaatwerk niet weinig bijgedragen tot grootere bekendheid en waardeering van de schoonheid der Javaansche kunst. Helaas heeft de blootlegging van Prambanan ook nog een andere zijde gehad: het onoordeelkundig opruimen van het puin had tengevolge, dat de fragmenten van de verschillende gebouwen zonder eenig onderscheid door elkaar op een hoop geworpen zijn. Bij zorgvuldige scheiding van wat bij elken tempel behoorde, hadden die stukken hoogstwaarschijnlijk nog wel gegevens opgeleverd aangaande den vroegeren toestand der thans geheel verdwenen daken; nu zijn al die gegevens moedwillig waardeloos gemaakt. Een leerrijk voorbeeld, dat het zoo gemakkelijk lijkende opruimen van puin niet ieders werk is, en men met den besten wil van de wereld er meer kwaad dan goed mee kan doen.

Heeft dus de Prambanan-ontgraving voor- en nadeel opgeleverd, van het verdere werk van Groneman, nog ruim twintig jaar onvermoeid volgehouden, geldt datzelfde. Tegenover de belangstelling, door zijn Gidsen van Baraboedoer en Prambanan in ruimen kring gewekt, staat het te veel op den voorgrond brengen van persoonlijke opvattingen, waardoor die werkjes ontsierd worden; tegenover het goede denkbeeld om onbeheerden en verwaarloosden oudheden een veilige bewaarplaats te verschaffen in het door hem opgerichte Jogja'sche Museum, de verkeerde methode om daarheen maar zooveel mogelijk over te laten brengen, ook in gevallen, waar die stukken niet zonder schade op de plaats van herkomst konden worden gemist. Ondanks de genoemde bezwaren en

ondanks een te groote eenzijdigheid op oudheidkundig gebied, moet intusschen erkend worden, dat Groneman's arbeid, als geheel genomen, ontegenzeggelijk zijn eigenaardige verdienste heeft gehad, vooral in zooverre hij ons nader gebracht heeft tot de meesterstukken der Midden-Javaansche monumentale kunst.

Hoeveel meer in de laatste twintig jaar van de oudheden bekend was geworden, wordt men zich duidelijk bewust door den in 1896 verschenen tweeden druk van Veth's Java naast den eersten te leggen; met groote nauwkeurigheid is daar met alle nieuwe gegevens rekening gehouden, zonder dat intusschen de aard van het overzicht veranderde: het bleef een opsomming. Ook inzake de verzorging dier kunstschatten raakte men op den goeden weg, al zou men dat ook niet zeggen aan de houding der regeering, die in 1896 niet alleen een vijftal reliefs van Prambanan, maar ook acht karrevrachten met de fraaiste stukken van Baraboedoer — waaronder uit hun nissen weggehaalde Boeddha-beelden! — wegschonk aan den koning van Siam. Maar in dienzelfden tijd werden toch ook de plannen voorbereid om den Mëndoet door ingrijpen van gouvernementswege voor verder verval te behoeden, en in 1897 nam de restauratie van dit monument een aanvang. Een opname van den toestand waarin de tempel verkeerde, vóór er iets aan gedaan was, gaf aanleiding tot het werk van Kersjes en Den Hamer, «De Tjandi Mëndoet voor de restauratie», dat door verschillende omstandigheden eerst in 1903 door het Bat. Genootschap werd uitgegeven. Het bevat juist wat de bedoeling was: vastlegging van het monument, zooals het was vóór eenige wijziging in den toestand was gebracht; niets minder, maar ook niets meer.

Inderdaad men was op den goeden weg [1]), maar toch zou het wel niet zoo spoedig tot een systematische en geregelde bemoeienis van de regeering met de oudheden zijn gekomen zonder de Parijsche tentoonstelling van 1900, waar afgietsels van Hindoe-Javaansche beelden en tempels, in het bijzonder de Tjandi Sari, sterk de aandacht trokken. Het was weder IJzerman die, na eerst de voornaamste drijfkracht geweest te zijn om te maken, dat de Javaansche kunst op die wijze vertegenwoordigd werd, eveneens de gelegenheid wist aan te grijpen om de gewekte belangstelling productief te maken. In Nederland had Prof. Kern reeds gewezen (Bijdr. Kon. Inst. 6, VI, 1899) op de juist met bekwamen spoed tot stand gekomen organisatie van het oudheidkundig onderzoek in Fransch Indo-China; in Indië had een artikel van Serrurier over den droevigen toestand van de voornaamste Midden-Javaansche monumenten

[1]) Ook de Sumatraansche oudheden begonnen beter bekend te worden. In 1893 (Tijdschr. Bat. Gen. 35) publiceerde IJzerman een mooie beschrijving van de oudheden van Moeara Takoes (Pad. Bovenl.).

(Tijdschr. Bat. Gen. 41, 1899) het onverantwoordelijke van verder uitstel duidelijk gemaakt. Thans deed IJzerman aan Minister Cremer een drietal nota's aanbieden, van hemzelf over de kosten, van Groeneveldt over de wenschelijkheid van een systematische opneming, van Rouffaer over den Britsch-Indischen Archaeological Survey. Zoowel de Minister als de Indische regeering verleenden hun* medewerking, en zoo bracht het Gouv. Besl. van 18 Mei 1901 no. 4 de «Commissie in Nederlandsch-Indië voor Oudheidkundig Onderzoek op Java en Madoera» tot stand.

Vóór wij deze nieuwe periode beschrijven, wijzen wij nog op een tweetal boeken, die hun ontstaan eveneens aan de Parijsche tentoonstelling te danken hebben. C. M. Pleyte vond bij zijn verblijf op Java ten behoeve dier tentoonstelling gelegenheid tot het verzamelen der gegevens voor zijn «Die Buddha-Legende in den Skulpturen des Tempels von Bôrô-Budur» (1901), waarin, helaas slechts aan de hand der teekeningen van Wilsen en niet van foto's, werd aangetoond, hoe nauwkeurig op dat monument de Lalitawistara-tekst was gevolgd. Bij het nagenoeg geheel ontbreken van wetenschappelijke Baraboedoer-litteratuur na de reusachtige, alleen in enkele bibliotheken te raadplegen monografie van 1873, is Pleyte's smakelijk uitgegeven en overtuigend geschreven boek van groot nut geweest, daar het een belangrijke reliefreeks van het groote heiligdom, met haar in hoofdzaak volkomen vaststaande verklaring, in handen van alle belangstellenden en geleerden heeft gebracht. Wanneer men in de nieuwere studies op het gebied der Boeddhistische archaeologie ook in het buitenland rekening heeft kunnen houden met de Boeddha-legende, zooals die op Baraboedoer voorkomt, dan is dat te danken aan het boek van Pleyte.

Het tweede werk is dat van E. A. von Saher: «De versierende kunsten in Nederlandsch Oost-Indië» (1900). De schrijver, die met het maken der gipsafgietsels belast was geweest, heeft reproducties van deze reproducties vereenigd in een plaatwerk, en daarmede een tekst geïllustreerd, die ten deele op de boeken van Fergusson en IJzerman berust, en verder vooral breed uitgesponnen architectonische beschrijvingen geeft. Hoewel de keuze van het afgebeelde als geheel niet bijzonder gelukkig is, en de ietwat dorre beschouwingen niet geschikt zijn om ons de Midden-Javaansche kunst beter te doen begrijpen, heeft ook dit plaatwerk een dankbare rol te vervullen gehad en, meer nog dan dat van Groneman, het groote publiek in Nederland doen zien, welk een schoonheid er op Java was. Want het koude dezer platen naar gips verhindert gelukkig niet, dat er toch ook onder de afbeeldingen zijn, welke een indruk van deze schoonheid geven, en de tekortkomingen van den tekst zijn ook weer niet van dien aard, of hij brengt den algemeenen lezer toch eenig begrip bij van de beteekenis dezer kunst.

Von Saher's werk heeft dan ook ongetwijfeld er toe bijgedragen om in ruimer kring de belangstelling gaande te maken. Bovendien hebben wij er nog het mooie artikel aan te danken, dat Rouffaer, ter recensie van dit werk, aan de «Monumentale kunst op Java» wijdde (Gids 1901, II). Van dezelfde zijde werden ook in de Encyclopaedie van Nederl. Indië s. v. «Kunst (beeldende)» hoogst leerrijke beschouwingen aan den ontwikkelingsgang dezer kunst gewijd.

Rouffaer's Gids-artikel, dat de aesthetische waarde der Midden-Javaansche «klassieke» kunst zoo duidelijk in het licht stelde, verscheen een paar weken voor het bovengenoemd Gouvernementsbesluit de Oudheidkundige Commissie, zooals zij kortheidshalve genoemd werd, in het leven riep. Een maatregel, die juist even te laat kwam om het belangrijkste heiligdom van Oost-Java, Panataran, nog te kunnen redden. Daar was, omdat de toestand van het monument voorziening behoefde, in de eerste helft van 1901 voor rekening van het gouvernement door de plaatselijke autoriteit te Blitar een «restauratie» tot stand gekomen, die wel tot het ergerlijkste behoort, wat ooit op dit gebied is voorgekomen. De metselaars hebben den tempel een goede beurt willen geven; ze hebben grondig, wat er defect was, in orde gemaakt, door vooreerst waar ze het noodig vonden steenen in te stoppen, liefst wat ze het eerst voor de hand zagen liggen; door verder de reliefs op hun manier te completeeren, en door ten slotte alles goed vast te leggen met een stevige cementeering; wat er daarbij op tempelterrassen aan overblijfselen van vroegere gebouwen in den weg lag, moest natuurlijk maar worden opgeruimd, de vloeren behoorden immers glad en stevig te worden. Zoo is Panataran bedorven, in menig opzicht onherstelbaar. Wij komen in hoofdstuk XIX daar nog wel nader op terug; treffender had echter de noodzakelijkheid van een deskundig toezicht op de oudheden niet kunnen worden bewezen.

De taak der Oudheidkundige Commissie, zooals het besluit harer oprichting die formuleerde, was overigens op zonderlinge wijze beperkt. Zij bestond uit «het samenstellen van archaeologische en architectonische beschrijvingen van de oudheden op genoemde eilanden [nl. Java en Madoera], het in teekening brengen dan wel photografeeren dier oudheden, v. z. n. dit nog niet is geschied, het vervaardigen van gipsafgietsels en het aangeven van middelen om de monumenten voor verval te behoeden.» Niet slechts wordt dus van het *uitvoeren* dier maatregelen niet gerept, maar zelfs over het geheele oudheidkundig *onderzoek*, voor zoover niet betrekking hebbende op monumenten-opname of monumentenbeschrijving, wordt gezwegen. Een commissie die haar naam aan het «onderzoek» ontleende, zou dus, zich aan de letter van haar opdracht houdend, het eigenlijke exploratie-werk geheel moeten laten rusten!

Dat kon natuurlijk nooit de bedoeling zijn geweest en gelukkig heeft

de Commissie zich door die gebrekkige formuleering ook niet van de wijs laten brengen. Trouwens dat ware ook onmogelijk geweest bij de hooge en breede opvatting, welke haar eerste Voorzitter, Dr. J. L. A. Brandes, van zijn taak heeft gehad. Hij immers was het, die algeheel de leiding gaf, want de werkwijze der Commissie berustte niet op een na gezamenlijk overleg vastgesteld plan, maar bestond slechts in het uitvoeren van een door Brandes aangegeven programma. De beide andere leden der Commissie — de Heeren J. Knebel, die zich als assistent-resident van Blitar bijzonder verdienstelijk gemaakt had ten opzichte van de oudheden in zijn afdeeling, en in 1900 met André de la Porte een beschrijving van Panataran gegeven had (Tijdschr. Bat. Gen. 42), en H. L. Leydie Melville, die hierboven reeds als medewerker van IJzerman genoemd is — hebben zich gewillig onder die geniale leiding gevoegd.

Wat Brandes voor de Javaansche oudheidkunde, en niet het minst de kunst-archaeologie, geweest is, zal men in bijna elk der hoofdstukken van dit boek kunnen waarnemen. Zijn zeldzame begaafdheid in dit opzicht is te opmerkelijker, waar hij reeds zoolang op Java werkzaam was geweest, zonder dat hij zelf of de buitenwereld er iets van bemerkt hadden, welk een archaeoloog in hem school. Het was eerst in het eind van 1898 (nadat hij in 1884 was aangekomen), dat Brandes aanleiding had zich met de oudheden bezig te houden, doordat hem als de erkende autoriteit op het gebied der Javaansche oude geschiedenis verzocht was ook een deel van het artikel «Oudheden» voor de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië te bewerken. Dat stuk getuigde al dadelijk van een breeden blik en veelomvattende kennis. In 1900 kwam pas eenige bemoeienis met de practijk, en wel doordat bij Gouv. Besl. van 21 Juli no. 17 de zoogenaamde Baraboedoer-commissie werd ingesteld, welke zou hebben te adviseeren, welke maatregelen tot behoud van dat monument moesten worden genomen. De aanwijzing van Brandes tot voorzitter dier commissie is klaarblijkelijk geschied, gelijk zoo dikwijls in Indië het geval is, niet omdat hij daarvoor nu juist de aangewezen man werd geacht, maar omdat niemand anders eerder in aanmerking kwam en hij toch in elk geval een kenner van het oude Java en een geleerde van grooten naam was. Maar een zeker wantrouwen spreekt wel uit het feit, dat de regeering maar steeds verzuimde om machtiging te geven voor een reis over Java, welke Brandes in het belang van de oudhedenverzorging zou ondernemen. Een wantrouwen, dat theoretisch zeker verklaarbaar was: wie waarborgde, dat deze geleerde de vereischte eigenschappen voor den archaeoloog te velde zou bezitten? Het is dan ook aandrang uit Nederland geweest, welke Brandes in 1901 aan het hoofd van het oudheidkundig onderzoek deed stellen. Zelf heeft hij deze verandering van werkkring al evenmin gezocht.

Het zou ons niet mogelijk zijn in een kort bestek Brandes' uitnemende verdiensten tot haar recht te doen komen, maar wij willen toch trachten eenigermate de beteekenis van zijn optreden te schetsen, voor een uitvoeriger overzicht verwijzend naar de Herdenking door G. P. Rouffaer [1]). Slechts ruim vier jaren, tot zijn overlijden op 26 Juni 1905, is het Brandes gegeven geweest zich aan de Javaansche archaeologie te wijden. In dien korten tijd zijn talrijke heiligdommen onderzocht, en daarbij zóó nauwkeurig, dat een beslissing kon worden genomen in zake brandende restauratie-kwesties; heeft een stroom van schitterende publicaties licht verspreid over de meest uiteenloopende oudheidkundige onderwerpen; is een monografie verschenen over een der belangrijkste tempels, terwijl de stof verzameld werd voor twee andere, en bovenal: zijn op meesterlijke wijze de groote lijnen aangegeven, waarlangs het archaeologisch, en vooral het kunsthistorisch onderzoek zich in de naaste toekomst zou hebben te bewegen, en de problemen geformuleerd, welker oplossing langs systematischen weg het onontbeerlijke inzicht zou geven in veel, dat voorloopig bij gebrek aan voldoende gegevens onverklaard moest worden gelaten. Hoeveel bewondering wij ook hebben voor hetgeen Brandes verder in daad en geschrift tot stand heeft gebracht, zijn voornaamste beteekenis ligt voor ons hierin, dat hij met helderen blik onderkend en — op helaas niet altijd even heldere wijze — geformuleerd of te verstaan gegeven heeft, wat het wezen, de kern van het onderzoek naar de Hindoe-Javaansche kunst heeft uit te maken. Op dit gebied is zijn visie, zijn intuïtie ook wel, wonderbaarlijk geweest.

Wat restauratie aangaat, verschilt onze opvatting principiëel te zeer van die van Brandes, dan dat wij het hier door hem verrichte bij allen eerbied voor de meesterhand, die er uit spreekt, onverdeeld zouden kunnen toejuichen. Terwijl wij aan de zijde staan van hen, die meenen dat «restauratie» van een oudheid niet verder mag gaan dan het consolideeren van den bestaanden toestand, het tegengaan van verder verval, wilde Brandes zooveel mogelijk de monumenten in hun ouden luister doen herrijzen. Toen dus de randoe-boom, die Tjaṇḍi Pawon uiteenscheurde, moest worden verwijderd en dit juweeltje van Midden-Javaansche bouwkunst werd uit elkaar genomen en weer ineen gezet, maakte Brandes van die gelegenheid tevens gebruik om aan de hand der aanwezige fragmenten het dak te reconstrueeren en het tempeltje zoo zijn ouden vorm terug te geven; voor den Mëndoet werden plannen opgesteld om datzelfde te bereiken; bij Prambanan werd het verloren gaan der gegevens voor den vroegeren toestand vooral betreurd, omdit dit de practische uitvoering eener reconstructie onmogelijk maakte. Wij herhalen: de

[1]) Gedrukt vóór de hieronder te noemen Singasari-monografie (1909).

scherpzinnigheid, waarmede uit schijnbaar waardelooze fragmenten de oorspronkelijke bouworde werd teruggevonden wekt, ook al bleken vergissingen niet uitgesloten, onze ongeveinsde bewondering; maar deze zou er niet minder om zijn, als het reconstructies op papier gebleven waren. In de uitvoering er van, hoeveel schoons er ook door bereikt moge worden, voelen wij altijd te veel het element van vervalsching.

Onverdeeld te prijzen is echter de inhoud (niet steeds de vorm) van Brandes' publicaties. In de grootere werken, de monografieën over Djago (1904) en Singasara (1909, dus na zijn dood uitgegeven) is op voorbeeldige wijze al het bereikbare materiaal bijeengebracht en wetenschappelijk geordend, en hoewel de auteur zelf deze monografieën slechts als «inleidingen» beschouwde, heeft hij metterdaad heel wat meer gegeven en een deel van dat materiaal reeds voortreffelijk weten te verwerken. Nog duidelijker spreken de kleinere publicaties, in de eerste plaats de Driemaandelijksche Rapporten, telkens over een jaar tezamen met rijke illustratie door het Bataviaasch Genootschap uitgegeven. Daarin vindt men neergelegd, welke problemen bij den voortgang van het onderzoek Brandes' aandacht trokken, welke verschijnselen hem merkwaardig voorkwamen en waarom, welke vondsten hij deed, welke denkbeelden hem toestroomden. De rijkdom van de onderwerpen, die zich voordoen, wordt geëvenaard door het waardeeringsvermogen van den beschouwer en zoo krijgt men met een overstelpende massa feiten, tevens hun wetenschappelijke en artistieke waardebepaling; dat alles niet systematisch ingedeeld, maar zóó neergeschreven in oorspronkelijk niet voor den druk bestemde verslagen, als het zich aan Brandes openbaarde. Aan bijzondere onderwerpen werden dan de afzonderlijke artikelen gewijd, die in deze jaren in groote hoeveelheid vooral in Tijdschrift en Notulen van het Bataviaasch Genootschap verschenen zijn, niet alle van even groote waarde natuurlijk, maar tezamen een hoogen indruk gevend van opmerkingsgave en scherpzinnig combinatie-vermogen, geleerdheid en kunstgevoel. Wij kunnen slechts noemen [1]), en laten die welke op bepaalde monumenten betrekking hebben en in de desbetreffende hoofdstukken ter sprake zullen komen, dan nog ter zijde: «Een fraaie variatie van het olifantvisch- of makara-ornament» (Not. 1901), «Notice sur une espèce de draperie ornementale des anciens monuments hindous de Java Central» (Hommage Congrès Orient. à Hanoi, 1902), «Insluimeren van het gevoel voor de symbolieke waarde van ornament» (Tijdschr. 46, 1903), «De verzameling gouden godenbeelden gevonden in het gehucht Gëmoeroeh», tevens over Harihara en Garoeḍa (Tijdschr. 47, 1904), «De makara als haartressieraad», «Een Boeddhistisch monniksbeeld» met studie over de mudrā's (beide Tijdschr. 48, 1906), «Slecht werk aan de Hindoe-

[1]) Een volledige opgave vindt men op p. XXXVI sq. der Herdenking.

oudheden op Java», «Fout of finesse?» (beide eerst gedrukt Rapp. Oudh. Dienst 1913). Het is vooral de geschiedenis van het ornament, waarvan Brandes de groote waarde voor de kunstgeschiedenis in het algemeen heeft ingezien en waaraan hij voortreffelijke studies gewijd heeft, methodisch de ontwikkeling der versierings-motieven nagaande en met pakkende voorbeelden illustreerend. Van de triçūla-cakra- en kālā-makara-ornamenten, zoo belangrijk voor de Javaansche kunst, heeft hij ons het wezen en de geschiedenis eens en vooral duidelijk gemaakt.

Tegenover het geweldige werk van Brandes moest onvermijdelijk dat der andere commissieleden op den achtergrond geraken, ook al was hij zelf altijd de eerste om de verdienste zijner medewerkers te erkennen. De Heer Melville was met de zorg voor het teekenwerk belast en arbeidde dus in engeren zin met Brandes samen; aan den Heer Knebel was in hoofdzaak de inventarisatie en iconografische beschrijving van de oudheden toevertrouwd. Het is hier ook de plaats om te gewagen van den steun, dien het oudheidkundig onderzoek ontving en nog ontvangt uit Nederland door de daar ingestelde Commissie van Bijstand, door welke onder meer de uitgave der monografieën plaats vond. Als voorzitter dier commissie trad Prof. Kern op (sinds 1915 vervangen door IJzerman), als secretaris de Heer G. P. Rouffaer. Beider verdiensten tegenover Indië zijn te bekend, dan dat wij die hier zouden behoeven op te sommen; slechts dient vermeld te worden dat naast het vele andere, dat onze koloniën aan deze mannen verschuldigd zijn, zij ook in zake den bijstand aan het oudheidkundig onderzoek een voorname, weinig naar buiten sprekende, maar daarom niet minder belangrijke, taak hebben vervuld.

De eigenaardige werkwijze der Oudheidkundige Commissie, waarin slechts de Voorzitter beoordeelde en besliste, wreekte zich na Brandes' dood. Er stond niemand gereed om diens werk over te nemen; de leiding ontbrak en het onderzoek zakte ineen. Alleen het inventariseeren van den Heer Knebel werd voortgezet; de Heer Melville maakte eenige opdrachten van Brandes af en werd vervolgens met opnemingswerk van anderen aard belast. De Commissie bestond nog, maar was verlamd.

Slechts één onderdeel van Brandes' werk kon dadelijk en met succes voortgang hebben, zijn bemoeienis met den Baraboedoer. De hierboven genoemde Baraboedoer-commissie, behalve den Voorzitter bestaande uit den waterstaats-ambtenaar Van de Kamer en den genie-officier Van Erp, had zich uit te spreken gehad over Van de Kamer's denkbeeld om het monument te behouden door er een reusachtige overkapping overheen te plaatsen. Het idee lijkt ons thans onzinnig, een middel erger dan de kwaal; gelukkig werd het dan ook niet aanvaard, maar mede hierdoor rezen moeielijkheden tusschen den Voorzitter en Van de Kamer. Dientengevolge was het vooral op grond van het plaatselijk onderzoek door

Van Erp en aan de hand van diens door Brandes' aanvaarde voorstellen, dat de maatregelen werden aangegeven, die ter voorkoming van verder verval van het monument genomen moesten worden, en zoodoende was na Brandes' dood de Heer T. van Erp de aangewezen man, om die maatregelen, toen ze waren goedgekeurd, uit te voeren. Met hoe groote piëteit Van Erp dat werk heeft volvoerd, hoe hij vervolgens tot verder strekkende maatregelen is overgegaan om aan het heiligdom iets van den ouden glans terug te geven en ondertusschen een volledige fotografische opname tot stand bracht, zullen wij meer in bijzonderheden in Hoofdstuk IX beschrijven; wat Van Erp voor Baraboeḍoer deed, heeft recht op uitvoeriger behandeling, dan wij hier kunnen geven. Gedurende zijn eerst in 1911 afgesloten werkzaamheden heeft hij nog gelegenheid gehad voor kleinere onderzoekingen en noodzakelijke herstellingen aan eenige tempels van Prambanan en in 1909 gaf hij, voor het eerst, een samenvattend overzicht van de Midden-Javaansche kunst, niet meer een aaneenschakeling van losse beschrijvingen, maar die kunst beschouwd als een geheel, en in haar ontwikkeling gevolgd, met gebruikmaking der resultaten van Brandes' onderzoekingen. Dit artikel, als «Hindu Monumental art in Central Java» opgenomen in de «Twentieth Century Impressions of Netherlands India», is door de uitgevers van dat werk droevig mishandeld door het weglaten van platen, waarnaar in den tekst verwezen wordt, het aanbrengen van bekortingen in dien tekst enz. Niettemin blijft het met zijn helderen stijl en mooie illustraties het beste samenvattende artikel, dat over eenig deel der Javaansche kunst bestaat. Ook wat Van Erp over afzonderlijke onderwerpen publiceerde (zie b.v. bij het hoofdstuk over den Mĕndoet) en in zijn grootendeels ongepubliceerde restauratie-rapporten, met name dat over den Çiwa-tempel van Prambanan, neerlegde, getuigt van buitengemeen goed inzicht in de Midden-Javaansche bouwkunst.

Uit de periode na Brandes' dood zijn ook nog een paar werken van buitenlanders te vermelden, benevens de verdienstelijke oudheden-Catalogus van Dr. H. H. Juynboll (1909), waarin de schatten van het Leidsche Museum beschreven werden volgens het systeem van Groeneveldt en met inachtneming van de in dien tusschentijd verschenen nieuwere litteratuur. Sewell gaf in 1906 de aanteekeningen uit (Journ. Roy. As. Soc.) van een nog tijdens Brandes' leven en volgens diens aanwijzingen over Java ondernomen reis, waarin, onder meer, punten van vergelijking met Voor- en Achter-Indische oudheden worden aangegeven. Veel belangrijker echter zijn de beschouwingen, die de Fransche geleerde A. Foucher naar aanleiding van zijn studiereis van 1907 publiceerde in zijn «Notes d'archéologie bouddhique» (Bull. Ec. franç. d'Extr. Or. 9, 1909), en die zoowel de Javaansche iconografie in het algemeen betroffen als in het bijzonder den Baraboeḍoer, van welk

monument een aantal reliefs verklaard werd en tevens vorm en beteekenis werd uiteengezet. Vervolgens verscheen in 1910 een nieuwe, door Burgess ondernomen bewerking van Fergusson's «History», waarin het hoofdstuk Java door R. Phené Spiers behandeld is. Wij hebben indertijd een waarschuwing doen hooren tegen dit werk, dat wij niet anders dan als «een groot prul» konden qualificeeren (Tijdschr. Bat. Gen. 53, 1911). Het is onbetrouwbaar, onvolledig en verward, en wij kunnen niet beter doen dan hier ons protest met nadruk herhalen, voor de gronden, waarop ons oordeel berust, verwijzend naar genoemde recensie. Het overzicht, dat Prof. Kern in Colijn's «Neerlands-Indië» (1911) van de Javaansche oudheden geeft, is weliswaar met groote zaakkennis geschreven en goed geïllustreerd, doch kan door zijn beknoptheid slechts aangaande enkele hoofdpunten inlichtingen verschaffen. Zonder eenige wetenschappelijke of andere pretentie is het uit 1912 dateerende boek van J. F. Scheltema, «Monumental Java». Uitsluitend voor eigen genoegen zegt de auteur het geschreven te hebben, en als verzameling van herinneringen en denkbeelden van een ontwikkeld, belangstellend en kunstzinnig leek heeft dit eveneens van mooie platen voorziene werk ongetwijfeld zijn waarde. Men moet het dan echter ook nemen, zooals de schrijver het geeft en er vooral geen geleerde verhandeling, en ook geen systeem in zoeken. De onjuistheden zijn talrijk — en zelfs wordt bij de beschrijving van Prambanan nog weer eens als «vertaling» eener inscriptie een mystificatie van Raffles' zegsman, den Panĕmbahan van Soemĕnĕp, in extenso afgedrukt — maar men moet ze wel vergeven aan iemand, die slechts persoonlijk getuigen wil van de betoovering, welke voor hem van de Javaansche heiligdommen is uitgegaan. Volledigheidshalve voegen wij aan dit overzicht nog toe, dat ook de nieuwe werken over de Indische kunst in het algemeen, als die van Havell, aan de Hindoe-Javaansche kunst de eer geven, welke haar toekomt, al getuigen ook over het algemeen de beschouwingen dienaangaande van meer bewondering dan inzicht.

Eerst in 1910 werd de plaats van Brandes weer bezet en trad schrijver dezes op als Voorzitter der Oudheidkundige Commissie. Men verwacht van ons geen relaas van de wijze, waarop wij het oudheidkundig onderzoek weder hebben opgevat en voortgezet. Reeds dadelijk vestigde zich de overtuiging, dat de organisatie in Commissie-vorm door den gang van zaken na Brandes' dood zichzelf afdoende veroordeeld had en toen dan ook een ons opgedragen studiereis naar Voor- en Achter-Indië tevens gelegenheid had geschonken om de inrichting van het oudheidkundig onderzoek in die landen te leeren kennen, hebben wij getracht ons die ervaring ten nutte te maken voor een nieuwe organisatie in Nederlandsch-Indië. Die voorstellen vonden gehoor en zoo werd bij

Gouv. Besl. van 14 Juni 1913 no. 62 de Oudheidkundige Commissie vervangen door een vasten Oudheidkundigen Dienst, welks taak zou zijn «de inventarisatie en het toezicht op de oudheden in Nederlandsch-Indië, de beraming en uitvoering van maatregelen om die oudheden voor verder verval te behoeden, het doen van opnamen en opmetingen en verder in het algemeen het oudheidkundig onderzoek in den ruimsten zin, ook op epigrafisch gebied.» Het personeel werd uitgebreid; zoowel in Oost- als Midden-Java zou een bouwkundige gevestigd zijn ten behoeve van de contrôle der monumenten. Het Oudheidkundig Bureau te Batavia, in welks oprichting de regeering reeds in 1911 had toegestemd, ging over aan den nieuwen Dienst, bij welken de Heer Leydie Melville als Chef van het technisch personeel optrad. De Heer Knebel had kort te voren zijn ontslag genomen, na ondanks groote moeielijkheden de inventarisatie van Oost-Java geheel en van Midden-Java zoo goed als geheel te hebben beëindigd. Eindelijk had ook een wijziging in de publicaties zijn beslag gekregen: de wetenschappelijke resultaten van het onderzoek zouden in jaarrapporten en zoo noodig in monografieën het licht zien, en daarnaast zouden korte kwartaal-verslagen een overzicht van den gang der werkzaamheden geven.

Wij mogen het hier medegedeelde aangaande den Oudheidkundigen Dienst, die sinds ons aftreden in 1915 onder de leiding staat van Dr. F. D. K. Bosch, niet besluiten zonder nog op één verheugend feit de aandacht te vestigen: de herlevende belangstelling van de zijde der Javanen voor de overblijfselen uit hun verleden. Eén naam vooral zij in dit verband met eere genoemd, die van R. A. A. Krama Djaja Adinëgara, den afgetreden regent van Madjakërta, stichter en eere-conservator van het Museum aldaar. Dat het voorbeeld zijner liefde voor het Java van den Hindoe-tijd navolging gaat vinden, is een bemoedigend verschijnsel: slechts gedragen en gesteund door de inlandsche bevolking kan het oudheidkundig onderzoek ten volle aan zijn doel beantwoorden.

Litteratuur.

De litteratuur is reeds in den loop van dit Hoofdstuk aangegeven. Een bibliografisch overzicht tot 1863 geven Brumund's Bijdragen (zie hiervóór p. 13), volledige litteratuur-opgaven, naar de afzonderlijke oudheden gerangschikt, Verbeek, Oudheden van Java (p. 21) en de Inventaris der Hindoe-Oudheden (p. 22). Een kort overzicht van wat van gouvernementswege tot het tijdstip van de oprichting der Oudheidk. Commissie was gedaan, is te vinden in het voorbericht der Djago-monografie (p. 28) van de hand van G. P. Rouffaer.

HOOFDSTUK II.

Geschiedenis van Java in den Hindoe-tijd.

Het spreekt wel vanzelf dat, tot recht begrip van de Hindoe-Javaansche monumenten als producten van hun tijd, ook eenige kennis van de geschiedenis der scheppers een vereischte is. Wij kunnen hier niet volstaan met het verwijzen naar een of ander bestaand werk, waarin de belangstellende een overzicht van die geschiedenis zou kunnen vinden en waarvan wij te dezer plaatse slechts de hoofdlijnen zouden hebben weer te geven om een dadelijke oriënteering mogelijk te maken: de geschiedenis der Hindoe-Javanen immers is nog niet geschreven. Te verwonderen behoeft ons dat niet, want tot voor korten tijd waren de beschikbare gegevens tot het samenstellen van een aaneengeschakeld overzicht nog ten eenenmale onvoldoende. Men kon hoogstens het materiaal bij elkaar zetten en dan trachten zich althans eenigermate een beeld te vormen van den gang van zaken in die tijdperken, waaromtrent de bronnen een toch nog altijd hoogst onzeker licht verspreidden; maar verder te gaan was ondoenlijk en is dus ook niet beproefd in het eenige boek, waarin men de Javaansche oude geschiedenis, als geheel beschouwd, behandeld kan vinden: den tweeden druk van Veth's Java. Tot het vervaardigen van de desbetreffende hoofdstukken zijn bouwstoffen geleverd door niemand minder dan Brandes, en men mag dan ook wel aannemen dat, afgescheiden van den weinig gelukkigen vorm, waarin een en ander hier samengebracht is, het wat de feiten aangaat toen ter tijd niet mogelijk zou zijn geweest meer of beter te leveren.

Het jaar, waarin dit werk verscheen, 1896, is tevens dat van de uitgave door Brandes van den Pararaton, een uitgave, die dank zij de meesterlijke behandeling der geboden stof door genoemden geleerde, een algeheelen ommekeer gebracht heeft in de beschouwingswijze van de Javaansche oude geschiedenis en tevens een veel juister waardeering ten gevolge had van het verdere, ten deele reeds aanwezige, ten deele in steeds grooter overvloed toestroomende materiaal. Voor de geschiedenis der laatste drie eeuwen van de Hindoe-Javaansche maatschappij verschafte de Pararaton een wel niet geheel betrouwbaren, maar toch bruikbaren grondslag. De snelle vermeerdering der gegevens, vooral epigrafische, na de instelling der Oudheidkundige Commissie in 1901, heeft intusschen

gemaakt, dat niemand zich nog gezet heeft tot het geven van een algemeen overzicht van wat nu eigenlijk precies omtrent het oude Java en zijn geschiedenis bekend is: het lag voor de hand, dat men aarzelde aan zulk een samenvatting te beginnen, terwijl ieder oogenblik nieuwe vondsten lacunes zouden kunnen aanvullen en daardoor het overzicht zooveel vollediger zouden maken of wel een wijziging in de tot dusver gangbare opvattingen zouden vereischen. De omstandigheden zijn wat dit laatste betreft niet veranderd; nog steeds blijft de stroom van nieuwe gegevens aanhouden en dus zal het waarschijnlijk nog wel eenigen tijd duren, vóór de oude geschiedenis van Java wordt geschreven.

Deze verklaarbare schroom mag thans voor ons niet gelden en onze eerste taak moet wezen aan de beschrijving der Hindoe-Javaansche kunstvoortbrengselen een overzicht der geschiedenis te doen voorafgaan, zonder hetwelk de ontwikkelingsgang der kunst ten eenen male onbegrijpelijk zou blijven. Wij hebben ons aan die taak niet kunnen of willen onttrekken, ook al zal dit hoofdstuk nog meer dan de andere er aan bloot staan tengevolge van nieuwe vondsten snel te verouderen, en al zal ons overzicht uithoofde van de nog altijd betrekkelijke karigheid der reeds nu beschikbare gegevens, toch niet anders dan een gebrekkig hulpmiddel kunnen zijn bij het begrijpen der monumenten.

Met het weinige, dat bekend is van Java vóór den Hindoe-tijd, behoeven wij ons niet bezig te houden. Slechts moet er de aandacht op gevestigd worden, dat de oorspronkelijke bevolking, welke de eerste Hindoe's op het eiland aantroffen, niet beschouwd moet worden als een geslacht van volslagen wilden. Die bevolking, van het Maleisch-Polynesische ras en waarschijnlijk geëmigreerd vanuit Achter-Indië, genoot een zekere beschaving; op verschillende gronden meende Brandes zelfs te mogen aannemen [1]), dat deze Javanen wajang en gamêlan kenden, een eigen metriek bezaten, batikken en metaalbewerking verstonden, een muntstelsel hadden, betrekkelijk veel scheepvaartkunde en desgelijks astronomie beoefenden, van den natten rijstbouw op de hoogte waren en een zeer geordenden staat van bestuur genoten. Hoewel latere onderzoekingen gerechten twijfel hebben doen rijzen, of deze voorstelling niet wat al te gunstig is, blijft het toch een onmiskenbaar feit, dat deze bevolking op een niet zoo heel lagen trap van beschaving stond en dit maakt het verklaarbaar, dat het Hindoeïsme hier zulk een vruchtbaren bodem vond en binnen betrekkelijk korten tijd ook door medewerking van het inheemsch element een specifiek Hindoe-Javaansche cultuur kon ontstaan, in tegenstelling bijvoorbeeld tot Borneo, waar de Hindoe's eveneens tot diep in het binnenland zijn doorgedrongen, maar niettemin geen sprake

[1]) In zijn artikel «Een jayapattra of acte van eene rechterlijke uitspraak van Çaka 849», Tijdschr. Bat. Gen. 32 (1887) p. 122—129.

is van een gemengde cultuur in den trant van die op Java, zeer zeker vooral ten gevolge van het veel lagere peil, waarop zich de oorspronkelijke bevolking bevond.

Ook op Java intusschen mag van een vermenging der beide elementen zeker nog niet dadelijk gesproken worden. We moeten er allereerst een Hindoe-maatschappij zonder meer veronderstellen en uit het weinige, dat aangaande haar inrichting bekend is, valt dan ook slechts bij scherp toezien te bespeuren, dat die maatschappij gevestigd was temidden van een geheel andersoortige onderdanenbevolking; een overeenkomstig verschijnsel trouwens als opgemerkt kan worden in de eerste tijden van de Oost-Indische Compagnie, welke al evenmin eenige notitie nam van haar inheemsche onderdanen. Onze beschouwingen hebben dus theoretisch uit te gaan niet van een soort oer-Hindoe-Javaansche maatschappij, maar van een zuivere Hindoe-maatschappij, toevallig gevestigd temidden van een Javaansche omgeving. Het is van belang dit aan het begin van ons onderzoek ons duidelijk voor oogen te stellen, ook al moet daar dadelijk aan toegevoegd worden, dat op kunstgebied die oudste toestand geen sporen heeft achtergelaten.

Van de bronnen, die ons bij dat onderzoek ten dienste staan, noemen wij als eerste en voornaamste de inscripties. Deze vormen als authentieke documenten uit den tijd zelve het meest vertrouwbare materiaal en voor een groot deel van de geschiedenis het eenige. Historische feiten geven zij echter in hoofdzaak slechts als bijkomstige omstandigheden; immers het zijn bijna uitsluitend stichtings- en schenkingsoorkonden, waaruit wel blijkt, welke koning er regeert en welke ambtenaren hem terzijde staan en waarin ook veelal als aanleiding tot de uitvaardiging een historische gebeurtenis wordt aangegeven, maar waarin men op enkele uitzonderingen na nergens op eenigszins uitvoerige of samenhangende wijze over de geschiedenis van dien tijd wordt ingelicht [1]). Wel vernemen wij een en ander aangaande maatschappelijke en administratieve verhoudingen. Hoe schaarsch nu ook de mededeelingen over bepaalde historische gebeurtenissen zijn, haar bijkomstig karakter heeft weer het voordeel, dat in het algemeen het streven ontbreekt om deze feiten in een bepaald daglicht te stellen en zoo komt het betrekkelijk onopzettelijke der berichten in kwestie aan de betrouwbaarheid ten goede. Een klein deel der inscripties is hier en daar afzonderlijk gepubliceerd; verder vindt men een dertigtal bijeengebracht door Cohen

[1]) Uitzonderingen zijn bijvoorbeeld de groote steeninscriptie, thans in het Museum te Calcutta, waarop koning Airlangga een overzicht geeft van zijn lotgevallen, en de koperplaten van den Boetak, waarin koning Krĕtarādjasa het relaas doet van zijn avontuurlijke vlucht als prins-pretendent.

Stuart, en zijn ongeveer 120 transcripties van Brandes na diens dood gezamenlijk uitgegeven [1]). Wil men nagaan, welke oorkonden voor een bepaalde periode geraadpleegd kunnen worden, dan kan men gebruik maken van de bestaande lijst van gedateerde inscripties [2]).

Eveneens van belang voor de geheele Javaansche oude geschiedenis, van de vroegste tot de laatste tijden, zijn de gegevens, die kunnen worden ontleend aan Chineesche bronnen en die bijeengebracht zijn door Groeneveldt [3]). Reeds in de eerste eeuwen onzer jaartelling zijn de Chineezen met Java in aanraking geweest en dat verkeer, in hoofdzaak een handelsverkeer, heeft zich onafgebroken voortgezet; éénmaal is, zooals wij hieronder zien zullen, zelfs een Chineesche militaire macht op Java geland en heeft er tot groote veranderingen in den binnenlandschen toestand medegewerkt. Zonder nu juist veel onbekende feiten aan het licht te brengen, zijn de Chineesche berichten niettemin zeer merkwaardig, door hetgeen zij mededeelen omtrent land en volk, doorgaans zaken, die voor de Javaansche bronnen te vanzelf sprekend zijn om er gewag van te maken. Voor hetgeen de Chineesche berichtgevers zelf gezien hebben, zijn zij zeker betrouwbaar, al is er ook wel eens het een en ander, dat zij niet goed begrepen hebben; wat daarentegen van hooren zeggen wordt medegedeeld, is dikwijls bedenkelijk. Volledigheidshalve noemen wij van buitenlandsche bronnen nog enkele berichten van Arabische en Portugeesche zeevaarders, en een paar Tjamsche inscripties.

In zekere opzichten onze beste bron, in bijzonderheden slechts betrekking hebbend op de twaalfde en dertiende Çāka-eeuw, doch tevens talrijke gegevens bevattend voor Oud-Javaansche toestanden in het algemeen, is de Nāgarakrĕtāgama, een lofdicht, in 1365 (1287 Çāka) vervaardigd door Prapañtja ter eere van koning Hayam Woeroek van Madjapahit. Dit gedicht, in 1902 door Brandes in tekst uitgegeven naar het eenige, op Lombok buitgemaakte handschrift en sedert bij gedeelten vertaald en besproken door Kern in de Bijdragen van het Koninklijk Instituut [4]), behandelt eerst den koning en diens familie, geeft een beschrijving van

[1]) Cohen Stuart, Kawi Oorkonden (1875); Brandes, Oud-Javaansche Oorkonden. Verhand. Bat. Gen. 60 (1913).

[2]) Gedateerde inscripties van Java, Tijdschr. Bat Gen. 53 (1911) p. 229—268, met aanvullingen ibid. 56 (1914) p. 188—193. Oudh. Versl. 1915, 2, p. 86—88 en Oudh. Versl. 1916, 4, p. 148 sq.

[3]) Notes on the Malay Archipelago and Mallacca, compiled from Chinese sources, Verhand. Bat. Gen. 39 (1876); tweede uitgave in Miscellaneous papers relating to Indo China and the Indian Archipelago, II, 1 (1886).

[4]) Editie-Brandes in Verhand. Bat. Gen. 54 (1902). De artikelen van Kern zijn tot een geheel vereenigd in Verspr. Geschriften VII (1917) en VIII (1918), en ook als afzonderlijke uitgave, met aanteekeningen van schrijver dezes, verschenen in 1919. Een register op de eigennamen is opgenomen in Tijdschr. Bat. Gen. 56 (1914) p. 491—551.

de hoofdstad en een opgave der buitenlandsche onderhoorigheden en gaat dan over tot het relaas van 's konings reizen, waarbij een groot deel van Java en talrijke heiligdommen bezocht worden. Op een van die reizen begeeft de dichter zich naar een ouden Boeddhistischen geestelijke, tevens archivaris, die hem op zijn verzoek de geschiedenis der regeerende dynastie vertelt. Dan volgen nog beschrijvingen van een koninklijke jachtpartij, een groot çrāddha-offer, de stichting van eenige tempels, een lijst van alle heiligdommen en vrijgebieden op Java en op Bali, en dan nog weer feesten en wedstrijden, waaraan ook de koninklijke familie meedoet, om ten slotte met eenige mededeelingen over den dichter zelf te eindigen. Uit deze korte inhoudsopgave blijkt voldoende, welk een menigte bijzonderheden hier te vinden zijn, zoowel wat betreft den toestand des rijks, onder de regeering van dezen koning, als van geografischen en historischen aard. Wat nu het historische gedeelte aangaat, spreekt vanzelf, dat wat zijn eigen tijd betreft de dichter op de hoogte zijn kon en datzelfde geldt voor de slechts betrekkelijk weinig van hem afliggende voorgeschiedenis der dynastie, temeer waar den dichter, die tevens een hooge ambtelijke positie innam als superintendent der Boeddhistische geestelijkheid, de officieele gegevens wel niet onthouden zullen zijn. Het blijkt althans, dat overal waar de inscripties gelegenheid geven om de historische mededeelingen van den Nāgarakrĕtāgama te controleeren, deze juist zijn. Er moet echter één groot voorbehoud gemaakt worden, daarin gelegen, dat de dichter een hofdichter en het gedicht een lofzang is, waarin natuurlijk onder geen voorwaarde dingen mochten voorkomen, die 's konings voorgeslacht niet tot eer strekten. Intusschen heeft Prapañtja, voor zoover wij kunnen nagaan, dit niet zóóver gedreven, dat hij zich zou hebben schuldig gemaakt aan opzettelijke geschiedvervalsching door feiten te verdraaien; hij heeft er zich toe bepaald alles, wat die vroegere koningen in een twijfelachtig daglicht zou stellen, eenvoudig weg te laten. Zoo hooren wij niets over de weinig stichtelijke wijze, waarop de eerste koningen van Singhasāri door hun opvolgers uit den weg geruimd zijn en wordt een dier vorsten zelfs volkomen doodgezwegen. Ook bestaat er een zekere neiging tot een ongunstige voorstelling van de doorgaans «boos-wicht» of «slechtaard» genoemde vijanden van het koninklijk huis en een waarschijnlijk even weinig gerechtvaardigde gunstige beoordeeling der vorsten zelf. Alles bij elkaar genomen kan het historische gedeelte van den Nāgarakrĕtāgama geacht worden in de feiten betrouwbaar, doch onvolledig te zijn en die betrouwbaarheid geldt stellig ook, uitgezonderd dan wellicht waar de persoon des konings er in betrokken wordt, voor de mededeelingen aangaande 's dichters eigen tijd. Hoe men echter ook over de waarde der feiten moge oordeelen, in elk geval maken de tal-

looze gegevens, die deze tijdgenoot ons aangaande staatsbestuur, hofhouding, zeden en gewoonten, en wat niet al, verschaft, zijn gedicht tot een bron van den eersten rang voor onze kennis van het oude Java.

Van geheel anderen aard is het prozageschrift Pararaton, handelend over de geschiedenis van de tweede helft der twaalfde eeuw tot den val van Madjapahit, en in 1896 door Brandes uitgegeven met een vertaling en een voortreffelijken commentaar [1]). Het boek, dat als geheel natuurlijk eerst na den val van Madjapahit samengesteld kan zijn, doch waarvan de oudere stukken blijkens de taal van vóór die gebeurtenis kunnen dateeren, bestaat uit drie zeer ongelijkwaardige deelen. Het begint met de jeugdgeschiedenis van den eersten koning van Toemapël, welke zoo goed als geheel legendarisch is, maar waarin niettemin eenige gegevens van groote waarde schuilen. Dan volgt een stuk, loopend van 1222 tot in de regeering van Hayam Woeroek, dat aanspraak kan maken op den naam geschiedverhaal; het is intusschen sterk anecdotisch gekleurd en hier en daar in zijn jaartallen bepaald onjuist. Het kan dus slechts met de grootste omzichtigheid gebruikt worden, doch heeft overigens veel belang, daar het een groot aantal van elders niet bekende bijzonderheden geeft en den Nāgarakrĕtāgama op gelukkige wijze aanvult, wat de minder eervolle passages uit de koningsgeschiedenis betreft. De schrijver staat ver genoeg van de gebeurtenissen af om geen blijk te geven van partijdigheid, doch is klaarblijkelijk niet in staat geweest tot een critisch gebruik van zijn bronnen. Het derde gedeelte eindelijk is grootendeels in kroniekvorm gehouden en wordt hoe langer hoe abrupter en raadselachtiger in zijn mededeelingen, terwijl verschillende feiten en vooral jaartallen bij vergelijking met de inscripties onwaar zijn gebleken. Het is dus uiterst moeilijk om na te gaan, wat van de niet controleerbare berichten aanspraak mag maken op vertrouwen; de onvolledigheid van het inscriptiemateriaal voor de laatste eeuw van Madjapahit maakt echter, dat in vele opzichten de Pararaton als eenige bron fungeert en dus reeds als zoodanig alle aandacht verdient, ook waar het grootste wantrouwen geboden blijft.

Tot zoover de geschreven bronnen, waartoe wij, gelijk men ziet, de nieuw-Javaansche geschriften, babad's en dergelijke, niet rekenen; hun onbruikbaarheid als bron voor de oude geschiedenis dunkt ons in alle gevallen, waar men ze in een nader onderzoek betrokken heeft, voldoende gebleken. Hoogstens kan men, als men reeds langs een anderen weg resultaten verkregen heeft, eens nagaan in hoeverre die kloppen met de Javaansche traditie en dan blijkt die laatste geregeld in hoofdzaak af te wijken, zoodat men al verheugd is op een enkel punt van overeenkomst te kunnen wijzen. Doch wanneer men de babad voor zich heeft zonder van elders te weten, hoe de gebeurtenissen zich hebben voorgedaan,

[1]) Verhand. Bat. Gen. 49 (1896). Een nieuwe druk is binnenkort te verwachten.

is het ondoenlijk uit te maken of, en zoo ja wat, er nog voor historische waarheid onder een reeks fabeltjes verscholen zit. Misschien zal eenmaal de babad-kritiek een weg aanwijzen om metterdaad de luttele historische gegevens in de groote massa bijwerk te onderkennen: vooralsnog moeten echter dit soort werken geheel ter zijde worden gelegd. Het spreekt vanzelf, dat wij hierbij uitsluitend het oog hebben op wat van de vóór-Islamitische geschiedenis verteld wordt.

Van de niet geschreven bronnen komen natuurlijk allereerst de monumenten en verder in het algemeen de archaeologische vondsten in aanmerking. Daarover kan hier gezwegen worden, niet slechts omdat dit boek juist aan de monumenten gewijd is en deze dus vanzelf ter sprake komen, maar ook omdat de taak der archaeologie in dit opzicht op Java volkomen dezelfde is als overal elders. Daarnaast zijn er dan nog andere niet te verwaarloozen gegevens te betrekken uit met Java analoge toestanden bij de Hindoe-maatschappij in Voor-Indië, uit hetgeen van de Hindoe-Javaansche cultuur op Bali is blijven leven en uit dat wat het moderne Java van den Hindoe-tijd bewaard heeft in gebruiken en instellingen. Men vindt de sporen op het meest verscheiden gebied terug. Toen bij de opgravingen op den Diëng de fundamenten van een groote woning blootgelegd waren, welke een daar nog niet aangetroffen plattegrond vertoonden, merkte een ons vergezellend Javaan op, dat nog precies dezelfde indeeling van erf en gebouwen bij bepaalde woningen in de kratons van Solo en Jogja wordt toegepast. Een ander voorbeeld: in den Nāgarakrĕtāgama lezen wij van een jaarlijks in een zekere maand gevierd feest in de hoofdstad. Nog heden ten dage heeft in denzelfden tijd van het jaar in de desa, welke in het centrum van het oude Madjapahit ligt, een feestviering plaats, zonder dat de bevolking weet waarom: men doet het eenvoudig, omdat het altijd gewoonte is geweest. Die voorbeelden zijn gemakkelijk te vermeerderen; bijna op elk terrein, van het staatsbestuur af tot in de kleeding toe, vindt men ze bij de noodige opmerkzaamheid terug. Omgekeerd zou een diepergaande studie in deze richting onzes inziens ook ten gevolge hebben, dat veel raadselachtigs in den tegenwoordigen adat zijn verklaring vond in de gebruiken en instellingen van het Hindoe-Javaansche rijk. Het is hier niet de plaats daar verder op in te gaan; echter meenen wij de opmerking niet te mogen achterhouden, dat tot nu toe, naar wij gelooven, bij de adat-studie veel te weinig gebruik is gemaakt van de gegevens, welke verschaft zouden kunnen worden door wat ons van het Hindoesche Java bekend is.

De eerste sporen van Hindoe's op Java worden gevonden in het Westen van het eiland, in den vorm van eenige inscripties. Immers wat

men voor de oudste vermelding van Java zou kunnen houden, het voorkomen van den naam «Iabadiou» bij Ptolemaeus, bewijst, indien werkelijk Java bedoeld is, slechts dat het land blijkens dezen Indischen naam bij de Hindoe's bekend was, niet dat dezen er zich reeds blijvend gevestigd hadden. En dit laatste valt wel af te leiden uit de oudste West-Javaansche inscripties. Ze dragen een volkomen Hindoesch karakter, zonder de minste inlandsche bijmenging; hun taal is het Sanskrit, hun schrift een uit het oude vaderland meegebracht Pallawa-karakter. Naar deze schriftsoort te oordeelen, dateeren zij uit ongeveer de vierde en vijfde eeuw. Op eenige er van wordt een koning Pōērṇawarman verheerlijkt, heerschende over Taroemā, welke laatste naam waarschijnlijk nog over is in het tegenwoordige riviertje Tji-Taroem. Wijst dit reeds op een heerschappij, in welken vorm dan ook, over een stukje van Java, nog duidelijker wordt dit door het bericht op één dier steenen over den aanleg van een waterwerk. Het is dus wel hoogst waarschijnlijk, dat wij Pōērṇawarman niet te beschouwen hebben als een zeevaarder, die van een kortstondig verblijf in het vreemde land gebruik zou hebben gemaakt om een opschrift neer te doen beitelen en vervolgens weer zee zou hebben gekozen, doch wel degelijk als een op Java gevestigd Hindoe-vorst. Groot zal zijn gebied wel niet geweest zijn, althans de inscripties liggen, of lagen, alle dicht bijeen in de afdeelingen Buitenzorg en Meester Cornelis; ze zijn dus, wat met het oog op de veronderstelling van een vast verblijf niet zonder belang is, grootendeels eenige uren het binnenland in, en niet aan de zeekust, geplaatst. Het kan deze zelfde Hindoe-maatschappij geweest zijn, te midden waarvan in 414 de Chineesche pelgrim Fa Hian, door schipbreuk uit den koers geraakt, vertoefde; hij vond er weinig Boeddhisten, maar veel ketters en Brahmanisten. Inderdaad is dan ook de godsdienst dier inscripties niet Boeddhistisch, doch bepaaldelijk Wishṇoeïtisch; een andere Chineesche traditie schrijft de invoering van het Boeddhisme op Java aan den in 431 overleden Goeṇawarman toe. Hoe belangrijk overigens ook deze eerste vestiging van Hindoe's op Javaanschen bodem geweest moge zijn, voor de kunstgeschiedenis is zij dat niet: geen monument of ander spoor hebben zij achtergelaten dan uitsluitend die opschriften. Misschien is voor dit feit de eenvoudige verklaring deze, dat die lieden nog slechts in hout bouwden, hoogstens op steenen fundeeringen; in dat geval zou het zeker geen verwondering behoeven te baren, dat hun houten bouwwerken volkomen verdwenen zijn. De vraag, waar deze eerste Hindoekolonisten vandaan gekomen kunnen zijn en welke samenhang er bestaan kan hebben met soortgelijke en ongeveer gelijktijdige vestigingen in andere deelen van den Archipel, zal in verband met de zich daarbij voordoende kunsthistorische kwesties in een volgend hoofdstuk behan-

deld worden. Wij bepalen ons thans tot wat op Java zelf gevonden wordt.

Dat er in de eerste eeuwen na de West-Javaansche inscripties Hindoe's op het eiland vertoefd hebben, valt *niet* op te maken uit hetgeen ter plaatse nog wordt aangetroffen: er schijnt een gaping te bestaan tusschen deze vestiging in het Westen en het eerste zekere teeken van leven, dat zich vervolgens voordoet in den vorm van een wij-inscriptie in een geheel ander deel van Java, gedateerd in de eerste helft der achtste eeuw. Men zou dus licht geneigd zijn om aan te nemen, dat er tusschen die twee gegevens geen direct verband bestaat en dat, geheel onafhankelijk van elkander, zich eerst een kolonie van Hindoe's in het Buitenzorgsche neergezet heeft en daar na enkele geslachten is te gronde gegaan, of zich weer heeft ingescheept, of geheel in de oorspronkelijke bevolking is opgenomen, en vervolgens een andere groep Hindoe's eenige eeuwen later naar Midden-Java is gekomen en daar een tweede vaderland heeft gevonden. De gegevens ontbreken om met eenige zekerheid over den gang van zaken een oordeel te vormen, doch een tweetal redenen doen vermoeden, dat er een zekere continuïteit moet hebben bestaan. Vooreerst zien wij in de Chineesche berichten (geschiedenis der Tang dynastie), dat men van het begin van de zevende eeuw af, dus reeds betrekkelijk kort *na* den tijd der West-Javaansche opschriften, met Java in relatie is geweest en hetgeen verhaald wordt van de toestanden op dat eiland en de van daar komende gezantschappen, heeft klaarblijkelijk steeds betrekking op een zelfde soort maatschappij, voortdurend in ongeveer denzelfden vorm van de zevende eeuw af tot op het eind der negende, tot op een tijd dus, dat, naar wij met zekerheid weten, de Hindoe-Javaansche cultuur in vollen bloei was. Het feit, dat niets blijkt van het zeer groote verschil, hetwelk bestaan zou moeten hebben tusschen een maatschappij van de oerbevolking tijdens de oudste berichten en een gehindoeïseerde tijdens de jongere, mag bij zulke goede opmerkers als deze Chineezen gevoegelijk als argumentum ex silentio gelden. Vervolgens zien wij dat, terwijl de oudste opschriften in een zeer ouderwetsch Pallawa-schrift zijn opgesteld en de bovenbedoelde vroegst gedateerde Midden-Javaansche inscriptie eveneens in Pallawa-schrift, doch van veel moderner soort, is uitgevoerd, een derde opschrift, nog wel een onverplaatsbaar rotsopschrift, te Toek Mas in Kědoe gevonden wordt, ook weer in Pallawa-schrift, maar nu een soort, welke tusschen die beide in staat en bepaaldelijk door eenige tijdsruimte van de in het begin der achtste eeuw gebruikelijke schriftvormen gescheiden moet zijn. Het komt ons dus het waarschijnlijkste voor, dat de Hindoe-maatschappij van West-Java zich op Midden-Java heeft voortgezet en er een directe band bestaan heeft, ook al kan daarbij veilig aangenomen worden, dat een nieuwe instrooming van kolonisten er zeer veel toe heeft bijgedragen

om de Hindoe-Javaansche cultuur sinds de zevende eeuw in alle opzichten tot een veel belangrijker verschijnsel te maken dan zij ooit op West-Java schijnt te zijn geweest.

Hoe het ook zij, op het oogenblik dat de bedoelde oudste gedateerde Midden-Javaansche inscriptie werd gebeiteld, staande te Tjanggal in Kĕdoe en het jaartal 732 (Çāka 654) dragend, bestond in het centrum van het eiland een Hindoe-rijk [1]). Koning Sañdjaya, wiens vader eveneens op Java had geheerscht, doet er mededeeling, nog geheel op Indische wijze, in Sanskrit-verzen en Pallawa-schrift, van de oprichting van een lingga, en wel, als wij de bedoeling goed vatten, in een Çiwaïtisch heiligdom, dat was overgebracht uit Koeñdjarakoeñdja, het oude Voor-Indische stamland. Op de belangrijkheid van dit gegeven voor de afkomst der Hindoe-kolonisten komen wij in Hoofdstuk IV terug, thans bepalen wij ons tot wat het ons voor Java zelf leert. Van het heiligdom, waar de steen gevonden werd, wellicht het oudste van Java, zijn slechts schamele overblijfselen gespaard; stond het in zijn ouden vorm voor ons, dan zouden wij misschien min of meer een zuiveren Hindoe-tempel zien, met zoo goed als geen bijmenging van inheemschen aard. Zóó hebben we ons toch wel een uit het moederland meegebracht stamheiligdom voor te stellen, zóó is ook wat de inscriptie ons van de maatschappij doet kennen: een Hindoe-gemeenschap op Javaanschen bodem, zich nog volkomen van haar afkomst bewust en dus zeker wel voortgekomen uit den nieuwen immigrantenstroom. Maar toch moet op dat oogenblik reeds het proces van javaniseering begonnen zijn. De volgende gedateerde inscriptie, van 760, aangetroffen te Dinaja in het Malangsche, bestaat ook nog uit Sanskrit verzen, maar is reeds geschreven in Kawi-letterschrift. Zij behelst, hoe op 's konings bevel een houten beeld van den ziener Agastya, den stamvader van een der brahmanenfamilies, door een steenen werd vervangen, en daar nu juist deze ziener in het op de oudere inscriptie genoemde Koeñdjarakoeñdja bijzondere vereering genoot, komt het ons voor, dat Dr. Bosch zeer terecht op een onmiskenbaar verband tusschen die beide opschriften heeft gewezen [2]) en er een aanwijzing in heeft gezien van den samenhang tusschen de Hindoe's van Midden-Java en die, welke dertig jaar later op Oost-Java worden aangetroffen: de Midden-Javaansche Hindoe-vorst dier dagen zou dan zijn macht tot minstens in het Malangsche hebben uitgestrekt.

Midden-Java is intusschen het centrum, het overwegend belangrijkste deel van het land in de beide volgende eeuwen en men heeft het volste recht den tijd van ± 700 tot ± 915 als Midden-Javaansche periode aan

[1]) De inscriptie is uitgegeven door Prof. Kern in Bijdr. Kon. Inst. 4e reeks: X (1885) p. 125—138; Verspr. Geschr. VII (1917) p. 115—128.

[2]) Bij zijn uitgave der Dinaja-inscriptie in Tijdschr. Bat. Gen. 57 (1916) p. 410—444.

te merken. Van de politieke geschiedenis dezer beide eeuwen weten wij slechts weinig, doch kunsthistorisch staan wij gelukkig reeds spoedig op vasten grond door het bezit der in 778 (700 Çāka) gedateerde wij-inscriptie van den nog bestaanden tempel van Kalasan [1]). Eveneens een Sanskrit-inscriptie, doch nu van een anderen godsdienst getuigend dan de vijftig jaar oudere van Tjangal; het is een Boeddhistisch heiligdom en wel, in tegenstelling tot het Hīnayānistische oudste Javaansche Boeddhisme, een Mahāyānistisch, hetwelk met een klooster door den koning, wiens naam verloren is gegaan, doch die zich tot de dynastie der Çailendra's rekent [2]), gesticht wordt, en evenzeer wijkt de schriftsoort af, het in de oudste Boeddhistische opschriften geliefde Nāgarī; klaarblijkelijk in dezen vorm speciaal door de Boeddhistische immigranten ingevoerd, heeft het zich niet lang gehandhaafd, doch moest het al spoedig, evenals met het Pallawa-alfabet het geval was, plaats maken voor het Kawi-schrift. Maar nog een ander belang dan het kunsthistorische is aan de inscriptie van Kalasan verbonden: zij vertoont, ondanks Sanskrit-taal en Nāgarī-schrift de eerste duidelijke sporen van het inheemsche element en weerspiegelt niet meer een Hindoe-maatschappij op Java, doch een Hindoe-Javaansche. De schenking toch van het dorpsgebied aan de kerk geschiedt ten overstaan van een drietal ambtenaren met zuiver Oud-Javaansche titels, titels, welke het zelfs niet mogelijk was te sanskritizeeren, gelijk met de benaming der dorpshoofden toch wèl is geschied.

Hand over hand nemen de sporen der javaniseering toe. Het is een vorst uit dezelfde Çailendra-dynastie, waartoe de stichter van Kalasan behoorde, onder wiens regeering er behoefte blijkt te hebben bestaan aan de samenstelling van een Sanskrit-Kawi woordenboek, en dertig jaar na de Kalasan-inscriptie treffen wij dan ook het eerste met zekerheid gedateerde document van de Kawi-taal aan op een steen temidden van dat merkwaardig oudheidkundig centrum, het Diëng-plateau. Hoe wij ons het ontstaan van die taal in bijzonderheden hebben voor te stellen, laat zich slechts gissen, doch men kan gemakkelijk begrijpen, dat het tusschen de talen van de beide bestanddeelen der bevolking, die zich noodzakelijkerwijze met elkander moesten verstaan, het Indisch dialect, hetwelk de veroveraars spraken (terwijl zij het Sanskrit als officieele taal bezigden) en de Maleisch-Polynesische taal der oorspronkelijke bevolking, wel op de een of andere wijze tot een compromis moest

[1]) Uitgegeven door Brandes in Tijdschr. Bat. Gen. 31 (1886) p. 240—260.

[2]) Opmerkelijk is, dat de dynastie der Çailendra's evenzeer geheerscht heeft in het rijk Çrīwidjaya, hetwelk door Coedès (Bull. Ec. franç. d'Extr. Or. 18, 6) in Palembang wordt gelocaliseerd, en zijn invloed over een uitgestrekt deel van Sumatra en het Maleische schiereiland heeft doen gelden. Niet onwaarschijnlijk hangt met het optreden der Çailendra's de invoering van het Mahāyāna op Java samen, hetwelk er van Sumatra uit schijnt te zijn ingevoerd.

komen, en het kon ook niet twijfelachtig zijn, dat in zulk een geval de taal der betrekkelijk weinige veroveraars, wanneer zij niet voortdurend nieuwe versterking uit het moederland ontving, het op den duur moest afleggen tegenover die der talrijke onderdanen, welke men nu eenmaal niet kon dwingen een andere taal te leeren en tegenover wie men zich toch begrijpelijk moest kunnen maken. Zoo is dan ook het Kawi een Maleisch-Polynesische taal, maar de vele Sanskrit-woorden, die er in zijn opgenomen, duiden aan, hoe grooten invloed natuurlijkerwijze de hoogerbeschaafde kolonisten op de samenstelling er van hebben gehad en geven tevens een beeld van de nieuwe begrippen en kundigheden, die ze medebrachten en waarvan de naam uit den aard der zaak mede werd geïmporteerd. Het ligt eveneens in de rede, dat de aldus noodgedwongen ontstane spreektaal op den duur de gewone en uitsluitend gebezigde werd niet alleen voor de oorspronkelijke bewoners, maar ook voor het grootste deel der veroveraars, naarmate de banden met het moederland losser werden. Niet dat daarmede het Sanskrit zou zijn verdwenen. Ook al moest het spoedig in de officieele oorkonden, verstaanbaar als deze hadden te zijn voor de geheele bevolking, worden losgelaten, het bleef toch altijd nog voor de kern der veroveraars een kostbaar erfdeel en bewijs voor de edele afkomst der voorvaderen; het bleef tevens bij uitstek de taal der geleerden, de taal met een rijke, van ouds geliefde litteratuur. Het moest aanlokkelijk zijn de producten daarvan ook voor de niet meer, of nog niet, Sanskrit-kundigen toegankelijk te maken en zoo komen wij dan in de periode van een wetenschappelijke beoefening van het Sanskrit temidden van een gemengde, Kawi-sprekende, bevolking.

Een soortgelijk proces als op het gebied der taal vinden wij in deze Midden-Javaansche periode elders terug: een welbewust vasthouden aan het Indisch verleden eenerzijds, een door de omstandigheden vereischte concessie aan inheemsche elementen anderzijds. Het minst is dat laatste nog merkbaar in den godsdienst, geneigd tot conservatisme in den vorm als deze immer is. Zoo wijkt van de beide staatsgodsdiensten het Çiwaïsme niet af, althans in het essentieële niet, van de vormen waarin het zich in Voor- en Achter-Indië voordoet; zoo vindt het Mahāyānistisch Boeddhisme tot in bijzonderheden zijn verklaring in de overeenkomstige verschijnselen van Noord-Indië en Nepal [1]). Doch in de architectuur en de beeldende kunst is het geheel anders; de oudste producten zijn die van wat, voor zoover wij het kunnen beoordeelen, in hoofdzaak Hindoe-kunst is, en langzamerhand gaan zich hoe langer hoe meer speciaal Javaansche eigenaardigheden voordoen en verplaatst

[1]) Voor de godsdienstvormen verwijzen wij verder naar het volgend hoofdstuk.

zich in wat wij de Hindoe-Javaansche kunst noemen de nadruk meer en meer van het eerste naar het laatste lid der samenstelling. Dit karakter van de monumentale kunst is zelfs zóó duidelijk, dat dikwijls alleen aan het in meerdere mate zich ontwikkeld hebben zulk een eigenaardigheid tot den jongeren datum van een of ander monument kan worden geconcludeerd. Opmerkelijk is ook, hoe op de reliefs der tempels het Javaansche element doordringt; Oud-Indische stoffen zijn er bewerkt, het Rāmāyaṇa en de geschiedenis van Krĕshṇa op Prambanan, heilige Boeddhistische teksten op den Baraboedoer en de Indische origineelen zijn daarbij op den voet gevolgd, zóó zelfs, dat bij het geheel ontbreken van Kawi-recensies dier werken [1]) in den regel wel dient te worden aangenomen, dat men direct met de Sanskrit-origineelen is te rade gegaan — en desniettegenstaande is er in de details een zeer sterke javaniseering en is de in beeld gebrachte levenswijze dier zuiver Indische helden en heiligen geworden tot een Hindoe-Javaansche; zoodoende vormen deze reliefs niet slechts een hoogst belangrijke bron voor de kennis van het leven dier dagen, maar leveren zij tevens het duidelijkste bewijs van het binnendringen van allerlei inheemsche gewoonten ook in hoogere lagen der Hindoe-maatschappij van Java, welke uit den aard der zaak aan de kunstenaars dier reliefs tot voorbeeld strekten en waar het verschijnsel van grooter beteekenis is dan bij de lagere standen. Een zelfde vermenging van Indische en Javaansche elementen treedt naar voren in de inscripties, tot in de benaming van den hoogste in den lande, den koning toe, die tegelijk met een inheemschen eigennaam en een Sanskrit titelnaam wordt aangeduid, bijvoorbeeld dyaḥ Balitoeng Īçwarakeçawasamarottoengga.

Van het verloop der politieke geschiedenis van het Midden-Javaansche rijk zijn wij niet op de hoogte; wel kennen wij een aantal koningsnamen met of zonder de bijbehoorende jaartallen en een menigte titels en namen van ambtenaren, van vrome stichtingen, van dorpen, enz., maar in dat alles een geschiedkundige lijn terug te vinden is nog niet gelukt. Dat het rijk een machtig rijk moet zijn geweest, zou men willen opmaken uit de grootsche monumenten, waaraan 't het aanzijn heeft gegeven en die zelfs in de dagen van de Oost-Javaansche heerschappij over den geheelen Archipel niet zijn overtroffen. Ook zijn er sporen van, dat Java zich in het buitenland heeft doen gelden, doch ongelukkigerwijze staat niet vast, of werkelijk het eiland bedoeld is met het «Java», van waaruit, blijkens Tjamsche inscripties, krijgstochten naar Achter-Indië werden ondernomen en waarmede de koning van Palembang oorlog voerde.

Het zou geen nut hebben de Javaansche inscripties uit deze periode,

[1]) Het Kawi Rāmāyaṇa en Krĕshṇāyaṇa zijn veel jonger dan Prambanan.

eigenlijk de eenige bron voor de politieke geschiedenis, op den voet te volgen; slechts een enkele, aangetroffen bij een der nog bestaande monumenten (b.v. een steen van 852 bij Tjaṇḍi Perot, van 864 bij Tjaṇḍi Argapoera en een paar oorkonden uit de buurt van Prambanan), geeft wellicht eenige vingerwijzing van kunsthistorischen aard, doch overigens moet de onderlinge dateering der tempels in hoofdzaak uit die bouwwerken zelf, niet uit mededeelingen van buiten, worden opgemaakt; het zijn uitsluitend inwendige gegevens, welke ons bijvoorbeeld de zekerheid verschaffen dat de Lara-Djonggrang groep te Prambanan tot de laatste voortbrengselen der Midden-Javaansche periode behoort. Eenig denkbeeld van de levenswijze der bevolking geven, behalve de reliefs, de Chineesche berichten. Wij lezen daar dat Java een rijk land is, hetwelk schildpad, goud en zilver, rhinoceroshoorn en ivoor oplevert. De huizen, en zelfs de versterkingen en wallen, zijn van hout, eerstgenoemde met palmbladen bedekt. Het koninklijk paleis is een groot gebouw van twee verdiepingen; de vorst maakt daar gebruik van een ivoren rustbank. De menschen eten met hun vingers en maken wijn uit de vruchten van den kokospalm. De residentie is gevestigd in de stad Java — het land wordt door de Chineezen in deze periode gewoonlijk Kaling genoemd — doch lag vroeger meer naar het Oosten; dit laatste bericht is wellicht niet zonder belang in verband met den samenhang met Oost-Java. Acht en twintig kleine rijkjes op het eiland erkennen alle de souvereiniteit van Java. Er zijn twee en dertig hooge ambtenaren, van wie de voornaamste de Datoe Kang-djöng is (volgens de opvatting van Kern). Eenmaal werd de koninklijke waardigheid vervuld, en dat op uitnemende wijze, door een vrouw. Interessant is nog de mededeeling, dat de koning vaak naar het bergdistrict Langpiya ging om de zee te zien; in dezen naam heeft men den Diëng herkend, welke in zijn Oud-Javaanschen vorm Dihyang ook in de oorkonden van het land zelf niet onbekend is. Aan deze laatste bron ontleenen wij voorts nog de vermelding van een residentie Mëḍang in het land Mataram.

Aan dit krachtige Midden-Javaansche rijk is te midden van een grooten bloei een plotseling en voor ons onbegrijpelijk einde gekomen. Tot ongeveer 915 zien wij alles nog in volle fleur, dan is het binnen enkele jaren geheel uit; alle levensteekenen houden op, tempels, waaraan men bezig was, worden onafgewerkt gelaten, het schijnt of de geheele bevolking opeens het land verlaten heeft. Daarmede gepaard gaat een even plotselinge opbloei van Oost-Java, waar tot dusver slechts een paar inscripties het bewijs geleverd hadden, dat de Hindoe-beschaving er niet geheel ontbrak. Wat de oorzaak van dit opmerkelijk verschijnsel is geweest, ligt geheel in het duister. De gissing, dat een Oost-Javaansche onderkoning zich onafhankelijk gemaakt heeft van zijn Midden-Javaanschen

souverein en daarmede ook de hegemonie op Oost-Java zou zijn overgegaan, laat geheel onverklaard, waarom Midden-Java, ook al was het dan politiek minder belangrijk, tot zulk een plotselinge en volkomen onbeduidendheid zou zijn vervallen. Een andere veronderstelling, die het voordeel heeft dat laatste feit te verklaren, doch overigens louter hypothese is, luidt, dat een teeken van den toorn der goden, bijvoorbeeld een geweldige vulkanische uitbarsting, de geheele bevolking heeft doen vluchten en in het Oosten nieuwe woonplaatsen heeft doen zoeken. Tegen deze laatste opvatting verzet zich eenigermate het feit dat, gelijk wij zien zullen, ook nadat de regeerende vorsten zich klaarblijkelijk reeds in Oost-Java gevestigd hebben, niettemin op Midden-Java nog enkele teekenen voorkomen van een voortbestaan der Hindoe-maatschappij. M. a. w. hoewel het verval van Midden-Java zeer snel in zijn werk gegaan is, heeft het ophouden van alle beteekenis toch niet zóó plotseling plaats gehad, als bij een dergelijke catastrophe het geval had moeten zijn.

De inscripties uit den overgangstijd leeren het volgende [1]).

Terwijl de vroegere Midden-Javaansche oorkonden in geen enkel opzicht naar Oost-Java wijzen en omgekeerd de enkele Oost-Javaansche evenmin rechtstreeks van een band met Midden-Java getuigen, blijkt voor het eerst onder den reeds genoemden koning Balitoeng (Içwarakeçawasamarottoengga) iets van eenigen samenhang; immers van dezen vorst, die minstens van 898 tot 907 regeerde en wel als eerste bepaald Oost-Javaansche koning, komt een der ministers eveneens voor op een Midden-Javaanschen steen. Als rijksbestierder fungeert Dakshottama Bāhoebadjrapratipakshakshaya, die in gelijk ambt onder den volgenden koning (Dharmmodaya Mahāçambhōē, 908—910) optreedt en in 915 zelf koning blijkt te zijn geworden Al deze oorkonden zijn Oost-Javaansch, doch Daksha als koning wordt bovendien aangetroffen op een inscriptie van Midden-Java. Deze laatste oorkonde is niet in Çāka-jaren gedateerd, doch in de onbekende Sañdjaya-jaartelling en hoewel zij ons dus geen nieuw jaartal voor dezen vorst aan de hand doet, bewijst zij in elk geval, dat hij zoowel op Oost- als op Midden-Java macht uitoefende. Deze laatste inscriptie, te stellen tusschen 910 en 919 (in het eerste jaar was Daksha nog niet, in 919 niet meer koning) is de jongste zekere oorkonde der Midden-Javaansche periode; toch schijnt ook een koper-inscriptie van 919, van welker afkomst niets te zeggen valt, nog naar beide deelen van het eiland te wijzen door aan den éénen kant den Ḍihyang te vermelden, aan den anderen kant als minister van den regeerenden koning Tloḍong (Sadjdjanasanmatānoeragottoenggadewa) den bekenden Siṇḍok te vermelden, die eenige jaren

[1]) V. g. l. hieromtrent de nadere uiteenzetting in Rapp. Oudh. Comm. 1911 p. 13—16, Tijdschr. Bat. Gen. 55 (1913) p. 588—591 en Bijdr. Kon. Inst. 75 (1919) p. 8—14.

later als rijksbestierder den Oost-Javaanschen koning Wawa (Widjayalokanāmottoenggadewa, 924—927) dient en eindelijk in 929 zelf den troon heeft beklommen als Içānawikramadharmmottoenggadewa. Wawa zoowel als Siṇḍok komen uitsluitend in Oost-Java voor en uiterlijk met 919 is dus, voor zoover de inscripties uitwijzen, de Midden-Javaansche periode afgesloten. Wij zagen den overgang zich dus afspelen in twintig jaar, een zeer korten tijd, waar het geldt het algeheele verval van een bloeiend en machtig rijk, maar toch getuigend van een te geleidelijk verloop, dan dat aan een catastrophe mag worden gedacht.

Met Siṇḍok, den meest beteekenenden vorst van de tiende eeuw, staan wij in elk geval in de volle Oost-Javaansche periode. Helaas is hij een sprekend voorbeeld van het bovenvermelde feit, dat de inscripties ons slechts zoo weinig leeren aangaande de geschiedenis van den uitvaardiger. Wij bezitten een twintig oorkonden, die hem vermelden, vijf onder de hooge functionarissen en vijftien als koning, en niettemin weten wij van zijn regeering zoo goed als niets. In 929 aan het bewind gekomen, heerschte hij nog in 947; zijn gebied strekte zich in elk geval uit over de tegenwoordige residenties Soerabaja, Kĕdiri en Pasoeroehan en had zijn zwaartepunt in de Brantasvlakte. Van zeer veel belang is, dat wij uit dezen allereersten tijd van de Oost-Javaansche periode ook nog een tempel over hebben, de Tjaṇḍi Goenoeng Gangsir, en wel in het bijzonder, omdat dit monument zoo duidelijk het verband met Midden-Java aantoont: het zijn zuiver Midden-Javaansche motieven in het ornament, regelrecht overgenomen, doch hier toegepast op een baksteenbouw, terwijl ginds nog in hoofdzaak tempels in natuursteen te vinden zijn. Door het bijna geheel ontbreken van overblijfselen, die met zekerheid aan de beide volgende eeuwen toegeschreven zouden mogen worden, is het behoud van dezen tempel van dubbel belang; zoodra wij, wat de dateering der monumenten betreft, weer op vasten bodem staan, is de kunst typisch Oost-Javaansch geworden en ware deze ééne schakel ook verloren gegaan, de band met Midden-Java zou moeielijk terug te vinden zijn geweest. Nu vormt dit heiligdom een bewijs te meer, dat de Oost-Javaansche kunst geleidelijk uit de Midden-Javaansche is voortgekomen en uit haar moet worden verklaard, en dat het geheel overbodig is aan inwerking van buiten, een nieuwe immigrantenstroom bijvoorbeeld, te denken.

Hoewel Siṇḍok geen zoon naliet en door zijn schoonzoon werd opgevolgd, van wien waarschijnlijk een onzer uitvoerigste en belangrijkste inscripties afkomstig is [1]), dragen toch zijn afstammelingen naar hem

[1]) Nl. de koperplaten van Gĕḍangan, uitgegeven door Kern in Versl. Med. Kon. Acad. v. Wet. Afd. Lett. 2: X (1881) p. 77—115, Verspr. Geschr. VII (1917) p. 17—53; aan genoemden vorst toegeschreven in Tijdschr. Bat. Gen. 56 (1914) p. 477—484.

den naam van het geslacht van Īçāna. Ten tweeden male langs de vrouwelijke linie, door een kleindochter van Sinḍok's dochter, behoort tot die afstammelingen de ongeveer honderd jaar later regeerende Airlangga, die zich intusschen niet meer tot de dynastie van Īçāna rekent. Het schijnt namelijk, dat op het einde der tiende eeuw het Javaansche rijk niet of niet meer één geheel vormde; althans er wordt uitdrukkelijk melding gemaakt van een koning van *Oost*-Java, een Dharmmawangça, als wiens schoonzoon en opvolger Airlangga zich eveneens Dharmmawangça noemt, evenals later nog een zijner nakomelingen. Blijkens een inscriptie uit 991 was toen ter tijd reeds het wetboek Çiwaçāsana van kracht, vijf jaar later is de dateering van de Oud-Javaansche prozabewerking van het Wirāṭaparwwa uit het Mahābhārata. Het jaartal van dit oudste, met zekerheid gedateerde, Oost-Javaansche prozawerk is natuurlijk voor de tijdsbepaling der vertalingen en bewerkingen van de andere Mahābhārata-boeken van veel gewicht; ook wordt de regeerende koning genoemd en deze Dharmmawangça Anantawikrama is, te oordeelen naar de gelijkheid in titulatuur met Airlangga, hoogstwaarschijnlijk diens schoonvader en onmiddellijke voorganger. Belangrijk is uit deze jaren vóór Airlangga nog een Chineesch bericht over de verovering van Palembang door de Javanen, een bewijs dat ook hier letterkundige bloei met staatkundige grootheid samenviel. Ook op Bali moet zich, zooals wij later zien zullen, in deze dagen de Javaansche invloed krachtig hebben doen gelden.

Omtrent de regeering van koning Airlangga zelf (voluit Dharmmawangça Airlanggānantawikramottoenggadewa) zijn wij beter ingelicht dan aangaande de meeste vorsten uit den vóór-Singhasārischen tijd. Zijn oorkonden zijn nog niet alle gelezen, doch een aantal zeer belangrijke wel, die nog wat meer vermelden dan het feit dat hij regeerde; zoo vinden wij bijvoorbeeld op den steen van Kĕlagen (uit 1037) merkwaardige berichten over maatregelen ten behoeve der irrigatie aan den benedenloop van den Brantas en voorzieningen na een doorbraak van die rivier. Reeds noemden wij den steen, die thans te Calcutta staat; daarop geeft de koning, naar aanleiding van de stichting eener kluizenarij te Poetjangan, het relaas van zijn levensloop in twee elkander in verschillende opzichten aanvullende inscripties, de eene in het Sanskrit, de andere in het Kawi gesteld [1]). De vorst werd in 991 geboren als zoon van een koninklijke prinses en van een aanzienlijk, aan het koningshuis verwant edelman, Oedayana, die later in de grafbadplaats Djalatoenḍa is bijgezet. Op zeer jeugdigen leeftijd huwde hij met de dochter van den koning

[1]) Uitgegeven door Kern in Bijdr. Kon. Inst. 4: X (1885) p. 1—21 en 67 (1913) p. 610—622; Verspr. Geschr. VII p. 83—114.

van Oost-Java, welke laatste in 1006 in een oorlog werd gewikkeld, die een jaar later met zijn dood en de verwoesting van zijn hoofdstad eindigde. De jonge prins moest vluchten met eenige getrouwen; vanuit de kluizenarij, waarin hij een verblijf gevonden had, wist hij zich eenige jaren later op te werpen als troonpretendent. Dan volgt een lange reeks van oorlogen, waarin een groot aantal tegenstanders ten val gebracht wordt, tot eindelijk na achttien jaren strijdens de laatste vijand overwonnen en de nieuwe heerschappij verzekerd is. De voornaamste tegenstander is de vorst van Wĕngkĕr, die reeds in 951 een beslissende nederlaag lijdt, doch eerst in 959 door verraad onschadelijk kan worden gemaakt. Het feit, dat het rijk van Wĕngkĕr vermoedelijk in de vlakte van Madioen gelegen heeft [1]), wijst ook weder op een groote versnippering van het land, en geeft geen hoog denkbeeld van de uitgestrektheid van Airlangga's gebied. Koning van «geheel Java» noemt hij zich na de verovering van Wĕngkĕr en wij hebben ons de vraag voor te leggen, of met dat Java hier alleen Oost-Java bedoeld is, dan wel 's vorsten macht zich ook over het midden en het Westen van het eiland kan hebben uitgestrekt. Merkwaardigerwijze beginnen na vele eeuwen zwijgens juist in Airlangga's tijd de steenen van West-Java weder te spreken. Op een in de buurt van Soekaboemi gevonden oorkonde uit 1030 [2]) wordt een vrome stichting vermeld van den koning van Soeṇḍa, Djaya bhoepati; deze vorst schijnt als onafhankelijk heerscher op te treden en noemt zich, gelijk Airlangga zelf, Wikramottoenggadewa. De taal is een Oud-Javaansch met Soeṇḍanismen; het schrift een soort Kawi; de maatschappij, waarin de oorkonde thuis hoort, moet een in meerdere of mindere mate gehindoeïseerde, althans met een Hindoe-Javaansch vernis overtogene, geweest zijn; de koning is Wishṇoeïet [3]) en de Sanskrit-woorden vormen de meerderheid in zijn titels. Hebben wij hier dus met een onafhankelijken Hindoe-Javaanschen of Hindoe-Soeṇḍaneeschen staat in het Westen te doen? Zoo ja, dan wordt het al minder waarschijnlijk, dat Airlangga ook West-Java beheerscht heeft, ofschoon de mogelijkheid moet worden opengelaten, dat Djaya tot de na 1030 overwonnen tegenstanders van den Javaan behoort, te meer waar deze bij de door hem onderworpen landstreken ook een enkelen naam noemt, die aan West-Java doet denken. Vast staat intusschen, dat als na drie eeuwen de Soeṇḍalanden opnieuw in de Javaansche geschiedenis betrokken worden, zij nog, of opnieuw, geheel onafhankelijk zijn.

Het centrum van Airlangga's rijk lag in elk geval in Oost-Java, en

[1]) Volgens Van Stein Callenfels in Oudh. Versl. 1918, 2, p. 74—84.

[2]) Pleyte, Tijdschr. Bat. Gen. 57 (1915) p. 201—218; vergel. ibid. p. 522—527.

[3]) In dit verband kan herinnerd worden aan het feit, dat ook de Pŏĕrṇawarman-inscripties (zie p. 40) Wishṇoeïtisch zijn.

wel, al zijn de beide hoofdsteden, achtereenvolgens Wwatan mās en Kahoeripan, niet met zekerheid gelocaliseerd, vermoedelijk in of bij de Brantas-vlakte. Van den bloei der Javaansche letterkunde aan het hof dier dagen wordt getuigenis afgelegd door het ontstaan van een zoo fraai gedicht als de Ardjoenawiwāha van den dichter Kaṇwa, wiens beroemde naam ook later nog blijkt voort te leven. Overblijfselen van bouwwerken, die met zekerheid uit dezen tijd stammen, zijn er slechts weinige, eigenlijk alleen Djalatoenḍa, de grafbadplaats van 's konings vader, en Bĕlahan, het oude Tirtha, waar hij zelf een laatste rustplaats vond en vanwaar een prachtig beeld, hem voorstellende in de gedaante van Wishṇoe, afkomstig is. Aangaande zeden en gewoonten bezitten wij weer kostelijke Chineesche berichten, die wel niet speciaal op Airlangga's regeering slaan en evenzeer de periode zijner voorgangers en opvolgers omvatten, doch die gevoegelijk hier een plaats kunnen vinden. Het land is vlak en brengt rijst, hennep en erwten voort, waarvan een tiende als belasting wordt opgebracht. Men wint zout door zeewater te koken en verder is er overvloed van visch, schildpadden, kippen, eenden, geiten en rundvee, welke dieren alle gegeten worden. Voorts levert het land goud, zilver, rhinoceroshoorn, ivoor, agallochum, sandelhout, anijs, peper, pinang, zwavel en sapanhout op; ook kweeken de menschen zijdewormen en weven zij twee soorten van zijde en katoen. Als geld gebruiken zij bladzilver. Hun huizen zijn fraai en met gele en groene pannen versierd; als Chineesche kooplieden komen, worden deze als gasten in een openbaar gebouw ontvangen en wat zij eten en drinken is overvloedig en zuiver. Het land levert geen thee op, doch men maakt geurigen en goeden wijn uit kokos- en andere palmen. Er zijn geen lijfstraffen, alle overtredingen worden met een boete in goud gestraft, afwisselend naar de mate van het misdrijf; alleen roovers en dieven ondergaan de doodstraf. De koning draagt zijn haar in een wrong boven op het hoofd; hij heeft gouden oorsieraden, een zijden gewaad en leeren schoenen. Hij zit op een vierkante rustbank en zijn ambtenaren, die dagelijks hun opwachting maken, groeten hem driemaal vóór ze weggaan. Hij gaat uit op een olifant of in een rijtuig, met een gevolg van vijf- tot zevenhonderd soldaten; als de menschen hem zien, hurken ze neer tot hij voorbij is. Drie van zijn zoons zijn onderkoningen en verder zijn er vier ministers, die tezamen de staatszaken behartigen; deze ontvangen geen vast salaris, doch van tijd tot tijd bodemproducten en dergelijke. Dan zijn er meer dan 300 burgerlijke ambtenaren en ongeveer 1000 beambten van lager rang; het leger bestaat uit 30.000 man, die ieder halfjaar hun soldij uitbetaald krijgen. De muziekinstrumenten der Javanen zijn dwarsfluit, trommen en houten plankjes; ook kunnen zij dansen. Zij dragen het haar loshangend, hun kleed is om de borst geslagen en

reikt tot onder de knieën. Als zij ziek zijn, nemen zij geen medicijn, maar bidden tot de goden en tot Boeddha.

Dit zonderling samenraapsel van heterogene, doch zeker meerendeels juist opgemerkte, gegevens geeft een niet onaardigen kijk op verschillende van elders onbekende bijzonderheden van het leven in de Hindoe-Javaansche maatschappij ongeveer onder Airlangga; vandaar dat wij het bijna geheel overnamen. Wij keeren nu tot de politieke geschiedenis terug. In of kort na 1042 trad de koning in den geestelijken stand; vermoedelijk trok hij zich in een kluizenarij terug, doch niettemin bleef hij eenigen, misschien zelfs veel, invloed uitoefenen op de staatszaken. Vóór zijn dood verdeelde hij het rijk onder zijn beide zonen, of wellicht de zonen van zijn dochter, de op de inscripties vermelde Kroonprinses, die, naar de traditie wil, eveneens als kluizenares haar leven eindigde; deze verdeeling kwam tot stand met behulp van een uit Bali ontboden Boeddhistischen heilige. Eerst ruim tweehonderd jaar later zouden de deelen weer geheel vereenigd worden. Wat ook buiten het eigenlijk Oost-Java aan Airlangga onderworpen mocht zijn geweest, op het eind van zijn leven schijnt het niet noodig geweest te zijn daarmede rekening te houden bij de verdeeling; beide nieuwe koninkrijken toch maken deel uit van Oost-Java en men mag veilig aannemen, dat bezit daarbuiten òf nooit aanwezig was geweest òf weer verloren was gegaan. Die nieuwe koninkrijken zijn Djanggala en Pañdjaloe, het laatste eveneens den naam Kaḍiri dragend. Het rijk van Djanggala besloeg ongeveer Soerabaja, waar de naam Djĕnggala nu nog voortleeft, Pasoeroehan en wat verder oostelijk lag, Pañdjaloe, het tegenwoordige Kĕdiri en Madioen, en mogelijk de westelijk daarbij aansluitende landstreken. Wellicht heeft de oude muur, welks overblijfselen nog op de helling van den Kawi aangetroffen worden, een deel van de grensscheiding uitgemaakt.

Voor zoover wij kunnen nagaan, is het lot der beide rijkshelften zeer verschillend geweest en is reeds spoedig Djanggala tegenover Kaḍiri op den achtergrond getreden. Slechts één oorkonde kan met zekerheid aan Djanggala worden toegeschreven, in den geheelen tijd, dat dit rijk bestaan heeft, een inscriptie wellicht uit 1060 en van een Dharmmawangça. Daarentegen levert Kaḍiri gedurende het heele verloop der twaalfde eeuw een lange reeks inscripties op, die den indruk vestigen van een bloeiend en machtig rijk. Ware er niet een mededeeling in een dichtwerk van ± 1130, dat de toenmalige Kaḍirische koning gehuwd was met een prinses van Djanggala, men zou er aan gaan twijfelen, of laatstgenoemde staat toen ter tijd eigenlijk nog wel bestond. Ook zijn gebied moet Kaḍiri ten koste van het andere rijk uitgebreid hebben; althans op het eind der twaalfde eeuw ressorteert een zeer bepaaldelijk oorspronkelijk bij Djanggala behoorend stuk van Pasoeroehan onder den

Kaḍirischen koning. Alles bij elkaar genomen lijkt het ons lang niet onmogelijk, dat in de tweede helft der twaalfde eeuw Djanggala als éénheidsstaat inderdaad verdwenen was, dat er geen koning meer was, die het centraal gezag vertegenwoordigde, en zoodoende een stuk aan Kaḍiri was gekomen en de rest een soort van onafhankelijkheid, wellicht onder verschillende hoofden, bewaard had.

De dynastie der Kaḍirische koningen vertoont in haar oorkonden sterk het kenmerk van eenvormigheid en samenhoorigheid. Onder meer zijn ze dadelijk en gemakkelijk te onderkennen aan den titel Digdjayottoenggadewa, dien zij bijna allen voeren; verder valt het sterk uitgesproken Wishṇoeïtisch karakter op: de vorst noemt zich geregeld een incarnatie van dezen god en ook de zegelmerken, waar die voorkomen, zijn aan diens dienst ontleend [1]). Van de twaalf ons bekende koningen van Kaḍiri vermelden wij slechts enkelen, in het bijzonder die, welke als beschermers der schoone letteren bekend zijn. Daar is vooreerst Djayawarsha (1104), onder wien waarschijnlijk Trigoeṇa den Krĕshṇāyaṇa dichtte en wellicht ook de Soemanasāntaka tot stand kwam; voorts de in 1129 regeerende Kāmeçwara, in Dharmmadja's Smaradahana gevierd. De beroemdste dezer koningen is Kāmeçwara's vermoedelijke opvolger Djayabhaya, een der weinige Oud-Javaansche vorsten, wiens naam onder de tegenwoordige Javanen nog voortleeft, voornamelijk op grond van de beruchte, aan hem toegeschreven, voorspellingen aangaande Java's toekomstige onafhankelijkheid. In een zijner edicten (van 1135) beloont hij een gebied, welks bewoners hem op een kritiek tijdstip trouw betoond hadden; ook van dezen koning is de regeering dus niet zonder gevaren voorbijgegaan. Daarmede in overeenstemming is, dat wij op een oorkonde van 1140 opeens een anderen koningsnaam zien verschijnen, terwijl toch Djayabhaya's rol nog niet was uitgespeeld. Ook aan dit hof werden de schoone kunsten geëerd, getuige de Hariwangça van Panoeloeh en het door denzelfde beëindigde, beroemde dichtwerk van Sĕḍah, de Bhāratayoeddha. Van veel belang is het, dat in laatstgenoemd gedicht het tot stand komen er van wordt gezegd te hebben plaats gevonden in 1157 tijdens Djayabhaya's bewind; indien deze mededeeling juist is (en wij hebben geen reden er aan te twijfelen), zal de inscriptie van 1140 wel aan een usurpator toegeschreven moeten worden. Het ligt voor de hand, dat in dien bloei der kunsten en wetenschappen aan het Kaḍirische hof ook de monumentale kunst gedeeld zal hebben en het zal ook wel slechts toevallig zijn, dat zoo weinig overblijfselen met zekerheid aan deze periode kunnen worden toegeschreven. Van sommige, als Tjaṇḍi Pĕrtapan, zijn nog slechts onbeduidende restes bewaard gebleven; een

[1]) Voor verdere bijzonderheden verwijzen wij naar een artikeltje in Tijdschr. Bat. Gen. 56 (1914) p. 242–252.

andere wellicht gedateerde oudheid is de grot Goewatritis (1159), welke uit den aard der zaak omtrent de architectuur weinig leeren kan. Hoe hoog de beeldhouwkunst in deze dagen stond, blijkt intusschen ten duidelijkste aan een beeld als de Gaṇeça van Bara, waarvan het jaartal weliswaar zeventien jaar na den val van het rijk van Kaḍiri is uitgebeiteld, doch welk stuk dan toch op het gebied van dat rijk vervaardigd is; het sluit zich overigens als kunstwerk reeds geheel aan bij de kunst van Singhasāri. Van belang is het ook om op te merken, dat in dezen tijd de stichtingsoorkonde valt van Palah, de plek waar zich later de meest belangrijke der tot ons gekomen Oost-Javaansche tempels, het heiligdom van Panataran, verhief. De hoofdstad, voor welke Chineesche berichten en latere oorkonden den naam Daha geven, heeft men in het Madioensche willen weervinden en er zijn inderdaad gegevens, welke in die richting wijzen; toch is het wel zoo waarschijnlijk, dat, gelijk het zwaartepunt van de macht dezer koningen blijkens de oudheidkundige vondsten en het voortbestaan van den ouden naam in de tegenwoordige residentie Kĕdiri lag, datzelfde ook met den kraton het geval zal zijn geweest; en werkelijk heeft thans een inscriptie het bewijs geleverd, dat Daha lag ongeveer op de plaats, waar thans de hoofdplaats Kĕdiri zich bevindt [1]).

De laatste onafhankelijke koning van de Kaḍirische dynastie is Krĕtadjaya, aan wiens bewind in 1222 vanuit Pasoeroehan een einde werd gemaakt. Daar had op het eind der twaalfde eeuw de jeugdige Ken Angrok, na een, mogen wij den Pararaton gelooven, zeer avontuurlijk bestaan als struikroover en erger, zich een plaats weten te verschaffen onder de volgelingen van het hoofd, dat het toen ter tijd aan Kaḍiri onderhoorige Toemapĕl, ten Noorden van het tegenwoordige Malang, bestuurde. Na verloop van tijd zag hij kans, door sluipmoord, genoemd hoofd om het leven te brengen en zich vervolgens van diens weduwe en ambt meester te maken. Langzamerhand breidde hij zijn gezag over die geheele streek ten Oosten van den Kawi uit, stichtte daar een hoofdstad Koeṭarādja en kon er over denken om als beheerscher van een goed deel van het oude Djanggala den koningstitel aan te nemen. Als zoodanig heet hij Ranggah Rādjasa en Amŏĕrwabhŏĕmi. Dit optreden bracht hem in conflict met zijn souverein, den koning van Kaḍiri; echter schijnt Krĕtadjaya in het begin nog een afwachtende houding te hebben aangenomen. Eindelijk was de gelegenheid tot een openlijke breuk voor Rādjasa gunstig, en wel doordat een twist uitbrak tusschen Krĕtadjaya en de hooge Kaḍirische geestelijkheid, waarvan een aantal leden tot Rādjasa vluchtten en hem tot een aanval aanzetten. In den slag bij Gantĕr kwam het tot een

[1]) Zie Van Stein Callenfels in Tijdschr. Bat. Gen. 58 (1918) p. 343—346.

treffen; na een langen onbeslisten strijd vonden twee der Kaḍirische generaals den dood, waarop het leger van Krĕtadjaya begon te wijken en spoedig vernietigd was; de koning zelf wist zich te redden in een kluizenarij. Na ook onder de in Kaḍiri achter gebleven reserves een slachting te hebben aangericht kon Rādjasa, die thans Djanggala en Kaḍiri grootendeels hereenigd had, zich als koning van Java laten huldigen. Met hem begint het rijk en de dynastie van Toemapĕl of Singhasāri, in 1222.

Vijf jaar later viel koning Rādjasa op zijn beurt als het slachtoffer van een sluipmoord door een handlanger van zijn stiefzoon Anōēshanātha. Na, om alle verdenking van zichzelf af te wenden, den uitvoerder van zijn bevel onmiddellijk te hebben afgemaakt, beklom de jonge prins den troon om na een rustige regeering van 21 jaar in 1248 eveneens op verraderlijke wijze gekrist te worden, en wel door zijn stiefbroeder, Rādjasa's zoon Tohdjaya, die na lang wachten de gelegenheid om zijn vader te wreken vond bij een hanengevecht. Het is begrijpelijk, dat Tohdjaya, zelf koning geworden, maatregelen nam om voor een zelfde lot gevrijwaard te worden en bevel gaf zijns voorgangers zoon Rangga Woeni en diens neef uit den weg te ruimen. Door den hofkapelaan gewaarschuwd konden de beide prinsen vluchten, wisten onder de bevolking ontevredenheid tegen den nieuwen koning te doen ontstaan en een amokpartij tegen den kraton voor te bereiden. De koning werd gewond en stierf op de vlucht; Rangga Woeni volgde hem op onder den naam Djaya Wishṇoewarddhana.

Wij hebben in het voorgaande, waaromtrent ons geen inscripties en slechts enkele mededeelingen in den Nāgarakrĕtāgama ten dienste staan, hoofdzakelijk den Pararaton moeten volgen; men krijgt op die wijze tevens een indruk van de soort geschiedenis, die in dat werk gegeven wordt. Met de regeering van Wishṇoewarddhana wordt dat anders, hebben wij eenige oorkonden en worden meer feiten meegedeeld. De koning regeerde tezamen met zijn neef Narasinghamōērtti in de beste verstandhouding. De voornaamste gebeurtenis uit deze regeeringsperiode is de definitieve hereeniging van het geheele Javaansche rijk. Het is niet volkomen duidelijk, wat daarmede bedoeld wordt, daar reeds onder Rādjasa Kaḍiri en Djanggala weder één geworden waren. Toch wordt in een inscriptie uitdrukkelijk Wishṇoewarddhana als de hereeniger van het rijk genoemd, zoodat aangenomen moet worden, dat een deel van het oude gebied van Airlangga buiten het bewind van Rādjasa gebleven was. En daar van Wishṇoewarddhana geen andere krijgsdaad bekend is dan een verovering van Mahibit, waarbij een «slechtaard», Linggapati, ten val kwam, is het waarschijnlijk, dat de misdaad van dien laatste uit zijn onafhankelijkheid bestond en met de inneming van Mahibit het laatste nog niet onderworpen stuk van Java, dat wil dan zeggen van

Oost-Java, aan het rijk werd toegevoegd. Koeṭarādja, de hoofdstad, breidde zich meer en meer uit en kreeg den naam van Singhasāri, welke naam de plaats in kwestie ook nu nog behouden heeft. Reeds in 1254 ontving 's vorsten oudste zoon Krĕtanagara de koningswijding, die hem blijkens de oorkonden op de eerste plaats in het rijk stelde; in 1268 stierf Wishṇoewarddhana als de eenige koning van Toemapĕl, die een natuurlijken dood vond, en in datzelfde jaar Narasinghamōērtti. Van nu af regeert Krĕtanagara alleen.

Deze laatste koning van Singhasāri neemt onder de Javaansche vorsten een eigenaardige plaats in. Hij is een zonderlinge combinatie van een dilettant-geleerde en een lichtzinnig bonvivant. In overdreven bewoordingen prijst de Nāgarakrĕtāgama zijn bedrevenheid in staatkunde, wijsbegeerte, en vooral Boeddhistische werken, onder welke het Soebhōēti-tantra in het bijzonder genoemd wordt. Van een tweetal Kawi-werken wordt hem het auteurschap toegeschreven, eigenaardigerwijze een cosmogonie (Rādjapati goeṇḍala) en een minnelied (Djayengpattra). Een overtuigd Boeddhist en warm voorvechter van dien godsdienst is de koning in elk geval stellig geweest, getuige zijn ook door oorkonden gestaafde wijding tot Dhyāni-Boeddha. Een beeld van den vorst in die gedaante bezitten wij nog in den zoogenaamden Djaka-Dolok te Soerabaja.

Die Boeddhistische gelofte belette den koning intusschen niet toe te geven aan zijn neiging tot gastronomie en in binnenlandsch en buitenlandsch beleid een ergerlijke lichtzinnigheid aan den dag te leggen. De plaatsing van een onbetrouwbaar hofgroote, die verwijderd moest worden, den befaamden Wīrarādja, in een stadhouderschap op het afgelegen en hem alle gelegenheid tot intrigeeren biedende Madoera; de vervanging van den beproefden rijksbestierder door een ander, die zijns meesters booze neigingen geen beletsels in den weg legde; het uitzenden van groote expedities naar het buitenland, terwijl de binnenlandsche rust herhaaldelijk verstoord werd, geven daarvan de duidelijkste bewijzen. De in 1275 afgezonden krijgstocht naar Sumatra schijnt met succes bekroond te zijn, althans blijkens een aan den boven-Batanghari gevonden wij-inscriptie uit 1286, bestond daar toen ter tijd een gehindoeïseerde, aan Krĕtanagara onderworpen, vasalstaat, de vermoedelijke oorsprong van het later onafhankelijke rijk van Mĕnangkabau [1]). Door dit alles werd een groote legermacht op Sumatra vastgehouden, wat niet verhinderde dat in 1280 Bali nog werd aangevallen.

Het bericht van den Nāgarakrĕtāgama, dat behalve geheel Java met de Soeṇḍalanden ook Borneo, het Maleische schiereiland en een deel der

[1]) Over de beteekenis dezer oorkonde voor Java en Sumatra beide, zie men «Een Sumatraansche inscriptie van koning Kṛtanagara» in Versl. Meded. Kon. Acad. v. Wetensch. Afd. Lett. 5 · II (1916) p. 306—339.

Oostelijke eilanden onderworpen waren, is waarschijnlijk grootspraak. Ten slotte wist Krĕtanagara zich door een geheel onnoodige beleediging nog de vijandschap van den Chineeschen keizer Choebilai op den hals te halen, wiens gezant hij omstreeks 1289 met geschonden aangezicht terug zond. Het gevolg was de uitrusting eener Chineesche tuchtigingsexpeditie; vóór deze echter Java bereikte, was Krĕtanagara reeds door zijn binnenlandsche vijanden ten val gebracht.

Wĭrarādja had namelijk niet stil gezeten, doch zich in verbinding gesteld met den onderkoning van Kaḍiri, Djayakatwang, waarschijnlijk een afstammeling van het oude Kaḍirische koningsgeslacht. In 1292 ging deze laatste tot een openlijken opstand over. Een deel van zijn troepen zond hij om de Noord op Singhasāri af; zijn keurbenden hield hij achter. Krĕtanagara geloofde de berichten van den opstand eerst, toen hij de gewonden uit de eerste gevechten voor zich zag en zond toen alles wat hij aan troepen beschikbaar had naar het Noorden, onder zijn beide schoonzoons, van wie één nog wel de eigen zoon van Djayakatwang was. Inmiddels konden de Kaḍirische keurtroepen langs den onbewaakten Zuidelijken weg Singhasāri naderen, waar zij den kraton binnendrongen en den vorst te midden van een groep geestelijken doodden. De plaats van zijn dood had of kreeg den naam Çiwaboeddhālaya; de koning zelf is in de latere traditie dan ook bekend als Çiwaboeddha.

Daarmede eindigt het rijk van Singhasāri. Wij hebben uit deze periode twee zeer schoone heiligdommen, beide koninklijke begraafplaatsen, Tjaṇḍi Kiḍal, waar Anŏēshanātha; Tjaṇḍi Djago, waar Wishṇoewarddhana is bijgezet. Deze twee tempels, waarvan Djago veel geleden heeft, doch Kiḍal op den top na er nog geheel staat, behooren met Djago's beelden tot de fraaiste Oost-Javaansche bouw- en beeldhouwwerken. De graftempels van Krĕtanagara kunnen gerekend worden tot de vroeg-Madjapahitsche periode, welke eveneens den grootsten bloei aanschouwde van wat men «de kunst van Singhasāri» pleegt te noemen; in dat geval ontleent men die benaming aan de vindplaats der voornaamste voortbrengselen van deze kunst, niet aan het tijdperk, waarin het rijk van dien naam de oppermacht op Java bezat [1]).

Na den dood van Krĕtanagara kon met diens leger, dat tot dusver met geluk gestreden had, gemakkelijk worden afgerekend. De eene bevelhebber verzette zich niet verder tegen de troepen van zijn eigen vader, de andere schoonzoon van den gevallen vorst, tevens diens achterneef en de naaste tot den troon, prins Widjaya, kon zich tegenover de overmacht niet handhaven, had veel van desertie te lijden, verloor zijn laatste troepen, toen hij gedwongen was zwemmende zich over den

[1]) Zie dienaangaande nader in Hoofdstuk XIV.

Brantas terug te trekken, doch wist zelf Rĕmbang te bereiken en van daar over te steken naar Madoera. Wīrarādja nam hem op en was dadelijk bereid tot een nieuw verraad: hij zou Widjaya op den troon helpen en tot belooning half Java krijgen. Op zijn raad bood de prins aan Djayakatwang zijn onderwerping aan; hij kwam aan het hof te Kaḍiri en won er 's konings gunst, tot deze hem als blijk van tevredenheid eenige woeste gronden bij Tarik schonk en hem verlof gaf zich daar te vestigen. Op dat terrein stichtte de prins een desa Madjapahit, ging zich daar versterken en wachtte zijn kans af. Zoo stonden de zaken, toen in 1294 bij Toeban het Chineesche expeditiecorps landde, dat bestemd was om Krĕtanagara te tuchtigen, doch integendeel diens vijand ten val bracht.

Na onderhandelaars naar Singhasāri gezonden te hebben, trokken de Chineezen, gedeeltelijk over land, gedeeltelijk over zee, naar den mond van de Kali Mas. Daar voegden zich de gezanten weer bij hen, met het bericht, dat de koning van Java reeds dood was, doch dat diens schoonzoon Widjaya zijn onderwerping aanbood en tevens hulp vroeg tegen zijn vijand, den koning van Kaḍiri. De onderwerping werd aanvaard en de vijandelijkheden werden geopend tegenover de Kaḍirische troepen, welke aan den mond van de Kali Mas met een vloot den toegang tot Java moesten verdedigen, doch gedwongen werden met achterlating van hun schepen terug te trekken. De Chineezen marcheerden verder langs de rivier het binnenland in, ontzetten het inmiddels van drie zijden door Djayakatwang aangevallen Madjapahit, en rukten daarna met Madjapahitsche en Madoereesche contingenten op naar de Kaḍirische hoofdstad, die zij, achttien dagen na de eerste ontmoeting aan de Kali Mas, bereikten. Na drie stormaanvallen viel de stad; Djayakatwang gaf zich over en werd later volgens het eene bericht gedood, volgens een ander geïnterneerd.

Widjaya was daarmede zijn binnenlandschen vijand kwijt en rekende nu af met zijn bondgenooten, die zich gereedmaakten tot den terugtocht. Hij begon met het hem toegevoegde Chineesche escorte te laten afmaken en viel daarop de Chineesche achterhoede aan, die zware verliezen leed. Oneenigheid tusschen de drie Chineesche generaals maakte, dat deze zich niet opnieuw tegen hem keerden, doch zich met hun leger inscheepten. Widjaya was daarmede heer en meester op Java, en treedt sinds 1294 op, onder den naam Krĕtarādjasa Djayawarddhana, als eerste koning van Madjapahit. Van de belofte om Java met Wīrarādja te deelen, kwam natuurlijk niets.

De vijftienjarige regeering van Krĕtarādjasa heeft een groote tegenstelling gevormd met zijn stormachtige jeugd en met de vele onlusten onder het bewind van zijn opvolger. Uitdrukkelijk wordt vermeld, dat het geheele land al dien tijd rustig was. Kort na zijn regeeringsaanvaarding kwam het naar Sumatra gezonden leger terug en bracht twee prinsessen

mede, van wie de eene door den koning tot bijvrouw werd genomen en de moeder werd van zijn zoon en opvolger, de andere met den onderkoning van Sumatra huwde. Als voornaamste vrouwen had Krĕtarādjasa vier dochters van Krĕtanagara, een van wie hem twee dochters schonk.

In 1309 [1]) volgde Djayanagara, die reeds sinds 1295 den titel prins van Kaḍiri had gedragen, zijn vader op en daarmede begint weer een hoogst onrustig tijdperk met een reeks van opstanden en onlusten. In zijn eerste regeeringsjaar moest de koning al een oproer onderdrukken van een van zijns vaders oude strijdmakkers, Rangga Lawe, die ontevreden was met zijn positie. Daarna kwam Wīrarādja herinneren aan de vroegere belofte; hij kreeg echter niet half Java, maar het gewest Lamadjang, in den Oosthoek, met de hoofdstad Padjarakan (nabij Prabalingga); eenmaal daar gevestigd, begon hij zijn verplichtingen te verwaarloozen, doch stierf vóór hij gelegenheid gevonden had zijn derden koning te belagen. Zijn zoon Nambi kwam in 1316 openlijk in opstand, doch sneuvelde ten slotte. Drie jaar later had de gevaarlijkste dezer onlusten, het oproer van Koeṭi, plaats, alleen reeds daarom van belang, dat het den lateren beroemden rijksbestierder Gadjamada gelegenheid gaf de aandacht op zich te vestigen. De koning moest namelijk uit zijn hoofdstad vluchten en nam de dienstdoende afdeeling zijner lijfwacht mee, waarover juist Gadjamada het bevel voerde. Alleen keerde deze naar Madjapahit terug, zocht enkele aanhangers bijeen en wist Koeṭi te doen dooden. De koning kwam, toen het gevaar geweken was, eveneens weerom; Gadjamada ontving zijn belooning door een benoeming tot patih, eerst van Kahoeripan, later van Daha. De voorafgegane gebeurtenissen hadden den koning zeer achterdochtig gemaakt; in het bijzonder richtte hij zijn wantrouwen tegen diegenen onder zijn baronnen, die hij er van verdacht te dingen naar de hand van een zijner beide halfzusters. Het kwam zelfs zoover, dat de kshatriya's Madjapahit verlieten en de vorst zelf een huwelijk met de beide prinsessen wilde aangaan, om te beletten dat iemand anders door een verbintenis met Krĕtanagara's kleindochters hem gevaarlijk worden zou. Het gevaar kwam ten slotte van geheel andere zijde, van den lijfarts, die uit jalouzie den vorst, dien hij van een abces moest afhelpen, doorstak. In 1328 werd Djayanagara vermoord.

Daar mannelijke erfgenamen ontbraken, verviel de troon aan de oude koningin-weduwe, dochter van Krĕtanagara en gemalin van Krĕtarādjasa, welke vorstin, algemeen bekend als Rādjapatni, «de» Koningsvrouw, het gezag echter niet daadwerkelijk kon uitoefenen, daar zij leefde als Boeddhistische non; wel heeft zij steeds een grooten invloed op het landsbestuur behouden. Als regeerende koningin trad haar oudste dochter

[1]) Zie Poerbatjaraka in Tijdschr. Bat. Gen. 56 (1914) p. 143—148.

op, Djayanagara's halve zuster dus, onder den naam Tribhoewanottoenggadewī Djayawishṇoewarddhanī. Beide prinsessen waren spoedig na haars broeders dood gehuwd met een kshatriya; de echtgenoot der koningin kreeg den titel vorst van Singhasāri en een uit dit huwelijk gesproten zoon was natuurlijk de aangewezen toekomstige koning. In 1334 werd inderdaad een zoon geboren, Hayam Woeroek, die na den dood zijner grootmoeder in 1350 zelf de teugels van het bewind in handen nam.

Met de regeering van Tribhoewanottoenggadewī Djayawishṇoewarddhanī begint de bloeitijd van Madjapahit, welke ruim een halve eeuw geduurd heeft en die men met het volste recht den tijd van Gadjamada zou kunnen noemen, want uit alles blijkt, dat hij het geweest is, aan wiens wijs en krachtig beleid Java zijn grootheid te danken had. In 1331 tot het rijksbestierderschap geroepen, wist hij eerst de rust in het binnenland te verzekeren, waar op dat oogenblik in het tegenwoordige Bësoeki een opstand was uitgebroken, om vervolgens zijn aandacht op het buitenland te vestigen en door een doelbewuste buitenlandsche politiek nagenoeg den geheelen Archipel onder het gezag van Java te brengen. Met Sumatra werd de band nauwer aangehaald; wij zien in 1343 den Mënangkabauschen onderkoning Adityawarman zijn hulde bewijzen door de oprichting van een Mañdjoeçrī-beeld te Tjaṇḍi Djago. Bali moest in 1343 ook nog eens een gevoelige les hebben; in 1357 had een expeditie naar Soembawa plaats. Dat zijn enkele vaste punten; inmiddels kregen andere veroveringen hun beslag. Als in 1365 de Nāgarakrëtāgama verschijnt, kan een lijst van onderhoorigheden gegeven worden, waaruit blijkt, dat het gezag van Java zich ongeveer even ver uitstrekte als thans het Nederlandsche, van Noord-Sumatra tot Nieuw-Guinee, met bovendien het Maleische schiereiland; de Minahassa daarentegen ontbreekt. Voor de intensiteit van het gezag bewijst de uitgestrektheid natuurlijk niets; maar ook al moet aangenomen worden, dat het zich, behalve dan op Sumatra, uitsluitend aan de kust gelden deed, dan blijft nog de suprematie van Java over een zoo groot gebied een merkwaardig feit. In hoeverre de binnenlandsche organisatie ook het werk van Gadjamada was, weten wij niet met zekerheid, maar het ligt voor de hand, dat een zoo krachtig rijksbestierder, wiens voornaamste bemoeienis altijd juist het binnenlandsch bestuur is, ook daarop het stempel van zijn werkzaamheid gedrukt moet hebben. Wij zullen dan ook wel niet ver van de waarheid af zijn, als wij die talrijke voortreffelijke bestuursmaatregelen, onder de regeering van Hayam Woeroek en van zijn moeder genomen, aan Gadjamada's hand toeschrijven; zoo bijvoorbeeld de opname van alle desa's en haardsteden, de herziening en hernieuwing van schenkingsoorkonden, de rescripten over de bebouwing van het land en over de irrigatie, de zorg voor rechtspleging en politie, het belastingstelsel, alles zaken, ons uit den

Nāgarakrĕtāgama bekend. Het is dan ook te begrijpen, dat toen Gadjamada in 1364 overleed, de koning van oordeel was, dat deze rijksbestierder niet te vervangen zou zijn, zoodat het ambt eenige jaren onvervuld bleef en de door hem uitgeoefende ambtsplichten over vier personen verdeeld werden. Ook bij de tegenwoordige Javanen is Gadjamada niet vergeten.

Gelijk boven reeds gezegd werd, trad Hayam Woeroek sinds 1350 zelfstandig op; zijn koningsnaam is Rādjasanagara, terwijl hij eveneens Hyang Wĕkas ing soekha I heet. Onder dezen vorst blijkt voor het eerst sedert Airlangga weer iets van West-Java, en wel door het verhaal, dat de koning een prinses van Soenḍa wilde trouwen, deze daarop met haar vader en een groot gevolg naar Madjapahit kwam, doch dat er vervolgens oneenigheid ontstond, welke zoo hoog liep dat in een gevecht bij Boebat alle Soenḍaneezen omkwamen. Uit dit verhaal, het moge nu in dezen vorm waar wezen of niet, blijkt in elk geval, dat Soenḍa niet aan Java onderworpen was en ditzelfde zou men kunnen opmaken uit hetgeen in eenige Oud-Soenḍaneesche geschriften gevonden wordt; deze noemen een reeks zelfstandige West-Javaansche koningen, van wie er één juist in dezen tijd gesneuveld heet te zijn. In het midden der veertiende eeuw stichtte een dezer vorsten de hoofdstad Padjadjaran, waarvan de overblijfelen nabij het tegenwoordige Buitenzorg aangetroffen worden, en die nog bestond bij de komst der Europeanen op Java. Hoewel het niet uitgesloten is, dat de Soenḍalanden wel eens voor eenigen tijd aan Oost-Java onderworpen kunnen zijn geweest, met name ook in Hayam Woeroek's tijd als gevolg van het bloedbad te Boebat, kan veilig worden aangenomen, dat zij als regel en op den duur onafhankelijk zijn gebleven.

Bij de bespreking der bronnen werd er reeds op gewezen, hoe de Nāgarakrĕtāgama ons een groote menigte bijzonderheden over Hayam Woeroek's regeering mededeelt, over den toestand van het land, de ambtenaren en het bestuur in het algemeen, 's konings reizen, en zelfs over verschillende feestelijkheden. Deze laatste beschrijvingen doen den vorst kennen als een joviaal man, die ondanks alle etiquette gaarne mee feestvierde en zelfs persoonlijk op het liefhebberij-tooneel optrad, nadat zijn vader iets op de gamĕlan ten beste gegeven had en de koningin een lied had gezongen. De schoone kunsten vonden dan ook aan dit hof aanmoediging en bescherming; wij kennen enkele dichtwerken, onder het patronaat van een der koninklijke prinsen ontstaan, met name de Soetasoma en Ardjoenawidjaya van Tantoelar. Ook weten wij eenige namen van dichters, die den vorst verheerlijkten, zelfs in het buitenland, in Voor-Indië, waarmede Java, evenals met de Achter-Indische staten en met China, vriendschappelijke betrekkingen onderhield. Desgelijks was voor beeldhouw- en bouwkunst de eerste eeuw van Madjapahit een

bloeitijd. Voor de bijzonderheden verwijzend naar Hoofdstuk XVI—XVIII, willen wij toch niet nalaten ook hier enkele namen te noemen, als Tjaṇḍi Djawi, de bijzetplaats van koning Krĕtanagara, geestdriftig door Prapañtja bezongen en ook merkwaardig als combinatie van een Boeddhistisch en een Çiwaïtisch heiligdom; de groep van Panataran, met zijn fraaie Krĕshṇāyaṇa- en Rāmāyaṇa-reliefs; Tjaṇḍi Djaboeng, in zijn ronden bouw van geheel anderen aard; Tegawangi en Soerawana, stichtingen van den zwager en den oom des konings; Kĕḍaton, Rimbi, Djĕdoeng, Soembĕrdjati; de laatste het door Hayam Woeroek herstelde grafmonument van Krĕtarādjasa, en eenmaal diens schitterend beeld bevattend in godengestalte. Daarnaast noemen wij als voortreffelijke voortbrengselen der beeldhouwkunst de godenbeelden van Singhasāri, of de tempelwachters van Panataran. Wij moeten ons tot enkele namen beperken: het hier opgesomde, en daarbij niet te vergeten de overblijfselen van de hoofdstad Madjapahit zelf, geeft reeds een indruk van wat de Hindoe-Javaansche kunstenaars vermochten. Men krijgt een beeld van groote verscheidenheid, en kan duidelijk verschillende, principiëel afwijkende, kunstrichtingen onderscheiden, nog daargelaten de Tjaṇḍi Pari, die er met zijn merkwaardige Tjamsche motieven geheel buiten valt. In al hare verscheidenheid intusschen legt de Madjapahitsche kunst van het bloeitijdperk gedurende die geheele periode in het algemeen nog getuigenis af van groote artisticiteit, veel smaak — ook al wordt bij de latere monumenten het ornament wel eens wat overdadig — en een volkomen meesterschap over den vorm.

Betrekkelijk snel is, zoowel op politiek- als op kunstgebied, het verval gevolgd. Toen Hayam Woeroek in 1389 overleed, liet hij een zoon uit een bijvrouw na, Bhre Wīrabhōēmi, en een dochter uit zijn huwelijk met de koningin, welke prinses huwde met haar neef, 's konings zusterszoon en naaste mannelijke erfgenaam; en deze laatste volgde als Wikramawarddhana, ook genaamd Hyang Wiçesha, zijn oom en schoonvader op. Bhre Wīrabhōēmi werd nog tijdens zijns vaders leven schadeloos gesteld met het bestuur over het Oosten des lands, waar zijn positie een zóó onafhankelijke was, dat de Chineesche berichten van twee koningen van Java gedurende dezen tijd gewagen. Van het eerste gedeelte van Wikramawarddhana's regeering is slechts weinig bekend. Zijn zoon bij Hayam Woeroek's dochter, naar zijn grootvader Hyang Wĕkas ing soekha II heetend, blijkt als aangewezen troonopvolger ook reeds aandeel aan het bewind te hebben gehad en onder meer den nieuwen rijksbestierder te hebben benoemd. De prins overleed reeds in 1399 en in het volgend jaar trok de koning zich in een kluizenarij terug, den troon overlatend aan zijn dochter Soehitā. Spoedig geschiedde wat te voorzien was: er braken onlusten uit met Bhre Wīrabhōēmi en deze noodzaakten den afgetreden vorst, tezamen met zijn dochter, opnieuw de regeering op

zich te nemen. De eerste oneenigheid werd bijgelegd, doch een paar jaar later begon de burgeroorlog opnieuw; na een aanvankelijke overwinning werd Bhre Wirabhōēmi genoodzaakt terug te trekken; hij vluchtte op een schip, doch werd achterhaald en gedood. Die gebeurtenis valt in 1406; ook nadat het gevaar geweken was, schijnt intusschen Wikramawarddhana aan het bewind gebleven te zijn, want in de volgende jaren kennen de Chineesche berichten slechts een koning van Java en zwijgen zij over een koningin. Aan die mededeelingen van Chineezen ontleenen wij nog enkele bijzonderheden over de bevolking. De koning gaat blootshoofds of draagt een kap met gouden bladen en bloemen; hij heeft het bovenlijf onbedekt en slechts om het onderlijf één of twee sarongs, vastgehouden om de lendenen door een slendang. Hij draagt één of twee krissen en gaat altijd blootsvoets; hij rijdt op een olifant of in een ossenwagen. De mannen hebben loshangend haar, de vrouwen dragen het in een wrong. Alle mannen, van driejarige kinderen af, dragen een kris in den gordel, en wanneer zij in twist geraken, trekken zij die en stooten toe. Wordt er een gedood, dan is de moordenaar vrij, zoo hij zich drie dagen verborgen houdt; doch wordt hij op de plaats zelf gegrepen, dan krist men hem onmiddellijk. Geeselstraf kent men niet; voor groote en kleine misdrijven wordt de schuldige doodgekrist en er gaat geen dag voorbij zonder dat dit gebeurt. Er volgen dan nog berichten over de producten des lands, het voedsel der inlanders, al even vies als deze zelf met hun ongekamde hoofden en bloote voeten, het sĕnènan-feest, huwelijks- en begrafenisgewoonten, wajangvoorstellingen, enz., mededeelingen, welke het te veel plaatsruimte zou kosten hier over te nemen. [1])

De binnenlandsche twisten hebben het verval van het rijk ingeleid. De schaarsche gegevens, waarover wij voor de geschiedenis der vijftiende eeuw beschikken, verhinderen ons dat verval stap voor stap te volgen; de Pararaton geeft vooral sterfjaren van voorname personen en berichten over vulkanische uitbarstingen en aardbevingen, maar licht ons overigens weinig in. De buitenbezittingen gingen grootendeels verloren; tot overmaat van ramp brak op Java zelf in 1426 een groote hongersnood uit. Drie jaar later stierf de oude koning; Soehitā regeerde alleen verder tot 1447 [2]). Haar jongste broeder Krĕtawidjaya volgde haar op, tot 1451, en dit is de laatste vorst, van wiens afstamming van de oude dynastie nog iets blijkt; van de volgende koningen, Rādjasawarddhana (1451—1453) en, na een tijdperk van koningloosheid, Hyang Pōērwawiçesha (1456—1466) kennen

[1]) Men zie Groeneveldt's Notes, p. 45—53 en voor de vroeger aangehaalde passages p. 13—19.

[2]) Deze van de gewone afwijkende opvatting is nader verdedigd in Tijdschr. Bat. Gen. 57 (1916) p. 15—22.

wij slechts de namen. De volgende koning moest in 1468 zijn kraton verlaten en als laatste wordt dan in den Pararaton nog een vorst vermeld, die in 1478 in den kraton gestorven is.

Het jaar 1478 nu is tevens dat, hetwelk de nieuwe Javaansche traditie kent als het tijdstip van de verovering en verwoesting van Madjapahit door de Mohamedanen. De onjuistheid van die traditie is reeds lang bewezen, zoowel door berichten van Portugeesche zeevaarders, die de hoofdstad als nog na dat jaar bestaande vermelden, als door eenige inscripties van 1486, welke nog een zuiver Hindoe-Javaansch karakter dragen en waarop de regeerende vorst zich onder meer koning van Wilwatikta, een andere naam voor Madjapahit, noemt. Daar nu op een dier oorkonden iemand geroemd wordt om zijn overwinning in den strijd *tegen* Madjapahit, ligt het voor de hand dit bericht in verband te brengen met dat andere over den val der hoofdstad in 1478 en aan te nemen, dat Madjapahit wél in dat jaar veroverd is, doch niet door Mohamedanen, maar door de Hindoe-vorsten, welke die oorkonden van 1486 uitgevaardigd hebben. Deze vorsten noemen zich Girindrawarddhana's; de voornaamste, die zich met den Madjapahitschen koningstitel tooit, heet Raṇawidjaya. Wij zouden hier dus te doen hebben met een nieuw koningsgeslacht, hetwelk op het eind der vijftiende eeuw het Javaansche rijk, of wat er nog van over was, beheerschte, doch te beschouwen is als vijandig aan de oude Madjapahitsche vorsten en wellicht ook niet meer in hun kraton zal hebben gezeteld. In elk geval was er in 1515, blijkens een mededeeling bij den Portugees Barbosa, nog een Hindoe-oppervorst van Java, en dat men zich dezen koning niet moet voorstellen als machteloos op den ondergang wachtend, blijkt wel daaruit, dat men zes jaren vroeger nog te Malaka een vlootaanval van den Javaanschen Hindoe-koning vreesde.

Intusschen begon aan alle zijden de Islam in macht toe te nemen [1]). Reeds vroeg waren Voor-Indische, Mohamedaansche kooplieden naar Java gekomen en allengs begon, met Malaka als middelpunt, een gestadige propaganda voor het nieuwe geloof, hetwelk zich eerst van de kuststreken meester maakte en zich van daar geleidelijk verbreidde naar het binnenland, in hoofdzaak op vreedzame wijze. Of het inderdaad op den duur ook nog tot een verovering van Madjapahit van die zijde gekomen is, valt moeielijk uit te maken; veel aantrekkelijks heeft de opvatting, dat er slechts één verovering heeft plaats gehad, die van 1478 door de Girindrawarddhana's, en dat men die later aan de Moha-

[1]) Over het tijdperk van godsdienstovergang, hetwelk buiten ons bestek ligt, vindt men vele gegevens in de dissertaties van H. Djajadiningrat (1913) en B. O. J. Schrieke (1916). Voor het vraagstuk van den val van Madjapahit raadplege men Rouffaer in Bijdr. Kon. Inst. 6: VI (1899) p. 111—199, een artikeltje in Tijdschr. Bat. Gen. 55 (1913) p. 252—258, en Krama Djaja Adiněgara in Oudh. Versl. 1915, 1, p. 29—32.

medanen heeft toegeschreven. Vernield is de stad in 1478 in elk geval niet, want Pigafetta geeft haar op als in 1521 nog bestaande; zelfs bezitten wij een koperplaat, waarop staat, dat zij in 1541 te Wilwatikta beschreven zou zijn. Hoewel niet te controleeren, is die mededeeling geenszins onmogelijk; doch daar ook best Hindoe-emigranten elders aan een nieuwe vestigingsplaats den ouden geliefden naam gegeven kunnen hebben, mogen wij aan die koperplaat geen klemmend bewijs ontleenen. Het betrekkelijk snel verval der stad is ook zonder nieuwe verovering en verwoesting gemakkelijk te verklaren uit haar verminderde beteekenis, toen zij had opgehouden de hoofdstad te zijn en het uitwijken van een deel der bevolking, dat zich niet schikken kon in de nieuwe toestanden, door den Islam langzamerhand ingevoerd. Dergelijke landverhuizingen hebben plaats gehad, gedwongen of vrijwillig, naar den Tënggër en het Oosten van het eiland, waar op Balambangan nog lang een Hindoe-staat gevestigd bleef. Ook het reeds eeuwen gehindoeïseerde Bali kreeg nieuwen toevoer van bewoners. Alleen daar heeft de Hindoe-Javaansche cultuur gelegenheid gehad zich verder ongestoord tot een Balineesche te ontwikkelen.

De kunst van de laatste eeuw van Madjapahit maakt op het eerste gezicht een ietwat verbijsterenden indruk. Bij nader toezien schijnt het echter wel mogelijk er een drietal stroomingen in terug te vinden; vooreerst de rechtstreeksche voortzetting der klassieke Madjapahitsche kunst, in de oude vormen verstarrend; vervolgens een zeer vergroofde, zich bij oude niet-Hindoeïstische opvattingen aansluitende richting, die zich merkwaardigerwijze opnieuw naar Midden-Java heeft gewend en daar op de hellingen van den Lawoe te Soekoeh en Tjëta zich het best laat bestudeeren; en ten slotte een klaarblijkelijk als reactie tegen de eerstbedoelde strooming te beschouwen kunstuiting, naar vrijheid en eenvoud terugkeerend. Deze laatste kunst, het eerst op den Pënanggoengan waarneembaar, heeft door den Oosthoek haar weg gevonden tot Matjanpoetih, en heeft dan vooral haar invloed doen gelden op Bali.

Op Java zelf is met de macht der Hindoe-rijken ook hun kunst te gronde gegaan. Het is niet, dat de zegevierende Islam zich opzettelijk en welbewust van de oude vormen zou hebben afgekeerd, integendeel, Mohamedaansche bouwwerken, als gevonden worden te Koedoes en Sendangdoewoer, wijzen ontegenzeggelijk uit, dat men niet geschroomd heeft, zelfs niet bij aan den godsdienst gewijde gebouwen, gebruik te maken van de traditie der nationale kunst. Doch aan den bodem, waarin die kunst wortelde, waren met het verdwijnen der Hindoe-cultuur de levenssappen onttrokken en zoo was deze trotsche waringin ten doode gedoemd, niet omdat men hem moedwillig omhakte, maar omdat hij onvermijdelijk moest verdorren.

Litteratuur.

De bronnen der Javaansche oude geschiedenis zijn op pag. 35—39 besproken, terwijl gemakshalve van de verdere, in allerlei losse tijdschriftartikelen, verspreide litteratuur telkens in de voetnoten een en ander is opgegeven. Deze opgaven zijn allerminst volledig, doch de aangehaalde artikelen zelve bevatten de noodige aanwijzingen voor verdere gegevens. Een kort overzicht der geschiedenis van Java in den Hindoe-tijd is nog te vinden in de Encycl. v. Nederl. Indië, tweede druk II (1918) p. 193—196.

HOOFDSTUK III.

Godsdienstige voorstellingen.

Op een enkele uitzondering na staan alle bewaard gebleven voortbrengselen der Hindoe-Javaansche kunst, bouw- zoowel als beeldhouwwerken, in verband met den eeredienst; de overgroote meerderheid bestaat uit tempels en godenbeelden. Het is met het oog daarop gewenscht een overzicht van de op Java heerschende godsdienstige voorstellingen aan de beschrijvingen dier tempels en beelden vooraf te doen gaan en liever dan bij elk voorkomend geval den godsdienstigen ondergrond op te zoeken, reeds dadelijk aan het begin deze verschijnselen als geheel te beschouwen.

Officiëel bestaan er op Java drie gezindten. Deze drie in hun rechten te bevestigen behoort, volgens den Nāgarakrĕtāgama [1]), tot de bemoeienis des konings. Het zijn de Çiwaïeten, de Boeddhisten en de Brahmaansche heremieten. Drie hooge ambtenaren zijn met het oppertoezicht in zake den godsdienst belast: de superintendent der Çiwaïeten (dharmmādhyakṣa ring kaçaiwan; çaiwādhyakṣa), de superintendent der Boeddhisten (dhammādhyakṣa ring kasogatan; boddhādhyakṣa) en de mantri Erhadji voor de heremieten. Zoo althans is de toestand in het Madjapahitsche rijk, waaromtrent wij het best ingelicht zijn. Nu is uit den aard der zaak van een eigenlijken eeredienst, met een geordende geestelijkheid, tempels, godsvereering en medewerking van het groote publiek, alleen sprake bij de twee eerstgenoemde gezindten; de heremieten vereenigen zich in grootere of kleinere kluizenarijen of blijven op zich zelf; ze leiden een bestaan van bespiegeling, maar staan buiten het groote leven. Practisch komen dus slechts Çiwaïsme en Boeddhisme als de twee voornaame staatsgodsdiensten in aanmerking; het zijn uitsluitend deze beide, welke bij officiëele plechtigheden op den voorgrond treden en het zijn ook slechts de twee bovengenoemde superintendenten, die den koning bij de uitvaardiging zijner edicten ter zijde staan.

In het Voor-Indische moederland begon in den tijd, waaruit de oudste Midden-Javaansche monumenten dateeren, het Boeddhisme reeds ten ondergang te neigen, althans het begon sterk in de minderheid te komen tegenover de Hindoe-godsdiensten. Daar men gewoon is op Java onder

[1]) Zang 81: 1.

Hindoe- en Hindoe-Javaansche beschaving en eeredienst ook de Boeddhistische te begrijpen (in tegenstelling tot Voor-Indië, waar de term «Hindoe» juist het Boeddhisme uitsluit) en wij ons ook aan dat voor Java algemeen gevolgde spraakgebruik willen houden, zullen wij om verwarring te voorkomen den niet-Boeddhistischen godsdienst der Hindoe-Javanen liever den Brahmanistischen noemen. Het Javaansche Brahmanisme nu is, zooals wij reeds zagen, in hoofdzaak Çiwaïsme. Op het vasteland was en is de toestand geheel anders; daar speelt, naast de vereering van Çiwa, ook die van Wishṇoe een zeer voorname rol. Men vatte dat niet op, alsof de Wishṇoeïeten Çiwa niet erkennen, en omgekeerd; het verschil is eenvoudig daarin gelegen, of men onder de algemeen aangenomen godenverschijningen het Opperwezen met Wishṇoe dan wel met Çiwa vereenzelvigt. Doch terwijl in Voor-Indië de secten, welke aan Wishṇoe en die welke aan Çiwa de hoogste eer bewijzen, in aantal en belangrijkheid vrijwel tegen elkander opwegen, is het Wishṇoeïsme op Java van weinig belang. Daaruit volgt intusschen niet, dat men nu ook slechts een zeer gering aantal Wishṇoeïtische beelden aantreft, want ook in het Çiwaïtische pantheon blijft Wishṇoe toch altijd nog een hooge plaats innemen. Wij weten van eenige speciaal aan Wishṇoe gewijde tempels en hebben ook berichten over bepaalde Wishṇoe-vereerders, doch daar overigens aan Wishṇoeïtische beelden niet te zien is, of hun vervaardigers en aanbidders er den oppergod en zijn omgeving, dan wel een hoofdfiguur uit de Çiwaïtische godenschaar in hebben bedoeld, heeft het geen nut het Wishṇoeïsme als afzonderlijk verschijnsel te bespreken. Wij zullen dus de Brahmanistische godsdienstige voorstellingen, uitgaande van het Çiwaïsme, als één stelsel beschouwen en vervolgens onze aandacht wijden aan het Boeddhisme. In beide gevallen verdiepen wij ons natuurlijk niet in het ontstaan of den dieperen grond dier voorstellingen[1]), doch bepalen ons er toe, zooveel er van te behandelen, als noodig is tot een juist begrip van tempels en beelden.

Het Çiwaïsme.

Hoewel uit den aard der zaak het de openbare eeredienst is, welke de meeste, ook voor ons nog waarneembare, sporen heeft achtergelaten, zal ongetwijfeld op Java, evengoed als in Voor-Indië, eveneens de huiselijke godenvereering hebben bestaan. In beide gevallen waren de goden belichaamd in beelden; in den tempel stonden de groote en heilige godengestalten, welke de priesters wieschen met wijwater en melk,

[1]) Een populaire beschrijving van den godsdienst der Hindoe's en van het Boeddhisme is te vinden in de serie Groote Godsdiensten der Hollandia Drukkerij, Deel I no. 6 en 7, van de hand van Prof. Dr. J. S. Speyer (p. 217—312 van de geheele uitgave).

zalfden, omhingen met bloemkransen, bewierookten en met offers eerden en welke bij processies werden rondgedragen. In de huizen geschiedde ongeveer datzelfde door de leden van het gezin, op bescheidener schaal en met kleiner beelden. De wijze, waarop de goden voorgesteld zijn, is echter in beide gevallen dezelfde, en wel blijken in hoofdzaak op Java dezelfde opvattingen geheerscht te hebben als in het moederland; slechts in enkele opzichten is daarvan afgeweken en hebben wij met een speciaal Javaansche uitbeelding te doen. Duidelijk weerspiegelt zich intusschen in de godenbeelden van Java het feit, dat deze voorstellingen zijn ingevoerd op een tijdstip, dat ze in Voor-Indië nog niet vervormd waren tot de vaak zonderlinge en wanstaltige figuren met hun overmaat van hoofden, armen en beenen, die wij daar thans zoo vaak aantreffen; evenzeer ontbreken op Java de in Voor-Indië tegenwoordig talrijke obscene godenvoorstellingen geheel en al. De Hindoe-Javaansche goden dragen menschengestalten, waarbij weliswaar, voor zoover noodig, hun boven het menschelijke uitgaande macht en majesteit een passende uitdrukking heeft gevonden in meerdere hoofden en armen met de vereischte attributen, doch waarbij de grens van goeden smaak en betamelijkheid nimmer wordt overschreden. Zelfs blijkt, waar het de werken van goede beeldhouwers geldt, die veelarmigheid en veelhoofdigheid in de op Java toegepaste vormen geenszins natuurlijkheid en gratie uit te sluiten.

De oppergod Çiwa, de Heer (Īçwara) bij uitnemendheid, de geduchte en grootsche, de belichaming van geheel de Natuur in al haar uitingen, van het scheppend en vernietigend element ook in geestelijk opzicht, wordt bij voorkeur in een drietal zeer uiteenloopende vormen voorgesteld, al naar mate men de eene of de andere zijde van zijn wezen in het bijzonder in het oog vat. Als Mahādewa is hij de Groote God, altijd in godenornaat en gewoonlijk met vier armen. Bijna steeds heeft hij één hoofd, een enkele maal echter vijf, waarvan vier in een kring staan, elk naar een kant ziende, en het vijfde daarboven uitsteekt. Op het voorhoofd is dikwijls een vertikaal derde oog aangebracht, terwijl de hoofdtooi versierd is met een doodshoofd boven een half maantje, en het kastekoord veelal vervangen wordt door een slang. In het achterste handenpaar houdt hij een vliegenwaaier (tjamara), en een bidsnoer (akshamālā); een enkele maal in plaats van den vliegenwaaier een boek; in de vóórhanden soms een lotusknop, ook wel een waterkruik (koeṇḍi) en een drietand (triçōēla) [1]). Dit laatste voorwerp, speciaal door Çiwa gevoerd en een duidelijk herkenningsteeken, is ook wel eens naast hem, tegen het achterstuk van het beeld geplaatst. Den Mahādewa in zijn tweearmigen vorm noemt men, als hij staande is voorgesteld, veelal met den

[1]) Soms ook het bidsnoer, dat dan in de achterhand door een bloem of door den drietand wordt vervangen.

naam Nandiçwara, hetgeen wel een gemakkelijke aanduiding is, maar daarom niet steeds op goeden grond berust. In engeren zin is de naam Nandiçwara alleen van pas, waar de god optreedt als poorthoeder aan een tempelingang, doorgaans geflankeerd door den hieronder te bespreken Mahākāla. Den drietand mist hij in dezen vorm nooit. Aan den anderen kant kan echter Nandiçwara ook als synoniem van Çiwa in het algemeen gelden, want het beteekent slechts: Heer van den Nandi, d. w. z. van den stier, die den god tot geliefkoosd rijdier strekt. Men vindt het dier soms bij zijn meester, soms afzonderlijk afgebeeld, ook wel heeft Nandi de gedaante van een mensch met stierenkop, een soort Minotauros dus, den god op de schouders dragend.

De tweede hoofdvorm van Çiwa is die van Mahākāla of Bhairawa, de alvernielende vreeswekkende Tijdgeest, de Verdelger en Bestraffer. Een woeste gelaatsuitdrukking, uitpuilende oogen, vooruitstekende tanden, zwaar afhangende of wijd uitstaande haarmassa's, duiden het schrikaanjagend karakter van den god nader aan, alhoewel de beeldhouwers zich ook wel veroorloofd hebben van deze kenmerken geheel of gedeeltelijk af te zien. Zoo ook wat betreft het kastekoord, dat soms uit een slang, dan weer uit een snoer van doodskoppen, dikwijls echter uit een gewoon koord bestaat. Mahākāla komt voor in twee-, en in vierarmigen vorm; zijn meest gewone attributen zijn een knots (gaḍā) en een zwaard (khadga), waarnaast ook wel een worgkoord (pāça), een slang, een mes aangetroffen worden; deze voorwerpen gaan dikwijls ook vergezeld van de attributen van Çiwa in het algemeen: drietand, bidsnoer en vliegenwaaier. De kleeding is veelal beperkt tot een korte lendendoek. Een bepaalde soort Bhairawa verdient afzonderlijke vermelding, hoewel we er slechts één beeld van bezitten; het is de door een inscriptie tegen het achterstuk, als Tjakratjakra [1]) gewaarmerkte vorm. Boven een met doodskoppen omgeven voetstuk zit de god op een hond of jakhals; zijn woest uiterlijk, met uitpuilende oogen en slagtanden, wordt nog vreeswekkender gemaakt door de doodskoppen, waarmede diadeem, oorhangers, halsketen en armbanden versierd zijn. Het kastekoord is met menschenhoofden bezet, de buikband met bellen. In zijn voorhanden houdt Tjakratjakra een mes en een uit een omgekeerden menschenschedel bestaanden nap, in de achterhanden een drietand en een dubbele handtrommel. Hoewel het niet onmogelijk is, dat deze vorm in het bijzonder bij de Boeddhisten bekend was, blijft het niettemin een verschijning van Çiwa-Kāla, die dus in aansluiting bij de andere Kāla-figuren diende besproken te worden.

De meest populaire gestalte van den oppergod is die, welke den

[1]) Mogelijk is dit slechts het eerste deel van de inscriptie en heeft deze zich op het weggeslagen deel van het achterstuk voortgezet. Tjakreçwara is een bijnaam van Bhairawa.

naam van Çiwa-Goeroe of Bhaṭāra Goeroe (den Goddelijken Leeraar) draagt. Een opperwezen van dezen naam en vorm is ook op andere plaatsen van den Archipel teruggevonden, wat men heeft willen verklaren uit de groote vereering, die hij op Java genoot; onzes inziens is omgekeerd zijn bijzondere populariteit op Java het gevolg van het feit, dat hij beantwoordde aan een ook elders aangebeden, oorspronkelijk Maleisch-Polynesischen hoofdgod. Wij denken ons dus deze figuur als ontstaan uit een compromis tusschen den uit Voor-Indië medegebrachten Çiwa als Mahāyogī, als den grooten Boetedoener, op die wijze zich de hoogste wijsheid verwervend, en een bij de oorspronkelijke bevolking vereerden, goddelijken Leeraar, die immers eveneens de hoogste wijsheid bezat en den menschen had medegedeeld of zou mededeelen. De Goeroefiguur is altijd een staande en tweearmige, in de gedaante van een eenigszins bejaard, zwaarlijvig man met knevel en puntbaard. Kleeding en versierselen zijn veel eenvoudiger dan die van Mahādewa. Wapens draagt hij nooit, behalve den nu eenmaal aan Çiwa geheiligden drietand, die trouwens dikwijls niet in de hand gehouden wordt, maar tegen het achterstuk staat. Gewone attributen zijn voorts waterkruik, bidsnoer en vliegenwaaier. Opmerking verdient nog, dat op dezelfde wijze ook de rĕshi's, de Zieners, werden afgebeeld, van welke diegenen vereering genoten, die als stamvaders der ook naar Java gekomen brahmanenfamilies golden [1]).

Çiwa's voortbrengende kracht wordt gesymboliseerd in den Lingga, oorspronkelijk een phallus, en gewoonlijk voorgesteld als een zuiltje, van onder vierkant, in het midden achtkant en van boven rond; elk dier deelen beslaat ongeveer een derde van de geheele lengte. De lingga wordt somtijds zonder meer als «Çiwa» aangeduid; het komt voor, dat hij te voorschijn treedt uit een soort foudraal, waarop in relief een monsterkop met woeste haren, uitpuilende oogen en slagtanden is afgebeeld; deze monsterkop, die ook wel tegen den lingga zelf wordt geplaatst, herinnert natuurlijk dadelijk aan de Kāla-figuren. De lingga wordt opgesteld boven het overeenkomstig vrouwelijk orgaan, de Yoni, welke den vorm heeft van een vierkant voetstuk met een gat midden in het bovenvlak, ter opname van den lingga, en aan een der zijkanten een van een spleetvormige opening voorziene afvoertuit, ten behoeve van de over den lingga uitgestorte water- en melk-plengingen. Met deze beschrijving komen intusschen ook de gewone, voor alle godenbeelden gebruikelijke voetstukken overeen; men kan zulk een voetstuk alleen dán als yoni aanmerken, wanneer het dient om een lingga te dragen.

Çiwa's gemalin is Dewī, *de* godin bij uitnemendheid, of Mahādewī,

[1]) Als zoodanig zijn bekend Agastya, Trĕṇawindoe en Maritji.

de Groote Godin. Als pendant van Mahādewa noemt men haar Oemā of Pārwatī, de Dochter van den Berg; haar vader is namelijk de Himālaya. Çiwa zelf zetelt trouwens ook bij voorkeur op een bergtop, den Kailāsa, en op Java betitelt men hem dan ook gaarne als Bergheer (Girīndra, enz.). Pārwatī is altijd vierarmig; doorgaans staat zij, doch ook zittend wordt zij afgebeeld en een paar maal heeft zij plaats genomen op den Nandi. In haar groot ornaat ontbreekt het kastekoord niet, hoewel dat bij andere vrouwenfiguren bijna altijd vervangen is door een gekruist borstsnoer. Gewoonlijk houdt zij de beide voorhanden vóór het lichaam met een lotusknop er in; de attributen der achterhanden zijn veelal de eveneens aan Mahādewa eigen vliegenwaaier en bidsnoer, ook wel in plaats van één dier twee, een bloem. Enkele malen vindt men ook een slang, een drietand of een boek; dit laatste in den vorm van het met banden omwonden palmblad-handschrift, den kropak.

Een vrouwelijke vorm van Goeroe is er niet, doch Mahākāla-Bhairawa vindt zijn wederhelft in Mahākālī of Bhairawī, van welke godin echter slechts weinig afbeeldingen bestaan. Zij zit gewoonlijk op een lijk, en heeft doodshoofden aan het kastekoord en in den hoofdtooi (soms evenals Çiwa op laatstgenoemde plaats slechts één met een halve maan); ook wel bestaat de halsketting er uit. Haar armen zijn twee in getal; rechts draagt ze een schaaltje voor offerbloed, links den drietand, waaraan nog eenige voorwerpen hangen, die helaas nergens goed te onderscheiden zijn. Elders heeft men haar een bepaald monsterachtige figuur gegeven, met uitpuilende oogen, slagtanten en woeste lokken; zij heeft dan wel een mes, of ook een menschelijk slachtoffer vast.

Zeer geliefd is ten slotte de voorstelling van Dewī als Doergā, de Ongenaakbare, en wel in het bijzonder als Mahishāsoeramardinī, Verdelgster van den Stierdemon. In zijn strijd met de godin, een strijd waarin men wel die van de macht der duisternis en des kwaads met die des lichts en des goeds gesymboliseerd heeft willen zien, nam deze demon namelijk de gedaante van een stier aan, totdat Doergā hem, door het toebrengen van een doodelijke wond in den hals, dwong zijn oorspronkelijke gestalte weder aan te nemen en hem vervolgens afmaakte. Die gedaanteverwisseling was natuurlijk niet in beeld te brengen en zoo hebben de beeldhouwers er dit op gevonden, dat ze den stier uitbeelden en uit de wond in den nek, den demon geheel of gedeeltelijk te voorschijn laten komen. Het dier ligt gewoonlijk met den kop naar links en de godin staat op diens rug en houdt met haar voorste rechterhand den staart vast, terwijl zij met de rechter den demon bij het haar grijpt. Deze laatste is doorgaans een klein dik mannetje, met knevel en lendendoek, soms zich te weer stellend met schild en zwaard. Doergā is in groot ornaat, doch gewoonlijk met kruissnoer in plaats van het kastekoord;

bijna altijd heeft zij acht armen, soms ook zes, vier of tien; een hoogst enkele maal twee. Zij voert allerlei wapens: drietand, zwaard, mes, dolk, knots, bijl, werprad (tjakra), worgkoord, pijl en boog, schelp (çangkha) en schild. De vierarmige vorm echter houdt dikwijls in de achterhanden het meer vredelievende bidsnoer en den vliegenwaaier. De demon wordt soms wel eens weggelaten, een andermaal hurkt hij geheel afzonderlijk naast den stier, ook wel is het weer de kop van dit dier welke ontbreekt, zoodat het bovenlijf van den demon op het lichaam van den stier zit. Wat de hoofdzaak betreft, is echter de voorstelling steeds dezelfde.

Na deze voorstellingen van Çiwa en Dewī afzonderlijk rest ons er nog een, waarin de god en de godin tot één gestalte vereenigd zijn, de Arddhanārī, de Half-vrouw. Dit wezen is samengesteld uit een mannelijke rechter- en een vrouwelijke linkerhelft, de laatste altijd duidelijk kenbaar aan de vrouwenborst. Voor het overige is de godheid soms als één geheel behandeld, met over het geheele lichaam doorloopende snoeren en kastekoord; soms ook houden de sieraden enz. van de mannelijke zijde in het midden van het beeld op en draagt de vrouwelijke kant zijn eigen tooi. Arddhanārī is altijd vierarmig. Zijn Çiwaïtisch karakter blijkt uit den dikwijls aangebrachten doodskop en halve maan in den hoofdtooi en uit de verdere attributen. Terwijl in de voorhanden veelal niets, ook wel een lotusknop vastgehouden wordt, voeren namelijk de achterhanden dikwijls bidsnoer en vliegenwaaier, ook wel den drietand, en dan gecombineerd met het ook bij Çiwa en Pārwatī een enkele maal aangetroffen boek. [1])

De uit het huwelijk van Çiwa en Pārwatī gesproten zoon is Gaṇeça of Gaṇapati, de Heer der Gaṇa's, met welken naam verschillende dienende godheden uit Çiwa's omgeving aangeduid worden. Deze god met den olifantskop, de vergoddelijkte vorm van het slimste en sterkste aller dieren — wiens zonderlinge gedaante door de mythe zóó wordt verklaard, dat de vader door een noodlottig toeval zijn eerst welgeschapen zoon van het hoofd beroofde en toen zijn fout herstelde door hem dat van een olifant in de plaats te geven — is een god der wijsheid, vooral in de nuance sluwheid, en in het algemeen de uit den-weg-ruimer van alle hindernissen, in welke hoedanigheid men hem dus bij het begin van ieder werk kan aanroepen. Gaṇeça heeft meestal vier armen, een enkele maal twee; zijn houding is bijna altijd de zittende, waarbij de voetzolen, op een enkele uitzondering na, tegen elkaar gebracht zijn. Aan zijn afkomst herinneren veelal doodskop en halve maan in den hoofdtooi, het derde oog op het voorhoofd, eventueele doodskop-sieraden en de slang, die de plaats van het kastekoord inneemt. In de achter-

[1]) Een afwijkende Arddhanārī zal hieronder nog besproken worden.

handen vindt men aan de eene zijde het bidsnoer, aan de andere doorgaans een bijl of een olifantshaak, doch een enkele maal ook wel schelp, worgkoord of een tweede snoer. Ook de voorwerpen in de voorhanden zijn meestal dezelfde: rechts een brok van een der slagtanden en links een etensbakje, waarin het uiteinde van de slurf steekt, symbool van eeuwige onverzadigbaarheid van den wijsheidsgod. De slurf hangt echter ook wel eens naar beneden, en in een enkel geval worden in beide handen bakjes vastgehouden, in den vorm van omgekeerde schedels. Deze laatste vorm van den god beschouwt hem dus meer als zoon van Bhairawa, en in nog andere vrij zeldzame beelden heeft hij bovendien doodskoppen in arm- en polsringen en in de oorhangers gekregen, terwijl hij bovendien op een troon van schedels nederzit. Eveneens zeldzaam is de Gaṇeça met één slagtand, de Ekadanta.

Een laatste speciaal bij Çiwa behoorende god is diens zoon Kārtikeya, Skanda of Koemāra, de oorlogsgod, altijd gemakkelijk te herkennen aan zijn rijdier, de pauw. Voorts is opmerkelijk, dat hij geen kastekoord, doch een dubbel borstsnoer draagt. Hij komt vooreerst in gewone menschelijke gedaante voor, en houdt dan òf niets in de handen (soms een rozet uitgezonderd) òf wel schild en speer; verder is een zeshoofdige, twaalfarmige vorm bekend, wiens handen in hoofdzaak wapenen voeren: werprad, knots, dolk enz.

Wij gaan thans over tot Wishṇoe en diens naaste omgeving. Wishṇoe zelf, zon- en lichtgod, voor zijn bijzondere vereerders, zooals wij zagen, geldend als het Opperwezen, is op Java in sommige tijdperken en onder bepaalde dynastieën wat meer op den voorgrond getreden, doch heeft over het algemeen nooit die algemeene vereering bereikt, welke aan Çiwa is ten deel gevallen. Aan zijn karakter als zonnegod herinnert nog het voornaamste attribuut, het werprad, hetwelk blijkens de spaken, die er nimmer op ontbreken, eigenlijk een zonnerad is. In zijn gewonen vierarmigen vorm draagt hij dit rad in de rechter achterhand, terwijl dan de linker de schelp voert. In de voorhanden vindt men een lotusknop en dikwijls ook een knots, die op den grond staat en waar een der handen op steunt. Rad of schelp karakteriseeren ook doorgaans den tweearmigen vorm. Wishṇoe's drager is Garoeḍa, eigenlijk een (zonne-)arend, doch op Java doorgaans voorgesteld in gedeeltelijk menschelijke gedaante; soms is het een menschenfiguur met vogelsneb, welke zijn meester op de schouders draagt, elders treedt door vleugels en klauwen de vogelnatuur meer op den voorgrond. In den regentijd slaapt Wishṇoe op de slang Çesha, en ook op een der beelden zien wij dit slangewezen om het voetstuk van het godenbeeld geslingerd.

Wishṇoe is de groote handhaver van de wereldorde, en zoo noodig

grijpt hij in tot bescherming daarvan door in een of andere incarnatie op aarde neder te dalen en de macht des kwaads te verdelgen. Het oorspronkelijk onbepaalde aantal dezer awatāra's is later op tien gefixeerd, waarvan de meeste ook op Java teruggevonden zijn. Het zijn de volgende:

1. Matsya, de visch. In die gedaante redde hij ten tijde van een watervloed den stamvader van het menschelijk geslacht. Hij wordt voorgesteld met menschelijk bovenlijf en vischstaart.
2. Kōērma, de schildpad. Toen goden en demonen de Melkzee karnden en daarmede het amrēta, onsterfelijkheidswater, verkregen, strekte deze schildpad tot steunpunt voor den als karnstok gebruikten berg Mandara.
3. Waräha, de ever. Deze hief met zijn tanden de door de machten der duisternis naar de onderwereld getrokken aarde omhoog. Voorgesteld als twee- of vierarmige godengestalte met everkop.
4. Narasiṃha, de man-leeuw, in welke gedaante Wishṇoe den tiran Hiraṇyakaçipoe versloeg, toen deze de goden verdrukte. Men vindt hem in menschengedaante met leeuwenkop, bezig Hiraṇyakaçipoe met de handen open te scheuren.
5. Wāmana, de dwerg. Als Bali de wereldheerschappij verworven heeft, nadert Wishṇoe in dwergengestalte en vraagt om zooveel land, als hij in drie schreden kan overstappen, Na verkregen toestemming doorschrijdt hij in drie stappen aarde, lucht en hemel.
6. Paraçoerāma, Rāma met den bijl, verdelgt de trotsche baronnen, als zijn vader door een tot dien stand behoorend koning smadelijk bejegend is.
7. Rāma, de held van het Rāmāyaṇa. Voor een korten inhoud van zijn groote daden verwijzen wij naar de bespreking van de desbetreffende reliefs op Prambanan en Panataran.
8. Krēshṇa. Ook diens geschiedenis komt bij de twee bovengenoemde tempels ter sprake.
9. Boeddha. Door een dwaalleer te verkondigen misleidt Wishṇoe de slechtaards.
10. Kalki, de awatāra, die nog komen moet, om de barbaren te verdelgen en een nieuw wereldtijdperk in te leiden. Hij wordt voorgesteld als een paard of als een man te paard; die laatste vorm is de op Java aangetroffene.

De gemalin van Wishṇoe is Çrī of Lakshmī, de verpersoonlijkte fortuin, luister, voorspoed, schittering. Haar voornaamste attribuut is de lotusbloem, en daar deze eveneens bij Dewī en de (later te behandelen) Boeddhistische Tārā's voorkomt, is het dikwijls moeielijk haar te herkennen. De Tārā's dragen intusschen haar lotus liefst aan een langen stengel en Dewī wordt doorgaans door andere Çiwaïtische attributen gekenmerkt;

indien wij nu de godinnen met lotus aan korten steel of zonder steel, die geen bepaald Çiwaïtisch kenmerk dragen, voor Lakshmī mogen houden, blijkt de godin alleen voor te komen in vierarmigen vorm. In een der achterhanden houdt zij veelal een vliegenwaaier, soms een bidsnoer en dikwijls ook een korenaar of vrucht. Dit laatste wijst in de richting harer gelijkstelling met de Maleisch-Polynesische rijstgodin, die ook haar naam, Dewī Çrī, aan Wishṇoe's gemalin ontleend heeft. Zulk een Çrī vindt men ook wel met een rijstvegetatie tegen het achterstuk, of met aren in de voorhanden en Wishṇoe's schelp en werprad in de achterhanden.

Gelijk men Çiwa en zijn gemalin tot één voorstelling vereenigd heeft, is op diezelfde wijze een godenfiguur geschapen uit de samenvoeging der beide groote goden Çiwa en Wishṇoe. Deze figuur draagt naar de beide samenstellende deelen den naam van Harihara (Hari = Wishṇoe; Hara = Çiwa). De manier, waarop de combinatie tot stand komt, herinnert eveneens aan Arddhanārī, in zooverre als men soms eenvoudig een Çiwa-helft en een Wishṇoe-helft tegen elkaar voegt, en elders één nieuw soort godheid maakt met de gecombineerde kenmerken van beiden. In het eerste geval gaat men in de afscheiding zelfs zoover, dat aan den Çiwa-kant een halve doodskop en halve maansikkel in den hoofdtooi te zien zijn, die in het midden afbreken en aan den Wishṇoe-kant door een geheel ander ornament vervangen zijn. De god is altijd vierarmig, en soms van Nandi en Garoeḍa vergezeld. Wordt hij als één nieuwe god voorgesteld, dan draagt hij dikwijls opzettelijk zoowel rechts als links, twee aan beide samenstellende deelen ontleende attributen, bv. rechts schelp en bidsnoer, links drietand en knots, of wel rechts achter drietand of vliegenwaaier, links de schelp, en in beide voorhanden bidsnoer met lotus. Doch men vindt evenzeer, gelijk op Java zeer begrijpelijk is, een neiging om het Çiwaïtisch principe den voorrang te laten door in de beide voorhanden alleen het bidsnoer te plaatsen, of ook doodskop en halve maan in den hoofdtooi te zetten. Het is niet onmogelijk, dat men een vrouwelijk pendant van Harihara heeft te zien in die vierarmige vrouwenbeelden, welke de voorhanden leeg hebben en dan in de achterhanden een drietand en een schelp voeren. Ja zelfs schijnt men zoo ver te zijn gegaan ook aan Arddhanārī wel eens een gecombineerd Çiwaïtisch-Wishṇoeïtisch karakter te geven, getuige een beeld te Batavia van deze godheid, hetwelk in de achterhanden drietand en schelp, in de voorhanden knots en lotusknop draagt.

Na Çiwa en Wishṇoe is de derde hoofdgod der Hindoe's Brahmā, de Schepper. Afgebeeld en vereerd wordt hij betrekkelijk zelden. Hij is altijd kenbaar aan zijn vier hoofden, naar voren, achteren, rechts en links gewend; het aantal armen is steeds vier. Daarvan dragen de

achterhanden bidsnoer en vliegenwaaier, terwijl de voorhanden dikwijls ledig zijn, en ook wel lotusknop en waterkruik voeren, of deze laatste met een vorkvormigen staf. Zijn drager is de Haṃsa, zwaan, somtijds in vogelgedaante naast hem staande, ook wel in menschelijken vorm zijn meester op de schouders torsend, waarbij dan een zwanenkop boven het menschenhoofd is gebeiteld, ten einde aan te duiden, wat eigenlijk bedoeld is. Zeer zeldzaam is Brahmā's gemalin Saraswatī, in tweeën in vierarmigen vorm op een pauw zittend. Attributen heeft zij niet, of ze zijn te onduidelijk om iets te herkennen [1]).

Tezamen vormen Çiwa, Wishṇoe en Brahmā de Hindoesche Drieëénheid, de Trimōērti, waarin Brahmā het scheppend, Wishṇoe het onderhoudend en Çiwa het vernielend, maar ook vernieuwend element vertegenwoordigt. Intusschen moet niet uit het oog verloren worden, dat Çiwaïeten en Wishṇoeïeten in deze godheid niet zoozeer een neutrale hoogste eenheid gezien hebben, als wel een alle functiën in zich vereenigende manifestatie van het opperwezen Çiwa of Wishṇoe. Op Java zal dus de Trimōērti wel in hoofdzaak als een verschijningsvorm van Çiwa beschouwd zijn. Deze godheid heeft altijd drie hoofden, die doorgaans volkomen gelijk zijn; in een enkel geval zijn aan het middelste hoofd Çiwa's doodskop en halve maan aangebracht. Hij draagt verder vier armen en houdt dan in de achterhanden gewoonlijk bidsnoer en vliegenwaaier; eerstgenoemd voorwerp wordt wel eens vervangen door een lotus of een boek. In dat geval kan het bidsnoer in de voorhanden gehouden worden, die anders dikwijls ledig zijn en ook wel een lotusknop en een waterkruik bevatten. Men zal opmerken, dat de attributen der Trimōērti groote overeenkomst hebben met die van Brahmā.

Wij behandelen nu nog enkele lagere godenfiguren. Kāma, de god der liefde, is soms kenbaar aan zijn rijdier, de papegaai, elders aan den pijl en boog, die hem tot wapen strekken. Yama, de god des doods, heeft een afschrikwekkend uiterlijk en is gewapend met een knots, soms bovendien met een zwaard. Agni, de vuurgod, heeft een ram tot rijdier en draagt het bidsnoer in de eene hand, terwijl hem vermoedelijk ook een lans toekomt. Ook zon en maan worden als goden voorgesteld. De eerste, Sōērya, rijdt op een wagen met zeven paarden en heeft de lotus als attribuut, terwijl soms nog een afzonderlijke wagenmenner hem vergezelt; de tweede, Tjandra, draagt een vaandel (dhwadja) en beweegt zich voort op een met vier of tien paarden bespannen wagen. De vier laatstgenoemden worden ook wel gerekend onder de acht goden, aan

[1]) Daar Saraswatī gezegd wordt de luit te bespelen, hebben wij haar wellicht ook te herkennen in de eveneens zeldzame beeldjes van een godin met dat instrument, doch zonder pauw.

wie de windstreken gewijd zijn [1]). Dit achttal staat allesbehalve vast; alleen aangaande de hoofdwindstreken bestaat eenige zekerheid. Yama zetelt dan in het Zuiden, de watergod Waroeṇa, waarschijnlijk het worgkoord voerend, in het Westen. Het Oosten is gewijd aan Indra, ook Wāsawa genaamd, wiens attribuut de wadjra, het bliksemsymbool, is. Vooral in het Boeddhisme is deze god zeer bekend; hij geldt dan met datzelfde attribuut, onder den naam Çakra, als godenkoning en treedt met Brahmā als voornaamste figuur der godenwereld op.

De beheerscher van het Noorden is Koewera, welke een iets uitvoeriger bespreking behoeft. Ook deze is namelijk even populair bij de Boeddhisten als bij de Brahmanisten, hetgeen hij te danken heeft aan zijn kwaliteit van rijkdomsgod; in het Boeddhistisch pantheon noemt men hem Waiçrawaṇa of Jambhala. Hij wordt voorgesteld als een zwaarlijvig man, zittend op een voetstuk, dat omgeven is door juweelenpotten, welke dikwijls ten deele zijn omgevallen en waaruit de inhoud in snoervorm te voorschijn komt. Op een paar uitzonderingen na is de god tweearmig en houdt hij in de rechterhand een citroen, in de linker hetzij een marter (ichneumon), hetzij een uit de huid van dit dier vervaardigden geldbuidel. Uit dien buidel of den bek van het dier komen ook wel juweelsnoeren te voorschijn; soms hebben de beide attributen van plaats verwisseld. De zeldzaam voorkomende vierarmige Koewera draagt een sterk Wishṇoeïtisch karakter; terwijl zijn voorhanden met die van den tweearmigen vorm overeenkomen, voeren de achterhanden links de schelp en rechts het werprad of den lotusknop. Koewera's vrouwelijke wederhelft, Yakshī, Tjārwī, of ook Hāritī, Kauwerī genaamd, is op Java eveneens bekend. Van haar tweearmigen vorm kennen wij een paar exemplaren, waarvan het eene den citroen draagt, doch den marter mist, het andere juist den citroen niet heeft, maar aan een touw den marter vasthoudt. De vierarmige vorm voert in de voorhanden de beide attributen van haar echtgenoot, rechts achter het bidsnoer en links achter een lotus of een lint-(slang-)achtig onduidelijk voorwerp. Geheel zonder attributen worden Koewera en zijn gemalin op den Mĕndoet aangetroffen, de god slechts gekarakteriseerd door de juweelenpotten, beiden omgeven door een groep kindergestalten te midden van vruchtboomen, ter aanduiding van hun karakter als schenkers van vruchtbaarheid.

Het Boeddhisme.

Het Boeddhisme gaat uit van het bij alle Hindoe's levende geloof aan een reeks wedergeboorten van ieder individu. Het is een heilsleer, welke openbaart, op welke wijze verlossing mogelijk is uit dien kringloop van

[1]) Wij komen hierop nog terug bij de bespreking van de Prambanan-tempels.

geboren worden, sterven, opnieuw geboren worden, enz. Elke nieuwe incarnatie vloeit voort uit de voorafgaande en staat in verband met de goede en slechte daden in dat vorig bestaan verricht; iedere daad levert een zeker quantum verdienste of zonde op, waardoor het verder lot in een volgend leven bepaald wordt. De eenige manier om aan die oneindige reeks van levens te ontkomen, is dus het vermijden van alle daden, het onderdrukken van den «dorst» naar het bestaan, welke die daden veroorzaakt. Slaagt men er op die wijze in te zorgen, dat aan het einde van dit leven niets aanwezig is, dat in een volgend bestaan verwerkt moet worden, dan kan de individualiteit worden «uitgebluscht» (nirwāṇa). De hiertoe strekkende verlossingsleer wordt verkondigd door een Boeddha, een de hoogste volmaakte Wijsheid deelachtig gewordene, gelijk er telkens met een tusschenruimte van ontelbare eeuwen optreden. De laatste is de zoogenaamde historische Boeddha geweest, die in de zesde en het begin der vijfde eeuw vóór Christus geleefd zou hebben; het is zeer wel mogelijk, dat in dien tijd inderdaad een zich Boeddha noemende of later zoo genoemde persoon bestaan heeft, maar het is zeker, dat wat ons de bronnen aangaande zijn levensgeschiedenis verhalen, in hoofdzaak onhistorisch is en er allerlei van elders afkomstige legenden op de figuur van den Boeddha zijn overgedragen. Geboren als prins Siddhārtha in het geslacht der Çākya's, naar zijn afkomst ook Gautama genaamd, geraakte hij, volwassen geworden, overtuigd van de ijdelheid van al het wereldsche, verliet zijn paleis en werd een zwervend asceet, als hoedanig hij de Hoogste Wijsheid, het Boeddha-schap verwierf, om na een langdurige prediking zijner heilsleer op hoogen leeftijd het Nirwāṇa in te gaan, de verdere verbreiding der leer overlatende aan de door hem gestichte monniksorde. Bij onze beschouwing van den Baraboedoer zullen wij gelegenheid hebben op deze levensgeschiedenis terug te komen. De kern der Leer, door Çākyamoeni (den asceet uit het Çākya-geslacht) verkondigd, is opgesloten in de Vier Groote Waarheden: dat alle bestaan lijden is; dat het voortkomt uit dien dorst naar leven, die het individu aan den kringloop des bestaans bindt; dat het onderdrukken van dien dorst de oorzaak dezer gebondenheid wegneemt; dat men tot die onderdrukking geraken kan door den Achtvoudigen Weg te volgen. Wij behoeven ons met dien weg niet verder bezig te houden; het komt neer op een deugdzaam leven in overpeinzing.

Aangezien nu een Boeddha evengoed als alle andere schepselen aan de Wet van het Karma (zoo heet de wet, dat iedere daad haar niet te ontkomen gevolgen in een volgend leven met zich sleept) onderworpen is, spreekt het vanzelf, dat hij niet zoo maar op eens in staat is geweest de Hoogste Wijsheid te bereiken, maar zich daartoe heeft vervolmaakt door een menigte voortreffelijke daden en gevoelens in tallooze vroegere

levens. Zoo zijn er dan een groote massa verhalen in omloop aangaande die vroegere bestaansvormen, in goden-, menschen- en dierenwereld, van den Bodhisattwa, gelijk men zulk een aanstaanden Boeddha in de voorafgaande levens en in dat van zijn Boeddha-schap vóór de bereiking dier waardigheid, noemt. Zulke verhalen heeten djātaka's (geboorteverhalen). In enkele daarvan wordt de Bodhisattwa ten tooneele gevoerd ten tijde van een der vroegere Boeddha's, en daar nu op den Boeddha der tegenwoordige wereldperiode nog weer anderen zullen volgen, moeten ook thans een of meer Bodhisattwa's bezig zijn om zich op hun aanstaande taak voor te bereiden. De geheele Boeddhistische kerk kent dan ook, behalve de namen van eenige Boeddha's uit den voortijd, dien van den eerstvolgenden Boeddha der toekomst, Maitreya. Overigens is die kerk in haar opvattingen verre van eensgezind gebleven. Zij splitste zich in een groot aantal secten, in wier onderlinge groepeering zich twee hoofdafdeelingen laten onderkennen, het zoogenaamde Hīnayāna (Kleine Voertuig, n.l. ter bereiking der eindbestemming) en Mahāyāna (Groote Voertuig). Het fundamenteele onderscheid tusschen die beide is, dat de Hīnayānistische Boeddhist overeenkomstig de oorspronkelijke prediking slechts streeft naar de bereiking van het nirwāṇa, doch de Mahāyānist een hooger ideaal voor oogen heeft en boven eigen zaligheid het zaligmaken van anderen stelt: ook al kan hij zichzelf aan verdere existenties onttrekken, dan doet hij toch beter te blijven bestaan met het doel eenmaal zelf het Boeddha-schap te bereiken. De ware Mahāyānist beschouwt zich dus als Bodhisattwa.

Dit ideaal maakt het begrijpelijk, hoe in het Mahāyānistisch pantheon een groote menigte Boeddha's en Bodhisattwa's een plaats heeft gevonden. Daar deze laatsten juist door daden van menschlievendheid zich voor hun toekomstig Boeddha-schap bekwamen moeten, ligt het voor de hand, dat men hen is gaan aanroepen en vereeren en dat in de practijk Boeddha's en Bodhisattwa's geheel als goden zijn behandeld. Behalve de aardsche Boeddha's (Mānoeshi-Boeddha's, Mensch-Boeddha's) erkent het Mahāyānisme vijf (of zes) Dhyāni-Boeddha's, Mijmer-Boeddha's, wier wezen zeer moeilijk te bepalen is en die eenerzijds beschouwd worden als de indirecte scheppers van het heelal, andererzijds geacht worden te beantwoorden aan de vijf elementen, de vijf zinnen en het door die zinnen waargenomene [1]). Een bepaalde theorie schrijft aan elk hunner een zekere windstreek toe, en plaatst Akshobhya in het Oosten, Ratnasambhawa in het Zuiden, Amitābha in het Westen, Amoghasiddha in het Noorden, Wairotjana in het zenith. Ook stelt men hen in chronologische volgorde en neemt aan, dat zij achtereenvolgens de wereld

[1]) Als zoodanig vormen de vijf Koeçika's hun aequivalent bij de Javaansche Çiwaïeten.

doen ontstaan en beheerschen, waarbij dan in ieder wereldtijdperk met den heerschenden Dhyāni-Boeddha een aardsche Mānoeshi-Boeddha overeenkomt. Zelf in meditatie verblijvend, bemoeien zij zich overigens niet rechtstreeks met schepping en bestuur der wereld, maar laten tot dit doel ieder door de kracht zijner overpeinzing een Dhyāni-Bodhisattwa ontstaan, die het eigenlijke werk verricht. Drie van die tijdperken zijn reeds voorbij; thans is Amitābha de heerschende Dhyāni-Boeddha, beantwoordend aan den aardschen Çākyamoeni, terwijl de Dhyāni-Bodhisattwa Awalokiteçwara het bestuur van het heelal in handen heeft. Dit verklaart de groote vereering, welke in het bijzonder genoemde Bodhisattwa deelachtig is geworden. Ten slotte heeft men, nog verder gaande in de opvatting der Dhyāni-Boeddha's als goden, van elk hunner de energie (çakti) in een vrouwelijke wederhelft gepersonifieerd, van welke wezens de algemeene naam Tārā is. De meest bekende Tārā is natuurlijk weer de bij Amitābha en Awalokiteçwara behoorende, de Groene Tārā, Çyāmatārā.

Bij sommige secten wordt een zesde Dhyāni-Boeddha aangenomen, aan wien dan, gelijk de zintuigen aan de vijf anderen, de geest gewijd is en die dan ook beschouwd wordt als boven de anderen te staan. Hij draagt den naam Wadjrasattwa. Ook bestaat er een opvatting, volgens welke alle Dhyāni-Boeddha's ontstaan zijn door even zoovele soorten van meditatie van een oer-Boeddha, die dan de eigenlijke oorsprong van alles zijn zou en geheel met een Opperwezen gelijk gesteld wordt. Men kan hem ook beschouwen als de Rede, die in de zintuigen het leven wekt.

Deze oer-Boeddha, Ādi-Boeddha, wordt ook wel Wadjradhara genoemd, en Wadjradhara is weer dikwijls moeielijk te onderscheiden van Wadjrasattwa. Al deze begrippen loopen licht kans inéén te vloeien en het is dan ook niet mogelijk deze wezens in een systematisch geheel samen te vatten; daar intusschen zoowel Wadjrasattwa als Wadjradhara op Java bekend zijn geweest, dienden ze ook te dezer plaatse vermeld te worden. Bij het bespreken van den Baraboedoer, waar het stelsel der Dhyāni-Boeddha's een voorname rol speelt, komen wij op een en ander nog terug.

In elk geval staat vast, dat het Boeddhisme van Java Mahāyānistisch geweest is en dus behoorde tot wat men tegenwoordig de Noordelijke Kerk noemt, heerschende in Nepal, Tibet, China, Japan en vroeger eveneens in Cambodja. Thans vormt laatstgenoemd land met geheel Achter-Indië en Ceylon het gebied van de Zuidelijke of Hīnayānistische Kerk. Sporen van Hīnayāna zijn op Java nergens gevonden, hoewel aannemelijk is, dat het alleroudste Javaansche Boeddhisme juist uitsluitend Hīnayānistisch was en dit eerst later, maar dan ook volkomen, door het Mahāyāna is verdrongen. Beide vormen werden gelijktijdig op

Sumatra aangetroffen, een toestand overeenkomende met dien in het moederland, waar immers eveneens kloosters van beide richtingen naast elkander in dezelfde plaatsen gevonden werden. Het Mahāyāna van Java bevat reeds duidelijke aanwijzingen in de richting van het Tantrisme, waaronder men verstaat het systeem om het beoogde doel, de bereiking van het Boeddha-schap, niet in een verre toekomst door middel van vele levens van zelfopoffering, doch reeds in dit leven, door middel van meditatieve extase, en ook wel tooverpractijken, den geloovige in het uitzicht te stellen. Wij behoeven ons hier niet met de ontaarding van dit systeem, gelijk die zich later b. v. in Tibet heeft voorgedaan, bezig te houden, en constateeren slechts, dat de op Java achtergelaten sporen nog niet van zulk een verwording getuigen. Hoe ook verschillend van de oorspronkelijke Mahāyānistische opvattingen, werd toch dit systeem als een onderdeel van het Mahāyāna beschouwd; men duidde het met den naam Tantrayāna of Mantrayāna (mantra = tooverformulier) aan. Dat het op Java wortel kon schieten, ligt voor de hand, omdat de Boeddhistische tantra's in den grond nauw verwant zijn aan de Çiwaïtische en er op Java een sterke neiging bestond, gelijk wij later zullen zien, om Çiwaïtische en Boeddhistische opvattingen met elkander in overeenstemming te brengen. Het Tantrayāna was een middel te meer om die aansluiting in de hand te werken.

Waar wij hier het Boeddhisme uitsluitend te beschouwen hebben in verband met de Hindoe-Javaansche kunst, heeft het geen nut iets mede te deelen over de Kerk en haar organisatie. Wel dienen wij even stil te staan bij de heilige gebouwen. De tempels zijn in opzet en uitvoering bij Çiwaïeten en Boeddhisten dezelfde; treft men een tempelgebouw aan, waaruit het godenbeeld verdwenen is en waaraan niet als reliefversiering eenig speciaal Boeddhistisch verhaal is aangebracht, dan kan men verder nergens aan zien, aan welke gezindte zulk een tempel behoord heeft.

Uitsluitend aan het Boeddhisme eigen is echter het soort heiligdom, dat men stōēpa noemt. Het is geen gebouw, waar men binnen kan gaan, doch uitsluitend een gedenkteeken, in zijn eenvoudigsten vorm bestaande uit een halven bol op een vierkant onderstuk en gedekt door een zonnescherm. Die vorm wijzigt zich in den loop der tijden; het voetstuk wordt dikwijls vervangen door terrassenreeksen, het zonnescherm verveelvuldigd, de halve bol afgeplat of uitgerekt. Het wezen van den stōēpa blijft echter steeds hetzelfde; het is òf een grafmonument, hetwelk een of andere reliek bevat, hetzij van den Boeddha, hetzij van een der heiligen zijner kerk, òf wel het dient slechts om de plek aan te duiden, waar eenig belangrijk feit in het leven van den Boeddha of een heilige heeft plaats gevonden. Deze stōēpa-oprichting is typisch Boeddhistisch en het voornaamste monument van Java, de Baraboedoer, is zulk een stōēpa.

Het bovenstaande diende vooraf te gaan om een denkbeeld te geven van den aard der wezens, waarvan wij thans het voorkomen zullen gaan beschrijven.

Een Boeddha is steeds gemakkelijk te herkennen. Hij wordt altijd in menschelijken vorm afgebeeld en nooit met meerdere armen en beenen; zijn dracht is altijd het monniksgewaad, dat eigenlijk uit drie stukken bestaat, doch waarvan er slechts twee zichtbaar zijn: een overkleed, dat bij zittende houding doorgaans den rechterschouder bloot laat, en een onderkleed, dat men bij de voeten daaronder uit ziet komen. Verder draagt een Boeddha een uitwas boven op het hoofd, oeshṇīsha genaamd, evenals de rest van het hoofd bedekt met haar, want een Boeddha is niet gelijk een monnik gladgeschoren, maar heeft kleine, naar rechts gedraaide, krullen. Ten slotte merkt men tusschen de wenkbrauwen onderaan het voorhoofd een knobbeltje op, de ōērṇā, hetwelk echter niet slechts een teeken van Boeddha-schap maar ook van aanstaand Boeddha-schap is, want de Bodhisattwa's worden er eveneens mee getooid. Een als los beeld voorkomende Boeddha draagt nooit iets in de hand — waar hij in een verhaal optreedt is het wat anders, gelijk b.v. Çākyamoeni bij een voorstelling van zijn levensgeschiedenis wel een bedelnap in handen heeft — doch houdt zijn beide handen in bepaalde moedrā's (handhoudingen), waarvan de voornaamste in de geheele Boeddhistische wereld vaststaan en een zekere beteekenis hebben. Deze moedrā's vormen het eenige middel om de Boeddha's onderling te onderscheiden, want voor het overige gelijken zij elkaar volkomen, zoowel Dhyāni- als Mānoeshi-Boeddha's. In het bijzonder de Dhyāni-Boeddha's hebben elk een eigen vaste moedrā; men moet echter niet zoo ver gaan ieder los aangetroffen Boeddha-beeld met een bepaalde moedrā voor een afbeelding van den die moedrā voerenden Dhyāni-Boeddha te houden, immers het staat vast, dat ook de menschelijke Boeddha's bij verschillende gelegenheden van die handhoudingen gebruik gemaakt hebben, zoodat men alle kans heeft een hunner, en wel bij voorkeur den historischen Boeddha Çākyamoeni, voor zich te hebben. Alleen bij een stelselmatige rangschikking, volgens vast systeem, van zittende Boeddha's met verschillende moedrā's, gelijk op Baraboedoer, kan men zeker zijn, dat Dhyāni-Boeddha's bedoeld zijn. Dat deze nooit anders dan zittend voorkomen, is het natuurlijk gevolg hunner meditatieve natuur.

De voornaamste moedrā's zijn:

Bhōēmisparça-moedrā, houding van het aanraken der aarde, gelijk die werd aangenomen door Çākyamoeni, toen hij vóór de bereiking van het Boeddha-schap de aarde tot getuige riep. Tot een werkelijk aanraken komt het in de beeldende kunst niet; de rechterhand wordt, terwijl de linker

in den schoot rust, tegen de rechterknie gehouden, daarvan afhangend met den rug naar buiten. Uit den aard der zaak in deze houding, die onder de Dhyāni-Boeddha's aan Akshobhya toekomt, alleen mogelijk bij zittende Boeddha-figuren.

Dhyāna-moedrā, houding van meditatie. Beide handen liggen met den rug naar beneden in den schoot, gedeeltelijk op elkander, en doorgaans zóó, dat de duimtoppen elkander raken. Dit is de houding van Amitābha.

Wara- of warada-moedrā, houding van gunstverleening. De linkerhand ligt in den schoot, de rechter wordt tegen de rechterknie gehouden, op dezelfde wijze als bij de bhōēmisparça-moedrā, doch met de palm naar voren. De wara-moedrā is eigen aan Ratnasambhawa.

Abhaya-moedrā, houding dat geen vrees gekoesterd moet worden. Linkerhand als voren; de rechter wordt aan den naar voren gestrekten benedenarm omhoog geheven, met den rug naar achteren, en de vingers naast elkander naar boven gestrekt. Het is de houding van Amoghasiddha.

Witarka-moedrā, houding van redeneering en argumentatie. Deze wijkt van de vorige slechts hierin af, dat van de achterover geheven rechterhand de top van den wijsvinger naar dien van den duim gebracht wordt. In het algemeen is deze houding aan geen der Dhyāni-Boeddha's eigen; op Baraboedoer schijnt zij te worden aangenomen door Wairotjana.

Dharmatjakra-moedrā, houding van het Rad der Wet. In het Boeddhistisch spraakgebruik duidt het «draaien van het rad der Wet» de prediking der leer aan, in het bijzonder de eerste predikatie van Çākyamoeni als Boeddha in het hertenpark te Benares. De houding geeft dan ook eenigszins het draaien van een wiel aan. Zij is niet overal volkomen hetzelfde, doch komt hierop neer, dat beide handen vóór de borst gebracht worden, de linker met den rug naar voren en naar beneden, duim en wijsvinger naar boven, de rechter iets hooger daarnaast, half naar voren geopend en met den rug naar boven, terwijl met een of meer vingers een of meer toppen van de linkerhand worden aangeraakt. Deze houding is de gewone van Wairotjana. Met deze moedrā hangt waarschijnlijk een speciaal op Java veel voorkomende samen, waarbij eveneens beide handen voor de borst gehouden worden, op zoodanige wijze, dat de rechter boven over de geheel gesloten linker heen grijpt en die omsluit. Het lijkt of beide handen een onzichtbaar voorwerp omknellen, en inderdaad wordt dan ook wel door Bodhisattwa's of Tārā's op juist deze wijze een wadjra vastgehouden.

Waar in het algemeen Boeddha-figuren en Bodhisattwa's zoo streng gescheiden zijn, verdient het opmerking, dat een zeer enkele maal Wairotjana wordt voorgesteld in Bodhisattwa-gedaante; zijn handhouding is de gewone dharmatjakra-moedrā. Evenzoo is de gebruikelijke weder-

gave van Wadjrasattwa, die toch een plaats inneemt naast en boven de Dhyāni-Boeddha's, er een in Bodhisattwa-costuum. Bijna altijd wordt hij afgebeeld in tweearmigen vorm met in de rechterhand een voor het lichaam gehouden wadjra en in de linker, die ter zijde van het lichaam geplaatst wordt, een tempelschel (ghaṇṭā), waarnaar men dit wezen ook wel Ghaṇṭāpāṇi noemt. Veelal heeft hij in zijn hoofdtooi een Boeddha-beeldje, doch niet steeds hetzelfde, want de moedrā's verschillen. Een enkele maal vinden wij dat Boeddha-beeldje gecombineerd met een doodskop, wat dadelijk aan Çiwa doet denken, in welk verband ook merkwaardig is, dat de zeer zeldzame vierarmige vorm van Wadjrasattwa, die wat de voorhanden aangaat aan den tweearmigen gelijk is, in de achterhanden drietand en olifantshaak voert, twee Çiwaïtische attributen dus[1]). Ongetwijfeld hebben wij hier te doen met een bewust in overeenstemming brengen van dit hooge Boeddhistische wezen met den oppergod der andere gezindte.

De Bodhisattwa's zijn niet, gelijk de Boeddha's, kenbaar aan een bepaalde, alleen bij deze wezens voorkomende kleederdracht; hun costuum is het gewone groot ornaat, dat ook door de goden gedragen wordt. Dit maakt het dikwijls lastig hen te onderscheiden van de ook in het Boeddhistische pantheon opgenomen godenfiguren en zelfs, waar het losse beelden betreft, van de Çiwaïtische goden. Het gevolg hiervan is, dat alleen van een paar der voornaamste en meest vereerde Bodhisattwa's de identiteit iconographisch volkomen vaststaat, doch er voor het overige groote onzekerheid heerscht. Het beste herkenningsmiddel is gelegen in de door hen gevoerde attributen en ten deele ook in de moedrā's, welke intusschen over het geheel meer aan variatie onderhevig schijnen te zijn dan bij de Boeddha's. Wij zullen ons hier tot een bespreking der meest bekende Bodhisattwa-figuren bepalen.

De Bodhisattwa, die bestemd is om het eerste het Boeddha-schap te bereiken is Maitreya, die altijd gemakkelijk te herkennen is aan een kleinen stōēpa, welken hij in den hoofdtooi draagt. Doorgaans, doch niet altijd, houdt hij in de hand een tak van den nāgapoeshpa (Rottlera tinctoria of Mesua Roxburghii). Hij wordt uitsluitend in menschelijken vorm aangetroffen, evenals dit het geval is bij den Bodhisattwa Mañdjoeçrī. In zijn eenvoudigsten vorm wordt deze laatste gekarakteriseerd door een boek in kropakvorm, gelegen op een blauwen lotus, oetpala (nymphaea), welks stengel door den Bodhisattwa in de hand wordt gehouden. Dikwijls vertoont hij ook in zijn kleeding de eigenaardigheid van een halvemaanvormige versiering in den nek, die echter niet speciaal aan Mañdjoeçrī eigen is, maar in het algemeen bij jeugdige personen voorkomt.

[1]) Van het eenige bekende exemplaar van een zesarmigen Wadjrasattwa (Oudh. Versl. 1918, I, p. 33—39), zijn de attributen der achterhanden verloren gegaan.

De tweede manier, waarop men dezen Bodhisattwa voorgesteld vindt, is deze, dat hij den lotus mist, doch het boek in de linkerhand voor de borst houdt en tegelijkertijd met de rechter een zwaard omhoog heft. Het kenmerkend attribuut blijft intusschen het boek, hetwelk alleen dáár weggelaten mag worden, als uit anderen hoofde, b.v. door plaatsing als begeleider van den Boeddha, voldoende vaststaat, welke Bodhisattwa bedoeld is [1]).

In het aantal der hem weergevende beelden en in de verscheidenheid zijner verschijningsvormen overtreft Awalokiteçwara of Lokeçwara de beide genoemde Bodhisattwa's grootelijks, hetgeen gemakkelijk te verklaren is uit zijn positie als Heer der tegenwoordige wereldorde en daardoor als speciale beschermer van de Boeddhistische Kerk. Met een anderen naam wordt hij veelal aangeduid als Padmapāṇi, naar den rooden lotus, padma (nelumbium speciosum), welke hem in zijn eenvoudigsten vorm kenmerkt, en welks stengel dan in de linkerhand gehouden wordt, terwijl de rechter een wara-moedrā heeft aangenomen. Ook in de meerarmige voorstellingen worden deze padma en wara-moedrā gewoonlijk voor het eerste handenpaar behouden. Een ander kenmerk van dezen Bodhisattwa, hetwelk slechts zelden ontbreekt, is te vinden in zijn hoofdtooi en bestaat uit het daar in een klein nisje geplaatste beeld van zijn geestelijken vader, den Dhyāni-Boeddha Amitābha. Gelijk reeds werd opgemerkt, worden van Awalokiteçwara zeer veel afbeeldingen op Java aangetroffen en ook in andere deelen van den Archipel heeft hij klaarblijkelijk meer dan andere Bodhisattwa's vereering genoten, getuige de vondst van zijn beelden op het eiland Bawean en in vier verschillende streken van Sumatra, Padang Lawas, Atjeh, Palembang en de Batanghari-districten. Den tweearmigen Awalokiteçwara beschreven wij reeds. Alle ons bekende exemplaren daarvan, op een enkele na, vertoonen de wara-moedrā; de meeste hebben ook den padma (open of in knop), en waar die laatste is weggelaten, en vervangen bijv. door witarka-moedrā, blijkt altijd uit het Amitābha-beeldje voldoende de bedoeling. In zijn meerarmige vormen, die er vele zijn — vier-, zes-, acht-, tien- en twaalfarmig komt hij voor — blijft hij, op één uitzondering na, steeds één hoofd houden, doorgaans voorzien van den Amitābha. De vierarmige Awalokiteçwara houdt in hoofdzaak de voorhanden als de tweearmige en heeft in de achterhanden rechts een bidsnoer en links doorgaans een boek in kropakvorm, soms den olifantshaak en een zeer enkele maal het worgkoord of een schelp.

[1]) Den Bodhisattwa met als attribuut uitsluitend een ontbloot zwaard, dat op een oetpala staat, houden wij dus niet voor Mañdjoeçrī; o. i. is deze figuur Khagarbha (zie beneden). Een bijzondere driehoofdige, zesarmige vorm van Mañdjoeçrī, misschien den naam dragend van Mañdjoewadjra, is eveneens op Java aangetroffen (Bijdr. Kon. Inst. 68, 1913, p. 502—507).

Opmerkelijk is, dat de meeste dezer attributen dadelijk aan Çiwa doen denken [1]). Een van Sumatra afkomstig, door de inscriptie als Lokanātha betiteld, Awalokiteçwara-beeldje voert padma, bidsnoer en boek, doch wijkt in de rechter voorhand af, welke in abhaya-moedrā gehouden wordt, of liever een moedrā, die tusschen abhaya- en witarka-moedrā instaat, want hoewel de vingers gestrekt zijn, raken de toppen van duim en wijsvinger elkander. Wat den zesarmigen vorm aangaat, kan door combinatie van de twee bekende, beide geschonden, exemplaren, het resultaat verkregen worden, dat de linkerhanden achtereenvolgens den padma, een amrēta-kruikje (hetwelk ook bij den vierarmigen wel eens voorkomt) en een boek voeren, en van de rechterhanden de eerste in wara-moedrā gehouden wordt en de derde een bidsnoer vasthoudt; het attribuut van de tweede rechterhand is verloren, en ook vergelijking met Voor-Indische beelden verschaft geen licht. Van de ieder slechts door een enkel bronsje bekende tien- en twaalfarmige Awalokiteçwara's zijn evenmin alle attributen te onderscheiden. Eerstgenoemde vertoont in de voorhanden padma en wara-moedrā; in de achterste linkerhand het boek, in de overige handen niets, hetzij daar moedrā's mee bedoeld zijn, hetzij er attributen zijn weggevallen; de twaalfarmige houdt eveneens in verscheiden handen stelen en handvaten van verloren voorwerpen, terwijl te herkennen zijn rechts bidsnoer, wara-moedrā, witarka-moedrā en kommetje (schedelnap waarschijnlijk); links padma, amrēta-kruikje en misschien abhaya-moedrā.

Van meer gewicht is de achtarmige vorm, die den naam Amoghapāça draagt, en zoowel op Java als op Sumatra is aangetroffen als een hoogvereerde godheid. De Amitābha in den hoofdtooi ontbreekt nooit. De attributen zijn, met kleine variaties, voornamelijk wat betreft de handen, waarover ze verdeeld zijn, rechts wara-moedrā, abhaya-moedrā, worgkoord en bidsnoer; links amrēta-kruik, padma, wadjra of drietand (dit embleem is zeer onduidelijk) en boek. De uit dertien personen bestaande omgeving van den god komt ter spake bij de behandeling van de Tjaṇḍi Djago, het groote aan hem gewijde heiligdom. Ten slotte vermelden wij nog één exemplaar van een merkwaardigen zesarmigen vorm, den driehoofdigen Halāhala-Lokeçwara, die met de voorste linkerhand een op zijn schoot zittende çakti omhelst. In zijn achterhanden houdt hij pijl en boog; de overige attributen zijn niet goed meer te onderkennen. Een Amitābha-hoofdtooi is niet aanwezig.

Door zijn verhouding tot Amitābha neemt Awalokiteçwara een plaats in temidden van het systeem der Dhyāni-Boeddha's. Van de overige Dhyāni-Bodhisattwa's wordt de bij Ratnasambhawa behoorende Ratna-

[1]) Een van diens namen is dan ook Drēshṭigoeroe, hetwelk, naar Kern opmerkt, als synoniem met Awalokiteçwara kan gelden.

pāṇi vermoedelijk gekarakteriseerd door een juweel, dat hij hetzij op de in wara-moedrā gehouden rechterhand, hetzij op een blauwen lotus voert; verwant is de eveneens juweelen dragende Kshitigarbha. De evenmin zeer op den voorgrond tredende Wiçwapāṇi, behoorend bij Amoghasiddha, houdt in de rechterhand een dubbelen gekruisten wadjra (wiçwawadjra) voor de borst en daarenboven soms links een zwaard op een lotus, welk laatste attribuut in het bijzonder aan Khagarbha eigen is. Meer bekend is Wadjrapāṇi, wiens symbool, de wadjra, eveneens op een blauwen lotus, door hem meegevoerd wordt. Wadjrapāṇi is de geestelijke zoon van Akshobhya. Eindelijk meenen wij Samantabhadra, Wairotjana's Dhyāni-Bodhisattwa, te herkennen in de Bodhisattwa-figuur, welke wordt gekenmerkt door een in drie knoppen uitloopenden bloemtak.

De overige, zeer onzekere, Bodhisattwa's zullen wij niet afzonderlijk noemen. Van de Tārā's is de voornaamste, gelijk wij reeds zagen, de Çyāma-Tārā (groene Tārā); het eenige haar met zekerheid weergevende beeld heeft de handen in een soort dharmatjakra-moedrā en tegelijk tusschen die handen lotusbloemetjes zonder steel. Opmerkelijk is, dat de Voor-Indische kunst haar altijd voorstelt met de rechterhand in wara-moedrā en in de linker een oetpala, terwijl daarentegen op Java een Tārā, die deze kenmerken vertoont, door een inscriptie als Mamak(h)ī wordt gewaarmerkt. Wairotjana's wederhelft is op Java Lotjanā; elders, in Nepal b.v., behoort deze Tārā bij Akshobhya. In verband met deze afwijking staat het niet geheel vast, hoe de andere Tārā's over de Dhyāni-Boeddha's zijn verdeeld [1]). Lotjanā komt op twee wijzen voor: hetzij met beide handen evenals haar Boeddha in dharmatjakra-moedrā, hetzij met de rechterhand in wara-moedrā en in de linker een oetpala met een rad er op. Ook van Pāṇḍoerawasinī bestaat een beeld met inscriptie; zij heeft daar rechts wara-moedrā, links den padma. Het is best mogelijk dat, evenals bij Lotjanā, ook van deze andere Tārā's nog afwijkende wijzen van wedergave voorkwamen, doch bepaalde aanwijzingen dienaangaande bezitten wij niet.

Het bestaan van de Brahmanistische goden en godinnen wordt door het Boeddhisme niet ontkend; slechts bekleeden zij in den kosmos een zóóveel geringere plaats dan Boeddha's en Bodhisattwa's, dat het onnut en dwaas zou zijn hun vereering te schenken in plaats van aan die veel hoogere machten. Er is dus niets vreemds in, wanneer wij hier en daar deze goden zien optreden in Boeddhistische teksten, gelijk b.v. met

[1]) Theoretisch behoort Dhātwīçwarī bij Wairotjana, Lotjanā bij Akshobhya; beide godinnen worden echter één van wezen geacht en dus als twee-eenheid aan Wairotjana toegevoegd. Verder worden Māmakī, Pāṇḍoerawasinī en Çyāmatārā onderscheidenlijk aan Ratnasambhawa, Amitābha en Amoghasiddha toegeschreven.

Çiwa het geval is op een tekst van den Baraboeḍoer. Het meest komen, zooals wij reeds opmerkten, Çakra en Brahmā voor; de eerste kenbaar aan de aanwezigheid van zijn volgeling Airāwata (oorspronkelijk zijn rijdier, de olifant, en aan die afkomsţ herinnerend door olifantsooren en een olifantsslurf in den hoofdtooi) of anders aan den wadjra, dien hij in de hand houdt; van Wadjrapāṇi wordt hij onderscheiden door diens attribuut, hetwelk de laatste doorgaans op een oetpala voert. Is dit niet het geval, dan wijzen plaatsing en omgeving toch gewoonlijk wel uit, wie van beiden is voorgesteld. Een bijzonder soort van Boeddhistische goden zijn de Dharmapāla's, de Beschermers der Wet, die zorg dragen, dat de Boeddhistische leer en wereldorde ongerept bewaard blijven en die ook tegenover de goden hun macht toonen. Zoo zien wij als afschrikkend voorbeeld zelfs Çiwa en Gaurī (gelijk Pārwatī in de hierop betrekking hebbende teksten heet) ónder den voet treden. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de voorstelling van den achtarmigen en vier- of vijfhoofdigen Trailokyawidjaya (Overwinnaar der drie werelden). De vijfhoofdige, bij wien vier koppen in een kring staan en het vijfde daar bovenop geplaatst is, is voorzien van een halsketting uit Amitābha-beeldjes bestaande, en houdt de voorhanden in wadjrahoeṃkāra-moedrā (de ruggen tegen elkander, wijsvingers omhoog, pinken in elkaar hakend, duimen binnenwaarts tegen de handpalmen gelegd en door de naar beneden gevouwen middel- en ringvingers bedekt); in een der andere handen is nog een zwaardgreep zichtbaar; overigens zijn geen attributen (meer) aanwezig. De vierhoofdige vertoont in de voorhanden behalve bovenbeschreven moedrā nog tempelschel en wadjra, en in de overige handen rechts pijl, werprad en zwaard, links olifantshaak, worgkoord en boog. Ook in menschelijken vorm komen deze Dharmapāla's voor; wij kennen b.v. een tweearmigen met dolkmes in de rechter- en schedelnap in de linkerhand en een Boeddhabeeldje (Amitābha of Akshobhya) in den hoofdtooi. Voorts vermelden wij nog Hayaǵrīwa (de Paardenekkige), die zoowel in eenvoudige als samengestelde gedaante wordt aangetroffen. De eerste, door den god aangenomen, waar hij optreedt in Amoghapāça's gevolg, is tweearmig; de rechterhand heft hij in een begroeting omhoog, met de linker steunt hij op een knots. Hij draagt verder dubbele slange-oepawīta, hoog opgemaakt haar met doodskoppenversiering en sporen van een baard; over het geheel is deze figuur weinig typisch en zou gemakkelijk met Çiwa als Kāla, of met Yama verward kunnen worden. De samengestelde vorm daarentegen heeft acht armen, vier beenen, waarmee acht slachtoffers vertrapt worden, en drie hoofden, waarboven als vierde een paardekop uitkomt. In de handen houdt hij rechts achtereenvolgens de booze planeet (krōčragraha, in den vorm van een vierkante bloemkelk),

karaṇa-moedrā (hand met den rug naar achteren en gestrekte vingers, doch naar voren gebogen ringvinger, die den duim nadert), zwaard en pijl; links lotusknop, ruitvormig wapen (tardjanikā), knots en boog [1]). Wij hebben het niet ondienstig geacht een paar dezer Dharmapāla's wat uitvoerig te beschrijven, ten einde duidelijk te doen uitkomen, dat in het bijzonder bij deze wezens een zekere neiging tot Tantrisme duidelijk merkbaar is.

Ook een paar godinnen verdienen vermelding. Vooreerst Pradjñāpāramitā, de verpersoonlijkte Hoogste Wijsheid, zittend met beide handen in dharmatjakra-moedrā, terwijl links van haar een oetpala oprijst, die het Boek der Hoogste Wijsheid draagt. Weinig van Pradjñāpāramitā verschillend, is de godin Tjoendā in haar eenvoudigsten vorm; zij heeft namelijk eveneens een boek op oetpala naast zich, doch houdt de handen in dhyāna-moedrā. Vierarmig vertoont zij diezelfde moedrā in de voorhanden en in de achterhanden rechts het bidsnoer en links het boek. Het is echter vooral in den zes- en achtarmigen vorm, dat zij haar karakter doet uitkomen van beschermende godin voor de braven en afschrikwekkende voor de boozen; zij is dan namelijk kenbaar aan een combinatie van gunstige en vreesaanjagende attributen. Van de eerste zijn gewoonlijk wara-moedrā en lotus aanwezig; van de andere noemen wij zwaard, worgkoord en wadjra of drietand. Geheel vaststaan doen haar vormen nog niet. De dageraadsgodin Mārītjī, die elders ook wel een schrikwekkend uiterlijk aanneemt, is op Java nog slechts teruggevonden in menschelijke gedaante, met de rechterhand in wara-moedrā en in de linker den bepluimden stengel van de haar eigen açoka-plant. Zeer zeldzaam is ook de in menig opzicht met Hāriti-Kauwerī gelijk te stellen vruchtbaarheidsgodin Wasoedhārā; van deze is slechts een vierarmig exemplaar bekend, met in de voorhanden rechts wara-moedrā en links een korenaar en in de linker achterhand een boek.

Speciaal in het Boeddhisme wordt een groote rol gespeeld door de Nāga's, als menschen voorgestelde slangen, wier eigenlijke natuur kenbaar wordt gemaakt aan een huif achter en boven het hoofd, bestaande uit drie of meer cobrakoppen. Daarentegen komen de Kinnara's bij beide gezindten voor; deze half goddelijke wezens worden voorgesteld met een vogellichaam en menschenhoofd. Soms is het uitsluitend dat hoofd en, bij vrouwelijke exemplaren, de buste, die het menschelijk deel vertegenwoordigt en is de rest van hun lichaam volkomen dat van een vogel; in andere gevallen zijn zij voorzien van een geheel menschelijk bovenlijf en hebben dan behalve hun twee pooten, natuurlijk nog twee menschenarmen. Eveneens worden zoowel Çiwaïtische als Boeddhistische

[1]) Bijdr. Kon. Inst. 67 (1913) p. 383—392.

heiligdommen bewaakt door die eigenaardige tempelwachters, die men als Rākshasa's, betitelt, wezens met woest uiterlijk, slagtanden, uitpuilende oogen, dikwijls slangen- en doodskoppen-versieringen en altijd gewapend met een knots. Bij voorkeur worden zij weergegeven op één been knielende. Deze voorstelling is uit den aard der zaak nauw aan Kāla verwant. Verdere dii minores behoeven geen afzonderlijke bespreking; voor zoover noodig, zal er telkens, als zij voorkomen, wel iets over worden medegedeeld.

Tot slot rest ons nog te wijzen op het merkwaardig verschijnsel der vermenging van Çiwaïtische en Boeddhistische begrippen en voorstellingen. Speciaal Javaansch is dit syncretisme niet, wel echter doet het zich daar bijzonder duidelijk voor. Reeds hadden wij een paar maal gelegenheid op het Çiwaïtisch karakter van verschillende Mahāyānistische godengestalten te wijzen, geen wonder, want verscheidene dier gestalten kunnen niet anders dan onder Çiwaïtischen invloed ontstaan zijn. Op Java is men zich blijkens de litteratuur zeer goed bewust geweest van het feit, dat in den grond het Opperwezen één is, onverschillig hoe men het noemt, en met zooveel woorden wordt dan ook Boeddha met de Trimōërti of met Çiwa gelijkgesteld, gelijk ook de Dhyāni-Boeddha's met verschijningsvormen van Çiwa worden vereenzelvigd. Daar tegenover blijkt intusschen duidelijk dat, ook al voelden de meer ontwikkelden de éénheid in hoogeren zin der beide godsdiensten, deze toch voor de groote menigte der belijders gescheiden bleven. Op het verschijnsel zelf behoeven wij hier niet verder in te gaan, te minder waar Kern er een voortreffelijk artikel aan heeft gewijd [1]). Wij constateeren echter, dat ook in de kunst dit ver doorgevoerde syncretisme zich heeft doen gelden. Als meest sprekend voorbeeld noemen wij de oprichting van een gecombineerd Çiwa-boeddhistisch heiligdom, bestaande uit twee verdiepingen, zoodat beneden Çiwa en boven Akshobhya zetelde [2]).

Een andere, evenmin uitsluitend Javaansche, maar op dit eiland sterk ontwikkelde eigenaardigheid verdient vermelding: het oprichten van godenbeelden met de trekken van vorsten en vorstinnen, in het bijzonder op de plaats, waar de asch dier vorstelijke personen was bijgezet. Het was zelfs gewoonte de koningen op verscheiden plaatsen tegelijk op die wijze te vereeuwigen, waarbij dan waarschijnlijk elk dezer tempels een gedeelte van de asch ontving. Een enkele maal ook werd zulk een beeld reeds tijdens het leven van den persoon in kwestie vervaardigd. Het oudste bericht aangaande een als god bijgezetten vorst is uit de elfde

[1]) In Versl. en Meded. Kon. Acad. v. Wetensch. Afd. Lett. 3: V (1888) p. 8—43; herdrukt in Deel IV der Verspreide Geschriften (1916) p. 149—177.

[2]) Zie verder in Hoofdstuk XVI de beschrijving van Tjaṇḍi Djawi.

eeuw, en uit den tijd der Singhasārische en Madjapahitsche dynastieën hebben wij nog verscheidene dier beelden over. Mahādewa en Akshobhya, Harihara en Amoghapāça, Pārwatī en Pradjñāpāramitā zijn daaronder, zoodat het duidelijk is, dat ook in dit opzicht door beide staatsgodsdiensten een zelfde gedragslijn is gevolgd. Van de toekenning van goddelijke eer aan de overleden vorsten tot de erkenning der goddelijkheid in den levenden, regeerenden koning is het natuurlijk slechts één stap. De hofdichter van den Nāgarakrĕtāgama betuigt ondubbelzinnig, dat die stap inderdaad is afgelegd.

Litteratuur.

Het belangrijkste iconographische materiaal vindt men bijeen in de op pag. 20 en 30 geciteerde Museum-calalogi.

HOOFDSTUK IV.

Polynesische Oudheden.
Afkomst en techniek der Midden-Javaansche kunst.

Hoewel in een boek, dat zich ten doel stelt de Hindoe-kunst van Java te behandelen, slechts een geringe plaats kan worden ingeruimd voor de oudheidkundige overblijfselen, welke *niet* aan die Hindoe-kunst hun oorsprong danken, zou het toch niet aangaan ze geheel met stilzwijgen voorbij te gaan. Bijzonder belangrijk zijn ze overigens niet, heel wat minder dan men zou verwachten, als men zijn aandacht vestigt op het feit, hoezeer het oorspronkelijke volkskarakter, niettegenstaande den diepgaanden invloed der Hindoe-cultuur, zichzelf gelijk is gebleven. De geheele samenleving werd op Hindoesche leest geschoeid; maar de Javaan bleef Indonesiër. Zoo is ook de taal, ondanks alle Sanskritgeleerdheid en de menigte overgenomen Indische woorden, een Maleisch-Polynesische gebleven; zoo is in den godsdienst, onder allen Çiwa- en Boeddha-dienst door, de Javaan in menig opzicht trouw geweest aan zijn oude animistische godsvereering, aan welke de Islam al evenmin een eind heeft kunnen maken.

Wat wij hier nu gemakshalve onder den naam «Polynesische» oudheden samenvatten, is van ongelijksoortigen aard. Een deel dateert wel van vóór de komst der Hindoe's; een ander deel is afkomstig van de gedurende de Hindoe-heerschappij buiten den rechtstreekschen invloed der vreemde heerschers en der nieuwe Hindoe-Javaansche maatschappij gebleven bestanddeelen der oude bevolking; een derde deel eindelijk vertoont reeds duidelijk de sporen van inwerking der Hindoe-cultuur. Het is echter uiterst moeilijk, men kan wel zeggen ondoenlijk, om tusschen die drie soorten van overblijfselen eén grens te trekken, zoodat wij genoodzaakt zijn ze min of meer als één geheel te beschouwen.

Tot de beide eerste groepen behooren de steenen beitels en soortgelijke voorwerpen [1]), welke men in Europa gewoon is onder de prae-

[1]) Een overzicht van deze voorwerpen is te vinden bij Van Limburg Brouwer, «Steenen beitels in 't Museum van 't Bataviaasch Genootschap», Tijdschr. Bat. Gen. 18 (1868); Pleyte, «De prachistorische steenen wapenen en werktuigen uit den Oost-Indischen Archipel», Bijdr. Kon. Inst. 5: II (1887). Voor verdere litteratuur zie men Juynboll's Catalogus, p. 45, noot 2.

historica te rangschikken. Voor den Archipel zou die benaming geheel ondeugdelijk zijn; niet slechts treft men op verschillende plaatsen het gebruik dezer steenen werktuigen tot diep in den historischen tijd aan, maar er zijn streken, met name op Nieuw Guinee, waar men ze nog heden ten dage kan zien vervaardigen. De term «steentijd» is hier dus geen chronologisch begrip en kan alleen in oneigenlijken zin voor een zekeren beschavingstoestand gelden. Voor Java is de toestand eenigszins anders en kan men deze voorwerpen althans oudheden noemen, zij het dan ook geen praehistorische. Ze zijn uit den aard der zaak gebezigd door een geen, of weinig metaalbewerking kennende bevolking, zoowel vóór de komst der Hindoe's, als gedurende den Hindoe-tijd in streken, waar de vreemde beschaving nog niet was doorgedrongen. Dit verklaart, waarom ze het talrijkst zijn op West-Java, waar immers de Hindoe-Javaansche cultuur de minste intensiteit heeft gehad. Deze beitels, bijlen, wiggen, dissels, gutsen, wapens, enz. zijn alle neolithisch en verschillen in uiterlijk niet van de in Europa en elders aangetroffene. Evenals daar heeft de bevolking ze later veelal als curiositeit bewaard, of is ze gaan beschouwen als voorwerpen van bovennatuurlijken aard. Vindt men ze nu ergens tezamen met aardewerk of andere gebruiksvoorwerpen, dan mag geenszins geconcludeerd worden, dat ze tegelijk daarmede in gebruik zijn geweest; het is zeer wel mogelijk dat de lieden, die dat aardewerk enz. bezigden, op de steenen beitels slechts prijs stelden als een soort reliek uit den voortijd, maar er zelf geen gebruik meer van maakten. Overigens heeft dit zoogenaamde «praehistorische» aardewerk nog niet het voorwerp eener bijzonder studie uitgemaakt.

Van geheel anderen aard en wellicht aan een geheel andere bevolking toe te schrijven, zijn de megalithische grafmonumenten, die juist in den Oosthoek van het eiland, in het bijzonder in de residentie Besoeki, worden gevonden. Natuurlijk is men geneigd ze in verband te brengen met de meer of minder overeenkomstige graven, welke nog verder naar het Oosten, op Soemba en Flores, in zwang zijn. Dat zij ook op Java voorkomen, is het eerst geboekstaafd door Steinmetz [1]). Deze beschrijft drie soorten van grafsteden, en wel in de rotsen uitgehouwen of gefatsoeneerde grotten, doodkistvormige en dolmenvormige. Van de eerste soort is het doel echter nergens met zekerheid vastgesteld kunnen worden. De doodkisten, vervaardigd van imheemschen wadas, bestaan uit een zeer diepe, langwerpig vierkante kist en een zwaar, van boven gewelfd deksel, beide met dikke wanden en van buiten vrij ruw (wellicht door verweering); van binnen gladder. Een aan hoofd- of

[1]) «Oudheidkundige beschrijving van de afdeeling Bandawasa», Tijdschr. Bat. Gen. 40 (1898) p. 1—60.

voeteneind aangebracht gat, soms door ornament omgeven, heeft waarschijnlijk gediend om het lijk naar binnen te schuiven en werd door een platten steen afgesloten; andere steenen werden er tegenaan geplaatst om de afsluiting te verzekeren. Het lijk rustte op een laag steenen, gelijk ook de heele kist op steenen geplaatst was. Soms zijn de kisten geornamenteerd, met cirkelvormige en rechte lijnen, lijsten, primitieve voorstellingen van dieren (tijger, vogel) en menschen. Hier en daar werden nog beenderen er binnen aangetroffen, al dan niet met potscherven; ook wordt melding gemaakt van een waterkruik en een aarden wierookvat, die echter verdwenen zijn. De op dolmens gelijkende grafmonumenten zijn ten deele te beschouwen als een variëteit van deze doodkisten; het deksel, hooger dan bij de kisten, massief en met gelijk grondvlak, rust hier echter op opstaande steenen, zoowel van wadas als van kalisteen; deze kalisteenen, twee in aantal, stonden aan het hoofdeinde, een soort kozijn vormend en rustend op een tweetal platte drempelsteenen, terwijl in dat kozijn een losse steenplaat ter afsluiting kon worden geschoven en wellicht door middel van rotan aan een, tegen den buitenkant aangebracht, oog moest worden opgetrokken. Deze grafmonumenten vormen een overgang tusschen de doodkisten en de eigenlijke dolmens, gelijk die op den Kendeng zijn gevonden [1]); daarbij was het lijk geplaatst binnen een rand van kleine steenen met een grooten deksteen er boven, van ongeveer 1 bij 2 Meter; alles ruwe natuursteen. Bij deze laatste begraafplaats kwamen kralen te voorschijn, benevens een steen met een vlakke zijde en een rond, zich naar beneden vernauwend gat, welke vermoedelijk tot het ontbolsteren van graan heeft gediend. Op een andere plek [2]) vond men behalve gele kralen, nog fragmenten van koperen arm- en beenringen en van ijzeren lanspunten of korte zwaarden; ook een uit beide metalen samengesteld en versierd onderstuk van een lans. Wetenschappelijk onderzocht zijn deze sporen, van wat waarschijnlijk de oorspronkelijke bevolking van Oost-Java geweest is, nog niet.

Zijn bij deze megalithische monumenten tot dusver nog geen bronzen voorwerpen aangetroffen, losse vondsten van bijlen en beitels van brons, zich op dezelfde wijze als in Europa aansluitend bij de overeenkomstige steenen gereedschappen, geven er getuigenis van, dat de bevolking reeds vóór de komst der Hindoe's in haar bronstijdperk getreden was [3]); overigens zijn deze voorwerpen, evenals de steenen, zeker ook gedurende den Hindoe-tijd bij een deel der Javanen, vooral der West-Javanen, nog wel in gebruik gebleven. Ongetwijfeld moeten ook aan de oorspronkelijke bevolking worden toegeschreven de op een tweetal plaatsen, Karang

[1]) Zie het bericht van J. B. Hubenet in Not. Bat. Gen. 1903 p. 55—58.
[2]) Not. 1896 p. 87 sq. De plaats is Adjoeng in het distr. Soekakërta (Djëmbër).
[3]) Zie pag. 125 sq. van Brandes' op pag. 84, noot, aangehaald artikel.

Bolong en Tjitapen [1]), beide in West-Java, aangetroffen ruwe inkrassingen, onder meer menschenfiguren voorstellend, tegen de rotswanden. Ook hier is weer opmerkelijk de overeenkomst met soortgelijke ingegrifte figuren in andere werelddeelen.

Bij de tot dusver besproken Polynesische oudheden, hebben wij geen spoor van eenigen rechtstreekschen Hindoe-invloed aangetroffen. Wel is dat het geval bij een laatste categorie van overblijfselen, van de oorspronkelijke bewoners van Java afkomstig en klaarblijkelijk in eere gebleven, ook toen de vreemde cultuur zich reeds deed gelden. Wij bedoelen die tegen de bergruggen opklimmende reeksen van door trappen verbonden terrassen en hooggelegen heilige plaatsen, kaboeyoetan's en dergelijke, zooals men die over het heele eiland aantreft (we komen er later op terug), doch die in hun oorsponkelijken toestand het zuiverst bewaard zijn gebleven in de streken met de minste Hindoe-beschaving. Puntige steenen vindt men er dikwijls opgesteld en ook wel ruwe menschenbeelden, wanstaltig doorgaans, vormeloos bijna en buiten alle redelijke proporties [2]). Indertijd, toen ze nog uitsluitend bekend waren uit de Soenḍa-landen, het gebied van het oude rijk van Padjadjaran, noemde men dit soort beelden «Padjadjaran-type»; nu men weet, dat ze niet alleen over heel Java, maar ook daarbuiten voorkomen, betitelt men ze ten rechte met den algemeenen naam van Polynesische beelden. Dat ook de bewerkers van deze kunstelooze producten niet vrij gebleven zijn van den invloed der machtige beschaving, die zich rondom in de vlakten verbreid had, blijkt vooreerst uit de onhandige pogingen, welke dikwijls gedaan zijn om deze beelden te doen gelijken op voorbeelden uit het Hindoe-pantheon; in het bijzonder heeft Gaṇeça een groote aantrekkingskracht uitgeoefend. Het tweede bewijs is nog leerzamer; het wordt gevormd door de jaartallen, die op een paar van die beelden gezet zijn, jaartallen in de karakters van het Hindoe-Javaansche Kawi-schrift. Het merkwaardigste nu is, dat die jaartallen betrekkelijk laat zijn, niet vroeger dan de veertiende eeuw. Wij mogen hieruit afleiden, dat deze lompe voorstellingen nog werden vervaardigd, en de heilige plekken er mede versierd, gedurende de glansperiode van het Madjapahitsche rijk en in de nadagen der Hindoe-Javaansche beschaving, en dat men in ieder geval zeer verkeerd zou doen met er de producten in te willen zien van de Javaansche bevolking, toen ze voor het eerst met de cultuur der zoo pas over de zee gekomen Hindoe's had kennis gemaakt. In Hoofdstuk XXII komen wij nog op deze terrassen terug.

[1]) Zie den op pag. 21 sq. genoemden Inventaris, no. 171[a] en 288.

[2]) Een ouden indruk maakt b.v. de begraafplaats op den G. Wajang in de Preanger (Inv. no. 101), waar, behalve steenen zerken en ruwe beelden, ook scherven van aardewerk en een steenen bijl te vinden waren.

Wanneer wij ons er nu rekenschap van geven tot hoe weinig het niet of niet genoegzaam gehindoeïseerde deel der bevolking in staat is geweest, dan springen daarbij drie dingen met te meer kracht in het oog: de geweldige ommekeer, die de komst der Hindoe's en de vestiging der Hindoe-Javaansche maatschappij heeft teweeg gebracht; de gunstige aanleg, die den Javaan eigen moet zijn geweest om tot de vorming van dit harmonische geheel te hebben kunnen medewerken; maar vooral, hoezeer die natuurlijke geschiktheid tot hooger ontwikkeling uitsluitend door inwerking van buiten tot wasdom werd gebracht, doch, waar zij aan zichzelf overgelaten bleef, tot machteloosheid gedoemd was.

Hoe wij ons nu de eerste aanraking, de eerste inwerking hebben voor te stellen, in het bijzonder op het gebied der kunst, weten wij niet. De oorsprong der Hindoe-Javaansche cultuur is geweest, wij zagen het reeds, een Hindoe-cultuur op Java. Met de kunst is het natuurlijk juist hetzelfde. Wij kunnen op dit feit niet genoeg den nadruk leggen: aan den aanvang der Hindoe-Javaansche kunst staat een Hindoe-kunst, die niet meer noodig heeft zich uit iets te ontwikkelen om een kunst te worden, maar die, product van een eeuwenlange ontwikkeling in het moederland, kant en klaar wordt medegebracht als iets, dat af is. In ons overzicht der geschiedenis bleek, dat de komst der eerste Hindoe's op Java op zijn laatst op het einde onzer vierde eeuw gesteld kan worden en dat wij van de kunst eerst iets bemerken in den loop der achtste. De oudste bewaard gebleven tempels van Midden-Java, uit dien tijd dateerend, zijn geen zuivere Hindoe-bouwwerken meer, doch vertoonen reeds duidelijk alle eigenaardigheden der Hindoe-*Javaansche* kunst. Geen wonder, zij kunnen immers een geschiedenis van drie à vier eeuwen op Javaanschen bodem achter zich hebben. Van de oude Hindoe-kolonisten, wier inscripties op West-Java gevonden werden, hebben wij nu eenmaal geen enkel bouwwerk over, hetzij omdat die in hout waren opgetrokken, hetzij om welke reden dan ook. Bestond er nog een heiligdom uit Pōērṇawarman's dagen, er zou alle kans zijn, dat we dan een gebouw van een vrij zuiver Hindoe-type voor ons zouden zien en waarschijnlijk dadelijk zouden kunnen nagaan, waar ergens in het moederland de prototype te vinden was. Nu is dat helaas anders. Wij bespraken reeds, dat er hoogstwaarschijnlijk een band tusschen West- en Midden-, zeker een tusschen Midden- en Oost-Java bestaan heeft. Waar de oude West-Javaansche kunst ontbreekt en de Oost-Javaansche het vervolg is der Midden-Javaansche, zullen de vroegste voortbrengselen van laatstgenoemde kunst nog het duidelijkst de kenmerken bewaard hebben, die aan de uit het moederland overgeplante kunstvormen ontleend zijn. Dit moge theoretisch juist zijn, metterdaad zijn de oudste Midden-Javaansche monumenten reeds zóó typisch Hindoe-Javaansch, dat de kans uitgesloten

is, dat zij een rechtstreeksche en duidelijke vingerwijzing zouden bevatten naar een bepaald soort kunst of een bepaalde streek in het moederland. Bij het onderzoek naar de afkomst der Hindoe-Javaansche kunst, juister gezegd van die Hindoe-kunst, welke aan de Hindoe-Javaansche ten grondslag gelegen heeft, zullen wij dus naar gegevens van anderen aard moeten omzien. Daarbij doet zich dan het zonderlinge verschijnsel voor, dat die gegevens elkander tegenspreken. Moest men ze alle gelijkelijk vertrouwen schenken, dat zou Java een staalkaart moeten zijn van volken en kunstuitingen van geheel Voor- en Achter-Indië, want ze wijzen van de Afghaansche grens tot Kaap Comorin en van Goedjarat tot Annam. Men heeft ze meenen te vinden in Gandhāra, den Pañdjāb, Noord-West Hindoestan in het algemeen, Goedjarat en wel in het bijzonder Girnar, Orissa, de Kalinga-kust, Amarāwatī, de Westelijke Ghāts, het uiterste Zuiden van den Dekhan, Burma, Kambodja en Tjampā. Reeds door die namen bij elkaar te zetten maakt men zich duidelijk, dat die aanwijzingen onmogelijk alle even belangrijk kunnen zijn en er bij nader toezien zeker een groot deel van zal dienen ter zijde gelegd te worden. Men zal niet van ons verwachten, dat wij het probleem hier nu eens even zullen oplossen; wel kan echter een poging gewaagd worden om het nauwer te begrenzen en althans na te gaan, wat eigenlijk vaststaat en wat min of meer in de lucht hangt.

Gelijk wij zagen, zijn de oudste gedateerde of dateerbare sporen op Midden-Java afkomstig van lieden, die het Pallawa-schrift gebruiken en, voor zoover iets van hun godsdienst blijkt, Çiwaïeten zijn. Daarnaast vinden wij Boeddhisten, wier oorkonden in het Nāgarī gesteld zijn. De taal van beide groepen is Sanskrit. Ongeveer gelijktijdig verschijnen de eerste inscripties in het Kawi-schrift, een enkele (toevallig van Oost-Java) nog in het Sanskrit, de groote massa in het Oud-Javaansch gesteld. Dat de oudste Çiwaïtisch is, valt wellicht ook slechts aan het toeval te wijten; over het geheel dragen deze oorkonden een wereldlijk karakter en schijnen ze voor beide gezindten gelijkelijk bestemd te zijn. Wat de bouwwerken betreft, staan wij het vroegst op vasten bodem op het Çiwaïtische Diëng-plateau, waar zich zoowel een Pallawa-inscriptie als de oudste gedateerde Oud-Javaansche oorkonde (809) bevindt, en bij de Boeddhistische Tjaṇḍi Kalasan, blijkens de stichtings-inscriptie in 778 opgericht.

Het Pallawa-schrift nu, daarover is ieder het gelukkig eens, is een Zuid-Indische schriftsoort; noodzakelijkerwijze moet het dus uit Zuid-Indië naar Java gekomen zijn. Reeds daarom is de poging veroordeeld om in de vermelding van een paar in den Pañdjāb gelocaliseerde rivier-namen op een der inscripties van Pūrṇawarman in West-Java [1]), het

[1]) Kern, Bijdr. Kon. Inst. 4: X (1885) p. 523 sq.; Verspr. Geschr. VII (1917) p. 132.

bewijs te willen zien, dat deze kolonisten uit den Pañdjāb kwamen [1]). Van beide rivieren is de eene, Tjandrabhāgā, inderdaad de bekende naam van den Chenab; daar echter riviernamen met Tjandra zeer gewoon zijn (Tjandrahā, Tjandrakoelyā, Tjandramasā, Tjandramā, Tjandramālā, Tjandrawasā) en de tweede naam, Gomatī, aan verscheiden stroomen gemeen is, is het dunkt ons in het geheel niet gezegd, dat aan deze benamingen op Java, de overeenkomstige in den Pañdjāb ten grondslag liggen. En zelfs al zijn met opzet bekende namen uit het Vijfstroomenland gebezigd, dan volgt daar nog volstrekt niet uit, dat de naamgevers daar nu juist in de buurt gewoond moeten hebben, evenmin als de stichters van Kosambi uit Kauçāmbhī, of die van het vrijgebied Nairañdjanā uit de buurt der gelijknamige Indische rivier, of die van het Bataviasche Noordwijk uit het Nederlandsche afkomstig behoeven te zijn. Daargelaten nu of de gebruikers van het Midden-Javaansche Pallawa afstammen van, zich aansluiten bij, de West-Javaansche kolonisten, dan wel tot een nieuwe instrooming behooren, voor de kunstvoortbrengselen zijn natuurlijk de gegevens aangaande de afkomst der Midden-Javaansche Hindoe's het belangrijkst. En juist hier bezitten wij gelukkig één duidelijk en onwraakbaar getuigenis, vervat in een dezer Pallawa-inscripties zelf. In de oorkonde van Tjanggal uit 732 wordt namelijk melding gemaakt van een Çiwa-heiligdom, «overgebracht van den in 't gezegende land Koeñdjarakoeñdja gevestigden stam» en naar aanleiding daarvan gaf Kern reeds te kennen [2]), dat dit Koeñdjarakoeñdja wel niet anders zou zijn dan het in Zuidelijk Indië gelegen Koeñdjaradarī of Koeñdjara, waar een door Çiwa geschapen berg was en het verblijf van den Ziener Agastya. Sedert Dr. Bosch de gegevens bijeengebracht heeft, waaruit hij het voorkomen ook op Java van een bepaalden Agastya-dienst kon aantoonen [3]), behoeft er aan de juistheid van Kern's gissing niet getwijfeld te worden. Waar Koeñdjara precies lag, is niet bekend, doch het zal waarschijnlijk wel zeer Zuidelijk geweest zijn; in Warāhamihira's Bṛĕhat-Saṃhitā wordt het dan ook vermeld [4]) tusschen Kach en Tāmraparṇī (de rivier, waaraan o.a. Tinnevelly ligt). Ons eerste vaste punt, voor zoover in deze iets vast kan staan, is dus dit: de Çiwaïtische, Pallawa-schrift gebruikende, Hindoe's op Midden-Java kwamen hoogstwaarschijnlijk, althans gedeeltelijk, uit het Zuidelijkste deel van den Dekhan.

De Boeddhisten met hun Nāgarī kunnen natuurlijk heel ergens anders vandaan zijn; ook hier laten we weer in het midden, of ze al dan niet in verband staan met de Boeddhisten, die er blijkens de op pag. 40

[1]) Gelijk geschiedt door Veth, Java I² (1896), p. 28.
[2]) Bijdr. Kon. Inst. 4: X (1885) p. 125 sq., Verspr. Geschr. VII, p. 122.
[3]) Tijdschr. Bat. Gen. 57 (1916) p. 421—443.
[4]) XIV: 16; Kern, Verspr. Geschr. I (1913) p. 235.

vermelde traditie ook gedurende wat wij de West-Javaansche periode zullen noemen, wel degelijk geweest zijn, al hebben ze dan ook geen sporen achtergelaten. Dat de Boeddhisten van Midden-Java deel uitmaakten van een nieuwe groep immigranten was het oordeel van Brandes, die daarbij dacht aan het Noord-Westen van Voor-Indië, en wel omdat deze vorm van Nāgarī daar thuis hoort; tevens merkte hij op, dat het Kawi-schrift in zijn oudsten vorm het meest overeenkwam met het alfabet van Girnar, zoodat hij het niet onwaarschijnlijk achtte, dat bij het begin der Midden-Javaansche periode, een gemengde couche van Boeddhisten met Nāgarī, en Çiwaïeten met oud-Kawi uit dezelfde streek naar Java was overgekomen [1]). De aangevoerde gronden lijken ons niet steekhoudend. Wij ontkennen natuurlijk niet, dat dit soort Nāgarī oorspronkelijk in genoemd deel van Indië zijn vaderland heeft, maar stellen daar tegenover, dat het ook daarbuiten in gebruik is geweest en het even goed uit elke andere streek, waar men het bezigde, naar Java gebracht kan zijn, als juist uit zijn stamland. Evenmin kwamen de menschen, die tijdens de islamiseering van Java met het nieuwe geloof het Arabische schrift invoerden, uit Arabië, omdat dit schrift daar thuishoort. Wat nu verder aangaat de overeenkomst tusschen het Kawi- en het Girnar-alfabet, gelooven wij niet, dat Brandes die bewering zou hebben neergeschreven, indien hem hetzelfde uitgebreide epigraphische materiaal ter beschikking gestaan had, hetwelk wij thans bezitten. Al moge het Kawi-schrift in enkele kleinigheden wat meer lijken op dat van Girnar dan op andere schriftsoorten, er zijn er onder die andere evengoed, die eenige overeenkomst in bijkomstige zaken met het Kawi vertoonen, b.v. dat van Nasik, doch wat de hoofdeigenaardigheden van het Kawi betreft, met name de vormen van ka, ta en la, wijkt het evenzeer af van Girnar, als van alle andere ons bekende Voor-Indische alfabetten. Wat de schriftsoort aangaat, geven noch Nāgarī noch Kawi onzes inziens voldoende aanleiding om te veronderstellen, dat deze eerder uit het Noord-Westen, dan uit eenige andere streek van Voor-Indië zouden zijn ingevoerd.

Ons voorloopig bepalende tot het Nāgāri en het Boeddhisme, lijkt ons de eenige weg om iets te bereiken deze, dat wij zoeken wáár zoowel een Boeddhisme als een Nāgārī, met het Javaansche overeenkomend, tezamen worden aangetroffen. De keuze is in dit opzicht zeer beperkt. Een algeheel op het Mahāyāna van Java gelijkend Boeddhisme vinden wij niet, maar het is zeer duidelijk, dat de afwijkingen het geringst zijn met wat gevonden wordt in de rotstempels van de Westelijke Ghāts, niet de oudere, maar bepaaldelijk die van Ellora en Aurangabad, de eenige plaats waar, om een voorbeeld te noemen, hetzelfde systeem van Bodhisattwa's schijnt

[1]) In de Encyclopaedie v. Ned.-Indië (eerste druk) s. v. Oudheden (III p. 129 sq.).

afgebeeld te zijn als op Java. Inscripties zijn er weinig, maar gelukkig vinden wij in een der grotten van Ellora de zoogenaamde Boeddhistische geloofsbelijdenis in Nāgarī [1]), een welkom vergelijkingsobject, omdat juist diezelfde spreuk herhaalde malen op Javaansche oudheden is gegrift ; de lettervormen blijken in hoofdzaak geheel dezelfde te zijn. In het niet ver afgelegen Adjaṇṭā, waar overigens de overeenkomst met Java niet zoo sterk is, zijn niettemin voorstellingen aangebracht uit diezelfde Djātakamālā, die ook aan Baraboedoer is uitgebeeld [2]); de karakters van den bijgevoegden tekst zijn intusschen niet in Nāgarī. In het bijzonder in Ellora en Aurangabad meenen wij dus de sporen aan te treffen van hetzelfde Boeddhisme, dat op Java vertegenwoordigd is. Wij bedoelen daarmee natuurlijk niet, dat de Javaansche Boeddhisten zonder meer uit Ellora komen; er is geen reden om aan te nemen, dat uitsluitend in die rotstempels een Mahāyāna van dezen aard zou zijn voorgekomen, maar ongetwijfeld zal het in dienzelfden vorm ook wel elders in die buurt, met name in de aangrenzende vlakten, beleden zijn en is het aan het onvergankelijk materiaal der rotstempels te danken, dat daar de overblijfselen gespaard gebleven zijn, welke elders zijn verdwenen. Maar wel gelooven wij te kunnen verzekeren, dat de Boeddhisten van Java van dezelfde soort moeten zijn geweest als die van Ellora en omgeving, en dat, gegeven de schaarste der ons ten dienste staande bronnen, alleen in deze grottempels de aanwijzingen te vinden zijn, die wij voor de afkomst van het Javaansche Boeddhisme zoeken. Dit is dan ons tweede vaste punt: de Boeddhisten van Midden-Java, zoo ze al niet afkomstig zijn van die streek aan den bovenloop van de Godawarī, staan toch in elk geval wat hun godsdienst en schrift betreft het naast aan dat Mahāyānisme, waarvan overblijfselen in bedoelde grottempels nog te vinden zijn.

Wij richten ons nu opnieuw tot het Kawi-schrift. Het is een reeds lang geleden geconstateerd feit, dat het de eigenaardigheden, welke het van de Indische alfabetten onderscheiden, gemeen heeft met het zoogenaamde vierkante Pāli-karakter en met het Kambodjaansche schrift. Daar moet eveneens dat van Tjampā bijgevoegd worden, hetwelk toen deze bijzonderheid opgemerkt werd, nog niet bekend was. Op die beide laatstgenoemde Achter-Indische landen moet vooral onze aandacht vallen, omdat ze nog in meer opzichten een bijzondere overeenkomst met Java vertoonen. Wij vinden ook daar zoowel het Sanskrit als een met veel Sanskrit-woorden doorspekte landstaal; wij vinden er behalve de met het Kawi te vergelijken letterschriften ook een soort Pallawa-schrift;

[1]) Burgess, Report on the Elura cave temples enz., Archaeol. Survey West. India V (1883) plaat XVIII, 1.

[2]) Zie «Beschrijving van Barabuḍur», deel I (1919) pag. 301 en 334.

wij vinden er een gemengde Çiwaïtische en Mahāyānistisch-Boeddhistische bevolking, die tot een soortgelijk syncretisme als het Javaansche is gekomen. Deze punten van overeenkomst zijn te belangrijk en te treffend, dan dat men de gemeenschappelijke eigenaardigheden der letterschriften als iets op zichzelf staands zou mogen beschouwen; er moet wel een nauwer band bestaan hebben, dan bijvoorbeeld door de eenvoudige overname van bijzonderheden in het schrift, desnoods van het heele schrift, door het ééne volk van het andere, te verklaren zou zijn. Zonder ons voorloopig aan verdere conclusies of beschouwingen te wagen, aanvaarden wij als derde vaste punt deze groote en opvallende overeenkomst tusschen Java eenerzijds en Kambodja-Tjampā anderzijds, in het schrift, den godsdienst, en, dat kunnen wij er reeds dadelijk bijvoegen, in wat er verder van maatschappelijke instellingen bekend is, eveneens.

Alvorens nu na te gaan, wat van het tot dusver verkregen resultaat al dan niet stemt met de gegevens, die de overblijfselen der monumenten aan de hand doen, dienen we ons nog even bezig te houden met wat de inlandsche traditie over de afkomst der Javaansche Hindoe's weet te vertellen. De zoogenaamde geschiedbeschrijving op Java kent als eersten kolonisator Adji Saka, die, in 78 n. Chr. op het eiland gekomen, er de Çāka-jaartelling zou hebben ingevoerd [1]) en de volkomen wilde bevolking beschaving zou hebben gebracht. Van hetzelfde slag als deze aperte nonsens is wat verder over de oudste geschiedenis wordt meegedeeld, en zoo zou ook aan het verhaal van een kolonisatie van Goedjarat uit, eenige eeuwen later, zeker niet meer aandacht gewijd zijn dan het verdiende, ware het niet te kwader ure door Raffles als historisch opgedischt [2]). Eenig bewijs is er niet voor, of het moest zijn het feit, dat ook in Goedjarat zelf zulk een traditie bestaat; gelukkig echter kan men nagaan, hoe zij in de wereld gekomen is. De bron is betrekkelijk laat, en daar nu in den tijd der islamiseering een levendig verkeer juist met Goedjarat bestond, is het zeer begrijpelijk, dat men op het denkbeeld gekomen is, den aanvang van dat verkeer in den voortijd te verleggen. In Voor-Indië bestaat ook een traditie, welke Java doet koloniseeren van Orissa uit. Wij achten ons niet bevoegd om de waarde dier traditie te beoordeelen en geven haar dus voor wat zij is. Op het eiland zelf is er niets, dat naar Orissa wijst, in Orissa niets, dat bijzondere overeenkomst met Java vertoont; wij ontkennen de mogelijkheid niet, dat lieden van hier ook overgestoken zijn, maar hetzij zij in de groote massa van andere kolonisten zijn opgegaan, hetzij zij om welke reden dan ook al heel spoedig hun eigenaardigheden verloren

[1]) Dat het verband tusschen de komst der eerste Hindoe's op Java en den aanvang der Çāka-jaartelling reeds vroeg gelegd is, blijkt uit Chineesche berichten (Groeneveldt, Notes p. 10 en 39).

[2]) History of Java (1817) II p. 68, 82, 84.

hebben, van eenig belang is het feit hunner afkomst voor de kolonisatie van Java niet geweest. Of dus de traditie al dan niet op goeden grond berust, kan ons vrij onverschillig laten. Misschien mogen wij een bevestiging er van zien in de omstandigheid, dat oude Chineesche berichten het Javaansche land Kaling noemen [1]), hetgeen natuurlijk aan de Kalingakust, aansluitend bij Orissa, herinnert en zou kunnen aanduiden, dat de kolonisten den naam van hun oude land naar de nieuwe woonplaats hadden meegebracht, of anders, dat de Chineezen deze kolonisten noemden naar de streek, waar ze vandaan kwamen. Het is echter ook wel mogelijk dat, evenals thans in den volksmond op Java elke Britsch-Indiër «Kling» heet, onverschillig waar hij precies vandaan komt, die Chineezen ook den naam Kaling gebruikt hebben voor het door Hindoe's gekoloniseerde eiland, eenvoudig omdat zij van de Voor-Indiërs de lieden van Kalinga het best kenden. Als zij later zelf naar het eiland komen, gaan ze het correct Java noemen.

Ten slotte beschouwen wij nu de gegevens, welke door de bouwwerken zelve aan de hand worden gedaan. Bijzonder treffend zijn die niet; wij constateerden reeds, dat er geen kwestie van is, dat men in een bepaalde kunstrichting of een bepaalde streek van Voor-Indië de duidelijke prototype van de Javaansche heiligdommen zou kunnen aanwijzen. Gedeeltelijke, meer of minder sprekende, overeenkomsten zijn er daarentegen vele en dat is dan ook waarlijk niet verwonderlijk, waar men verschillende spruiten voor zich heeft van wat toch altijd Indische kunst blijft. Het aanwijzen van zulke gedeeltelijke overeenkomsten is gemakkelijk genoeg; ieder, die een deel van het gebied der Indische kunst bereisd heeft en over eenig opmerkingsvermogen beschikt, is er toe in staat. Zoo zijn dan ook tallooze malen in verschillende streken van Voor- en Achter-Indië, aan Java herinnerende eigenaardigheden opgemerkt. Men moet echter wel in het oog houden, dat van degenen, die zulke overeenkomsten publiceerden, verscheidenen slechts een beperkt gebied bezocht hebben en dus waarde hechtten aan een of andere hen treffende bijzonderheid, zonder er kennis van te dragen, dat diezelfde bijzonderheid elders nog veel sterker aan het licht trad. Voorts zijn zulke opmerkers gewoonlijk zeer geneigd om een bedenkelijke mate van subjectiviteit in hun oordeel te leggen en zich dan te bepalen tot de mededeeling, dat dit of dat herinnert aan- of overeenkomt met iets anders, zonder een ander bewijs bij te brengen dan hun eigen min of meer scherpen blik op zulke zaken. Het ergste is het natuurlijk, wanneer een op zulk een oppervlakkig geconstateerde gelijkenis berustend oordeel als bewijs moet gaan dienen voor een bijzonderen samenhang, soms zelfs wel gemeenschappelijke afkomst,

[1]) Groeneveldt, p. 12—15.

der beide vergeleken objecten. In dit opzicht is er wat Java aangaat zwaar gezondigd. Het zou geen nut hebben alle ten beste gegeven theorieën betreffende de verwantschap (en afkomst) der Javaansche kunst te vermelden; wij zullen ons bepalen tot enkele, welke door tot oordeelen bevoegden geopperd zijn. Ook dezen zijn intusschen niet verder gekomen dan tot het aangeven van overeenkomsten en het trekken van conclusies daaruit; van een systematisch onderzoek tot in details van het op Java aangetroffene, met wat men daarmede verwant achtte, is nergens sprake geweest.

Weinig bijval hebben gevonden de denkbeelden van Fergusson [1]) en Yule [2]) omtrent den band, die Java onderscheidenlijk met Gandhāra en met Burma zou verbinden. De eerste noemt met name Takht-i-Bahai en Djamalgarhi, doch geeft geen uitsluitsel, waarin de overeenkomst zou bestaan, evenmin als de nieuwe druk van zijn werk, welke echter als Javaansche tempels onder Gandhāra-invloed, de Tjaṇḍi's Bima en Singasari opgeeft [3]). Het is uiterst moeielijk op te komen met argumenten tegen zulk een niet door bewijzen gestaafde bewering; wij kunnen slechts verzekeren, dat ons niet het minste spoor van overeenkomst onder de oogen is gekomen, behalve het aan beide groepen eigene algemeen Indische [4]). Ook het Boeddhisme van Gandhāra is natuurlijk niet dat van Java. Hetzelfde geldt van Burma, waar Yule vooral Pagān [5]) en Mengoen vergelijkt. Evenals in Gandhāra hebben wij te Pagān een onderzoek ter plaatse ingesteld, juist met het oog op deze kwestie; het eenige vergelijkbare leek ons het vierkante grondplan met uitsprongen bij verschillende gebouwen, en soms ook de hoektorentjes op het dak, maar overigens is het afwijkende tusschen Javaansche en Burmeesche kunst veel grooter dan het overeenkomstige. Meer steekhoudend lijkt de vergelijking van Baraboeḍoer met den stōēpa van Mengoen, met zeven oploopende ronde terrassen en rijen naar buiten gekeerde nissen, waarin goddelijke wezens. Stōēpa's met ronde terrassen zijn echter niet speciaal Burmeesch en nissenreeksen om gebouwen werden evengoed in Voor-Indië, bijvoorbeeld te Bodh-Gayā, aangetroffen, daar nog wel met Boeddha's er in [6]) en dus altijd nog meer met Java overeenkomend dan op het Burmeesche heiligdom. Ook hier is dus het gelijksoortige niet

[1]) History of Indian and Eastern Architecture (1876) p. 246.

[2]) Journ. Asiat. Soc. of Bengal 31 (1862) p. 18, 23–25, 29 sq.

[3]) II (1910) p. 432 en 442.

[4]) Op de door IJzerman, Beschrijving der oudheden enz. p. 103 sq. vermelde overeenkomst van de vierkante terrassen van de Gandhāra-kloosters met Plaosan, komen wij in Hoofdstuk XIII terug.

[5]) Vgl. ook Sewell, Journ. Roy. Asiat. Soc. 1906 p. 422 en 431.

[6]) Zie de beschrijving van den Chineeschen pelgrim Hioeën Tsiang bij Beal, Si-yu-ki, I (1884) p. 46.

het eigenaardig Javaansche of Burmeesche, maar het door beide aangenomen algemeen Indische.

Het is eveneens Fergusson, die gewezen heeft op het groote belang, dat de stōēpa van Amarāwatī aan den benedenloop van de Kistna, zou hebben voor Java; hij meent zelfs, dat van hier uit de kolonisatie heeft plaats gehad [1]). Voor zoover wij weten, wordt op zijn voetspoor vrijwel algemeen aangenomen, dat inderdaad de kunst van Java direct door die van Amarāwatī is beïnvloed [2]). Intusschen is ook hieromtrent nooit bijzondere studie gemaakt. Wij voor ons achten het, na het voorrecht gehad te hebben, regelrecht van de Javaansche tempels komend, voor de overblijfselen uit Amarāwatī in het Museum te Madras te staan, ten eenenmale een raadsel, hoe Fergusson (die ook hier geen bewijzen geeft) aan zijn opvatting gekomen is en zoovelen hem daarin zijn gevolgd. Alles wat men ziet, de houding der personen, de compositie der tafereelen, de kleeding, de sieraden, den hoofdtooi en de haarbehandeling, de afgebeelde huizen, de symbolen, de lotus- en bladmotieven, de andere ornamentrandjes, de fabeldieren, de atlanten, de inscripties, kortom alle onderdeelen, waar men zijn aandacht op vestigt, komen ons voor geheel on-Javaansch te zijn. De Javaansche kunst lijkt, nu ja, meer op Amarāwatī dan bijvoorbeeld op Bharhoet; in beide heeft de Gandhāra-kunst immers doorgewerkt, ofschoon te Amarāwatī veel duidelijker merkbaar dan op Java. Maar daarmede is ook alles gezegd. Eenige bijzondere overeenkomst is het ons niet mogelijk geweest te ontdekken.

Op een derde punt, waarbij Fergusson te vlug in zijn gevolgtrekkingen geweest is, zijn bewering, dat van de drie bouwstijlen waarin hij de Hindoe-architectuur verdeelt, den Indo-Arischen, Tjaloekya'schen en Drawiḍischen, uitsluitend de middelste op Java is terug te vinden in de tempels van den Diëng [3]), heeft IJzerman reeds de aandacht gevestigd [4]), daarbij overtuigend aantoonende, hoe Fergusson tot die onjuiste conclusie gekomen is, doordat hij slechts afging op gefantaseerde teekeningen van Raffles' History of Java; ten rechte behooren volgens IJzerman de Diëng-tempels, op misschien één uitzondering na, te worden toegeschreven aan den Drawiḍischen stijl, gekenmerkt vooral door een in verdiepingen oploopend dak. De dakconstructie der Midden-Javaansche tempels, niet slechts die van den Diëng, stelt IJzerman onzes inziens volkomen in het gelijk. Wij bedoelen daarmee niet, dat deze tempels zonder meer bij de Drawiḍische ingedeeld zouden kunnen worden; daarvoor bestaat er nog

[1]) l. l. pag. 31 en 103.

[2]) Zie b.v. Burgess in Arch. Surv. West. India V (1883) p. 6 en Foucher, L'art gréco-bouddhique du Gandhâra I (1905) p. 292.

[3]) l. l. pag. 659.

[4]) Album Kern (1903) p. 287—296.

altijd, wanneer men ze vergelijkt met bouwwerken als de raths van Mahavellipoer, als oudste voortbrengselen der Drawiḍische kunst, een te groot onderscheid in details. Doch geeft men acht op het vierkante plan, de symmetrie in stijl, de verdiepingen van het dak en vooral het op den voorgrond treden der horizontale lijnen, dan kan toch onmogelijk ontkend worden, dat er bij alle verschil meer overeenkomst bestaat met de Drawiḍische monumenten [1]) dan met de Tjaloekya'sche. Zelfs de ééne uitzondering zal in het volgend hoofdstuk blijken meer schijnbaar dan werkelijk te zijn.

Zoo voert de bouwstijl onzen blik in de eerste plaats naar dezelfde streken, waar ook het Pallawa-schrift en de mededeeling aangaande Koeñdjarakoeñdja heen wezen: het Zuiden van Voor-Indië. We hebben ons nu af te vragen, in hoeverre dat ook van de Boeddhistische monumenten geldt. Daarbij moet dan in de eerste plaats geconstateerd worden, dat op Java zelf het niet mogelijk is een Çiwaïtischen stijl en een Boeddhistischen te onderscheiden. Er moge verschil zijn tusschen Kalasan en de Diëng-tempels, als geheel genomen zijn ze beide vertegenwoordigers van eenzelfde type, het Javaansche, dat zich niet laat splitsen, doch zich door duidelijke kenmerken als een eenheid manifesteert. Nu is het natuurlijk zeer wel mogelijk, dat deze eenheid is ontstaan door het naar elkaar toe groeien van twee verschillende oudere typen en dus bij de oorspronkelijke kolonisten wel degelijk de bij de Çiwaïeten gebruikelijke, vermoedelijk Drawiḍische soort stijl zich onderscheidde, zij het dan ook niet in voorname punten, van die der Boeddhisten. Dit is echter niet meer na te gaan. Heeft deze Boeddhistische stijl werkelijk bestaan, dan kan hij toch in geen geval zeer ver af hebben gestaan van de Çiwaïtisch-Drawiḍische, daar anders de samensmelting niet wel mogelijk zou zijn geweest [2]). Men kan dus vermoeden, dat die stijl eveneens uit den Dekhan afkomstig geweest moet zijn. De algeheele afwezigheid van Boeddhistische vrijstaande heiligdommen in het Zuiden van Indië, sluit in dezen alle verdere contrôle uit, en de rotstempels leenen zich uit den aard der zaak, wat kwesties van bouw betreft, niet tot vergelijking. Met de sculptuur is het wat anders. Wij zouden niet gaarne zoo ver gaan als Fergusson, die verklaart dat men bijna zou kunnen gelooven, dat dezelfde lieden Adjaṇṭā en Baraboeḍoer schiepen, bijna, want het plaatselijk karakter in laatstgenoemd monument miskent hij niet [3]). Ook bij het

[1]) Uit den aard der zaak sluiten zich de Javaansche monumenten dan het nauwst aan bij den zoogenaamden Pallawa-stijl, de oudste fase der Drawiḍische kunst. Zie Jouveau-Dubreuil, Archéologie du Sud de l'Inde (1914) p. 74—113.

[2]) IJzerman, Beschrijving p. 22 sq. wijst dan ook op overeenkomst tusschen Kalasan en de Çiwaïtische Dharmarādja Ratha van Mahavellipoer.

[3]) Cave temples of India (1880) p. 345.

aannemen van punten van overeenkomst met talrijke dezer grottempels kunnen wij hem niet volgen, temeer waar slechts namen genoemd en geen bewijzen geven worden, behalve één tafereel op den Mĕndoet, dat op Karli zou lijken [1]). Ongelukkigerwijs is dat een, wat de hoofdzaken betreft, ook elders in de Boeddhistische kunst voorkomende voorstelling, waarvan de detail-overeenkomst op beide genoemde plaatsen niet treffend is [2]). Maar inderdaad is er in de sculptuur van verscheidene grottempels, te Nasik (grot no. 2, 15, 19, 21), maar vooral te Ellora (2, 4, 6, 10-12, ook wel de Brahmanistische 14, 16), en in veel mindere mate te Aurangabad, herhaaldelijk een en ander, dat zonder directen invloed op Java te verraden, toch daaraan verwant is. Wij zullen echter niet in de fout vervallen, die wij anderen opmerkers verweten en zullen dus dezen, bij een persoonlijk bezoek opgedanen, indruk, tot welks staving ons het materiaal ontbreekt, laten voor wat hij is. Verwonderlijk zou het trouwens niet zijn, dat op dezelfde plaats als voor het Javaansche Mahāyāna, ook voor de sculptuur aanwijzingen te vinden waren. IJzerman wees er reeds op, dat de lieden uit deze streken de rivier slechts behoefden af te zakken, om het gebied der eigenlijke Drawiḍische kunst te bereiken [3]); een verbinding tusschen beide groepen kan dus zeer wel reeds op Indischen bodem begonnen zijn.

In elk geval moet zij buiten Java zich reeds voltrokken hebben. Dit is de dwingende conclusie, waartoe de boven reeds besproken merkwaardige overeenkomst met Kambodja en Tjampā moet leiden. Die overeenkomst is te treffender, waar zij blijkt ook voor de kunst op te gaan, en wel bepaaldelijk wat Tjampā betreft, waar de zoogenaamde tweede periode ongeveer gelijktijdig met de Midden-Javaansche kunst een aanvang neemt [4]). De vierkante tempeltjes, met of zonder uitsprongen, het dak in verdiepingen, met of zonder nisjes en dikwijls met hoektorentjes, de uitgebouwde ingangen, de deuren, gewelven, en ook de menschenfiguren, hemelingen, leeuwen, garoeḍa's, tempelwachters, monsterkoppen, makara's, ornamentbanden, dat alles is, neen niet hetzelfde als op Java, maar, bij onmiskenbare punten van verschil, toch door een nauwen band met de Javaansche kunst verbonden en juist de groote menigte der over en weer gelijkende motieven, gevoegd bij wat aangaande schrift, godsdienst enz. werd opgemerkt, laat zich onmogelijk verklaren door eenvoudige overname van elkander, nadat beide volkeren in hun latere woonplaatsen gevestigd waren. Zelf het levendigste verkeer zou tot zoo iets niet toereikend zijn geweest. Er zijn dunkt ons dan ook slechts twee mogelijkheden: òf beide landen zijn ongeveer

[1]) History, p. 651.
[2]) Vgl. Tijdschr. Bat. Gen. 53 (1911) p. 363 sq.
[3]) Album Kern p. 295 sq.
[4]) Zie Parmentier in T'oung Pao 1910, p. 212.

gelijktijdig door dezelfde soort Hindoe's gekoloniseerd, óf de kolonisatie van het eene dezer gebieden is van het andere uit geschied. In elk geval moeten ze, in hun oude stamland of elders, op eenigerlei wijze bij elkaar behoord of gewoond hebben.

Bij alle onzekerheid, die inzake de afkomst der Hindoe-Javaansche kunst bestaat en voorloopig nog wel zal blijven bestaan, meenen wij toch het probleem in zooverre te kunnen begrenzen, dat er geen noodzakelijkheid is om den blik elders heen te richten dan naar het Zuiden van den Dekhan [1]), den bovenloop van de Godawarī en het terrein, waar stroomingen uit die beide streken zich hebben kunnen vereenigen, terwijl voorts de aandacht gevestigd moet blijven op het nauwe verband dat er moet hebben bestaan tusschen de kolonisatie van Tjampā en die van Java.

De Hindoe-Javaansche kunst nu, hoe wij ons ook haar ontstaan hebben te denken en uit welke bestanddeelen zij moge zijn samengesteld, is in elk geval, daar legden wij reeds den nadruk op, in de oudste voortbrengselen, welke wij van haar bezitten, niet meer een op Javaanschen bodem geplante Hindoe-kunst, doch draagt ook daar reeds een zeer bepaald, eigenaardig en karakteristiek Hindoe-*Javaansch* karakter. Vóór wij in de volgende hoofdstukken haar voortbrengselen nauwkeuriger gaan beschrijven, zal het zaak zijn, in eenige algemeene trekken, een en ander aangaande de eigenaardigheden dezer kunst mede te deelen. Al deze resten van bouwwerken bestempelt men op Java met den naam van Tjaṇḍi, een woord, dat ook reeds in het Oud-Javaansche caṇḍi, de beteekenis van een met den eeredienst in betrekking staand gebouw schijnt te hebben, doch oorspronkelijk bepaaldelijk een boven de asch van een overledene opgericht steenen gedenkteeken beduidt, onverschillig of dit grafmonument een eenvoudige opstapeling van steenen, of wel een gebouwtje is. Mogelijk is de naam afgeleid van Tjaṇḍikā, een der namen van Doergā, welke godin in nauwe betrekking tot de dooden schijnt te hebben gestaan en wier tempel nog heden ten dage op geen enkele Balineesche begraafplaats ontbreekt. De beteekenisovergang: «grafteeken, grafmonument, grafheiligdom, heiligdom in het algemeen», is een zeer voor de hand liggende. Verreweg het grootste gedeelte der op Java gespaarde resten uit den Hindoe-tijd, zijn inderdaad zulke tjaṇḍi's, in den zin van gewijde gebouwen; wij zullen het spraakgebruik volgen en ook de enkele bouwwerken van profanen aard den hun zoo lang gegeven naam «tjaṇḍi» niet ontnemen.

Wij staan nu voor de keus om in deze voorafgaande beschouwing de Hindoe-Javaansche tjaṇḍi's in het algemeen te betrekken, of wel ons

[1]) Bij de Sumatraansche Karo-Bataks zijn ook sporen van Zuid-Indische afkomst te vinden; zie laatstelijk Vogel in Bijdr. Kon. Inst. 74 (1918) p. 195 enz.

voorloopig te bepalen tot die van Midden-Java. Het feit, dat er betrekkelijk nog zoo weinig van de bijzonderheden der Hindoe-Javaansche bouwkunst en de ontwikkeling daarvan vaststaat, doet ons die tweede mogelijkheid als den meest veiligen weg beschouwen. Zooveel is althans wel zeker, dat wij in Midden-Java een ouderen toestand voor ons hebben dan in Oost-Java. Daarmee bedoelen wij volstrekt niet, dat er in het Oosten van het eiland ook niet reeds zeer vroeg, gelijktijdig met Midden-Java, bouwwerken kunnen zijn opgericht; integendeel wij weten met vrij groote stelligheid, dat in de buurt van Malang reeds achttien jaren vóór de stichting van Kalasan een Agastya-heiligdom bestond [1]). Doch van wat er op het oogenblik over is, zijn de tempels van Midden-Java ouder dan die van Oost-Java, op misschien één uitzondering na [2]). Wij kunnen dus aan de Midden-Javaansche heiligdommen den ouderen en meer oorspronkelijken toestand waarnemen, en zullen dan later gelegenheid hebben om na te gaan, in hoeverre en in welke opzichten de Oost-Javaansche tempels afwijkingen doen zien. Intusschen dienen wij ons er rekenschap van te geven, dat het verschil in ouderdom niet zijn oorzaak vindt in een latere vestiging der culturen op Oost- dan op Midden-Java, doch veeleer hieruit te verklaren is, dat in het Oosten het centrum der latere Hindoe-rijken gelegen heeft en er daardoor aanleiding bestond steeds weer nieuwe tempels en heiligdommen te bouwen, zoodat het oude langzamerhand plaats maakte voor het nieuwe, terwijl op Midden-Java het algeheel te loor gaan van politieke en maatschappelijke beteekenis, sinds het begin der tiende eeuw, tengevolge had, dat er niets nieuws werd bijgebouwd en slechts de oude tempels bleven staan, als getuigen eener verdwenen cultuur. Hadden wij echter een vroeg Oost-Javaansch heiligdom over, bijvoorbeeld dien Agastya-tempel van Dinaja, dan is er alle kans, dat die er geheel zou hebben uitgezien als wat wij thans speciaal Midden-Javaansch noemen, behalve het mogelijke verschil in techniek, hetwelk het in het Oosten geliefde gebruik van baksteen, tegenover den op Midden-Java bijna algemeen toegepasten natuursteen, zou hebben meegebracht. Doch in het algemeen moet men in de Midden-Javaansche en de Oost-Javaansche kunst niet twee naar hun aard verschillende kunstuitingen zien, doch veeleer twee in tijd onderscheiden fases van één en dezelfde Hindoe-Javaansche kunst.

Wat nu Midden-Java aangaat, hebben wij het voordeel, dat juist hier de steenbouwtechniek reeds het voorwerp van een zeer nauwkeurig, zij het ook voorloopig, onderzoek is geweest, veel meer dan met den baksteenbouw van Oost-Java is geschied. Een tweede voordeel is, dat de Midden-Javaansche tempels min of meer beschouwd kunnen worden als

[1]) Zie hierboven pag. 42.

[2]) De Tjaṇḍi Goenoeng Gangsir, zie Hoofdstuk XIII.

één geheel vormend, daar ze immers alle uit een, naar verhouding korte, periode van grooten bloei dateeren. Dit moge het moeielijk maken in die Midden-Javaansche kunst zelve een bepaalde ontwikkeling vast te stellen, zij zal daarentegen als betrekkelijke eenheid een goede basis vormen, waarvan later het onderzoek van de Oost-Javaansche kunst met haar langeren duur en grootere verscheidenheid zal kunnen uitgaan.

Wij laten de beschrijving van den éénen stoëpa en de paar wihāra's, welke op Java gevonden worden, over aan de desbetreffende hoofdstukken, doch willen hier aangeven, hoe de groote meerderheid der tempelgebouwtjes, Çiwaïtische zoowel als Boeddhistische, er uit ziet. Zij bestaan uit drie onderdeelen, een soubasement, een hoofdgestel en een dak, welke alle drie van een meer eenvoudigen en van een meer samengestelden vorm kunnen zijn. Het klassieke profiel van een soubasement vertoont achtereenvolgens een gladde plinth, een klokvormig ojief en een halfrond, welke tezamen de basis vormen; dan een rechtopgaand hoofddeel, en eindelijk een kroonlijst. In het hoofdgestel zien wij datzelfde zich herhalen; ook hier vinden wij de basis met plinth, ojief en halfrond, dan den teerling en ten slotte de kroonlijst. De verhoudingen zijn natuurlijk anders; in den grond echter is de opzet van het profiel dezelfde in deze beide bouwdeelen. Verschillende banden kunnen tusschen ojief en halfrond het geheel van meer samengestelden aard maken; constant is altijd het voorkomen van een friesband onder de kroonlijst. Deze fries vormt, met het opstaande hoofddeel, de voornaamste plaats voor het ornament, terwijl de kroonlijst zelf zonder uitzondering voorzien wordt van antefixen, welke in hooge mate tot verlevendiging bijdragen en ook de hoeken duidelijker doen uitkomen. Dit klassieke profiel keert bijna steeds terug; intusschen is het niet zonder uitzondering slaafs overal gevolgd en zoo zullen wij bijvoorbeeld bij de Dièng-tempels zien, dat op plinth en ojief niet een halfrond volgt, doch een uitspringende band, terwijl dan boven het opstaande middengedeelte een tweede, geheel overeenkomstige, band den overgang vormt tot de kroonlijst. Het grondplan is vierkant, en wel doorgaans met uitsprongen naar de vier zijden, bestemd voor nissen; aan de voorzijde is de uitsprong dan van grooter afmeting en wordt zoodoende een vestibule gevormd, tot welker dubbele deur een trap toegang geeft. Van de inwendige vierkante ruimte loopt het gewelf pyramidaal, gewoonlijk trapsgewijs, omhoog. Gaan nu de uitsprongen zich aan alle zijden vergrooten, dan kan een grondplan in den vorm van een Grieksch kruis ontstaan; ook zal het dan mogelijk zijn aan de zij- en achterkanten in die uitsprongen afzonderlijke kapellen te maken, die, gelijk de vestibule, al dan niet van een eigen dak voorzien kunnen worden. Het dak rijst op in verdiepingen, telkens in kleiner formaat boven elkander den opzet van het eigenlijke tempellichaam, met

nisjes naar de vier zijden, teruggevend. Aan de hoeken worden veelal vier, eveneens steeds kleiner wordende, torentjes geplaatst, in welke ook de profileering van den tempel weder in miniatuur terugkeert. Bij enkele grootere gebouwen werd in de hoogere verdiepingen niet aan het vierkante grondplan vastgehouden, doch dit, ter verkrijging van de noodige afwisseling, vervangen door een achtkantig. Van het topstuk, dat het geheel bekroonde, zijn nergens meer dan fragmenten gespaard gebleven; veelal zal het, te oordeelen naar wat de hoektorentjes te zien geven, bestaan hebben uit een uitspringend kussen met hoog oploopende punt, welke nu eens aan den in Voor-Indië veel gebruikten vaasvorm, dan weer aan de kĕbĕn, een inheemsche vruchtsoort, schijnt te herinneren. Ook was zeer geliefd de zoogenaamde tjaitya-vorm, eigenlijk niet anders dan een kleine stōēpa, zich klokvormig verheffend op een lotuskussen en gedekt door een pinakel. Hoewel de naam «tjaitya» zich burgerrecht heeft verworven, zullen wij hem niet bezigen. Vooreerst achten wij hem misleidend, omdat het een bij voorkeur door de Boeddhisten gebruikte term is, en men licht kan meenen ook met een speciaal Boeddhistisch motief te doen te hebben. Daargelaten wat de voorgeschiedenis geweest is, gaat dat voor Java niet op; in het algemeen achten wij het ijdel, Çiwaïtische en Boeddhistische bouwdeelen of ornamenten te willen onderscheiden aan de Hindoe-Javaansche monumenten, gelijk wij die voor ons hebben. Het is zeer wel denkbaar, dat zulke ornamenten, enz. in het stamland bij voorkeur door een dezer beide gezindten gebezigd werden, het is niet onmogelijk, dat in een ons onbekende oudere fase der kunst op Java eenzelfde onderscheid te maken zou zijn geweest, maar de Hindoe-Javaansche kunst, welke wij kennen, laat geen onderscheiding van Çiwaïtische en Boeddhistische elementen meer toe. Daar komt nog bij, dat de term tjaitya ook onjuist is, omdat een door een inscriptie als «tjaitya» aangeduid monumentje op een Baraboedoer-relief, een geheel anderen vorm heeft. Wij zullen dus liever van «klokmotief» spreken.

Thans deelen wij het een en ander mede aangaande de bouwtechniek. Daarbij volgen wij het belangrijk onderzoek terzake door Van Erp, die zijn resultaten heeft nedergelegd in het (ongepubliceerd) rapport, uitgebracht in 1903, naar aanleiding van de restauratie van den hoofdtempel te Prambanan. Terecht wijst Van Erp op het groote belang van het technisch onderzoek, hetwelk liefst aan het artistiek onderzoek moet voorafgaan, daar immers in goede kunstuitingen constructie en ornamentatie samengaan, doch de eerste de basis vormt. Voorts is te verwachten, dat bij de reeds boven geconstateerde betrekkelijke eenvormigheid der Midden-Javaansche monumenten allereerst de techniek de gegevens aan de hand zal doen om een zekeren ontwikkelingsgang te onderkennen. Om

deze redenen zullen wij de resultaten van dit technisch onderzoek eenigszins uitgebreid dienen weer te geven.

De monumenten dan werden opgebouwd in stapelbouw; d. w. z. op de fundeering werd het gebouw laagsgewijze opgetrokken. Alleen de steenen van het schoone werk werden aan alle kanten, behalve de achterzijde, vlak behouwen. Tusschen de aan den dag tredende lagen werd een vulling gestapeld van ten ruwe rechthoekig behakte steenen. Alle ornamentatie bleef aanvankelijk achterwege en het gebouw werd met de vereischte profileeringen en met inachtneming van later noodige versieringen, vakverdeelingen enz. geheel volbouwd. Uitspringende pilasters, antefixen, palmetten, omlijstingen, inspringende paneelen, monsterkoppen en makara's, van dat alles werd de plaats in den eersten opzet reeds duidelijk aangegeven, doch het geheel bleef nog onversierd; dientengevolge werden alle bouwdeelen, die bestemd waren om geornamenteerd te worden, in lompe blokken met grooter uitstek dan later noodig zoo blijken, aangebracht. Een zeer treffend voorbeeld van deze werkwijze is te vinden in de Tjaṇḍi Asoe (zie Hoofdstuk XI).

Overal en algemeen werd stukbouw toegepast, d. w. z. de steenen werden als het ware één voor één in het werk gebracht en daar pasklaar gemaakt. Die van het schoone werk waren daarbij vermoedelijk wel tot vrij zuivere afwerking gekomen, maar eerst wanneer dit hooger was opgetrokken, ging de beitel er nogmaals overheen, om goede platte vlakken, zuivere banden, halfronden, ojieven en lijsten te verkrijgen; dat hier werkelijk steen voor steen werd opgebracht en passend gemaakt, blijkt ook uit het feit, dat tusschen de steenen der verschillende horizontale lagen bepaalde steenverbanden (tanden, inlatingen enz.) gebruikt werden, welker toepassing alleen mogelijk is bij een dergelijke werkwijze. De mortellaag in de horizontale en verticale voegen kreeg daarbij minimale afmetingen, ten einde niet hinderlijk te zijn in die gedeelten, welke later versierd moesten worden met beitelwerk. Hierbij dient echter in het oog te worden gehouden, dat de voegen later toch aan het gezicht onttrokken werden, want in het algemeen was waarschijnlijk alles, ook het ornament, bestemd om bedekt te worden met een laag stucco. Dat de dikte der mortellaag werkelijk heel gering moet geweest zijn, is duidelijk. Men zou wel kunnen veronderstellen, dat ze vroeger grooter geweest is dan ze zich thans voordoet, en dat verweering en uitspoeling van de mortel aanleiding heeft gegeven tot zakking der lagen, maar dan zou dat bij reliefs toch dadelijk aan het licht komen en dit is nergens opgevallen. In alle gaaf gebleven ornamenten is duidelijk zichtbaar, dat de voegen daar oorspronkelijk zeer geringe dikte hebben gehad en het is daarom aannemelijker, dat men op deze plaatsen zoodanig heeft gewerkt, dat de mortel onzichtbaar bleef. Zeer zeker zal de geringe dikte van deze mortellaag

ten nadeele geweest zijn van de bindkracht, te meer, daar hier en daar de steenen reusachtige afmetingen hadden. Op welke wijze die zware steenen goed in het mortelbed werden gelegd, is niet te zeggen; mogelijk werden ze met dunne latten van tijdelijke materialen (hout of bamboe) ondersteund. De binnenvulling achter het schoone buitenwerk bestond, zooals reeds gezegd werd, uit een volstapeling van ruw bekapte steenen; hier zijn de stukken aan geen bepaalde afmetingen gebonden en treffen wij groote blokken aan naast kleine vulstukken, alles zonder mortel en soms van zeer onregelmatige gedaante.

In het buitenwerk blijven de steenen van éénzelfde horizontale laag van nagenoeg gelijke dikte, de loopende en de stootvoegen respectievelijk ongeveer horizontaal en verticaal; maar gebiedend was deze eisch niet: er werd niet langs een metseldraad gemetseld en in de oploopende muurwerken zien we dikwijls de in ons oog zonderlingste afwijkingen. De dikte eener laag verloopt bv. geleidelijk tot grooter of kleiner afmeting, waardoor we oploopende voegen krijgen. Deze moeten dan hoogerop weer worden genivelleerd, wanneer een uit- of inspringende band dit eischt; immers de profileeringen, die de rustige horizontale, groote lijnen en slagschaduwen moeten geven in het plan, worden overal met de uiterste zorg en angstvalligheid in horizontale vlakken gelegd en zuiver afgewerkt. In gesloten binnenruimten, waar slechts een spaarzaam licht is en dus geen scherpe schaduwen waargenomen kunnen worden, werd deze eisch wel eens veronachtzaamd.

Elders verspringt de dikte van een laag plotseling, zoodat één steen reikt over een hoogte, waarover men daarnaast twee steenen vindt. Eindelijk, hoewel niet vaak, ziet men soms alle regelmaat verdwijnen en liggen de steenen naast elkander, zonder dat een spoor is terug te vinden van ordelijk verband. Denkt men zich nu nog bij al deze verscheidenheid de meerdere of mindere negatie van den eisch van verticale stootvoegen, dan is het duidelijk, dat deze werkwijze in onze, aan goede steenverbanden gewende, oogen dikwijls geen genade kan vinden.

Een bepaald steenverband, zooals onze bouwkunst bv. ook in den natuurlijken steenbouw kent (halfsteens, staand of Vlaamsch verband) is in dezen stapel- en stukbouw een onbekend iets. En toch hebben deze bouwmeesters de waarde van een goed steenverband met verspringende voegen wel degelijk gekend, want naast gevallen, waarin dit op erbarmelijke wijze is verwaarloosd, vinden wij voorbeelden, waarin een systematisch verspringen der voegen is toegepast. We behoeven om in dit opzicht contrasten te vinden niet eens verschillende objecten te vergelijken; we vinden die tegenstellingen in schier elken tempel terug. Opmerkelijk is het, dat dan de eerste opzet zich veelal kenmerkt door goed, degelijk werk, terwijl de bouwdeelen hooger op, die in een latere faze werden

voltooid, minder zorg verraden; een alleszins verklaarbaar feit overigens, wanneer we bedenken, dat vele dezer bouwwerken zoo omvangrijk waren, dat er tientallen van jaren mede gemoeid moeten zijn geweest.

Blijkt dus, dat een streng steenverband door de bouwmeesters niet werd toegepast, toch zien we den eisch van verspringende stootvoegen algemeen gehandhaafd. Zoo treffen we ook bij hoeken, hoewel weer zonder regelmaat, een consequente toepassing aan van staande tanden.

Het verband tusschen buitenwerk en ruwe binnenvulling is zeer verschillend. Bijna overal is hieraan eenige aandacht geschonken. Soms ziet men het buitenwerk tandsgewijze in de binnenvulling grijpen, waardoor een hecht geheel wordt verkregen en het vooroverkomen van dat buitenwerk, door aardbeving enz., wordt voorkomen; dit ingrijpend verband is dan veelal zoowel in verticale als in horizontale richting aanwezig. Op andere plaatsen echter zijn deze grondregels van een goede techniek schandelijk verwaarloosd en vormt het schoone buitenwerk als het ware een bekleeding, los tegen de ruwe binnenvulling geplaatst.

Hierboven was reeds eenige malen van het gebruik van mortel sprake, op welke zaak nog even teruggekomen moet worden, omdat tot voor kort algemeen de meening gold, dat de Hindoe-Javaansche monumenten werden opgebouwd uit los op elkander gestapelde steenen zonder bindmiddel. De herstellingen aan Tjaṇḍi Prambanan en de restauratie van Tjaṇḍi Pawon hebben evenwel duidelijk sporen aan het licht gebracht van specie. In eerstgenoemd geval was de bindkracht geheel verloren gegaan en werden de restes voornamelijk gevonden in de horizontale voegen; in de verticale had het doorsijpelende hemelwater nagenoeg alles weggevaagd. De specie werd alleen toegepast in het schoone buitenwerk, daar het binnenwerk te ruim was opgestapeld om de stukken aan elkaar te kunnen hechten. Op plaatsen echter, waar de opgaande muren niet al te dik waren, werd de specie over de geheele muurdikte gevonden; ruwe binnenvulling was daar eigenlijk ook niet aanwezig, daar de steenen van binnen nagenoeg even vlak waren afgewerkt als aan de buitenzijde. Bij Tjaṇḍi Pawon werd eveneens een bindmiddel gevonden, toegepast over de volle muurdikte, en bij enkele brokken muurwerk nog pakkend. Het gebruik van mortel bepaalde zich uitsluitend tot het hoofdgestel; in het soubasement werden er geen sporen van aangetroffen. Verder onderzoek, naar aanleiding van deze ontdekkingen bij andere tempels ingesteld, heeft ook daar specie doen vinden, zoodat thans als zeker kan worden aangenomen, dat bij alle monumenten mortel is toegepast in de hoogopgaande bouwdeelen, als het hoofdgestel, terwijl vermoedelijk in de lagere bouwdeelen, soubasementen, borstweringsmuren enz. het bindmiddel achterwege bleef. Het wekt verbazing, dat de onderstelling van het niet gebruiken van specie door de Hindoe-Javaansche

bouwmeesters zich zoo lang heeft gehandhaafd, waar toch overal de sporen werden aangetroffen van een grootschen baksteenbouw, waar men reeds lang wist, dat zij bindmiddelen in den vorm van pleisterwerk kenden en waar ten slotte de trachiet, het gewone materiaal van hun hardsteenbouwwerken, poreus en zeer toegankelijk voor de bindkracht van mortels is.

Behalve mortel werden nog andere middelen toegepast voor het geven van hechtheid en verband aan de steenconstructies, in den vorm van bepaalde steenverbindingen. Het meest voorkomende is: 1° het steenverband met inlatingen, hetwelk op bijna alle bouwwerken wordt aangetroffen. De inlating ligt 8 à 15 c.M. achter het voorvlak van den muur en is 1 à 3,5 c.M. diep; waar de steenen van geringer afmeting zijn, wordt ook de inlating kleiner. Als het voorvlak van den muur een hoek maakt, volgt ook de inlating het beloop, zoodat zij in den regel evenwijdig blijft gaan aan het voorvlak van het schoone werk. Verder worden nog gevonden: 2° steenverband met doorloopende, naar boven uitstekende tanden, welke tanden 1 à 3 c.M. hoog, 6 à 12 breed zijn en 3 à 15 c.M. liggen achter den voorkant van den muur, waarmede ze evenwijdig gaan en welks beloop zij in den regel volgen; 3° steenverband met onderbroken, naar boven uitstekende tanden, van dezelfde afmeting en ligging als boven, doch niet doorloopend maar in elken steen afzonderlijk aangebracht, terwijl bij steenen met groote lengteafmetingen één steen soms meerdere tanden vertoont; 4° steenverband met doorloopende afhangende tanden, afmeting als boven, en in het algemeen weer het beloop volgend van den voorkant van den muur; 5° steenverband met onderbroken afhangende tanden, afmeting als boven, en weder zoodanig, dat één steen van groote lengte meerdere tanden krijgen kan; 6° pennen en zwaluwstaarten, verband gevende in eenzelfde horizontale laag, van zeer verschillende afmetingen en varieerend van 6 tot 20 c.M. lengte; de pennen bestaan soms uit regelmatig bekapte stukjes trachiet, maar ook veelal uit daartoe uitgezochte stukjes riviersteen van langwerpig ronde gedaante; de zwaluwstaarten zijn uit den aard regelmatig bekapt en veelal met bijzondere zorg pasklaar gemaakt in de inkapping; ze zijn als een overblijfsel te beschouwen uit de houtconstructie en behooren eigenlijk in goede steenconstructie niet thuis [1]); 7° pennen, die zoowel in éénzelfde horizontale laag als tusschen twee opvolgende lagen verband geven, afmetingen als voren en eveneens zoowel in den vorm van behakte trachietblokjes als van stukjes riviersteen aangetroffen; ze liggen altijd op de stootvoeg van de onderliggende laag, terwijl soms daartusschen nog pennen gevonden worden, die enkel

[1]) Waar overal mortel werd gebruikt in de voegen, zijn natuurlijk ook deze pen- en zwaluwstaart-verbindingen daarmede volgezet.

verband geven tusschen twee op elkaar volgende lagen; 8° steenverband in den vorm van tanden in de stootvoegen, alleen voorkomend wanneer om de een of andere reden steenstukken van groote hoogte-afmeting gebruikt worden, metende als onder 2° aangegeven, en toegepast naast een der andere verbindingen (1°, 4° en misschien nog andere).

Al deze verbanden worden uitsluitend gevonden in het schoone werk; in de ruwe binnenvulling is nooit eenig verband. Een enkele zeer zeldzaam voorkomende verbinding, aan de houtconstructie ontleend, tusschen buitenwerk en binnenvulling in gevallen, waar zware lijstwerken een groot uitstek hadden, kan onbesproken blijven. Eigenaardig is het, dat nog in geen enkel bouwwerk overblijfselen zijn aangetroffen van toepassingen van ijzer of ander metaal voor verbindingen, ankers, enz. Omtrent de fundeering kan in het algemeen het volgende vastgesteld worden. De gebouwen zijn altijd op staal gefundeerd, wat, in aanmerking genomen den goeden vasten bouwgrond, voor de hand lag. In den regel is dit staal echter verbeterd, door het bovenste gedeelte, direct onder de eerste steenlagen, te voorzien van een ingeheide laag riviersteenen. De rolsteenen bleven alleen achterwege, wanneer plaatselijk een harde laag (wadas) werd aangetroffen, welker draagvermogen niet verhoogd behoefde te worden en waarin de steenen ook bezwaarlijk konden worden ingestampt. De dikte van de ingeheide laag bedraagt in den regel circa 1 à 1,5 M. In het algemeen ligt de onderzijde van het lichaam van den tempel op 1 à 1,5 M. onder het maaiveld; deze diepte wordt echter in sommige gevallen aanzienlijk en wel, wanneer een groot aantal tempels, tot één complex behoorende, in een bepaalde orde zijn geplaatst. Veelal vindt men dan één hoofdtempel (Sewoe) of meerdere op eenzelfde peil (Lara Djonggrang), omgeven door een ringmuur, die hoofdtempel of hoofdgroep scheidt van een reeks in regelmatige rechthoeken geplaatste tempeltjes van lagere orde. De buitenste rij kleine tempels is gebouwd op het natuurlijke maaiveld; de binnenrijen liggen naar den hoofdtempel toe op hooger peil en zoo gebeurt het dan, dat van deze laatste het tempelplein zoodanig is verhoogd, dat onder den grond 5 à 6 M. steenen onderbouw wordt aangetroffen, voordat de eigenlijke fundeering wordt bereikt.

Dit in den bodem verborgen liggende deel is altijd verticaal opgezet en heeft geen noemenswaardigen voorsprong buiten de eerste plintbanden van het soubasement. Natuurlijk is het onder den grond liggend deel aan de buitenzijde slechts ten ruwe behouwen, doch overigens is het, evenals het bovengrondsche deel van het bouwwerk, opgezet in zorgvuldig met sluitende voegen opgestapeld buitenwerk en een ruwe binnenvulling. Steenverbindingen als hierboven genoemd komen niet voor, omdat de opsluiting in den grond voldoende waarborgen geeft tegen

horizontale verschuivingen. De eerste bovengrondsche lagen vertoonen echter dadelijk die steenverbindingen, die verder tot den top van het gebouw consequent worden toegepast. In hoeverre ook mortel in den onderbouw werd gebruikt, is nog niet te zeggen; waarschijnlijk werd deze niet aangewend.

Voorts kan in het algemeen gezegd worden, dat de onderbouw der tempels (soubasement tot bovenkant fundeering) niet als een massief geheel werd opgetrokken. Bij verschillende tempels kon geconstateerd worden, dat in het midden een bouwkoker werd uitgespaard, zich uitstrekkende van den onderkant van den vloer der binnenkamer tot den bovenkant der fundeering. De wanden van dezen bouwkoker werden verticaal opgezet en liggen ongeveer te lood onder de binnentempelwanden. Bij kleine tempels is een overigens massieve onderbouw aangetroffen; bij een grooter grondplan waren ook in den verderen onderbouw spouwmuren toegepast ter besparing van materiaal. Als opvulsel werd gevonden een aanstamping van baksteenslag en riviersteen in zand, of ingestampte kalisteen in zand, of roode cement en trachietsteenslag.

Alle boven het soubasement gelegen bouwdeelen zijn in massief muurwerk opgetrokken. De opgaande wanden van het hoofdgestel zijn daarbij, afhankelijk van de hoogte, 1 à 2 M. dik. In het algemeen zijn de tempels geheel opgetrokken in trachiet. Intusschen wordt bij Tjandi Lara Djonggrang, Plaosan en Sadjiwan een zachte steensoort aangetroffen, die gebruikt is voor den onderbouw en hier en daar ook voor de hoogere bouwdeelen. Het is een zand- of mergelsteen, naar zijn oorsprong behoorende tot de neptunische, naar zijn structuur grofporeus. Deze steensoort is afkomstig van den heuvel van Ratoe Baka, waar ten Noorden van den zoogenaamden kraton uitgebreide groeven worden aangetroffen, die sporen vertoonen van een vroegere goed georganiseerde exploitatie; laagsgewijze ziet men er uitkappingen met vertikale wanden en verbonden door in de steenmassa uitgehouwen wegen en trappen. Het materiaal is gemakkelijk te bewerken; duidelijk is te zien, dat de steenen werden behouwen met de z. g. n. pĕtel. De duurzaamheid is aanzienlijk; alleen wordt het, aan het weer blootgesteld, zacht van oppervlak. In het inwendige van muren en in fundeeringen is de hardheid echter vrij groot, vandaar dat het op zoo ruime schaal bij bovengenoemde tempels gebruikt is voor binnenvulling; een enkele maal heeft de zorgeloosheid der bouwmeesters het ook wel voor een buitenversiering doen bezigen.

Terwijl nu bij de drie genoemde heiligdommen in ruime mate mergelsteen is toegepast, is bij de overige geen spoor er van te vinden. Uit dit feit valt de gewichtige conclusie te trekken, dat deze drie tempelcomplexen waarschijnlijk in een latere periode zijn tot stand gebracht

dan de overige. Wanneer men n.l. overweegt, dat voor het bekappen van den gemakkelijk te bewerken mergelsteen misschien een honderdste benoodigd is van den tijd, vereischt voor het rechthoekig bekappen van een trachietsteen, terwijl bovendien het vervoeren en in het werk brengen van de zooveel lichtere eerste steensoort, een aanzienlijke besparing van arbeid geeft, dan moet men aannemen, dat de bouw van die drie tempels plaats had, nadat de andere volbouwd of althans langdurig in bewerking waren; anders toch zou de bouwmeester ook voor deze laatste ongetwijfeld zijn toevlucht hebben genomen tot dit kostelijke, zoo goed voor het doel geschikte, materiaal, waarvan nog op den huidigen dag zulk een voorraad aanwezig is, terwijl bezwaren, verbonden aan transport over groote afstanden, al evenmin gegolden kunnen hebben. Bovendien moet de aanvoer van den steen uit één bron, zelfs al lag die op een heuvelrug, veel voordeel hebben opgeleverd boven den aanvoer van trachiet, die van alle windstreken moest komen en gezocht moest worden uit de alom verspreide veldkeien.

Voor het onderzoek van de fundeeringen wordt verwezen naar de beschrijving der afzonderlijke tempels; hier worde slechts vermeld, dat juist bij de drie, waar het gebruik van mergelsteen geconstateerd werd, de fundeeringen bijzonder zwaar en soliede bleken te zijn. Nog in een derde opzicht vertoonen deze drie, Lara Djonggrang, Plaosan en Sadjiwan een eigenaardigheid tegenover de andere, namelijk de kolossale steenformaten. Steenen van 600 K.G. werden aangetroffen in de tempelwanden van eerstgenoemd complex, op 20 M. hoogte boven het terrein. Mag in den tegenwoordigen tijd, nu allerlei krachtwerktuigen ons ten dienste staan, het verwerken van dergelijke steenen geen bezwaar opleveren, wij vragen ons af, hoe de Hindoe's, die vermoedelijk niet anders dan eenvoudige hefboomen en het hellend vlak hebben toegepast, die bebezwaren hebben overwonnen. Geen enkel der tot nu toe gevonden reliefs geeft eenige aanduiding omtrent de middelen, die hun daarbij ten dienste stonden. Hoogstwaarschijnlijk mag in elk geval in de toepassing van groote steenformaten bij de genoemde tempels een voortschrijden der techniek worden erkend, en zoodoende zou ook hierin een aanwijzing gelegen zijn voor de latere periode van den bouw dezer heiligdommen.

Het ornament der Javaansche tempels is te onderscheiden in constructief en sier-ornament [1]). Tot het eerste behooren in het algemeen die versieringselementen, welke deel uitmaken van het grondplan, het hoofdschema van het ontwerp van den architect, zooals pilasters, uit- en

[1]) Deze onderscheiding is gemaakt en beredeneerd door Brandes in Not. Bat. Gen. 1902, Bijlage XV.

inspringende banden, lijstwerken, ojieven, halfronden, antefixen, palmetten, nissen, klokken, andere dakornamenten, enz.; tot het tweede zijn te rekenen de vulling der paneelen van soubasementen, voeten en teerlingen, de verdere versiering van de vlakke palmetten en antefixen, friesbanden, tandlijsten, poort-, nis- en raamomlijstingen, binnenornamentaties enz. Gelijk reeds werd opgemerkt, werd het ornament eerst aangebracht, wanneer de tempel geheel volbouwd was. Wat aangaat het verband tusschen voegverdeeling en ornamentatie kan worden vastgesteld, dat de horizontale voegverdeeling rekening houdt met de vereischte uit- en insprongen van banden, lijstwerken enz., dus met de constructieve ornamentatie. De verdeeling is altijd een rationeele, d. w. z. een zoodanige, dat het materiaal onverzwakt blijft; slechts zelden wordt dit zóó verzwakt, dat later scheuring intreedt en in die enkele gevallen is het in den regel een gevolg van latere ornamentatie. De horizontale voegverdeeling houdt in 't algemeen geen verband met de sierornamentatie, de verticale noch met het constructieve noch met het sierornament. Dit is aan bijna elken tempel duidelijk waar te nemen en is een natuurlijk gevolg der werkwijze in stukbouw. Blijkbaar werden bij den arbeid geen uitvoerige werkteekeningen gebezigd, waarin een regelmatige voegverdeeling stond aangegeven, die bindend was voor de steenhouwers. Het deerde niet, dat de horizontale voegen verliepen; dit werd hoogerop, wanneer een horizontale lijst het eischte, wel weer in het reine gebracht. Intusschen zijn er uitzonderingen, waarin de verticale voegverdeeling wel degelijk verband houdt met de sierornamentatie, bijvoorbeeld in de soubasementen van de hoofdtempels van Lara Djonggrang, waar de architect de verticale voegverdeeling in het fries ontworpen heeft met inachtneming der latere decoratie.

Dit is van belang ten opzichte van de vraag, of de Hindoe-Javanen voor den bouw hunner tempels ontwerp-teekeningen hebben gemaakt. Natuurlijk moet van elk bouwwerk een goed doordacht plan hebben bestaan, waarbij een bestekteekening, zij het ook op kleine schaal, niet ontbroken kan hebben. Doch verder zou hun werkwijze, de stukbouw, de verwaarloozing van den eisch eener regelmatige voegverdeeling, doen denken, dat buiten een grondplan en de noodzakelijke doorsnede en aanzichten, in het algemeen geen uitvoerige werkteekeningen werden gemaakt. In een geval, als te Lara Djonggrang werd geconstateerd, dient daarentegen het tegendeel te worden aangenomen; het zou onmogelijk geweest zijn de soubasementen van deze gebouwen op te trekken zonder uitvoerige werkteekeningen van de friezen, waarin voegverdeeling, ornamentatie enz. van te voren waren vastgelegd.

Het voorkomen van stucco op de Hindoe-Javaansche tempels is een vaak geconstateerd feit; de bedoeling er van schijnt echter niet overal dezelfde geweest te zijn. Toen men op Baraboedoer de restes van een

pleisterlaag aantrof, kon men veronderstellen dat deze, indien zij eenmaal alles bedekte, niet zou zijn aangebracht door de bouwmeesters zelve. Hierbij gold de overweging, dat door het aanbrengen van een laag stucco noodzakelijk het reliefwerk en de beelden moesten worden gedefigureerd; waar de verhoudingen vóór het aanbrengen der pâte correct zijn, moeten deze vooral bij reliefs van niet te groote afmetingen aan juistheid en schoonheid verliezen, wanneer een pleisterlaag van ongeveer 0,4 m.M. dikte daarop wordt gelegd. Omdat verder het beeldhouwwerk op Baraboedoer overal het stempel draagt van met zorg te zijn voltooid, werd de veronderstelling geopperd, dat de pleisterlaag zou zijn aangebracht niet door de beeldhouwers zelve, maar door een later geslacht, dat daardoor trachtte de hinderlijke vlekken, gevolg van atmosferische invloeden, en te sterk sprekende voegen, aan het oog te onttrekken.

Hoe dit ook zij, bij Tjandi Kalasan is de toestand in elk geval geheel anders. Daar blijkt de beeldhouwer allerlei details niet te hebben afgewerkt, met het kennelijk doel ze te doen uitvoeren door den stukadoor. Waar de pleister is afgevallen, zien wij dus dat bv. haar, kleeding, versierselen enz. van beelden slechts onvolledig zijn uitgebeiteld, in contour met weinig sprekende lijnen, vlak en zonder ornament; waar het werk van den stukadoor nog aanwezig is, heeft deze al die onderdeelen naar den eisch van den stijl geornamenteerd, en enkele, bv. halskettingen en ringen, zelfs uitsluitend in stucco aangebracht. Eveneens werden de ornamenten slechts flauw uitgebeiteld, in ronde lijnen en met weinig relief, waarop de stukadoors het werk verlevendigden en rehausseerden en de fijne details geheel in pleister maakten. Bij het ontwerpen van het beeldhouwwerk is dan reeds dadelijk gerekend op de hulp van den stukadoor. Op vlakke posten en gladde pilasters zien wij duidelijk twee lagen, een hechtlaag van lichte kleur en met groot kalkgehalte, en een deklaag, donkerder van tint en veel scherp kiezelzand bevattend. De gezamenlijke dikte der lagen is 4 à 5 m.M. Op het ornament is als regel één enkele laag aangebracht van licht-geelgrijze kleur. De stucco is steenhard en heeft elf eeuwen den tand des tijds kunnen weerstaan; bij nauwlettend toezien is overal de vaardige hand van den boetseer-kunstenaar te ontwaren.

Ook op andere tempels is de pleister aangetroffen; nergens echter kan zij uit technisch oogpunt de vergelijking met Kalasan doorstaan, of is ze met zulk een artistieke virtuositeit aangebracht. Zelfs zeer minderwaardig werk wordt bij latere bouwwerken gevonden, hetzij dit verschijnsel moet worden toegeschreven aan slecht ontwikkelde techniek, hetzij aan terzake toevallig onkundige architecten, hetzij aan achteruitgang van de kunstvaardigheid der stukadoors.

Verschillende kleuren zijn er gevonden, behalve het reeds genoemde geelgrijs, bijvoorbeeld ook warmrood en goudgeel. Het ligt voor de hand,

dat de bij Oostersche volken zulk een rol spelende polychromie ook hier wel zal zijn toegepast; de gebruikte stoffen schijnen dan niet zoo kleurhoudend te zijn als bij verschillende Grieksche tempels. Daaruit zou kunnen voortspruiten, dat zelfs de op Java in den grond gevonden fragmenten geen duidelijke sporen van kleuren meer dragen. Het is mogelijk, dat ook eenig verband gezocht moet worden tusschen stuccowerk en polychromie. Evenals bij de oudste Grieksche monumenten het gebruik van poreuzen kalksteen en trachiet, welke materialen het opbrengen van kleurstoffen niet gedoogden, aanleiding gaf tot het aanbrengen van een geschikten kleurgrond in den vorm van witte stucco, zoo kan ook op Java de pleisterkunst daaraan hare toepassing te danken hebben; bij de jongere Grieksche tempels verdween het consequent gebruik van stucco, toen een beter materiaal, het marmer, de poreuze bouwstoffen verving en het direct aanbrengen van kleurstof toeliet; op Java echter lag geen ander materiaal voor de hand dan trachiet.

Ongetwijfeld samenhangend met het beschikbare materiaal is de eigenaardigheid, dat in de Hindoe-Javaansche kunst losse zuilen en kolommen geheel ontbreken. De steenen moesten uit rivierbeddingen verkregen worden en gezocht worden onder hetgeen vulcanische uitbarstingen overal hadden rondgespreid; lange stukken, die zich voor zuilen eigenden waren daarbij zeldzaam. Men is er echter ook niet toe gekomen de zuilen uit verschillende stukken op te bouwen. Een tweede typische eigenaardigheid is de boogconstructie. Eigenlijke bogen met straalvormige voegen moesten uit hoofde van den daaraan verbonden zijdelingschen druk in een zoo vulcanisch land vermeden worden; bij de eerste de beste aardbeving zouden de gevolgen noodlottig zijn geweest. De bogen werden dus uitsluitend in horizontale lagen opgetrokken, waardoor alleen verticale druk ontstond en het uitvallen of scheuren van enkele steenen geen afbreuk deed aan den samenhang van het geheel. Uit het gebruik van dit soort bogen en de afwezigheid van zuilen vloeit de onmogelijkheid voort om groote boog- of gewelf-constructies op te trekken. Op deze wijze is de neiging te verklaren om de groote monumenten te doen uiteenvallen in tempelgroepen, en, waar aan één gebouw een monumentaal karakter moest worden gegeven, dit doel te bereiken door het hoofdvertrek te omringen door zijkapellen, welke afzonderlijk gedekt konden worden.

Tempels en tempelgroepen waren doorgaans omgeven door ringmuren. Men zou dus mogen verwachten, dat ook min of meer monumentale poorten niet zullen hebben ontbroken. Inderdaad is het zeer waarschijnlijk, dat ook op Midden-Java gapoera's tot de tempel-enceintes toegang hebben gegeven en het zal wel aan het toeval moeten worden toegeschreven, dat er geen enkele over is. Op Oost-Java zijn er eenige

gespaard gebleven en worden ook bij de tempelbeschrijvingen van den Nāgarakrĕtāgama zulke poorten vermeld. Te zijner tijd zullen wij die Oost-Javaansche gapoera's behandelen; zij gelijken slechts zeer weinig op de bekende gapoera's van Zuid-Indië. Voor zoover zij dus als voortzettingen van Midden-Javaansche poorten te beschouwen zijn, zullen ook die laatste weinig of geen punten van vergelijking met de Zuid-Indische geboden hebben. Van hun uiterlijke constructie is niets zekers te zeggen.

Bij onze bespreking van de gegevens aangaande de afkomst der Midden-Javaansche kunst noemden wij reeds eenige harer typische kenmerken, in de eerste plaats de overheersching van de horizontale lijnen, verder het vierkante grondplan, het dak in verdiepingen enz. Ook gaven wij reeds de karakteristieke profileering aan. Thans rest ons nog op eenige typisch Hindoe-Javaansche ornament-motieven te wijzen. Alle zijn ook in Voor-Indië terug te vinden en dus stellig geen scheppingen der Javaansche bouwmeesters, maar de wijze, waarop die motieven gebruikt en ontwikkeld zijn, is wèl Javaansch.

Vooreerst vermelden we een tweetal ornamenten, die nu wel niet zulk een bijzondere rol spelen in de Hindoe-Javaansche kunst, maar die toch waard zijn juist in dit hoofdstuk even genoemd te worden, daar zij eveneens worden aangetroffen bij Drawidische gebouwen. Wij bedoelen de toepassing van pilastertjes aan de opstaande bouwdeelen van den tempel, en het gebruik van leeuwen en olifanten als dragers. Vervolgens wijzen wij op het reeds even besproken klok-motief, den kleinen stōēpa, die ter bekroning van daken en dakonderdeelen verreweg het meest geliefde ornament was, in min of meer slanken klokvorm, rustend op een lotuskussen, dikwijls voorzien van een band om het midden, en gedekt door een hoogen pinakel. Een zeer voorname plaats neemt verder bij de versiering van paneelen en vlakken het motief van de recalcitrante spiraal in, hetwelk men zoowel liggend als klimmend vindt toegepast. Het gaat uit van een slank uitgeschoten rank, die zich in een sierlijke bocht tot spiraal kronkelt, maar juist als zij haar tweede wenteling zal beginnen dik aanzwelt en zich den anderen kant uitwendt, om spoedig daarop zich veelvuldig te verjongen en dat spel in steeds kleiner afmetingen voort te zetten, tot de geheele ruimte gevuld is. [1])

Het alles overheerschende ornament is intusschen buiten twijfel de kāla-makara. Aan ingangen, nissen, trappen, lijsten, bekroningen, kortom overal, waar maar gelegenheid is tot toepassing, wordt het aangetroffen. De beide samenstellende deelen, kāla en makara, zijn ook afzonderlijk in gebruik. De kāla-kop of banaspati, ook monsterkop genoemd, is,

[1]) Zie Brandes' definitie, Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 25.

zooals wij hem op Java vinden, een gestileerde leeuwenkop en face, met groote uitpuilende oogen, breeden neus en bovenlip, slagtanden aan weerszijden; dikwijls ook nog een klauw aan elken kant er naast. Deze aan het dier ontleende deelen zijn doorgaans vrij duidelijk, de rest, bijvoorbeeld de andere tanden, de lijnen van wenkbrauw en voorhoofd, de manen, gaat bijna altijd over in bloem- en blad-ornament, gelijk dat ook wel met den geheelen kop gaat geschieden, wanneer deze gebezigd wordt als het zich telkens herhalend hoofdmotief van een paneel-versiering. Het verloop der lijnen wordt dan zóó sterk, dat in de jongere representanten van bedoeld ornament het oorspronkelijk monsterkop-motief nog slechts terug te vinden is, als men zich aan de hand van de tusschenliggende fazes rekenschap vermag te geven van de geschiedenis, die het heeft doorloopen. De makara is in de beeldende kunst een vischolifant, een wezen met visschelichaam en olifantskop; op Java wordt uitsluitend de kop als ornament gebezigd, waarnaast een enkele maal een paar pooten zichtbaar zijn; het denkbeeld van een visch heeft men dus geheel laten varen. De kop vertoont altijd een wijd opengesperden bek met naar boven omgekruldę slurf; de tanden, waarbij twee slagtanden, zijn steeds duidelijk te zien. Spleetoogen, kleine oortjes en naar beneden gebogen horens, als die vån een ram, ontbreken zelden. Tegen het uiteinde van de slurf is doorgaans een lotusbloem aangebracht, waaruit een dik zaadsnoer afhangt, terwijl uit den geopenden muil een of andere figuur van dier of mensch, bij voorkeur een leeuwtje, halverwege te voorschijn komt. Ook de makara is op allerlei wijzen vervormd en verloopen en neemt vormen aan, waarin het origineel ter nauwernood te herkennen is. De Indische kunst houdt gaarne aan haar oude motieven vast, doch wijzigt en vervormt ze tot in het oneindige [1]).

Kāla en makara kunnen een gelijksoortige rol vervullen, bijvoorbeeld waar ze als spuier worden toegepast; komen zij als zoodanig aan eenzelfde heiligdom voor, dan gebruikt men bij voorkeur de monsterkoppen boven en de makara's beneden. De belangrijkste rol spelen intusschen deze beide motieven, waar zij tot één kāla-makara-ornament gecombineerd zijn. Zoo vindt men den monsterkop boven aan de trapvoluten, welke beneden in een makara eindigen. Het meest op den voorgrond treedt dit ornament, als het bij tempelingangen en nissen is gebezigd; boven den ingang of nis prijkt dan in het midden de kāla-kop, links en rechts aan de benedenzijde een naar buiten gekeerde makara. De geschiedenis

[1]) Het makara-ornament is vooral bestudeerd door Brandes. Men zie diens artikelen «Een fraaie variatie van het olifantsvisch of makara-ornament» in Not. Bat. Gen. 1902 Bijl. VI, «Bijschrift bij foto's van oudheden in het Djambische», Tijdschr. Bat. Gen. 45 (1902) p. 128—133, «De makara als haartressieraad», Tijdschr. Bat. Gen. 48 (1906) p. 21—36.

van dit ornament staat nog allerminst vast; zelfs is er twijfel geopperd, of het eigenlijk wel kāla-makara mag heeten en niet veeleer, in verband met een overeenkomstig verschijnsel in Achter-Indië, een garoeḍa-nāga-motief.[1]) De kwestie is te ingewikkeld om in dit kort bestek behandeld te kunnen worden, te minder, waar ze voor het motief, zooals het op Java voorkomt, van zeer ondergeschikt belang is. Immers hoe ook het ontstaan van deze ornament-combinatie buiten Java gedacht moet worden en wat ook in verwante kunstuitingen elders gevonden moge worden, op het eiland zelf is het motief zonder eenigen twijfel bedoeld als te zijn samengesteld uit den leeuwenkop en den vischolifant. Vergelijking met echte, losstaande leeuwen (die trouwens, daar zij niet op Java in natuurstaat aangetroffen worden, eveneens zeer gestileerd en weinig natuurgetrouw weergegeven worden) en makara's in de verhalen op de Baraboeḍoer-reliefs, geeft daaromtrent de meest volkomen zekerheid. Er is dus alle aanleiding om in elk geval op Java dit motief, hetwelk in zekeren zin de geheele Midden-Javaansche kunst beheerscht, het kāla-makara-ornament te blijven noemen.

Ten slotte dient reeds hier de aandacht te worden gevestigd op de rol, die het Midden-Javaansche ornament speelt in den architectonischen opzet van het monument. Het is daarmede in organischen samenhang en vormt zoodoende een harmonisch geheel, waarbij de toepassing van het ornament de bedoeling van den bouwmeester onderstreept, bijvoorbeeld een klimmend motief het omhoog rijzend karakter van posten of pilasters ondersteunt, een breede, liggende decoratie de dragende functie van een tempelvoet accentueert. In de Oost-Javaansche kunst zullen wij dat anders zien worden: daar wordt het ornament langzamerhand los van de architectuur, vervult geen rol meer in de bouwkundige functies en wordt het als het ware van buiten tegen het monument aangezet.

Na deze opmerkingen van algemeenen aard kunnen wij thans de tempels en tempelgroepen van Midden-Java in afzonderlijke beschouwing nemen. Wij zullen daarbij trachten ons zooveel mogelijk aan de chronologische volgorde te houden.

Litteratuur.

Uit hoofde van den uiteenloopenden inhoud van dit hoofdstuk, is de litteratuur gemakshalve telkens in voetnoten aangegeven.

[1]) Deze theorie is vooral verdedigd door Groneman in zijn verschillende publicaties.

HOOFDSTUK V.

Oudste Çiwaïtische tempels. De Diëng.

Op West-Java zijn, zooals wij zagen, enkele inscripties de eenige sporen van de oudste Hindoe-kolonisten, die daar vertoefd hebben, maar waarvan het zelfs nog niet volkomen zeker is, of ze er wel heel lang gevestigd zijn gebleven. Op Midden-Java eerst wordt het anders: daar geven de resten van tempelgebouwen het bepaalde bewijs van een blijvende kolonisatie.

Het alleroudste overblijfsel is intusschen ook op Midden-Java niet anders dan een inscriptie in Pallawa-schrift. Zij is aangebracht op een rots, nabij de bron Toek-Mas, in het gebied der desa Lëbak, Noord-Oostelijk van Magëlang, aan den voet van den Mërbaboe. Het is maar één regel schrift, waarboven een zestiental emblemen zijn uitgebeiteld; o. a. rad, schelp, drietand, waterkruik, dolk, bijl, messen, en vier lotus-rozetten. De inhoud der inscriptie op zichzelf is weinig belangrijk; zij behelst slechts in een Sanskrit-strofe een verheerlijking van de, klaarblijkelijk als heilig water geldende, bron, maar geeft geen verklaring omtrent de beteekenis der emblemen, noch omtrent de aanleiding tot, of den tijd van, haar ontstaan. Aangaande dit laatste moet men uitsluitend afgaan op de schriftsoort: men heeft die zoowel op ongeveer 500 gesteld, zoodat dit opschrift zich nauw zou aansluiten bij de West-Javaansche, als een anderhalve eeuw later, waardoor het zou naderen tot het zoo dadelijk te behandelen, in A.D. 732 (654 Çāka) gedateerde, opschrift van Tjanggal. In elk geval echter is het Pallawa-schrift van Toek Mas ouder dan dat van Tjanggal en vormt het dus het oudst bekende gedenkteeken der Hindoe-beschaving op Midden-Java.

Tjanggal is de naam van een gehucht, Zuidelijk van Moentilan, niet ver van de Jogja'sche grens gelegen. Hier verheft zich de Goenoeng Woekir, met de overblijfselen van een tempel; gelijk in deze geheele omgeving op de daartoe geschikte heuvels heiligdommen, en wel, voor zoover blijkt, bepaaldelijk Çiwaïtische heiligdommen, hebben gelegen. Het is Hoepermans, die er een onderzoek naar heeft ingesteld; hij vermeldt echter slechts zeer droevige restes: op den Goenoeng Sari, de Noordelijkste, lagen nog allerlei geornamenteerde en gladde tempelsteenen en was een breede trap uit datzelfde materiaal aangestapeld, terwijl deze

plek ook de plaats van herkomst van het grootste deel der beelden op het controleurserf te Moentilan zou zijn. De Bĕdali droeg, behalve een klaarblijkelijk van een bouwwerk afkomstig fragment, nog slechts eenige beelden: een Doergā, een Çiwa-Goeroe, een Nandi, en voorts een voetstuk met lotuskussen. Op den Singabaron, het meest Zuidelijk gelegen, was nog maar vier jaar vóór de komst van den onderzoeker de bouwval, die er stond, opgeruimd door het kamponghoofd, om de steenen voor zijn nieuwe huis te kunnen gebruiken; een zeer mooie zittende leeuw, een Nandi, eenige neuten, een paar lingga's waren het voornaamste, dat nog van het verdwenen heiligdom restte.

Op het groote plateau van den Woekir was het nog iets beter: daar konden nog eenigermate de fundamenten van het tempelgebouw onderkend worden, en in het midden daarvan de tempelput. Een zeer groote en fraaie yoni was daar in gevallen; de ingang kon geconstateerd worden aan de Oostzijde, vanwaar men een heerlijk gezicht op den Mĕrapi had [1]). Het terrein was verder bezaaid met allerlei tempelsteenen; ook stonden er een groote steenen bak, een voetstuk met lotuskussen, een Doergā, een nandi, een paar Gaṇeça's. De beelden worden geroemd als «zeer fraai en fijn gebeiteld».

Sporen van een ringmuur omgaven het tempelterrein, en bij den ingang daarvan werd in 1879 een beschreven steen gevonden, welke het heiligdom, dat hier gestaan heeft, tot een der merkwaardigste van Midden-Java stempelt. Die inscriptie toch, in 25 regels Pallawa-schrift, vermeldt in Sanskrit-strofen, dat in het Çāka-jaar 654 koning Sañdjaya hier een lingga heeft laten oprichten. Er is dus alle reden om te veronderstellen, dat die lingga geplaatst is geweest in de groote yoni van den tempelput, en dat de ruïnes op den Woekir de overblijfselen zijn van Sañdjaya's lingga-heiligdom, hetwelk dan het oudste bouwwerk van Java zou zijn, want de inscriptie in kwestie is de vroegst gedateerde oorkonde van het geheele eiland, en op één uitzondering na zelfs van den Archipel. De mogelijkheid blijft natuurlijk bestaan, dat die ruïnes afkomstig waren van een latere vernieuwing van het heiligdom; thans zijn ze geheel verdwenen en daarmede is deze kwestie van slechts academisch belang geworden. Wellicht zou een opgraving, na de voorloopige onderzoekingen van Van Aalst in 1899, nog een en ander aan het licht brengen en tevens gegevens aan de hand doen voor de beoordeeling van den ouderdom der overblijfselen. Maar vast staat in elk geval, dat wij op den Goenoeng Woekir een van oudsher geheiligde plek betreden.

De inscriptie van Sañdjaya is, zooals wij in Hoofdstuk IV zagen, ook het

[1]) Hoepermans zelf zegt: «Westkant», wat klaarblijkelijk, in verband met het gezicht op den Mĕrapi, een verschrijving is.

eenige op Java aangetroffen stuk, waaruit blijkt, dat de afstammelingen der Hindoe-kolonisten zich bewust waren van het land hunner afkomst; immers er wordt gesproken van het op Java gevestigde allerheerlijkste miraculeuse Çiwa-heiligdom, «overgebracht van den in 't gezegende land Koeñdjarakoeñdjadeça gevestigden stam», uit het Zuidelijk deel van Voor-Indië dus. Waar nu dit stamheiligdom, dat men zich ongetwijfeld heeft voor te stellen als opgericht voor een door de oorspronkelijke kolonisten medegebracht beeld of ander hoogheilig voorwerp, zich precies bevonden heeft, staat er niet bij en men is dus vrij er overal naar te zoeken (o. a. is de Diëng wel genoemd in dit verband); doch de vermelding er van juist op deze oorkonde van den Woekir maakt het onzes inziens lang niet onwaarschijnlijk, dat dit de plek is van het stamheiligdom, en koning Sañdjaya zijn lingga in of bij dezen heiligen bodem heeft doen plaatsen. Mocht dit zoo zijn, dan zouden de ouderdom en de belangrijkheid van den tempel op den Woekir nog aanmerkelijk stijgen, en het des te meer zaak zijn, door een opgraving na te gaan, wat er nog van terug te vinden is.

Inmiddels zullen hier ook in het gunstigste geval slechts fundamenten en losse fragmenten kunnen worden aangetroffen; het gebouw zelf is voor goed verdwenen. Zoeken wij naar de oudste nog bestaande Midden-Javaansche monumenten, dan moeten wij onze blikken naar elders richten, en wel in de eerste plaats naar den Diëng, den alouden Dihyang, die blijkens tal van inscripties vermaard was sinds de negende eeuw, en waarvan ook tot de Chineesche berichtgevers de faam was doorgedrongen, indien althans Groeneveldt gelijk had met in het Lang-pi-ya, het bergdistrict waarheen, volgens de nieuwe geschiedenis der Tang-dynastie (A. D. 618—906), de Javaansche koning zich dikwijls begaf om naar de zee te zien, den Diëng te herkennen [1]).

Het Diëng-plateau en zijn omgeving heeft in de negentiende eeuw sterk de aandacht getrokken, vooral om zijn natuurhistorische merkwaardigheden, de solfataren en het beruchte Doodendal. De eerste bezoeker, van wien een beschrijving bewaard gebleven is, kwam er echter uitsluitend voor de oudheden, het was Cornelius, die van Raffles in het najaar van 1814, na beëindiging van het Baraboedoer-onderzoek, de opdracht ontving tot een opname van de archaeologische overblijfselen in deze streken. Hij vond er den toestand heel anders dan die thans is; niet alleen was het laagste gedeelte van het aan alle kanten door bergen ingesloten plateau in een meer herschapen, maar daar omheen groeiden nog allerlei boomen en struiken, die de ruïnes ten deele aan het oog onttrokken: een groot verschil dus met de kale bergvlakte van tegen-

[1]) Notes p. 14—15. Verg. hierboven pag. 46.

woordig. Een deel der tempelrestes is dan ook noch door Cornelius, noch door de eerstvolgende bezoekers opgemerkt; ook schijnt het, dat de eene reiziger wel eens naar andere gebouwtjes werd gebracht dan de andere, en daar de inlandsche gidsen ook wel zelfde namen aan verschillende tempeltjes blijken te hebben gegeven, is het niet gemakkelijk uit die oude berichten op te maken, wat de onderzoekers eigenlijk voor oogen hebben gehad. Aan Cornelius' uitgebreid verslag zullen wij zoo straks enkele bijzonderheden kunnen ontleenen en er meer partij van pogen te trekken dan zijn lastgever; Raffles immers heeft er voor zijn History weinig of geen gebruik van gemaakt, doch is afgegaan op de gegevens, die kap. Baker hem, na een opname in het volgende jaar, verschafte; niet ten onrechte trouwens, want Cornelius' mededeelingen zijn in allerlei opzichten verre van betrouwbaar gebleken. Van de volgende bezoekers, wier beschrijvingen voor onze kennis van de oudheidkundige overblijfselen van belang zijn, noemen wij resident Domis in 1825 en Ds. Buddingh in 1839; daarna maakte zich vooral de bekende natuuronderzoeker Junghuhn verdienstelijk, die tot driemaal toe op het plateau vertoefde (1838, 1840 en 1845) en er in slaagde verschillende tot dusver onopgemerkt gebleven bouwwerken aan het licht te brengen; weer later gaf Brumund zijn uitnemende beschrijvingen. De Diëng begon zoo langzamerhand, niettegenstaande de bezwaarlijke reis er heen, tot de meest bekende (zij het dan ook oppervlakkig bekende) oudheden-complexen van Java te behooren; en toen dan ook Van Kinsbergen zijn reis over het eiland ondernam tot fotografische opname der voornaamste oudheden, vormde het Diëng-plateau een der hoofdpunten van zijn programma. Aan zijn verblijf in 1865 heeft de Diëng nog meer te danken dan eenige voortreffelijke foto's; ten behoeve van zijn werk moest hij zorgen voor een afwatering van het plateau, zoodat althans het gedeelte, waar zich tempels bevonden, droog kwam te liggen, en moest er eveneens eenige ontgravingsarbeid worden verricht. Daar het bleek, hoeveel overblijfselen er nog onder den grond te vinden waren, werden ook na zijn vertrek de opgravingen van regeeringswege door waterstaats-ambtenaren voortgezet, en wel met tusschenpoozen tot 1878, toen het stuk van het plateau, waar nog restes te verwachten waren, voor het grootste deel was onderzocht. Na dat jaar bleek echter de schaduwzijde van wat er geschied was: met den afloop der werkzaamheden hield ook het toezicht op en het gevolg daarvan was niet alleen, dat de waterafvoer opnieuw in het ongereede raakte en het plateau voor een goed deel weer onder water kwam, maar ook dat de omwonende bevolking, door niets gestoord, een dankbaar gebruik ging maken van al die fundamenten en steenen, welke door de goede zorgen van de ontgravers van de hen tot dusver beschermende aardlaag ontdaan waren. Meer dan elders heeft op het Diëng-plateau de verwaarloozing der oud-

heden ergerlijke vormen aangenomen, en het heeft ook niet gebaat, dat de pasanggrahan-houder ambtshalve met het toezicht op de Hindoe-overblijfselen werd belast. Zelfs toen reeds lang de Oudheidkundige Commissie was ingesteld en de belangstelling in de oudheden was toegenomen, kon men op den Diëng de bevolking lustig bezig zien met het weghalen van nog in situ liggende steenen en het bevuilen der nog overeind staande tempeltjes. De afgelegenheid van het terrein heeft natuurlijk het uitoefenen van deugdelijke contrôle bemoeielijkt en verklaart veel; maar de geschiedenis van het Diëng-plateau blijft toch een treurige waarschuwing tegen het blootleggen van oudheden, die men niet in staat is voldoende te beschermen.

Ook wat betreft de beschrijving dezer merkwaardige overblijfselen, heeft het laatste deel der negentiende eeuw niet beantwoord aan wat het eerste zou doen verwachten. Uit het jaar na Van Kinsbergen's werkzaamheid hebben we nog de berichten van Friederich en Hoepermans, waarvan vooral het laatste waarde heeft als samenvatting van wat er toen ter tijd aan bouwwerken te vinden was. Van de nieuwe opgravingen zijn slechts korte verslagen verschenen, die intusschen verdienstelijk zijn verwerkt in Veth's Java. Een goede doch beknopte oudheidkundige beschrijving van de gebouwen op den Diëng is echter pas gegeven door Van Erp in 1909, nadat Brandes in 1902 uitvoerig een der heiligdommen, de Tjaṇḍi Bima, had behandeld. Eindelijk werd in 1911 het Diëng-onderzoek opnieuw opgevat door de Oudheidkundige Commissie, en met kleine onderbrekingen tot 1916 onder toezicht van Leydie Melville voortgezet, zoodat thans over heel wat gegevens aangaande het terrein en hetgeen daarop nog wordt aangetroffen, kan worden beschikt. Verwerkt of gepubliceerd zijn die gegevens intusschen nog niet, en wij hebben ons dus nog te bepalen tot de incidenteele mededeelingen over den voortgang van het onderzoek in de Oudheidkundige Verslagen. Een stelselmatige ontgraving van het geheele plateau is thans in voorbereiding.

Voor wij nu ons overzicht van de oudheden op den Diëng aanvangen, moet een enkel woord over de dateering voorafgaan. Er bestaat in de Javaansche kunstgeschiedenis een soort van axioma, dat de tempeltjes van den Diëng de oudste voortbrengselen der Hindoe-Javaansche kunst zijn, een bewering die, als elk rechtgeaard axioma, geen bewijs schijnt te behoeven. Het is echter toch wenschelijk ons niet te vergenoegen met een slaafs aanvaarden van deze opvatting, doch ons er rekenschap van te geven, waar zij op kan berusten. Dat op den Diëng een zeer oude vestiging bestaan heeft, staat wel vast: op een rotswand vindt men in roode letters een Pallawa-inscriptie geteekend, die weliswaar onleesbaar is geworden, maar waarvan de schriftsoort toch voldoenden waarborg geeft voor het bekend zijn van het plateau in de vroegste tijden van

de Midden-Javaansche Hindoe-cultuur. Op eenige schreden afstands echter staat op een tweede rots het jaartal 1132 (= A.D. 1210), waardoor even onomstootelijk vaststaat, dat vijf eeuwen na de Pallawa-inscriptie de Diëng ook nog bekend was. A priori is er dus niet de minste reden om de bouwwerken juist aan de alleroudste periode toe te schrijven. Evenmin mag men dit afleiden uit de eenvoudige bouwvormen, hier gebezigd; dat zou opgaan bij een oorspronkelijk Javaansche, zich op het eiland ontwikkelende, bouwkunst, maar zeker niet bij een kant en klaar van elders meegebrachte architectuur, en dat nog te minder, waar wij in de Tjaṇḍi Kalasan, reeds in 778 gewijd, een voorbeeld voor oogen hebben, hoe een der alleroudste Javaansche heiligdommen uitmunt door hoogontwikkelde bouwvormen en fijnheid van ornamentatie. Moeten wij dus aan de Diëng-tempels een hoogen ouderdom toeschrijven, dan zou dat eerder zijn ondanks, dan om, den eenvoudigen stijl.

Toch achten wij twijfel aan de algemeen geldende dateering van de Diëng-tempels niet gewettigd. Niet op grond van de vermelding van den Dihyang op oude inscripties: men kan daar den heiligen berg bedoelen, ook zonder dat zich daarop bepaalde vestigingen of bouwwerken bevinden. Doch de beschreven steenen, welke bij en tusschen de ruïnes gevonden zijn, dragen alle (ten getale van dertien) een zelfde soort zeer ouderwetsch Kawi-schrift, geheel in overeenstemming met het jaartal, dat één hunner draagt: 731, dus A. D. 809. Datzelfde ouderwetsche schrift vindt men op de gouden plaatjes van het tempeldepôt [1]) uit een der heiligdommen: het moet dus ten tijde der stichting in gebruik zijn geweest. Daarbij komt dan nog, dat van verschillende ornament-details en motieven, wier geschiedenis en verloop *op Java* gevolgd kunnen worden, de Diëng de klaarblijkelijk oudste fase vertegenwoordigt. Op grond van deze beide omstandigheden achten wij den hoogen ouderdom der Diëng-tempels inderdaad gewaarborgd. Ongeveer in denzelfden tijd moet dus zulk een eenvoudige bouwstijl en versiering toepassing hebben gevonden bij deze Çiwaïtische vestiging in het hooggebergte, dat in de vlakte van Prambanan de rijkgetooide Boeddhistische heiligdommen als dat van Kalasan verrezen. In een vorig hoofdstuk hebben wij uiteengezet, waarom het onzes inziens ondoenlijk is in het geheel der Hindoe-Javaansche kunst een Çiwaïtische en een Boeddhistische stijl en ornamentiek te onderscheiden; het hier opgemerkte verschil heeft dan ook zijn oorzaak eerder in de geografische gesteldheid, welke van den bergtempel iets anders

[1]) Onder tempeldepôt verstaat men de metalen plaatjes met mystieke syllaben, welke de goden representeeren, de edelsteenen, de plaatjes in den vorm van godenspijs en godenhuisraad enz., die in verschillende combinaties in tempelputten of onder tempeltopstukken aangetroffen zijn en wier plaatsing als de wijding van het heiligdom is te beschouwen. Verg. over een en ander Van Eerde in Bijdr. Kon. Inst. 65 (1911) p. 15—28.

doet maken dan van het heiligdom der vlakte; in de persoonlijke opvattingen der bouwmeesters; in het verschillend doel van de monumenten nabij de hoofdstad daarbeneden tegenover die der afgelegen bergvlakte; in welke andere ons onbekende reden dan ook, dan in de godsdienstige gezindte der stichters.

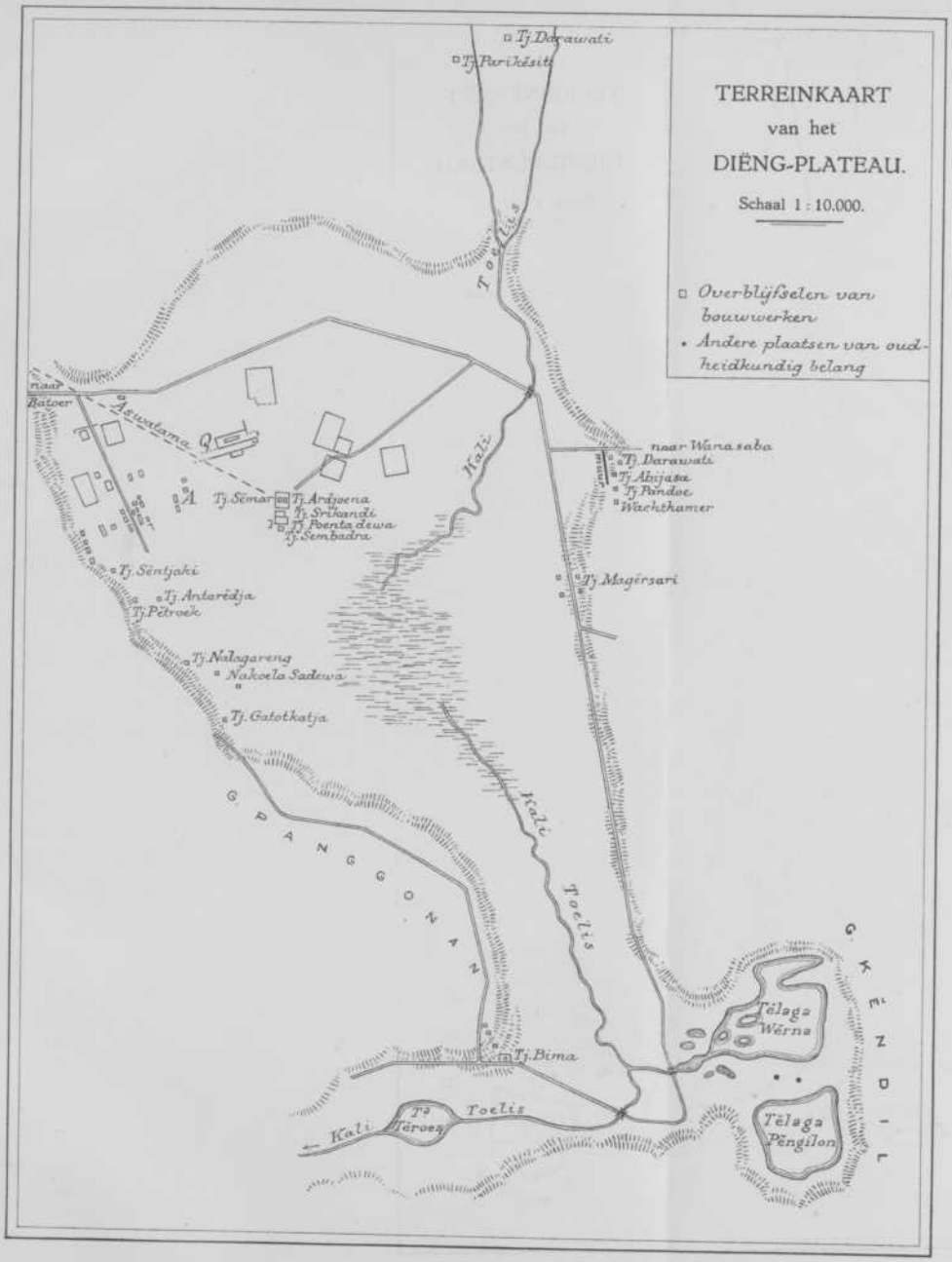
Het Diëng-plateau (plaat 1), gelegen op ± 2000 M. hoogte, vormt een deel van den kraterbodem van een ingestorten vulkaan; het is dus een nagenoeg aan alle zijden door bergen ingesloten vlakte, en wel een eenigszins peervormige, waarvan de grootste lengte 1800 M., de grootste breedte 800 M. bedraagt. De lengte strekt zich ongeveer uit van Noord naar Zuid, en aan de Noordzijde is ook de breedte het grootst. Van diezelfde Noordzijde, waar zich de top van den Prahoe bevindt, stroomt de Kali Toelis naar de vlakte, welk riviertje in het midden van het plateau in een meertje stroomt (Bale Kambang), hetwelk indertijd tot een moeras uitgedijd was, doch thans, nu een goede afwatering verzekerd is, zeer in uitgestrektheid is verminderd en tot zijn oorspronkelijken omvang teruggebracht zou zijn, als het niet wenschelijk geoordeeld was het om der wille van de hier groeiende zeldzame moerasplanten — ook in dit opzicht is de Diëng een merkwaardig natuurmonument — als moeras in stand te houden. Langs het smalle Zuidelijke deel van het plateau stroomt de Toelis verder, en heeft dan, waar zij dit, naar rechts ombuigend, gaat verlaten, aan haar linkerzijde (het Oosten dus) verbinding met een tweede meer (Tëlaga Warṇa). Het grootste deel van de vlakte en de aangrenzende bergvoeten is met gebouwen bezet geweest; thans staan er in het geheel nog slechts een achttal overeind. Duidelijkheidshalve, en vooral om een goede oriënteering mogelijk te maken, zullen wij beginnen met een opsomming van deze gespaard gebleven tempeltjes.

In de eerste plaats vinden wij dan, midden in het breedste deel van het plateau, juist ten Noorden van Bale Kambang, een groep van vijf gebouwtjes, de zoogenaamde Ardjoena-groep. Van Noord naar Zuid ongeveer liggen in één lijn de Tjaṇḍi's Ardjoena, Srikaṇḍi, Poentadewa en Sëmbadra, alle met den ingang naar het Westen gekeerd, en tegenover den Ardjoena-tempel, met den ingang op het Oosten, de Tjaṇḍi Sëmar. Dat deze groep bijeenbehoort, wordt bewezen door den ringmuur, welke de vijf gebouwen omgeeft. Behalve deze vijf bij elkaar, zijn er dan nog drie, welke geheel afzonderlijk staan. Het meest naar het Noorden, tegen de helling van den Prahoe en tusschen de beide takken, welke de Kali Toelis vormen, ligt de Tjaṇḍi Dwarawati. Zuid-Westelijk van Bale Kambang, aan den rand van het plateau en aan den voet van den zich aan die zijde verheffenden Panggonan, de Tjaṇḍi Gaṭotkatja. Eindelijk geheel aan de Zuidzijde van het plateau, bij het smalste gedeelte dus, tegenover Tëlaga Warṇa, doch aan den anderen kant der rivier, even-

eens onder den Panggonan, de Tjaṇḍi Bima; in diezelfde buurt, op een schiereilandje in genoemd meer, bevinden zich de beide beschreven rotsblokken, waarvan reeds sprake was. Behalve deze gebouwen moeten dan nog genoemd worden een onderaardsche tunnel, Aswatama genaamd, met luchtgaten op regelmatige afstanden, welke van het Ardjoena-complex in Noord-Westelijke richting naar den rand van het plateau voert en buiten twijfel bestemd is geweest voor de afwatering; en een bekleedingsmuur van bekapte andesietsteenen, aangebracht tegen een gedeelte van den bergwand die aan de Oostzijde de vlakte afsluit, en wel ongeveer ter hoogte van de Ardjoena-groep.

Van de verdere bouwwerken, die zich op en om het Diëng-plateau bevonden hebben, zijn hoogstens fundamenten of soortgelijke sporen over; het grootste gedeelte schijnt een houten bovenbouw te hebben gehad. Vroegere bezoekers hebben nog wel wat meer gezien, maar bruikbare beschrijvingen van de verdwenen monumenten bezitten wij van hen niet, en ook al kunnen we ons min of meer een denkbeeld vormen van hetgeen in den loop der negentiende eeuw is opgeruimd, ons duidelijk voor oogen stellen, hoe de afzonderlijke gebouwtjes er hebben uitgezien, kunnen wij niet. Een uitzondering kan alleen gemaakt worden voor de Tjaṇḍi Parikësit, Zuid-Westelijk van Dwarawati aan de helling van den Prahoe gelegen: dit heiligdom kon nog door Van Kinsbergen worden gefotografeerd, zij het dan ook in zeer bouwvalligen toestand; het is vervolgens in 1873 ingestort. Thans zijn alle steenen er van weggedragen, zoodat zelfs de plaats niet meer terug te vinden is. Aan dit voorbeeld van recenten datum kan men nagaan, hoe snel en hoe grondig het opruimingswerk ook in andere gevallen kan zijn volvoerd.

Wij hebben de afzonderlijke tempeltjes aangeduid met de gangbare benaming, ontleend aan personen uit het Mahābhārata, of laat ons hier op Javaanschen bodem liever zeggen: aan het Bhāratayoeddha. Historische waarde hebben ze natuurlijk niet in dien zin, dat er eenige aanwijzing van den oorspronkelijken naam of bestemming in zou steken. Maar men dient zich toch wel even de vraag voor te leggen, waar ze vandaan zijn gekomen. Negentiende-eeuwsche quasi-geleerdheid is er in geen geval debet aan, want reeds Cornelius hoorde ze met die namen noemen door de bevolking der desa's uit de buurt, niet van het plateau zelf, dat toen geheel onbewoond was. Het is natuurlijk uitgesloten, dat die onontwikkelde bergbevolking van een zoodanigen litterairen aanleg zou zijn geweest, dat zij zelve, al was het dan ook in een ouder geslacht, de namen uit het heldendicht met die overblijfselen uit den voortijd in verband zou hebben gebracht. Men kan de naamgeving slechts verwachten bij lieden, die eenerzijds niet meer de juiste beteekenis van die monumenten begrepen, maar voor wie andererzijds de gestalten van het

TERREINKAART
van het
DIËNG-PLATEAU.
Schaal 1 : 10.000.
□ Overblijfselen van bouwwerken
• Andere plaatsen van oudheidkundig belang
Tj. Darawati
Tj. Parikésit
Toelis
naar Batoer
Aswatama
Kali
naar Wanasaba
Tj. Darawati
Tj. Abijasa
Tj. Pandoe
Wachthamer
Tj. Semar
Tj. Ardjoena
Tj. Srikandi
Tj. Poenta dewa
Tj. Sembadra
Tj. Sèntjaki
Tj. Antaredja
Tj. Pètroek
Tj. Magersari
Tj. Nalagareng
Nakoela Sadewa
Tj. Gatotkatja
G. PANGGONAN
Kali Toelis
Tj. Bima
Kali
Tj. Têroes
Toelis
Têlaga Wêrna
Têlaga Pêngilon
G. KENDIL

Mahābhārata levende en populaire figuren waren, juist op dezelfde manier dus als het geval was bij degenen, welke diezelfde namen toepasten op de onbegrepen rath's te Mahavellipoer. Het lijkt ons dan ook al heel weinig waarschijnlijk, dat de naamgeving der Diëng-tempels het werk zou zijn van geleerde Javanen uit den Islamitischen tijd, die, naar het eenzame bergplateau opgeklommen, die benamingen zouden hebben uitgedacht en bij de omwonende inlanders ingang hebben doen vinden. Onze gissing — voor meer dan dat geven wij haar niet — zou een andere zijn. Bedenken wij, dat de ornamentiek der tempels zoowel als de bijgevonden beschreven steenen op een dateering in het eind der achtste en begin der negende eeuw wezen, dat nog geen anderhalve eeuw daarna Midden-Java alle beteekenis heeft verloren en door de dragers der cultuur is verlaten, dat ook op den Diëng geen aanwijzing van bouwkundigen of epigrafischen aard is gevonden voor een voortzetting van bouw of bewoning na die oudste periode, maar dat dan plotseling, na een gaping van eeuwen, dat jaartal 1210 verschijnt, dan krijgen wij aanleiding tot de veronderstelling van een her-ontdekking van den Diëng in het begin der dertiende eeuw. Het lijkt ons althans al heel weinig aannemelijk, dat het plateau niet in het lot van het overige Midden-Java gedeeld zou hebben, doch bewoond of althans bekend gebleven zou zijn bij een bevolking, die na eeuwen lang geen enkel spoor van haar aanwezigheid te hebben achter gelaten, opeens in 1210 behoefte zou hebben gevoeld aan het plaatsen van een jaartal. Hoeveel waarschijnlijker, dat in de dertiende eeuw opnieuw lieden van elders zijn gekomen, mogelijk in verband met den politieken ommekeer in het Oosten, waar juist in dien tijd de macht van Kaḍiri ging tanen voor die van Singhasāri, en, opklimmend in het eenzame gebergte, daar plotseling gestaan hebben voor die hun onbekende overblijfselen uit een verleden, waarvan de heugenis verloren was gegaan. Geen wonder, dat in zulk een geval deze Hindoe-Javanen hebben gedacht aan het heldentijdperk, waarvan hun Bhāratayoeddha gewaagde, en dat zij in deze eenzame en ten deele reeds vervallen restes, in welke niettemin de verwantschap met hun eigen kunst niet te miskennen was, het grijs verleden der Pāṇḍawa's hebben zien herleven. Door een hypothese als de hier aangegevene zouden wij, verband leggend tusschen het zonderlinge jaartal bij deze oude vestiging en de naamgeving der tempels, voor beiden een onzes inziens niet onaannemelijke verklaring vinden.

We zullen nu trachten de overblijfselen van den Diëng regelmatig te beschrijven, en daarbij rekening te houden ook met wat er vroeger geweest is, doch nu verloren is gegaan. De oudste bezoekers hebben hier natuurlijk het meeste kunnen zien, maar wat de details aangaat verschaffen zij toch weinig licht, want over het algemeen vergenoegen zij

zich met aan te geven, dat zij op verschillende plekken een bepaald aantal kleine tempeltjes zagen, doch verzwijgen verdere bijzonderheden. Beginnen wij bijvoorbeeld aan de Westzijde van het plateau, dus aan den voet van den Panggonan, waar wij, ongeveer in het midden, reeds de Tjandi Gatotkatja vermeldden, dan kunnen wij bij het naslaan der oudere bronnen wel vinden, dat hier in Raffles' dagen zoowel als in die van Domis, vier gebouwen stonden, terwijl Buddingh er slechts twee noemt, maar een beschrijving er van is eerst gegeven door Brumund, den verdienstelijken en nauwkeurigen onderzoeker, aan wien wij ook voor de kennis van vroegere toestanden in de Prambanan-vlakte zoo veel te danken hebben. Tegenwoordig ziet men, ten Noorden en Noord-Westen van genoemd tempeltje, de fundamenten of althans de restes, van een zestal gebouwtjes, de beide dichtstbij gelegene in de vlakte, de overige op den bergrand. Hoe ze er uitgezien hebben, laat zich verder niet gissen. Hooren wij nu Brumund [1]), die zijn beschrijving bij den Noord-Westelijken bouwval aanvangt, en dus bij Gatotkatja eindigt.

«De eerste, van het noorden aanvangende, is die van Sentjaki .... De tempel is nog in redelijk goeden staat, heeft beneden een achtzijdig dak, dat hooger in een cirkelvorm overgaat. Iedere zijde van den achtkant heeft een nisje. De tempel zelf is vierkant, gelijk ook die van de reeds beschreven groep [n.l. de Ardjoena-tempels]. Aan weerszijden van den ingang, ook achter en op de beide zijwanden is een nis. Men ziet weinig beitelwerk aan den tempel. Ook in de kamer van Sentjaki heeft men opgravingen gedaan, zoodat men er beneden, door een gat kon inkruipen. De kamer had een waterloozing, zeer waarschijnlijk voor het offerwater. De ingang is zuid-oost gerigt. Alle beelden zijn van daar verdwenen. De tempel is van dezelfde hoogte als die van Ardjoeno. De steenen zijn met nog meer zorg glad gemaakt en passend op elkander gelegd, dan die der vorige tempels. Rondom begroeid, is ook de toegang versperd door de steenen der opgraving.

«Van Sentjaki kwamen wij weldra aan Onto Retjo. Van dezen tempel is echter niets meer overgebleven. Wij vonden er slechts, over een schoon gelegen plateau, een menigte steenen verspreid, die, gelijk ook de plaats er voor, getuigden, dat daar voorzeker geenszins de minst aanzienlijke tjandi van den Diëng heeft gestaan. Schoon is van daar de blik over de lager liggende Diëng-vlakte, op de tempelgroep in haar midden; op de pasangrahan, en de hutten, aan den voet van den overliggenden bergrand gelegen.

«Over de verspreide steenen gaande, kwamen wij aan de ruïne Sombo, naam van Kresno's zoon. Wij vonden daarvóór, half onder de aarde bedolven, een nandi, ruim vier voet lang, een linggam-pedestal, twee op twee voet,

[1]) Op p. 158—159 zijner Bijdragen (zie litteratuur-overzicht).

en iets verder in een sleuf nog een tweede kleinere nandi. De kamer, waarin men ook gegraven heeft, is acht op acht voet, iets ruimer dan die van Sentjaki.

«Tempel en dak zijn ook meer bebeiteld. Een banaspati prijkt boven den ingang. In de kamer zijn nissen. De tempel heeft reeds veel geleden, is achter en aan beide zijden met dikke struiken en wild hout bewassen, zoodat ik dien daar niet bezigtigen kon.

«Naast Sombo ligt Bagong, naam van Semaar's zoon. Daarvan is nog slechts een gedeelte van den muur blijven staan. De ingang is, gelijk die van Sombo, naar het Oosten.

«Het blijkt nog uit de fragmenten, dat achter en op beide zijden van den buitenwand nissen waren. De tempel was van zeer eenvoudigen bouw; slechts met gladde lijsten omtrokken, zonder lofwerk. Nabij den tempel lagen eenige hoopen regelmatig opgestapelde steenen. Men zeide mij, dat zij van daar naar het naburig Batoor ter verkoop werden weggebragt. Het zal dus niet lang duren of de tempel is, gelijk zoo vele andere reeds, onder de handen van sloopers verdwenen.

«Nu klommen wij een eind naar de vlakte af, waar, over Bagong en Sombo, te midden van digte struiken en boomgewas, nog de beide ruïnen Gathot-Kotjo en Nga-Koelo-Sadewo liggen.

«Nga-Koelo-Sadewo is eenvoudig gebouwd, zonder beitelwerk. Het heeft niet slechts nissen in de buitenwanden, maar ook vier zeer kleine nisjes binnen in de hoeken met een onder ieder uitspringenden steen. De ingang is naar het westen gekeerd. Ook daar heeft men gegraven. Niet slechts is Koelo-Sadewo rondom digt begroeid, zoodat wij ons een weg naar den ingang moesten banen, maar ook struiken en gewassen verheffen zich van zijn dak.

«Zoo ook vertoonde zich Gathot-Kotjo. Even als Koelo-Sadewo heeft het een kamer van zeven op zeven voet..... Om beide tempels liggen nog zeer vele steenen verspreid, zeer waarschijnlijk hebben daarom nog een of meer tempels tot de groep behoord.»

Tot zoover Brumund. Volledigheidshalve voegen wij daaraan toe, dat de naam Nakoela Sadewa geldt voor twee gebouwtjes, dicht bij elkaar in de vlakte, en dat wat hij Bagong en Sombo noemt, ook bekend is als Nalagareng en Petroek. Die laatste naam is zeker niet minder authentiek, want reeds Cornelius gebruikte hem en ook Domis zegt, aan dezen kant de «vier tempels van Petro» aangetroffen te hebben. Van al deze tempeltjes weten wij slechts hetgeen Brumund er over bericht, benevens de mededeeling van Hoepermans, dat de nissen van Nalagareng met monsterkoppen waren afgedekt; aanvullen kunnen we deze beschrijving dus niet. Het merkwaardigste er van is wel wat aangaande het dak van Sĕñtjaki gezegd wordt, waarvan deze bezoeker nog kon constateeren,

dat het een achthoekigen vorm had, met nisjes in elk der zijden, en een cirkelvormig topstuk.

Over Tjaṇḍi Gaṭotkatja alleen kunnen wij ons een eigen oordeel vormen, en als wij onze beschouwing van de nog overeind staande heiligdommen met dit tempeltje aanvangen, krijgen wij reeds dadelijk een goeden indruk van het gewone type van Diëng-tempel waaraan, naar fragmenten en beschrijvingen te oordeelen, de groote meerderheid moet hebben beantwoord. Het is een vierkant gebouw met uitsprong in het midden van elk der zijden, zich thans verheffend op een geheel gladde basis, die echter vroeger door het daar omheen liggend, nu grootendeels verdwenen, soubasement aan het oog onttrokken was, en bestaande uit een voet, een tempellichaam en een dak. De ornamentatie is zeer streng gehouden en wordt hoofdzakelijk gevormd door gladde lijsten. Bij den voet vinden wij, van beneden naar boven, de volgende profileering: een naar binnen gericht ojief, een rechtopgaand gedeelte met in het midden een uitspringende lijst tusschen twee kleinere bijlijstjes, en een naar buiten gericht ojief, hetwelk de kroonlijst draagt. Daarbij sluit dan dadelijk het tempellichaam aan, hetwelk dezelfde motieven herhaalt, met dien verstande dat er twee uitspringende lijsten in plaats van één zijn, en daarvan de eene boven het onderste ojief, de tweede onder het boven-ojief is aangebracht. De tusschenliggende teerlingvlakte is ook weer hoogst eenvoudig geornamenteerd: het zijn, zoowel aan de zijkanten der voorsprongen als aan de ware hoeken van het gebouw, slechts gladde posten. Van voren in de uitsprongen bevinden zich nisjes, met als bodem een lotuskussen, waarin nog een gat aanwezig is ter bevestiging van de beelden, die er in gestaan hebben; ze worden bekroond door een monsterkop, van een type dat den onderkaak mist en waarbij de bovenkaak met zijn dikke knevel-lijnen aanleiding heeft gegeven tot den naam snorbaard-type. De bijbehoorende makara's, aan weerskanten boven het lotuskussen, zijn geheel verstileerd, en verworden tot vogelpooten met krul-ornament. De nissen komen natuurlijk alleen aan achter- en zijkanten voor; aan de voorzijde, welke naar het Westen is gekeerd, bevatte de voorsprong den ingang, waarheen twee boven elkaar geplaatste trapjes tusschen in voluten eindigende vleugels leidden, het eerste tot op het soubasement, het tweede in den tempel voerend; dit stuk van het gebouw is thans echter weggevallen.

Op de kroonlijst van het hoofdgestel staan antefixen, die veel geleden hebben, maar waarvan de op de hoeken geplaatste duidelijk aan den leeuwenkop ontleend zijn en die in het midden der zijden van grooter afmeting zijn en aan het dak-ojief vastzitten. Dadelijk boven de kroonlijst begint namelijk het in verdiepingen opgetrokken dak. Het onderste deel daarvan herhaalt eenvoudig in kleiner afmetingen doch op een

groot beneden-ojief den voet van het monument, en kan dus als onderstel van het dak beschouwd worden. In de dan volgende eigenlijke eerste verdieping vindt men het tempellichaam terug, en wel in dier voege, dat hier, als het ware, naar elke zijde drie tempelgebouwtjes te zien zijn, een grooter in het midden, boven den uitsprong dus, en twee kleinere op de hoeken; deze kleine staan geheel vrij en vormen dus afzonderlijke hoektorentjes, de middelsten zijn met elkander verbonden tot een groot kruis. Ook van deze daktempeltjes is de profileering met die van het tempellichaam in overeenstemming; zij werden gedekt door een halfrond, doch de rest is verdwenen. Op Van Kinsbergen's fotó ziet men nog een enkel topstuk, cylindervormig op een gecanneleerden, vaasvormigen bol. De top van het geheele monument, welke zich ongetwijfeld in het midden boven het kruis van grootere gebouwtjes verheven heeft, kan een soortgelijken vorm hebben gehad.

Binnentredend ziet men dadelijk achter den smallen drempel de gaten voor de houten deurposten. Het vierkante vertrek heeft geheel gladde wanden, waarin alleen drie kleine nisjes zijn uitgespaard, twee in den rechter, één in den linkerwand. Het gewelf loopt trapsgewijs, met telkens over elkander springende steenlagen, omhoog. In het vertrek was intertijd een kleine geschonden yoni of voetstuk.

Zuidelijk van dit gebouw en op hetzelfde soubasement, waarvan nog een ojief en teerling met paneelen gespaard zijn, ligt een tweede fundament van een bijtempeltje, eveneens met den ingang naar het Westen en in een klein nisje naast dien ingang vroeger een Kāla-beeldje bevattend; de Çiwaïtische poortbewaker dus. In de buurt is verder een stuk nandi te vinden. Vroegere beschrijvingen vermelden dit beeld eveneens; toen lag ook het zooeven genoemde voetstuk buiten het gebouw.

Verder Zuid-Oostelijk zijn aan den voet van den Panggonan geen overblijfselen meer aangetroffen, dan drie fundamenten in de onmiddellijke nabijheid van Tjaṇḍi Bima. Dit monument zelf was aan zijn vier hoeken door vier kleine gebouwtjes omringd, welke men thans te vergeefs zou zoeken.

De Tjaṇḍi Bima of Wrëkodara (plaat 2) verheft zich op een lagen vlakken bergrug, die van den Oostelijken voet van den Panggonan uitloopt. Het is een hoogst merkwaardig monument, waaraan wij eenige eigenaardigheden zullen aantreffen, die het zoowel van de andere Diëng-tempels als van de Midden-Javaansche bouwwerken in het algemeen onderscheiden. Het rust op een achthoekig terras of soubasement, dat op zijn beurt weer op een vierkant staat; van dit slechts zeer lage bouwdeel is alleen de ojiefvormig geprofileerde onderste laag gedeeltelijk overgebleven. Aan de voorzijde, den Oostkant, had het een voorsprong en kon het met een trapje betreden worden, terwijl het verder door een borstwerings-

muurtje omgeven was; zoodoende werd om het gebouw een omgang gevormd. De tempel zelf heeft een ongeveer vierkant grondplan, met zijkanten van 4.43 M. en voor- en achterkant van 4.93 M.; in het midden van elk der zijden is een vrij flauwe voorsprong aangebracht. Aan den voorkant van het gebouw is van dien voorsprong slechts het bovenste gedeelte zichtbaar, daar het benedendeel van dit front geheel wordt ingenomen door een grooten portaalbouw, welke 2.07 M. vooruitsteekt en niet minder dan 3.25 M. breed is.

De onderste steenlagen van het gebouw, zooals wij dat tegenwoordig zien, waren oorspronkelijk bedekt door het thans weggebroken achtkantige soubasement. Men ziet nu, evenals bij Gaṭotkatja, eerst een rechtopgaand glad stuk en vervolgens den voet van het monument, welke ook hier uit een teerling tusschen twee ojieven bestaat en in diezelfde profileering zoowel voor het eigenlijke gebouw, als voor het portaal dient; de teerling-versiering is hier echter geen middenband, doch bestaat uit dubbel verdiepte paneelen, waarbij telkens die op de zijkanten der uitsprongen tot één geheel vereenigd zijn met die op de ware hoeken van het gebouw. Boven de kroonlijst van den voet verheft zich het eigenlijke tempellichaam in overeenkomstige profileering, doch natuurlijk met veel hooger strekking tusschen beneden- en boven-ojief, waardoor ook de paneelen een anderen vorm krijgen; ze zijn ook op andere wijze over de beschikbare ruimte verdeeld, maar overigens ook hier geheel glad gelaten. In het midden der voorsprongen flankeeren twee zulke smalle paneelen een hooge, smalle nis, doorloopend tot op de kroonlijst (dus door het ojief heen) en aan één zijde — de beide andere zijn onversierd gebleven — reeds omgeven door het bijbehoorend kāla-makara-ornament, waarbij de monsterkop, met zijn breeduitloopende wangvleugels, het geheele bovenstuk van de nis omvat en aan de zijkanten in lofwerk overgaat; ook hier ontbreekt de onderkaak. De zijposten van de nis zijn met vlamornament omgeven en loopen naar gewoonte uit in de naar buiten gekeerde makara's, welke op hun beurt rusten op een ineen gekronkelde slang; deze hoogere plaatsing van de makara's werkt zeer gelukkig, daar zij de zeer smalle nis minder gerekt en daardoor harmonischer doet schijnen. Het verdere ornament van den tempelteerling bestaat hierin, dat het boven-ojief is verbeiteld tot tanden, als waren het de uiteinden van balken, terwijl daaronder, juist boven de paneelen, nog een uitspringende lijst is gezet, waarvan een guirlandeband afhangt; bedoelde lijst is hoekig, doch was wellicht bestemd om nog afgerond te worden.

Het tand-ojief draagt de kroonlijst van het gebouw, waarboven het op zeer bijzondere wijze samengestelde dak begint. Men vindt vooreerst een onderstel, in hetwelk de voet van het monument herhaald wordt,

TJAṆḌI BIMA

doch welks teerling, in plaats van met doorloopende paneelen, versierd is met kleinere, juist boven de paneelen en nissen van den tempelteerling. Ook aan de voorzijde loopt dit ornament door, aangezien dit bouwdeel en wat daarboven volgt vrij ligt van het niet zoo hoog aangebouwde portaal. Het boven-ojief is niet glad gelaten, maar gebeiteld tot een dubbelen lotusrand met kleinere beneden- en grootere bovenbladen, beide met de punten naar buiten; boven de laatste geeft een geribt zaadhuisbandje den overgang tot een kroonlijst, waarop dan een nieuw, weder glad, ojief naar binnen springt en den aanvang vormt van de tweede, zich tot tweemaal toe verjongende dakverdieping, die gekenmerkt wordt door een versiering met nissen. Die nissen zijn aangebracht boven elkander, telkens een benedennis, breeder van vorm, met een deuk en een afhangende punt in het midden van den boog, en een bovennis, smaller, zonder punt en deuk, doch met opstaand topstuk. Van onderen zijn de nissen alle met een lotusband afgesloten, de benedennissen met een dubbelen, de bovennissen met een enkelen. Boven de voorsprongen van het monument nu ziet men een dubbel stel van zulke nissen verrijzen, waarbij die aan voor- en achterkant, in overeenstemming met het grondplan van den tempel, wat breeder zijn dan die aan de zijkanten. De hooger geplaatste springt telkens naar binnen ten opzichte van de daaronder liggende; het eerste stel en de benedennis van het tweede, correspondeeren met de drie lagen van deze dakverdieping, terwijl de vierde nis (bovennis van het tweede stel), daarbuiten valt en tegen de derde dakverdieping aanstaat. Behalve deze nissenreeks op de voorsprongen, vindt men er eveneens op de ware hoeken van het monument, doch kleiner van afmeting en slechts één stel; daar deze nissen, aan beide zijde van den hoek geplaatst en zich bij elkaar aansluitend, ook naar voren treden ten opzichte van het eigenlijke daklichaam, doen zij zich min of meer voor als nog niet vrijstaande hoektorentjes. Het torentje wordt bekroond door een korten ronden kolom, eindigend in een dubbelen, ronden rand, waarvan een guirlandeband afhangt en die een enkelvoudig lotuskussen draagt, hetwelk op zijn beurt het topstuk, een platten, uitgegleufden, gecanneleerden bol ondersteunt. Tusschen deze hoekmonumentjes en de nissen der voorsprongen is slechts weinig van het eigenlijke daklichaam zichtbaar, hetwelk geheel glad is gelaten, doch om de terugwijking geleidelijk te maken, in zijn drie afdeelingen dubbel terugspringt.

Als derde verdieping vertoont het dak opnieuw een onderstel, gelijk het eerste was, doch nu natuurlijk veel kleiner van afmeting. Terwijl beneden-ojief en paneelen geheel met de eerste verdieping overeenstemmen, wijkt het boven-ojief af, doordat het met een enkelen, en geen dubbelen, lotusrand versierd is en daaronder nog een guirlandeband

afhangt. De vierde verdieping heeft dan weer de nissen der tweede, één stel boven- en benedennis boven de voorsprongen, doch op de hoeken slechts één nis aan beide zijden, van het type der bovennissen, en weder bekroond met den uitgegleufden bol op lotuskussen. De rest van het dak is weg; men mag vermoeden, dat een derde onderstel gevolgd is en dit, als bekroning van het heele gebouw, een topstuk in den vorm van de reeds beschreven bollen, doch dan van groot formaat, heeft gedragen.

De omlijsting der nissen van het dak is nog glad gebleven; men is hier niet aan de ornamentatie toegekomen, behalve bij de hoeknissen der vierde verdieping (en bij het zoo straks te bespreken portaal); in overeenstemming daarmede is, dat b.v. de guirlandeband van den teerling nog niet van parelkorrels voorzien is, doch die aan de kolommen onder de bollen en aan de derde dakverdieping wel. De omlijsting van bedoelde zijnissen is een kāla-makara, waarbij op den hoek de makara's der aansluitende nissen in elkaar loopen en zoo den indruk van één bij elkaar behoorend bouwdeel verhoogen. Wel heeft men in alle daknissen reeds binnen in de omlijsting een lotusbladeren-rand aangebracht, en op een dieper liggend vlak de eigenlijke hoofdversiering der nis. Bij de benedennissen is dat een mannekop of buste met den tiara van het groot-ornaat; bij de bovennissen der hoekmonumentjes een knop of juweel op een lotuskussentje; bij die van het onderste stel der voorsprongen een vaas, terwijl in die van het bovenste stel het niet altijd hetzelfde is, en zoowel een vaas als een boompje voorkomt. Een dergelijke afwisseling, typisch voor de ornamentatie in de Hindoe-Javaansche kunst, wordt evenzeer aangetroffen in de ruimte, welke, binnen de breede benedennissen van het onderste stel, nog te vullen was tusschen de buste en den lotusrand en waar men den eenen keer een paar makara's, den anderen een kruikje (het pendant is nog niet af) kan vinden.

Het portaal heeft, zooals wij reeds zeiden, de voet-profileering met het tempelgebouw gemeen. De dan volgende teerling is wat zijn paneelen aangaat, met dien van den tempel eveneens in overeenstemming, maar alleen veel minder klimmend, zoodat de ook hier aanwezige guirlandeband en tand-ojief veel minder hoog reiken. Een glad ojief boven de kroonlijst draagt het volkomen vrijstaande dak, waarvan het eerste stuk, geheel als bij den tempel, een onderstel met kleine paneelen en dubbelen lotusblad-rand is, en het tweede, ingeleid door een nieuw ojief, ook een nis-versiering droeg, en wel één nis aan de zijkanten, en wellicht drie aan den voorkant; deze nissen rustten niet op lotuskussens doch direct op de lijst. De bekroning is verloren gegaan. De poort loopt door het profiel van den tempelvoet heen tot op het soubasement; zij is omgeven door een kāla-makara-ornament, van zeer korte klimming,

daar de makara's pas boven het onder-ojief van den teerling zijn geplaatst; de monsterkop, die met zijn ver uitloopende wangvleugels de geheele breedte overspant, is van denzelfden aard als die der besproken nis van den teerling, en heeft zich verheven tot de hoogte van het ojief boven de kroonlijst.

Door dezen 97 c.M. breeden ingang betreedt men de vestibule, die 1.22 M. diep en 1.71 M. breed is, en waaruit een tweede doorgang naar de tempelkamer leidt. Aan weerszijden vindt men naast dien doorgang tegen den achterwand, aan den onderrand van het afgeschuinde gewelf, een nis zonder basis, ruim 1,5 M. boven den grond. In een dezer nissen vond Hoepermans nog een «geschonden beeld met zwaar korpulentig lichaam», misschien dus wel een Koewera, welke god bij voorkeur als portaalgod wordt afgebeeld. In den doorloop draaide de dubbele deur naar binnen open; de taatsgaten zijn nog aanwezig evenals, in de zijwanden van het achterste gedeelte van den doorgang, de kasementen, die de achterbekleeding der opengeslagen deuren in zich op moesten nemen.

De tempelkamer, 2.80 M. diep en 3.14 M. breed, is geheel ledig; het gewelf loopt trapsgewijze zeer stijl omhoog. Boven den deksteen van den doorloop is een 2 M. hooge uitsparing ter ontlasting aangebracht, welks achterwand evenwijdig oploopt met het gewelf der kamer, terwijl de zijwanden van boven in één naad tezamen komen. Kleine vierkante uitsparingen in de vier wanden en bij het begin van het gewelf, doen het vermoeden rijzen, dat ze bestemd zijn geweest voor de balken van het steigerwerk bij den bouw; die van het gewelf zouden ook de balken eener zoldering houvast hebben kunnen geven. Buiten het gebouw, tegenover den ingang, lag vroeger nog een rechthoekig fundament, met een yoni en lingga.

Een enkele opmerking dient ten opzichte van Tjaṇḍi Bima nog gemaakt te worden. Het dak, met zijn groote hoogte tegenover de rest van het gebouw, maakt den indruk van pyramidaal op te loopen en dus een tegenstelling te vormen tot de daken in verdiepingen der andere Dieng-tempels, een zaak, die van belang is, voor zoover men er aanwijzingen in heeft gezocht voor de afkomst der Hindoe-Javaansche kunst. Onzes inziens is die afwijking meer schijn dan werkelijkheid; de pyramidale vorm is in hoofdzaak slechts die van de opeenvolging der nissen, d.w.z. van een buiten tegen het eigenlijke dak aangezette versiering; in het dak zelve blijven welbeschouwd de horizontale lijnen overheerschend. De grondgedachte, het principe, van den dak-opzet aan den Bima-tempel, is wel degelijk de bouw in verdiepingen, en alleen door de bijgevoegde ornamentatie wordt de opklimmende lijn vertegenwoordigd. Het verschil met andere tempels is slechts het hier voor het oog bijzonder op den voorgrond treden van de geornamenteerde voorsprongen en hoek-monumentjes.

Een tweede punt betreft de verklaring der koppen in de nissen. Men brengt deze versiering in verband met de in de Voor-Indische kunst zoo vaak voorkomende toeschouwers, die van balcons of uit vensters naar buiten zien. Dit verband moge al terecht zijn gelegd, voor zoover het de reden aangeeft, welke de Hindoe-Javaansche kunstenaars op het denkbeeld van koppen in nissen gebracht heeft, men mag aan den anderen kant toch niet een zóó nauwen band tusschen het Voor-Indische en het Javaansche verschijnsel aannemen, dat men ook deze koppen, zooals ze daar op Tjaṇḍi Bima staan, voor toeschouwers zou kunnen houden. Hoe verklaart men dan wel de vazen en knoppen in de andere nisjes? Deze zijn toch ongetwijfeld bedoeld als ornament-motief en niets anders; en evenmin als men kan veronderstellen, dat hier een vaas of een knop in een venster gedacht is, mag men de daarmee afwisselende koppen als toeschouwers in een venster opvatten. Ook deze zijn onzes inziens uitsluitend versierings-motief geworden, juist op dezelfde wijze als men zulke koppen aantreft in antefixen. Een nis als bij het dak van Bima, met zijn kāla-makara-omlijsting, verschilt meer in afmeting dan in wezen van een nisvormige antefix.

Tegenover Tjaṇḍi Bima ligt, aan den anderen kant van het hier zeer smalle plateau, de Tĕlaga Warṇa, en op het schiereiland tusschen dit meertje en het Zuidelijk daarvan gelegen Tĕlaga Pĕngilon bevinden zich de beide rotsinscriptie's, de roodachtige, onleesbare, in Pallawa-schrift en het zwarte Kawi-opschrift van 1210, met nog één ongelezen gefigureerden regel daaronder. Gaat men nu verder langs den Oostelijken rand der vlakte Noordwaarts, dan treft men eerst op geruimen afstand, voorbij Bale Kambang, weder tempelrestes aan, twee op de heuvelhelling en twee daar beneden, tezamen bekend als Tjaṇḍi Magĕrsari; meer dan fundamenten zijn het niet. Nog weer iets Noordelijker bevindt zich de reeds genoemde bekleedingsmuur tegen den bergwand, van een dubbele laag groote andesiet-blokken, waarlangs men door middel van een smalle trap omhoog kan klimmen; de muur heeft zich nog verder zijwaarts uitgestrekt, maar is verstoord bij den aanleg van den weg, die hier de vlakte bereikt; misschien was ook verder naar boven de bouw van terrassen met bekleedingsmuren voortgezet. Op het terras boven den nog bestaanden muur zijn de puinhoopen van een vijftal gebouwtjes te vinden, die van Noord naar Zuid als Tjaṇḍi Dwarawati (twee in getal), Abiyasa, Paṇḍoe, en de Wachtkamer bekend staan; alle tot onherkenbaar wordens toe verstoord. Noordelijk hiervan, boven de pasanggrahan, hebben ook nog twee, en weer Noordelijker eveneens twee tempeltjes gestaan, met de ingangen naar het Westen. Junghuhn vond er verder nog zes, in twee evenwijdige rijen, in de Noord-Oostelijke bocht van het plateau.

Met deze laatste zijn waarschijnlijk dezelfde bedoeld, waarvan nu nog

alleen, tusschen de beide armen van de Kali Toelis, aan den voet van den Prahoe, de Tjaṇḍi Dwarawati over is. In de buurt daarvan werden namelijk in één rij nog twee andere fundamenten in den grond gevonden, en desgelijks liggen aan de overzijde van het rechter riviertje, daar waar eenmaal Tjaṇḍi Parikësit stond, drie soortgelijke fundamenten van zachten gelen steen, in een rij van Noord naar Zuid. De Tjaṇḍi Parikësit zelf is eenigermate bekend door Van Kinsbergen's foto, een opname der twee, toen nog overeind staande, geheel overgroeide muren, van binnen af. Men ziet het ontlastingsgewelf boven den ingang, een kasement voor de deurbekleeding in den zijwand van den ingang, een paar kleine nisjes, een glad paneel van den tempelteerling aan den buitenkant, en een aantal fragmenten, o.a. een paar hoektorentjes van het dak, stukken van de omlijsting en de makara's van den ingang en den bijbehoorenden, breeden en door lofwerk omgeven monsterkop onder een accolade-vormige afdekking. Volgens de oude beschrijvingen heeft het gebouw aan de buitenzijde geen nissen gehad en lag de ingang op het Westen.

De Tjaṇḍi Dwarawati, eveneens naar het Westen gewend, is, hoewel geschonden, nog staande gebleven. Het gebouw vertoont in zijn opzet groote overeenkomst met Gaṭotkatja, zoodat wij de beschrijving niet in alle details behoeven te herhalen. Het is weer het vierkant model met uitsprongen, een voet met middenband tusschen twee ojieven, een teerling met onder- en bovenband, een dak met hoektorentjes. De lange smalle nissen zijn van boven puntig en door een bladkrul-ornament, geen käla-makara, omgeven; de paneelen worden aan de zijkanten afgesloten door halve pilasters met vaas-kapiteel en daarboven een naar binnengewende, verlijnde makara; tusschen de beide makara's hangt aan den bovenrand van het paneel een driehoekig ornament, waarin een eveneens geheel verlijnde monsterkop te herkennen is. In de hoeken, naast den voorsprong, zijn de pilasters in hun geheel aangebracht. De kroonlijst draagt in het midden antefixen met een menschenhoofd, aanliggend tegen het dak-ojief. De daktorentjes zijn eveneens van antefixen en verder van een glooiend dak voorzien; de tusschenliggende voorkanten van het groote kruis, dat het eigenlijke dak vormt, rusten op een onderstel, met twee ojieven en middenband en dragen een nisje, welks omlijsting ook weder uit bloem-ornament bestaat, met beneden verstileerde makara's. Deze eigenlijke dakverdieping heeft (in tegenstelling tot de hoektorentjes) geen ojieven en vertoont slechts gladde lijsten, en van boven een uitspringenden band. De poortversiering om den ingang is weggevallen; de vestibule is vrij smal en heeft de deurpalgaten op de gewone plaats.

Van binnen ziet men ook hier een trapsgewijs oploopend gewelf; een van boven ronde nis, laag van vorm en laag geplaatst, met een

gat in den bodem ter opneming van een beeldpen, bevindt zich in den achterwand, twee kleine vierkante uitsparingen in elk der zijwanden. Op den grond lag een voetstuk. Een paar andere voetstukken, een Gaṇeça en een Nandi zijn indertijd buiten het gebouw aangetroffen, en kunnen ook wel tot een der beide verdwenen tempels behoord hebben. Datzelfde geldt van een in de buurt gevonden topstuk, cylindervormig boven een rond kussen, onder hetwelk drie gouden plaatjes lagen met Kawi-inscriptie in ouderwetsch schrift en een vierde van gemengd goud met den naam Wishṇoe.

Wij hebben nu de overblijfselen rondom het plateau alle vermeld en gaan over tot die in de vlakte zelve, waarbij natuurlijk allereerst onze aandacht valt op de Ardjoena-groep (plaat 3), in het midden van het breede gedeelte van het plateau. De door een ringmuur omgeven en dus bijeenbehoorende groep bestaat thans uit vijf gebouwen, alle verschillend; vier liggen in een rij van Noord naar Zuid, met de ingangen naar het Westen; de vijfde bevindt zich recht tegenover de Noordelijkste (Ardjoena) en staat daarmede blijkens den beide omvattenden binnen-ringmuur in nauw verband. Ook de tweede (Srikaṇḍi) is met een tegenoverliggend fundament binnen een afzonderlijk muurtje vereenigd, en de derde (Poentadewa) heeft op diezelfde wijze een fundamentje vóór en een fundamentje achter zich. De groep is dus meer samengesteld geweest en heeft er anders uitgezien, dan de vijf thans aanwezige gebouwen zouden doen vermoeden.

De Tjaṇḍi Ardjoena zelve deelt wel haar naam met de geheele groep, maar is toch niet de grootste of voornaamste daarvan. Het is een vierkant gebouw van 6 bij 6 M., met alleen een uitsprong aan de voorzijde, welke den ingang bevat en waartegen de trap is aangebracht. Het geheel rust op een vierkant fundament. De profileering van den voet en van het tempellichaam is in principe dezelfde: een, van gladde paneelen voorziene teerling, met boven- en beneden-lijst tusschen twee ojieven; echter is bij het hoofdgestel de rijzing van den teerling natuurlijk veel hooger, en bovendien is hier het boven-ojief vervangen door een platte steunlijst, juist onder de kroonlijst. De paneelen zijn geheel glad tusschen vlakke posten in het middenpaneel van achter- en zijkanten is echter een nis aangebracht, evenals in de beide paneelen aan weerskanten naast den portaal-uitbouw. Die nissen verheffen zich op een voetstuk, hetwelk op de benedenlijst van den teerling rust en geprofileerd is met een middenband tusschen twee ojieven (dus zooals de tempelvoet van Gaṭotkatja of Dwarawati); eerst daarboven staan op een afzonderlijk voetstukje de makara's der nisomlijsting, welke daardoor korter lijkt dan zij in werkelijkheid is. De monsterkop, van het snorbaard-type, loopt van boven uit in een punt.

DE ARDJOENA-GROEP

Aan de kroonlijst is opmerkenswaardig, dat daar tegenaan op de hoeken en telkens, waar een antefix moest komen, een klein voetstuk-ornament is uitgebeiteld, hetwelk de antefix draagt, een groote, in het midden van de zijden en een kleinere, tusschen het midden en den hoek. De hoek-antefixen zijn door lofwerk omgeven juweelen, de andere vertoonen hartvormige, aan den triçōëla ontleende motieven. Boven de kroonlijst volgt, bij wijze van onderstel van het dak, een ojief, een in- en een weer uitspringend vlak lijstje, en dan een tweede, meer naar achteren liggende kroonlijst, met alleen kleine hoek-antefixen. De eerste eigenlijke dakverdieping springt daarachter sterk terug; zij is vierkant en juist zoo geprofileerd als het hoofdgestel. Op de vier hoeken is voldoende ruimte voor losstaande hoektorentjes; daartusschen, in het midden van elke zijde, springt uit het daklichaam een met kāla-makara omlijste nis naar voren, rustend op een voetstukvormig onderstel, van twee uitspringende lijstjes tusschen twee ojieven. De kroonlijst dezer eerste dakverdieping herhaalt die van het hoofdgestel, ook wat de antefixen aangaat, doch alles is natuurlijk van kleiner afmeting; dan komt de tweede dakverdieping, wederom met een onderstel, een vierkant met nissen, en hoektorentjes, volkomen overeenkomstig de eerste. Ook van een derde verdieping is nog één hoektorentje te zien, zoodat klaarblijkelijk dezelfde opzet nog werd voortgezet. De hoektorentjes geven alle opnieuw het profiel van het hoofdgestel terug; op het met gladde welving oploopend dak verrijst een topstuk, hetwelk bestaat uit een vierzijdigen knop boven een tusschen twee uitspringende bandjes gevat, plat, vierzijdig kussen. In dienzelfden trant zal ook de bekroning van het geheele gebouw zijn geweest, immers Cornelius beschrijft nog boven op de derde dakverdieping «een Pyramidaale vierkante gladde steen in een geboogen linie gekapt», welke gelijksoortig met die der hoektorentjes heet.

De portaal-uitbouw heeft een voet, die geheel aansluit bij dien van den tempel, en een hoofdgestel, dat ook uit dezelfde bestanddeelen als dat van het gebouw zelf bestaat, maar in kleiner proporties. De kroonlijst draagt geen antefixen, doch torst direct het geschonden dak dat, glad van boven en in een golflijn, met het hoogste punt in het midden, het portaal overdekte. Van voren werd de ingang beheerscht door een breeden, volgens Cornelius eenmaal ongeveer driehoekigen monsterkop, weder knevel-type, met bidschellen aan weerszijden afhangende uit de in lofwerk eindigende wanghorens. Beneden aan de posten droegen de sierlijke makara's een kam van rank-ornament boven de ineengekronkelde slurf, en een leeuwtje in den bek.

Een trap was aan den voorkant tegen den uitsprong gezet, met onversierde trapspiegels; de boomen zijn aan den benedenkant getooid met de gebruikelijke makara's, thans met een kakatoe in den muil, doch

aan hun boveneinde zijn de daar te verwachten monsterkoppen vervangen door opgerolde slangen. De trap loopt thans door in den portaal-uitbouw; een vestibule is er dus niet, maar men betreedt direct van de bovenste trede den drempel der tempelkamer, met daarachter, in den doorgang, de deurpal-gaten en de uitsparingen voor de deurbekleeding in de zijwanden. Deze toestand is niet de oorspronkelijke, want Cornelius beschrijft nog een gewoon portaal. De tempelkamer zelf is 2.5 M. in het vierkant en onversierd, met twee kleine, van boven halfronde nisjes in elk der zijmuren; bij het achthoekige gewelf zijn de uitspringende stukken der trapsgewijs oploopende lagen afgeschuind, zoodat het nu glad tot den sluitsteen omhoog loopt. In het midden der kamer staat een yoni-voetstuk met de tuit naar links (als men er voor staat); het offerwater liep naar die zijde af door een opening in den Noorderwand, en kwam aan de buitenzijde te voorschijn uit een makara-spuier, welke daar is aangebracht in het onderstel van de nis op het middenpaneel.

De tegenoverliggende Tjaṇḍi Sĕmar is een langwerpig gebouw, metende 7 bij 3,5 M., met de lange zijden naar Oost en West. Het is van zeer eenvoudigen aard. Vooreerst een onderstel met beneden-ojief, van paneelen voorzienen teerling tusschen twee uitspringende lijsten, een steun- en een kroonlijst, alles onversierd, en vervolgens een tempellichaam uit diezelfde deelen samengesteld, doch uit den aard der zaak met hooger middenstuk. Vlakke posten verdeelen dit aan de lange zijde in drie, aan de korte in twee paneelen; in elk paneel is een van boven afgerond venster aangebracht; het middelste der Oostzijde wordt in beslag genomen door den met kāla-makara-ornament omlijsten, eveneens met een trapje (slechts twee treden) tusschen in voluten uitloopende vleugels bereikbaren ingang; waarachter de taatsgaten van de deur. De kroonlijst heeft voetstuk-ornamentjes voor de antefixen, die zelf afgevallen zijn; het dak loopt glooiend op, als een reusachtig ojief. De op een uitspringende tweede kroonlijst, eveneens met antefix-versiering rustende, verdere bekroning is verloren gegaan. Het gewelf van binnen is afgeschuind als bij den Ardjoena-tempel; door den vorm van het gebouw treedt echter een lange sluitbalk in de plaats van den sluitsteen. Het monumentje is geheel ledig; men vermoedt, dat het geen eigenlijk tempeltje was, maar eerder bestemd was ter bewaring van benoodigdheden voor den eeredienst in het tegenoverliggend heiligdom.

Het derde gebouw, de Tjaṇḍi Srikaṇḍi, vertegenwoordigt weer het vierkante model, met alleen een uitsprong voor den ingang. De voet is niet met paneelen geornamenteerd, doch met een middenband tusschen de beide ojieven; het tempellichaam is van de gebruikelijke boven- en benedenlijst nevens de beide ojieven voorzien. Nissen zijn er niet, doch van den door vlakke posten in drieën verdeelden teerling is het

middelste paneel van een hoogrelief voorzien, aan achter- en zijkanten van het gebouw; de voorzijde heeft daar ter plaatse natuurlijk den ingang. De paneelen met de reliefs zoowel als de aangrenzende, zijn van boven versierd met een band in guirlande-ornament. Op de hoeken van den tempel en van den portaal-uitbouw zijn pilasters geplaatst, veelkantig, zoodat er vijf zijden te zien zijn, en bekroond door een kapiteel met guirlande. Naar gewoonte deelt deze portaal-uitbouw zijn voet met het gebouw, en heeft hij zijn hoofdgestel lager, doch van dezelfde samenstellende deelen als het monument zelf.

Het gebouw is zeer geschonden. De omlijsting van den ingang ontbreekt thans, doch op Van Kinsbergens foto's ziet men den monsterkop nog, en Cornelius beschrijft zoowel de makara's van de poort, als de trapvleugels met voluten. Ook van het dak is weinig over. Op de met antefixen (waaronder met hoofden) getooide kroonlijst, volgt nog een onderstel met geornamenteerde paneelen tusschen gladde lijsten; op zij bevatten die paneelen een ruitmotief, in het midden worden ze grootendeels bedekt door de hier zeer zware antefixen, waarnaast nog slechts een rozetje te voorschijn komt. Boven de kroonlijst van dit onderstel verheft zich de eerste dakverdieping; nog hooger zijn op de hoeken eenige stukken opgaand muurwerk boven een ojief en een onderlijst gespaard. Het lijkt, of in het midden der zijden dit bouwdeel sterk terug sprong en speciaal op de hoeken de nadruk is gelegd, zoodat klaarblijkelijk met hoekmonumentjes gewerkt is, doch hoe het er precies heeft uitgezien, is niet meer uit te maken. Volgens Cornelius bestond het in elk geval uit verdiepingen en werd het gedekt door een achtkantigen bol. In de tempelkamer is de bodem geheel verstoord; de trap loopt thans ook hier door in de vestibule, en van de deur zijn de postgaten in den bovendrempel over. Nisjes of uitsparingen zijn er in de wanden van de tempelkamer niet; het gewelf loopt achthoekig trapsgewijze omhoog en is niet afgeschuind.

Thans rest ons nog de bespreking der reliefs op de middenpaneelen van de buitenzijde van den teerling. Alle drie geven weer een vierarmige godenfiguur in groot-ornaat, staande onder een zonnescherm op een altaarvormig voetstuk tusschen een van een tuit voorziene vaas, waaruit bloemen steken, en een wierookstandaard. In de beide bovenhoeken zweeft een hemeling in de wolken, terwijl lotusbloemen nedervallen uit de lucht. Aan de Noordzijde is de voorgestelde god Wishṇoe, gelijk dadelijk te zien is aan zijn achterhanden, waarin hij rechts het werprad, links de schelp omhoog heft; in de voorhanden houdt hij rechts een wadjra, en links een onduidelijk voorwerp, juist vóór den buik. De Zuidzijde geeft Brahmā, van wiens vier hoofden slechts drie konden worden afgebeeld; hij heeft de voorhanden in sĕmbah voor het lichaam, tevens

met een knopachtig iets in de linker, voert in de achterhanden rechts het bidsnoer en links den vliegenwaaier, en heeft op een tak de waterkruik naast zich staan. De god aan de Oostzijde heeft veel geleden; bidsnoer en vliegenwaaier zijn nog in de achterhanden te zien, en bovendien maakt de doodskop in den hoofdtooi duidelijk, dat hier Çiwa Mahādewa bedoeld is. Het heiligdom draagt dus op zijn zijvlakken de beelden der drie hoofd-goden, waaronder Çiwa in het midden de eereplaats inneemt. Dat hij Brahmā aan zijn rechter, Wishṇoe aan zijn linker hand heeft is juist hetzelfde, wat wij ook bij de tempels van de Lara Djonggrang-groep zullen opmerken.

De Tjaṇḍi Poentadewa (plaat 4) doet zich rijziger voor dan de andere monumenten, niet slechts door de hoogere strekking van den teerling, maar ook omdat zes à zeven steenlagen van het soubasement rondom het gebouw zijn weggebroken en dit daardoor op een hoog glad voetstuk schijnt te rusten, hetwelk echter oorspronkelijk niet zichtbaar was. Het bestaat weder uit voet, tempellichaam en dak van vierkant model met uitsprong voor den ingang. Zoowel de voet als het lichaam zijn samengesteld uit een teerling tusschen uitspringende boven- en benedenlijst, met het gewone beneden-ojief daaronder, en in de plaats van het boven-ojief een steunlijst onder de kroonlijst. Naar gewoonte heeft de portaaluitbouw den voet gemeen met het gebouw en is zijn hoofdgestel geprofileerd als dat van het gebouw zelf, doch in kleiner afmeting en met geringer strekking. Van den voet is niet alleen de kroonlijst, maar ook de lijst onder het beneden-ojief van antefix-ornament, juweel tusschen lofwerk, voorzien; de teerling is in paneelen verdeeld, welke worden afgesloten door vlakke posten; doch aan weerskanten van die posten is hier telkens een pilastertje geplaatst.

Fraaier nog is de teerling versierd. Zelfs de uitspringende boven- en benedenlijst dragen hier de kleine antefix-ornamentjes. In het midden van achter- en zijkanten springt een smalle nis naar voren, over de geheele hoogte van het hoofdgestel, van beneden-ojief tot kroonlijst. Zij rust op een voetstuk, met beneden- en boven-ojief (het eerste vòòr dat van het hoofdgestel van het gebouw naar voren springend), de twee tusschenlijsten, paneel-teerling, en kroonlijst met antefixen. Van de eigenlijke nis daarboven liggen de makara's nog weer op kleine voetstukjes; bloemrand en monsterkop van het knevel-type voltooien de omlijsting. Om nu het langgerekte van de nis weder te compenseeren is er binnenin om zoo te zeggen een tweede, kleiner nisje gevormd, door er beneden nog weer een voetstukje in te plaatsen en op twee derde van de hoogte een afdekking aan te brengen, bestaande uit deklijst met antefix, ojief, kussen en topstuk, een en ander het bovendeel van de groote nis tot onder den monsterkop vullend.

TJANDI POENTADEWA

De paneelen van den teerling aan weerszijden van de nis en aan weerszijden van het portaal worden ingesloten door vlakke posten, die als ornament een lijstje om den voet en een bandje om het midden dragen; het laatste voorzien van een versiering in omgekeerd triçōēla-motief aan den bovenkant, en guirlandes met kleine blaadjes er tusschen aan den benedenkant. Voorts zijn de paneelen zelve, ook die van de zijkanten van den portaal-uitbouw, nog terzijde versierd met slanke halve pilasters, die op hun kapiteel een ornament van verlijnde, naar elkaar gewende makara's dragen, terwijl in het midden daar tusschenin een punt van lofwerk naar beneden hangt. De rest der paneelen is glad gelaten; alleen die aan de voorzijde, naast den uitbouw, hebben een lange, van boven driehoekige nis, waarin een voetstukje staat en welke met rankornament omgeven is.

Het dak vangt ook hier aan met een onderstel: een ojief, een in- en uitspringende lijst en opnieuw een kroonlijst. Daarop verrijst, sterk teruggliggend, de geheel vierkante eerste dakverdieping, welke in zijn profiel die van het hoofdgestel herhaalt, evenals in de pilaster-omlijsting der paneelen; de posten ter zijde daarvan zijn echter glad gelaten. Aan de vier zijden springen in het midden weer nissen uit, met kāla-kop en verlijnde makara's; deze rusten niet op een voetstuk, doch thans is het voetstuk *in* de nis geplaatst. Op de vier hoeken treffen wij de gebruikelijke hoektorentjes aan, die in miniatuur wederom de profileering van hoofdgestel en dak-hoofdbouw weergeven en boven de met antefixen getooide kroonlijst op een ojief hun topstuk droegen, hetwelk aan zijn vorm van een dik vierkant kussen met stompe punt de benaming van kĕbĕn-ornament, naar de eenigszins daarop gelijkende kĕbĕn-vrucht, ontleent. Boven de kroonlijst der eerste dakverdieping herhaalt zich kleiner het onderstel; wat dan nog volgde, is verdwenen, doch een hoektorentje, dat is blijven staan, wijst uit, dat de tweede dakverdieping van gelijken aard moet zijn geweest als de eerste, en dit is in overeenstemming met Cornelius' beschrijving, die als topstuk een «kegel» vermeldt.

De vestibule wordt betreden langs een trap, of liever twee kleine trapjes boven elkaar, ieder met een afzondelijk stel, van buiten onversierde, trapvleugels; het eerste trapje, dat tot op het (verdwenen) soubasement bracht, heeft aan het benedeneinde der trapboomen leeuwtjes op een voetstukje; die van het tweede loopen uit in voluten. De makara's van de poort zijn weg, maar werden nog door Cornelius gezien en rustten op «bloempotten»; een deel van de bladlijst om de posten is over, evenals de monsterkop, van breed snorbaard-type met bidschellen afhangend uit de hoeken der wangvleugels. Een versierd bandje snijdt den monsterkop van boven af, het fronton is verder gevuld met een ruit-ornament. Een

golfdak met punt is in het midden, en omkrullende punten aan de uiteinden dekt den uitbouw.

Daar binnen loopt de trap door in het portaal, dat vroeger gewoon horizontaal lag, terwijl het gewelf trapsgewijs omhoog stijgt. De palgaten der deur zijn aanwezig. De verstoorde tempelkamer, waarin een geschonden voëtstuk is aangetroffen, vertoont niets opmerkenswaardigs dan twee kleine vierkante uitsparingen in elk der zijwanden, en een met overspringende steenlagen achthoekig oploopend gewelf, eerst stijl, doch vervolgens met breeder oversprongen snel den sluitsteen naderend.

Het Zuidelijkste heiligdom der groep is de Tjaṇḍi Sĕmbadra, welke in verschillende opzichten van de tot dusver besprokene afwijkt. Het gebouw heeft vooreerst geen afzonderlijken voet, doch dadelijk boven het soubasement begint het tempellichaam; het vierkant daarvan heeft in het midden van iedere zijde een vrij smallen, doch sterk naar voren tredenden uitsprong. Die aan den voorkant, welke den ingang bevat, is de langste; de andere drie hebben echter ook nog een zoodanige afmeting, dat de ware hoeken van het gebouw daar tegenover eenigermate terugtreden. De profileering van het hoofdgestel, ojief en uitspringenden band boven en beneden een teerling, welks paneelen door vlakke posten geflankeerd worden, zet zich zoowel over de nis-uitbouwen, als over het portaal voort. De posten naast de nissen zijn eveneens glad, zoodat deze laatste als eenige versiering haar monsterkop met lotussen in den bek hebben, welke kop, doordat de posten daarnaast tot boven doorloopen, den indruk maakt van zich niet boven, maar in de nis te bevinden.

Het zeer geschonden dak rust weder op een onderstel en herhaalt in zijn eerste verdieping het profiel van het hoofdgestel; het is vierkant, met flauw uitspringende middenpaneelen aan elke zijde, die geheel glad zijn. Wat om dat vierkant heen lag, is verloren gegaan; naar de ruimte en de wijze van het afbrokkelen te oordeelen, kunnen er zeer wel hoektorentjes gestaan hebben, en mogelijk in het midden daartusschen ook een of andere uitspringende versiering. Een tweede onderstel draagt de volgende verdieping, die er klaarblijkelijk juist zoo uitzag als de eerste.

In den voorwand zijn naast den portaal-uitsprong nog twee nissen aangebracht van denzelfden aard als die in het midden der andere zijden. De poort zelf draagt, behalve den monsterkop, een omlijsting, welke in twee makara's uitloopt. Ook hier is alles zeer vervallen; de lange vestibule zal wel weder de trap in zich opgenomen hebben. Palgaten zijn aanwezig, evenals twee kleine vierkante uitsparingen in achter- en zijwanden. De bodem is verstoord; het gewelf loopt naar gewoonte trapsgewijs omhoog.

Zooals wij reeds zeiden, heeft het Ardjoena-complex uit nog meer gebouwen bestaan. Wij noemen in het bijzonder een tweetal fundamen-

ten, het eene tusschen Ardjoena en Srikaṇḍi, het tweede achter Poentadewa, waar een eigenaardig voorwerp werd aangetroffen als een ronde urn op voetstuk met afneembaar puntig bovenstuk. Poentadewa zelf leverde een dier merkwaardige keteltrommen op die, in overoude tijden uit Zuid-China naar den Archipel gekomen, klaarblijkelijk reeds in deze vroegste dagen der Hindoe-Javaansche maatschappij als iets bijzonders bewaard en waarschijnlijk vereerd werden. Achter den Ardjoena-tempel eindelijk kwam de eenige tot dusver hier gevonden gedateerde inscriptie voor den dag, aan den voorkant te zeer verminkt om veel meer dan het jaartal 731 = A. D. 809, te doen lezen, en aan den achterkant eenige vrijgebieden vermeldend, één met den Sanskrit-naam Çrī-manggala, doch de andere inlandsche benamingen dragend; vermoedelijk zullen die vrijgebieden wel niet ver van hier te zoeken zijn. Dat een andere Diëng-inscriptie den naam Koeñdjara vermeldt, is niet zonder belang in verband met de kwestie, of hier ook wellicht het «stamheiligdom» (zie p. 127) gevestigd was.

Ten Noorden van de Ardjoena-groep neemt de reeds even genoemde waterleiding Aswatama een aanvang, d.w.z. het onderaardsche gedeelte daarvan, want tot die plek voert van het moerassigste deel van het plateau een open goot. Met een helling van eenige weinige graden loopt de leiding dan onder den bodem in Noord-Westelijke richting, terwijl op verschillende afstanden negen luchtgaten naar boven zijn aangebracht; deze putten worden dieper, naarmate de rand van het plateau hooger stijgt en nemen aan de andere zijde van den bergrug weer in diepte af. Het eind van de onderaardsche leiding ligt hoog in een kloof van een tak der Kali Dolok, vanwaar een bovengrondsche goot het water verder voerde naar de rivier. Het bestaan dezer leiding bewijst, dat ook in den Hindoe-tijd de afwatering van het Diëng-plateau bijzondere voorziening vereischte; toen zij eenmaal verstopt raakte, heeft dit natuurlijk het moerassig worden der vlakte in de hand gewerkt.

Het Noordelijk deel van het plateau, ten Westen van de Kali Toelis, moet bijna geheel gevuld zijn geweest met allerlei gebouwen. De opgravingen hebben er althans een groote menigte van fundamenten te voorschijn doen komen, verspreid over de vlakte; zij staan over het algemeen dicht opeen en geven er een denkbeeld van, hoe op deze heilige plek met de ruimte gewoekerd is moeten worden. Veel van die fundamenten behooren in groepen bijeen, en stonden tezamen op een plateau of waren door een gezamenlijken ringmuur omsloten: men heeft klaarblijkelijk met allerlei grootere en kleinere complexen van heiligdommen en bijgebouwen te doen. Woonhuizen hebben ook niet ontbroken; behalve fundamenten, die ongetwijfeld op tempelgebouwtjes als de boven beschrevene wijzen, zijn er ook, die in hun aanleg groote overeenkomst vertoonen met de bouworde van de naar traditioneele

gegevens opgerichte woningen in de kraton's der Vorstenlanden (vgl. pag. 39). Het is duidelijk, dat lang niet alle gebouwen, waartoe die fundamenten behoord hebben, van steen waren opgetrokken; de nog in situ aangetroffen neuten, bestemd voor houten stijlen, en nog andere gegevens bewijzen, dat veelvuldig houtbouw toepassing heeft gevonden, boven een doorgaans steenen onderbouw.

Het zou tot niets leiden, als wij de gevonden fundamenten stuk voor stuk gingen beschrijven; wij vermelden slechts een enkele. Merkwaardig is hetgeen Cornelius vond, ten Noord-Oosten van, en gedeeltelijk in, het toen veel grootere meer, tegenover de Ardjoena-tempels, namelijk twee lange rijen kleine gebouwtjes, waarvan bij het aantal in de buitenste rij op 208, in de binnenste op 105 schatte, doch die reeds te zeer vervallen waren om hun voorkomen en doel nog eenigszins vast te stellen. Niet onmogelijk lijkt het ons, dat hetzelfde, of een soortgelijk overblijfsel opnieuw aan den dag getreden is bij de jongste opgravingen, welke op diezelfde hoogte een groot gebouw van ongeveer 60 M. breedte en meer dan 90 M. lengte opleverden, afgedeeld in twee rijen kleine vertrekken, en verder voorzien van de noodige bijgebouwen. Men zou zeggen: een uit talrijke cellen bestaand klooster, of misschien een hospitium.

Van meer dan gewoon belang is onder deze overblijfselen de zoogenaamde Tjaṇḍi A, ongeveer 1/4 K.M. ten Westen van Tjaṇḍi Ardjoena, even ten Zuiden van den onderaardschen tunnel. De onderbouw alleen is gespaard gebleven, en deze vertoont vooreerst, beneden aanvangend, drie inspringende rechthoekige lijsten, en een halfrond. Wellicht was een dezer lijsten bestemd om tot een ojief te worden verhakt, een feit is het althans, dat men hoogerop, onderaan het tempellichaam, inderdaad na twee gladde lijsten een ojief en een halfrond ziet optreden. Wij hebben hier dus, in tegenstelling tot de andere Diëng-monumenten, de op pag. 110 beschreven «klassieke» Midden-Javaansche profileering, die bij latere gebouwen de algemeen gebruikelijke is. Klaarblijkelijk is zij dus ook op den Diëng toegepast, en waarschijnlijk moet de Tjaṇḍi A, waaraan op deze wijze de samenhang van de Diëng-architectuur met de latere kunst gedemonstreerd wordt, wel beschouwd worden als een der jongste bouwwerken, die hier zijn opgericht. Ook in een ander opzicht wijkt zij van het gewone Diëng-type af; de teerling schijnt, naar de opgegraven fragmenten te oordeelen, omgeven te zijn geweest door een aantal reliefs, die elk een figuur uit het Çiwaïtisch pantheon weergaven (o.a. kon een Kārtikeya op zijn pauw worden gereconstrueerd) en, bij elkander gevoegd, een breeden gebeeldhouwden band van ± 1,20 M. breedte om het geheele tempellichaam vormden.

Behalve de vlakte en de aangrenzende hellingen hebben ook de wat verder gelegen bergtoppen heiligdommen gedragen, zoo bv. de Panggo-

nan, waar behalve veel tempelsteenen ook een paar beschreven steenen gevonden zijn, en de Prahoe, op welks Noord-Noord-Westhoek twee nu vervallen tempeltjes stonden. Een paar steenen met voetafdrukken liggen ook op laatstgenoemden berg, doch een volgens vroegere berichten daar aangetroffen pilaar, van zeven kleiner wordende stukken met een lamp er bovenop, berust wel op een misverstand.

Leest men in Cornelius' rapport, met hoeveel bezwaren deze op zijn tocht naar den Diëng te kampen had en bedenkt men hoe lastig ook thans nog in het ongunstige jaargetijde de reis kan zijn, dan begrijpt men, hoe noodzakelijk in de periode, toen op het plateau deze heiligdommen verrezen, de aanleg van goede toegangswegen moet zijn geweest. Inderdaad is daar dan ook op voortreffelijke wijze en op uitgebreide schaal in voorzien. Zoowel van uit het Noorden als het Zuiden voerden gemakkelijke wegen uit de vlakte naar boven, waar noodig van trappen voorzien. Juist die trappen zijn in het hooggebergte het best gespaard gebleven; zij bleken van een balustrade ter hoogte van een voet voorzien te zijn en konden nog over groote afstanden gevolgd worden. Tegenwoordig zijn er maar schaarsche sporen van terug te vinden, zoodat wij bij het vermelden van hun loop grootendeels af moeten gaan op de berichten der oudere onderzoekers. Van het Noorden kwam de weg uit de richting Bawang in het Pëkalongan'sche, over Dëlës en Sigëmplong en bereikte het plateau over den Goenoeng Këndang; van dezen weg was betrekkelijk weinig herkenbaar. Uit het Zuiden voerden twee wegen, welke zich ongeveer bij Kalilawang, niet ver van Garoeng, vereenigden; de ééne, van het Zuid-Oosten, had zijn begin in desa Tjaṇḍi, waar indertijd overblijfselen van tempeltjes stonden, in ongeveer 1850 op last van den Assistent-Resident gesloopt om de steenen te gebruiken voor den bouw eener gevangenis! Van Tjaṇḍi bracht deze weg over Kleseman naar Kalilawang. De andere kwam uit het Zuiden, was te volgen vanaf Goenoeng Tawang, ± 9 K.M. ten Zuiden van Wanasaba; hij leidde via Wanasaba, Moengang en Kalibëbër naar Kalilawang. Van laatstgenoemde plaats ging het dan steil de hoogte in tot bij Ngadiloewih, waar een splitsing werd waargenomen; de rechte weg naar den Diëng ging over Sitroes en kwam uit bij Tëlaga Warṇa; de andere maakte een omweg over Lobang. Men veronderstelt althans, dat ook die laatste tot den Diëng was doorgetrokken, doch van het gedeelte Lobang-Diëng is niets teruggevonden, en het is dus mogelijk, dat hij niet voltooid is en men het plan van dezen aanleg heeft laten varen om de voorkeur te geven aan het kortere tracé over Sitroes.

In groote verscheidenheid liggen over de vlakte, maar helaas ook onder de huizen der kampongs van het plateau en omgeving, en in wegen en waterstaatswerken, de overblijfselen der Diëng-tempels. Van

de geornamenteerde steenen kunnen wij noemen poortfragmenten, met monsterkoppen en makara's, leeuwen en nāga's, rozet- en triçōēla-versieringen, reliefs met spelende leeuwen en met zittende apen enz., drempels en voetstukken, hoektorentjes van de daken, antefixen, waaronder een enkel, dat niet een kop alleen, doch twee geheele menschenfiguren bevat. Godenbeelden en fragmenten daarvan heeft de Diëng ook in menigte opgeleverd; een 150-tal staan er opgesteld bij de pasanggrahan, en verder zijn ze naar alle groote plaatsen in den omtrek gevoerd, Batoer, Bandjarnëgara, Wanasaba, Pëkalongan en verder; ook is heel wat in het Museum te Batavia beland, evenals de dertien op den Diëng gevonden beschreven steenen. Onder de godenvoorstellingen is uitsluitend het Çiwaïtische pantheon vertegenwoordigd; van Boeddhisme blijkt nergens iets. Doch Çiwa is er in allerlei uitbeeldingen, gelijk eveneens Doergā, Gaṇeça, Wishṇoe, Brahmā; men ziet die beelden zoowel los als een geheel uitmakend met een stuk van een tempel, een nisje, of een voetstuk; zoo is er b.v. een Gaṇeça op een onderstuk met een paar dragertjes. Talrijk zijn ook kleine beeldjes van Çiwa en Pārwatī naast elkaar tegen één achterstuk. Er zijn natuurlijk meer of minder goed uitgevoerde exemplaren bij, maar over het geheel heeft de kunst van den Diëng een zeer eigen karakter en zal men niet lang behoeven te weifelen, of een stuk bij deze groep (die men zich natuurlijk niet moet denken als *uitsluitend* tot het plateau beperkt te zijn) behoort of niet. Slanke figuren, in de hoofdlijnen streng weergegeven, eenvoudig ook in hun ornamentatie, dragen zij iets in zich van het hooggebergte, zooals de kunst van Prambanan gevoed is met de weelde der vruchtbare laagvlakte.

Dat laatste verschijnsel is niet minder opvallend in de architectuur. Uit den aard der zaak hebben wij juist bij de beschrijving dezer oudste en eerste tempelgroep uitvoerig stil moeten staan bij de ornamentatie, en dit zou den indruk kunnen geven, als trad die bijzonder op den voorgrond. De werkelijkheid is anders; staat men tegenover deze gebouwen, dan vallen zij, niettegenstaande de fijne uitwerking van allerlei versieringsdetails, in de eerste plaats op door een zekere soberheid van vorm; de groote lijnen van den bouw trekken het meest de aandacht en houden die vast, en, mede door het ontbreken der bekroningen, krijgen deze vierkante monumentjes voor den beschouwer iets massaals. Ook al geeft men nu toe, dat de aanblik van het geheele plateau, gevuld met dergelijke bouwwerken, anders moet hebben gewerkt dan op het oogenblik de enkele eenzame ruïnes doen, dan nog bewijst vergelijking met in denzelfden toestand verkeerende bouwvallen elders, dat de Diëng-tempels toch wel degelijk een eigen, afzonderlijke plaats innemen. Een klare, eenvoudig opgezette architectuur is in haar

krachtige belijning de hoofdzaak; het ornament, met grooten kunstzin aangebracht, blijft daartegenover op den achtergrond, en verhoogt in niet geringe mate den indruk der sobere architectuur, wier dienares zij blijft in een harmonische samenwerking.

Onder de beelden zijn iconografisch vooral van belang de voorstellingen der drie hoofdgoden op hun wahana's. Deze dragers zijn in menschelijke gedaante; de god zit op hun schouders en steunt met zijn voeten in hun handpalmen. Alleen aan het hoofd is hun ware natuur kenbaar gemaakt, want Nandi heeft een stierenkop, Garoeḍa draagt een vogelsneb en bij Haṃsa komt boven het gewone menschenhoofd, een kleine ganzenkop te voorschijn. Daar in het verdere beloop der Midden-Javaansche kunst de dragers hoe langer hoe meer neiging krijgen om tot het dieren-type over te gaan — of als men wil, terug te keeren — is de anthropomorphe voorstelling op den Diëng een bewijs te meer voor den hoogen ouderdom dezer tempelstad.

Een tempelstad, dat is onzes inziens werkelijk de beste benaming voor de vestiging, waarvan wij de overblijfselen beschreven hebben. Dat hier een gewone stad zou hebben gelegen, is op zichzelf al zeer onwaarschijnlijk; deze koude, natte en afgelegen bergvlakte bood niets aanlokkelijks en de aanvoer van levensmiddelen, voor een bevolking van eenige beteekenis, zou onoverkomelijke bezwaren met zich gebracht hebben. Neen, wanneer daar op den Diëng tempels verrezen, dan was dat niet om in de godsdienstige behoeften der daar wonende bevolking te voorzien, integendeel de vestiging was er slechts om der wille van de heiligdommen. Wat de fundamenten en andere overblijfselen leeren, bevestigt die opvatting; de tempelstichtingen zijn het voornaamste en deze hebben het plateau beheerscht, de woonhuizen zijn gering in aantal — kunnen er om de beperkte plaatsruimte ook niet veel geweest zijn, zelfs al neemt men nog zooveel verdwenen houtbouw aan — en zijn niet meer dan te verwachten is voor een bij die tempels behoorende schaar van priesters met hun personeel, benevens de voor de pelgrims benoodigde gasthuizen, en daaronder dan in de eerste plaats de verblijfplaatsen voor het hof en de rijksgrooten. De Ḍihyang moet een, op welke gronden dan ook, voor hoogheilig gehouden plek zijn geweest, waar voor Çiwa en de goden van zijn pantheon de heiligdommen werden opgericht, die met het karakter dezer plaats in overeenstemming waren, en wier eeredienst en onderhoud de aanwezigheid van priesters en bewakers vereischte. En uit den aard der zaak was het tevens een oord van pelgrimage bij uitnemendheid, waarheen de scharen der geloovigen langs de trapwegen van Noord en Zuid konden optrekken. Wanneer wij dan ook in het Chineesche bericht lezen, dat de koning van Java jaarlijks hierheen ging, dan zoeken wij de reden minder in den wensch om

de zee te zien», wat elders wel zoo gemakkelijk ging, maar zien er liever een vorstelijken pelgrimstocht in naar de heiligste plek in den lande.

Litteratuur.

Inventaris n°. 422, 781, 843, 844, 848, 852, 1091, 1116, 1128, **1135**. Cornelius, Beschrijving van eene Land reise gedaan naar de Bergen, genaamt Goenong Prouw en Goenong Die-Eng ter onderzoek van de Bramiensche antiquiteiten aan deeze gebergtens geleegen, in de maanden October en November 1814, uitgegeven in Bijdr. Kon. Inst. 75 (1919) p. 384—437; Raffles, History of Java (1817) II p. 30—33 (32—34 van den tweeden druk); Domis, Journaal eener reis van Welerie naar het gebergte Praauw, Verhand. Bat. Gen. 12 (1830), p. 371—377; Buddingh bij Van Sevenhoven, Java, ten dienste van hen die over dit eiland wenschen te reizen, Tijdschr. v. Ned. Indië, II, 1 (1839), p. 335—343; Junghuhn, Java, II (1854) p. 259, 286—292; Leemans, Oudheidkundige onderzoekingen en ontdekkingen op Java, Versl. en Meded. Kon. Acad. v. Wetensch. Afd. Letterk. 8 (1865) p. 301—333; Hoepermans, Hindoeoudheden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 97—120; 137—140; Pet en André de la Porte in Notulen Bat. Gen. 1867 p. 89—92 en 1868 p. 22—24 en 55—59; Brumund, Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java, Verhand. Bat. Gen. 33 (1868) p. 156—161; Friederich, Rapport over reizen gedaan op Java, Tijdschr. Bat. Gen. 23 (1876) p. 43—52; Kern, Sanscrit-inscriptie van Java, van den jare 654 Çaka, Bijdr. Kon. Inst. 4 : X (1885) p. 125—138 (= Verspr. Geschr. VII, 1917, p. 115—128); Van Aalst, Opgaven omtrent verschillende Hindoeoudheden, Tijdschr. Bat. Gen. 41 (1899) p. 407 sq. en 552; Von Saher, De versierende kunsten in Nederlandsch Oost-Indië (1900) p. 84—93; Brandes, Tjandi Bima, beschreven voor zoo ver als reeds doenlijk is, Rapp. Oudh. Comm. 1902 p. 16—30 en plaat 9—11; IJzerman, De Chalukyasche bouwstijl op den Diëng, Album Kern (1903) p. 287—296; Van Erp in Twentieth Century Impressions of Netherlands India (1909) p. 139—142; Krom in Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 21—30; Kern, Sanskritinschrift van Toek Mas, Bijdr. Kon. Inst. 65 (1911) p. 334—336 (= Verspr. Gesch. VII, p. 199—204); Knebel, Beschrijving der Hindoeoudheden in de residentie Këdoe, Rapp. Oudh. Comm. 1911, p. 178 sq. en 326—335; Sell, Opgave der steenen voorwerpen, bijeengebracht bij de pasanggrahan op het Diëng-plateau, Rapp. 1912, p. 103—121; Scheltema, Monumental Java (1912) p. 47—66. De opgravingsverslagen, welke het onmogelijk was hier alle te citeeren, vindt men opgegeven Inventaris p. 341 sq., waarbij nog te voegen: Oudh. Versl. 1916, 3, p. 74 sq.

HOOFDSTUK VI.

Oude heiligdommen in Noordelijk Midden-Java. Gĕdong-Sanga.

Het Diëng-plateau heeft daar wel altijd eenzaam en ver van de woonplaatsen der bevolking gelegen, maar toch moet de omgeving er vroeger heel wat anders hebben uitgezien dan thans. Een verkeer van zóó aanzienlijken aard, dat het noodig was geworden er de in het vorige hoofdstuk beschreven trappenwegen voor aan te leggen, heeft natuurlijk ook allerlei tijdelijke en permanente vestigingen langs die wegen ten gevolge gehad, ten dienste van onderdak en voeding der pelgrims. Had men, van het plateau komend, het hooggebergte verlaten en naderde men de vlakte, dan betrad men, aan de Zuid- en Zuid-Oostzijde van den Prahoe, in de richting die naar het hart van Midden-Java lag, een streek, welke blijkens de daar gevonden overblijfselen dicht bevolkt en met tal van heiligdommen overdekt moet zijn geweest. Zij beslaat ongeveer de tegenwoordige afdeelingen Wanasaba en Tĕmanggoeng.

Het spreekt van zelf, dat niet alle gebouwen uit deze streek van denzelfden tijd zijn en men er theoretisch evenveel verschil in dateering mag verwachten, als wij zullen aantreffen in de vlakte van Prambanan. Maar gaan wij nu eens na, wat er feitelijk over is, dan blijkt, voor zoover er inscripties zijn die aanwijzingen voor de bouwperiode der tempels verschaffen, de meerderheid jaartallen te bevatten uit ongeveer de helft der negende eeuw. Geheel toevallig zal dat toch wel niet zijn, en dus mogen wij misschien aannemen, dat men in de bedoelde periode een voorkeur voor vestigingen in deze buurt heeft gehad en later een andere streek weer meer in trek is geweest. Hoe het ook zij, de nog aanwezige overblijfselen geven alle aanleiding om ze in aansluiting aan die van den Diëng te bespreken, niet slechts om die jaartallen, welke immers nooit volkomen zekerheid geven — men kan een oude stichtingsoorkonde laten staan, ook al is het heiligdom zelf gerestaureerd of herbouwd — maar vooral omdat ze eveneens in bouworde, kleine vierkante monumenten als het zijn met een in verdiepingen opgetrokken dak, aan het Diëng-type herinneren, zij het dan ook, gelijk wij zien zullen, gedeeltelijk in een jongeren vorm.

Uit het Wanasaba'sche zijn wel de namen, en ongeveer de plaatsen, van een aantal heiligdommen door de inscripties bekend, maar de ruïnes

zelve zijn er bijna niet meer aangetroffen; behalve het reeds vermelde Tjaṇḍi aan een der uiteinden van den Diëng-weg, noemen wij nog de tempelrestes van Sawangan, Zuid-Oostelijk van de hoofdplaats; onder meer kwam hier een fraai voetstuk te voorschijn, welks tuit wordt opgehouden door een schildpad, op zijn beurt door drie ineengekronkelde slangen ondersteund. Een Gaṇeça, hier eveneens gevonden, wijst op het Çiwaïtisch karakter der vestiging. Over het algemeen treedt in deze streek het Boeddhisme sterk op den achtergrond tegenover het Çiwaïsme, ook in de los aangetroffen voorwerpen. Onder die laatste verdienen een afzonderlijke vermelding de vondst van een aantal gouden godenbeeldjes, waaronder zeer eigenaardige in goudblik, te Gëmoeroeh, en van een nog grooter verzameling gouden en zilveren beeldjes, alle Çiwaïtisch, te Pësindon, tezamen met een paar plaatjes, behelzende de mededeeling der verbranding van den goeroe Siwita in het jaar 904.

Oostelijk van Prahoe, Sëṇḍara en Soembing, in het Tëmanggoengsche, zijn de tempelruïnes heel wat talrijker. Allereerst vond men tegen den Prahoe zelf, nabij desa Gëḍong op de grens van Sëmarang en Këdoe, de Tjaṇḍi Argapoera (of Tjaṇḍi Gëḍong), waarvan echter reeds Hoepermans, de eerste van wien ons een beschrijving bekend is, slechts de fundamenten aantrof; dat de overblijfselen van grooten rijkdom getuigden, blijkt uit zijn zinsnede aangaande «de plek waar Argo Poero vroeger in zijne pracht stond». Het gebouw lag op een heuvel, met trap en ingang naar het Oosten; een Gaṇeça en een Nandi, nog aanwezig, getuigen voor het Çiwaïtisch karakter van den tempel; vroeger waren er ook monsterkoppen en een steen, waarop en relief een liggende olifant, wellicht, gelijk wij ook elders zullen zien, als ondersteuning voor makara's van poort of trapvleugels. Een paar leeuwen en een paar râkshasa's zijn overgebracht naar Tëmanggoeng; voorts was er een eigenaardig voetstuk, yoni-vormig met afneembaar deksel, en een opening aan de voorzijde, «om vuur in te kunnen leggen». Een beschreven steen, thans te Batavia, wijst uit, dat te dezer plaatse in 864 een vrijgebied is gesticht.

Een paar K.M. naar het Noord-Westen heeft op een plateau te Djambean wellicht eveneens een gebouw gestaan; beelden van hier en van Argapoera bevinden zich te Selakaton: alles is ook daar Çiwaïtisch. Het Boeddhisme wordt in deze buurt uitsluitend vertegenwoordigd door een hoogst enkele losse vondst, o. a. eenige kleiafdrukken van een stempel met de geloofsbelijdenis, en van een medaillon met den Boeddha en met een Bodhisattwa.

Gaan wij nu van Argapoera verder naar het Zuiden, dan trekken in de eerste plaats eenige niet ver van elkander gelegen tempeltjes aan de Oostzijde van den Sëṇḍara onze aandacht. De Noordelijkste daarvan

zijn de Tjaṇḍi's Perot en Pringapoes, steeds in één adem genoemd, omdat de verschillende bezoekers, die er melding van maken, ze doorgaans onmiddellijk na elkander in oogenschouw namen. Daaruit volgt intusschen nog niet, dat ze bij elkaar behooren en men zou zeer verkeerd doen, uit de gecombineerde beschrijvingen zonder meer deze gevolgtrekking te maken. Hun onderlinge afstand is nog altijd groot genoeg om het onzeker te maken, of deze gebouwtjes onderdeelen kunnen zijn geweest van één stichting, hoewel de omstandigheid, dat ze recht tegenover elkander geplaatst zijn, wel op eenig verband wijst. Beide zijn het eerst vermeld in Junghuhn's opsomming van Javaansche ruïnes en vonden hun eersten beschrijver in Hoepermans; beide hebben door hun eigenaardige ornamentatie de belangstelling gewekt van Brandes en dezen aanleiding gegeven tot het schrijven van een zijner fraaiste passages over de kunst van Midden-Java.

De Tjaṇḍi Perot was reeds, toen Junghuhn hem zag, nog slechts zeer gedeeltelijk over: de achterzijde stond er van met de aangrenzende stukken der zijkanten, en dit alles was geheel omgroeid en omvat door een grooten boom, welke er langs, er tusschen en er op zich verhief, en, na eerst het zijne te hebben bijgedragen om het gebouw te doen uiteenvallen, nu hetgeen er nog restte stevig bij elkaar hield. De boom en het tempeltje waren zóó innig met elkander verbonden, dat er geen denken aan was het monument met opoffering van den boom te redden, maar beider lot onverbrekelijk samenhing. Toen dan ook in het voorjaar van 1907 rukwinden den boom deden vallen, bleef van het tempeltje niets anders over dan eenige verspreide losse steenen. Het meerendeel kwam de bevolking der omliggende kampongs uitstekend te pas; enkele stukken slechts liggen er tegenwoordig nog, o.a. met relief-fragmenten. Gelukkig is door de fotografische opnamen van de Oudheidkundige Commissie in 1903, de vroegere toestand van het monumentje eenigermate vastgelegd.

Daaruit blijkt dan, dat het gebouw een vierkant grondplan heeft gehad met flauwe uitsprongen in het midden der achter- en zijkanten; hoe het er aan den naar het Oosten gekeerden voorkant heeft uitgezien, was natuurlijk niet meer uit te maken. De profileering van den voet is die, welke wij in Hoofdstuk IV als de klassieke Midden-Javaansche hebben genoemd: een naar binnen loopend ojief en daarboven een halfrond. Dubbele in- en uitspringende lijstjes vormden den overgang van het ojief, zoowel naar beneden, waar het op een plint rustte, als naar boven naar het halfrond, en eveneens van dit laatste naar den teerling. Deze werd aan de bovenzijde dan weder afgesloten door een vlakken uitspringenden band tusschen twee bijlijstjes, waarna opnieuw een dubbel uitspringende lijst tot de kroonlijst voerde. Daarboven was niets meer over.

Alle lijsten en banden waren geheel glad; daargelaten dan, of verdere versiering niet in de bedoeling heeft gelegen, dan wel door een of andere oorzaak onuitgevoerd is gebleven. Op den teerling zijn binnen vlakke posten paneelen uitgediept, telkens drie aan elke zijde, een op den voorsprong, en twee op de vakken daarnaast. Op het middenvak aan de achterzijde was duidelijk een Gaṇeça te zien, op dat van een der zijkanten kon Brandes nog een Doergā herkennen, en het ligt dus voor de hand, in verband met hetgeen wij te Geḍong-Sanga, Selagriya en Lara Djonggrang zullen opmerken, dat de andere zijkant een Çiwa als Goeroe heeft bevat. Dit stuk was echter verdwenen. Wat van de acht zijpaneelen over was, liet telkens een staande mannenfiguur, in groot ornaat en met glorie zien, waarschijnlijk trawanten der hoofdgoden, en, blijkens de slang, die Hoepermans om het lichaam van één of twee hunner opmerkte, van even uitgesproken Çiwaïtisch karakter. Naar aanleiding van deze indeeling der gevelversiering in hoofd- en zijpaneelen wees Brandes op de overeenkomst met den Mĕndoet (zie Hfdst. VIII) en merkte daarbij op, hoe verkeerd het blijkbaar is in dit opzicht een Çiwaïtischen stijl van een Boeddhistischen te willen onderscheiden. Van het inwendige van den tempel weten wij alleen, dank zij Hoepermans, dat zich midden in den achterwand een vierkante nis voor een beeld bevond, en daarboven het gewelf trapsgewijze opliep.

Op een afstand van een honderd meter tegenover Perot, en dus met den ingang naar het Westen, ligt Tjaṇḍi Pringapoes (plaat 5). Naar den stijl te oordeelen, kunnen die beide chronologisch niet door een belangrijke tusschenruimte gescheiden zijn, en de tijd van hun ontstaan zal wel ongeveer overeenkomen met het jaartal 852 (Ç. 774) op een in de nabijheid gevonden stichtingsoorkonde, die gewoonlijk gezegd wordt van Perot afkomstig te zijn, doch volgens een ander bericht bij Pringapoes zou behooren. De stichter, op dien steen vermeld, is dezelfde Manoekōē, die ook aanleiding heeft gegeven tot de inscriptie van Argapoera, en aan wien nog een derde oorkonde, uit 853, haar ontstaan dankt. Deze laatste, handelend over het vrijgebied van Toelang Air-ratoe, wordt ook wel als van Perot herkomstig opgegeven. Zooals men ziet, is er dus geen eenstemmigheid in de opgaven, maar dat verschil van opvatting is voor den tijd der stichting van geen belang.

Het fraaie tempeltje van Pringapoes staat nog geheel overeind, al was het ook noodzakelijk het te schoren; het heeft na hetgeen Hoepermans en Brandes er van gezegd hebben nog beschrijvers gevonden in Van Erp (1909) en Knebel (1911). Het is niet geheel vierkant, daar het, langs het maaiveld gemeten, aan voor- en achterzijde 5 M. meet, tegen 4.46 M. aan de zijkanten; uitsprongen zijn er niet, dan alleen aan den voorkant, bij den ingang. Het gebouw rust op een soubasement, hetwelk 65 c.M.

TJAṆḌI PRINGAPOES

recht en glad omhoog stijgt boven een 23 c.M. hooge plint. Dan komt een voet, bestaande wederom uit een glad onderstel van 27 c.M., en vervolgens, in klassieken trant, een ojief en een halfrond. De 1.87 M. hooge tempelteerling, waarover zoo dadelijk meer, wordt evenals bij Perot van boven afgesloten door een gladden uitspringenden band, ook hier tusschen twee bijlijstjes gevat; op de hoeken van dien band zijn nog kleine antefix-ornamentjes zichtbaar. Daarna volgt nog een steunlijst, versierd met guirlandes, waarin rozetten gevat zijn, en deze steunlijst draagt dan de eigenlijke kroonlijst.

De kroonlijst is voorzien van een aantal antefixen, naar gewoonte met een groote punt in het midden en kleinere aan weerszijden. Het eigenaardige is nu verder — eigenaardig vooral ook, omdat wij hier een motief voor ons hebben, dat bestemd was in de latere Oost-Javaansche kunst een groote rol te spelen — dat de kroonlijst als het ware nog eens herhaald is, doordat, eenigszins terugspringend, boven de eerste een tweede is aangebracht, opnieuw voorzien van een antefixen-reeks, die slechts van een geringer afmeting dan de eerste is. Daar weer boven zijn nog een paar exemplaren van een derde reeks gespaard gebleven, waaronder een zeer groot midden-antefix, juist boven den ingang; het is in plaats van drie-, vijfpuntig en vertoont een leeuwenkop. Door deze dubbele, terugspringende herhaling van de kroonlijst wordt een onderstel voor het dak gevormd, welks eerste verdieping achter de bovenste antefixen omhoogrijst, juist als een tempellichaam in het klein. Men ziet een teerling, waarin paneelen zijn uitgediept, onversierd natuurlijk, aangezien dit bouwdeel toch bedekt werd door de grootste antefixen der bovenste reeks. Boven dien teerling is weder een tusschen twee bijlijstjes gevatte uitspringende band aangebracht, en vervolgens krijgt men opnieuw een steunlijst en een kroonlijst, de eerste wederom met guirlandes en rozetten versierd, de tweede van antefixen voorzien. Ook deze kroonlijst herhaalt zich, echter niet twee maar slechts éénmaal en draagt dan verder de tweede dakverdieping, waarvan de in paneelen verdiepte teerling nog over is, en van de rest zooveel gespaard is, dat een herhaling op kleiner schaal van de eerste dakverdieping te constateeren valt: uitspringende band, steunlijst met guirlandes en rozetten en kroonlijst. Men mag aannemen, dat ten slotte nog een derde verdieping het topstuk van het gebouw heeft gedragen. Wat er van het monument nog staat, is alles te zamen 6.58 M. hoog.

Van de teerling-versiering aan het hoofdgestel valt vooreerst op te merken, dat langs den beneden- en bovenrand, onmiddellijk boven het ojief en onmiddellijk onder den uitspringenden bovenband dus, een platte band gelegd is met een ornament van geschulpte palmetten, welke aan den benedenband opstaan, aan den bovenband afhangen. Tusschen die

banden in is de gevel verdeeld in drie paneelen, met lofwerk gevuld; de posten, welke die paneelen afscheiden, benevens die op de hoeken, zijn voorzien van een in punten uitloopend rank- en bladornament aan boven- en onderzijde, doch overigens glad gelaten. De paneelen zelve zijn in dier voege behandeld, dat de zijpaneelen het recalcitrante-spiraalmotief vertoonen, terwijl in de middenpaneelen de hoofdlijn gevormd wordt door twee zich afwisselend van elkander af en naar elkander toe bewegende ranken in verticale strekking. Tusschen en op die ranken zijn aan de achterzijde van het gebouw een tweetal kinnara-paren geplaatst, en nog hooger een paar papegaaien; in de paneelen met de recalcitrante spiralen is binnen de onderste krul een kinderfiguur aangebracht (één der twee wellicht een aap), met het gezicht naar het middenpaneel gewend. Aan de zijkanten van den tempel is het weer wat anders; daar vindt men geopende lotussen in het hart der spiralen en juweelornamenten tusschen de ranken der middenpaneelen; de papegaaien van boven ontbreken ook hier niet.

Aan den voorkant ziet het er reeds dadelijk geheel anders uit, omdat daar de voorsprong voor den ingang in de plaats van het middenpaneel treedt. Ook de zijpaneelen echter zijn fraaier dan die van zij- en achterkanten; niet alleen zijn ze voorzien van een extra voetlijstje met palmetten, maar de figuren in het loofwerk zijn veel grooter en belangrijker. Het is telkens een godenfiguur in groot ornaat en met glorie, welke den arm om een vrouw heeft heengeslagen en met haar als het ware uit het loover te voorschijn treedt.

De voorsprong zelf is als een afzonderlijk gebouwtje met eigen profileering tegen den tempel aangezet. De versiering aan de zijkanten van dezen uitsprong is met die van het gebouw zelf in overeenstemming; ook hier een paneel met spiraalloofwerk, waarin thans echter een mannenfiguur gezeten is met een bloemruiker in de hand. Wat bij den tempel de uitspringende bovenband is, draagt bij den voorsprong den monsterkop, die den ingang bekroont; daar dit stuk in het geheel een 58 c.M. vooruit steekt, was er gelegenheid tegen de zijvlakken daarvan nog een paar op wolken zwevende hemelingen aan te brengen. De monsterkop is van breed model, met tong en onderkaak; de leeuwenklauwen zijn aan weerskanten er naast geplaatst. Een poortomlijsting met geornamenteerden rand voert naar de makara's daaronder, bij welke de krullen achter oor en hoorn niet door scherpe belijning van hun omgeving zijn afgescheiden, zoodat ze den indruk geven van een verstileerd makara-lichaam, gelijk dat elders wel gevonden wordt. De voornaamste bijzonderheid van deze makara's is intusschen deze, dat terwijl in hun bekken papegaaien zijn gezet, daarachter, naast den makara-muil, zich nog slangen omhoog werken, een bij-ornament dus, hetwelk aanleiding

heeft gegeven tot een nieuwe combinatie van die twee in de Hindoe-Javaansche kunst zoo belangrijke ornamentmotieven, makara en slang.

Trap en trapvleugels zijn verdwenen, en men betreedt thans over eenige opgestapelde steenblokken den 55 c.M. breeden ingang, die door een portaaltje van 1 M. lengte in de tempelkamer voert; deze laatste is in overeenstemming met de uiterlijke gedaante van het gebouw niet volkomen vierkant, doch meet 2.67 bij 2.20 M. De wanden zijn geheel glad; op een hoogte van 2.77 M. begint het gewelf trapsgewijs omhoog te loopen. In het midden van het vertrek ligt op een steenplaat een 1.44 M. lange Nandi, welke veel te breed is om door den ingang binnen gebracht te kunnen zijn; het dier moet dus op het soubasement geplaatst zijn toen dit gereed was, en de tempel er vervolgens omheen gebouwd zijn. Deze Nandi draagt een bellenband om den hals, terwijl verder op te merken valt, dat het eigenaardige sierstuk, hetwelk bij leeuwen en runderen den gestileerden staartpluim weergeeft, hier aan weerskanten van den buik, niet alleen vóór de achterpooten, maar ook achter de voorpooten, te vinden is. Het blijkt hier dus duidelijk, dat de oorspronkelijke beteekenis van het motief geheel is losgelaten en het een sierstuk zonder meer geworden is.

Toen Brandes in 1903 deze tempeltjes in hun kunstwaarde «ontdekte», vond hij gelegenheid tot een beschouwing daarover in het Oudheidkundig Rapport [1]), waarin vooral de «schoone, rijke, geestige illumineering» van den buitenwand van Pringapoes vergeleken kon worden met dat andere kunstrijk gedecoreerde monument, den Mëndoet, een vergelijking, die helder doet uitkomen, hoezeer de Hindoe-Javaansche kunst in haar principes overal dezelfde is, en hoe verkeerd het zou zijn Çiwaïtisch van Boeddhistisch te willen scheiden. Wij kunnen ons niet weerhouden deze welsprekende passage over te nemen, die niet slechts een indruk geeft van de eigenaardige kunst van Pringapoes, maar tevens tracht iets van de innerlijke beteekenis van den decoratie-opzet te doen verstaan: «Ook hier een in heerlijke, sterk verwante sierkrullen ingebrachte introductie om op te gaan tot het adyton. Ziet hier op den achterwand slechts die als in een beelderigen bloementuin spelende kinderen, die den toeschouwer een gevoel van rust geven, en in hun vermaak zitten te genieten van het gezang der hemelsche menschvogels, die met nog hooger geklommen papegaaien, dartelen op de takken van het loof. Ziet de zijwanden, niet minder fraai versierd met ranken, waarin de vogels niet gemist worden, alles als aan dien achterwand en elders gegeven in klimmend loof, dat onwillekeurig het oog omhoog trekt en het hart naar boven voert. Ziet eindelijk den voorkant waarop ter weerszijden

[1]) Pag. 10.

van den ingang twee paren, in de kracht van het leven, de man gesteund op en door de vrouw, hun schreden richten naar dien ingang, dien men evenwel niet bereiken kan zonder gepasseerd te hebben de ootmoedig neergezeten devoten, op de flanken van de poort, die met een handbeweging als het ware uitnoodigen verder voort te gaan, en het heiligdom te betreden. Ook op de zijkanten van den poortkop varen hemelingen op wolken in die richting, daardoor den toeschouwer almede dwingende zijn gedachten daarheen te laten gaan, evenals het klimmende groen die omhoog voerde.»

Tot zoover Brandes. Door de rol, die het in den ideëelen opzet van het heiligdom te vervullen krijgt, wint het ornament aan innerlijke beteekenis. Bij vergelijking met het aan de Diëng-tempels opgemerkte ligt dan ook, dunkt ons, het voorname onderscheid tusschen genoemde monumenten en de bouwkundig er zoo nauw mee samenhangende bouwwerken als Pringapoes vooral in de ornamentiek, welke in de samenstelling van het geheel een voornamer en zelfstandiger plaats inneemt en reeds zoo duidelijk de mogelijkheid van een verdere ontwikkeling doet zien, die haar eenmaal, om zoo te zeggen, van de architectuur zal losmaken.

In de nabijheid van Pringapoes staan en liggen nog, behalve een yoni, een aantal fragmenten, waarvan sommige met geen mogelijkheid tot dit gebouw behoord kunnen hebben en die dus van andere monumenten afkomstig moeten zijn, in de eerste plaats natuurlijk Perot, maar stellig niet alleen daarvan, want de groote massa steenen, die aan huizen, trappen enz. in de kampong worden aangetroffen, bewijzen, dat er vroeger meer bouwwerken geweest moeten zijn dan Pringapoes en Perot. Voor de als trap dienende steenstapeling van Pringapoes is o. a. een stuk van een steunlijst met kakatoe's binnen guirlandes gebezigd; voorts ziet men een topstuk, een monsterkop van een trapvleugel, en een merkwaardig stel makara's, die een papegaai in den muil dragen, terwijl onmiddellijk naast dien muil een tweede dergelijke vogel zit, waarboven een vrouwenlichaam te voorschijn komt; juist als bij de makara-stukken van den ingang heeft dus ook hier een bij-ornament toepassing gevonden en dat op grooter schaal dan de betrekkelijk weinig op den voorgrond tredende slang van daar straks. Gedeeltelijk boven de vrouw en gedeeltelijk boven den zijkant van den makara-bek, zit dan nog een kinnari, aan beide ornamenten gemeen en ze als het ware vereenigend; ongelukkigerwijze is echter dit bovengedeelte bij het eene exemplaar geheel verdwenen en bij het andere zeer verminkt.

Verder naar het Zuiden, nog steeds tegen de helling van den Sĕṇḍara, moet zich een heiligdom bevonden hebben bij Bongkol; hoewel geen bepaalde fundamenten meer aangetroffen zijn, wijzen de nog aanwezige

fragmenten, o. a. een paar monsterkoppen, op een gebouw van eenigen omvang, hetwelk op een heuvel lag. Een yoni was er van bijzonder groot model; een Gaṇeça en een Nandi toonen aan, dat ook hier de Çiwa-dienst heerschte. Een schitterend gezicht heeft men van het tempelterrein op den Sĕṇḍara in het Westen, den Soembing in het Zuiden, den Mĕrbaboe in het Oosten, en datzelfde is desgelijks het geval bij de Tjaṇḍi Kĕboemen, weer wat meer naar het Zuid-Westen gelegen, op een plateau, hetwelk door Friederich met een bergvesting is vergeleken, met ravijnen aan drie kanten, en een steil stuk bergwand aan de achterzijde: de geheele Praga-vallei en de gebergten daar omheen, ziet men er voor zich. Een trap aan de Oostzijde was nog over, benevens een fundament, waaraan het ojief van den tempelvoet te onderkennen viel, en dat een uitsprong voor den ingang blijkt te hebben gehad. Beelden zijn hier niet gevonden, er lag slechts een voetstuk buiten het fundament.

Daalt men van Kĕboemen in Zuidelijke richting naar beneden, dan bereikt men den weg, welke van het ten Oosten van den Sĕṇḍara in de vlakte gelegen Parakan over het zadel tusschen genoemden berg en den Soembing voert, en dan verder in de afdeeling Wanasaba leidt, ongeveer naar de plaats, waar wij in het vorig hoofdstuk een der toegangswegen naar den Diëng een aanvang zagen nemen. Het ligt voor de hand, dat ook oudtijds de weg vanuit de Praga-vlakte door het zadel van die beide bergtoppen geloopen heeft. Niet ver van het hoogste punt zijn eenige Çiwaïtische beelden gevonden, thans grootendeels in het Museum te Batavia; meer in de richting van Parakan vindt men nog, nabij Tĕlahap aan den tegenwoordigen weg, een toegangstrap in de helling der tĕgalan aan den oever van Kali Gandoel. Zij kwam geheel toevallig bij een aardstorting in 1865 voor den dag, en bij nader onderzoek konden 89 treden blootgelegd worden, ongeveer 67 c.M. breed en gevat tusschen twee rijen andesietblokken. Aan de bovenzijde kwam zij uit op een klein plateau. Die trap staat natuurlijk niet op zichzelf, maar vormt een onderdeel van een of ander wegen-systeem; Hoepermans veronderstelde zelfs samenhang van alle in deze streken gevonden overblijfselen met het Diëng-plateau. Wat daarvan zij, het toevallig aan het licht treden van de trap te Tĕlahap wettigt het vermoeden, dat er nog meer van dien aard onder den grond verborgen kan zijn, zoodat wij er niet aan behoeven te wanhopen, eenmaal meer volledige gegevens over het onderling verband tusschen deze heiligdommen, trappen en wegen te zullen bezitten.

Het reeds genoemde Parakan is door zijn ligging een belangrijk punt. Behalve de zoo juist vermelde weg naar Wanasaba in Zuid-Westelijke richting, loopt naar het Noord-Westen een tweede weg, welke bij het

tegenwoordige Ngadirĕdja langs de Tjaṇḍi's Perot en Pringapoes omhoog stijgt en, Noordelijk van den Sĕṇḍara blijvend, eveneens toegang geeft tot den Diëng. Naar de andere zijde, Oostelijk en vervolgens Zuid-Oostelijk, kan men van Parakan, ongeveer de vallei van den Praga volgend, Tëmanggoeng en Magëlang, het hart van Midden-Java, bereiken. Deze ligging ten opzichte van natuurlijke verbindingswegen was in den Hindoe-Javaanschen tijd uit den aard der zaak niet minder belangrijk dan thans, en het verwondert ons dan ook niet er de sporen van een oude nederzetting te vinden, niet te Parakan zelf, maar in het naburige Gandasoeli. Deze nederzetting schijnt een bijzonder karakter gedragen te hebben. Uit de overblijfselen van den tempel, die zich hier bevonden heeft, blijkt dat niet, want deze is geheel verdwenen, dank zij den bouw van een koffiepakhuis. Er zijn echter van Gandasoeli een drietal inscripties afkomstig; twee daarvan, o. a. een in 847 gedateerde, zijn verloren gegaan, maar de derde was gelukkig op een rotsblok gebeiteld, zoodat zij niet versleept kon worden, en deze derde is een hoogst merkwaardige door de taal, waarin zij gesteld is, een Oud-Javaansch met talrijke Malayismen. Het is aanlokkelijk dezen klaarblijkelijken Maleischen invloed en enkele in de inscriptie voorkomende uitdrukkingen, in verband te brengen met de op Bangka aangetroffen Oud-Maleische oorkonde van 686, afkomstig van het in Palembang gevestigd rijk Çrïwidjaya, en eveneens met het opmerkelijke feit, dat de bouwheer der in het volgend hoofdstuk te bespreken, in 778 gedateerde Tjaṇḍi Kalasan, tot de Palembangsche dynastie der Çailendra's schijnt te behooren. Men is geneigd te fantaseeren van een Palembangschen overval en verovering van Midden-Java, die zou hebben plaats gehad na de inscriptie uit 732 van Tjanggal, in het vorig hoofdstuk besproken, en gewichtig genoeg zou zijn geweest om zijn spoor na te laten in een Maleisch element, onder de zich javaniseerende afstammelingen der indringers. Dat die sporen juist te vinden zijn op de plek, welke de toegangen uit het centrum van gehindoeïseerd Midden-Java naar den Diëng (ook in de inscriptie vermeld) beheerschte, zou dan zeker geen toeval zijn.

Een Gaṇeça en eenige reliefs, indertijd te Gandasoeli liggend, zijn nu verdwenen; wel zijn er nog een aantal neuten, benevens een eigenaardige Nandi, opmerkelijk door een op de steenplaat naast het dier liggende mannenfiguur. Als pendant daarvan kan een overeenkomstig beeld gelden, waarbij naast den Nandi een vrouw terneder ligt; dit laatste beeldwerk bevindt zich intusschen op aanmerkelijken afstand, in de desa Djamoes, ten Noord-Westen van Perot. Nergens anders zijn op Java zulke voorstellingen aangetroffen.

Van de wat meer Oostelijk liggende ruïnes noemen wij nog die op den Goenoeng Pĕrtapan onder Bagoesan, van welke allerlei steen-

blokken nog ter plaatse liggen, daaronder topstukken en een drietal monsterkoppen; het geheel wordt omsloten door een aarden walletje van 17 bij 11,90 M., in zijn tegenwoordigen vorm modern, doch wellicht een oud ringmuur-fundament volgend. Op den Ambĕng, meer Noord-Oostelijk, heeft zich waarschijnlijk ook een gebouw bevonden; en naar het Zuid-Oosten, in de richting, waar de Praga stroomt, zijn allerlei vindplaatsen van losse voorwerpen, godenbeeldjes (waaronder een zeer enkel Boeddhistisch), gebruiksvoorwerpen, en ook beschreven steenen, waaronder de gedateerde weder uit ongeveer de helft der negende eeuw bleken te zijn; desgelijks stond op een der kleine zilveren zonneschermen met inscriptie, die met meer voorwerpen van edel metaal te Mandang voor den dag kwamen, een maansverduistering in 843 vermeld.

Niet ver van Tĕmanggoeng liggen aan de overzijde van den Praga nog verscheiden tempeloverblijfselen; bij Kĕdoenglo een heuvel met baksteenen, waarbij onder meer een Nandi, te Plikon eveneens restes, met een Gaṇeca en eenige neuten, bij Gandoelan wederom baksteenen, waarnaast een lingga en een Nandi. Ook hier was dus alles Çiwaïtisch. Zuidelijk van Tĕmanggoeng werden te Pikatan sporen van een fundament aangewezen, en van hier heeft men verondersteld, dat de reeds genoemde oorkonde over Toelang Air-ratoe herkomstig zou zijn. Een menigte tempelfragmenten, o. a. spuiers en antefixen, ligt te Moedal; en nog verder naar het Zuiden ziet men bij Wanakĕrsa twee heuveltjes met tempelsteenen, de treurige restes, die de bouw van een brug over den Praga van de daarvoor benutte bouwvallen zou hebben overgelaten. Een paar Nandi's bevinden zich ook hier, en bovendien wordt er een Boeddha-beeld aangetroffen. Een wel zeer bescheiden vertegenwoordiging van het Boeddhisme tegenover de groote menigte der Çiwaïtische oudheden.

Volgt men den Praga nu nog verder in de eigenlijke vlakte van Kĕdoe, dan betreedt men een terrein, dat op archaeologisch gebied een meer gemengd karakter draagt, zoowel wat de gezindte als den tijd van het ontstaan der overblijfselen betreft. We zullen deze in een later hoofdstuk behandelen; thans wenden wij ons eerst naar het Noord-Oosten, naar de omgeving van den Oengaran.

De oudheden op dit gebergte, op bereikbaren afstand van Sĕmarang gelegen en in de nabijheid van den grooten weg naar Mataram, behooren tot de vroegst door Europeanen bezochte; hier immers maakte in 1740 Loten zijn in Hoofdstuk I reeds vermelde reis. Wat hij precies gezien heeft, blijkt niet; waarschijnlijk is het de tempelgroep van Gĕḍong Sanga geweest, die ook later het meest de aandacht is blijven trekken. Merkwaardigerwijze hebben de andere overblijfselen in deze buurt niet in die belangstelling gedeeld; de meeste zijn eerst bekend geworden door de bezoeken van Friederich en Hoepermans in 1865, en hebben

na dien tijd nooit meer een beschrijving ontvangen. Toen Knebel in 1910 de oudheidkundige inventarisatie van Sëmarang ondernam, bleek dan ook heel wat verdwenen te zijn, zonder zelfs een spoor te hebben achtergelaten. Wij kunnen dan ook niet dankbaar genoeg zijn, dat Friederich en zijn trouwe helper juist aangaande deze streken zoo uitvoerig geweest zijn: hun rapporten vormen in vele gevallen letterlijk het eenige, wat wij omtrent de heiligdommen op en om den Oengaran weten.

Zoo moeten wij reeds dadelijk in zake de meest Noordelijke dezer overblijfselen, de Tjaṇḍi Argakoesoema, uitsluitend afgaan op de beschrijving bij Friederich. Een paar «onbeduidende tempels», Tjaṇḍi Krintjing (een «kampong-tempeltje») en Ganawe(r)ti-wetan, waar zich een beschadigde Gaṇeça bevond, gaat hij «met stilzwijgen voorbij», hetgeen te betreuren is, waar Knebel van eerstgenoemd gebouwtje niets, van het laatstgenoemde slechts eenig verminkt beeldwerk, o. a. een topstuk en een lingga, terugvond. Over Argakoesoema zelf is Friederich gelukkig wat uitvoeriger. Een steilen weg oprijdend, die naar een rib van het gebergte voerde, trof hij dadelijk na het opklimmen een tempelplaats, die hij als eersten voortempel van het heiligdom beschouwde; er waren sierlijke portalen en overblijfselen van beelden en beeldhouwwerk, maar met dat al kon niet meer met zekerheid geconstateerd worden, of hier een volkomen tempel had gestaan. Halfweg tusschen het begin en het eind van den bergrib lagen de sporen van een tweeden tempel, en aan het eind, een paal verder, het eigenlijke Argakoesoema, bestaande uit twee gebouwen. Het eerste mat 20 bij 23 voet, waarvan de «Vorstufe» (wel trap-uitsprong) moest worden afgetrokken, het tweede 20 bij 18 voet. Het eerste had den ingang, massief en 8 voet diep, naar het Noorden; verschillende steenlagen waren in situ, o. a. gewelfde (ojief en misschien halfrond), benevens een nis zonder beeld. Bij de poort stond een rākshasa of Kāla, met slagtanden, uitpuilende oogen, slangen boven den rechterschouder en een groot zwaard, opgeheven in de rechterhand.

Verder onderzoek der omgeving heeft Friederich niet kunnen uitvoeren; volgens bericht van een inlandschen zegsman lagen een halven paal verder nog weer drie tempels, van 41 bij 22 voet, en een kleiner gebouw van 8 bij 10 voet, zoo iets als de Tjaṇḍi Sëmar van den Diëng; bij deze laatste groep zouden verder nog een leeuw, een Nandi en een rākshasa liggen. Behalve de zoo straks genoemde Kāla en een paar Gaṇeça's vond Friederich te Argakoesoema zelf een rëshi-beeld, met op de borst hangenden baard en vóór het lichaam gevouwen handen, benevens een Kālī, een gedrochtelijke figuur met hangborsten en slagtanden, in de rechterhand een getrokken zwaard, de linker boven een menschengestalte houdend. De klaarblijkelijk bij elkaar behoorende Kāla en Kālī, den rëshi en nog andere beelden deed Friederich overbrengen naar Bodja, van waar er vijf naar

het Museum te Batavia zijn opgezonden. Ongelukkigerwijs is slechts van twee [1]) aanteekening gehouden in den Catalogus dier instelling, dat ze van Bodja herkomstig zijn en deze twee zijn wel een Kāla en Kālī, maar ze voldoen niet geheel aan Friederich's beschrijving. Het is dus mogelijk, dat deze beelden van elders komen, maar waarschijnlijker, dat Friederich niet geheel nauwkeurig is geweest. In elk geval staat vast, dat Argakoesoema Çiwaïtisch was, en dat het niet een enkel heiligdom, maar een tempelgroep is geweest.

Aan de Westelijke helling van den Oengaran, ten Oosten der Kali Pangoes, verrees de Tjaṇḍi Pĕngilon. Er was vooreerst, meer naar beneden, een bron, in trachietsteen gevat, waar een steenen nāga het water uitspoog, hetwelk door een tuit als die eener yoni in een lager liggende vierkante kom vloeide, om deze door een soortgelijken spuier aan de andere zijde weder te verlaten. Van deze badplaats leidde een trap van ongeveer 35 treden omhoog naar het heiligdom, waarvan echter slechts gedeeltelijk de fundamenten, met toegangstrapje op het Oosten, te onderkennen waren, en overigens alleen wat geornamenteerde steenen teruggevonden werden. Recht tegenover de trap naar de badplaats lagen nog eenige steenen bijeen, waarvan enkele schenen aan te duiden, dat hier een tweede gebouw heeft gestaan, hetwelk dan echter van zeer geringen omvang moet zijn geweest. Van de beelden in de buurt was het merkwaardigste een groote steenen olifant; een zittende leeuw en een Gaṇeça hebben hun weg gevonden naar het Museum te Batavia; drie andere Gaṇeça's waren naar Medini gebracht. Het groot aantal voorstellingen juist van dezen god moet wel in verband staan met een bijzondere, door hem te dezer plaatse genoten vereering; ook te Kĕndal, waarheen eveneens beelden van Pĕngilon versleept zijn (welke, weten wij niet) staan een vijftal Gaṇeça's. In een volgend hoofdstuk zullen wij in de nabijheid van Magĕlang een tempel aantreffen waar, blijkens de daar gevonden beelden, evenzeer Gaṇeça het middelpunt van den eeredienst vormde.

Niet ver van Pĕngilon droeg de Boetak-Wetan, een der Oengarantoppen, ook een heiligdom. Het is, als zooveel andere, moedwillig vernield, ditmaal door de geografische opnemers, die van deze steenen het signaal op den Boetak-Koelon hebben samengesteld. Zoo rest dus van dezen bergtempel niets meer dan de mededeeling, dat bij den afbraak twee ringen met groene steenen, een vergane aar en een kĕmiri-noot gevonden zijn. Terecht uit Friederich zijn ergernis over het feit, dat juist deze op een heiligen berg gelegen tempel, die zulk een merkwaardige vondst opleverde, moest verstoord worden, en dat nog wel van gouver-

[1]) N°. 101[a] en 155[a] (Groeneveldt p. 39 en 53).

nementswege. Wie weet, welke belangrijke gegevens hier verloren zijn gegaan. Op den Gĕṇṭong, een anderen Oengaran-top, zou zich eveneens een tempelruïne bevinden, of bevonden hebben.

De combinatie van een badplaats en een hooger gelegen tempel vindt men ook wat verderop in Oostelijke richting, te Kalitaman of Sindang Bedji. De badplaats zelf is slechts door onbehouwen steenen omgeven en alleen in zoover van oudheidkundig belang, als er eenige steenen en een paar lingga's, waaronder één zeer fraaie, naast geplaatst zijn; op den heuvel in de nabijheid, den Goenoeng Bedji, waren daarentegen duidelijk de fundamenten en bouwfragmenten van een gebouw te zien. [1]) Thans is dat alles verdwenen. Nog een paal meer naar het Westen lag wederom een heiligdom, de Tjaṇḍi Sikoenir; de aanwezige steenen althans wijzen op een gebouw, maar zelfs de eerste beschrijver, in casu Brumund, trof slechts losse fragmenten, en niets meer in situ aan. Wel was er, en staat er nog, op een terras met tempelsteenen (o. a. een topstuk en een monsterkop), een zeer groote Gaṇeça, belangrijk om zijn afmeting, bijna 2 M., maar overigens zeer geschonden. Mogelijk hebben wij hier het hoofdbeeld van den vroegeren tempel voor ons, want ook hier schijnt deze godheid een groote rol gespeeld te hebben; een kleinere voorstelling van hem is nog ter plaatse en onder de tien beelden en fragmenten, welke van deze plek naar de hoofdplaats Oengaran en later naar het Museum te Batavia zijn vervoerd, was dezelfde god nog eens viermaal vertegenwoordigd. Ook was er een Çiwa-Mahādewa onder. Het is niet met volkomen zekerheid uit te maken, welke van de vijftien steenen voorwerpen, die bij deze gelegenheid uit Oengaran naar Batavia gebracht zijn, van Sikoenir herkomstig zijn en welke van elders; bij die vijftien waren ook de twee mooie makara-stukken, (plaat 6[a]), die Brandes aanleiding hebben gegeven tot zijn studie over «een fraaie variatie van het olifantvisch- of makara-ornament». De kop is bij deze stukken wel duidelijk te herkennen, maar toch geheel verstiliseerd, opgegaan in lijnen en arabesken, die ternauwernood de vormen van het prototype behouden hebben, maar toch nog zeer fraai doen uitkomen, welk onderdeel er telkens aan ten grondslag ligt. Uit den muil dezer impressionistische kunstwerken komen bij het eene exemplaar een nāga, bij het andere een nāginī te voorschijn. Het zou ons te ver voeren, hier nader op de beide makara's van Oengaran in te gaan en

[1]) In 1825 zond resident Domis een Gaṇeça naar Nederland, thans in het Museum te Leiden, welke gevonden was in een nis tusschen de bouwvallen van een tempel bij desa Midjel, distr. Oengaran. In dit Midjel zal wel Woedjil steken, waaronder G. Bedji ressorteert; in dat geval was er in 1825 nog heel wat meer van het heiligdom te zien. Echter kan ook de eveneens in de nabijheid liggende, zoo dadelijk te beschrijven Tjaṇḍi Sikoenir bedoeld zijn.

a.

b.

c.

MIDDEN-JAVAANSCHE MAKARA'S

wij verwijzen dus verder naar Brandes' beschouwingen; hoewel niet zeker, is het toch waarschijnlijk, dat deze stukken het ondereinde der trapboomen van Tjaṇḍi Sikoenir getooid hebben — in elk geval zijn ze uit deze omgeving — en ze kunnen dan eenig denkbeeld geven van de kunstwaarde, die het verdwenen heiligdom bezeten moet hebben.

Sikoenir ligt niet ver van den grooten weg, die van Sëmarang over Oengaran naar Ambarawa leidt. Eenige palen Zuidelijk, in de richting van laatstgenoemde plaats dus, vindt men bij Kaliklotok weder een bron met allerlei tempelrestes in de buurt, o. a. een topstuk; sporen van een fundament schijnen eveneens aanwezig, zoodat wellicht ook hier een tempel bij de bron gestaan heeft, of wel — de aard van het fundament is nog niet nader onderzocht — zich slechts een badplaats heeft bevonden. Wederom is het een Gaṇeça, die bij de bron is opgesteld, en een tweede Gaṇeça, die op eenigen afstand staat.

Van deze zijde, uit het Zuid-Oosten, den Oengaran naderend, treft men nogmaals een soortgelijke oudheid aan te Sidamoekti, een in dit verband, naar Friederich reeds opmerkte, zeer beteekenisvolle naam (gelukzalige verlossing). De situatie is, zooals wij die herhaaldelijk constateerden, een heuvel met een heiligdom, en nabij dien heuvel een bron met badplaats. Van den tempel is niets meer over; de bron daarentegen is nog altijd in hooge eere. Uit een klein bassin loopt een der waterstralen naar een grootere badkom; op den muur tusschen die beide zijn thans beeldjes van Gaṇeça en Çiwa-Goeroe geplaatst, terwijl een tweede Gaṇeça in het kleine bassin ligt. Een dezer Gaṇeça's bevond zich vroeger op den tempelheuvel. Merkwaardig is echter vooral wat in het water der badplaats op den bodem ligt: een tweetal rammen, van welke de eene uitstekend bewaard is, en duidelijk kenbaar is aan de dikke schapenstaart en de gekrulde ramshorens; dit stuk is ruim 1 M. lang. Het tweede, zeer beschadigde exemplaar heeft klaarblijkelijk nog iets op den rug gedragen. Voor zoover wij weten, zijn dergelijke rammen elders nog niet aangetroffen.

Thans rest ons ter bespreking van de overblijfselen op den Oengaran nog slechts de grootste, merkwaardigste en best bekende tempelgroep, die van Gëḍong Sanga. Zooals wij zagen, is wellicht reeds Loten in 1740 de eerste bezoeker geweest, zoo niet, dan komt de eer der vroegste vermelding aan Raffles toe, die onder den naam Banjoekoening een, overigens zeer vluchtige, beschrijving geeft. Korten tijd later werd echter een uitvoeriger artikel aan deze tempels gewijd door resident Domis, gepubliceerd in 1825, terwijl Van Braam er een aantal teekeningen van vervaardigde, thans in het Leidsch Museum. Een veertig jaar na Domis brachten achtereenvolgens Brumund en Friederich met Hoepermans een bezoek aan Gëḍong Sanga en beschreven wat zij gezien hadden ieder op zijn wijze, zoodat wij in deze ongeveer gelijktijdige en elkander aan-

vullende verslagen een zeer goed materiaal hebben om na te gaan, wat er toen ter tijd van de tempelgroep over was. Vervolgens heeft het onderzoek opnieuw een veertig jaar stil gelegen, tot in 1908 Van Stein Callenfels het weder opvatte; diezelfde oudheidkundige heeft ook, nadat Knebel bij de inventarisatie van Sëmarang en Këdoe in 1910—11 het op dat oogenblik nog aanwezige had vastgelegd, de leiding gehad van de verdere nasporingen en opgravingen, welke de Oudheidkundige Dienst er sinds 1916 heeft doen plaats vinden en die nog niet geheel beëindigd zijn.

Deze laatste omstandigheid maakt het uit den aard der zaak zeer bezwaarlijk om ons een juist oordeel over de beteekenis van Gëḍong Sanga te vormen en aan deze groep haar juiste plaats aan te wijzen in het geheel der Hindoe-Javaansche kunst. Immers wat er ook al van deze tempels vroeger bekend was, de meest treffende bijzonderheden zijn eerst bij de onderzoekingen der laatste jaren voor den dag gekomen en hebben in allerlei opzichten nieuwe gezichtspunten geopend, die het noodzakelijk maken vroegere opvattingen, op de oude gegevens berustend, te herzien. De resultaten der laatste onderzoekingen zijn nog slechts te vinden in de verschillende opgravingsverslagen die, gelijk vanzelf spreekt, niet meer doen dan een overzicht geven van de achtereenvolgens uitgevoerde werkzaamheden. Een samenvatting en beoordeeling dier resultaten is ook door dengene, die ze verkreeg, slechts in zeer algemeene bewoordingen en eenigszins terloops gegeven, terwijl teekeningen en fotografieën hier te lande nog niet beschikbaar zijn. Wanneer wij dus gaan trachten hieronder een beeld te geven van wat Gëḍong Sanga beteekent, dan zullen die beschouwingen noodzakelijkerwijze een zeer voorloopig karakter moeten dragen.

Het complex, dat den naam Gëḍong Sanga, de Negen (steenen) Huizen draagt, is van een samengestelden aard. Het bestaat uit eenige groepjes van bij elkander staande gebouwtjes, en daar er nu juist negen van zulke groepjes teruggevonden zijn, heeft men gemeend, dat aan dit aantal de naam van het complex ontleend is. Dit zou inderdaad mogelijk zijn, indien de naam een oude was en geacht kon worden op een of andere oude traditie terug te gaan, zoodat de omwonende inlanders er aan vast gehouden hadden, ook nadat het negental (voor een deel eerst bij de laatste opgravingen weder aan het licht gebracht) reeds lang niet meer bestond. Wanneer wij nu echter zien, dat Raffles den naam in het geheel niet kent en in Domis' dagen de tempelgroep «Gëḍong Pitoe», de Zeven Huizen, genoemd werd, wat voor hem uitsluitend betrekking heeft op het aantal van zeven gebouwen, die hij stuk voor stuk beschrijft, dan ligt het toch veel meer voor de hand, dat die benaming van Zeven in Negen Tempels veranderd is, toen men bevonden had, dat er niet

zeven, maar negen gebouwen aanwezig waren. Hoe het ook zij, de naam is in elk geval niet oud, en geeft geen aanwijzing, hoe het tempelcomplex in den Hindoe-tijd bekend stond.

Zelfs moet in het midden gelaten worden, of wij eigenlijk wel het recht hebben om van één complex te spreken. De zaak is namelijk deze, dat eenige van de bedoelde groepjes door een diep ravijn van de rest gescheiden worden, waarlangs ook thans nog de grens tusschen Sĕmarang en Kĕdoe loopt. De communicatie moet ook oudtijds bijzonder bezwaarlijk zijn geweest en men vraagt zich af, wat de bouwmeesters bewogen kan hebben om hun heiligdommen zóó te plaatsen, dat zich tusschen de beide afdeelingen een dergelijke belemmering bevond, die het wel niet onmogelijk, maar dan toch uitermate onaangenaam gemaakt moet hebben om zich van de eene naar de andere te begeven. Wanneer nu verder, gelijk men heeft meenen op te merken, bepaalde verschillen tusschen de Sĕmarangsche en de Kĕdoesche groepen te constateeren vallen, en tot beide een afzonderlijke toegangsweg geleid blijkt te hebben, dan kan men de vraag opwerpen, of wij hier eigenlijk niet twee van elkander onafhankelijke tempelcomplexen voor ons hebben, welke het ietwat misleidend is samen te vatten onder den éénen naam Gĕḍong Sanga. Hoewel ons de noodige gegevens ontbreken om die vraag met eenige zekerheid te beantwoorden, is toch onze indruk, dat een samenhang in bouw en ornament onmiskenbaar is, en dat Gĕḍong Sanga inderdaad bijeen behoort. Wellicht zal dus door middel van trappen ook wel een gemakkelijker communicatie bestaan hebben, dan thans het geval is.

Een complex van bij elkaar geplaatste groepen gebouwtjes doet natuurlijk dadelijk de gedachten naar den Diëng gaan. Bij nader toezien doen zich inderdaad punten van overeenkomst ook in de bijzonderheden voor, waartegenover dan echter eveneens min of meer diepgaande verschillen vallen aan te wijzen. Naar verkiezing kan men op beide gezichtspunten het licht laten vallen en constateeren, dat de kunst van Gĕḍong Sanga verwantschap heeft met, maar allerminst gelijkvormig is aan, die van den Diëng. Een zeer voorname reden van verschil is al dadelijk te vinden in de afwijkende ligging, al zijn dan ook beide in het gebergte opgericht; op den Diëng echter stelt de tempelbouw op een vlakte andere eischen dan te Gĕḍong Sanga die op verschillende kleine plateautjes met groot onderscheid van niveau. In verband daarmede is ook gewezen op het afwijkend karakter der complexen in hun bestemming: op den Diëng is, blijkens de restes van huizen, bepaald gewoond, Gĕḍong Sanga daarentegen vormt veeleer een reeks van bedevaartplaatsen, van heiligdommen alleen, waarbij voor blijvende vestiging geen aanleiding was. Dit onderscheid nu achten wij minder gegrond dan het oppervlakkig lijkt. Zeer zeker was de Diëng bewoond, maar zooals wij in het vorig

hoofdstuk uiteenzetten, gelooven wij niet, dat hier een stad met een gewone burgerbevolking gelegen heeft, doch veeleer een vestiging, die er uitsluitend was om der wille van de heiligdommen, priester- en moniksverblijven, hospitiën, vaste «hôtels» voor de aanzienlijken en voor den koning in de eerste plaats, en dientengevolge natuurlijk ook woongelegenheid voor een uitgebreid personeel, maar verder niet. Te Gĕḍong Sanga heeft men de heiligdommen zeker ook niet geheel aan hun lot overgelaten, maar zijn priesters en tempeldienaars ter plaatse gevestigd gebleven. Alleen zijn het er natuurlijk bij een zooveel kleiner complex heel wat minder geweest dan bij de groote, beroemde bedevaartplaats van het Diëng-plateau. Het verschil tusschen die beide is dus onzes inziens niet principieel; in wezen waren zij hetzelfde, groepen van heiligdommen met den aankleve van dien; dat zij een afwijkend beeld vertoonen, meer dan de eischen van het verschillend terrein zouden wettigen, is slechts een gradueel onderscheid.

Wij zullen thans nagaan, wat er te Gĕḍong Sanga gespaard gebleven of opnieuw te voorschijn gebracht is, en beginnen daarbij met de tempelgroepen aan de Sĕmarangsche zijde. Ter voorkoming van misverstand houden wij ons aan de groep-cijfers in de Oudheidkundige Verslagen.

Groep I, de laagst gelegene, en de eerste, die men bereikt, wanneer men van den kant van Ambarawa langs het gehucht Tjaṇḍi de tempels nadert, bestaat slechts uit één gebouw, een naar het Westen gericht tempeltje, hetwelk aan den voet ruim 6 M. in het vierkant, aan den teerling ongeveer 4,5 M. meet. Het is zeer bouwvallig, daar aan een der zijden een groot breekgat is gemaakt om veronderstelde kostbaarheden te vinden. De ornamentatie is rijk zonder overdaad, en is over het geheele monument gereed gekomen, in tegenstelling tot zooveel andere, waaraan de decoratieve versiering ten deele ontbreekt. Hier echter is het ornament, waarmede, gelijk elders blijkt, altijd van boven af begonnen werd, tot zelfs aan den voet van het soubasement te vinden. Dat laatste kon eerst geconstateerd worden, toen kort geleden het gebouw uit de 1 à 1.50 M. hooge aardmassa, welke het omgaf, te voorschijn werd gehaald. Boven het soubasement, waaraan Domis een trap van zes treden zag, verheft zich een tempelvoet met ojief, terwijl dan de teerling niet op een halfrond, doch slechts op een uitspringende lijst met bijlijstjes volgt. Aan de voorzijde is een uitsprong voor den ingang, doch aan de achter- en zijkanten zijn geen nissen uitgebouwd, hoewel de teerlingversiering daar eenigermate aan nissen herinnert. Men vindt er namelijk in het midden een monsterkop, vanwaar aan weerskanten een in bloem-motieven gewerkte lijst naar beneden loopt om in een naar buiten gekeerden, gestileerden makara te eindigen. Daartusschen in rust op drie dragertjes een met lotussen gevulde bloemvaas. Rechts

en links van dezen nisvorm loopen eveneens geornamenteerde banden van boven naar beneden. De kroonlijst springt aanmerkelijk naar voren; van het dak kon vóór de laatste onderzoekingen niets anders geconstateerd worden dan dat het er een in verdiepingen was.

Naar den tusschen kāla-makara-ornament gevatten, 70 c.M. breeden en 1.58 M. hoogen ingang, voerde een trapje met monsterkoppen bovenaan de trapboomen. Over een drempel met de gewone palgaten voor naar binnen slaande deuren en door een portaal, waarboven een ontlastingsgewelf was uitgespaard, betrad men een tempelkamer van 2.10 M. in het vierkant. In het midden van zij- en achterwanden is een nis van 38 c.M. breedte en 60 c.M. hoogte met vlamrand-omlijsting aangebracht; daarenboven bevinden zich aan weerszijden van die nissen, en eveneens aan beide zijden van den ingang, kleine uitsparingen van vierkanten vorm, vermoedelijk om lampen in te plaatsen. Ter hoogte van 2.35 M. begint het gewelf trapsgewijs omhoog te gaan, om na 3.60 M. den sluitsteen te bereiken. In het midden van de kamer ligt een voetstuk; vroeger werd een lingga op eenigen afstand buiten het heiligdom gevonden. Beelden zijn er, uitgenomen een kleine Koewera, niet aangetroffen.

Groep II, hooger gelegen, bestond uit drie gebouwen, waarvan er nog één, met den ingang naar het Westen, overeind staat, op een klein plateau van gehouwen steen (evenals Bima op den Dièng). Het tweede gebouwtje, klein en langwerpig, lag juist tegenover den tempelingang van het eerste; een deel van den onderbouw is nog ter plaatse, waarvan kon worden vastgesteld, dat het groote overeenkomst heeft gehad met een soortgelijk langwerpig monumentje, hetwelk wij bij de volgende groep zullen beschrijven, en waarmede het ook het glooiende dak gemeen moet hebben gehad. In de derde plaats heeft zich nog een vierkant tempeltje ten Zuid-Westen van het eerste bevonden, doch hiervan zijn nog slechts enkele steenlagen teruggevonden.

De gespaard gebleven tempel staat op een soubasement, waarheen 7 à 8 trappen omhoog voerden; het grondplan is vierkant, met uitsprong voor den ingang, en uitstaande nissen in het midden van achter- en zijkanten; met de laatste mede meet elke zijde ongeveer 5,20, zonder deze 3.75 M. Deze nissen, met kāla-makara-ornament en bloemlijsten omgeven, doch verder ledig, vormen de eenige versiering van den teerling, die ook hier door een tusschen bijlijstjes gevatten onderband van het voet-ojief gescheiden wordt; naast de nissen zijn nog slechts onversierde, dubbel verdiepte paneelen aangebracht. De uitsprong voor den ingang is niet minder dan 2.15 M. breed en treedt 72 c.M. naar voren; aan weerszijden van de poort is in dien voorsprong nog een zijnisje van rechthoekigen vorm geplaatst. De poort zelf was weer omlijst met de gewone kāla-makara, waarbij de monsterkop, naar uit de gevonden frag-

menten blijkt, juist als die der zijnissen van een eigenaardige variatie op het snorbaard-type moet zijn geweest, waarbij de snorbaard niet aan den muil is aangebracht, maar boven den kop loopt; iets dergelijks zullen wij bij Tjaṇḍi Pawon aantreffen.

Het dak bestond uit verdiepingen, waarvan nog twee over zijn; de bekende hoektorentjes hebben daarbij toepassing gevonden. Op de kroonlijst van den tempel stond in het midden van elke zijde een nis-antefix met zittend vrouwenbeeld; op de overeenkomstige plaats aan de kroonlijst der eerste dakverdieping een nis-antefix met mannenhoofd, en bij de tweede verdieping een kleine antefix zonder verder ornament daarbinnen. De lichamen der dakverdiepingen zijn bebeiteld met behangsel-patronen.

De ingang, 57 c.M. breed en 1.75 M. hoog, brengt door een 1.40 M. lang portaaltje, waar in de drempels de gewone palgaten voor de deuren aanwezig zijn, naar een tempelkamer van 1.75 M. in het vierkant; in den achterwand bevindt zich een boogvormig afgedekt nisje van 20 bij 30 c.M.; in de zijwanden vierkante nisjes. Ter hoogte van 2 M. vangt het gewelf aan, dat zeer hoog is en met zeer geringe oversprongen omhoog rijst, tot ongeveer 4.50 M. boven den vloer. De kamer is ledig; misschien heeft er het voetstuk in gestaan, dat nu buiten het gebouw ligt.

Van den inhoud der buitennissen is bij de opgravingen iets aan het licht gebracht. Onder een van de nisjes naast den ingang werd een fraaie Nandiçwara gevonden; klaarblijkelijk hebben hier dus de gewone poortwachters naast de deur gestaan en heeft het andere nisje den Mahākāla bevat. Onder de nis van de Zuidzijde lag de kop van een Çiwa-Goeroe, wiens hoofdeloos lichaam Friederich nog in de buurt van den tempel zag staan; de veronderstelling is mitsdien gewettigd, dat, zooals wij straks bij meer van deze tempels zullen aantreffen en ook elders (Selagriya, Lara Djonggrang) het geval is, de achterste nis voor een Gaṇeça, de Noordelijke voor een Doergā bestemd is geweest.

Groep III staat, nog weer hooger, op een geplaveid plateau met bekleedingsmuur aan de Zuidzijde, waarin een trapje naar een iets lager gelegen vóórterrasje voert, hetwelk vol tempelfragmenten ligt, en op zijn beurt door een tweede trapje met een nog lager gelegen terrasje in verbinding staat. Die beide trapjes en de bekleedingsmuur zijn zeker, het plaveisel hoogstwaarschijnlijk, modern. Wel is er in den ouden tijd een muurtje geweest, dat het hoogste terras afsloot, doch daarvan liggen de fundamenten een meter vóór den nieuw gestapelden muur. Met dit samenstel van trapjes en terrasjes hebben wij dus verder geen rekening te houden; het eenige wat van belang is, zijn de gebouwen zelve dezer groep, vier in getal: een hoofdtempel met den ingang op het Westen, een langwerpig gebouwtje tegenover dien ingang, een bijtempel ten Noorden van den hoofdtempel en eveneens naar het Westen gewend,

en ten slotte nog een vierde bouwwerk ten Zuid-Oosten van den hoofdtempel. Van dit laatste zijn slechts de fundamenten over tot en met de onderste ojief-lijst van het soubasement; de drie andere monumenten zijn echter nog aanwezig.

De hoofdtempel zelve vertoont in opzet veel overeenkomst met dien van de vorige groep, vooral wat het dak aangaat, waaraan ook hier hoektorentjes en een nis-antefix, met zittende vrouw midden op de kroonlijst, werden aangetroffen. Deze kroonlijst springt sterk naar voren, boven een ojief en een tusschen twee bijlijstjes gevatten bovenband. Een soortgelijke opeenvolging wordt ook aan het soubasement, boven en beneden den teerling daarvan, aangetroffen. Het lichaam van het tempeltje is, met de nissen meegerekend, 5.40 M. lang en breed; anders slechts 3.75 M.

Domis vond een trap van elf treden, waarvan de vleugels nog aanwezig zijn; aan één daarvan is nog een leeuwtje te zien naast den makara, waarin de boom uitloopt. De ingang is 50 c.M. breed en 1.69 M. hoog; het portaaltje heeft een lengte van 1.35 M. en bevat de gewone palgaten. De tempelkamer is 1.69 M. in het vierkant, met geheel gladde wanden en een op 2.15 M. hoogte aanvangend, trapsgewijs overspringend gewelf. De kamer is geheel ledig.

Belangrijk is van dit heiligdom vooral, dat alle beelden nog in de buitennissen aanwezig zijn. Aan weerszijden van den ingang (echter niet, gelijk bij den zooeven beschreven tempel, voor in den uitsprong, maar naast dien uitsprong tegen het tempellichaam zelf) bevatten twee kleinere nissen, van 93 bij 40 c.M., de poortwachters; links Nandiçwara met een kruik, rechts Mahākāla, zijn knots vasthoudend. In de nissen op het midden der achter- en zijwanden, van wat grooter omvang (± 1 M. bij 60 c.M.) zijn het in het Zuiden Bhaṭāra Goeroe, voerende een drietand en waterkruik, in het Oosten een vierarmige Gaṇeça, in het Noorden een achtarmige Doergā op den Mahishāsoera. Op zij van de nissen is nog ornament aanwezig, dat vóór de schoonmaak op recalcitrante spiraal leek, doch waarvan wij nergens geconstateerd vonden, waaruit het na onderzoek is gebleken te bestaan.

Het langwerpige gebouwtje tegenover den hoofdtempel, op 6.70 M. afstand, doet zoowel door opzet en ligging, als door zijn dakvorm aan Tjaṇḍi Sĕmar op den Diĕng denken. Het rust op een voet met ojief, waaronder echter bij ons bezoek nog een en ander in den grond zat, zoodat het geheel thans wellicht een ander beeld geeft. Aan dien voet meet het 3.05 bij 2.10 M., daarboven 2.81 bij 1.85 M.; van buiten is het slechts van paneelen aan den teerling, doch van geen verdere versiering voorzien. De ingang is 55 c.M. breed en 1.30 M. hoog, de vestibule, weer met palgaten, is zeer smal; de ledige en gladde kamer meet 1.90 M.

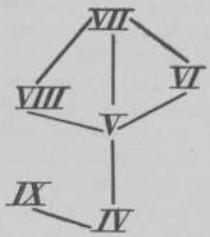
bij 88 c.M., en heeft een gewelf, dat gewoon trapsgewijs oploopt en niet (als Sĕmar) is afgeschuind. Een eenvoudig voetstuk ligt in de buurt.

Het bijtempeltje, 1.65 M. ten Noorden van den hoofdtempel, heeft de eigenaardigheid, dat onder de uitstaande nissen, die den teerling versieren, ook in het soubasement nisjes zijn gemaakt; bij de opgraving werd een olifantsbeeldje gevonden, hetwelk juist in een dezer benedennisjes paste. De bovennissen, door kāla-makara-ornament omgeven, hebben een afmeting van 65 bij 30 c.M., zeer gering dus, maar het gebouwtje zelf meet (zonder die nissen) ook slechts 2.75 bij 2.70 M. Een trapje, welks vleugels nog ter plaatse zijn, bracht tot een in een voorsprong aangebrachten ingang van 50 c.M. bij slechts 1.45 M.; de vestibule is naar verhouding lang, 1.10 M., en heeft, behalve de palgaten, aan elken kant een nisvormige uitsparing. De tempelkamer, van 1.37 bij 1.30 M., is ledig en vertoont gladde wanden, wāarboven op 1.90 M. hoogte het grootendeels weggestorte trapgewelf aanvangt. Hoewel het dak dus zeer geleden heeft, kon nog worden nagegaan, dat het overeenkwam met dat van den hoofdtempel en van dien uit groep II, en in verdiepingen was opgetrokken; ook hier werd een nis-antefix met vrouwenbeeld nog in het midden boven de kroonlijst gevonden.

In de nabijheid van deze drie gebouwen lagen, behalve andere bouwfragmenten, een aantal beelden, o. a. een fraaie Çiwa-Goeroe, verminkt, maar nog met mooie arabesken aan de achterzijde, voorts een Koewera, een leeuw, een Nandi (vroeger twee), en een paar godenwagens met vierspan (zoodat het onzeker is, of ze wel voor den gewoonlijk met zeven paarden rijdenden Sōĕrya en niet veeleer voor Tjandra bestemd waren), een Doergā, enz.; vroeger was er ook een Brahmā-beeldje en een Wishṇoe op een geheel vogelvormigen Garoeḍa.

Uit het bovenstaande kan gebleken zijn, dat de behandelde tempels in hun opzet een zekere mate van éénheid vertoonen, veel meer dan die op den Diëng, en dat zij klaarblijkelijk alle aan eenzelfde stijlperiode behooren toegeschreven te worden. Een typische eigenaardigheid was ook op te merken aan de teerlingen van het soubasement: waar deze in paneelen zijn afgedeeld, ligt aan de zijkanten het middelste paneel veelal *niet* loodrecht onder het midden van den tempelteerling, maar een stuk naar de zijde van den ingang; het soubasement, dat naar dien kant wat verder vooruitspringt, is dan min of meer zelfstandig en buiten direct verband met de bovenversiering behandeld. Mogelijk zullen bij voortgezet onderzoek nog meer dergelijke bijzonderheden aangewezen kunnen worden en doen blijken, wat ten slotte het typische der Gĕḍong Sanga-kunst geacht moest worden. Gaan wij nu van de Sĕmarangsche zijde over naar die van Kĕdoe, dan vindt men, deze heiligdommen vergelijkend met die aan den overkant, volgens het opgravingsverslag «een zeer merk-

waardig verschil» zoowel in het ornament als in de aangetroffen beelden. Dit is natuurlijk zeer wel mogelijk, maar de aangehaalde bewijzen lijken ons toch niet zeer overtuigend. Er wordt op gewezen, dat zonnewagens bij de Sëmarangsche, Nandi's bij de Këdoesche tempels voorkomen, doch niet omgekeerd, en bovendien alleen bij groep IV een Wishṇoe, op een anderen cultus dan dien van Çiwa wijzend, is aangetroffen; gelijk boven bleek, waren zoowel Nandi's als Wishṇoe eveneens bij Groep III aanwezig en is dus dit punt van verschil niet zeer treffend. Zoo ook het ornament: de Këdoe-tempels geven kleine antefixen in plaats van de nis-antefixen met vrouwenfiguurtjes, doch dat die laatste bij een der niet meer overeind staande gebouwen wel degelijk ook in Këdoe zijn gebruikt, blijkt uit een vondst bij Groep IV. Verder worden vermeld het «veelvuldiger» bezigen van singha's als sierstuk in Këdoe en de «fraaiere» monsterkoppen, daar gevonden; dus ook al geen zeer kenmerkende afwijkingen. Ten slotte het feit, dat men bij Këdoe-tempels in het midden der dakverdiepingen (waar in de Sëmarangsche groep de groote antefixen zitten) voorsprongen heeft aangebracht; dit herinnert aan den Diëng en zou ons weer eenigermate aan het typische eigen karakter, hetwelk voor Gëḍong Sanga aangenomen werd, kunnen doen twijfelen. Alles bij elkaar genomen gelooven wij, alvorens deze beide stellingen — de geheel eigen plaats van Gëḍong Sanga in de Hindoe-Javaansche kunst, en het kenmerkend onderscheid tusschen de groepen van Sëmarang en die van Këdoe — te aanvaarden, nadere gegevens, en vooral nadere bewijzen, te moeten afwachten.

Groep IV — voor de onderlinge ligging der groepen verwijzen wij naar het schema hiernaast — de Zuidelijkste in Këdoe, tevens hoogst gelegene van geheel Gëḍong Sanga, bestaat uit zes gebouwen, waarvan vier wat hooger, de beide andere ongeveer 1 M. lager geplaatst zijn. Alle zes bevinden zich in een lijn van Noord naar Zuid, doch niet mathematisch zuiver. Bij de groep van vier is van den Noordelijksten tempel slechts een stuk van den muur over, tot een hoogte van 2.50 M.; een hier gevonden monsterkop is opmerkelijk door de zwevende hemelingen aan weerskanten. Dan volgt, op een afstand van 4.40 M., de zoogenaamde hoofdtempel, waarover zoo dadelijk meer. Van de twee tempels ten Zuiden daarvan, evenals van de beide der lagergelegen groep, is alleen de voet van het soubasement teruggevonden.

De hoofdtempel meet ongeveer 3.50 M. in het vierkant, zonder de uitstaande nissen, die zeer eenvoudig geornamenteerd zijn, doch door een monsterkop worden afgedekt, evenals de ingang, welke naar het

Westen uitspringt en met zes trappen werd bereikt. Deze ingang is 60 c.M. breed en 1.60 M. hoog; de tempelkamer, 1.70 M. in het vierkant, is ledig en vertoont slechts gladde wanden, op een hoogte van 2 M. overgaande in het trapgewelf. Over het dak spraken wij daareven reeds; hoektorentjes waren daar eveneens aanwezig.

In de Oostelijke nis bevindt zich een verminkte Gaṇeça; Domis vond bovendien een Çiwa-Goeroe en een vierarmige Doergā op de hun toekomende plaatsen, en noemt ook nog een Mahādewa. Mogelijk kwam die laatste uit de tempelkamer.. Laatstelijk zijn ook fragmenten van een Wishṇoe in de nabijheid voor den dag gekomen. Bij den Noordelijken tempel zag Brumund nog een Gaṇeça, een voetstuk en een paar «knodsbeelden» (blijkens Friederich's beschrijving één met knots en één met kruik, dus weder Mahākāla en Nandiçwara); bij den Zuidelijken, aan den anderen kant van den hoofdtempel, een monsterkop, een Nandi (in het geheel lagen er toen drie van deze dieren bij Groep IV), een Brahmāhoofd, en, klaarblijkelijk uit nissen afkomstig, een Goeroe en Gaṇeça. Deze laatste werd ook nog eens bij een der twee lager gelegen heiligdommen aangetroffen, en wel aan de Oostzijde. Vermoedelijk was dus ook dit tempeltje Westwaards gekeerd; een Doergā en lingga's (of topstukken?) lagen eveneens bij dit groepje. In het algemeen schijnt de plaatsing van Goeroe, Gaṇeça en Doergā in de buitennissen zeer dikwijls toepassing te hebben gevonden. Over singha's als sierstukken bij Groep IV en V werd reeds gesproken; zij vervangen zoowel aan de uiteinden der trapboomen, als naast de deurposten, de gebruikelijke makara's.

Groep V, door de bevolking als Gĕḍong Tjina aangeduid, was, wat het aantal gebouwen betreft, de grootste. Eén daarvan is slechts overgebleven, de hoofdtempel, rustend op een vierkant, onbehouwen onderstel, juist zooals dat bij enkele heiligdommen van den Dieng werd geconstateerd. Wij merkten daar reeds op, dat die steenmassa bestemd was om door een er omheen gebouwd soubasement aan het oog onttrokken te worden. De tempel van Gĕḍong Tjina leert, hoe de zaak in elkaar zit: de buitenmuur van het soubasement staat op eenigen afstand er omheen, en de tusschenliggende ruimte werd dan aangevuld met aarde en puin en van boven geplaveid, ongetwijfeld een zuinigheidsmaatregel. Het gebouw ligt weder op het Westen, met voorsprong en uitstaande nissen, zonder welke het 3.50 M. in het vierkant meet; het is eenvoudig van versiering en heeft o. a. gladde trapleuningen. De ingang meet 1.42 M. bij 60 c.M. en wordt door een monsterkop afgedekt; de tempelkamer, 1.70 M. in het vierkant, is leeg en glad van wanden, tot op 2 M. het gewone gewelf aanvangt. Aan de buitenzijde staat in de Zuidelijke nis nog het Goeroe-beeld; klaarblijkelijk was ook hier het gewone drietal aanwezig.

De verdere fundamenten van deze groep zijn de volgende. In één lijn met den hoofdtempel liggen zoowel ten Noorden als ten Zuiden daarvan twee gebouwen, alle eveneens met den ingang naar het Westen; achter den hoofdtempel staat een vijfde bijtempel naar het Oosten gekeerd. Tegenover het hoofdgebouw liggen nog drie monumenten, waarvan het Zuidelijkste sterk naar voren treedt in vergelijking tot de beide andere; de twee uiterste hebben de trap naar het Oosten; het middelste schijnt in het geheel geen trap te hebben gehad. Een merkwaardige vondst bij deze groep, waar omheen Friederich nog een ringmuur meende op te merken, is een monsterkop, welke geheel in leeuw-vorm is gehouden: het roofdier ligt tot springen gereed, de kattenkop met uitstekende jukbeenderen en leeuwengebit teruggetrokken tusschen de schouders en voorpooten. Voorts kwamen horizontale banden met hurkende gaṇa's te voorschijn en opgaande banden met op elkaar staande leeuwen; onder de beelden verdienen vermelding een paar Goeroe's en Nandi's, een Mahākāla, een Gaṇeça, maar vooral een achtarmige Doergā, in dezen vorm een unicum, want zij staat niet, maar zit op den stier en grijpt den asoera niet in het haar, doch in den nek. Ook waren er de fragmenten van een staanden man en vrouw, op Europeesche wijze gearmd, met afzonderlijke glories, die van boven samensmelten; op die vereenigde glorie is een drietand gebeiteld en het paar zal dus wel Çiwa en Pārwatī voorstellen.

Anderhalven meter hooger liggen ten Noorden van dit complex nog vier tempels op een rij van Noord naar Zuid, alle met den ingang naar het Westen; twee slechts in fundament, de beide andere nog in een deel van het soubasement over. De Zuidelijkste van het groepje leverde een Nandi op als zittenden god met stierenkop, benevens een kleine gouden lingga, in een fragment van een topstuk besloten.

Groep VI, ten Noord-Oosten van de vorige; twee dicht bijeen gelegen tempels, waarvan het soubasement en een deel van het hoofdgestel rest. Beide hadden weder nissen in het midden der zijden, bij de ééne werden Goeroe en Gaṇeça op de hun toekomende plaats gevonden, bij de andere lagen ze onder hun nissen; hier stond echter Doergā nog op haar plaats en kwamen van weerskanten van den ingang stukken van Nandiçwara en Mahākāla voor den dag. De opstelling was dus weder de gewone.

Groep VII, Noordelijk van V en Noord-Westelijk van VI; twee fundamenten.

Groep VIII, West-Noord-West van V en Zuid-West van VII. Alleen een fundament teruggevonden van een tempel, die den omvang moet hebben gehad van de hoofdtempels der vroeger besproken groepen.

Groep IX. Hiervan is nog slechts een fundament West-Noord-West

van IV bekend. Van deze laatste groepen is nog niet veel te vertellen, daar de verslagen uitsluitend haar bestaan constateeren.

Wel onderzocht is reeds de Tjaṇḍi Asoe, aan den voet der heuvels aan de Sëmarangsche zijde, vanwaar de, gedeeltelijk reeds door Brumund herkende, toegangsweg naar boven voerde. Het is een vrij groot fundament, vergeleken met de andere tempels. Van de trap, die zich aan de Oostzijde bevond, werden de vleugels gedeeltelijk teruggevonden; ook was hier en aan den Zuidkant de paneel-indeeling van het soubasement nog vrijwel te volgen. Een paar monsterkoppen van de nissen en de snorbaard-afdekking van den grooten kop boven den ingang kwamen eveneens te voorschijn, evenals geornamenteerde steenen, waarbij een rozet-motief hetzelfde bleek te zijn, als bij de derde groep werd aangetroffen. Bouwresten van een tempel werden ook nog gevonden te Nglarangan (o. a. makara's, deurposten, een kāla-kop), en in desa Tjaṇḍi; hetzelfde was ook het geval tusschen Tjaṇḍi Asoe en het bergcomplex, aan den voet van de grootste steilte. Het schijnt, dat zich van de tempels op de bergtoppen tot in de vlakte een aaneengeschakelde reeks van heiligdommen langs den ouden pelgrimsweg heeft uitgestrekt.

Wij zullen ons tot bovenstaand, noodzakelijkerwijs oppervlakkig en voorloopig, overzicht dienen te bepalen. De juiste beteekenis van dit groote Çiwaïtische tempelcomplex moge nog niet vast te stellen zijn, toch geeft het reeds dienaangaande bekend gewordene aanleiding, om met groote verwachting naar de publicatie van het verzamelde materiaal uit te zien. Daargelaten, of Gëḍong Sanga zal blijken zulk een afzonderlijke plaats in te nemen als gemeend wordt, levert het toch ongetwijfeld eenige hoogst belangwekkende gegevens voor de Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis.

Litteratuur.

Inventaris n°. **536**, 555, 596, 600, 916, 950, **958**, **959**, 983, 989.

Domis, Salatiga, Merbaboe en de Zeven Tempels, Verh. Bat. Gen. 10 (1825) p. 124—128; Junghuhn, Ruïnen van Java, Tijdschr. v. Neerl. Indië 6, 2 (1844) p. 354—357; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 159—176, 195—205; Pet, Verslag aangaande den aan den voet van den Soembing en Sindoro onlangs uitgegraven steenen trap, Tijdschr. Bat. Gen. 16 (1867) p. 471—474; Brumund, Bijdragen tot de kennis van het Hindoeïsme op Java, Verh. Bat. Gen. 33 (1868) p. 144—155; Friederich, Over de omgeving van het Oengaran-gebergte, Tijdschr. Bat. Gen. 19 (1870) p. 505—518; Friederich, Rapport over reizen gedaan op Java, Tijdschr. Bat. Gen. 23

(1876) p. 75—90, 108—111; Verbeek, Oudheden van Java, Verh. Bat. Gen. 46 (1891) p. 90—92; Brandes, Een fraaie variatie van het olifantvisch- of makara-ornament, Not. Bat. Gen. 1901, Bijl. VI; Brandes in Rapp. Oudh. Comm. 1903 p. 8—11, en plaat 38; Van Stein Callenfels, Nota omtrent een tocht naar de Oudheden te Gĕdong Sanga, Notulen 1908, Bijl. III; Van Erp in Twentieth Century Impressions of Netherlands India (1909) p. 142 sq.; Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 21—26; Knebel, Beschrijving van de Hindoe-oudheden in de residentie Sĕmarang, Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 222, 226—236, 240; idem in de residentie Kĕdoe, Rapp. 1911 p. 261—263, 270—276, 290—293; Van Stein Callenfels, Verslag betreffende de werkzaamheden aan de tempelgroep Gĕdong Sanga, Oudh. Versl. 1916, 1, p. 12—16; voorts 1916, 2, p. 36—43; 3, p. 77—81; 4, p. 101—104; 1917, 1, p. 13; 2, p. 41 sq.; 3, p. 75; 4, p. 115 sq.

HOOFDSTUK VII.

Prambanan. — Algemeen overzicht. — De oudste tempels.

De naam «oudheden van Prambanan» als aanduiding voor die geheele groep van overblijfselen, welke dicht bijeen in de nabijheid der desa Prambanan op de grens van de vorstenlanden Jogjakarta en Soerakarta ligt, heeft zoozeer burgerrecht verkregen, dat wij ter voorkoming van misverstand hem zullen blijven bezigen. Men houde daarbij echter wel in het oog, dat het niet anders dan een gemakshalve aangenomen verzamelnaam is, die uitsluitend de geographische samenhoorigheid dezer oudheden uitdrukt. Voor het overige zijn ze van zeer verschillenden aard, zeer verschillende bestemming en zeer verschillenden tijd.

Een uitlooper van het Zuider zandsteengebergte, met kale steile wanden oprijzend, doch van boven dicht begroeid, beheerscht de vlakte, die, door den van het Noorden naar het Zuiden stroomenden Opak besproeid, verdeeld wordt in de Noordelijk van den berg gelegen vlakte van Prambanan en de zich tusschen de Westzijde van het gebergte en den Opak bevindende vlakte van Saragëdoeg. In het zich Oostelijk van den bergrug uitstrekkende deel der vlakte zijn slechts zeer sporadisch oudheden aangetroffen; alles concentreert zich om Prambanan, Saragëdoeg en den berg zelve.

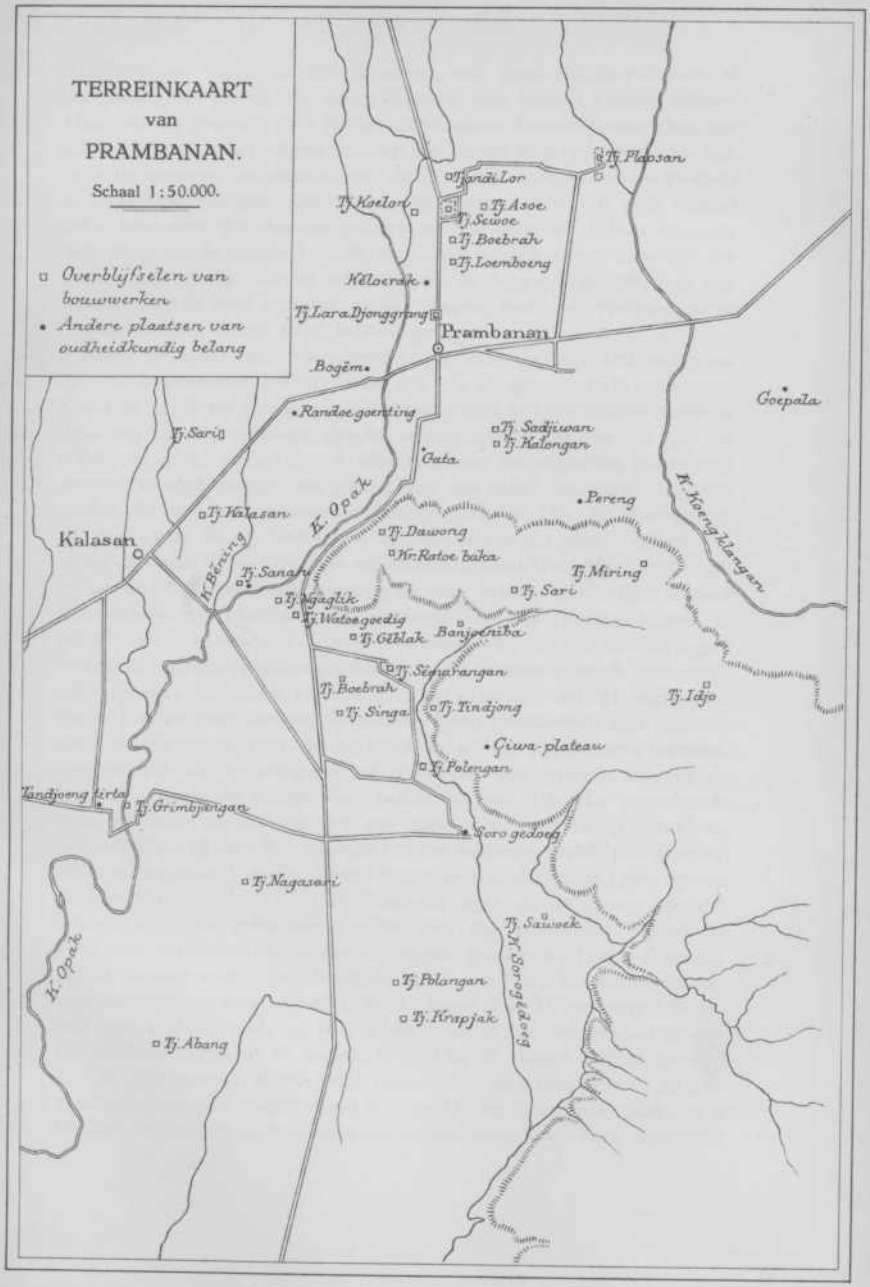
De oudheden van Prambanan behooren tot de langst en best bekende van Java. Reeds in 1733 passeerde hier, zooals wij zagen, de onderkoopman en fiscaal van Sëmarang, C. A. Lons, op zijn reis tusschen Kartasoera en het Zuiderstrand, en dertien jaar later volgde de Gouverneur-Generaal Van Imhoff. De oudste opnamen en teekeningen zijn uit ongeveer 1787, van de hand van Van Boeckholt; in 1802 trokken deze tempels de aandacht van Nicolaus Engelhard op diens eerste hofreis: hij deed ze schoonmaken en maakte vier jaar later van de aanwezigheid van Cornelius bij den bouw van het fort te Klaten gebruik, om door dien officier de drie voornaamste in teekening te doen brengen. Gelijk van zelf spreekt, deelden de overblijfselen te Prambanan in de belangstelling van Raffles; in 1812 bezocht Mackenzie ze en korten tijd later Baker. Voor de overige berichten, die elkander nu geregeld op gaan volgen, want deze oudheden lagen zoo gemakkelijk bereikbaar bij den grooten weg, verwijzen wij

naar het litteratuuroverzicht; slechts een paar namen willen wij hier vermelden, van twee mannen, die er de moeite en inspanning voor over hadden om ook de meer afgelegen overblijfselen te bezoeken en nauwkeurig te beschrijven: Brumund, de auteur van «Indiana», in welk werk deze onderzoeker een schat van wetenswaardigheden bewaard heeft, die door wie na hem kwamen niet meer geconstateerd konden worden, en de niet minder ijverige en betrouwbare Hoepermans. Hun aller arbeid werd bekroond door het voortreffelijke werk van IJzerman, wiens in 1891 verschenen «Beschrijving der Oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Djogdjakarta» niet slechts in zijn tijd voorbeeldig was, maar ook thans, nu de verschillende beschouwingen, met name de aan de godsdienstige voorstellingen gewijde, noodzakelijkerwijze verouderd zijn, niettemin ten opzichte van opneming en beschrijving nog altijd een standaardwerk mag heeten. Na IJzerman zijn het vooral Brandes en Van Erp geweest, die zich ten opzichte van het Prambanan-onderzoek verdienstelijk gemaakt hebben; hun werkzaamheid zal bij de afzonderlijke tempels het best ter sprake komen. In 1909 werden alle bekende oudheden in deze streek aan een nieuwe contrôle door de Oudheidkundige Commissie onderworpen, in den persoon van Knebel, wiens bevindingen zijn neergelegd in het Rapport dier Commissie over genoemd jaar.

Konden de oudere onderzoekers natuurlijk niet veel anders doen, dan het bestaan en het voorkomen der onderscheiden restes te vermelden, langzamerhand was het mogelijk aanmerkelijke verschillen binnen deze groote groep der oudheden van Prambanan te constateeren. Er bleken tempels en heiligdommen van Boeddhisten zoowel als van Çiwaïeten onder te zijn, verder kloosters, raadzalen en misschien een paleis, en bovendien liep ook de tijd van hun bouw zeer uiteen, daar zoowel op grond van inscripties als van technische gegevens moest worden aangenomen, dat zoo ongeveer de geheele Midden-Javaansche periode, van de oudste vestiging tot de overgangsperiode naar Oost-Java, vertegenwoordigd was. Vervolgens bleek nog een tweede zaak: dat er geen de minste plaatselijke afscheiding bestond tusschen de overblijfselen van de beide gezindten of van verschillende tijdperken; integendeel, broederlijk vond men Çiwaïeten en Boeddhisten naast en tusschen elkander en evenzeer lagen allerlei gebouwen bijeen, wier bouw door een aanmerkelijke tijdsruimte gescheiden moest zijn geweest. Deze eigenaardigheid, gevoegd bij het feit, dat van een deel der overblijfselen noch de godsdienstige bestemming, noch de bouwtijd meer vast te stellen is, maakt het onmogelijk bij onze beschrijving consequent naar de gezindte te werk te gaan of wel een chronologische volgorde in acht te nemen: voor zoover wij daartoe in staat zouden zijn, zou dan toch het nadeel er onvermijdelijk aan verbonden zijn, dat wij telkens bij de behandeling van een dezer oudheden,

de onmiddellijke omgeving daarvan buiten rekening zouden laten en die weer heel ergens anders in beschouwing zouden moeten nemen. Dat zou nog om een andere reden een geheel onzuivere methode van werken zijn, daar ten slotte immers al die gebouwen op het eind der Midden-Javaansche periode juist zoo naast en door elkander stonden, als wij thans hun overblijfselen vinden. Wij zullen dus het beste doen met ze alle naar haar ligging te behandelen en zoodoende een overzicht te geven van de oudheden van Prambanan als geheel. Alleen drie belangrijke groepen, de zoogenaamde Lara-Djonggrang, Plaosan en Sadjiwan, van welke in ieder geval volkomen vaststaat, dat ze tot de jongste periode behooren, bespreken wij dan in afzonderlijke hoofdstukken, daar waar ze chronologisch thuis hooren. Voor de ligging der verschillende overblijfselen zie men plaat 7.

Wij vangen nu aan met het middelpunt van het geheele oudheden-complex, de overblijfselen op den Noord-West-hoek van den bergrug, waarin wij misschien ook uit een ander oogpunt nog een centrum hebben te zien: zij gelden immers als de restes van den kraton, waarin eenmaal de vorsten heerschten, wier wil al deze pracht van heiligdommen, van dit hooggelegen punt wijd en zijd in de vlakte zichtbaar, in het leven riep. Zoo wil het de inlandsche traditie, die van een «kraton van Ratoe Baka» spreekt en daaraan een wonderlijk verhaal vastknoopt aangaande de stichting van de Lara-Djonggrang-tempels in één enkelen nacht, als huwelijksgeschenk voor Baka's dochter. Wat er ter plaatse nog te vinden is, geeft geen aanleiding om de traditie van een kraton voor bepaald onjuist te houden. Verdient zij inderdaad geloof, dan zouden wij nog een stap verder kunnen gaan en trachten uit te maken, welke heerschers hier gezeteld moeten hebben en in welken tijd. De oudste ons bekende Prambanan-inscripties noemen de dynastie der Çailendra's, waaruit de stichter van Kalasan, waarschijnlijk ook van Loemboeng, voortkwam; de latere daarentegen kennen een «kraton van Mĕḍang in het rijk Mataram». Nu is bij den kraton op den berg een steen gevonden in juist dezelfde schriftsoort, Nāgarī, als de door de Çailendra's gebezigde. Dit wijst op eenigen band met de vroegste dynastie, hoewel natuurlijk niet uitgesloten zou zijn, dat die inscriptie bij een of ander Çailendra-heiligdom op den berg behoord heeft, en eerst later daar ter plaatse eveneens een kraton zou zijn verrezen. Doch tegen laatstgenoemde veronderstelling verzet zich een ander feit, en wel dit, dat in de onmiddellijke nabijheid, even ten Noorden van den kraton, de steengroeven gelegen zijn, welke den hierboven (pag. 117) bedoelden zachten mergelsteen opleverden, een steensoort die, zooals wij zagen, uitsluitend bij de latere gebouwen is toegepast. Het is natuurlijk in de hoogste mate onwaarschijnlijk, dat die groeven geëxploiteerd werden, terwijl in de onmiddellijke

TERREINKAART
van
PRAMBANAN.
Schaal 1:50.000.
Overblijfselen van bouwwerken
Andere plaatsen van oudheidkundig belang
Tj. Plaosan
Tj. Kraton
Tj. Asoe
Tj. Sewoe
Tj. Boebrah
Tj. Loemboeng
Kloerak
Tj. Lara Djonggrang
Prambanan
Bogem
Randoe goenting
Tj. Sari
Tj. Sadjiwan
Tj. Kalongan
Gata
Goepala
K. Opak
Tj. Kalasan
Kalasan
K. Bening
Tj. Dawong
Kr. Ratoe baka
Pereng
K. Koeng Klangan
Tj. Miring
Tj. Sari
Tj. Sanari
Tj. Agaglik
Tj. Watoe gedig
Tj. Gblak
Banjoeniba
Tj. Sewarangan
Tj. Boebrah
Tj. Singa
Tj. Tindjong
Tj. Idjo
Çiwa-plateau
Tj. Polengan
Tandjoeng tirta
Tj. Grimbjangan
Soro gedong
Tj. Nagasari
Tj. Sawoek
K. Opak
Tj. Polangan
K. Soro gedong
Tj. Krapjak
Tj. Abang

nabijheid het koninklijk hof gevestigd was; geen Hindoe-vorst zou al dat lawaai en die drukte zoo vlak naast zich hebben kunnen dulden. Daar nu de groeven juist in den allerlaatsten Midden-Javaanschen tijd gebruikt zijn, is het uitgesloten, dat de kraton eerst gebouwd zou zijn, toen de groeven verlaten waren, doch moeten integendeel de groeven in exploitatie zijn genomen, toen in den kraton daarnaast geen koning meer heerschte. Als dus het gebouw op den berg een kraton was, kan het alleen uit de oudere periode dateeren en heeft groote kans die der Çailendra's te zijn, terwijl daarentegen de kraton van Mĕdang, van waaruit het rijk werd bestuurd in later dagen toen de steengroeven in werking waren, elders moet hebben gelegen.

Reeds de oudste beschrijvers hebben van den «kraton» niet veel meer dan de fundamenten gezien; thans zijn ook die grootendeels verdwenen. Een vlak geplaveid terrein van ruim zestig voet in het vierkant, omgeven door een breede, nu droge, gracht, waarin spuiers het van het gebouw afkomstig water ontlastten, is alles, wat van het eigenlijke paleis nog restte. Oostelijk werden de sporen van een kleine badplaats, nog iets verder die van een grooteren vijver aangetroffen. Om die gracht heen lag een muur, die in 1860 nog te volgen was over een afstand van vier-en-vijftig schreden Noord-Zuid en vijf-en-veertig Oost-West. Aan den Noord- en aan den Zuidkant was een ingang en aan laatstgenoemde zijde bevond zich tevens een pĕndåpå of voorvertrek. Een der poorten, hoewel in geheel vervallen toestand, is nog te onderkennen. In den omtrek liggen duizenden steenen, gladde, geprofileerde en geornamenteerde, verspreid, ook makara's en enkele voetstukken; het ornament getuigt van groote kunst. Hier en daar zijn nog fundeeringen van gebouwen te zien, grootendeels waarschijnlijk voor de hofhouding en tot bijgebouwen bestemd. Ongetwijfeld zal er overigens ook veel met hout gewerkt zijn. Bij de Oostelijke groep lag vroeger het beeld van een elkander omhelzende man en vrouw en stukken van een zuil, met ovaalvormig boven- en ondervlak (65 bij 50 c.M.), versierd aan het buitenoppervlak met paarden, olifanten en andere dieren; thans liggen er nog slechts een paar groote onafgewerkte beelden. Aan de Westzijde zijn ook de sporen van een belangrijke groep gebouwen te zien; aan den Noordkant lag nog in 1889 een toen vervallen, thans verdwenen gebouwtje, Tjandi Djawong. Bij de steengroeven, aan diezelfde zijde, zijn twee kamers in de rots uitgehouwen; de eerste hoog 1.30 M., breed 3.90 M. en diep 2.98 M., met een wijde opening en twee nissen, één in den achterwand en één in den linker zijwand; de tweede hoog 1.50 M., breed 3.50 M. en diep 1.70 M., met twee 1 Meter diepe nissen, door een muurtje van 40 c.M. gescheiden, in den achterwand en één in den linkerwand. Nabij deze kamertjes waren tegen den rotswand overblijfselen van twee inscripties

in Kawi-schrift (één in verf als op den Dieng, het tweede ingebeiteld) te bespeuren. Voor het overige zijn zij geheel ledig; in 1812 zat tegenover den ingang der eerste een Boeddha-beeld. Een derde kamertje is wat lager gelegen. Volgens de inlandsche traditie hebben in deze kamers de vorsten zich afgezonderd vóór het nemen van een gewichtig besluit, gelijk nog in de vorige eeuw aan de vorstenlandsche hoven geschiedde.

De toestand van al deze overblijfselen is van dien aard, dat eerst nader onderzoek zal kunnen uitwijzen, of zij inderdaad tot een kraton behooren, dan wel aan een ander soort gebouwencomplex, bij voorbeeld, gelijk Brandes meent, een grotklooster met bijbehoorende tempels. Voor een «grot»-klooster lijken ons de beide kamers wel wat klein, maar afgescheiden daarvan zouden de klaarblijkelijk ook voor bewoning gebruikte gebouwen op den berg, zoowel van een groot en rijk kloostercomplex, als van een kraton deel uitgemaakt kunnen hebben. In het onzekere, wat dienaangaande nog zal blijken, hebben wij ons vooralsnog maar aan de oude traditioneele opvatting als koningsverblijf gehouden.

Verder Oostelijk ligt op het plateau een reusachtig, 3.60 M. hoog, onafgewerkt Gaṇeça-beeld, nog meer Oostelijk de fundeering der kleine Tjaṇḍi Miring, terwijl de ten Zuid-Westen daarvan gestaan hebbende Tjaṇḍi Sari, volkomen is verdwenen. Ook aan den Westkant, de naar Saragëdoeg gekeerde zijde van den berg, heeft op een uitlooper een trachiet-tempeltje van ± 120 voet diameter, de Tjaṇḍi Tiñdjon, gestaan, met den ingang naar het Westen zich verheffend op een ± 15 M. breed terras; Zuid-Oostelijk daarvan vindt men het zoogenaamde Çiwa-plateau, wellicht een plaats, waar beelden vervaardigd werden. Het ontleent zijn naam aan een 3.50 M. hoogen, geschonden Çiwa als Bhaṭāra Goeroe; verder waren er een eveneens zeer groote Gaṇeça en eenige kleinere beelden, waarvan nog een vijftal ter plaatse zijn, grootendeels vrouwenbeelden. Achter den Çiwa eindigt het plateau in een ovaal rond; de Gaṇeça, die een 80 M. Zuidelijker aan den rand der steilte stond op een terrasje door een muurtje omgeven, was niet anders dan het bewerkte deel van een reusachtig steenblok. Deze Gaṇeça is ongetwijfeld naar de diepte gestort; de overige beelden verkeeren in zeer slechten toestand als gevolg van het materiaal, waaruit ze gehouwen zijn, den zachten mergelsteen van het gebergte.

Iets langer kan worden stilgestaan bij de overblijfselen op den Goenoeng Idjo, aan de Oostzijde van den berg. Daar deze tempelgroep de eenige nog niet besproken oudheid van het gebergte is, zullen wij haar thans in behandeling nemen, al staat ook vast, gelijk zoo dadelijk zal blijken, dat zij eerder tot de jongere dan tot de oudere bouwwerken behoort. De naam Idjo komt reeds in een inscriptie van 906 voor als die

van een gehucht, in combinatie met het ook nu nog bestaande, wat Zuidelijker liggende Kaṇḍangan; hij wordt daar Hidjo gespeld.

Tjaṇḍi Idjo dan, door Groneman beschreven, bestond uit elf tempeltjes van de gewone andesiet. De hoofdtempel staat het meest Oostelijk op een afgeronden heuvelkruin; vervolgens bevonden zich drie rijen van drie kleinere tempeltjes telkens op een lager terras naar het Westen, en eindelijk, nog lager en Westelijker, een tiende bijtempel. Ze hebben alle hun ingangen naar het Westen. De hoofdtempel ligt ± 20 M. van de eerste rij, deze 30 van de tweede, en die laatste 15 van de derde; de onderlinge afstand der tempeltjes van één rij is ± 8 M. Tusschen de eerste en tweede, en tusschen de tweede en derde rij werden lage muurtjes gevonden, 5 à 6 M. vóór de achterliggende rij. De afzonderlijke voortempel lag 80 M. Westelijk van de derde rij.

De bijtempels, welke alle van Oost naar West ruim 9 en van Noord naar Zuid ruim 7 M. meten, hebben een vierkant grondplan met uitspringend portaal naar het Westen, waarbinnen een trap van vier treden naar de binnenkamer voerde. Muren en daken zijn overal ingestort; wat er van de buitenwanden over was, vertoonde geen andere versiering dan het lijstwerk aan den voet en met eenvoudig bloemwerk behouwen paneelranden. Het portaal was in het geheel ± 4 M. diep, de tempelkamer 3 bij 3 M. Een put is nergens aangetroffen; de in tegenstelling tot de rest van het gebouw uit een witachtige eruptieve breccie bestaande vloer lag op een ingestampte waḍas-fundeering. In het middelste tempeltje der tweede rij stond op den Zuidelijken (rechter) binnenwand van het portaal, ter hoogte van 1 M., een inscriptie in Kawi-schrift, luidende *bhuywan* of *guywan* [1]). Een bevredigende verklaring van dat woord op die plaats is nog niet gegeven; belangrijker is echter de schriftsoort, welke tot het jongere, zij het ook niet allerjongste, type van Midden-Javaansch Kawi behoort. Met name de vorm van den wirāma (patèn), achter en niet meer boven de desbetreffende letter geplaatst, toont aan, dat deze inscriptie, en dus waarschijnlijk ook de tempel, niet vóór de negende eeuw vervaardigd kan zijn. Beelden zijn in deze gebouwtjes niet gevonden, doch buiten den eersten voortempel bevonden zich een ± 60 c.M. hooge Gaṇeça, een hoofdelooze en verminkte vierarmige Wishṇoe en fragmenten van een Çiwa. De tempelgroep is dus ongetwijfeld Çiwaïtisch.

De hoofdtempel, van 15 M. in het vierkant, heeft uitsprongen aan alle vier de zijden, waarvan de Westelijke den door een trap van vier treden bereikbaren ingang bevatte en de overige van nissen voorzien waren. De buitenwanden zijn thans geheel onzichtbaar; van binnen is het muurwerk echter nog goed waarneembaar, tot een hoogte van 3 M.,

[1]) De *w* zou ook een *th* kunnen zijn.

in tegenstelling tot de geheel ingevallen bijtempeltjes. Van het 4 M. lange, 1.50 M. breede voorportaal werd het laatste derde gedeelte, dat iets hooger bevloerd is, door een langs beide wanden vooruitspringende staande lijst, aan weerskanten uit een drempelvormige verhooging van den vloer oprijzend, van de rest gescheiden. Zoo kwam men in de weer iets lager liggende tempelkamer van 6.24 bij 6.40 M. Terwijl hier de ingangswand verder glad gelaten is, bevatten de drie andere wanden elk een ruim 1 M. hooge, door kāla-makara-ornament omgeven nis, welks onderste deel door een eenvoudig voetstuk wordt ingenomen, doch die verder ledig is. Aan beide zijden van die nis is een ongeveer vierkant basrelief aangebracht, van ruim een halve Meter hoogte en breedte, voorstellende een mannelijke en een vrouwelijke hemeling, zwevende op de wolken, waarbij de vrouw in beide handen en de man in één hand een dubbel lotuskussen ophoudt en laatstgenoemde in de andere hand nog een onduidelijk klein voorwerp heeft.

In het midden van de tempelkamer bevindt zich een put met gladde wanden, 3 M. in het vierkant en 3.30 M. diep, daarboven stond een nu terzijde geplaatst voetstuk, 1.30 M. hoog en met een bovenvlak van 1.70 M. in 't vierkant, welks tuit wordt gedragen door een op zijn beurt door een slang gesteunden schildpad. De opening in het midden is 1 M. diep. Ook lag er een lingga van 1.25 M. lang en 0.50 M. dik; heeft deze er bij behoord, waaraan niet te twijfelen valt, dan moet het gat in het voetstuk eerst met wat anders aangevuld zijn en de lingga daar in zijn geplaatst. De vloer boven den put, in het midden waarvan een kleine verlaging juist met de afmetingen van het voetstuk overeen kwam, was gedeeltelijk weggebroken en de put dan ook klaarblijkelijk reeds doorzocht. Men vond er te midden van een aanvulling in zand en brokken witte lava-breccie, zooals ook in de bijtempels aangetroffen werd, vooreerst op 1 M. diepte twee vierkante, witte steenen urnen met deksel, gevuld met een door water aaneengekleefde zand- of asch-massa; vervolgens op 2.40 M. een in tweeën gebroken altaarvormig stuk steen, van boven pyramidaal verdiept, benevens bijbehoorende dekselfragmenten. Op 2.75—3.14 M. lagen een gouden vingerring, een gouden muntje, een robijn en vier goudschilfers, op 3.20 M. acht goudsnippers, een gouden ring, vier doorboorde zaadjes, een gouden muntje, een stukje geoxideerd koper, zeventien goudsnippers en een stuk ijzer met twee knoppen. Op den putbodem waren eenige steenen opgestapeld, die in het midden een soort van engen doorgang naar beneden openlieten; het midden van den bodem was over ruim 1.25 M. in 't vierkant nog een halve palm dieper uitgebeiteld. Op dien bodem stond nog in een hoek een vierkant steenblok met een rond gat en lag een gouden plaatje van 15.5 bij 3.5 c.M., benevens elf stukjes goud, o. a. een lotusknopje. De

plaat, in vier vakken verdeeld, bevat een godenbeeld, met knots in de hand en slang als glorie om het hoofd, eenige figuren en verschillende woorden in Kawi-schrift. Bij het beeldje staat «Koewera»; de rest der inscriptie is nog niet bevredigend verklaard.

In elk geval staat echter wel zooveel vast, dat Tjaṇḍi Idjo een Çiwaïtische tempel, wellicht een graftempel, is geweest.

Vlakte van Saragëdoeg.

Werpt men een blik op de oudheidkundige kaart der omstreken van Prambanan, dan ziet men op talrijke plekken in de vlakte van Saragëdoeg tempeltjes en andere overblijfselen aangegeven; doch mocht men daardoor de verwachting koesteren er ook thans nog veel merkwaardigs aan te treffen, dan zou men bedrogen uitkomen. Bijna alles, wat een zeventig jaar geleden nog aanwezig was, is nu geheel verdwenen; nog in 1909 zijn de laatste restes van het laatste gebouwtje aan den aanleg van een dam opgeofferd. Het beschrijven van deze oudheden is een bedroevend werk, omdat het in zooveel opzichten dingen geldt, die er nog hadden kunnen zijn, indien tijdig de noodige maatregelen waren genomen.

Langs den Westelijken voet van het gebergte dateert de vernieling al van wat vroeger; kort voor Brumund's bezoek waren daar een tweetal waterleidingen aangelegd, en daarbij werden overal fundamenten van gehouwen steen verstoord; ook werden ringen, versierselen, munten en edelsteentjes gevonden. Merkwaardig was vooral de ontdekking van een oude waterleiding, anderhalven voet breed, eveneens van gehouwen steen en klaarblijkelijk gediend hebbende ter besproeiïng van de vlakte. In de nabijheid werd door de bevolking een heuvel aangewezen, die als plaats voor lijkverbranding zou hebben gediend en waar de grond met asch vermengd leek.

Van de overblijfselen in de vlakte noemen wij het eerst de meest Zuid-Westelijke, de op een afzonderlijken heuvel gelegen Tjaṇḍi Abang, merkwaardig als een der zeer weinige ons bekende Midden-Javaansche tempeltjes, welke niet uit natuursteen maar uit baksteen zijn opgetrokken. Niet dat oorspronkelijk baksteengebouwtjes zoo buitengewoon zeldzaam zullen zijn geweest; de groote massa in de geheele vlakte aangetroffen baksteenen bewijst, dat van dit materiaal druk gebruik moet zijn gemaakt. Echter hebben deze gemakkelijk verplaatsbare en voor allerlei doeleinden bruikbare steenen reeds vroeg er toe uitgelokt om ze niet nutteloos aan de vervallende ruïnes te laten zitten, en zoo was in de geheele vlakte nergens anders dan aan die ééne Tjaṇḍi Abang het bestaan van een bepaald baksteentempeltje meer te constateeren. Reeds bij Brumund's bezoek was het overigens een ruïne; nu is eenig rood puin het eenige,

wat rest. In denzelfden heuvel, van welken men een schoon vergezicht over de vlakte heeft, zijn aan den Zuidkant drie nissen naast elkander in den zandsteen uitgehouwen. De eerste, Zuidelijkste, is een vierkante kamer van 2 M., hoog in het midden 1.50 M. Aan den achterwand is men begonnen aan een relief, dat een zittend vierarmig beeld met tiara tusschen twee devoten had moeten worden; in het midden van den vloer is een gat van 57 bij 50 c.M. en daarin een putje van 19 c.M. in 't vierkant, het geheel 30 c.M. diep. De tweede nis, 1.40 M. verder, ongeveer een halven Meter diep en anderhalven breed, en 83 c.M. hoog, bevat tegen den achterwand eveneens een relief, een zittend beeld in groot ornaat tusschen twee staande wachters. Vóór het middenbeeld stond vroeger op een uitspringend voetstuk een 15 c.M. hooge lingga, thans niet meer aanwezig. Weer 1.05 M. verder ligt de derde nis, 1.40 M. breed; de achterwand is bezweken en zoodoende is een soort gang ontstaan. Aan beide kanten waren tegen de zijwanden twee staande beelden in relief gebeiteld, in groot ornaat, doch tot onherkenbaar wordens toe verminkt, misschien door de oorspronkelijke beeldhouwers, welke hun werk door het ongeluk met den achterwand hadden zien mislukken. Daar de verschillende beelden op Bodhisattwa's gelijken, heeft men in deze nissen een Boeddhistisch heiligdom willen zien; ons lijkt die grond niet voldoende, waar immers de Çiwaïtische goden, Çiwa zelf in de eerste plaats, juist eenzelfde uiterlijk hebben en alleen de attributen hen van Bodhisattwa's onderscheiden. De aanwezigheid van den lingga doet ons in deze grotten een Çiwaïtische heilige plek zien en in de beelden eerder Mahādewa of andere goden dan Bodhisattwa's.

Een eindweegs Oostelijk van den Abang-heuvel bevonden zich dicht bij elkander de geheel verdwenen Tjaṇḍi's Krapyak en Polangan. Van eerstgenoemde werden een voetstuk, een Nandi en een Doergā overgebracht naar Tañdjoengtirtha en later naar Jogja; het was dus een Çiwaïtisch tempeltje. Een kleine paal naar het Zuiden stond een, naar dezelfde plaats weggevoerde, groote rākshasa en dat zelfde lot deelde een voetstuk van de Noord-Westelijk gelegen, evenzeer verdwenen, Tjaṇḍi Nagasari. Niets is er over van de meer Oostelijk, bij het gebergte, aangetroffen Tjaṇḍi's Sawoe en Sarageḍoeg, bij welke laatste indertijd een geschonden Doergā tusschen een menigte roode baksteenen lag. Bij het gelijknamige landhuis bevond zich, onder andere van de omliggende tempels afkomstige beeldwerken, een voorstelling van Wishṇoe's Wāmanāwatāra, uit het Zuidelijk deel der vlakte. Ook bij Tañdjoengtirtha, aan de overzijde van den Opak, waren eenige beelden bijeengebracht, later grootendeels naar Jogja versleept [1]); van de er tegenover aan den

[1]) De lijst vindt men bij Knebel, Rapp. 1909 p. 45 sq.

anderen oever der rivier liggende Tjaṇḍi Grimbyangan is al evenmin iets overgebleven als van de overige gebouwen, die wij noemden. In het Noordelijk deel der vlakte vermelden wij Tjaṇḍi Polengan, in de nabijheid van het gebergte, van welk tempeltje indertijd nog een put te zien was; wat Noordelijker Tjaṇḍi Sĕmarangan of Kĕrtan op een heuvel; hiervan werden drie niet nader omschreven beelden naar Saragĕḍoeg gebracht en van daar ook weer naar Jogja. Te Bañjoeniba hebben zeven kleine heuveltjes waarschijnlijk tempeltjes gedragen. Meer Westelijk, niet ver van den Opak, bestond Tjaṇḍi Ngaglik uit twee of drie gebouwen in Noord-Zuidelijke richting, waar omheen baksteenen verspreid lagen. Hierbij behoorde waarschijnlijk de 100 M. Oostelijk, in Batoe Goedik gelegen pĕndâpâ; over een ruimte van 12 bij 16 M. lagen daar temidden van baksteenpuin in regelmatige rijen de voetstukken, die het dak hebben gedragen, met een basis van 69 c.M. vierkant, waarop een 27 c.M. hooge cylinder, uitloopend in een kleine punt; op die punt pasten de houten stijlen. Een tusschen Ngaglik en Batoe Goedik bij een steenhoop aangetroffen Boeddha-beeld stempelt deze nederzetting tot een Boeddhistische; de Tjaṇḍi is dan het eigenlijke heiligdom, terwijl de zoogenaamde pĕndâpâ zeer wel het overblijfsel van een in hout en baksteen opgetrokken bijbehoorend klooster zou kunnen zijn.

Vierhonderd meter Oostelijk van Batoe Goedik lag de Noordelijkste der drie in Noord-Zuidelijke richting liggende tempeltjes van Djoboan, langen tijd de best gespaarde uit de vlakte, genaamd Tjaṇḍi Gĕblak (of Kĕblak, ook Gadja geheeten), Boebrah en Singha. De eerste en de laatste waren ± 700 M. van elkander verwijderd. Boebrah, naar de overblijfselen te oordeelen de grootste, was reeds lang verdwenen op een paar voetstukken en steenblokken na, terwijl een Çiwa en twee Gaṇeça's naar Tañdjoengtirtha geraakten, en een tweede Çiwa later aan de Noordzijde te voorschijn kwam. De Tjaṇḍi Gĕblak had een tempelkamer van twintig voet in het vierkant met ingang naar het Westen; aan weerszijden van den ingang was een nis, en daar tegenover tegen den achterwand een «altaar» met reliefwerk er boven. Om het buitenplint werden vakken met lofwerk, met bespelers van muziekinstumenten en met een Gaṇeça-beeldje gevonden. Beide tempels zijn verdwenen. Tusschen Boebrah en Singha lag een groot voetstuk; van Tjaṇḍi Singha zelf wordt de plaats nog slechts door enkele steenblokken aangeduid. Ook hier is een Gaṇeça aangetroffen; alle drie de Djoboan-tempels waren dus Çiwaïtisch. In Brumund's tijd lag Tjaṇḍi Singha nog tusschen twee bijtempeltjes met kamers van 6½ voet in 't vierkant. De hoofdtempel was vierkant met uitsprongen; zijn naam ontleende hij aan de op de hoofdhoeken aangebrachte, acht voet hooge, opstaande leeuwen, die met kop en achterpooten het gebouw schenen te dragen, terwijl bovendien een rij zittende

leeuwtjes rondom het soubasement gebeiteld waren. Lijsten en festoenbanden, vakken met lotusvazen, vogels en rozetten, door pilasters of gladde banden gescheiden, versierden het heiligdom, welks kamer, met ver uitspringend portaal naar het Westen, twaalf voet in het vierkant besloeg. Het was gelegen op een vijftien voet hoog plateau van zeventig passen lengte en breedte. Drie kuilen, op kleinen afstand in een rij vóór den tempel, gaven wellicht de plaats van voortempeltjes aan.

Zoo is dus thans van alle heiligdommen der vlakte van Saragĕḍoeg niet één gespaard gebleven, laat staan dan van de andere uit minder duurzaam materiaal opgetrokken gebouwen, welke zich daar tusschenin moeten hebben bevonden. Juist in deze vlakte, het Zuidelijk deel van het Prambanan-complex, komt door de verspreiding der baksteenen en andere overblijfselen duidelijker dan elders het karakter der geheele nederzetting als *stad* uit, in tegenstelling bijvoorbeeld tot den Diëng, waarin wij een heilige plek met talrijke tempels en heiligdommen te zien hebben, tegenover welke de andere gebouwen, woningen voor priesters, pelgrims en personeel, geheel op den achtergrond zijn getreden. Prambanan daarentegen vertegenwoordigt het type van de groote stad, de hoofdstad naar men vermoeden mag. Terwijl de houten en gedeeltelijk baksteenen huizen der bevolking uit den aard der zaak spoedig verdwenen zijn, bleven de met beter materiaal en meer zorg gebouwde tempels langer in stand en daardoor zou de moderne onderzoeker licht geneigd zijn in wat hij voor oogen ziet een «tempelstad» te vermoeden. Niets is minder juist. Men zou het karakter van Prambanan miskennen door er slechts een plaats van heiligheid in te veronderstellen, waarheen nu en dan de pelgrims opgingen, doch die verder door priesters en monniken werd bewoond; integendeel heeft men zich te midden van deze tempels het drukke en bedrijvige leven eener grootestads-bevolking voor te stellen, met alle daaraan verbonden nijverheid, handel en marktverkeer.

Westelijk Prambanan.

De breede en in den regenmoeson ontstuimige Opak moet, al mag men wel vermoeden dat hij overbrugd zal zijn geweest, ook in den Hindoe-Javaanschen tijd het Westelijke stadsdeel tot een van de rest der nederzetting afgescheiden voorstad hebben gemaakt. Het verdient opmerking dat, terwijl wij in de vlakte van Saragĕḍoeg hoofdzakelijk Çiwaïsme aantroffen, althans voor zoover iets aangaande de bestemming der heiligdommen bleek, en alleen het meest Noordelijke complex buiten twijfel Boeddhistisch was, hier aan de overzijde van den Opak juist bijna uitsluitend Boeddhistische overblijfselen te vinden zijn. Het zou zeer begrijpelijk zijn, dat Boeddhisten zoowel als Çiwaïeten zich bij

voorkeur in de nabijheid van geloofsgenooten gevestigd hebben, doch de wijze, waarop in de andere gedeelten der stad, op het kratonplateau en in het Oostelijk van den Opak gelegen deel der Prambanan-vlakte, beide gezindten hun heiligdommen broederlijk bijeen geplaatst hebben, verbiedt vooralsnog in het bij de vlakten van Saragëdoeg en West-Prambanan opgemerkte meer dan toeval te zien.

Tegenover het reeds beschreven Boeddhistische Tjaṇḍi-Ngaglik-complex bevond zich ook aan den rechter Opak-oever een Boeddhistisch heiligdom. Van het gebouw dezer Tjaṇḍi Sanan is niets meer over; het leverde echter een tiental groote en fraaie, zij het ook meerendeels geschonden, Boeddhistische beelden op, waaronder acht zittende Boeddha's, met twee losse hoofden, en een Tārā; verder vijf drempelsteenen met gaten (het zijn dus vermoedelijk meerdere gebouwen geweest) en zes groote cylindervormige steenstukken. De beelden zijn naar Tañdjoengtirtha en later grootendeels naar Jogja gebracht.

In laatstgenoemde plaats kan men tevens voor de residentswoning het sierlijke en slanke, zuilvormige monument bewonderen (plaat 8), hetwelk afkomstig is van Tjoepoewatoe, de meest Westelijke vindplaats van oudheden in de Prambanan-vlakte. Er waren daar, sedert verdwenen, restes van bouwwerken, een (tweede) Tjaṇḍi Ngaglik, waarbij een voetstuk en een Nandi lagen. Die Nandi zou ons geneigd doen zijn het zuil-monument als Çiwaïtisch op te vatten, ware het niet, dat in dezelfde buurt ook Boeddhistische beelden zijn gevonden, een Boeddha, een tweetal Bodhisattwa's, waarschijnlijk Awalokiteçwara's, en een troonzetelfragment, gelijk in het bijzonder bij de Boeddhisten in gebruik was, met olifant, leeuw en makara aan de zijkanten [1]). Die troon wijst uit, dat het heiligdom, waarin hij eenmaal geplaatst was en waaruit ook de beelden wel zullen stammen, niet onbelangrijk moet zijn geweest. De zuil van Tjoepoewatoe kan dus, wat de omgeving betreft, evengoed Çiwaïtisch als Boeddhistisch zijn, en ook de vorm zelf leent zich tot tweeërlei opvatting: men kan in die slanke zuil een lingga zien, al is het dan een ongewone, maar evengoed een stōēpa, welks oorspronkelijke halfronde vorm tot een zuil is uitgerekt. Het voetstuk van het, zonder het topstuk 3.51 M. hooge monument, is achthoekig. Van beneden naar boven vinden wij een rand van schildpadden; een halfrond tusschen twee platte bandjes; een paneelversiering van leeuwen, afwisselend van voren en van opzij gezien, geflankeerd door mannenbeeldjes; dan een platten band van vogels, met uitgespreide en gesloten vleugels; ten slotte na nog een platten band de deklijst, waarin zittende figuurtjes met triçōēla-motieven afwisselen. Op dit voetstuk ligt een zestienhoekige plaat, welke een dubbel lotuskussen draagt en daarop verrijst dan, na twee

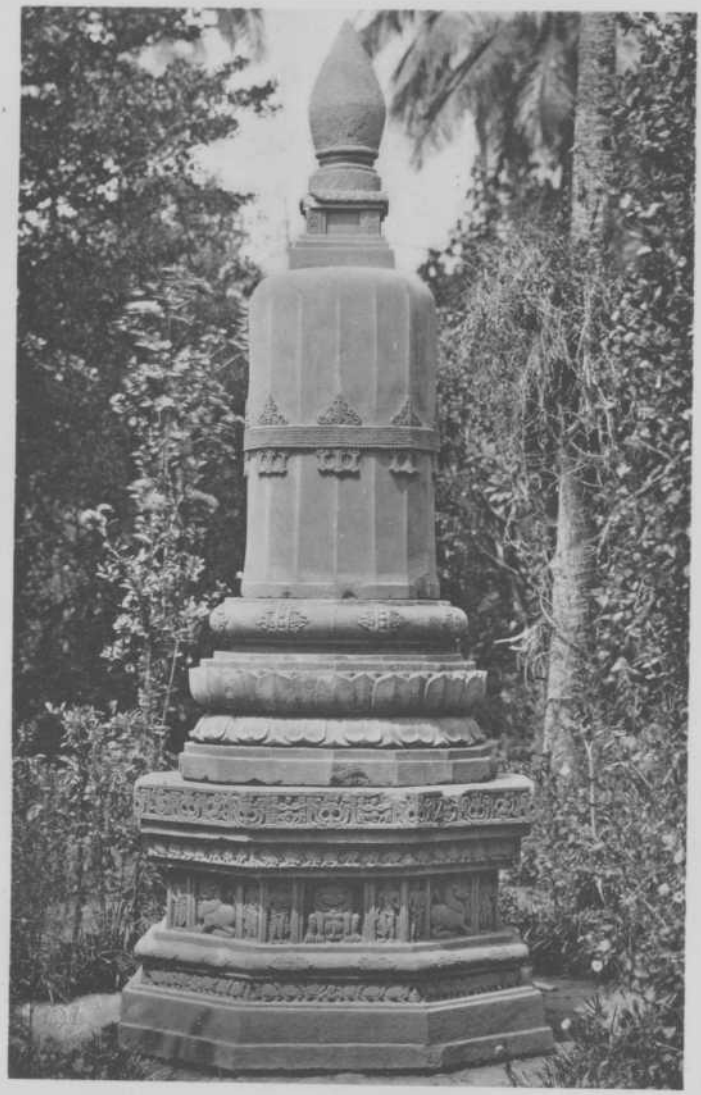
[1]) Zie de beschrijving van zulk een troon hierachter.

gladden en één breeden halfronden band, de slanke schacht van de zestienkantige zuil, welke met stucco bekleed is geweest, van boven zacht is afgerond en in het midden is omwonden door een met bloemwerk en ander ornament versierd, geribd lint, omzoomd met parelmotieven. Het topstuk, waarvan vermeld wordt dat het er later bijgemaakt is — het monument zou namelijk zonder top gevonden zijn en gerestaureerd door den eersten eigenaar — bestaat uit een vierkant altaar-ornament, bekroond door een vlamvormig zuiltje. Bij de opstelling te Jogja werd geconstateerd, dat het geheele monument massief is en de stukken door pen en gat verbonden zijn. Ruimte om er een reliek, asch, of iets dergelijks in te bergen is er dus niet geweest en in zooverre is de naam «dagob», dien men het gewoonlijk geeft, al zeer ongelukkig. [1]) Terwijl wij nu de bestemming van deze zuil in het midden moeten laten, behalve dan dat het buiten twijfel een voorwerp van vereering is geweest, blijft het stuk in elk geval met zijn fraaie proporties, harmonische samenstelling en ornamentatie, zoomede zijn zorgvuldige bewerking, toch altijd een der sierlijkste voortbrengselen van de Midden-Javaansche kunst, en daarin ligt dan ook zijn groote waarde.

Wij hebben nu het troostelooze deel van het Prambanan-complex, waar slechts puinhoopen, en dikwijls nog niet eens deze althans zichtbare sporen, de vroegere aanwezigheid der heiligdommen aangeven, achter den rug en staan, Oostelijk van Tjoepoewatoe en Noordelijk van Sanan, voor een in hoofdzaak gespaard gebleven tempel, en welk een prachtstuk! De Tjaṇḍi Kalibĕning of Tjaṇḍi Kalasan vormt bovendien een der weinige vaste punten in de Midden-Javaansche kunstgeschiedenis, omdat het jaar van haar stichting bekend is: de wijdingsoorkonde in Nāgarī, in de buurt aangetroffen, vermeldt dat in Çāka 700, dus A.D. 778, het heiligdom door een vorst uit de Çailendra-dynastie werd opgericht, als een tempel voor Tārā. Welke Tārā bedoeld is, wordt niet nader aangegeven en dus is het ongetwijfeld *de* Tārā bij uitnemendheid, Çyāmatārā. Ook de naam Kalasan komt op de inscriptie voor, in den vorm Kālasa, als die van het dorpsgebied, hetwelk aan het heiligdom wordt geschonken. In verband hiermede zullen wij den tempel dan ook met den naam Tjaṇḍi Kalasan blijven aanduiden.

Het heiligdom (plaat 9) heeft een vierkanten vorm met uitsprongen naar de vier zijden, zoodat de plattegrond een Grieksch kruis vormt. Het soubasement, eveneens twintighoekig, meet aan zijn lange zijde 19.60 M., aan de korte 3.32 à 3.34 M., en laat om het hoofdgestel een 4.60 M. breeden omgang. De tempel zelf vormt een vierkant van ongeveer 14.20 M., met in het midden der zijden rechthoeken van 7.10 bij 3.55 M.

[1]) Een dagob immers is juist een reliekhouder.

MONUMENT VAN TJOEPOEWATOE

TJAṆḌI KALASAN.

er tegen aan geplaatst. Het soubasement zit grootendeels in den grond, het bovenstuk en de borstwering, die het omgaf, zijn weggebroken. Wat van de profileering over is, vertoont met zijn geornamenteerd middendeel, in- en uitspringende platte banden, halfrond en ojief, volkomen het hierboven (pag. 110) reeds beschreven typische Midden-Javaansche karakter, evenals de voet van het eigenlijke hoofdgestel des tempels dat doet, aan welken o. a. paneelen met lotusvaas-motief vallen op te merken. In het midden van elk der lange zijden voerde een trap van vier treden omhoog, welks leuningen uitliepen in groote makara's met leeuwtjes in den bek; een tweede trap leidde dan van den omgang naar de in het midden van de vier voorspongen aangebrachte ingangen. Het onderste deel des tempels heeft ontzaglijk geleden, zoodat daaromtrent geen verdere bijzonderheden medegedeeld kunnen worden.

Door elk der vier ingangen betrad men een kleine kapel, van welke alleen die op de Oostzijde in verbinding stond met de groote, in het midden van het gebouw zich bevindende tempelkamer [1]), doch de drie andere noch daarmede, noch met elkander gemeenschap hadden. Tegenwoordig is van den Ooster- en Wester-uitsprong een groot deel weggevallen, zoodat men direct in de kapel kijkt; het Noordfront heeft alle versiering verloren en zoodoende blijkt alleen nog aan de Zuidzijde iets van den oorspronkelijken toestand; ook hier is intusschen een ingrijpende restauratie noodzakelijk gebleken. Wij zullen, uitgaande van dien Zuidkant, eerst de buitenzijde van het heiligdom in beschouwing nemen en vervolgens kapellen en tempelkamer behandelen.

Een fantastische en reusachtige monsterkop, boven den ingang zich tot aan de kroonlijst verheffend, is het voornaamste en dadelijk opvallende versieringsmotief van de voorfronten der uitsprongen. Het is een geweldig stuk, met pyramidaal opgaanden gestileerden haardos, aan weerszijden waarvan vier zwevende hemelingen te voorschijn komen. Uit den grijnzenden bek hangen vijf lotusbloemen af; op zij van de mondhoeken fungeert aan iederen kant een te halver lijve zichtbaar leeuwtje als topstuk van den naar beneden loopenden gebloemden pilasterband, welke naast den ingang in den traditioneelen makara overgaat. Onmiddellijk boven de deuropening zetelt, op een lotuskussen, een godinnefiguur met in elke hand een lotusbloem; deur en godin zijn gevat in een soort nis, boven op welks gladde pilasters gaṇa-dragertjes met de handen de overdekking ophouden. Deze laatste bestaat uit twee elkander in het midden snijdende cirkelsegmenten, geheel uit lofwerk samengesteld, met een lotusrozet in het midden, van waar een punt naar beneden gaat en geflankeerd wordt door twee terugspringend gebeitelde vogels; naar boven verheft zich één punt in het midden en twee aan de kanten. De middelste

[1]) Voor een soortgelijken opzet bij Tjaṇḍi Sewoe zie men plaat 13.

punt raakt bijna de lotusbloemen, die daarboven uit den bek van den kāla-kop hangen. Deze bekroning van de nis als geheel is een soort omzetting van kāla-makara-versiering, waarbij kāla en makara's zijn opgelost in ornament, maar de grondlijnen van het motief gehandhaafd bleven. Naast het tot dusver beschreven slank oprijzend middenstuk, is aan weerszijden de muur van boven geheel glad gelaten, terwijl beneden, vlak boven de makara's, een nis is aangebracht, zeer ondiep, door halve pilasters begrensd en gedekt door een pyramidaal oploopend lofwerk met een door een kralenlijst omgeven leeuwenkop in het midden en naar binnen gekeerde makara-kopjes als kapiteel op de pilasters. In die nissen stonden mannenfiguren in groot ornaat, met een rooden lotus in de eene, een vliegenwaaier in de andere hand. Een gladde pilaster sloot dit deel der façade af, waarnaast een recalcitrante spiraal, tusschen twee dergelijke pilasters, de verdere ruimte tot den hoek van den voorsprong vulde.

De zijkanten dier voorsprongen zijn op dezelfde wijze behandeld als de vlakken aan weerszijden van de eigenlijke hoeken van den tempel, zoodat men telkens viermaal na elkander, in het geheel dus zestienmaal, dezelfde versiering krijgt. Aan beide kanten van het vlak verrijst, weer tusschen twee gladde pilasters, de recalcitrante spiraal; in het midden bevindt zich een 88 c.M. diepe, 1 M. wijde nis. Pilasters dragen den nisboog, welke een monsterkop met driehoekig oploopenden, gestileerden haardos in het midden vertoont en naar binnen gekeerde makara's aan beide zijden boven de pilasters. Naast den monsterkop zweven aan iederen kant twee hemelingen met lotusbloemen in de hand op de wolken, en daar boven verheft zich een rijk versierd tempelmotief, in dier voege dat het bovendeel van een tempelteerling en het dak, met makara-spuiers aan weerskanten, uit de wolkenmassa oprijst. In de nissen moeten beelden hebben gestaan, die echter alle ontbreken; alleen de voetstukken staan er nog. Misschien zullen het Bodhisattwa-figuren geweest zijn; waren deze door attributen als verschillende bepaaldelijk bedoelde Bodhisattwa's gekenmerkt, dan is het niet onmogelijk, dat het de acht ook op den Mĕndoet afgebeelde groote Bodhisattwa's geweest zijn, en daar er zestien nissen waren, zijn die òf ieder tweemaal vertegenwoordigd geweest, òf elk vergezeld door een overeenkomstige godin. Het is echter ook wel mogelijk, dat de figuren in kwestie niet zoo uitdrukkelijk geïndividualiseerd waren als op den Mĕndoet en meer op de verschillende wezens van hooger orde in de zijpaneelen van Tjaṇḍi Sari hebben geleken. Boven en beneden in de nissen zijn nog de gaten zichtbaar, waaraan houten luiken moeten hebben gedraaid, die de beelden tegen regen enz. konden beschermen.

Als bovenafsluiting van den gevel vindt men vooreerst een architraaf

van drie platte banden, tot de bovenste waarvan de pilasters doorloopen; vervolgens een rijk versierd fries in twee deelen, eerst met neerhurkende gaṇa's en daar boven met guirlandes en rozetten, en ten slotte een overstekende kroonlijst met antefixen, op de hoeken in monsterkopvorm, terwijl in het midden een godinnefiguur zetelt in den trant van die boven de ingangen.

Het dak wordt gedragen door een voet van denzelfden vorm als die van het hoofdgestel. Daarop rust een gordel van nissen, in het geheel 20 van 66 c.M. en 24 van 40 c.M. wijdte, zoodanig geplaatst, dat in het midden van het voorfront één groote staat, geflankeerd door twee kleine, dan op den zijkant van den uitsprong een kleine en een groote, op den aansluitenden wand van het eigenlijke tempelvierkant een groote en een kleine, en zoo vervolgens. Om de buitenhoeken is een kroonlijst met vliegende vogels, om de hoeken van het middenvierkant een met guirlandes, aangebracht. De nissen worden bekroond door klok-motieven op lotuskussens, eveneens kleinere en grootere, die tevens hooger reiken. De laatste, ten getale van vier, staan op de hoeken van het binnenvierkant, en hebben achthoekige voetstukken; de kleinere zijn, drie aan elke zijde, dus twaalf in het geheel, boven de voorsprongen geplaatst. In alle nissen, behalve in de acht op de hoeken van den voorsprong met het tempelvierkant, zaten Boeddha-beelden, en daar nu van de drie nog aanwezige de beide naar het Zuiden gekeerde de wara-moedrā en de naar het Oosten gewende de bhōēmisparça-moedrā vertoont, zijn klaarblijkelijk de vier Dhyāni-Boeddha's: Akshobhya, Ratnasambhawa, Amitābha en Amoghasiddha hier ieder naar de hem toekomende windstreek geplaatst geweest, juist als op Baraboeḍoer. Achter de klokken gaat de twintighoek in een achthoek over en voeren in een tweede verdieping forsche trappen, banden en lijsten naar recht opgaande vlakken, waar in een 70 c.M. wijde nis weder een Dhyāni-Boeddha zat, door staande beelden met bloemen of attributen geflankeerd. De uit platte banden bestaande kroonlijst droeg weer klokmotieven, drie naar elke windstreek en één grootere op elk der tusschenliggende kanten van den achthoek. De derde verdieping was eveneens achthoekig; de Dhyāni-Boeddha's, in een nis in het midden van iedere zijde, keerden hier weer terug, eveneens de drie klokken naar elk der windstreken, en, waarschijnlijk, de grootere op de schuine zijden. De Dhyāni-Boeddha's zijn op elk dezer beide verdiepingen nog door één exemplaar vertegenwoordigd, waarvan de handhouding niet wordt vermeld; naar analogie van Baraboeḍoer zou men op de tweede verdieping de witarka-, op de derde de dharmatjakra-moedrā mogen verwachten. Eindelijk werd het dak bekroond door een grooten klok-stōēpa, in het midden boven de derde verdieping, welks pinakel zich hoog boven alles verhief. Het geheele dak verkeert in

treurigen toestand en de reconstructie, zooals die hier beschreven wordt, is dan ook slechts met groote moeite door IJzerman teruggevonden.

Wij gaan nu over tot het inwendige van den tempel. De zijkapellen treedt men binnen door een portaal van 82 à 84 c.M. breedte, 1.54 M. lang, en daarna zich nog 58 c.M. voortzettend met een breedte van 1.49 M. De kapel zelf is ongeveer 3.50 M. lang en breed; de wanden loopen loodrecht op tot een krachtig vooruitspringende kroonlijst, vernauwen zich dan trapsgewijs, vormen vervolgens een loodrechten koker en loopen ten slotte steeds nauwer toe in een punt, verdiept in den topsteen. In elk der zijwanden is een nis van 1.10. M. wijdte, door een monsterkop met lofwerk versierd, waarboven aan beide zijden een hemeling te voorschijn komt; tegen den achterwand bood een altaarvormig voetstuk plaats voor nog drie beelden. In de Oostelijke zijkapel is de toestand iets anders; in dit 2.47 M. breede en 3.37 M. lange vertrek, vindt men in den achterwand den doorgang naar de tempelkamer en zijn in elk der zijwanden drie nissen uitgespaard, op dezelfde wijze geornamenteerd als die der zijvertrekken; hun breedte is echter slechts 62 à 64 c.M. Vier trappen klimt men op naar een tweede deuropening en daalt er dan weer drie af naar het middenvertrek, hetwelk 7.55 bij 7.58 M. meet. De muren gaan glad naar boven tot de kroonlijst, onder welke in de hoeken trapsgewijs breeder wordende steenen uitspringen, zoodat ter hoogte van de lijst een achthoek wordt gevormd; ook deze vernauwt zich trapsgewijs, stijgt dan omhoog in loodrechte vlakken, vernauwt zich opnieuw en eindigt in den topsteen onder de groote klok. In den Noorder- en den Zuiderwand is op 4.16 M. hoogte een door twee steenen stijlen gedragen, 1.28 M. breede vensteropening aangebracht, die wel voor ventilatie bestemd zal zijn geweest en in de zijkapellen uitkwam.

De achterwand wordt geheel ingenomen door een troon, ongetwijfeld de zetel van het ook in de wij-inscriptie genoemde beeld van Tārā, hetwelk op grond van het in het midden geplaatste kussen van knie tot knie ongeveer 1.60 M. breed moet zijn geweest. Aan beide zijden vertoont de troon de gewone Boeddhistische zetelmotieven: een halven liggenden olifant beneden, daarop een staanden leeuw en eindelijk aan weerskanten van den balk der rugleuning een makara. Op het steenen kussen is een ellipsvormige ingleuving te zien, in het midden waarvan een restant steen niet is weggekapt, doch is blijven uitsteken, natuurlijk ter bevestiging van het beeld der godin. Op grond van deze, voor steenen beelden, ongebruikelijke wijze van bevestiging en tevens van de kolossale afmetingen, die de godin moet hebben gehad, zeker niet minder dan 6 Meter, is Brandes van oordeel, dat hier niet een steenen, doch een bronzen Tārā moet hebben gezeteld; het aanwezige steunsel voor de voeten wijst op een beeld met afhangende beenen. Evenals het hoofd-

beeld, zijn ook alle beelden uit de nissen verdwenen; in 1812 waren er, waarschijnlijk in de Noordelijke kapel, nog twee aanwezig, één met een slang om den arm gewonden. Dit geeft geen voldoende aanwijzing, wie hier kan zijn voorgesteld. [1])

Van het gebruik van stucco aan dezen tempel, is hierboven (pag. 120) reeds sprake geweest; gelijk daar werd geconstateerd, is er door de beeldhouwers bepaald op gerekend, dat de pleister-decorateur hun werk zou afmaken en er de details van zou aanbrengen. Thans rest ons nog een woord te wijden aan een andere technische bijzonderheid, het feit nl. dat evenals zooveel andere gebouwen, ook Tjaṇḍi Kalasan een verbouwing heeft ondergaan. Vooreerst zijn aan de buitenzijde van de groote poort naar de hoofdkamer, tegen de verticale poortwanden aanzettingen geplaatst. Belangrijker is echter wat bij de ingangen tot de zijkapellen gebeurd is; deze waren oorspronkelijk 1.44 M. breed en 2.80 M. hoog, doch zijn later vernauwd tot 0.87 M. bij 1.72 M., een aanmerkelijk verschil dus. De verbouwing bestaat hoofdzakelijk uit een bekleeding der glad bewerkte binnenwanden van het portaal en een gewijzigde afdekking daarvan; ook zijn de naar buiten draaiende deuren vervangen door smallere, zich naar binnen openende. De reden van de verbouwing kan vrees voor scheuring geweest zijn; zij heeft geleid tot het aanbrengen der bijzonder geslaagde bekroning van den ingang, door middel van de boven beschreven, oorspronkelijk niet aanwezige, nis, welke de deuropening omvat. [2])

Ongeveer 150 M. ten Zuiden van het heiligdom zijn, op een verhevenheid, de overblijfselen van een pĕndåpå gevonden, waarvan het dak gerust zal hebben op de houten stijlen, wier kolossale steenen voetstukken van 1 Meter, door een rand van lotusbladeren omgeven, nog aanwezig waren. Veertien stijlen hebben het middengebouw gedragen, daar omheen was een veranda met twee-en-twintig. Het gebouw, liggend van Oost naar West, was 47 voet lang en 28.5 breed, de veranda mat 12.5 voet. Baksteenpuin, in de buurt aangetroffen, doet veronderstellen, dat het gebouw verder van die steen en van hout is opgetrokken geweest, overeenkomstig het bij Batoe Goedik, aan de overzijde van den Opak, opgemerkte. Twee paar kolossale tempelwachters bewaakten den Oostelijken ingang; twee er van bevinden zich nu te Jogja, de beide andere zijn, evenals de voetstukken, spoorloos verdwenen. Wat de bestemming van het bouwwerk betreft, het zou zeer goed het klooster hebben kunnen zijn, hetwelk in de wijdingsinscriptie vermeld wordt als bij Tjaṇḍi Kalasan te behooren; om een overdekten binnenhof heeft men zich dan de monniksverblijven te

[1]) De slang kan o. a. het attribuut van Waroeṇa als hoeder van een der windstreken zijn.

[2]) Over de verbouwingen der Prambanan-tempels heeft vooral Van Erp gehandeld in zijn op pag. 111 bedoeld rapport.

denken. Hoe het ook zij, in elk geval lijkt ons de Tjaṇḍi Sari, die gemeenlijk voor het bedoelde klooster doorgaat, veel te ver weg te liggen; elders zijn althans de kloosters altijd in de onmiddellijke nabijheid van het heiligdom gelegen, ten behoeve waarvan ze zijn opgericht. Ook om een andere reden komt dit bouwwerk niet in aanmerking, waarover zoo dadelijk.

De Tjaṇḍi Sari of Tjaṇḍi Bĕndah (plaat 10), ¾ K.M. Noordelijk van Kalasan, is een rechthoekig gebouw, met de lange zijden naar Oost en West gericht en den ingang in het midden der Oostzijde, metende 17.32 M. bij 10 M. Het benedengedeelte heeft zeer sterk geleden; er zal wel een soubasement aanwezig geweest zijn, terwijl een muur het plein, waarop het gebouw stond, zal hebben omsloten, evenals dat bij de later te bespreken Tjaṇḍi Plaosan het geval is. Ook de voet van het hoofdgestel is zeer geschonden; voor zoover de profileering valt na te gaan, week die niet af van de gewone Midden-Javaansche. Wat ook geheel verdwenen is, is de vestibule, die tot het gebouw toegang gaf, en waarvan men nog duidelijk kan zien, waar haar zijmuren bij het hoofdgebouw aansloten; men moet zich dus voorstellen, dat de tegenwoordige ingang oorspronkelijk door de voorgebouwde vestibule geheel aan het oog onttrokken is geweest.

Boven den voet verrijst de benedenverdieping, gedekt door een sterk uitspringende kroonlijst; dan volgt op een nieuwen voet de ietwat teruggetrokken bovenverdieping, met een kroonlijst van dezelfde soort, en eindelijk, sterk terugspringend, een borstweringsmuur met nissen, welke van buiten den indruk eener derde verdieping maakt, doch metterdaad slechts als bekroning dienst doet.

Aan de Oostzijde ziet men in het midden de reeds vermelde deur, door het gewone kāla-makara-ornament omlijst. De makara's, uit wier bek een vogel te voorschijn komt, rusten elk op een vierkant vak met een naar buiten knielenden olifant, tegen welks achterlijf een menschenfiguur opklimt. Aan weerszijden van den ingang zijn verder de uitspringende steenen te zien, waarop de vestibule aansloot, en vervolgens vindt men aan beide kanten een versierde vensteropening tusschen twee paneelen, welk motief over het geheele gebouw telkens weer terugkeert. Een vierkant, terugspringend venster wordt bekroond door een rijk geornamenteerden boog, aan weerskanten uitloopende naar buiten in een makara, naar binnen in een verwant ornament. Boven dien boog oprijzend lofwerk, geeft aan het geheel een driehoekigen vorm. Tusschen de pilasters, die deze bekroning dragen en de eigenlijke vensteropening, staat aan elken kant een kinnara, met menschelijk bovenlichaam; telkens een mannelijke en een vrouwelijke bij elk raam. Een door pilasters begrensd en door gebogen afhangend lofwerk gedekt paneel, vertoont aan beide zijden van dit venster een mannen- of vrouwenbeeld in relief.

TJAṆḌI SARI

Deze verdieping wordt van de volgende gescheiden door een smalle architraaf, een breedere fries met guirlandes en rozetten en de uitspringende kroonlijst, op de hoeken in een monsterkop eindigende en boven alle paneelen en vensters voorzien van een accoladevormig motief, dat ook bij Kalasan in de antefixen gebezigd is. Een klein ojief en verschillende banden vormen vervolgens de voetlijst der bovenverdieping.

Aan beide kanten vinden wij hier venster en paneelen van de benedenverdieping terug, alleen iets kleiner. In het midden, boven de deuropening, is alleen een vensteropening te zien, iets hooger dan de andere, vanwege het dak der vestibule, en zonder kinnara's of beelden. Op eenigen afstand wordt de afscheiding van de zijvlakken gevormd door een tegen een pilaster rustend klein nisje, boven welks driehoekige bekroning klauwen en kop van een grijnzenden tijger te voorschijn komen; in het nisje bevindt zich een kleine menschenfiguur in zwevende houding, ongetwijfeld een hemeling.

Op de tweede kroonlijst rust een zwaar ojief en vervolgens een vlakke plaat met van onderen opnieuw een (omgekeerd) ojief. Op die plaat ziet men boven elk der vensteropeningen een groote nis, en tusschen die drie groote nog twee kleinere, als omlijsting van de spuiers der beide zakgoten, die het regenwater afvoerden. Bovendien zijn aan de vier hoeken makara-spuiers geplaatst geweest. De spui-openingen worden bij alle acht schrijlings bereden door een menschenfiguur met baard, een hemeling waarschijnlijk, en hadden twee in elkaar gestrengelde slangen onder zich. De groote nissen, die alle ledig zijn, doch misschien, evenals bij Kalasan, Dhyāni-Boeddha's bevat hebben, worden overwelfd door twee rechthoekige, van weerskanten uitspringende, steenen, tezamen een derden grooteren dragend. Op die drie steenen is de boog gebeiteld die, in twee naar binnen gewende makara's uitloopend, rust op kleine dragertjes in het kapiteel der zijpilasters. Kāla-makara-ornament omgeeft het geheel; naast den monsterkop, welks haardos driehoekig oploopt en uit wiens bek bloemen neerhangen, zweven weer hemelingen. Bovenop de nissen staan de voetstukken der klokken, die het gebouw hebben bekroond. De kleine nissen zijn met de groote verbonden door borstweringsmuurtjes, die den val der gewelven daar achter aan het oog onttrekken. Ook hier dragen gaṇa's op pilasters den nisboog.

De achterzijde van het gebouw komt met den voorkant overeen, behalve dat hier natuurlijk de vestibule ontbreekt en op beide verdiepingen een venster tusschen de paneelen is aangebracht, welk motief zich aan dezen gevel dus zesmaal herhaalt. Van de benedenverdieping zijn alle vensters hier intusschen blind en met vazen en lofwerk versierd. Op den Noord- en Zuidkant is het motief van het geëncadreerde venster op elke verdieping tweemaal naast elkander gezet, op de bovenste met

de kleine nis er tusschenin. De achterste vensteropening der benedenverdieping is blind, doch is dieper uitgehakt dan die aan de achterzijde van het gebouw en dan ook niet versierd. Drie nissen staan op het dak, kleiner en minder geörnamenteerd dan die op de voor- en achterzijde, en in gewelfvorm gehouden, dus niet met een afdekking van uitspringende steenen. Ook deze nissen waren voor beelden bestemd en droegen klokken, van welke laatste bekroningsmotieven, volgens IJzerman, totaal negen op het monument voorkwamen. Tusschen de nissen dragen pilasters met dragertjes een driehoekig nisboogornament.

Wat nu de, in het geheel zes en dertig, beelden in relief op de paneelen naast de vensters betreft, het zijn zoowel mannen- als vrouwenfiguren, alle staande in groot ornaat, en ieder van een attribuut voorzien, bloemen, staven, een bijl, een knots, bekkens, een halve maan, enz. Ook zijn er, aan de Oostzijde, twee nāga's bij en aan de Noordzijde een gevleugelde man en vrouw. Ze staan op zeer bevallige wijze, rustend op één been. Dat deze figuren niet zonder meer Bodhisattwa's genoemd mogen worden, bewijst de aanwezigheid van vrouwen en nāga's; ook zijn de attributen in het algemeen niet de bij Bodhisattwa's gebruikelijke. Wel zijn het blijkens de glories achter de hoofden wezens van hooger orde. Voor een nadere determinatie ontbreken ons vooralsnog de gegevens.

Gaat men het gebouw binnen [1]), dan betreedt men door een portaal van 1.40 M. breedte en ruim 2 M. lengte, een rechthoekig middenvertrek. De geheele binnenruimte toch is door twee zware, 1.17 M. dikke, tot het dak opgaande, muren verdeeld in drie kamers van 3.46 à 3.48 M. breedte, bij 5.80 M. lengte, elk afzonderlijk overspannen door spits toeloopende gewelven met horizontale voegen. Ter halver hoogte van de muren liggen tegenover elkander massieve uitspringende lijsten, waarin vierkante vakjes bestemd waren om de balken op te nemen, welke den vloer der bovenverdieping droegen. Komt men in de middenkamer, dan heeft men dadelijk rechts en links een 86 c.M. breeden doorgang naar het nevenvertrek, terwijl op gelijke wijze de kamers der bovenverdieping in elkander liepen. In de linkerkamer vindt men direct links van den doorgang aan de muren en de balkenlijst de sporen, dat zich daar een trap naar boven moet hebben bevonden. Boven de tweede verdieping is weer een richel zichtbaar langs de muren, waarop wellicht de planken van de zoldering gelegen hebben. Eerst boven die richel gaat het gewelf zich vernauwen.

In de zijwanden der middenkamer beneden is aan elken kant een 1 M. breede nis aangebracht, door kāla-makara-ornament omgeven; de bovenkamer heeft eveneens twee nissen en verder voor en achter een venster,

[1]) De plattegrond komt in hoofdzaak overeen met die van Tjaṇḍi Plaosan, afgebeeld op plaat 88.

alles onversierd. De zijvertrekken beneden hebben elk één nis, iets breeder dan die van het binnenvertrek, doch eveneens met kāla-makara-versiering in het midden van den zijwand van het gebouw en voorts twee vensters, één van 76 c.M. breedte op het Oosten, de voorkant dus, nabij den buitenhoek van het vertrek, en één van 70 à 72 c.M. in het bij dien hoek aansluitende deel van den zijwand. De vensters, waarvan alleen die op het Oosten van kāla-makara-ornament voorzien zijn, liggen dus dicht bijeen. In de bovenverdieping zijn aan elk der zijvertrekken twee nissen en vier vensters aangebracht, de eerste in het midden der lange wanden, de laatste aan beide zijden van de buitenhoeken; geen van alle zijn versierd.

Tegen de achtermuren der drie kamers was een breede altaarvormige bank opgetrokken, thans verdwenen, evenals trouwens de bevloeringen van kamers en portaal. Analogie met Tjaṇḍi Plaosan maakt het hoogst aannemelijk, dat op die banken vereerde beelden, Bodhisattwa's en waarschijnlijk ook Boeddha's, een plaats hebben gevonden. De benedenverdieping was dus ongetwijfeld voor den eeredienst bestemd, de bovenverdieping voor bewoning. Op dat laatste wijst ook de omstandigheid, dat de vensters boven door luiken konden worden afgesloten, waarvoor de pengaten en aanslagen nog aanwezig zijn; de benedenvensters vertoonen slechts gaten voor spijlen. Het gebouw herbergde dus zoowel de voorwerpen van vereering als de vereerders, uit den aard der zaak monniken, en is dus wat men op Java een *wihāra* noemt. Men zou dit door «klooster» kunnen vertalen in zoover er monniken verblijf hielden; wij voor ons willen echter ter voorkoming van misverstand liever den term «klooster» alleen bezigen voor een sangghārāma [1]), het monnikenverblijf zonder meer, waar natuurlijk ook wel heilige beelden konden staan, maar dat toch was ingericht en bestemd in de eerste plaats voor de leden der congregatie, die zich hetzij slechts aan hun meditaties wijdden, hetzij ook zorgden voor een nabijgelegen heiligdom. Om deze reden kunnen wij dan ook in Tjaṇḍi Sari moeilijk het klooster van Kalasan zien; dat laatste moet een sangghārāma geweest zijn, de plaats waar de monniken een onderdak vonden, die den dienst waarnamen in den Tārā-tempel, en niet een heiligdom op zichzelf, waar de te vereeren beelden de voornaamste plaats innamen en de op de bovenverdieping huizende monniken natuurlijk allereerst de zorg voor den dienst der beelden daar beneden, niet voor die van een ander heiligdom op honderden meters afstand, tot taak hadden.

[1]) Wij merken uitdrukkelijk op, dat de systematische onderscheiding tusschen beide termen niet wordt volgehouden in de oude bronnen en slechts gemakshalve door de archaeologie wordt doorgevoerd. Het verschil tusschen beide soorten «kloosters» bestond echter wel degelijk, ook al worden de namen verward.

Tusschen Tjaṇḍi Sari en den Opak zijn nog een paar plaatsen van oudheidkundig belang. Bij Randoe Goenting heeft waarschijnlijk een thans geheel vernielde tempel gelegen, de Tjaṇḍi Dinongan; eenige beschadigde Boeddha- en Bodhisattwa-beelden zijn nog in de buurt aanwezig. Twee tempelwachters, die hier ook gestaan hebben, zijn misschien dezelfde als een der beide paren, die vroeger vóór de pĕndâpâ van Kalasan geplaatst waren; nu zijn ze in elk geval niet meer ter plaatse, evenmin als een derde kolossale wachter, die zich op een heuvel achter Kalasan bevond. Ook verder Oostelijk, bij Bogĕm, zal vermoedelijk een tjaṇḍi hebben gelegen; verscheiden beelden, waaronder zeer fraaie en groote, Boeddha's, Bodhisattwa's en Tārā's, zijn naar Tañdjoengtirtha en verder gedeeltelijk naar Jogja gebracht, o. a. een groote Awalokiteçwara; andere zijn nog ter plaatse gebleven, een tempelwachter moet er ook geweest zijn. [1])

Oostelijk Prambanan.

Aan de overzijde van den Opak, aan den Oostelijken, linker oever dus, liggen van Zuid naar Noord ongeveer in een rechte lijn drie heiligdommen, het groote complex der zoogenaamde eigenlijke Prambanan-tempels (Lara Djonggrang), de Tjaṇḍi Loemboeng en de Tjaṇḍi Sewoe met zijn voortempels. Eerstgenoemd complex behoort, zooals wij boven reeds opmerkten, buiten twijfel tot de jongere scheppingen in de Prambanan-vlakte; wij zullen het dus eerst later behandelen, tezamen met de eveneens jongere, meer naar het Oosten gelegen heiligdommen van Sadjiwan en Plaosan en de verdere minder belangrijke overblijfselen in het Oostelijk deel der vlakte. Thans bepalen wij ons tot Loemboeng en Sewoe.

Van één van die beide hebben wij mogelijk de stichtingsoorkonde over in een beschreven steen, gevonden te Kĕloerak, tusschen Prambanan en Loemboeng, en bevattend een nog niet geheel gelezen inscriptie in Nāgari, waaromtrent Brandes slechts mededeelt, dat zij een giftbrief bevat, uitgevaardigd door denzelfden vorst uit de Çailendra-dynastie, die tot het opschrift van Kalasan aanleiding heeft gegeven; dat zij gedateerd is waarschijnlijk in Çāka 704 (A. D. 782) en begint met *namo ratnatrayāya*, «hulde aan de juweelentrits». Daarmede zijn volgens Boeddhistisch spraakgebruik bedoeld de Boeddha, de Leer (Dharma) en de Congregatie (Sanggha). Er zou voorts in de inscriptie gesproken worden van beelden van deze drie, een mededeeling overigens, die onzes inziens

[1]) Een naar Prambanan gebrachte, thans onherkenbaar verminkte Tārā, verdient de aandacht als een zeer zeldzame voorstelling. Zij droeg een Amitābha-beeldje op een naast haar oprijzenden lotus, en zal waarschijnlijk een stoëpa in den hoofdtooi gehad hebben. Zie IJzerman, Beschrijving p. 87 en plaat XVIII, 68, en het artikel De Buddhistische bronzen in het Museum te Batavia, Rapp. Oudh. Comm. 1912 p. 73.

nog bevestiging behoeft, want beelden van Dharma en Sanggha zijn in de oudere Boeddhistische kunst zeer ongewoon. Men zou er zich waarschijnlijk iets bij moeten voorstellen, als in Nepal gevonden wordt [1]), waar de Dharma in de gedaante eener godin, een vorm van Pradjñāpāramitā, de Sanggha als een Bodhisattwa, met name als een vierarmige Awalokiteçwara wordt weergegeven. [2]) Hoe het ook zij, het is in elk geval zeer aannemelijk, dat een op deze plaats gevonden inscriptie behoord heeft bij een der in de nabijheid liggende tempels, en daar het Çiwaïtische Lara Djonggrang voor deze Boeddhistische oorkonde uit den aard der zaak niet in aanmerking komt, is het slechts de vraag, of wij haar aan de Boeddhistische Tjaṇḍi Sewoe of aan de Tjaṇḍi Loemboeng, van onbekende bestemming, moeten toekennen. Uitgaande van die drie beelden heeft men er op gewezen, dat in de nissen tegen den achterwand van de hoofdkamer van Loemboeng juist plaats is voor drie personen; aan den anderen kant echter moeten in dat vertrek toch nog meer beelden gestaan hebben, want zij- en voorwanden bezitten tezamen nog acht andere nissen. In den hoofdtempel van Tjaṇḍi Sewoe zouden telkens de drie bijeenbehoorende nissen in zijkapellen en doorgangsportalen eveneens gelegenheid voor de drie bewuste beelden bieden, doch daar is weer het bezwaar, dat in het hoofdvertrek slechts één groot beeld op zijn troon heeft gezeteld. Met de hypothetische plaatsing der drie beelden komen wij dus niet verder, aangenomen dan dat ze werkelijk in die inscriptie vermeld worden. Wat de bouwtechniek aangaat, behooren beide heiligdommen tot de oudere soort en is er geen reden waarom een van beide bepaaldelijk niet in 782 opgericht zou kunnen zijn. Wat den doorslag ten gunste van Loemboeng zou kunnen geven, is vooreerst dat de steen daar veel dichter bij gevonden is dan bij Sewoe, doch vooral, dat bij en in laatstgenoemd tempelcomplex een viertal kleine opschriften voor den dag zijn gekomen in een Kawi-schrift van wel ouderwetsch, maar toch zeker eenigen tijd na het jaar 782 te stellen type. Nu zou men er wel op kunnen vinden, dat eerst de hoofdtempel alleen gewijd is in 782 en de bijtempels pas later, in den tijd der kleine inscripties, tot stand zijn gekomen, doch alles bij elkaar genomen achten wij het met het oog op die schriftsoort het waarschijnlijkste, dat *als* de oorkonde van Kĕloerak bij een der beide heiligdommen behoort, dit eerder Tjaṇḍi Loemboeng dan Tjaṇḍi Sewoe is.

---

[1]) Oldfield, Sketches from Nipal II (1880) p. 157—161.

[2]) Was er slechts sprake van een beeld van de «Ratnatraya», dan zouden we ook kunnen denken aan de combinatie van Boeddha met de Bodhisattwa's Awalokiteçwara en Wadjrapāṇi, welke trits blijkens den Sang hyang Kamahāyānikan (53a, 56b) op Java eveneens Ratnatraya genoemd wordt. Brandes vermeldt echter uitdrukkelijk beelden van Boeddha, Dharma en Sanggha.

De Tjaṇḍi Loemboeng (plaat 11) is een kleine tempelgroep, zoowel naar aantal als afmetingen der gebouwen. Het zijn er zeventien, één hoofdtempel en zestien bijtempels daar omheen, vijf naar elke zijde (de hoektempels dubbel genomen). De ingang van den hoofdtempel is naar het Oosten gekeerd en dat de geheele groep aan de Oostzijde haar hoofdingang had, bleek uit de aanwezigheid van twee, thans verdwenen, tempelwachters buiten de Oostelijke rij voortempeltjes. Het eenvoudig geprofileerde soubasement van den hoofdtempel springt slechts weinig uit en vormt dus geen omgang; de tempelvoet is zeer geschonden. Het grondplan is vierkant met uitsprongen; de Oostelijke uitsprong bevatte den, door kāla-makara-ornament omgeven, 92 c.M. breeden ingang, in de drie andere waren diepe nissen, eveneens met kāla-makara-versiering, aangebracht. Op de zijkanten der uitsprongen en de aangrenzende vlakken aan de hoeken van het eigenlijke tempelvierkant, vindt men overal, in het geheel dus zestienmaal, het paneel geornamenteerd met een op twee pilasters rustende kāla-makara-bekroning, waaronder een bijna levensgroote mannen- of vrouwenfiguur in groot ornaat staat, met een bloemstengel of ander attribuut in de hand, het geheel zeer gelijkend op de reeds beschreven gestalten aan de buitenwanden van Tjaṇḍi Sari. De fries onder de kroonlijst is versierd met guirlandes, waarin vogeltjes geplaatst zijn. Het dak is geheel ingestort. Een trap, tusschen twee vleugels met monsterkoppen aan het boven- en makara's aan het benedeneind, voerde door een portaal naar de tempelkamer van 3.15 M. in het vierkant. Van het gewelf is het onderste gedeelte nog te zien; van de trapsgewijs overspringende steenen zijn de uitstekende stukken weggebeiteld, zoodat een glad oploopende gewelfvorm wordt verkregen. In den achterwand bevinden zich drie even hooge nissen naast elkaar; boven de middelste, die iets breeder is, is nog één kleiner nisje aangebracht. Ook aan elk der zijwanden zijn drie nissen, en bovendien aan den ingangswand nog één, aan elke zijde van de deur. Naar de bestemming dier elf nissen laat zich slechts gissen; in verband met wat in de grottempels der Western Ghāts (pag. 101) wel gevonden wordt, wagen wij de veronderstelling, dat in het midden van den achterwand de Boeddha was geplaatst, met aan iedere zijde een Bodhisattwa, en de zes andere leden van het achttal groote Bodhisattwa's, gelijk wij die ook aan den Mēndoet zullen aantreffen, in de zes nissen aan weerskanten. Naast den ingang zouden wij dan Koewera ter eener, Hāritī ter anderer zijde kunnen verwachten. Wat het kleine nisje boven den Boeddha bevat kan hebben, blijft in elk geval onzeker; het is echter zeer de vraag, of het wel een beeldje ingehouden heeft en niet veeleer een lamp of bloemenhulde.

De bijtempeltjes hebben alle den ingang naar het hoofdgebouw gewend. Zij verkeeren in zeer verschillende stadia van verval; van sommige

TJANDI LOEMBOENG

is zoo goed als niets meer over, andere hebben zelfs hun dak nog voor een groot deel behouden en het is Brandes dan ook gelukt den vorm dezer tempeltjes geheel terug te vinden. Ze zijn vierkant zonder eenigen uitsprong, ook niet voor den ingang. Deze laatste is omgeven door het gewone kāla-makara-ornament; een trap leidde er heen, welker vleugels wel monsterkoppen van boven hebben, doch beneden in krullen uitloopen. De buitenversiering van den tempel is hoogst eenvoudig en bestaat uitsluitend uit een vakverdeeling met pilasters en gladde banden. Boven de eveneens zeer eenvoudige kroonlijst verrijst het dak. Op een vierkanten voet staat een achthoekige eerste verdieping, met een klok op elk der vier hoeken, en juist datzelfde herhaalt zich bij de tweede verdieping, die de bekronende middenklok draagt. Deze bijtempeltjes zijn in allerlei opzichten nog niet afgewerkt en de eenvoud van de teerling-versiering zal dan ook wel daaraan toe te schrijven zijn, dat het ornament nog moest worden aangebracht; omtrekken van lofwerk zijn hier en daar aangegeven en naar alle waarschijnlijkheid moesten de vakken tusschen de pilastertjes gevuld worden met soortgelijke menschenfiguren, als op den hoofdtempel reeds waren gereed gekomen, toen de verdere bouw moest worden gestaakt. Over een drempel, waarin de tapgaten voor de deur nog aanwezig zijn, betreedt men bij de gespaarde tempeltjes door een kort portaal de binnenkamer van 1.75 M. in het vierkant en ziet dan het gewelf glad oploopen, in overeenstemming met wat aan den buitenkant geconstateerd werd eerst vierkant, dan achthoekig en ten slotte rond. De inwendige inrichting dezer tempeltjes is niet overal dezelfde geweest; men vindt gewoonlijk drie nissen in den achterwand, doch ook wel één en ook één of twee nissen in elk der zijwanden. Ze zijn alle onversierd. Ook treft men wel onder de drie hoog aangebrachte nissen een troonzetel aan, de geheele breedte van den achterwand innemend, naar voren uitspringend en plaats biedend voor drie beelden, waarvan in elk geval het middelste, naar de ovale gleuf in het voetstuk te oordeelen, gezeten heeft. Zulk een troonzetel is mogelijk eveneens in andere bijtempeltjes aanwezig geweest, waar hij nu ontbreekt. Van alle beelden der nissen en tronen van hoofd- en bijtempels is geen enkel overgebleven, en daarom kan de vraag, of dit heiligdom Çiwaïtisch of Boeddhistisch was, niet beantwoord worden. In het algemeen is de combinatie van drie personen op één voetstuk of in drie bijeenbehoorende nissen meer op haar plaats bij de Boeddhisten, maar een vaste regel kan daar toch niet van gemaakt worden.

Slechts weinig ten Noorden van Tjaṇḍi Loemboeng ligt de Zuidelijke voortempel van het vermaarde Tjaṇḍi Sewoe-complex, na Baraboedoer het grootste en belangrijkste Boeddhistische heiligdom van Java. Buiten de eigenlijke tempelgroep toch, het door vier rijen bijtempels omgeven

hoofd-heiligdom, bevond zich op ongeveer 300 M., in de richting der vier windstreken, een aanzienlijke voortempel; juist door het midden van den ringmuur der tempelgroep voerde aan elk der vier zijden een doorgang van den voortempel naar het heiligdom. Drie dezer voortempels zijn geheel verdwenen, alleen van den Zuidelijken, de Tjaṇḍi Boebrah, is nog het soubasement gespaard gebleven. De Noordelijke en Westelijke, Tjaṇḍi Lor en Tjaṇḍi Koelon, waren reeds bij de komst der eerste Europeesche bezoekers tot onherkenbaar wordens toe vernield; bij eerstgenoemde lagen nog eenige fragmenten van Boeddha-beelden en lotusranden. Het soubasement van Tjaṇḍi Boebrah was in een begroeiden heuvel herschapen, doch van den Oostelijken voortempel, Tjaṇḍi Asoe, stond nog heel wat, zoodat Brumund er dan ook een beschrijving van heeft kunnen geven, en daar nu alle vier er wel ongeveer hetzelfde zullen hebben uitgezien, kan deze beschrijving van de thans verdwenen Asoe, gevoegd bij wat er nog over is van Boebrah, ons een denkbeeld geven van het uiterlijk dezer vier voortempels. Terwijl de hoofdtempel zijn voornaamsten ingang op het Oosten heeft, was Asoe naar het Westen gericht, dus juist naar dien hoofdingang; de Tjaṇḍi Koelon is ongetwijfeld naar het Oosten, eveneens de richting van den hoofdtempel, gewend geweest. Van den Noordelijken en den Zuidelijken tempel zou zoowel mogelijk zijn, dat beide zich naar den hoofdtempel, als dat beide zich naar het Oosten keerden; Tjaṇḍi Boebrah wijst uit, dat dit laatste het geval was. Een bijzonderheid van Tjaṇḍi Asoe is nog, dat hier niet minder dan vijf Koewera-beelden aangetroffen zijn, terwijl nog twee andere beelden van dien god, hoewel niet meer daar ter plaatse gevonden, vermoedelijk op grond van de afmetingen, eveneens uit denzelfden tempel herkomstig zijn. De Oostelijke voortempel van het Tjaṇḍi Sewoe-complex is dus naar alle waarschijnlijkheid een Koewera-tempel geweest; de god des rijkdoms heeft er geprijkt in zijn gewonen zwaarlijvigen, tweearmigen vorm, met juweelenpotten en ichneumon.

Het nog aanwezige soubasement van Tjaṇḍi Boebrah is vierkant, met een uitsprong voor den trap-opgang. Op den krachtigen voet, met banden, ojief enz. naar gewoonte, volgt als versiering van het opgaand middengedeelte een ornament van twee door een glad paneel gescheiden pilasters, aan weerszijden waarvan een ruitvormig behangselpatroon is aangebracht. De fries onder de kroonlijst is met guirlandes geornamenteerd. Het hoofdgestel van den tempel heeft een plattegrond van veel kleiner afmeting dan dit soubasement, zoodat een breede omgang overblijft, welke door een balustrade was omgeven en door een toegangspoort werd betreden; naar Brandes constateerde, moet het een vrijstaande (d.w.z. niet aan den tempel verbonden) poort zijn geweest, met een vrij langen gang, waarvóór de trap ver uitsprong. Het hoofdgestel is ook

vierkant, doch nu met een uitsprong naar elk der vier zijden; een tweede trap voert door een lang portaal naar de tempelkamer, in welker midden een put zich bevindt, waarschijnlijk eenmaal bedekt door het voetstuk, dat nu op het tempelterrein staat. Hoogst merkwaardig zijn de bij deze tjaṇḍi gebezigde makara-ornamenten; wij vinden er bij den ingang, waarvan de opgeheven slurf overgaat in een slangenkop, terwijl ter zijde van de hoofddeur de slurf weer in een ander dier eindigt, een fantastische leeuwenkop met een soort roofvogelsneb (plaat 6[b]) [1]). Van de overige ornamenten noemen wij het zittende leeuwtje, rustend op een knielenden olifant, naast de trap, gelijk wij iets soortgelijks bij Tjaṇḍi Sewoe zelf zullen aantreffen [2]) en de kleine Boeddha-beeldjes, welke met hun lotuskussen oprijzen uit een tegen het (één geheel met het beeld uitmakende) langwerpige voetstuk gebeitelde lotusplant, met bloemen, knoppen en bladeren. Ook grootere Boeddha-beelden zijn aanwezig; daar minstens drie der geijkte handhoudingen van Dhyāni-Boeddha's daarbij vertegenwoordigd zijn, is het niet te gewaagd om aan te nemen, dat hier Dhyāni-Boeddha's bedoeld zijn die, gelijk bij andere tempels, deel hebben uitgemaakt van de nis- of dakversiering. Voor de geschiedenis van het Midden-Javaansche ornament is de Tjaṇḍi Boebrah hoogst belangrijk.

Behalve de voet is van het hoofdgestel des tempels niets over, doch gelijk wij zeiden kan wellicht de door Brumund gegeven beschrijving van Tjaṇḍi Asoe eenigszins doen blijken, wat er verder te zien is geweest. Zekerheid, dat alle voortempels hetzelfde geweest moeten zijn, bestaat er overigens niet; met name kan juist Asoe, als vóór den hoofdingang gelegen, wel fraaier geweest zijn dan de andere. Het is ook bij Asoe, dat Hoepermans nog twee kleine tempelwachters vond. Ook in Brumund's tijd waren het dak en bovendeel der muren ingestort; hij zag echter nog op elk der hoeken van het monument twee nissen, op het Westerfront den ingang, en op elk der overige fronten (de uitsprongen dus) drie nissen, van welke vooral de middelste rijk versierd was. Aan beide zijden knielden beeldjes; onder nis en beeldjes waren een menigte smaakvol uitgehouwen padma's door elkaar geslingerd, en ook waren verschillende ornamenten boven en om de nis aangebracht, welke door pilasters met dragertjes op het kapiteel van de zijnissen werd gescheiden. Deze laatste, iets lager dan de middelste, waren gelijkelijk met rijken sier omgeven; onder de nissen liepen verschillende in- en uitspringende lijsten en banden, glad of gebogen, in smaakvolle afwisseling om het gebouw. «Geen plekje konden wij vinden, waar de hand van den geoefenden kunstenaar zijn talent niet beproefd had». Door een gang,

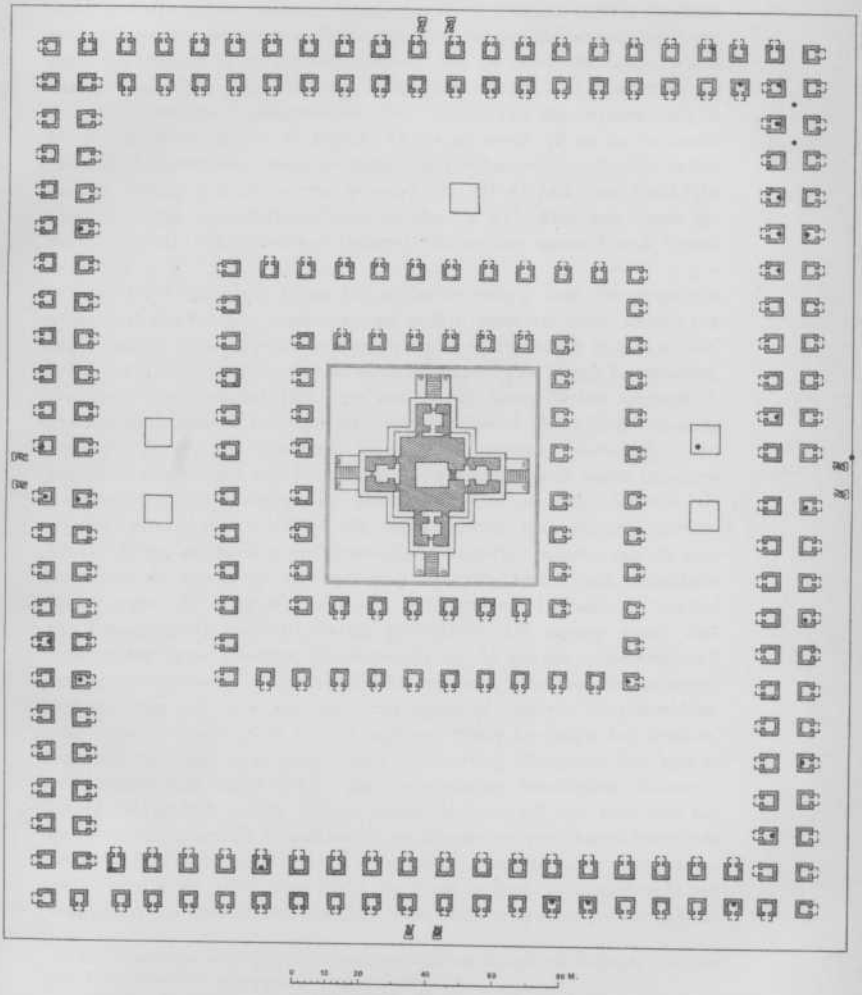
[1]) Het pendant hiervan is naar Jogja gebracht.

[2]) Later is ook te Lara Djonggrang van het motief gebruik gemaakt.

lang 10, breed 4 voet, kwam men in de tempelkamer van achttien voet in het vierkant. Deze bevatte acht nissen, twee aan elke zijde, ieder meer dan drie voet breed. Alle waren met festoenen omhangen, en niet minder keurig lijstwerk dan dat der buitenzijde liep er boven en onder. Ook in dezen tempel werd een put aangetroffen.

Deze voortempels liggen, gelijk gezegd, recht tegenover de vier ingangen van het eigenlijke Tjaṇḍi-Sewoe-complex (plaat 12), welke ingangen elk door een paar groote tempelwachters bewaakt worden, knielend op één knie en met een knots in de hand en een dolk op de heup; de meesten bovendien met een slang in de andere hand, en allen met slangen om den bovenarm, het hoofd, en als kastekoord. Dadelijk achter de 2.25 M. in het vierkant metende voetstukken dier wachters passeert men de buitenste rij der bijtempels. Twee rijen daarvan liggen in een grooten rechthoek aan den buitenkant van het geplaveide terrein, dan volgt een breede hof, daarop, iets verder van elkander verwijderd, in een vierkant de beide binnenste rijen neventempels en eindelijk op een afzonderlijk tempelplein, door een ringmuur omgeven, in het midden de hoofdtempel. Het niveau van dien laatsten is het hoogst, langzaam daalt het naar de buitenzijde. Het geheele terrein beslaat ongeveer 185 bij 165 M.

Zoowel door zijn hoogere standplaats als door zijn rijzige bekroning en verdere constructie, moet de hoofdtempel in sterke mate den indruk van een verheven middelpunt gemaakt hebben, zich verheffend boven de geheele omgeving. Die indruk werd dan versterkt door de plaatsing der bijtempeltjes, welker eerste rij reeds dadelijk lager stond en tevens, doordat de vestibule daarvan zich aan de buitenzijde, van den hoofdtempel af, bevond en glooiend was afgedekt, dat lager worden accentueerde. De tweede rij ligt weer wat lager, en eveneens met de ingangen naar buiten, doch mist in de afdekking der portalen het nederdalende; volkomen hetzelfde zijn dan de tempeltjes der derde rij, die op geruimen afstand tegenover de tweede staat, op hetzelfde niveau, zoodat van twee zijden de reeds genoemde breede hof omsloten wordt door deze reeksen uniforme gebouwtjes. Dadelijk achter de derde rij ligt dan de vierde weer lager, met de ingangen naar buiten, en wederom gelijk de eerste met glooiend afgedekte vestibules. Zoo wordt het nederdalen tot het laatste volgehouden, doch tevens verkregen, dat in den hof een rustpunt gevoeld wordt. Bij alle overeenkomst in den opbouw van de vier rijen der tempeltjes hebben toch die beide middelste reeksen iets domineerends, waartoe wordt medegewerkt door eigenaardige verschillen in de ornamentatie welke, zooals wij zien zullen, bij de middenrijen er op berekend is het tempellichaam rijzend te houden, met een zwaar en daardoor schijnbaar grooter en hooger dak, terwijl bij de buitenrijen juist het lichaam zwaar is gemaakt en de kop zich kleiner vertoont.

PLATTEGROND DER TJANDI SEWOE-GROEP

Tusschen de beide rijen midden op den hof vindt men nog de overblijfselen van andere tempels, en wel twee aan de Oost- en de Westzijde, aan weerszijden van den doorgangsweg en met den ingang daarheen gekeerd, en één aan de Noordzijde, ten Westen van den weg en eveneens met den ingang in de richting daarvan. Op de overeenkomstige plaats van de Zuidzijde, waar men een dergelijken tempel zou verwachten, is daarvan geen spoor aangetroffen. Het aantal van de neventempels is in de eerste rij 28, in de tweede 44, in de derde 80 en in de vierde 88; met hoofdtempel, tusschentempels en voortempels mede, zijn er dus in het geheel 250 gebouwen geweest, of, als er ook een Zuidelijke tusschentempel verondersteld moet worden [1]), 251. Juist een vierde gedeelte dus van het aantal van duizend, dat in den naam Tjaṇḍi Sewoe is gelegd.

Van al die tempeltjes (plaat 13) is slechts weinig over. Sommige zijn geheel tot puinhoopen vervallen, van andere staat wat meer, slechts een zeer enkele is bijna volledig, doch voorportaal en bekroning missen ze alle. Over het geheel gelijken ze veel op de bijtempels van Tjaṇḍi Loemboeng, doch er is ook verschil. Het type van Tjaṇḍi Sewoe is het volgende [2]). Op het soubasement rust een vierkant hoofdgestel met uitbouw voor de vestibule, terwijl het dak eerst vierkant, vervolgens achthoekig is, en bekroond wordt door een klok-motief. Het soubasement wordt omgeven door een om hoofdvertrek en portaal loopend muurtje, hetwelk de 80 c.M. breede platen draagt, die den vloer van den omgang vormen. Vlakke lijsten en banden en eenvoudige pilastertjes maken van dit soubasement de versiering uit; een trap van drie treden met menschenfiguur tegen de spiegels voert naar den omgang. Lichaam en portaal van het gebouwtje zijn afzonderlijk gefundeerd. De ingang wordt omsloten door twee pilasters, die beneden in de gewone poort-makara's uitloopen; van boven wordt hij gedekt door een fries met een monsterkop tusschen een paar baardige hemelingen, of ook een vaas temidden van lofwerk. Boven deze fries draagt een platte kroonlijst het fronton, begrensd door een naar beide zijden ojief-vormig afloopende lijst, met in het midden weer een kāla-kop, aan de uiteinden verstileerde makara's, terwijl de verdere ruimte gevuld wordt door de uit den muil van het monster neerhangende lotusbloemen en kransen en een tweetal zwevende hemelingen. Op de zijwanden van de vestibule omsluiten twee pilasters een nisje, waarin en relief een beeld in groot ornaat is aangebracht en waarboven op een drietal banden weer een fries met vaasornament

[1]) Het is zeer wel mogelijk, dat er oorspronkelijk aan Noord- en Zuidzijde eveneens twee tusschentempels zijn geweest of geprojecteerd.

[2]) IJzerman heeft hieraan een afzonderlijke studie gewijd, zie de litteratuuropgave hierachter.

tusschen lofwerk volgt, die op haar beurt de kroonlijst (van het portaal) draagt. Het tempelvierkant zelf vertoont aan den voorkant, aan weerszijden van den portaal-uitsprong, boven een krachtigen voet een door twee pilasters ingesloten smal vak, met loofwerk gevuld; de pilasters hebben van boven de gewone vaasvormige aanzwellingen en boven de draagplaat is een monsterkop gebeiteld. In het benedengedeelte van het vak met lofwerk omgeven twee halve pilastertjes en een toogje een godenbeeldje en relief, mannelijk of vrouwelijk, met lotusbloem en vliegenwaaier. Juist ditzelfde samenstel, pilasters, vak met loofwerk en nisje met godenfiguur, vindt men op de zijwanden van het gebouw aan weerskanten van het middenstuk, hetwelk door gladde vooruitspringende pilasters van de beide zijvakken gescheiden wordt. In dat middenstuk vormen twee andere, versierde, pilasters een soort door kāla-makara-ornament overspannen nis, in welke wederom en relief een menschelijke gestalte in groot ornaat staat, met den uit den grond rijzenden stengel eener lotusbloem in de ééne, een staf met knop in de andere hand.

De kroonlijst is hoog, bestaat uit platte banden en heeft aan elke zijde drie fraaie antefixen. Vervolgens krijgen we het onderste, vierkante, gedeelte van het dak, bestaande uit een door ojief en platte banden gevormden voet, een vlak opgaand stuk, en een uit gladde banden samengestelde deklijst. Op het vlakke stuk worden aan elke zijde twee nissen gespaard; de uitspringende deelen zijn door pilasters gebroken en met balusters versierd. Aan iederen kant vindt men weer drie antefixen. Dezelfde horizontale verdeeling is toegepast bij het nu volgende achthoekige gedeelte; de voet is slanker, de vooruitspringende banden boven het vlakke gedeelte zijn voorzien van acht antefixen. Op de hoeken van het vierkant laat het teruggaan van den achthoek plaats voor vier klokversieringen. Een reeks van terugspringende banden vormt eindelijk een hoogen achthoekigen voet, overgaande in een cirkel. Op dien voet staat weer een rij antefixen en in het midden der zijden knopvormige zoogenaamde këbën-ornamenten, of wel wederom klok-motieven. Boven den cirkel op den achthoek verheft zich dan als bekroning op een lotuskussen een groote klok-stoëpa, door een versierden band in het midden omgeven, en gedekt door een, op een altaarvormig voetstuk rustenden, pinakel.

De verschillen in ornamentatie tusschen de tempeltjes der middelste en die der buitenste rijen komen in hoofdzaak op het volgende neer. Eerstgenoemde hebben vooreerst boven den ingang een plat, gedrukt, kāla-makara-ornament, hetwelk wij reeds onder den karakteristieken naam van «snorbaard-type» hebben aangetroffen. Verder zijn de middenpaneelen der zijwanden bij de buitenrijen voorzien van een zeer zwaren leeuwenkop, die den teerling drukt; daarentegen is bij de middenrijen alleen het benedenstuk van den monsterkop, met een grooten rozet uit den

BIJTEMPELS VAN TJANDI SEWOE

bek, aanwezig, waarboven men zich dan den eigenlijken leeuwenkop onwillekeurig gaat aanvullen, hoog boven die rozet verrijzend en zoo den teerling mee opheffend. Het sierstuk op de kroonlijst is boven deze paneelen van grooter omvang dan bij de andere soort en voorts wordt de indruk van het dak zwaarder en daardoor grooter gemaakt, doordat om den hoofd-stoepa zestien kleine klok-ornamenten geplaatst zijn, in tegenstelling tot de vier lichte kĕbĕn-punten bij de buitenrijen. Opmerkelijk is nog, dat op de buitenwanden der middenrijen *alleen* mannen staan, voor zoover gespaard; bij de andere tempeltjes vindt men op de middenpaneelen van zij- en achterwanden en aan de trapspiegels mannen, doch de overige acht figuren zijn vrouwen.

Om deze tempeltjes binnen te treden, gaat men van den omgang een trede op naar de 1.18 M. wijde vestibule, aan den ingang vernauwd door twee halve pilasters, dan nog drie treden hooger en één neer en betreedt over den drempel de eenmaal door een houten deur afgesloten tempelkamer van slechts 1.75 M. in het vierkant. Inwendig zijn de tempeltjes zeer verschillend. Het dak is nu eens trapvormig gelaten, dan weer glad behouwen, soms pyramidaal, ook wel met overgang van vierkant tot achtkant, of met gebogen gewelflijn afgewerkt. De wanden zijn doorgaans glad, doch ook wel door lijsten onderbroken. Alle tempelkamers komen daarin overeen, dat er een voetstuk voor een zittend beeld in heeft gestaan, doch de afmetingen dier voetstukken zijn niet dezelfde. Bovendien waren er gewoonlijk nissen, afwisselend in aantal, in grootte en in versiering, hetzij uitgehakt in den wand, hetzij door middel van door stengels gedragen lotuskussens daartegen aangebracht. Zoo vindt men bijvoorbeeld een groote nis met een kleine er naast, ook drie, vijf, negen, eens zelfs 41 (elf tegen den achterwand en vijftien aan elk der zijkanten). Bijzonder fraai is één dezer tempeltjes, waarin tegen zij- en achterwanden een zich vertakkende lotusstengel telkens drie kleine nisjes draagt.

Van de op die voetstukken thuisbehoorende beelden zijn er ruim dertig, min of meer verminkt, overgebleven. Het zijn Boeddha's, met de geijkte handhoudingen der Dhyāni-Boeddha's. Slechts op een der voetstukken bevindt zich een Bodhisattwa-beeldje, dat echter tusschen de tweede en derde rij is gevonden en hier later is neergezet op de plaats van den verdwenen oorspronkelijken bewoner. Van de Dhyāni-Boeddha's waren slechts enkele in situ gebleven (nu nog maar één) en zijn verscheidene verplaatst; de wijze, waarop de overgeblevenen zijn aangetroffen, wettigt echter in elk geval de conclusie, dat in de tweede, derde en vierde rij de vier Dhyāni-Boeddha's der windstreken een zitplaats hadden, in overeenstemming met de hun toekomende richting, zoodat men b.v. aan den Noordkant in de naar het Noorden gewende tweede en vierde rij Amoghasiddha vond en in de naar het Zuiden

gerichte derde rij Ratnasambhawa, en zoo vervolgens. In de eerste rij is geen enkel beeld meer aangetroffen. Wij zijn geneigd daar den Dhyāni-Boeddha van het midden, Wairotjana, te verwachten, en gelooven dan ook dat het eenige op het terrein gevonden beeld in dharmatjakra-moedrā, oorspronkelijk afkomstig is van deze eerste rij neventempels en niet van den Oostelijken tusschentempel, waar het nu staat.

Bij één der tempeltjes werd een wel zeer korte, doch merkwaardige inscriptie, in Kawi, aangetroffen, luidende: *mahāprattaya sang ranggunting*, «gift van Ranggoenting». [1]) Het feit, dat deze woorden niet op een afzonderlijk steentje, doch op een bij een der gebouwtjes behoorenden bouwsteen staat, maakt het waarschijnlijk, dat deze gift niet slaat op een of ander daar opgesteld wij-geschenk, doch dat het geheele tempeltje door dien Ranggoenting geschonken is. Het tempelcomplex zou dus niet in zijn geheel door één persoon, al was het dan ook een vorst, zijn gebouwd, doch verschillende onderdeelen door allerlei particulieren zijn toegevoegd, een gewoonte trouwens, die ook bij de Voor-Indische heiligdommen wordt aangetroffen en waarvan het voorkomen op Java dus zeer begrijpelijk is. Een tweetal andere kleine opschriften, *gawai i manungkung* en *gawai iyanggĕhan*, «werk van Manoengkoeng», «werk van Anggĕhan», moeten op dezelfde wijze verklaard worden, hetzij dan met die eigennamen personen of plaatsen bedoeld zijn. Een vierde, fragmentarische, soortgelijke inscriptie, *anumodana*, «welwillendheidsbetuiging, geschenk», zal wel op dezelfde manier met een eigennaam moeten worden aangevuld; dit laatste opschrift is overigens niet op het terrein zelf gevonden. Het schrift is vrij oud, gelijk vooral blijkt uit de vormen van ā en ya, maar behoort toch niet tot het alleroudste type van Kawi en geeft aanleiding om den tijd dezer inscriptie te stellen in het begin onzer negende eeuw. [2])

Van de reeds even genoemde tusschentempels, op den hof tusschen de tweede en derde rij bijtempeltjes juist naast de toegangswegen gelegen, zijn die aan de Oostzijde onderzocht. Slechts het onderste gedeelte is er van over; beide gebouwen kwamen met elkander overeen, doch verschilden in ornamentiek belangrijk van de bijtempeltjes. Een trap van zeven treden tusschen onversierde vleugels voerde naar den omgang boven het soubasement, een tweede trap van vijf treden bracht binnen de van een put voorziene tempelkamer. De ingangen zijn naar elkander toe, en dus ook naar den toegangsweg, gekeerd. Een guirlande liep langs den tempelvoet; voorts werden een groot aantal bladornamenten

[1]) Ook Ragunting en Ranggänting gelezen.

[2]) Volledigheidshalve vermelden wij ook het aantreffen van allerlei merkteekens op de ruw bekapte steenen van den hoofdtempel, misschien om de door verschillende desa's geleverde of tot bepaalde doeleinden bestemde blokken te onderkennen.

aangetroffen en bleken de zijwanden versierd te zijn geweest met Bodhisattwa-voorstellingen, o. a. één met den maansikkel in den nek en dus wellicht Mañdjoeçri. Bloemmotieven en dragende gaṇa's hebben ook toepassing gevonden; een geschonden Wairotjana lag op een der ruïnes, een vierkant steenen bakje kan uit de put afkomstig zijn. Onder de fragmenten waren eenige opvallende stukken, o. a. een rĕshi, den inhoud van een kruik uitstortend op een kāla-kop, terwijl een kinnara achter hem staat; en eenige exemplaren van een makara, uit wiens muil een baardige Garoeḍa te voorschijn komt; de laatste is dan nog bovendien versierd met een zich naar boven slingerende slang. Aan elk der beide tempels zijn twee van zulke stukken te voorschijn gekomen, welke uitsluitend voor deze gebouwen gebezigd schijnen te zijn.

Een verhoogd, geplaveid tempelplein van ± 40 M. in het vierkant, omgeven door een balustrade, waarin midden in de vier zijden doorgangen van 1.20 M. gelaten zijn, draagt den hoofdtempel (plaat 14). Zestien makara-spuiers voerden het water van het tempelplein naar beneden. De opzet van den tempel (plaat 15) doet op het eerste gezicht denken aan Kalasan; het is ook hier een vierkant met groote uitsprongen, aan het geheele grondplan den vorm van een Grieksch kruis gevend, en in elk dier uitsprongen een ingang, voerend tot een zijkapel, van welke de Oostelijke dienst doet als voorportaal tot de tempelkamer. Een groot verschil is echter al dadelijk, dat bij Kalasan de omgang op het soubasement om den geheelen tempel heenloopt, doch bij Sewoe telkens onderbroken wordt door de vier uitsprongen, zoodat men de omgangsbalustrade dan ook alleen maar tusschen die uitsprongen in, om de ware hoeken van het eigenlijke tempelvierkant, ziet gaan, doch deze dan telkens doodloopt tegen de zijwanden der uitsprongen. Een tweede zeer voornaam punt van verschil is, dat bij Kalasan de daken der vier zijkapellen één geheel vormen met dat van het binnenvertrek, terwijl daarentegen bij Sewoe de vier kapellen elk een afzonderlijke bekroning droegen, waarachter het dak van de tempelkamer zich hoog als een toren verhief.

Het 3 M. hooge soubasement vertoont de gebruikelijke profileering, echter met een vlakken uitspringenden band boven het klok-ojief; het rechtopgaand gedeelte is versierd met door pilasters geflankeerde paneelen, op welke een vaas met breed uitloopende lotussen is aangebracht. De fries is bebeiteld met lotusrozetten en guirlandes. Aan dit soubasement zijn duidelijk de sporen van pleister waar te nemen, echter van zeer inferieure kwaliteit en ook, vergeleken met Kalasan, met veel minder kunstvaardigheid aangebracht; ook zijn geen sculpturen met het oog op latere bepleistering onvoltooid gelaten. De balustrade, die den omgang om het eigenlijke tempellichaam omgeeft, is aan de buitenzijde versierd met dansende en musiceerende figuren;

de bekroning is verdwenen, doch moet blijkens de weergevonden fragmenten met een festoen van klokken geornamenteerd zijn geweest. Acht spuiers, één aan weerszijden van elken hoek, loozen het water van den omgang; evenals bij de aan Tjaṇḍi Sari beschrevene zit een menschenfiguurtje (hier echter in groot ornaat) schrijlings in den bek van den makara boven het spuigat.

Hoe nu verder de buitenzijde van het eigenlijk tempelvierkant er heeft uitgezien, is slechts ten deele te volgen. Boven den voet waren de vakken geheel onversierd, ze werden slechts gebroken door twee 2.30 M. hooge en 40 c.M. breede nissen naast de hoeken. Wellicht hebben in die nissen, gelijk ook bij Kalasan en elders het geval was, weer figuren in groot ornaat gestaan. De hoeken zelf van het tempelvierkant werden door verticale rechthoekige insprongen verlevendigd, en tevens tr̥aden zij daardoor voor het oog nog meer terug, dan zij toch al deden tengevolge van de groote afmetingen der voorsprongen. Van wat zich boven de thans geheel verdwenen kroonlijst bevonden heeft, weten wij uit de op het terrein gevonden fragmenten, dat het klok-motief een groote rol gespeeld moet hebben en dat er ook ruim gebruik gemaakt is van een bepaald soort antefixen, bestaande uit een klein door gestileerd lofwerk — variatie van de kāla-makara — omgeven nisje, waarin het bovenstuk van een menschenfiguur met lotusbloem in de handen, of alleen het hoofd. [1]) De teekeningen van Cornelius, die echter niet geheel betrouwbaar zijn, vertoonen twee nisversieringen boven de kroonlijst; in werkelijkheid zullen, naar wat nog te zien is, wel drie nissen, door klokken gedekt, aan elke zijde hebben gestaan. Daarboven vormde een achthoekige dakverdieping met kleinere klokken den overgang van het vierkant tot den grooten ronden bekronings-stōēpa.

De buitenzijden der voorsprongen zijn beter bewaard, d.w.z. de zijkanten, want aan de voorzijde is er van trappen en ingang niet veel over. Die zijkanten zijn bijzonder rijk versierd. Gladde pilasters, door twee dwarsbanden verlevendigd en van boven eindigend in een vierkant vak met drager, scheiden een breed middenpaneel van twee smallere zijpaneelen. Alle drie vertoonen een behang-ornament, gevat tusschen twee slanke, druk bewerkte pilasters en bekroond door een kāla-makara met naar binnen gewende makara's; alleen boven het middenpaneel is de leeuwenkop een werkelijke leeuwenkop gebleven, terzijde is dit ornament geheel gestileerd, evenals alle zes de makara's. Het behang-patroon in het midden bestaat uit rozet-cirkels, gevuld met bloemmotieven doch ook met dieren, vooral leeuwen en herten.

De zijpaneelen zijn gevuld met een bloemornament, hetwelk in zijn

[1]) Ook in de daken der zijkapellen zullen deze antefixen wel toegepast zijn.

HOOFDTEMPEL VAN TJANDI SEWOE

samenstellende deelen herinnert aan de combinatie van drietand en werprad, gelijk die in een oud motief der Voor-Indische kunst, de triçöela-tjakra, wordt toegepast. Deze zelfde soort triçöela-tjakra-paneelen vindt men terug aan de voorkanten der voorsprongen, waar verder kâla-makara-ornament den ingang omgaf; de makara's steunden op drie dwergdragertjes. Aan de Oostzijde werd op het terrein ook nog de bovendorpel van den ingang aangetroffen, versierd met vier baardige hemelingen in de wolken. De makara's zijn zeer eigenaardig: een menschenfiguur is aangebracht in den muil, niet zooals gewoonlijk in rust, doch bezig zich als het ware los te worstelen uit de kaken van het monster. Van het vleugel-ornament der veertien treden tellende buitentrappen is niets overgebleven; volgens de oude beschrijvingen rustten de makara's op de derde trede. De boven aan de trapboomen te verwachten monsterkoppen zijn niet teruggevonden. Een leeuwenfiguur zat en relief in de hoeken, waar de trappen aankomen tegen het grondplan, op dezelfde wijze als bij Boebrah het geval was. Onder de kroonlijst der voorsprongen is een fries met spelende menschenfiguren en daarboven een band met vogels in guirlandes te onderkennen; van het dak is niets over; misschien heeft men het zich eenigermate te denken in den trant van Tjandi Sari. Zooals gezegd, hing het niet samen met het dak van het hoofdvertrek; in deze constructie heeft men ongetwijfeld tegenover Kalasan iets nieuws te zien, gelijk ook in de geheel decoratieve versiering der buitenwanden, zonder gebruik te maken van nissen of paneelen met godenfiguren.

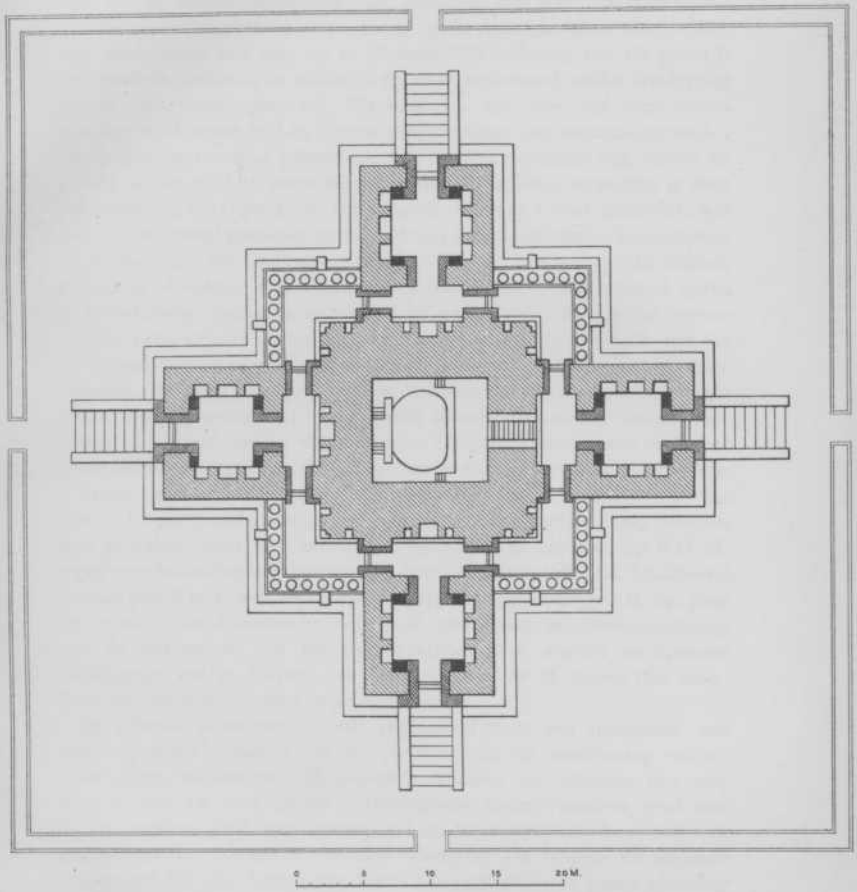
Nog in een ander opzicht komt de eigenaardige afzonderlijke behandeling der zijkapellen uit, deze namelijk, dat het mogelijk was achter die zijkapellen langs, om het eigenlijke tempelvierkant te loopen. Zoo straks spraken wij reeds van den aan de vier hoeken van het gebouw zichtbaren omgang, welks balustrade tegen de voorspongen doodloopt. In die zijwanden zijn nu echter doorgangen gemaakt, door welke men in een langwerpigen, 4.20 M. langen en 1.32 M. breeden doorloop komt, waarvan natuurlijk de ééne lange zijde door den wand van het tempellichaam gevormd wordt, terwijl in de andere een verbinding bestaat met de binnenkamer der zijkapel. Alleen aan de Oostzijde heeft men ook in de naar binnen gekeerde lange zijde een opening, toegang gevend tot het adyton van het hoofdgebouw; hier is dus de doorloop niet anders dan een tweede vestibule. De doorgangen van den omgang naar deze doorloopen, die het dus mogelijk maken het geheele eigenlijke tempelvierkant rond te gaan, hebben van binnen ruwe poortwanden, die waarschijnlijk met pleister of hout bedekt zijn geweest; voor een steenbekleeding is de plaats niet toereikend. Hetzelfde verschijnsel is ook bij de andere poorten opgemerkt. Aan de buitenzijde zijn deze doorgangen naar en van den

omgang omgeven door (kāla-)makara-ornament [1]), terwijl onmiddellijk boven de deur een spitsboogvormige nis is aangebracht, waarboven baardige hemelingen op wolken zweven en waarbinnen een door een vlammenglorie getooide mannenfiguur, in groot ornaat met een bloem in elke hand, is neergezeten. Volgens de oude teekeningen zijn deze figuren ook boven de deuren der buiteningangen, dus buiten in het voorfront der voorsprongen, aanwezig geweest.

Treedt men zulk een buiteningang langs de trap binnen, dan komt men in de zijkapel, een vertrek van 3.56 M. bij 2.40 M., welks wanden rusten op een omloopende plint met vlakke banden. Recht tegenover zich ziet men in den daarachter liggenden doorloop. In rechter en linkerwand zijn drie nissen met spitsboogafdekking (z.g.n. Syrische boog), één grootere tusschen twee kleinere. De pilasters, welke deze nissen schragen, zijn hoogst merkwaardig, ze rijzen op uit een vaas met lotussen en eindigen in een leeuwenkop. Onder in de middelste nis staat een vierkant voetstuk voor het daar eenmaal geplaatste beeld; het is aan de voorzijde voorzien van een dikbuikige vaas met bloemen, tusschen twee schelpen en twee overdekte offerschotels. In de vier hoeken van het vertrek staan eenvoudige voetstukken, eveneens voor beelden bestemd. De wanden liepen 3.60 M. recht omhoog, werden daar onderbroken door een lijst van drie bandjes, terwijl op 4.40 M. twee uitspringende banden en één inspringende gevolgd werden door een klok-ojief. Daarboven ging het gewelf trapsgewijs in lagen zich vernauwen. Het verdere verloop is niet na te gaan.

Tusschen dit vertrek en den doorloop hebben oorspronkelijk mannen op zittende leeuwtjes als dragers gefungeerd bij de tweede poort, welke dragers aan Oost- en Westzijde nog gedeeltelijk aanwezig zijn. De tegen den buitenwand van het tempellichaam aangebrachte versiering van den doorloop, waar men vanuit de kapel recht op aanliep, bestaat eveneens uit drie nissen, boven een hoogen basis zeer hoog (2.66 M. bij 61—66 c.M. breedte) oprijzend tusschen pilasters, wier kelkvormig, uit bladeren samengesteld kapiteel door dragertjes getorst wordt. De vier pilasters dragen een kroonlijst met antefixen, waarboven een in verdiepingen zich verheffend dak met këbën-bekroningen gebeiteld is, zoodat het geheele samenstel iets van een tempel-aanzicht krijgt. Ook hier staat in de middelste nis een voetstuk, geornamenteerd met een soortgelijk bloemvaasmotief als aan de zijwanden der zooeven beschreven vertrekken. Het gewelf loopt ± 7.50 M. boven deze doorloopen in een spitsen boog samen door middel van overspringende afgeschuinde steenen; op één plaats is nog te zien, dat ook aan de buitenzijde dit deel van de dak-

[1]) De makara's zijn aanwezig; de kāla-kop niet meer.

PLATTEGROND VAN DEN HOOFDTEMPEL VAN TJANDI SEWOE

bedekking op gelijke wijze heeft geloopen. Een boogvorm verbond dus het dak van het hoofdbouw met dat der zijkapellen.

Aan de Oostzijde waren de beide poorten oorspronkelijk veel wijder dan bij de andere zijkapellen. De doorloop was hier tevens vestibule om de tempelkamer binnen te gaan, welke men bereikte door onder een derde poort een trap op te klimmen. De kāla-kop van die poort is grootendeels verloren; de makara's en de vlammenrand, welke den ingang omgaf, zijn echter gespaard. Die makara's zijn weer op zeer kunstvaardige wijze behandeld en tot een meesterstukje van sierkunst gemaakt: de slurf is een voluut geworden en krult naar achteren om, terwijl de anders uit de slurf te voorschijn komende lotusbloem vervangen is door een zaadtros, afhangend uit het lofwerk, dat die voluut bekroont; het oog is een spiraal geworden te midden van de naturalistische huidrimpels; de tanden zijn tot bladloovers omgezet. De uit overspringende steenen gevormde afdekking der trapruimte, waartoe deze poort toegang geeft, is bouwkundig merkwaardig, omdat ze naast twee afzonderlijke bovendorpels twee valsche ontlastingsgewelven vertoont, die den druk van het bovenwerk grootendeels op de rechtstanden van het trapportaal overbrengen. De buitenste dorpel sloot het front af en ondersteunde den reusachtigen monsterkop; de binnenste diende tot aanslag van de naar binnen draaiende houten dubbele deur. Dergelijke deuren zijn overigens evengoed in de toegangen der zijkapellen en doorloopen aanwezig geweest.

Zeven treden voeren tot de binnenkamer van 5.43 bij 5.64 M. De muren loopen zonder eenige versiering tot 7 M. glad omhoog, worden dan gebroken door een eenvoudige neuslijst, en eindigen op 8.17 M. tegen een kroonlijst van twee platte bandjes en een halfrond. Daarboven liep het gewelf eerst met overspringende lagen trapsgewijs $\pm$ 3 M. op, ging dan weer vierkant loodrecht verder om vervolgens, in overeenstemming met de buitenzijde van het dak, achthoekig te worden en opnieuw trapsgewijze toe te loopen, tot het, ongeveer 19 M. boven den vloer, door een zwaren sluitsteen werd afgesloten.

De geheele achterwand wordt ingenomen door een troonzetel, aan welks zijkanten makara's op de pilasters van de zetelleuning rusten; daarentegen worden de bijbehoorende leeuwen en olifanten hier niet aangetroffen. De met gladde uitspringende lijsten voorziene zetel trad in het midden sterk naar voren; aan de beide zijkanten kon men met trapjes van zes treden er bovenop klimmen. De diepere en breedere zitting, het feit dat daarop een lotuskussen gelegd is, de lagere plaatsing en het ontbreken van een voetenbank wijzen, gelijk Brandes betoogt, op een zittend beeld met ondergeslagen beenen. Naar de afmetingen van den troon te oordeelen moet het beeld, dat hier zetelde, ongeveer even groot geweest zijn als dat te Kalasan, d. w. z., de andere wijze van

zitten in aanmerking genomen, ± 4 Meter. Evenals bij Kalasan is Brandes van oordeel, dat waar een monolith van die grootte den tempel niet had kunnen verlaten en van fragmenten van een beeld uit groote steenblokken noch in noch buiten de kamer eenige sporen zijn aangetroffen, voorts hout of leem voor het hoofdbeeld in zulk een omgeving als nietswaardig materiaal ter zijde moet worden gesteld, er alle waarschijnlijkheid bestaat, dat het beeld, hetwelk eenmaal op dezen troon zetelde, van brons moet zijn geweest. Deze veronderstelling wint door de omstandigheid, dat in een der zijkapellen een levensgroote bronzen vingertop is gevonden, weliswaar te klein voor het beeld in kwestie, maar in elk geval bewijzend, dat het gieten van levensgroote beelden geen bezwaar heeft opgeleverd.

Het op zulk een wijze, met ondergeslagen beenen zittende, kolossale hoofdbeeld van een groot Boeddhistisch tempelcomplex kan moeielijk iets anders hebben voorgesteld dan den Meester zelf. De vorm van den troon bewijst, dat deze er alleen moet hebben gezeten. Evenals de eereplaats in het hoofdvertrek, werden ook alle andere nissen binnen den tempel, de vier-en-twintig der vestibules, en de negen der doorloopen, ledig gevonden, en datzelfde was het geval met de zestien voetstukken in de hoeken der kapellen. Met het hoofdbeeld mede hebben dus vijftig beelden in dezen hoofdtempel een plaats gevonden. In de nabijheid van Tjaṇḍi Sewoe, en hoogstwaarschijnlijk daarvan afkomstig, werd nog een bijzonder mooie kop van een monnik of Dhyāni-Boeddha zonder oeshṇīsha gevonden, behoord hebbend bij een vrij groot beeld. Het stuk is meesterlijk uitgewerkt en getuigt van een zeer ontwikkelde techniek bij den beeldhouwer. Waar het gestaan kan hebben, is niet uit te maken. Niet onmogelijk lijkt het ons, in verband met wat wij later op Oost-Java zullen vinden, dat wij hier een fragment voor ons hebben van een in Boeddha-gedaante vereeuwigden vorst, het eerste voorbeeld dan van een dergelijke consecratie.

Terwijl nu eenerzijds aan verschillende bijtempeltjes blijkt, dat het complex nooit geheel af is gewerkt, ziet men andererzijds, dat aan den hoofdtempel intusschen al belangrijke verbouwingen ondernomen waren, hoofdzakelijk bestaande in een vernauwing der verschillende poorten. Buitendien zijn de vier voetstukken in de hoeken van elk der zijkapellen een latere toevoeging, zooals blijkt uit het gedeeltelijk wegkappen van de bovenbanden van de plint; deze toevoeging is te verklaren uit de behoefte om aan meerdere beelden een plaats te kunnen verschaffen. De verbouwingen aan verschillende poorten zullen daarentegen haar grond wel hebben in technische redenen. In den onderkant van de stutbalk boven de poort voor de hoofdkamer, zien wij zoowel de tapgaten van de vroegere wijde, als van de latere nauwe deuren; de ingang is hier van 1.70 M. op 1.10 M. gebracht. Hoe de nieuwe toestand geweest

is, blijkt verder niet meer, want al het bijgevoegde steenwerk is afgevallen, zoodat zich thans nog slechts aan de oude poort en het trapportaal de vierkante gaten vertoonen, bestemd voor de pennen, welke de nieuwe deelen daar tegenaan hebben bevestigd. Ook de deuropeningen tusschen doorloopen en omgang zijn belangrijk verkleind en van 1.04 M. wijdte bij 2.52 M. hoogte, op 0.65 M. bij 1.82 M. gebracht. Hier is het duidelijk, wat de reden van de wijziging was: de oude stutbalken zijn alle gescheurd en moesten daarom door de nieuwe vervangen worden, welke zwaarder waren en bij geringer spanwijdte de afdekking veel solieder maakten. De tegen de oude poortwanden staande steenen posten werden in de vernauwde doorgangen gerepeteerd; het ornament was nog niet aanwezig, zoodat men dit (met name de thans boven de deur geplaatste nis met hemelingen) slechts lager en ten deele op kleiner schaal [1]) behoefde aan te brengen dan de bedoeling was geweest. Uit het onversierd zijn van de oude poorten kan worden opgemaakt, dat deze wijzigingen nog tijdens den bouw zijn aangebracht; men deed niet anders dan in de nog gladde vlakken pengaten kappen, om daar de nieuwe ornamentatie tegen aan te brengen. In tegenstelling daarmede zijn de binnenpoorten der zijkapellen vernauwd, toen de ornamentatie der omgeving reeds gereed was, zoodat de oude versiering achter een bekleeding van steenen verborgen werd; na het wegvallen dier bekleeding is het vroegere ornament (de leeuwtjes met mannenfiguren, waarvan op pag. 220 gesproken werd) aan Oost- en Westkant weer te voorschijn gekomen. De oorspronkelijk 1.32 M. wijde poorten werden vernauwd tot 1.16 M., en tegelijkertijd aan de Oostzijde, waar de ingang veel wijder was, 1.68 M., deze eveneens tot 1,20 M. teruggebracht. Desgelijks heeft vernauwing van de buitendeuren der kapellen, de buiteningangen van het geheele gebouw dus, plaats gehad, aan den Oostkant van 2 M. tot 1.20 M. (hetzelfde dus als de binnenpoort), aan de andere kanten van 1.60 M. tot 0.70 M. Constructieve redenen, die tot de verbouwing van de poorten der kapellen geleid kunnen hebben, zijn niet gevonden; mogelijk stond zij ook in verband met de oprichting der voetstukken in de hoeken.

Ten slotte vermelden we nog een paar op het tempelterrein aangetroffen fragmenten, van welke de plaats aan het monument niet duidelijk is. Het zijn een vrijstaande leeuw, oorspronkelijk 75 c.M. hoog, onder welks voetplaat een pen is aangebracht om het dier in een terras, vloer, balustrade of iets dergelijks te plaatsen, en een kinnara-figuur, bestemd tot vrijstaand hoekornament. Waar deze stukken thuishoorden, moet geheel in het onzekere gelaten worden. Ze kwamen te voorschijn bij de

[1]) De makara's daarentegen waren bij het oorspronkelijk project kleiner dan de tegenwoordig aanwezige.

algeheele blootlegging van den hoofdtempel door den heer Van Erp ter gelegenheid van het aanbrengen van eenige kleine herstellingen in 1908, de eenige tot dusver voor het behoud van het monument genomen maatregelen. Op het oogenblik is men bezig het geheele verdere terrein tot op het oorspronkelijke niveau te ontblooten.

Hetgeen van het complex nog over is, geeft slechts in zeer onvolkomen mate een beeld van wat er eenmaal geweest is, toen de pinakel van den hoofdtempel zich hoog boven de zijkapellen verhief en de honderden bijtempels nog in ongerepten staat het heiligdom omringden. Ook in haar tegenwoordigen toestand echter laat deze geweldige schepping niet na, den bezoeker een sterken indruk te geven van het grootsche ontwerp, dat de bouwmeester heeft aangedurfd en de bewonderenswaardige wijze, waarop hij, wat hij zich had voorgesteld, heeft weten te bereiken.

Bij de beschrijving der afzonderlijke tempels hebben wij meermalen kunnen wijzen op den bijzonderen rijkdom der ornamentatie, een eigenaardigheid, die ook voor de latere kunst van Prambanan typisch blijft, en waarin men zich de weelde der rijke hoofdstad ziet weerspiegelen. Onder alles door echter vormt die ornamentatie ook hier nog steeds een organisch geheel met den bouwkundigen opzet; nergens wordt zij toegepast zonder harmonische samenwerking met de architectuur, die haar te voorschijn bracht. In deze eenheid, welke later op Oost-Java steeds meer zal worden losgelaten, mag men ongetwijfeld het doorwerken eener uit het moederland medegebrachte traditie zien, nooit geformuleerd — anders zou men er zeker later niet onder inlandschen invloed van afgeweken zijn — maar die de Midden-Javaansche bouwmeesters nog in het bloed zat. Het is, zooals wij later zullen zien, ijdel ergens een scheidslijn te willen trekken tusschen Midden- en Oost-Javaansche kunst; doch wel is duidelijk, dat in het algemeen de zuivere *Hindoe*-Javaansche kunst van Midden-Java in den loop harer ontwikkeling in het Oosten meer en meer een Indonesisch stempel krijgt. Een der meest kenmerkende symptomen van dien overgang is onzes inziens gelegen juist in de toepassing van het ornament, dat begint met zelfs bij de rijkste en weelderigste scheppingen in harmonie te zijn met den bouwkundigen opzet, en allengs op Oost-Java, zelfs bij overigens eenvoudige en sobere bouwwerken, gaat optreden als een zelfstandig en los element *naast* de architectuur.

Litteratuur.

Inventaris n°. 1286, **1287**, **1288**, 1289—1306, 1312—1321, **1323—1325**, 1326—1329.

Cornelius bij Brandes, Tijdschr. Bat. Gen. 31 (1886) p. 597—614; Mackenzie, Narrative of a Journey to examine the remains of an ancient

city and temples at Brambana in Java, Verh. Bat. Gen. 7 (1814) p. 9—15, 24—43; Raffles, History of Java (1817) II, p. 15—28; Brumund, Indiana I (1853) p. 34—51, II (1854) p. 1—25, 38—55; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—67), Rapp. 1913 p. 235—241, 252—266; Brandes, Een Nāgarī-opschrift, gevonden tusschen Kalasan en Prambanan, Tijdschr. Bat. Gen. 31 (1886) p. 240—260; Brandes in Not. Bat. Gen. 1886 p. 81 sq. en 1887 p. 174 sq. (inscripties Ratoe Baka); Brandes bij Groeneveldt, Catalogus Batavia (1887) p. 389 (steen Këloerak); Groneman, Tjandi Idjoe nabij Jogjakarta, Tijdschr. Bat. Gen. 32 (1887) p. 313—338; IJzerman, Beschrijving der oudheden nabij de grens der residenties Soerakarta en Djogdjakarta (1891) p. 12—37, 73—92, 111—124; Brandes in Not. Bat. Gen. 1898 p. 81—83 (176); Von Saher, De versierende kunsten in Nederlandsch Oost-Indië (1900) p. 13—66; IJzerman, De neventempels van Tjandi Sewoe, Bouwk. Tijdschr. 19 (1901) vierde stuk; Van Erp, Beschrijving der oude verbouwingen aan den hoofdtempel van Tjandi Sewoe (1902, ongepubliceerd); Brandes in Rapp. 1903 p. 13—36 (Sewoe) en 64 sq. (Ratoe Baka); Brandes, De troon van den hoofdtempel van het Tjandi-Sèwoe-complex, vergeleken met de tronen in de Tjandi Mëndoet en de Tjandi Kalibëning of Kalasan, Rapp. 1904 p. 159—170 en plaat 65—67 en 70; Van Erp in Twentieth Century Impressions of Netherlands India (1909) p. 157—165; Knebel, Inventarisatie der Hindoe-oudheden in de vlakten van Prambanan en Saragëdoeg, Rapp. 1909 p. 43—54, 120—132 (met platen Rapp. 1910 n°. 143—153); Van Erp, Verslag betreffende eenige kleine herstellingen aan en de verdere blootlegging van den hoofdtempel van Tjandi Sewoe, Rapp. 1909 p. 159—168; Jochim, Prambanan en omliggende tempels, Tijdschr. Bat. Gen. 55 (1913) p. 491—509; voorts de opgravings-verslagen, waaronder vooral Oudh. Versl. 1915, 4, p. 141; 1917, 2, p. 42—45; 3, p. 76—78.

HOOFDSTUK VIII.

Mëndoet en omgeving.

Vóór we nu de jongere tempels van de Prambanan-groep in oogenschouw gaan nemen, wenden wij ons eerst weder naar de vlakte van Kĕdoe, waar vermoedelijk slechts kort na de oudere bouwwerken van Prambanan die merkwaardigste en heiligste schepping der Boeddhisten op Java, de groote stoëpa van Baraboeḍoer, verrees. Rondom dit godsdienstig middelpunt hebben zich in deze van oudsher door heiligdommen in beslag genomen vlakte, talrijke andere tempels verheven, Çiwaïtische zoowel als Boeddhistische. Onder die alle zijn er twee, welke waarschijnlijk tot den grooten stoëpa in een nader verband gestaan hebben, en door een rechten weg er mede verbonden waren, de kleine, als voortempeltje fungeerende Tjaṇḍi Pawon en, wat verder naar het Oosten aan gene zijde van den Praga, het Mëndoet-complex.

Over den samenhang tusschen Mëndoet en Baraboeḍoer en de wijze, waarop deze heiligdommen in zekeren zin elkander aanvullen, zullen wij zoostraks handelen. Wij beginnen thans met een beschrijving van wat er over is van het Mëndoet-complex, en wel in de eerste plaats van den grooten tempel zelve, die daar nog in zijn geheel voor ons staat — zij het dan ook niet meer in zijn oorspronkelijken toestand. Van deze twee heilige gebouwen, den stoëpa en den tempel, die ongeveer in denzelfden tijd tot stand gekomen zijn, is, zooals we zien zullen, waarschijnlijk de tempel een weinig ouder. Het voegt ons dus een aanvang te nemen met de Tjaṇḍi Mëndoet.

Deze behoort niet, gelijk zoovele der tot dusver besproken Midden-Javaansche heiligdommen, tot die, waarop in Raffles' tijd het eerst de aandacht gevestigd is. Tot 1834 was het bestaan van dezen tempel bij Europeanen volslagen onbekend; slechts eenige inlanders wisten bij ondervinding, dat in dezen aardheuvel, waarop zij zoo gaarne hun vee lieten weiden, zeer bruikbaar materiaal voor de vloeren en neuten hunner huizen verborgen was. De uitbreiding der koffiecultuur deed de tot dusver woeste streek meer bewoond en bekend worden en als gevolg daarvan werd in bovengenoemd jaar door den oudheidlievenden resident van Kĕdoe, Hartmann, de tempel blootgelegd. Eerst in het jaar 1838 werd dit feit

TJAṆḌI MĚNDOET, VÓÓR DE RESTAURATIE

wereldkundig gemaakt door middel van een korte mededeeling in het nieuwe Tijdschrift voor Neêrland's Indië, gevolgd door een beschrijving van de hand van Ds. Buddingh. Curiositeitshalve halen wij, om een denkbeeld te geven van wat men in die dagen nog over Hindoe-oudheden ten beste geven kon, uit deze beschrijving aan, dat de drie groote beelden uit het binnenste van den tempel, van welke het middelste in de eerste mededeeling reeds behoorlijk als een Boeddha was gedetermineerd, gezegd worden het aanzien te hebben van «een familie-tafereel, waar de man en zijn gade met hunne dochter huiselijk bij elkander gezeten en in een belangrijk gesprek gewikkeld zijn».

Vooral door de aanwezigheid dezer beelden, maar ook door den fraaien opzet van het kunstwerk als geheel, is de Mëndoet sterk de aandacht blijven trekken, in die mate zelfs, dat zij een der weinige in bijzonderheden beschreven Hindoe-Javaansche oudheden is en ook de regeering haar een bijzondere belangstelling heeft waardig gekeurd. Reeds ± 1850 werd begrepen, dat het wel de moeite waard was van dit bouwwerk betrouwbare teekeningen te bezitten, en zoo ontving de genie-teekenaar Wilsen, destijds belast met het vervaardigen der teekeningen van de Baraboedoer-reliefs, opdracht om van den Mëndoet de eerste opname te doen plaats hebben. De tempel stond er nog steeds in denzelfden toestand, waarin hij na de ontgraving was gelaten; eerst in 1882 gingen er stemmen op om eenige maatregelen te nemen ten einde het dak te verzekeren en de beelden te vrijwaren voor schade door het regenwater. Er gebeurde echter niets, totdat in 1893 geconstateerd werd, dat de wanden begonnen uit te wijken en er dus ingegrepen moest worden om instorting van het monument te voorkomen. Nadat verschillende plannen waren voorgesteld, werd eindelijk in 1897 begonnen met een restauratie, die aanvankelijk slechts bedoelde het bestaande te conserveeren en verder verval te voorkomen, doch, sinds in 1901 Brandes de leiding op zich had genomen, allengs ook een gedeeltelijke reconstructie ging beoogen. Na in 1904 gestaakt te zijn, werd de arbeid in 1908 weder opgevat en voleindigd door Van Erp, d.w.z. voleindigd wat de maatregelen tot behoud van het bestaande betreft, want de Minister van Koloniën had uitdrukkelijk geweigerd de door de Indische regeering voorgestelde gelden op de begrooting te brengen, om de door Brandes gewenschte algeheele reconstructie te verwezenlijken. Een opname van het heiligdom vóór de werkzaamheden een aanvang namen (zie plaat 16), gaf aanleiding tot het in 1903 verschenen werk van Kersjes en Den Hamer, «De Tjandi Mëndoet voor de restauratie».

Wij hebben dezen loop van zaken in het kort medegedeeld, omdat hij een verklaring geeft van den toestand, waarin wij den Mëndoet thans voor ons zien, een toestand die ons, bij alle bewondering voor het

waarlijk sublieme in de verschillende onderdeelen van het bouwwerk, toch allerminst bevredigt, wat het geheel betreft. Dat komt omdat er aan het monument, al naar men het neemt, te weinig of te veel is geschied. In de verwachting, dat een volkomen reconstructie zou volgen, is men reeds veel verder gegaan dan consolideeren van een bestaanden bouwval; zoodoende heeft de Mëndoet (plaat 17) de eigenaardige bekoring van de ruïne geheel verloren en is een stevig en soliede, ietwat plomp gebouw geworden, waarvan het niet-af-zijn de voornaamste indruk is. Immers het heeft nog in geenen deele de voordeelen verkregen, welke de ten einde gevoerde reconstructie geschonken zou hebben, als een gedeeltelijke vergoeding voor wat het aan bekoring moest missen. Stelt men zich voor dat het thans ontbrekende, het portaal, de hoogste dakverdieping, de bekronende groote klokstōēpa, bovenal de kleine klokken om de dakverdiepingen heen, dat dit alles was aangevuld, dan zou men de rijzige gedaante van het oude heiligdom en de oorspronkelijke silhouetwerking weder terug hebben en zich rekenschap kunnen geven, hoe deze tempel zich, afgescheiden van de natuurlijk onmogelijk te herstellen ornamentatie der nieuw gemaakte deelen, heeft voorgedaan, en hoe dus de bouwmeester bedoeld heeft, dat het monument op den beschouwer zou werken. Een halve reconstructie als de thans toegepaste stelt echter in alle opzichten te leur.

Er is bij dezen herstellingsarbeid, zooals blijken zal, een belangrijke fout gemaakt, die van het lichtgat boven den ingang. Bovendien zouden, als men in 1904 volgens het restauratieplan had doorgebouwd, een portaal met onjuiste bekroningen en een derde dakverdieping van onjuisten vorm aan het monument zijn toegevoegd. Dit alles maakt den Mëndoet tot een waarschuwend voorbeeld, hoe gevaarlijk het is een reconstructie uit te voeren, ook al is de oude toestand met nog zooveel scherpzinnigheid uit nog zoo (schijnbaar) zekere gegevens weergevonden. Doch ook al was er werkelijk niet het geringste twijfelachtige punt in het geheele reconstructie-plan aanwezig, dan nog meenen wij dat de voordeelen van de uitvoering eener dergelijke herschepping van het monument niet opwegen tegen hetgeen er door verloren gaat. Een enkel uitzonderingsgeval daargelaten — gelijk bij Baraboedoer aanwezig was — gelooven wij dan ook, dat de maatregelen aan de Hindoe Javaansche bouwwerken niet verder mogen gaan dan het behouden van den bestaanden toestand, het tegengaan van verder verval. Wij verhelen dan ook niet het te betreuren, dat men bij den Mëndoet aan een reconstructie is begonnen — doch nu dat eenmaal gebeurd is en er zulk een onbevredigend geheel door is ontstaan, achten wij het toch de eenige oplossing, de reconstructie in vredesnaam te voltooien. Wij krijgen dan een nog meer vervalschten Mëndoet dan die van thans, maar tenminste een aesthetisch voldoening gevend monument.

TJAṆḌI MĚNDOET, GERESTAUREERD

Zijn we dus met den tegenwoordigen toestand van den tempel al heel weinig ingenomen, de schuld van den oorspronkelijken bouwmeester is dat waarlijk niet. Wie zou niet getroffen worden en onder de bekoring geraken bij het aanschouwen van deze buitengewoon harmonische architectuur, deze fijngevoelde ornamentatie. Tot in allerlei schijnbaar onbeteekenende details blijkt, hoe alles zijn doel heeft en welbewust zóó en niet anders is aangebracht om mede te werken tot het groote geheel.

Een breed en rustig soubasement, ter hoogte van 3.70 M., draagt het tempelgebouw. Het is van vierkanten vorm, met een lichten uitsprong naar elk der zijden, behalve aan den voorkant, het Noord-Westen, waar ten behoeve van de vestibule een grootere uitsprong is aangebracht; deze geeft aan het soubasement een lengte van 28 bij eene breedte van 24 M. De profileering is de zuiver klassieke; aan den voet bevindt zich tusschen het ojief en het halfrond een fraaie tandlijst. Proporties en schaduwwerking zijn bijzonder gelukkig; de zware horizontale lijnen geven prachtig het dragend karakter van het soubasement aan, terwijl aan den anderen kant alle gevaar voor gedruktheid wordt weggenomen door de verticale verdeeling van het opgaande gedeelte en de plaatsing der antefixen. Dit gedeelte is namelijk door pilasters in smalle en daardoor slanke paneelen verdeeld en de antefixen der kroonlijst, juist boven die paneelen gesteld, verlengen ze als het ware en geven aan het geheel een rijzigen schijn. Ook de inspringende verticale lijnen naast de pilasters en het dientengevolge naar voren treden der paneelen, bevorderen dien indruk. De pilasters zelf zijn alle glad, op één na, terzijde van den ingang, welke uitgewerkt is en bewijst, dat het in de bedoeling heeft gelegen ook de andere pilasters op dergelijke wijze te bewerken.

De paneelen zijn, aan achter- en zijkanten, telkens dertien in getal, afwisselend met tweeërlei soort versiering, en wel hetzij een menschenfiguur in rankornament, hetzij een behang-patroon. De menschenfiguur in het midden is en face geplaatst, zittend met ingeslagen beenen; de andere zijn telkens, knielend op één knie, naar dat midden gewend, waarop dus alle aandacht gevestigd wordt. Ook in het ornament komt dat uit, want deze menschenfiguren zijn om de beurt omgeven door ranken alleen, of door ranken met bloemen. Het laatste motief is veel zwaarder dan het eerste, en waar men juist deze ranken met bloemen heeft toegepast bij de middenfiguur en op de hoeken van den voorsprong, is het natuurlijk gevolg het naar voren treden van den voorsprong ten opzichte van de geheele zijde, en van het middenpaneel ten opzichte van den voorsprong. Dat wordt dan nog sterker geaccentueerd door de paneelen met behang-patronen, waaronder eveneens een zwaarder en een lichter te onderscheiden is: een luchtige tot een ruitmotief vervormde variant van den triçōēla-tjakra, geheel in bloemvorm gehouden, en een

zwaar, eveneens als bloemmotief behandeld kruisvormig patroon, waaraan de spaken van het rad (tjakra, zonder velg) ten grondslag liggen. Ook deze zijn om en om geplaatst en wel zoo, dat juist het zware ornament naast het middenpaneel komt; op die wijze wordt dus alle aandacht naar het midden samengetrokken, waarboven wij dan ook op den teerling het hoofdbeeld van elke façade zullen aantreffen. De geheele samenstelling der ornamentatie van het soubasement is er zoodoende op aangelegd om den beschouwer telkens reeds voor te bereiden op wat hem daarboven wacht, en de houding der knielende en zittende figuren dwingt hem als het ware naar boven op te zien. In het bijzonder komt dat uit aan de achterzijde, waar de middenfiguur met de handen boven het hoofd een sĕmbah maakt, als eerbiedsbetuiging voor den hoog daarboven tronenden, machtigsten aller Bodhisattwa's, Awalokiteçwara.

Aan de voorzijde maakte de groote uitsprong een andere behandeling noodzakelijk. Aan weerszijden van de trap vindt men twee paneelen op den voorkant van den voorsprong, twee op den zijkant daarvan en twee op de vlakken aan het eigenlijke lichaam van het soubasement. Door nu op de ware hoeken het zware behang-ornament te plaatsen, bracht de architect die terugliggende vlakken naar voren, terwijl hij door het lichte ornament aan weerskanten van de voorzijde van den voorsprong aan te brengen, deze eenigermate deed terugtreden; daarentegen moest van den zijkant beschouwd de voorsprong als zoodanig goed uitkomen tegenover de zijfaçades van den tempel, en daarom is tegen die zijkanten weer het zware tjakra-motief gekozen. Het merkwaardigst zijn echter de figuren in de zes andere, met de behang-patronen afwisselende, paneelen van den voorkant, en wel omdat ze niet symmetrisch zijn. Men vindt namelijk vóór aan den voorsprong links een zwevenden hemeling, rechts een Garoeda, beiden omhoog wijzend naar den tempelingang, doch de eerste gevat in opklimmende, de tweede in liggende, recalcitrante spiralen. Aan de zijvlakken heeft men vervolgens, links eveneens tusschen spiraalversiering een van den ingang afgewenden aap, rechts tusschen rank-ornament een naar den ingang toekomende, doch omkijkende meerkat; en eindelijk tegen het eigenlijke lichaam van het soubasement links een knielende, naar links gekeerde en met de hand naar links wijzende menschenfiguur, rechts een in sĕmbah zittende, ootmoedig opziende devoot. Het asymmetrische in dezen opzet kan niet storend gewerkt hebben voor het geheel, daar, als men vóór den hoofdingang recht tegenover den tempel stond, de groote stoep belette om tegelijkertijd meer in het gezicht te hebben dan de voorzijde van den voorsprong en de uiterste paneelen bij de ware hoeken; intusschen moet er voor deze eigenaardige wijze van paneelversiering toch een bepaalde reden geweest zijn, waar immers elders de symmetrie in de Indische kunst zulk een overwegende

rol speelt. De verklaring is volgens Brandes, die aan het ornament van dit soubasement een scherpzinnige en leerrijke studie heeft gewijd [1]), de volgende: Men naderde den tempel van het Noord-Oosten en zag dus eerst tegen den linker zijkant van den voorsprong den naar links loopenden aap, wiens aanwijzing door den horizontalen stand van de spiralen wordt versterkt. Men ging dus links en werd dan door de handbeweging van de eveneens naar links wijzende menschenfiguur uitgenoodigd den hoek om te slaan en volgens de pradakshiṇā [2]) het heiligdom rond te loopen. Had men dit gedaan en was men aan den anderen kant weer tot de voorzijde genaderd, dan vond men vooreerst de menschenfiguur, welke door haar houding tot medebidden aanspoorde, en werd vervolgens door de omkijkende meerkat naar den voorkant van den uitsprong gevoerd. Hier noodigde de Garoeḍa uit om het heiligdom te beklimmen, doch de horizontale spiralen vestigden eerst de aandacht op wat onmiddellijk daarnaast aan den trapvleugel te zien was. Had men deze bezichtigd en natuurlijkerwijze ook van wat op den linker trapvleugel stond kennis genomen, dan spoorde ten slotte de zwevende hemeling nogmaals aan de trap te bestijgen, daarin ondersteund door het krachtig klimmen der hem omgevende recalcitrante spiralen. Zoo betrad men dan eindelijk de trap, die tot het heiligdom zelf voerde.

Wij hebben gemeend de ornamentatie van het soubasement wat uitvoerig te mogen bespreken, omdat hier de principes, waaraan de Midden-Javaansche sierkunstenaars zich gehouden hebben, zoo voortreffelijk uitkomen en wij ze op een, menschelijkerwijs gesproken, volmaakte wijze zien toegepast.

Twee forsche, krachtig vooruitspringende vleugels omvatten de veertien treden hooge, 4.80 M. breede trap. Op de gewone wijze waren die vleugels versierd met een liggenden monsterkop van boven, terwijl zij beneden uitliepen in een makara. De makara's rusten elk op een dragertje; een leeuw komt uit den geopenden muil te voorschijn. Achter de naar gewoonte omgekrulde slurf ligt een rond kussen, aan de zijkanten met bladmotieven versierd, boven op den kop; daaronder is het oor geheel als arabesk behandeld, en achter den naar beneden gebogen hoorn is een parelrand gelegd, van waaruit verder arabesk-werk tegen den overigens gladgelaten trapboom aanligt. De zijkanten der trapvleugels zijn elk versierd met een tiental paneelen, in vier rijen onder elkander, zes rechthoekige en, aan de buitenzijde, vier driehoekige. In die paneelen zijn verhalen gebeiteld en wel zoogenaamde djātaka's, voorstellingen van vroegere incarnaties van den Boeddha, gelijk wij er tallooze op Baraboeḍoer zullen aantreffen. Op den Mëndoet schijnt ieder paneel één

[1]) „Fout of finesse?"; zie de litteratuuropgave.

[2]) D. w. z. oorshalve de rechterzijde naar den tempel wendend.

volledig djātaka te vertegenwoordigen. We zullen ze niet alle, voor zoover ze gespaard zijn, uitvoerig beschrijven, doch willen niettemin een indruk geven van de zoo geliefde verhalende reliefs, die wij hier voor het eerst aantreffen. Van de meeste is nog niet bekend, welke geschiedenis zij moeten weergeven.

Op den linker trapvleugel is de bovenste rij zeer geschonden. In het rechthoekig tafereel zat een asceet, van wien bijna niets over is, in gesprek met drie dieren, een aap, een jakhals of tijger en een hert; op het driehoekig paneel is alleen een schildpad op het water gespaard, misschien behoorend bij het populaire verhaal, hoe dit dier een wedloop won van den snellen Garoeda, door telkens te rechter tijd een zijner natuurgenooten in zijn eigen plaats uit het water te doen opduiken. Het groote tafereel daaronder doet een asceet zien, kenbaar aan zijn in een strik boven op het hoofd gevlochten lokken; hij is in gesprek met een vrouw en achter die laatste zit een man in groot ornaat, met een glorie getooid, een eerbiedige sĕmbah makend. Hij is geen andere dan de godenkoning Çakra, gelijk blijkt uit zijn hem vergezellenden trouwen dienaar Airāwata, dien een als olifantslurf gewonden hoofdtooi en groote olifantsooren duidelijk kenmerken. Van de drie verhalen der derde rij staat het linksche volkomen vast; een brahmaan zit er tegenover een krab, welke met de ééne schaar een slang, met de andere een vogel gevangen houdt. Dit is de geschiedenis van de door een brahmaan beweldadigde krab, die haar dankbaarheid toont door een kraai en een slang, welke haar weldoener belagen, onschadelijk te maken. Bij het middentafereel tasten wij in het duister; in een pĕndåpå ligt een man te slapen op den schoot eener vrouw, terwijl een tweede vrouw op een kachel een groote pot te vuur heeft staan. Op den driehoek, geheel rechts, is slechts een in droefgeestige houding neergezeten aap zichtbaar, wellicht het dier, dat in zijn gulzigheid om één gevallen erwt te krijgen, de geheele handvol erwten, welke hij bezat, verloor. In de benedenste rij komt rechts een slang uit een hol te voorschijn, terwijl een wezel of dergelijk dier voor haar wegloopt; links heeft een gesprek tusschen een brahmaan en een ander man plaats, waarbij een hond en een vogel een rol spelen, en een der aanwezigen met de hand een groot rond voorwerp omhoog tilt. Tusschen deze beide tafereelen in, vinden wij dan weer een gemakkelijk herkenbare geschiedenis, die van de schildpad, welke door twee eenden door de lucht vervoerd wordt, zich met den bek vastklemmend aan een stok, maar een ontijdigen dood vindt, als zij begint te praten en dan natuurlijk naar beneden valt. Het dier is tweemaal afgebeeld, éénmaal hangend aan den stok, de tweede maal op den grond liggend en de prooi wordend van de toeschietende landlieden.

Op den rechter trapvleugel is geen enkel verhaal tot dusver herkend.

In de bovenste rij is alleen een liggend viervoetig dier zichtbaar; in de volgende een gesprek tusschen een brahmaan en een vrouw, die hem iets schijnt te hebben aangeboden. Van de drie tafereelen der derde rij bevat het rechtsche een monnik, die met zijn zonnescherm een op hem aanstormenden, woesten krijgsman tracht af te weren; het linksche een slang, welke met een ring in den bek tegenover een door de lucht vliegend persoon is afgebeeld. Op het middentafereel haalt een vrouw kostbaarheden uit een kist, of bergt ze er in op, terwijl een man met een draagjuk over den schouder wegsnelt. Eindelijk zijn ook de drie paneelen der onderste rij geheel duidelijk, zij het ook onverklaard; in den driehoek steekt een dier met spitsen snoet zijn kop te voorschijn uit een hol, waartegenover een slang zich vertoont; in het midden maakt een zittende monnik een afwijzend gebaar naar een voornaam persoon en twee dienaren, die zich met een olifant verwijderen; geheel rechts verricht een persoon in groot ornaat, achter wien een volgeling pijl en boog meedraagt, een sëmbah voor een in overpeinzing nëergezeten asceet, terwijl tusschen beiden in een schaal met vruchten staat en een kakatoe zit, terwijl een tweede kakatoe door de lucht in de richting van den asceet vliegt. Misschien is ook hier tweemaal dezelfde vogel bedoeld, die, voor een jagenden koning vluchtend, bescherming vindt bij den kluizenaar. Ook zonder dat wij de verschillende verhalen kennen, blijkt duidelijk, dat naar den trant der djātaka's geschiedenissen uit dieren- en menschenwereld in bonte verscheidenheid naast elkaar geplaatst zijn. Het eenige, wat alle verbindt, is het feit, dat het de Boeddha is, die in een zijner vroegere levens er de hoofdrol speelt.

Gaat men de trap op, dan betreedt men een 2.48 M. breeden omgang, die, om den geheelen tempel loopend, aan de buitenzijde is afgesloten door een krachtig geprofileerde balustrade. Het opgaand gedeelte daarvan is aan beide zijden met een door bloemornament gevuld ruitpatroon versierd, terwijl twaalf makara-spuiers zorgen voor de afwatering.

Het hoofdgestel van het tempelgebouw, metende 13.70 M. in het vierkant, met kleine uitsprongen aan zij- en achterkanten en een groote vestibule aan de voorzijde, verheft zich op een voet, die echter niet dadelijk met de gebruikelijke profileering omhoog rijst. Onmiddellijk boven den vloer van den omgang vindt men allereerst een recht opgaand gedeelte, verticaal verdeeld in rechthoekige paneelen; door uitspringende lijsten en een friesband met guirlandes, wordt de overgang gevormd tot een lambriseeringslijst, 1.20 M. boven den vloer, en eerst daarboven begint het gewone voetlijst-profiel, met ojief, halfrond en uit- en inspringende banden, waar dan weer op de gewone wijze de teerling uit opstijgt. De bedoelde rechthoekige paneelen, alle glad omlijst, zijn één-en-dertig in getal, telkens drie grootere op elk der uitsprongen van zij-

en achterkanten, vier kleinere aan de hoeken, en weder drie groote aan weerskanten van den portaaluitsprong. Ze zijn alle op zoodanige wijze versierd, dat van het midden naar weerszijden een liggende recalcitrante spiraal uitgaat, met één of twee windingen; de zeer gevarieerde bloem- en bladmotieven dier spiralen worden verlevendigd door papegaaien en andere vogels. In het middelpunt van elk relief vindt men soms een zuiver decoratief ornament, dan weer in een enkelen trek de een of andere dierfabel aangegeven. Van die decoratieve versieringen noemen wij de schelp en de maansikkel, beide rustend op een lotusbloem, alsook een juweel-ornament en een vogel. De dierfabels zijn sterk in de meerderheid, in het bijzonder aan de zijkanten; aan weerskanten van den ingang en op den uitsprong aan de achterzijde is juist uitsluitend decoratief ornament aangebracht.

Onder die dierfabels zijn de meeste met behulp van verschillende Indische en Javaansche fabelboeken herkend. Zoo hebben wij op n°. 6 [1]) den aap, welke het nest uithaalt van de vogels, die hem bespot hadden; op n°. 7 zien wij, hoe muizen de koorden doorknabbelen, waarmede een olifant gebonden is, op die wijze een vroegere weldaad vergeldend. N°. 8, waarin een jakhals en een leeuw optreden, is minder duidelijk; n°. 9 geeft weer, hoe een jakhals achter een stier aanloopt, in de ijdele hoop wat van diens vleesch deelachtig te zullen worden. Op n°. 10 holt een tijger weg, een aap meesleurend aan een touw dat beide verbindt, terwijl een bok toekijkt; dit is het verhaal, hoe de aap een vreesachtigen tijger tegen zijn vijand den bok opzet, zich om zijn bondgenoot van het ongevaarlijke der onderneming te toonen aan hem laat vastbinden, maar niet gerekend heeft op de slimheid van den bok, die de opmerking maakt: «Daar komt de aap, die me altijd twee tijgers tot voedsel brengt, er vandaag slechts met één aan". De tijger holt weg en sleept den aap mee, welke ellendig omkomt. We zullen de voorstellingen niet stuk voor stuk volgen, doch vermelden nog op n°. 11 een slang met een eekhoorn; op n°. 13 een roofvogel, die twee kleine vogels vangt; op n°. 22 weer een olifant met een anderen, zeer onduidelijken, viervoeter; op n°. 23 twee herten. Vervolgens ligt op n°. 24 een leeuw met een bidsnoer in den poot tegenover drie muizen; het is de oud geworden leeuw, die zich als boeteling voordoet om nog een niets kwaads vermoedende prooi te kunnen bemachtigen. Op n°. 25 is een krab bezig een reiger den hals af te knijpen; laatstgenoemde had op zich genomen de visschen uit een vijver één voor één naar een nieuwe woonplaats te brengen, doch at ze heimelijk op, tot een krab, die ook aan de beurt kwam, hem strafte. N°. 26 geeft het bekende verhaal van den aap en den kaaiman; de eerste

[1]) De telling der reliefs geschiedt volgens de pradakshiṇā; no. 1—5 en 27—31 zijn aan de voorzijde, 6—12 en 20—26 aan de twee zijkanten, 13—19 aan de achterzijde te vinden.

wordt op den rug van den laatste naar diens woning gebracht, hoort onderweg, dat zijn vriend van plan is zich van zijn hart meester te maken en weet zich in veiligheid te stellen door voor te geven zijn hart aan den oever te hebben achtergelaten. Eindelijk vinden wij op n°. 30 den vogel met twee koppen, een brave en een slechte, waarvan de laatste door vergiftig voedsel te nuttigen zichzelf en zijn betere helft den ondergang berokkende.

In het zware hoofdgestel met zijn overheerschende horizontale lijnen is het slanke en klimmende ornament der gevelvelden van een bijzonder gelukkige werking. Het naar voren springen van het middenstuk van elken gevel verdeelt deze vanzelf in drieën, één breed veld tusschen twee smallere; aan de voorzijde zijn alleen de smalle aanwezig en is vóór het breede veld de vestibule aangebouwd. De breede zoowel als de smalle velden worden begrensd door 4.40 M. hooge, gladde anten, waarnaast aan de binnenzijde van het veld een smalle post met krachtig klimmende recalcitrante spiralen, boven een zittend leeuwtje, omhoogrijst. Daar weer naast verheft zich, aan beide zijden van het veld uit een vaasvormig voetstuk, een slanke, met groote zorg versierde pilaster, als welks kapiteel een dragertje fungeert. De beide dragertjes torsen de makara-koppen van het breede, maar zeer fijn gehouden kāla-makara-ornament, hetwelk het gevelvlak bekroont. Gelijk wij ook reeds bij Kalasan opmerkten, zijn de makara-koppen naar binnen gewend; de monsterkop in het midden, met zwaren bovenkaak en in lofwerk overgaanden haardos, doet lotusbloemen en guirlandes in een boog afhangen uit den bek.

Schitterend reliefwerk vult de verdere middenruimte der paneelen. In de drie middenvelden is het telkens een groep, bestaande uit een Bodhisattwa of Tārā tusschen hemelsche en aardsche vereerders en vereersters; op de zijpaneelen staat telkenmale op een voetstuk de slanke gestalte van een Bodhisattwa, door een zonnescherm overschaduwd.

Het middelpunt van den Noord-Oostelijken gevel is een achtarmige godin, op Indische wijze zittend op een lotuskussen, dat rust op een groot voetstuk. Zij is in groot ornaat gedost; achter het hoofd draagt zij een groote glorie en daarboven breiden zich de bladeren uit van een gestileerden, door een zonnescherm gedekten, en met guirlandes behangen boom. Aan weerszijden van de godin staat een mannenfiguur, eveneens met groot ornaat en glorie, in de buitenste hand een vliegenwaaier dragend, met de binnenste den stengel vasthoudend van een naast hem uit den grond rijzenden lotus, aan den éénen kant den rooden (padma), aan de andere zijde den blauwen (oetpala). In de handen van de godin zijn achtereenvolgens rechts een schelp, wadjra, werprad en bidsnoer te onderscheiden; links draagt zij een onduidelijk rond voorwerp, bijl en olifantshaak, terwijl

de laatste hand is weggeslagen, doch naar de breuk te oordeelen een boek heeft bevat. Op grond van deze attributen is de godin door Foucher herkend als een Tjoendā. In de lucht zweeft nog aan elken kant, tegen een wolkpartij als achtergrond, een huldebetuigende hemeling.

Aan den tegenovergestelden zijkant van het gebouw wordt het middenpaneel aan de onderzijde begrensd door een palissadeering, als afscheiding van den daarboven afgebeelden lotusvijver. Behalve bloemen en bladeren rijzen uit de wateren drie lotuskussens op stengels omhoog, een groot in het midden, welks stengel door twee nāga's wordt vastgehouden en twee kleinere op zij. Op het groote zit met ondergeslagen beenen de hoofdpersoon, in groot ornaat en met glorie, den hoofdtooi in tressen opgemaakt. Van vier armen liggen twee in dhyāna-moedrā in den schoot met een plat bakje of bloem er in, en voeren de achterarmen rechts een bidsnoer en links een boek. De borst is geheel verminkt, zoodat niet te zien is, of een man of vrouw bedoeld is; alle beschrijvers spreken echter van een vrouw, en in dat geval hebben wij hier eveneens een Tjoendā, in haar welwillenden vorm, voor ons. Op elk der kleine lotuskussens zit een vereerder in groot ornaat, de linksche met een in een knop uitloopende, langwerpige bloem, de rechtsche met een juweel op een lotuskussentje. Aan de zijkanten verrijst een boom, op welks top ook een edelsteen rust, terwijl potten met schatten aan den voet staan; een groote boom met zonnescherm verheft zich achter de godin, en aan weerskanten zit weder een hemeling in een wolkpartij.

Op het middentafereel van de achterzijde van het heiligdom staat op een hoog voetstuk de Bodhisattwa Awalokiteçwara. Zijn voeten rusten op een lotuskussen, waaronder een kleed afhangt; hij draagt groot ornaat en glorie. Zijn hoofdtooi is te veel geschonden om na te gaan, of deze het beeldje van den Boeddha Amitābha heeft bevat, maar zijn overige attributen laten omtrent de determinatie geen twijfel. Van de achterhanden houdt de linker het boek, de rechter het bidsnoer; door de linker voorhand gaat de stengel van een naast den Bodhisattwa oprijzenden padma, waarnaast op een tweeden steel een lotusbloem het waterkruikje draagt. De afgebroken rechterhand werd zonder twijfel in de wara-moedrā gehouden. Naast het voetstuk staat aan de eene zijde een wierookbrander, aan de andere een metalen vaas met tuit, gelijk bij schenkingen werd gebruikt. Deze voorwerpen scheiden het voetstuk van aan beide kanten geplaatste zetels, gedragen door een olifant in het midden en twee leeuwtjes op zij. Op die zetels liggen lotuskussens, waarop een vrouwelijke vereerster, weder in goden-ornaat en gelorie, haar hulde betuigt. Boomen met een zonnescherm verrijzen zoowel achter de godinnen als achter den Bodhisattwa; ook de zwevende hemelingen in de wolken ontbreken hier niet.

Het is dus zeker, dat Awalokiteçwara het middelpunt van de achterzijde vormt, terwijl, zooals wij zagen, op de zijkanten Tjoendā in een meer welwillenden en een meer vreeswekkenden vorm, als beschermende en bestraffende godin, is herkend. Volgens een andere opvatting, die van Brandes, geven beide de Tārā's van Awalokiteçwara weer, een denkbeeld dat steun vindt in den lotusvijver; het gewijde verhaal toch schreef de geboorte van *de* Tārā toe aan een traan, door den Bodhisattwa, die immers den naam van Grootmeewarige draagt, gestort uit medelijden met de wereld; deze traan, op de aarde gevallen, zou een vijver hebben doen ontstaan, waaruit op een lotus de Tārā omhoog rees, om der menschen leed te verzachten. Inderdaad ligt het voor de hand de hoofdfiguren der zijkanten met die van de achterzijde in nauw verband te brengen en er de Tārā's van Awalokiteçwara in te zien; het is daarbij wel mogelijk, dat men aan deze godinnefiguur den naam Tjoendā heeft gegeven, — inderdaad wordt een op soortgelijke wijze afgebeelde godin in de verdere Boeddhistische kunst met dien naam genoemd — doch wat het wezen der zaak aangaat is het betrekkelijk onverschillig, of men deze dan wel een andere benaming heeft gebruikt: in elk geval bedoelde men de Tārā's, die het wezen verduidelijkten van den machtigen Bodhisattwa.

De acht zijpaneelen bevatten, gelijk wij zeiden, elk een Bodhistattwa, met glorie en godenornaat, staande op een voetstuk en gedekt door een zonnescherm. Door kleine variaties in de kleeding en de sieraden is voor eenige afwisseling gezorgd; voorts zijn ze allen voorzien van een bepaald kenmerkend attribuut, waaruit dus blijkt, dat de beeldhouwer hier telkens een afzonderlijken, individueel gekarakteriseerden Bodhisattwa heeft willen weergeven, niet Bodhisattwa's of godenfiguren in het algemeen. Enkele zijn dan ook met meerdere of mindere zekerheid te determineeren, in het bijzonder Maitreya met zijn stōēpa in den hoofdtooi en nāgapoeshpa-tak in de hand, Wadjrapāṇi met zijn wadjra, Mañdjoeçrī met een boek op den oetpala. Wat de overigen aangaat, kan een poging gewaagd worden ze nader te bepalen, wanneer wij mogen uitgaan van de omstandigheid, dat een vast achttal Groote Bodhisattwa's in de klaarblijkelijk ook op Java heerschende richting van het Mahāyāna bijzondere vereering genoot en dat volgens zekere teksten dit achttal twee aan twee met een bepaalde windstreek in verband gebracht wordt. Hierop onze hypothese bouwend, die we te dezer plaatse natuurlijk niet in bijzonderheden kunnen ontwikkelen, komen we tot de conclusie, dat achtereenvolgens zijn voorgesteld, gerekend naar de pradakshiṇā:

Aan de voorzijde, links van het portaal, Sarwaniwaraṇawishkambhin met een vlam, oprijzend uit een op een padma liggend bolvormig kussentje; aan den Noord-Oost-zijkant Maitreya en Samantabhadra, met een in drie knoppen uitloopenden tak; aan de achter-façade Kshiti-

garbha met een tak, eindigend in drie juweelen, en Wadjrapāṇi; aan den Zuid-West-zijkant Mañdjoeçrī en Khagarbha, met een recht opstaand zwaard op een padma. Rechts van het portaal moet dan aan den voorkant ten slotte Padmapāṇi een plaats hebben gevonden; deze figuur is echter zoo goed als geheel verdwenen.

Een zware kroonlijst, waaronder een fries met klapwiekende vogels in guirlandes, dekt den teerling. Daarboven stonden de gebruikelijke antefixen, welke op den Mëndoet alle van eenzelfde soort zijn, zoowel op deze kroonlijst als op het soubasement en de dakverdiepingen, dat wil zeggen de afmetingen zijn op die verschillende plaatsen anders en de uitwerking van het hoofdmotief varieert ook telkens met de plaats, doch dat motief zelf is steeds een verlijnd, in arabesken opgelost kāla-makara-ornament, met naar binnen gewende makara's en daarbuiten aan weerskanten opzittende leeuwenstukken.

De zich verjongende verdiepingen van het dak, van welke twee volkomen vaststaan, hebben in het klein het tempellichaam herhaald, door hetzelfde vierkante grondplan met flauwe uitsprongen, dezelfde zware horizontale lijnen, dezelfde profileering (behalve het halfrond), dezelfde ornamentatie door middel van pilasters met kāla-makara-bekroning en posten met recalcitrante spiralen, dezelfde friesbandversiering, kroonlijst en antefixen. In het midden der uitsprongen wordt de overheerschende horizontale lijn op gelukkige wijze onderbroken door ondiepe, valsche nissen, geen beelden bevattend, doch bestemd om met haar kāla-makara-omlijsting het geheel te verlevendigen. Rondom de geheele verdieping heen stonden op lotuskussens klok-versieringen, telkens één grootere in het midden, dus juist vóór de nis, welke als achtergrond bijzonder decoratief moet hebben gewerkt, en kleinere daarnaast en op de hoeken, ten getale van vijf tusschen elke twee groote op de eerste verdieping en drie op de tweede. In het geheel omgaven dus vier-en-twintig klokken de eerste, zestien de tweede dakverdieping. In de derde verdieping heeft men eerst, in overeenstemming met Tjaṇḍi Kalasan, een achthoek verondersteld; later is het, door analogie met andere monumenten en vooral het geheel ontbreken van de voor den bouw van zulk een achthoek benoodigde stomphoekige steenen op het gebouw zelf en het tempelterrein, duidelijk geworden, dat ook de derde verdieping vierkant moet zijn geweest en in alle opzichten op de beide andere moet hebben geleken; acht kleine klokken stonden er omheen. Het geheel werd bekroond door een grooten klok-stōēpa op een lotuskussen in het midden, waarvan voldoende fragmenten teruggevonden zijn om vorm en afmeting vast te leggen.

Van het portaal is slechts weinig over. Het doet zich aan de buitenzijde voor als een afzonderlijk langwerpig gebouwtje op eigen voet,

welks benedengedeelte aan den achterkant tegen den daar op dezelfde wijze als aan de andere façades naar voren springenden voet van het hoofdgestel des tempels aanligt. Het heeft verder een eigen profileering, wel in overeenstemming met die van den tempel, doch op kleiner schaal, en blijkt aan de zijkanten ook van een afzonderlijke teerlingversiering voorzien te zijn geweest, in den trant van de gevelvelden van het heiligdom, maar ook hier met kleine afwijkingen; zoo ligt hier de post met den recalcitranten spiraal aan den buitenkant, dan volgt de gladde pilaster en daarna de geornamenteerde, welke stellig de makara's van het gewone kāla-makara-ornament heeft gedragen. Het paneel is verder versierd geweest met menschenfiguren in relief, en wel, naar uit den linkerkant nog op te maken valt, hoogstwaarschijnlijk ten getale van drie. Eenzelfde ornamentatie, doch dan uit hoofde van de geringere ruimte slechts gevuld met één figuur, zal zich, naar men mag veronderstellen, ook aan de voorzijde van het portaal aan weerskanten van den ingang bevonden hebben, welke laatste natuurlijk de gewone kāla-makara-omlijsting moet hebben vertoond. Het zal een hoog oploopende boog met een grooten monsterkop en zware makara's zijn geweest; de laatste hadden leeuwtjes in den bek. Van deze voorzijde is echter niets dan eenige fragmenten gespaard gebleven. Aan de zijkanten is de ruimte tusschen den teerling van het vestibule-gebouwtje en den uitsprong van den tempel zelf aangevuld met een behang-ornament van een met bloemen versierd ruitvormig patroon. De geheele portaal-uitsprong trad ongeveer 3.60 M. naar voren. Hij heeft een eigen dak gedragen, dat in twee zich verjongende verdiepingen oprees; deze verdiepingen, welke in haar ornament zeker aan het dak van den tempel zelf herinnerd hebben, waren echter niet met klokken omringd, doch vertoonden aan elk der hoeken een tempelvormig zoogenaamd hoektorentje, gelijk wij dat ook op den Diëng zoo vaak aantroffen, bekroond door een këbën-ornament. Dezelfde versiering, het torentje met den këbën-top, doch nu van grooter formaat, vormde ook de bekroning van het geheele dak van het portaal.

Tegenwoordig, nu het portaal voor een groot gedeelte verdwenen is, ziet men, voor den tempel staande, in den gerestaureerden voorwand boven den ingang een opening aangebracht, waardoor het licht in de tempelkamer binnenvalt. Dit is het beruchte «lichtgat» van den Mëndoet, hetwelk gediend zou hebben om een lichtbundel te laten vallen op het hoofd van het groote beeld daarbinnen. Wij weten thans, dat ten onrechte op die plaats een breekgat gemaakt is, dat daar in geen geval een lichtgat geweest is, aangezien de opening binnen het portaaldak zou vallen, en hoogstwaarschijnlijk, eveneens op grond van de zeer ondoelmatige plaatsing, ook geen luchtkoker. Het bestaan van dit gat

was afgeleid uit een oude foto, welke eveneens aanleiding gaf tot de veronderstelling, dat hoogerop in den gevel aan weerskanten nog een kleiner lichtgat aanwezig zou zijn geweest. We zullen op deze kwestie, waaraan een zeer onverkwikkelijke polemiek verbonden is, niet nader ingaan en bepalen ons tot het mededeelen van de resultaten, waartoe een later onderzoek door Van Erp heeft geleid. Op overtuigende wijze toonde deze aan, dat vooreerst het bestaan dier twee kleine lichtkokers onvereenigbaar is met den bouwkundigen opzet van het hoofdlichaam; ze zouden namelijk verticaal juist zijn gevallen in den geprofileerden band onder de groote kroonlijst, en horizontaal deels in den buitenwand van het tempellichaam, deels in de afdekking van het portaal monden. Wat het groote lichtgat betreft, datgene wat men op de oude foto's ziet, is een open ruimte in de portaal-afdekking, die zich *niet* bevindt boven den strekbalk der deuropening, waar het gat nu is aangebracht. Dat buitendien boven dien strekbalk een opening bestaan heeft, staat niet vast, doch is op zichzelf wel waarschijnlijk; dit is dan noch een lucht- noch een lichtkoker geweest en kan uitsluitend gekenschetst worden als een ontlastingsgewelf, dus een valsch gewelf als dat hetwelk wij bij Tjandi Bima aantroffen en dat ook hier wenschelijk was om den strekbalk, die een vrije ruimte van 1.50 M. overspande, te ontlasten. Het tegenwoordige breekgat nu voldoet constructief niet aan de eischen, die aan een ontlastingsgewelf gesteld moeten worden; als er dus zulk een opening geweest is, dan heeft die er in elk geval anders uitgezien.

Heeft men zich dus in deze kwestie op een dwaalweg begeven, een andere tijdens de restauratie gedane ontdekking was des te belangrijker. Zoowel aan het dak als aan het soubasement kon namelijk geconstateerd worden, dat wij het heiligdom niet in zijn oorspronkelijken vorm voor ons hebben, doch dat er binnenin een oudere, iets kleinere, Mëndoet zit, waar men een nieuwe bekleeding als een mantel omheen gelegd heeft. Het vroegere dak, eveneens van hardsteen, was reeds zoover gereed, dat alleen nog het decoratieve ornament aangebracht moest worden, toen tot de verbouwing werd overgegaan; men heeft toen alle gedeelten, die bij het aanbrengen van den mantel in den weg zaten, moeten verwijderen, de kroonlijst wegnemen, uitspringende banden geheel of gedeeltelijk wegkappen, enz. Het oude dak schijnt niet onaanzienlijk van het nieuwe verschild te hebben. Toen de ontdekking gedaan werd, was de restauratie van den teerling te ver gevorderd om nog te kunnen nagaan, of ook daar een oud tempellichaam achter het nieuwe verscholen zat; het is echter hoogstwaarschijnlijk en daarbij zal dan aan de voorpui stellig een zeer ingrijpende wijziging van het project moeten hebben plaats gehad, daar anders een overgang van ouden tot nieuwen toestand wel aan de overblijfselen van het portaal zou zijn te zien geweest. Bij

het soubasement werd in elk geval de oude vorm achter den nieuwen aangetroffen, dezelfde profileering vertoonende, doch merkwaardigerwijze opgetrokken niet in hardsteen maar in rooden baksteen, met uitzondering alleen van een aanslagrichel van andesiet om den voet van het soubasement, ongetwijfeld om waterschade tegen te gaan. Bij de verbouwing is boven de paneelen de kroonlijst weggebroken, het soubasement tot op die hoogte verlaagd en bovenop het resteerende stuk de nieuwe hardsteenen vloer van den omgang gelegd.

De tempel en het soubasement hebben elk op een eigen fundeering gerust. Binnen het baksteenen soubasement vindt men vooreerst een aanstamping van riviersteen in leem en gruis en daarachter weer het baksteenen fundament van den eigenlijken tempel. De ruimte binnenin dat fundament, de zoogenaamde bouwkoker, is naar men mag aannemen met een soortgelijke aanstamping, misschien iets fijner, gevuld geweest. Zoo althans was de toestand bij een op een ander gedeelte van het terrein blootgelegd fundament, dat wij zoo straks nader zullen bespreken.

De verbouwing blijkt zich ook tot het inwendige van het heiligdom te hebben uitgestrekt, waar tegen den achterwand der tempelkamer en de achterste gedeelten der zijwanden een steenen beschot schijnt te zijn geplaatst. Ten slotte vermelden wij nog het vinden van sporen van een nieuwen afzonderlijken voet, welke in losse steenen tegen den voet van het eigenlijke tempellichaam zou zijn aangeplaatst. Deze laatste wijziging zou dan nog weer een nieuwe toevoeging na de groote verbouwing zijn geweest.

Wij nemen thans het inwendige van het gebouw in oogenschouw. Een opening van 1.60 M. breed en vermoedelijk ongeveer 2.50 M. hoog gaf toegang tot het portaal, hetwelk in zijn geheel een lengte van 6.50 M. bij een breedte van 2.15 M. heeft. Gelijk wij zeiden, is de kāla-makara-omlijsting van de poort verdwenen; de eigenlijke ingang lag iets dieper in en vertoonde wellicht op het eveneens wat terugliggende vlak onder den monsterkop een beeld van een hemeling of godin, gelijk bij Kalasan-Sewoe werd beschreven. Drie trappen leiden dit portaal binnen, welks vloer een 75 c.M. boven den omgang is geplaatst. Dadelijk achter den ingang is aan beide zijden een langwerpig paneel met rozetversiering aangebracht. Daarop treedt de wand 48 c.M. naar buiten, waardoor een 1.62 M. breede nis wordt gevormd, welker achterzijde eveneens met een relieftafereel gevuld is, voorstellende een zoogenaamden kalpadrōēma, een alle wenschen vervullenden boom, geheel gestileerd weergegeven met bloeiende bloemen, uit de onderste waarvan zaadsnoeren in guirlandevorm afhangen. Aan den voet staan eenige potten met kostbaarheden, welke er in overvloedige massa uit te voorschijn komen; daarnaast knielt

aan elke zijde een dienende hemeling. De boom wordt gedekt door een zonnescherm; aan weerskanten daarvan zit op de hoogste takken een kinnara. De voorstelling is aan beide kanten van het portaal wat de hoofdzaak aangaat dezelfde, doch verschilt in de details, b.v. de voorwerpen in de handen der knielende personen, bloemen en offergaven; bij alle behoefte aan symmetrie weet de Indische kunst toch steeds te waken voor eenvormigheid. Boven deze paneelen was een band met klapwiekende papegaaien in guirlandes aanwezig.

Voorbij de nis vinden wij in elken portaalwand twee rechthoekige paneelen boven elkander. Ook hier is het aan rechter en linkerwand afgebeelde wel een soortgelijke, maar geenszins dezelfde voorstelling. Beneden heeft rechts de rijkdomsgod Koewera, of volgens een andere opvatting de yaksha Pāñtjika, links zijn gemalin Hāritī een plaats gekregen, beiden omgeven door groepen van kinderfiguren, waarvan de meeste de voor kinderen en jeugdige personen gebruikelijke halvemaanvormige versiering achter het hoofd dragen. Koewera zit in het midden van het relief, met één been afhangend van den zetel, waaromheen juweelenpotten staan; hij heeft een diadeem-vormigen hoofdtooi en draagt het hem als heer der yaksha's toekomende woeste krulhaar. Twee kinderen zijn bij hem op den zetel; de andere spelen aan weerskanten aan den voet van een paar boomen, welks vruchten zij trachten te bemachtigen; een paar vogels vliegen in de lucht, evenals op het tegenover liggend tafereel. Daar zit Hāritī, godin der vruchtbaarheid en kinderzegen, met één kind op schoot en een tweede bij zich; de overige dartelen om haar heen of klimmen in de aan beide zijden geplaatste rijkbeladen vruchtboomen en genieten van het ooft, geholpen door een paar dienaressen. Ook aan de voeten der godin staat een schaal met vruchten. Het zijn dus tafereelen van vruchtbaarheid en rijkdom, van de zegeningen des levens, die den bezoeker begeleiden naar den ingang van het heilige der heiligen, naar de plaats waar hij den Verlosser zal zien verkondigen, wat boven alle aardsche en hemelsche heerlijkheid zijn einddoel moet zijn.

De bovenpaneelen bevatten aan elke zijde een viertal op wolken zwevende hemelingen, zich bewegende in de richting van de tempelkamer, met kransen, bloemen, standaards en vaandels. Eén van het gezelschap is een nāga, die een groot juweel, ongetwijfeld de door de nāga's bewaarde wenschvervullende tjintāmaṇi, met zich voert [1]). Boven dit tafereel loopt een band van dubbele guirlandes en vervolgens begint

[1]) In de drie soorten lotussen in handen van eenige dier hemelingen, den rooden lotus van Brahmā aan de één zijde, den blauwen en witten van Wishnoe en Çiwa aan de andere zijde van het portaal, heeft men een aanduiding willen zien van een door de drie genoemde goden aan den Boeddha gebrachte hulde (Bijdr. Kon. Inst. 74 p. 161 sq.).

het gewelf in te springen. Een lijst met golflijn tusschen bloemornament vormt den aanvang; de volgende band is weer veel breeder geweest en heeft paneelen met bloemen, telkens een grootere tusschen kleinere, bevat. De rest van de afdekking is verloren gegaan.

Een uitspringend steenen kozijn sluit het portaal aan de achterzijde af. Daarin heeft zich, naar uit de aanwezige gaten blijkt, een naar binnen draaiende, dubbele deur bevonden, vermoedelijk tegen een houten betimmering; de tempelkamer kon dus geheel worden afgesloten. Boven dezen 1.92 M. breeden ingang was vermoedelijk de Boeddhistische geloofsbelijdenis [1]) ingebeiteld, indien althans de tijdens de restauratie op den Noordelijken portaalwand gevonden steen, een deel dier spreuk bevattend, van hier afkomstig is. Het schrift is ouderwetsch, en plaatst den klankdooder nog boven de bijbehoorende letter; het type vertoont de grootste overeenkomst met de opschriften op den voet van Baraboedoer, doch is mogelijk *iets* ouder. In elk geval kan deze steen tot bewijs strekken, dat beide monumenten, zoo ze al niet geheel gelijktijdig gebouwd zijn, dan toch uitermate weinig met elkander in ouderdom verschillen.

Met een trapje van twee treden daalt men af in de tempelkamer, een trapeziumvormig vertrek met een achterwand van 6.80 M., en een voorwand van 7.30 M.; beide zijn 6.85 M. van elkander verwijderd. Op een hoogte van 4 M. begint het trapsgewijs vooruitspringende valsche gewelf, dat regelmatig en zonder onderbreking oploopt. In het achterste en grootste gedeelte van het vertrek is de vloer 65 c.M. verhoogd, en op die estrade staan drie voetstukken, één groot in het midden en twee kleinere aan de zijkanten, waarop de drie hoofdbeelden van den tempel, de Boeddha tusschen twee Bodhisattwa's, gezeten zijn. De tronen zijn alle van hetzelfde model, een voet met ojief, tandlijst, opgaand gedeelte met rozet- en kruisversiering, en weder uit- en inspringende banden tot de bovenlijst; in het midden een voorsprong en daarvóór een voetenbank met lotuskussen. De leuning is van de gebruikelijke soort met aan weerskanten den liggenden olifant, daarop den staanden leeuw en eindelijk de makara aan beide zijden van den dwarsboom; daarboven is een glorie aangebracht van puntig uitloopend model, welke bij de Bodhisattwa's in dien vorm nog gespaard was gebleven en naar analogie daarvan ook bij den Boeddha is gerestaureerd. De Meester zelf zit op Europeesche wijze, met neerhangende beenen; hij heeft uit den aard der zaak het voorgeschreven Boeddha-uiterlijk en houdt de handen in dharmatjakramoedrā. Het kolossale, uit één steen gehouwen, 3 M. hooge beeld is

[1]) Aldus noemt men de spreuk, dat de Boeddha van alle dingen de oorzaak en het te niet doen dier oorzaak verkondigd heeft (verg. hierboven pag. 79).

evenals de beide andere van een bijzonder fijne trachietsoort. Vóór den Boeddha ziet men beneden tegen de estrade een rad tusschen twee liggende hertjes; behooren die hier thuis — en het ornament op deze steenen maakt dat wel waarschijnlijk — dan duiden zij aan, dat met de prediking, die 's Meesters handhouding aangeeft, geen andere bedoeld is dan de beroemde allereerste prediking, toen hij het Rad der Leer wentelen deed in het Hertenpark bij Benares. Aan beide zijden van het voetstuk geeft een trapje gelegenheid om achter het beeld te stijgen; het werd waarschijnlijk gebruikt om met bloemenhulde en dergelijke eerbewijzen den Boeddha gemakkelijk te kunnen bereiken.

Zit het hoofdbeeld in zijn eenvoudig, tot de enkels afhangend, den rechterschouder bloot latend monniksgewaad op een gewoon plat kussen, de beide Bodhisattwa's zijn, met één afhangend been, op een lotuskussen gezeten en gedost in het hun toekomend groot ornaat. De daartoe behoorende sieradiën zijn met de uiterste zorg uitgewerkt, hoofdtooi en oorsieraden, halsketting, arm- en beenringen en gordel. De linker Bodhisattwa, aan 's Boeddha's rechterhand dus, draagt over den linkerschouder in plaats van het kastekoord een platten breeden band. Zijn rechterhand houdt hij in wara-, de linker in witarka-moedrā; ofschoon hij dus geen attributen vasthoudt, is toch volkomen duidelijk, wie hier is voorgesteld, immers het Amitābha-beeldje in den uit tressen opgemaakten hoofdtooi, bewijst dat deze Bodhisattwa Awalokiteçwara is (plaat 18). De andere Bodhisattwa draagt daarentegen een gewonen, rijk versierden tiara en heeft een snoervormig kastekoord; op de linkerhand steunt hij en de rechter houdt hij met den rug naar beneden in een redeneerende houding voor de borst. De afwezigheid van attributen heeft in hem zoowel Maitreya als Mañdjoeçrī doen veronderstellen; een derde figuur, die ook dikwijls naast den Boeddha wordt voorgesteld, Wadjrapāṇi, wordt nimmer zonder wadjra aangetroffen en kan dus niet bedoeld zijn. Naar het ons voorkomt, is de waarschijnlijkheid het grootst, dat wij hier Mañdjoeçrī voor ons hebben; niet slechts is deze ook in Voor-Indië des Meesters gewone begeleider, maar er is geen denkbare reden, waarom de beeldhouwer, indien hij dan al geen attributen in de handen zijner Bodhisattwa's wilde plaatsen, niet als pendant van het Amitābha-beeldje bij Awalokiteçwara, ook den kleinen stōēpa in den hoofdtooi van Maitreya zou hebben aangebracht, een embleem dat den laatste, voor zoover wij na kunnen gaan, op Java nooit verlaat. Bovendien is tegen de glorie van het beeld nog een spoor te zien van de halvemaan-versiering, welke Maitreya nooit, doch Mañdjoeçrī bijna altijd draagt en die hem dan ook als jeugdigen prins, als Mañdjoeçrī Kumārabhōēta, gelijk hij in de teksten heet, van rechtswege toekomt. Misschien mag ook eenige waarde gehecht worden aan de makara's in oor- en bovenarm-sieraden, in verband met het voorkomen van een

AWALOKITEÇWARA VAN TJAṆḌI MĚNDOET

makara-patroon in het kleed van den door een inscriptie gewaarmerkten Mañdjoeçrī, dien wij in Hoofdstuk XV zullen vermelden.

In de wanden van de tempelkamer zijn verder zes nissen aangebracht, één aan elke zijde van den ingang en twee in het voorste gedeelte van iederen zijwand. Ze zijn 1.18 M. hoog; op een versierd voetstuk staan aan beide zijde de pilastertjes, waarop de kāla-makara-boog rust, die het bovenstuk der nis omgeeft. In elk ligt een lotuskussen; daar deze kussens geen spoor van eenige inkassing vertoonen, is het waarschijnlijk dat er geen beelden op gerust hebben, doch ze bestemd waren voor lampen. Dat de kamer met kunstlicht voorzien moet zijn geweest, ligt voor de hand; was de deur gesloten, dan was het volslagen donker; was deze geopend, dan drong door het diepe portaal toch slechts zeer weinig daglicht door. Tusschen de twee nissen aan de zijwanden verrijst een gladde onversierde pilaster, bekroond door een vierkant, waarop nog een vijfhoekig bovenstuk. Ongetwijfeld was dat laatste bestemd om bebeiteld te worden tot een leeuwenkop; het vierkant zou voor een dragertje of iets dergelijks geschikt geweest zijn en ook de rest van den nu tusschen de versierde nissen lomp aandoenden pilaster had nog verder geornamenteerd moeten worden. Evenals bij het soubasement kan dus ook in de tempelkamer geconstateerd worden, dat de Mĕndoet nooit geheel is afgewerkt.

Wij hebben in het voorafgaande meermalen gelegenheid gehad om te wijzen op de voortreffelijke architectonische en decoratieve principes, naar welke het heiligdom verrezen is. Wellicht zou men, op de beschrijving afgaande, kunnen meenen dat de versiering naar onzen smaak wel wat heel overdadig is aangebracht, dien indruk ontvangt men niet, als men voor het monument zelf staat, waar het decoratieve ornament een zeer gering relief heeft en dus op den achtergrond blijft tegenover het beeldwerk, dat reeds uit de verte duidelijk zichtbaar is. In alle opzichten en in alle bijzonderheden treft de Mĕndoet door het fijne gevoel, dat er uit spreekt. Nergens echter, en dat is natuurlijk ook de bedoeling der ontwerpers geweest, wordt men zoo getroffen en ontroerd als in het heilige der heiligen. De beelden van den Verlosser van het Heden en zijn beide helpers zijn waarlijk kunstwerken, maar geen oogenblik kan men ze losmaken van de gedachte, dat het tevens voorwerpen der hoogste vereering zijn; de beeldhouwer is een meester in zijn kunst geweest, maar het was bovenal vroomheid, die den beitel bestuurde. Zoo gaat er dan van deze statige gestalten een rust en een wijding uit, die ook den tegenwoordigen bezoeker, onder zulke ongunstige omstandigheden, diep treft en voor den geloovige van weleer niet minder dan aangrijpend moet zijn geweest.

De Mĕndoet heeft niet alleen gestaan; hij was het hoofd-heiligdom in

een grootere gebouwengroep, gelegen op een rechthoekig terrein van 110 M. lengte bij 50 M. breedte. Dit tempelterrein was omgeven door een baksteenen ringmuur, waarvan nog enkele sporen zijn aangetroffen welke duidelijk maken, dat deze muur uit een dubbelen wand bestond, aangevuld met een instamping van aarde of gruis, en rustend op een iets breederen voet. De bewaard gebleven tempel stond aan de smalle Zuidzijde van het terrein; aan den Noordkant is de fundeering van een ander groot gebouw, heiligdom of priesterwoning, gevonden. De grond, welke naar die zijde wat oploopt, heeft zich sedert den ouden tijd wel 3 M. verhoogd, grootendeels als gevolg van overstroomingen en vulcanische uitbarstingen. Van de fundamenten is bijna niets overgebleven. Slechts blijkt, dat het een vierkant gebouw was op een vierkant soubasement, beide rustend op eigen fundeering, welke was opgetrokken in een diepe uitgraving bovenop een aanstamping van middelmatig groote riviersteenen, in leem en gruis vastgelegd. Evenals bij den anderen tempel is de ruimte tusschen de fundeering van het eigenlijke tempellichaam en die van het soubasement aangestampt en zoo ook de bouwkoker met een fijner aanvulling volgestort; evenzeer vinden wij buiten om het soubasement den aanslagrichel van andesiet terug. Beide gebouwen waren dus op overeenkomstige wijze gefundeerd. Midden tusschen beide in is nog een stuk over van het soubasement van een tempeltje in hardsteen, een vierkant grondplan met flauwe uitsprongen. Behalve stukken van de trapvleugels, spuiers, en, wat voor Midden-Java ongewoon is, een stuk met bloemwerk versierd ojief, werd een groot deel van den portaalkop opgegraven, bekroond door een kāla-makara-boog van het bij Tjandi Sewoe vermelde snorbaard-type, onder welke een wenschboom, met juweelenpotten, vazen en wierookbranders, geflankeerd wordt door twee kinnara's. Een zittend Boeddha-beeld en twee makara's van een troonruggestuk kwamen hier ook te voorschijn.

Behalve de op verschillende plaatsen onder het oude niveau aangetroffen vijf baksteenen bakken, wellicht voor specie gebruikt, mogelijk echter ook voor begravingsdoeleinden gebezigd, was vooral merkwaardig een soubasement van baksteen in kruisvorm, met gelijke armen en voorzien van een profileering met ojief. Het ligt dadelijk naast het hardsteenen bijtempeltje, aan de Noord-Oost-zijde daarvan. Ook kwamen hier eenige segmenten, eveneens van baksteen, voor den dag, die tot vrij groote klokken behoord hebben, ongetwijfeld stōēpa'tjes, waarin de asch werd bijgezet van monniken of leeken, die er prijs op hadden gesteld in deze gewijde omgeving te rusten; juist zooals in Voor-Indië, met name nog thans te Mahābodhi, wordt aangetroffen en, gelijk wij zullen zien, ook in de schaduw van Baraboedoer het geval was.

De ingang van den nog bestaanden tempel, evenals die van het bij-

tempeltje, is, zooals wij reeds vermeldden, gericht naar het Noord-Westen, hetgeen zeer ongewoon is; de meeste monumenten zijn min of meer zuiver naar Oost of West gekeerd. De eenige plaats, waar in den ringmuur sporen van een toegang gevonden zijn, was in de Zuid-West-zijde. Opvallend is het nu, dat de kleine Tjaṇḍi Pawon juist datzelfde vertoont, een ingang van den tempel op het Noord-Westen en een toegang tot het tempelplein op hét Zuid-Westen. Beide bouwwerken liggen 1150 M. van elkander, en *in één rechte lijn* voortgaande vindt men 1750 M. achter Pawon den Baraboeḍoer. Dit wijst op eenig verband tusschen de drie heiligdommen en dienovereenkomstig is ook bij de bevolking een verhaal in omloop aangaande een geplaveiden weg, door muurwerk met nissen omzoomd, welke van Baraboeḍoer via Pawon naar den Mëndoet zou hebben geloopen. Hoewel proefgravingen niets van dien weg aan het licht gebracht hebben, blijft het opmerkelijk, dat de toegangen der tempelpleinen van beide tempels juist gericht zijn naar den eventueelen verbindingsweg; ook zijn vroeger sporen te zien geweest van een bouwwerk aan den oever van den Praga, juist ter plaatse, waar een rechte weg die rivier zou hebben gepasseerd.

Over Pawon, welke misschien te beschouwen is als een voortempeltje van den Baraboeḍoer, zullen wij bij de beschrijving van dien stōēpa nader handelen; thans ons bepalend tot den Mëndoet kunnen wij constateeren, dat behalve het bovengenoemde tastbare verband met den Baraboeḍoer, er ook een meer ideëel aangenomen mag worden. Wij zagen reeds, dat beide monumenten in ongeveer denzelfden tijd moeten zijn opgericht en verschillende details, b. v. in de versiering, bevestigen dat. Bovenal echter is de Mëndoet als een zeer gewenschte aanvulling voor den Baraboeḍoer te beschouwen. Op den stōēpa ziet men talrijke beelden van Dhyāni-Boeddha's en vindt men allerlei teksten voorgesteld, gewijd aan de vroegere levens van den historischen Boeddha, aan diens levensloop vóór zijn eerste openlijke optreden in de hoedanigheid van Boeddha, en aan de Bodhisattwa's, die eenmaal op hun beurt zijn taak zullen overnemen. Maar een groote en vereerenswaardige beeltenis van den Meester zelf, een verpersoonlijking als het ware van de door hem verkondigde Heilsleer, vindt men er niet. Toch moet het voor den vrome een behoefte geweest zijn om aan de voeten van een zichtbaar ideaal zijn huldiging neer te leggen, gelegenheid te hebben tot een Boeddhavereering. Aan die behoefte voldeed de Mëndoet. De diepere beteekenis van den grooten stōēpa, het hoofdheiligdom van het Javaansche Mahāyāna, moet slechts aan weinige ontwikkelden duidelijk zijn geweest; de groote massa der geloovigen kon slechts in den Mëndoet gevoelen van aangezicht tot aangezicht tegenover den Verlosser te staan. De Baraboeḍoer vertegenwoordigt het Boeddhisme van het Groote Voertuig, in één ge-

weldig monument samengevat, de Mëndoet is de tempel van den Boeddha, van den Heiland zelf, en van niets anders.

Wijd en zijd verrezen de tempelgebouwen in dit deel der vlakte van Këdoe. Enkele zijn reeds in Hoofdstuk V genoemd; eenige andere zullen in Hoofdstuk XI nader besproken worden. Thans willen we slechts eenige noemen, welke in de omgeving van den Mëndoet gelegen zijn. Het zou niet het minste nut hebben, hier alle plaatsen op te sommen, waar overblijfselen van tjaṇḍi's, tempelsteenen of beelden worden aangetroffen; een blik in den Inventaris der Hindoe-oudheden van Java kan leeren, dat zulke plekken van grooter of geringer oudheidkundig belang in menigte in deze streken [1]) voorhanden zijn, maar tevens dat het doorgaans zeer schamele resten zijn, soms alweer verdwenen, doorgaans niet voldoende onderzocht, welke hier van voorbijgegane grootheid getuigen. Wat intusschen wèl uit al die opgaven blijkt, al hebben ze dan ook stuk voor stuk niet zoo veel te beteekenen, is de groote massa, waarin die overblijfselen aanwezig zijn of waren, zoodat wij ons dus voor te stellen hebben, dat indertijd tallooze heiligdommen naar alle kanten verspreid lagen.

Twee K.M. Noord-Oostelijk van den Mëndoet ligt Tjaṇḍi Ngradjëg; slechts een hardsteenen onderbouw is gedeeltelijk blootgelegd. Deze vertoonde boven een ojief een uitspringende, vrij breede lijst en dan het onderste gedeelte van een teerling, welks overigens gladde paneelen door een smal randje lofwerk omgeven waren, terwijl op de hoeken een aan naar binnen gewende makara's ontleend motief het beneden-ornament van een pilasterachtigen post vormde. Van den overigen bouw is niets te zeggen: wat er over is, lijkt sober en smaakvol. Verder zijn er allerlei steenen in de desa gebruikt, tezamen met stukken van Mëndoet afkomstig, en waren er een paar basreliefs, o. a. met een kinnara. Nog weer een 2.5 K.M. verder vindt men op een heuvel de restes van Tjaṇḍi Këndal, baksteen en trachiet, met een soortgelijk relief en een paar zwaar verminkte beelden.

Een uitvoeriger beschrijving verdient de Oostelijk van den Mëndoet gelegen Tjaṇḍi Ngawèn, ons vooral door de onderzoekingen van Van Erp bekend. Deze tempelgroep bestond uit minstens vier hardsteenen gebouwen, alle op één rij gelegen met den ingang naar het Oosten; thans is van een der vier iets meer dan het soubasement, van de andere echter heel wat minder over. De soubasementen maten van Zuid naar Noord 11.60, 6.45, 8.65 en 5.70 M. in het vierkant en lagen 4.40 M. van elkander, zoodat het geheele complex ongeveer

[1]) Districten Moentilan, Salam en Salaman, p. 243—276.

45 M. lang geweest moet zijn. Tegenover het derde gebouw schijnen de restanten van een vijfde te hebben gelegen.

De aanwezigheid van een zittend Boeddha-beeld bewijst, dat Tjaṇḍi Ngawèn een Boeddhistische stichting is geweest; van nog een tweede dergelijk beeld is slechts het hoofd over, en een derde fraai en groot beeld, vermoedelijk een Bodhisattwa, heeft zijn weg naar Jogja gevonden, maar kon niet meer onder de daar bewaarde stukken herkend worden.

Het Zuidelijke en het Noordelijke bouwwerk zijn het best onderzocht, met groote moeite, want het niveau van het complex ligt tegenwoordig 1.70 M. onder den bodem en dat in een rijkelijk bevloeide sawah-vlakte. Van het Zuidelijke soubasement was het grondplan een vierkant met uitsprongen in het midden van elke zijde, de Oostelijke grootendeels ingenomen door de trap.

Merkwaardig is, dat men bij dit soubasement het zoogenaamde «valsche profiel» vindt toegepast, d. w. z. een bouwdeel bevindt zich tusschen het traplichaam en het eigenlijke soubasement, bij wijze van een miniatuur-tempeltje in de hoeken naast de trap geschoven, hetwelk een eigen profiel vertoont, onafhankelijk van en niet samenhangend met de profileering van het bouwwerk zelf. Het valsche profiel is op Oost-Java zeer gewoon; op Midden-Java wordt het slechts bij hooge uitzondering, o.a. aan de Lara-Djonggrang-groep gevonden, welke ook om andere redenen tot de jongste producten der Midden-Javaansche periode moet behooren. Dat het bij Ngawèn voorkomt, doet veronderstellen, dat ook dit complex van betrekkelijk jongen datum is. Juist bij de aansluiting van dit hoekvleugeltempeltje tegen den uitsprong van het soubasement, is een paneel aangebracht van een dragende yaksha-figuur, met zijn ééne been rustend op de halfrondlijst van het hoektempeltje, en met beide handen den ondersten band van de kroonlijst van het soubasement ophoudend. Tevens verzacht die figuur den overgang tusschen beide profileeringen, daar het juist dit halfrond en de zich daaronder bevindende tandlijst is, waarin het hoektempeltje afwijkt van het deze beide bouwdeelen missende soubasement. Soortgelijke dragertjes zijn ook naast den ingang van het tweede gebouw der rij aangetroffen.

Op elk der ware hoeken van den Zuidelijken tempel ligt op de voetlijst een versierde vierkante steen met een inkassing van boven. Op deze vier steenen hebben zich steigerende leeuwen verheven, niet minder dan 1.40 M. hoog en met den kop de kroonlijst van het soubasement steunend, krachtige en sterk gestileerde figuren. Wij herinneren ons de Tjaṇḍi Singha in de vlakte van Saragĕḍoeg, waar eveneens leeuwen aan de vier hoeken van het gebouw stonden.

Het rechtopgaande deel van het soubasement was versierd met paneelen, gevuld met de bekende recalcitrante spiralen, afwisselend bewerkt naar-

mate het paneel zich in het midden der voorsprongen, opzij daarvan, of op de ware hoeken van het gebouw bevond. In het eerste geval stond midden in de spiraal-arabesken een vaas, in het tweede een schelp, in het derde een olifant. De voorsprong aan de Oostzijde bevatte behalve de trap slechts de reeds vermelde yaksha-paneelen, zoodat er in het geheel zeventien vakken met spiraalversiering waren. De behandeling is van een zeer hoog opgevoerde stileering en drukke vlakvulling, gelijk voor de jongere monumenten typisch is, tevens echter van een bijzonder geslaagde compositie, waarin bij alle vrijheid en zelfs asymmetrie toch het element van evenwicht overheerscht.

Kāla-koppen en makara's van de trapvleugels zijn van het gewone type; de makara's zeer kantig van kaak. Van de overige buitenversiering zijn nog enkele fragmenten over; van een lotuspaneel naast een poortversiering, een gebloemd behangpatroon, paneelen met zittende en zwevende hemelingen, een guirlandemotief van een friesband, enz. Alles draagt een zeer eigen, bijzonder krachtig karakter.

Het Noordelijke bouwwerk heeft eveneens eenige vermeldenswaardige bijzonderheden. Vooreerst het zeer zeldzame feit, dat de profileering van het soubasement onderbroken wordt door een geheel vooruitspringend rijk versierd paneel, bevattend twee menschenfiguren binnen een kāla-makara-omlijsting. Naast den monsterkop zijn, zooals bij meer Midden-Javaansche oudheden, vooral de jongere, de klauwen aangegeven, en wel op een wijze, die reeds een overgang gaat vormen tot de hier en daar op Oost-Java aangetroffen wedergave van een half leeuwenlichaam aan weerskanten van den kop.

Van het tempellichaam is ook nog iets over; hier blijkt reeds de voet te worden onderbroken door een nisversiering, rustend op twee paneeltjes met hurkende olifanten. Zeer opvallend is ten slotte het voorkomen van een antefix op den hoek der halfrondlijst van dezen voet; antefixen toch worden bij de oudere monumenten bijna uitsluitend in de kroonlijsten toegepast, een enkele maal, zooals bij Tjaṇḍi Poentadewa op den Diëng, ook in een correspondeerende voetlijst. Bij de jongere tempels vindt men ze dan ook wel in andere lijsten, bijvoorbeeld die welke een teerling begrenzen, waarvan ze dan de kazementen rijziger doen schijnen. Ze eveneens aan te brengen in een halfrondlijst aan een voet is echter iets geheel nieuws en wijst ook al weer op een zeer jonge periode. Aan weerszijden van den ingang vinden we een bijzonder fraai gebeitelden, liggenden leeuw in relief, de kop, met twee krachtige horens en uitgestoken tong, omgeven door een aureool van golvende manen. In zijn soort is het een meesterstukje, gelijk er ook onder de los over het terrein verspreide fragmenten opvallend veel goede stukken zijn. Het zou te ver voeren ze hier te vermelden, we wijzen slechts op het voor-

komen van de klimmende leeuwenkop-banden, die we in Hoofdstuk XI nader bespreken, van fragmenten van hoektorentjes die, evenals bij de Diëngtempels, het dak tooiden en van allerlei antefixen, waaronder onafgewerkte, zoodat klaarblijkelijk ook Ngawèn niet geheel voltooid is. Een systematisch onderzoek van het geheele terrein heeft nog niet plaats gehad; wel kan echter reeds gezegd worden, dat Tjaṇḍi Ngawèn een der meest merkwaardige producten der jongere Midden-Javaansche kunst moet zijn geweest, in sterke mate een eigen karakter vertoonende, en ook door de innovaties die er zijn aangedurfd, een zeer bijzondere plaats innemend te midden der oudheden van Midden-Java.

Ngawèn ligt, gelijk wij zeiden, Oostelijk van den Mëndoet. Westelijk ontbreken de sporen van heiligdommen evenmin. Nabij Pawon werd de Tjaṇḍi Banon aangetroffen, waarover zoo straks; achter den Baraboeḍoer liggen in desa Kanggan de overblijfselen van Tjaṇḍi Asëm. Er staat daar nu een groot voetstuk, waarvan de tuit door een op een schildpad rustenden Garoeḍa wordt ondersteund; in de nabijheid bevindt zich een put, waarin een urn gevonden zou zijn; volgens de bevolking vol kostbaarheden, in werkelijkheid waarschijnlijk slechts de kleine edelsteentjes enz. bevattend, welke aan tempeldepôts en aan de asch van overledenen worden toegevoegd. Een gouden plaatje en een fragment van een zilveren, beide met heilige syllaben in Kawi-schrift, thans te Batavia, zijn eveneens van hier; een drietal verminkte steenen beelden, waaronder een Çiwa en een Gaṇeça, worden te Baraboeḍoer bewaard. Een tweede voetstuk stond in de buurt op een tweeden put.

Is deze oudheid dus klaarblijkelijk Çiwaïtisch, datzelfde geldt waarschijnlijk ook van de nog meer Westelijk in het dorp Mlanggen gelegen Tjaṇḍi Woeroeng. Er zijn hier een zeer groote menigte van baksteenen gevonden, zoodat het gebouw dat hier gestaan heeft, wel grootendeels uit dat materiaal opgetrokken zal zijn geweest. Verder zijn vermoedelijk eveneens een aantal beelden van hier afkomstig, welke naar Magëlang gevoerd zouden zijn; een voetstuk en een zonnewagen, vierwielig en met zeven paarden bespannen, de achterkant versierd met guirlandes en bloemen, zijn nog ter plaatse, evenals een verminkte zoogenaamde Boeddha, die als het werkelijk een Boeddha is, wel van elders zal zijn gekomen, want de andere stukken, te Baraboeḍoer in veiligheid gebracht, zijn Çiwaïtisch, o. a. een Çiwa op Nandi. Een fraaie godenkop is te Batavia.

Belangrijker dan deze beide monumenten moet intusschen nog de eveneens Çiwaïtische, reeds even genoemde Tjaṇḍi Banon geweest zijn. Van het gebouw is niets over; zelfs was niet meer op te meten, hoe het fundament er precies moet hebben uitgezien. Reeds vroeger waren in deze buurt, niet ver van Tjaṇḍi Pawon, baksteenoverblijfselen

gevonden; daarop had in 1904 een verder onderzoek plaats, hetwelk aan den dag bracht waar het gebouw gestaan had, en te midden van baksteen- zoowel als hardsteen-restes eenige beelden en beeldfragmenten deed vinden, welke tezamen met een paar reeds in het Museum te Batavia aanwezige stukken, een groep van vijf Çiwaïtische beelden bleken te vormen. Deze beelden van Tjaṇḍi Banon (plaat 19) bewijzen reeds door hun meer dan levensgroote afmetingen, dat het heiligdom, hetwelk hen eenmaal herbergde, een groot en belangrijk monument moet zijn geweest. Stond het ook in kunstwaarde op gelijke hoogte als zijn godengestalten, dan moet het algeheel verdwijnen van dezen tempel nog meer betreurd worden. Het zijn een Çiwa-Mahādewa, met de tijgerhuid om het middel en de Nandi rustend achter zijns meesters voeten; een Çiwa-Goeroe tusschen twee adoranten; een Wishṇoe met Garoeḍa, welke in zwevende houding met een slang in de handen achter hem knielt, naar den gewonen Midden-Javaanschen trant in menschelijke gedaante, behoudens de vleugels, vogelsneb, oogen en krulharen; voorts een vierhoofdige Brahmā, deze allen staande, en een zittende Gaṇeça. Hoewel allen min of meer verminkt, zijn deze in rondplastiek gebeeldhouwde, rijzige en slanke godenfiguren met den nobelen eenvoud hunner versierselen, de edele waardigheid hunner belijning, toch nog voortreffelijke vertegenwoordigers der klassieke Midden-Javaansche kunst in het beste, waartoe zij in staat was.

Litteratuur.

Inventaris n°. 826, 835, 837, **838,** 868, 885 en 889.

Nieuw-opgegraven Oudheden in de Residentie Kadoe, Tijdschr. v. Neêrl. Indië I, 2 (1838) p. 70—73; Buddingh, Djandi Mundut in 1839, ibidem p. 398—407; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864), Rapp. 1913 p. 120—129, 136 sq., 140 sq., 147; Wilsen, De Boeddhistische Triemoerti op Java, voorgesteld in den tempel te Mëndoet, Tijdschr. Bat. Gen. 20 (1873) p. 166—191; Brandes in Not. Bat. Gen. 1898 p. 83 sq. (Kanggan); Van Aalst, Opgaven omtrent verschillende Hindoe-oudheden, voorkomende in de Contrôle-afdeeling Prâbâlinggâ, Tijdschr. Bat. Gen. 41 (1899) p. 401—404, 406, 411 sq., 414; Brandes in Not. Bat. Gen. 1901 p. 24 (Banon, cf. 58) en p. 141—143; Brandes, De hoofdbeelden op de voorsprongen van den teerling der Tjandi Mendoet, Not. Bat. Gen. 1902, Bijl. XIII; Brandes, Nadere mededeelingen over de Tjandi Mendoet, Not. Bat. Gen. 1902, Bijl. XV; Brandes in Rapp. 1902 p. 6—8 en plaat 23; Kersjes en Den Hamer, De Tjandi Mëndoet voor de restauratie (1903); Brandes in Not. Bat. Gen. 1903 p. 75—89; Brandes in Rapp. 1903 p.

ÇIWA-GOEROE EN WISHṆOE VAN TJAṆḌI BANON

64 en plaat 46—58; Vogel, Le Kubera du Čandi Mĕndut, Bull. Ec. franç. d'Extr. Or. 4 (1904) p. 727—730; Brandes, De troon van de hoofdkamer van den hoofdtempel van het Tjandi-Sèwoe-complex, vergeleken met de tronen in de Tjandi Mĕndoet en de Tjandi Kalibĕning of Kalasan, Rapp. 1904 p. 159—170 en plaat 64, 68 en 69; Knebel in Rapp. 1905 p. 14—17 en plaat 79—84; Foucher, Notes d'archéologie bouddhique, Bull. Ec. franç. d'Extr. Or. 9 (1909) p. 45—47; Van Erp in Twentieth Century Impressions of Netherlands India (1909) p. 143—149 en 157; Van Erp, Tjandi Mendoet, Tijdschr. Bat. Gen. 51 (1909) p. 477—493; Van Erp, Het lichtgat in den voorwand van Tjandi Mendoet, Tijdschr. Bat. Gen. 52 (1910) p. 109—122; Van Erp, Oudheidkundige Aanteekeningen I, De onderlinge ligging van Borobudur, Mendut en Pawon en hunne oriënteering, Tijdschr. Bat. Gen. 53 (1911) p. 582—585; Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de residentie Kedoe, Rapp. 1911 p. 203—205, 207—209, 223—229, 240 en plaat 182—184; Van Erp, Tjandi Ngawèn, Rapp. 1911 p. 62—73 en plaat 171—179; Brandes, Fout of finesse?, Rapp. 1913 p. 24—34 en plaat 10 en 11; De Bodhisattwa's van den Mĕndut, Bijdr. Kon. Inst. 74 (1918) p. 419—437.

HOOFDSTUK IX.

De Baraboeḍoer.

Thans zijn wij genaderd tot het grootste en beroemdste onder alle voortbrengselen der Hindoe-Javaansche kunst, den Baraboeḍoer. Te midden van de andere tempels en overblijfselen neemt het machtige monument inderdaad een geheel eenige plaats in. Allereerst door zijn vorm, als eenig representant van den stoëpa-bouw op geheel Java. Wij zullen zien op welk een geniale wijze de ontwerper zich van de stoëpa-idee bediend heeft, om in een grootschen opzet de fundamenteele gedachten van het door hem beleden Boeddhisme in beeld te brengen en in een opeenvolging van gaanderijen en terrassen door middel van het daar voorgestelde den geest op te voeren tot het hoogste, en van het monument in waarheid een heiligdom te maken. In de details der uitvoering van het groote plan was er gelegenheid voor de beeldhouwers om zich te doen inspireeren tot hun heerlijkste scheppingen waarbij, naast hun ook elders op te merken kunstvaardigheid, hier mede de geweldige afmetingen van het bouwwerk konden medewerken om den gewenschten indruk te weeg te brengen. Zoo is de Baraboeḍoer een kunstproduct van den eersten rang, een Boeddhistisch document van niet te onderschatten beteekenis, maar bovenal een religieus monument, dat door de wijding, welke er van afstraalt voor ieder, die tot het voelen van zooiets in staat is, tot het beste behoort, wat menschenhand onder goddelijke bezieling gewrocht heeft.

Het spreekt wel vanzelf, dat Baraboeḍoer ook in den Hindoe-Javaanschen tijd iets heel bijzonders moet zijn geweest. Het was ongetwijfeld het middelpunt van het Midden-Javaansche Boeddhisme, bedevaartsoord voor alle geloovigen, en van een uitnemende heiligheid. Gelijk van zooveel Javaansche tempels is ook van dezen stoëpa de plaats met groote zorg gekozen; een natuurlijke heuvel in het midden dier vruchtbare vlakte van Kĕdoe, welke zooveel heiligdommen zag verrijzen. Niet ver ten Oosten van het monument stroomt van Noord naar Zuid de Praga, zich nabij den Mĕndoet vereenigend met het tweede belangrijke water van dit gewest, de Ela. Noordelijk rust het oog vooreerst op den regelmatig ronden Tidar-heuvel bij Magĕlang, volgens de inlandsche traditie de kop van den spijker, welke Java vast op zijn plaats houdt in het midden

der zeeën. Verderaf ziet men de bergen, die de vlakte afsluiten, in een kring om zich heen liggen, de hoekige toppen van den Minoreh in het Zuiden en Zuid-Westen, Mĕrapi en Mĕrbaboe naar het Oosten en Noord-Oosten, Soembing en Sĕṇḍara in het Noord-Westen; het geheel met zijn bruine, grijze en blauwige tinten de groene vlakte omzoomend en aan het panorama een mengeling van liefelijkheid en indrukwekkendheid verleenend, waarin een stemming van tot meditatie noodende rust de overheerschende is.

De naam van het monument heeft nog geen bevredigende verklaring gevonden. Er is gegist, dat Baraboeḍoer een corruptie van Paraboeddha, «de vele Boeddha's», zou zijn, doch de zonderlinge vervorming van het laatste lid der samenstelling blijft een groot bezwaar tegen het aanvaarden van dit denkbeeld, vooral omdat «boeddha» in den zin van «oud» in zijn juisten vorm in het Nieuw-Javaansch bewaard is gebleven. Zoo zijn er nog meer hypothesen, welke het geen nut zou hebben te vermelden. Het lijkt ons niet onmogelijk, dat de naam in het geheel niet als een corrupt Sanskrit moet worden opgevat, doch wij de oude Maleisch-Polynesische benaming er in over hebben: plaatsnamen met Bara aanvangend komen meer voor, en Boeḍoer is als naam van een heiligdom ook op Oost-Java aangetroffen. Natuurlijk heeft de stoëpa tevens een Sanskrit-naam gedragen, een officieelen wijdingsnaam, die in het minst niet op den inheemschen hoeft te hebben geleken. Dat van zulke dubbele namen de inheemsche in herinnering blijft en de officieele vergeten wordt, is een verschijnsel, dat zich ook elders voordoet en wel regel schijnt te zijn geweest; bijna alle Javaansche tempels noemen wij met de onder de bevolking bekende inlandsche namen, en slechts van een enkele is door een inscriptie of andere bron de wijdingsnaam overgeleverd.

Ook aangaande de stichting van het heiligdom bezitten wij geen rechtstreeksche gegevens. De inlandsche traditie wil, dat de schepper van het bouwwerk Goeṇadharma heette en wijst zijn profiel aan in een der toppen van het Minoreh-gebergte. Dan hebben enkele der vroegere onderzoekers uit den mond der bevolking een paar onnoozele verhaaltjes opgeteekend (ten deele waarschijnlijk slechts ten behoeve dier nieuwsgierige navragers uitgedacht) aangaande den bouw van het monument in een ongeloofelijk korten tijd, door een verliefden prins om er zijn bruid mee te winnen, of een zondigen koning om er zijn gerechte straf mee te ontgaan; beide zonder succes, want 's prinsen gave werd versmaad, en de koning maakte van het vereischte aantal beelden drie te weinig en moest nu zelf met vrouw en kind (in den Mĕndoet!) versteenen. Voor zoover in zulke verhalen bekende trekken te herkennen zijn, kunnen zij eenig folkloristisch belang hebben; voor de geschiedenis der stichting van Baraboeḍoer hebben wij er natuurlijk niets aan. Op

een misverstand berust voorts de meening, welke zich nog tot in den jongsten tijd in de vaklitteratuur gehandhaafd heeft, als zoude in een Sumatraansche inscriptie uit onze achtste eeuw melding gemaakt worden van de oprichting van Baraboeḍoer: gelijk bijna een halve eeuw vaststaat, dateert die oorkonde uit de veertiende eeuw, veel later dan het monument, en is de inhoud een geheel andere, dan oorspronkelijk was verondersteld. Ten slotte deed Friederich nog een poging om den ouderdom van het monument langs een anderen weg te benaderen; hij meende, dat op cryptographische wijze de beeldhouwers zelve een aanwijzing dienaangaande hadden gegeven, door het uitbeelden van eenige emblemen op een paar reliefs, waaraan dan een bepaalde cijferwaarde moest worden toegekend. Deze redeneering blijkt echter in geenen deele op te gaan; diezelfde emblemen komen ook verder herhaaldelijk voor, en hun cijferwaarde zou, om tot een bruikbaar getal te komen, ten deele een andere moeten zijn, dan de voorwerpen in kwestie elders in de Javaansche sĕngkala's dragen.

Het eenige middel, dat ons rest om ons eenigermate een denkbeeld te vormen van den tijd, dat Baraboeḍoer verrees, hebben wij te danken aan een noodlottige episode in de bouw-geschiedenis. Zooals wij zoo straks nader zullen toelichten, is het, vermoedelijk tengevolge van een verzakking, noodzakelijk geweest nog vóór het monument voltooid was den voet te versterken, hetgeen men heeft gedaan door een breede aanstapeling van steenen om den oorspronkelijken voet heen te leggen. Door dien maatregel werd met den buiten-omgang ook de daar aangebrachte reliefreeks aan het oog onttrokken; die reliefreeks was nog niet afgewerkt en er bestond natuurlijk geen aanleiding haar eerst te gaan voltooien, vóór zij voor goed werd prijsgegeven. Zoodoende is zij later teruggevonden juist in denzelfden onafgewerkten toestand, waarin zij verkeerde, toen het besluit tot de aanstapeling werd genomen. Boven enkele der tafereelen nu bevinden zich, vooral op het laatste vierde deel der reeks, korte inscripties, vermoedelijk bedoeld als aanwijzing voor de beeldhouwers, wat zij op de desbetreffende tableaux moesten uitbeelden. Men zal zich moeten voorstellen, dat diezelfde werkwijze op het geheele monument gevolgd is, en dat telkens, wanneer een reeks bijna gereed was, de opschriften werden weggebeiteld en de bovenranden der paneelen weder glad gemaakt. Bij de reliefs aan den bedolven voet was men klaarblijkelijk juist aan dat laatste werk bezig; over drie vierde van de reeks waren, op een enkele uitzondering na, de inscripties weggewerkt, op het overschietende stuk was de meerderheid nog aanwezig, en over de geheele reeks ziet men op veel plaatsen, dat er een opschrift gestaan heeft, dat wel onleesbaar is gemaakt, maar waarvan toch niet alle sporen zóó zijn weggeglad, of men kan onderkennen, dat de ge-

bruikelijke aanwijzing ook daar niet heeft ontbroken. Die korte opschriften zijn alle Sanskrit-woorden, zonder eenige buigings-uitgangen, in Kawi-schrift. Dat er Sanskrit gebruikt is, vindt zijn verklaring waarschijnlijk daarin, dat termen uit den op die reliefs weer te geven tekst zijn aangehaald; de verwaarloozing der uitgangen en de schriftsoort bewijzen in elk geval, dat de inscripties bestemd waren voor inheemsche beeldhouwers, een gegeven hetwelk, zooals in het volgend hoofdstuk zal blijken, niet van belang ontbloot is. Wij zien verder, dat de inscripties, geheel in overeenstemming met haar doel, slechts slordigweg in verschillende handen zijn neergebeiteld; er was natuurlijk niet de minste reden om van die letters, welke toch weer moesten verdwijnen, iets moois te maken, en wij hebben daarin een waarborg, dat het schrift het gewone in die dagen gebruikelijke was. Vergelijking met gedateerde inscripties uit de Midden-Javaansche periode kan ons de gegevens verschaffen om na te gaan, wanneer ongeveer deze bepaalde soort van Kawi-letters in gebruik was.

Indertijd heeft Kern reeds gewezen op de overeenkomst van het Baraboeḍoer-schrift met dat van eenige in Cohen Stuart's Kawi Oorkonden opgenomen koperplaten uit 800 Çāka en volgende jaren, waarbij dan echter direct te constateeren viel, dat op grond van de meer ouderwetsche vormen van e en o op den stōēpa, dit laatste schrift voor ouder gehouden moet worden. Zoodoende kwam Kern er toe, deze korte opschriften in omstreeks 850 A. D. te stellen; aannemende, dat het gebouw niet dadelijk na het ingriffen dier inscripties gereed geweest is, kon men voor de voltooiing b.v. 900 A. D. rekenen. Sinds Kern's opstel geschreven werd, heeft het beschikbare vergelijkingsmateriaal der Oud-Javaansche inscripties zich aanmerkelijk uitgebreid, en zoo bestond er aanleiding aan de hand daarvan de kwestie opnieuw te onderzoeken. Het resultaat was, dat inderdaad 800 Çāka = 878 A. D. een vaste terminus ante quem blijft, doch daartegenover de eigenaardigheden in het Kawi-schrift, die voor vergelijking vooral in aanmerking komen, zich zóó langzaam blijken ontwikkeld te hebben, dat men om een terminus a quo te vinden, tot een oorkonde van 682 Çāka = 760 A. D. moest teruggaan. Op grond van eenige details, welke het niet noodig is hier te vermelden, kwamen wij tot het resultaat, dat het schrift van Baraboeḍoer bepaaldelijk gesteld moet worden vóór een groep inscripties, die in 847 A. D. en volgende jaren gedateerd zijn, en, zoo nauw mogelijk de periode begrenzend, waarin de op het monument gebezigde karakters in dien vorm verwacht mochten worden, meenden wij daarvoor de tweede helft van de achtste eeuw onzer jaartelling te kunnen aanwijzen (d.w.z. na 760), dat is dus aanmerkelijk vroeger, dan tot dusver gemeend was. Uit den aard der zaak blijft een dergelijke dateering altijd iets onzekers; het is daarom

niet zonder belang er op te wijzen, dat decoratie en bouwtechniek van het heiligdom eerder met de vroegere, dan met de latere tijdsbepaling in overeenstemming schijnen.

Hebben wij bij deze wijziging in het oorspronkelijke bouwplan iets langer moeten stilstaan, andere veranderingen, die tijdens of na den bouw haar beslag gekregen hebben, zullen straks bij de beschrijving van het monument vanzelf ter sprake komen. Zij zijn het eenige, dat ons aangaande Baraboeḍoer's geschiedenis in den Hindoe-Javaanschen tijd bekend is; want voor het overige zwijgen zoowel de inscripties als de overlevering. Het heiligdom heeft natuurlijk gedeeld in het verval der Midden-Javaansche tempels na ongeveer 915, al mag men vermoeden, dat de groote, hoogheilige stōēpa nog wel langer verzorgd zal zijn gebleven dan minder belangrijke gebouwen, door de eventueel bij den grooten trek naar het Oosten achtergebleven monniken. Verwaarloosd en aan zichzelf overgelaten, moet op den duur het monument uit de voegen geraakt en overwoekerd zijn, terwijl de uitstekende bouwdeelen omlaag stortten. Eeuwenlang was er niemand, die zich om den stōēpa bekommerde.

Geheel vergeten was deze daarom echter toch niet. Er zijn een paar berichten uit de achttiende eeuw, die Baraboeḍoer vermelden, het eerste als een «berg», waar in 1709 of 1710 zeker opstandeling omsingeld en gevangen genomen werd. Zou deze mededeeling doen veronderstellen, dat toentertijd het geheele gebouw overgroeid was, een tweede bericht van een halve eeuw later geeft een anderen indruk. Kort voor zijn dood begaf zich een in 1758 overleden Jogja'sche kroonprins naar Baraboeḍoer «om de duizend beelden te zien», waaronder vooral één, «een kshatriya in een kooi», een noodlottigen invloed had op alle leden van 's prinsen geslacht, die het aanschouwden; zoo wilde het de (ook thans nog levende) traditie, en zoo kwam het ook met den kroonprins uit. Het verhaal bewijst, dat er in dien tijd (en ook vroeger, want die traditie moet toch haar grond hebben in iets, dat al eerder geschied was) heel wat van het beeldwerk zichtbaar was.

Kende dus de Javaansche bevolking den bouwval wel degelijk, een voorwerp van wetenschappelijk onderzoek werd deze eerst, toen in het begin van 1814 Raffles van zijn bestaan vernam, en er met de hem eigen voortvarendheid Cornelius heenzond om een opname te doen. Deze had in datzelfde jaar plaats; Cornelius deed boomen en kreupelhout op de ruïne weghakken en verbranden en het puin wegruimen, zonder echter een algeheele schoonmaak van het monument te beproeven, daar deze uit hoofde van den bouwvalligen toestand van enkele stukken der gaanderijen niet raadzaam geacht werd. De opname zelf was voornamelijk van bouwkundigen aard; als resultaat diende Cornelius een stel teekeningen in met ter toelichting een «Beschrijving van de ruïnes, bij den

inlander bekend onder de benaming van Borro-Boedoor». Van dit handschrift, hetwelk de oudste gegevens aangaande den toestand van den stōēpa bevatte, berustte indertijd een (onvolledig) afschrift in 's Rijks Museum van Oudheden; thans is het verdwenen.

De geschiedenis van Baraboeḍoer in de negentiende eeuw loopt in menig opzicht samen met die van het oudheidkundig onderzoek in het algemeen, zoodat daaromtrent reeds eenige hoofdzaken zijn medegedeeld in Hoofdstuk I. Wij herinneren allereerst aan het optreden van resident Hartmann, onder wien in 1834 of 1835 een groote schoonmaak van het monument begon, welke talrijke nog onbekende reliefs aan het licht bracht; deze zelfde ondernam in 1842 een nader onderzoek naar den inhoud van den hoofd-stōēpa, waarin bij die gelegenheid het onafgewerkte Boeddha-beeld te voorschijn kwam, hetwelk als het hoofdbeeld van Baraboeḍoer geldt en waarop wij in het volgende hoofdstuk nader terug zullen komen. Het valt te betreuren, dat Hartmann van geen zijner verrichtingen een verslag heeft opgesteld, zoodat alles, wat wij daaromtrent te weten kunnen komen op veel latere, tweedehandsche berichten berust.

Voor de mislukte poging tot afbeelding der voornaamste reliefs in daguerreotype door Shaefer in 1845 kan naar Hoofdstuk I verwezen worden, evenals voor de opdracht van 1849 om het geheele monument en alle reliefs in teekening te brengen, een opdracht, van welke de teekenaar der genie F. C. Wilsen zich reeds in 1853, geholpen door den onderofficier Schönberg Müller, had gekweten. Wij zagen, dat die teekeningen weliswaar een denkbeeld geven van den inhoud der reliefs, maar dat het karakteristieke van de Baraboeḍoer-*kunst* er niet in tot zijn recht komt, en waar nu bovendien de betrouwbaarheid te wenschen overlaat — vooral bij hetgeen de niet voldoende gecontroleerde medewerker vervaardigde — vormen zij niet den meest gewenschten grondslag voor een wetenschappelijke beschrijving. En dit was toch de bedoeling. Men mag daar Wilsen slechts ten deele een verwijt van maken; hij heeft gedaan, waartoe hij in staat was en volgens de opvatting, die hij de juiste achtte; hij heeft gewerkt met groote voortvarendheid en met liefde voor zijn taak, en dat het resultaat niet geheel bevredigend was, ligt vooral daaraan, dat de methode niet deugde. De kunst van Baraboeḍoer laat zich nu eenmaal niet op deze wijze benaderen. Wilsen heeft zich niet tot zijn reproductieven arbeid bepaald; het heiligdom heeft hem — en dat pleit ook voor hem — aan het denken gebracht, en zoo vond hij gedurende en na zijn verblijf bij het monument gelegenheid om zijn beschouwingen dienaangaande op schrift te stellen. Er is daarbij veel onbruikbaars en zelfs onzinnigs, maar toch ook heel wat dat bewijst, hoezeer Wilsen getracht heeft wat hij voor zich zag te begrijpen. Zijn

opmerkingen werden aangevuld door die van Ds. Brumund, die in 1857 te Baraboedoer vertoefde om ten behoeve der regeering een beschrijving van het monument te leveren, bestemd om te dienen als tekst bij de reproducties van Wilsen's teekeningen. Gelijk te verwachten was, heeft deze oudheidkundige, scherpzinnig en nauwkeurig opmerker als hij was, eveneens veel wetenswaardigs over Baraboedoer bijeengebracht. Wij vermeldden reeds, hoe de in Nederland ondervonden tegenwerking het aan Brumund niet mogelijk gemaakt heeft om uit zijn aanteekeningen met die van Wilsen een groot werk over het monument samen te stellen, en die taak ten deel viel aan Dr. C. Leemans, van wien na jarenlangen tegenspoed, zoowel met het lithographeeren der teekeningen, als met het ineenzetten van den tekst, in 1873 de monografie «Bôrô-Boedoer» verscheen, een werk waarvan meer terecht gekomen is dan de eigenaardige wijze van tot stand komen zou doen verwachten en waar men hetgeen toentertijd over het heiligdom bekend was, met allerlei gegevens over de Javaansche oudheden in het algemeen, overzichtelijk gerangschikt bijeen vindt. Aanvankelijk scheen het, of aan de tegen de betrouwbaarheid der teekeningen ingebrachte bezwaren tegemoet gekomen zou worden, door een opdracht in 1873 aan J. van Kinsbergen tot een fotografische opname van het monument; spoedig bleek echter, dat de bedoeling slechts was enkele der voornaamste reliefs te doen fotografeeren. Die beperking was inderdaad verstandig; Van Kinsbergen met zijn uiterst langzame werkwijze zou stellig een volledige opname nimmer ten einde hebben gebracht, en thans werd hem de keuze overgelaten van een serie foto's, die uit een artistiek oogpunt het best zouden voldoen en in staat zouden zijn juist van de hooge kunstwaarde van Baraboedoer te getuigen. Aan dat doel beantwoorden ze dan ook voortreffelijk, en meer dan iets anders zijn het de opnamen van Van Kinsbergen geweest, waardoor ook in het buitenland Baraboedoer als kunstwerk bekend is geworden.

Naar aanleiding van zijn werkzaamheid op het monument stond Van Kinsbergen eveneens voor de taak van een gedeeltelijke schoonmaak en ontgraving, welke aan de opname vooraf diende te gaan. Er kwamen weder een aantal reliefs te voorschijn, de gaanderijen werden geheel blootgelegd, de afwatering verzorgd. Overigens werd er in het algemeen weinig aan het onderhoud van den stoëpa gedaan, hoewel daarmede de beheerder van de nabijgelegen pasanggrahan als «opzichter» van het monument uitdrukkelijk belast was en men hem over eenig personeel liet beschikken. Het bouwwerk begon dan ook bedenkelijke teekenen van verval te vertoonen en van tijd tot tijd gingen stemmen op, om daarin te voorzien. Als curiositeit noemen wij het radicale voorstel van 1882 om Baraboedoer geheel af te breken en de reliefs in een daartoe op te richten gebouw te bewaren; het volgend jaar gaf de regeering opdracht

aan den Heer Groeneveldt om een onderzoek naar den toestand in te stellen, en diens rapport, dat het gevaar niet zoo dreigend was als men meende, deed haar van alle maatregelen afzien.

Voor de geschiedenis van het monument zijn dan verder twee jaren van bijzonder belang. Vooreerst 1885, waarin IJzerman ontdekte, dat de aanstapeling rondom den stōēpa daar oorspronkelijk niet had behooren te staan, maar dat er een oudere voet, fraai geprofileerd en van een geheele reeks reliefs voorzien, onder verborgen lag. Als gevolg van deze ontdekking werd de voet bij gedeelten blootgelegd en de telkens opengekomen gedeelten der reliefreeks gefotografeerd door Cephas (in 1891). Het tweede jaar is 1896, waarin de regeering, op voorstel van den resident van Kĕdoe, den koning van Siam, die in dat jaar Java bezocht, in staat stelde niet minder dan acht karrevrachten beelden en fragmenten van Baraboeḍoer weg te halen, vijf Dhyāni-Boeddha's, waarvan er drie uit hun nissen werden verwijderd, twee leeuwen, onder welke één het eenige ongeschonden exemplaar van zijn type was, een makara-spuier, leeuwenkoppen van trapvleugels, monsterkoppen van nis- of poort-omlijstingen, bekroningsstukken, een 23 à 30 sprekende steenen en ten slotte de unieke tempelwachter, die gestaan had op den heuvel ten Noord-Westen van Baraboeḍoer, een hoogst merkwaardig stuk door de wijze, waarop de van nature schrikverspreidende rākshasa-figuur den invloed had ondergaan van de zoo gaarne alle uitersten vermijdende en tot vredige rust stemmende Baraboeḍoer-kunst. Een hoogst onverkwikkelijke geschiedenis, waarin de hoofdschuldige niet de koning is, die vroeg wat voor hem groote waarde had en waarop naar hij bemerkte weinig prijs werd gesteld, maar wel de resident, die 's vorsten wenschen maar al te gaarne bevredigde en waarschijnlijk zelfs aanmoedigde. Ook de lauwe houding der regeering, die haar toestemming gaf teneinde den resident niet voor het hoofd te stooten, verdient echter alle afkeuring.

Inmiddels waren ook de eerste schreden gezet op den weg der verklaring van hetgeen op het monument in beeld was gebracht. Nadat in 1836 Wilhelm von Humboldt in de Boeddha-beelden op en om den stōēpa het systeem der Dhyāni-Boeddha's had herkend, hetwelk kort te voren door Hodgson uit Nepaleesche geschriften bekend gemaakt was, en nadat in 1853 Wilsen had ingezien, dat op de eerste gaanderij de levensgeschiedenis van den historischen Boeddha was weergegeven, was de verdere verklaring vrijwel blijven rusten, tot in 1894 de Russische geleerde S. Oldenburg een belangrijk aantal verhalen wist terug te vinden in verzamelingen van djātaka's en awadāna's, en in het bijzonder kon vaststellen, dat de tekst der Djātakamālā van Ārya Çōēra vrij nauwkeurig gevolgd scheen te zijn. Belangrijk was voorts in 1901 de verschijning van Pleyte's «Die Buddha-Legende in den Skulpturen des

Tempels von Bôrô-Budur», waarin de aan genoemde legende gewijde reliefs stuk voor stuk verklaard werden met behulp van den Lalitawistara, en geconstateerd kon worden, dat deze tekst, met slechts onbeduidende wijzigingen, aan den arbeid der beeldhouwers ten grondslag had gelegen. Wij vestigden er reeds de aandacht op (Hoofdst. I), dat Pleyte's arbeid ook in zooverre zeer nuttig geweest is, dat zij in het buitenland de belangstelling voor het Javaansche monument en het daar afgebeelde wakker geroepen heeft. Onder degenen, die later nog het hunne tot de herkenning der reliefs hebben bijgedragen, dient vooral A. Foucher genoemd, die in 1909 een artikel publiceerde, dat vooreerst nieuw licht over den opzet van den stōēpa en de Dhyāni-Boeddha's verspreidde en waarin verder een aantal verhalen uit den Diwyāwadāna op het monument werden aangewezen. Een poging van denzelfden geleerde om op de hoogste gaanderij het door den Boeddha in het leven geroepen Wonder van Çrāwastī weder te vinden, achten wij minder gelukkig (zie het volgend Hoofdstuk). De teksten dier hoogere gaanderijen zijn nog niet herkend; wel is door den Heer Van Erp en schrijver dezes de identiteit der hoofdpersonen van de teksten in kwestie nagegaan. Werd op deze wijze langzamerhand eenig inzicht verkregen in de wetenschappelijke waarde van Baraboeḍoer als Boeddhistisch document, ook de kunstwaarde werd allengs beter onderkend en begrepen, dank zij, voor een goed deel, de welgemotiveerde aesthetische beschouwingen van den Heer G. P. Rouffaer, o. a. in zijn Gids-artikel van 1901.

Waar wij in het eerste Hoofdstuk getracht hebben recht te laten wedervaren aan de beteekenis van Brandes, wiens optreden juist in het begin dezer eeuw valt, ten opzichte van de Hindoe-Javaansche oudheden in het algemeen, herdenken wij thans in het bijzonder, wat de Baraboeḍoer aan hem te danken heeft. Het heiligdom nam in zijn belangstelling een ruime plaats in, en met groote voorliefde heeft hij zich ingewerkt in allerlei problemen, die het bood. Buiten twijfel was Brandes een der uitnemendste kenners van het monument in al zijn bijzonderheden, en het is daarom te betreuren, dat hij geen gelegenheid heeft gehad die kennis ook voor anderen in volle mate vruchtdragend te maken, door haar neer te leggen in een boek, of ook maar in een eenigszins uitgebreid artikel. Het ontbreken van een dergelijke samenvattende studie zou er toe kunnen leiden, de beteekenis van zijn werkzaamheid te onderschatten, en eerst als men zelf het detail-onderzoek van het monument ter hand neemt, gaat men zich er rekenschap van geven, hoe diep deze geleerde was doorgedrongen in de Baraboeḍoer-vraagstukken. Dikwijls is het slechts incidenteel, bij de behandeling van een geheel ander onderwerp, dat hij opeens een helder licht weet te werpen op het een of ander, dat Baraboeḍoer aangaat; voor het overige kan men zijn

opmerkingen en beschouwingen vooral vinden in de Oudheidkundige Rapporten. In het bijzonder verwijzen wij naar dat over het eerste kwartaal 1903, met een beredeneerde beschrijving van eenige foto's, opgenomen ten einde eenerzijds een overzicht te geven van het ornament, andererzijds de aandacht te vestigen op slordigheid in de uitvoering, een onderwerp, waarop de schrijver ook in een afzonderlijke posthume studie nog is teruggekomen. In de laatste maanden van zijn leven had Brandes juist het onderzoek naar de oorspronkelijke trapvleugels tot een resultaat gevoerd, en hield hij zich bezig met het ornament in de reliefs.

Ook voor het *behoud* van Baraboeḍoer is Brandes' optreden van groot belang geweest. Het toenemende verval, en de vrees voor erger catastrophe, hadden stemmen doen opgaan om eindelijk toch eens iets te beproeven ten einde het monument voor ondergang te behoeden, en onder de voorgestelde maatregelen had één vooral de aandacht getrokken en tot levendig protest aanleiding gegeven: het door den Waterstaatsopzichter Van de Kamer uitgewerkte denkbeeld, om ter bescherming tegen den ergsten vijand, het regenwater, over den geheelen Baraboeḍoer een kolossale overkapping te plaatsen. Een en ander was de directe aanleiding tot de instelling in 1900 van een Commissie, ten einde de regeering van advies te dienen in zake de voor het behoud van het monument noodzakelijke maatregelen; deze z.g.n. Baraboeḍoer-Commissie bestond uit de Heeren Brandes, als voorzitter, Van Erp, toentertijd luitenant der genie, en Van de Kamer. Reeds bij de instelling der Commissie gaf de regeering te kennen slechts bij uiterste noodzakelijkheid tot het plan-Van de Kamer te zullen overgaan.

De meerderheid der Commissie heeft ten slotte het voorstel van haar medelid niet ondersteund, en wij kunnen niet anders dan dankbaar zijn voor dezen loop van zaken. Thans is het gemakkelijk een oordeel te vellen, nu wij proefondervindelijk weten, dat een andere oplossing tot goede resultaten heeft geleid; op het oogenblik, dat de beslissing moest worden genomen, was dat anders en het is vooral de krachtige houding van Brandes geweest, die, niet terugdeinzend voor groote onaangenaamheden in den boezem der Commissie, verhoed heeft dat de groote paraplu boven het heiligdom dit wellicht goed geconserveerd, maar in elk geval uit aesthetisch oogpunt hopeloos bedorven zou hebben. Inplaats daarvan beval de Commissie in haar rapport van 1902 drie soorten van maatregelen aan. Vooreerst hetgeen noodig was om direct dreigend gevaar af te wenden, het nieuw opzetten der hoeken, het wegruimen van steenen, die ander werk bedreigden, het rechtzetten van de eerste balustrade, het restaureeren van eenige poorten, nissen en stōēpa's en van den hoofd-stōēpa. Dan maatregelen om den verbeterden toestand te bestendigen, afsluiting van het terrein, oordeelkundig onderhoud, en vooral verbetering

van den waterafvoer door herstel van vloeren en spuiers. In de derde plaats werd piëteitshalve voorgesteld de losse steenen op te ruimen, het monument tot op het eerste rabat bloot te leggen, ontsierende bijbouwingen te verwijderen en den pinakel op den hoofd-stōēpa te herplaatsen. De kosten zouden f 48.800 bedragen.

Deze plannen waren vooral gegrond op de nauwkeurige onderzoekingen in loco door den Heer Van Erp, en zoo was dan ook deze laatste, toen de voorstellen eerst na Brandes' dood tot uitvoering kwamen, de aangewezen persoon om daarmede belast te worden. Dit geschiedde bij Gouv. Besl. van 25 April 1907 n°. 51, hetwelk tevens machtiging verleende tot een algeheele fotografische opname van het monument. In Augustus van dat jaar met zijn arbeid begonnen, diende de Heer Van Erp in 1908 nieuwe voorstellen in, strekkende tot eenige aanvullende restauratie's (herstel der balustraden met alle nog aanwezige nisvakken, herstel van den ondersten terrasmuur, herstel van de afvoergoten langs de heuvelhellingen), doch tevens tot eenige verder gaande maatregelen: restauratie van beneden-trappen, poorten, nissen en *alle* kleine stōēpa's der terrassen. Ook deze voorstellen vonden een gunstig onthaal, zoodat bij Gouv. Besl. van 18 Jan. 1910 n°. 19 er nog f 34.060 voor beschikbaar werd gesteld. Aan het einde van 1911 was het geheele werk — alleen van de herplaatsing van den pinakel werd afgezien — voltooid.

Wij hebben bij den arbeid van den Heer Van Erp wat uitvoeriger stilgestaan, ten einde duidelijk in het licht te stellen, wat zijn verdiensten zijn tegenover het monument. Men heeft er op gewezen — en de Heer Van Erp is zelf onder de eersten geweest om dat toe te geven — dat door de restauratie Baraboeḍoer zeer bepaald iets verloren heeft, de eigenaardige bekoring van den ontredderden bouwval. Die bouwval intusschen was ten ondergang gedoemd en tusschen de twee mogelijkheden, het heiligdom aan de vernietiging prijs te geven of het met opoffering van die charme te redden voor wetenschap en kunst, kon de keuze toch niet twijfelachtig zijn. Daarenboven hebben de verder gaande restauraties voor hetgeen onvermijdelijk aan Baraboeḍoer moest worden ontnomen, iets anders in de plaats gegeven. Ziet men hoe door het herstel der kroonlijsten de oorspronkelijke werking van licht en schaduw in de gaanderijen, zulk een voornaam punt in de architectonische schoonheid der Hindoe-Javaansche monumenten, teruggebracht is; ziet men de door den heropzet van hoeken en terras-stōēpa's opnieuw tot haar recht gekomen silhouetlijn van het heiligdom tegen de avondlucht, dan ontvangt men een sterken indruk van wat de stōēpa door de restauratie gewonnen heeft. De Heer Van Erp sprak bij zijn voorstellen de hoop uit, aan Baraboeḍoer iets van den ouden luister terug te kunnen geven. Naar het ons voorkomt, is hij daarin, dank zij zijn groote toewijding aan zijn taak, inderdaad geslaagd.

De fotografische opname, waartoe in 1907 eveneens besloten was, werd dienstbaar gemaakt aan een nieuwe monografie over het monument (na die van Leemans waren slechts kortere gidsen, o. a. van de hand van Dr. J. Groneman verschenen); het bouwkundige deel daarvan werd aan den Heer Van Erp toevertrouwd, het archaeologische is door schrijver dezes samengesteld. Voor verdere bijzonderheden over Baraboedoer, welke het niet aanging hier te vermelden, kan naar genoemd werk verwezen worden.

In het vorig hoofdstuk is reeds de verhouding van den Baraboedoer tot den Mëndoet ter sprake gekomen, benevens het eigenaardige verschijnsel, dat als men een rechte lijn tusschen beide heiligdommen trekt, deze juist over de kleine Tjandi Pawon loopt. Zooals wij zagen, is van den met kapellen omzoomden weg, welke volgens de inlandsche traditie deze drie monumenten verbond, niets terug gevonden, maar het is niettemin zeer waarschijnlijk, dat er inderdaad samenhang bestond; Baraboedoer en Mëndoet vullen elkander aan en zijn in denzelfden tijd ontstaan, en dat in dit verband ook de Pawon betrokken is, blijkt niet slechts uit de ligging, maar ook uit de wijze, waarop dit tempeltje juist zoo georiënteerd is als de Mëndoet, met den ingang naar het Noord-Westen, en den toegang tot het tempelplein in het Zuid-Westen, in de richting van den eventueelen verbindingsweg.

Moge nu al in dit laatste de samenhang tusschen Pawon en Mëndoet aan het licht treden, nauwer nog schijnt zich eerstgenoemd tempeltje bij den Baraboedoer aan te sluiten. Op 1150 M. vóór den hoofdingang van den stōēpa gelegen, vertoont Pawon juist dezelfde plastiek als het groote heiligdom en hoewel het voorwerp van vereering uit Pawon verdwenen is en wij dus niet weten, in hoeverre ook daarin de band tusschen beide bouwwerken tot uiting kwam, geven de plaats en de overeenstemming in bewerking toch voldoende reden, om het gebouwtje als een voortempeltje van Baraboedoer te beschouwen. Vandaar dan ook, dat we de bespreking ervan in dit hoofdstuk het best op haar plaats achten.

De Tjandi Pawon of Dapoer, ook wel Bradjanalon genoemd, gelijk tevens de naam van de desa luidt, zal waarschijnlijk wel eerder door bezoekers van den stōēpa zijn opgemerkt, maar wordt pas in 1845 door Münnich vermeld, waarop dan reeds in 1853 Wilsen de beteekenis van het tempeltje tracht te verklaren in verband met het groote monument. De oudste eenigszins uitvoerige beschrijving is van denzelfde, omstreeks 1850 opgesteld, doch eerst in 1873 in Leemans' Baraboedoer-monografie gepubliceerd. «Half vergaan» heet daarin het gebouwtje, hoofdzakelijk tengevolge van den groei van een reusachtigen randoe-alas, die, onmiddellijk naast den éénen zijkant staande, dien wand had opge-

licht, het verband met de rest had verbroken en het dak had doen uiteenvallen. Overigens een schilderachtig gezicht, de geweldige boom met het kleine tempeltje tegen zijn voet, een tafereel, hetwelk niet naliet de bewondering te wekken van tallooze bezoekers (plaat 20). Krachtig werd er dan ook geprotesteerd, toen in het begin dezer eeuw de toestand onhoudbaar bleek en de boom moest vallen om het kunstwerk te behouden. Een protest, dat al evenmin gerechtvaardigd was als dat tegen de Baraboedoer-restauratie. Wat men bewonderde, was nu eenmaal niet te redden; werd er niet ingegrepen, dan zou men, nu ja, nog eenige jaren hebben kunnen genieten van dit inderdaad wondermooie geheel, maar vervolgens zou men een boom en wat losse uiteengestorte steenen overgehouden hebben. Thans is het fraaie tempeltje bewaard gebleven, en er is toch geen twijfel mogelijk, dat de komende geslachten meer zullen hebben aan een tempel zonder boom, dan aan een boom zonder tempel.

De voorzieningen aan Pawon hadden in 1903 plaats volgens de aanwijzingen van Brandes, en deze geleerde maakte van de gelegenheid gebruik om, na met buitengewone scherpzinnigheid uit de aanwezige fragmenten den oorspronkelijken vorm van het dak te hebben teruggevonden, ook dit weder op het gebouw te doen aanbrengen (plaat 21). Men mag er aan den eenen kant dankbaar voor zijn, dat de reconstructie er niet een op papier gebleven is, want het herstelde tempeltje zonder dak zou ontegenzeggelijk een hoogst onbevredigenden indruk gemaakt hebben, terwijl er nu iets staat, dat niet ten onrechte «een juweeltje» is genoemd. Maar aan den anderen kant moeten wij toch niet blind zijn voor het feit, dat de restauratie uit wetenschappelijk oogpunt niet geheel onbedenkelijk is. Hoezeer ook in de hoofdzaken de bewijzen, welke Brandes voor zijn reconstructie geeft, volkomen overtuigend zijn, daar blijft er toch in enkele bijzonderheden ruimte voor verschil van opvatting. Brandes heeft hetgeen hij juist achtte in steen doen uitvoeren, en het daarmede onmogelijk gemaakt later met andere opvattingen rekening te houden, indien wellicht nieuwe gegevens daaraan de voorkeur zouden doen schenken. Theoretisch is een feitelijke reconstructie zonder algeheele zekerheid in alle onderdeelen stellig niet aanbevelenswaardig; slechts op aesthetische gronden kan men de genomen beslissing toejuichen. Na de restauratie heeft het tempeltje in 1909 nog een beschrijver in Van Erp gevonden, die daarop in 1911 zijn aandacht in het bijzonder aan de beteekenis en versiering van het gebouw heeft gewijd.

Pawon stond op een vierkant tempelpleintje, waarvan de ringmuur gedeeltelijk en fragmentarisch teruggevonden is; een baksteenen trapje gaf aan de Zuid-West-zijde toegang tot dit terrein. Het gebouwtje zelf is van vierkanten vorm met een uitsprong in het midden van elk der zijden, welke ongeveer 10 M. lang zijn. Een naar verhouding breed

TJAṆḌI PAWON, VÓÓR DE RESTAURATIE

soubasement draagt het eigenlijke tempeltje. Van beide bouwdeelen is de voet op overeenkomstige wijze samengesteld, volgens het zoogenaamde klassieke profiel: plint, ojief en halfrond. Daarboven is dan de teerling tusschen een uitspringenden beneden- en bovenband gevat. In de afdekking is er dan echter verschil gemaakt, want waar deze bij het soubasement uitsluitend uit steun- en kroonlijst bestaat, is bij het hoofdgestel tusschen de met rozet-ornament versierde steunlijst en de kroonlijst nog een nieuw ojief aangebracht. Van de langwerpige paneelen, waarmede de teerling van het soubasement is voorzien, is veel verloren gegaan; het blijkt, dat het ornament bestond uit een middenfiguur, zwevende hemeling (gelijk aan weerszijden van de trap) of dier, tusschen ranken, die aan beide zijden in een spiraal uitliepen.

Aan den teerling van het hoofdgestel vindt men telkens een groot middenpaneel op den voorsprong en twee kleinere zijpaneelen aan weerskanten; aan de voorzijde van het gebouw heeft het middenpaneel natuurlijk plaats moeten maken voor den ingang. De paneelen worden alle door gladde posten afgesloten. Op de kleine tableaux (ten getale van acht in het geheel) staat telkens één menschengestalde, in groot ornaat en met een glorie getooid, dus wezens van hoogere orde, hetzij dan uit de godenwereld of uit die der Bodhisattwa's en Tārā's. Voor zoover gespaard, zijn het vrouwen aan vóór- en achterzijde van den tempel, mannen aan de zijwanden. Zij dragen roode of blauwe lotussen in de eene, de vrouwen bovendien bloem- of juweeltakken in de andere hand; echter zijn deze attributen voor ons niet kenmerkend genoeg, om er de identiteit der voorgestelde personen uit op te maken. Als omlijsting dezer figuren dienen een paar zware, sierlijk uitgewerkte halve pilasters, met een boogvormige bekroning, waarvan in het midden een kussenvormig ornament met lotus er onder afhangt en die ter zijde uitloopt in op de pilasters rustende, naar binnen gewende, gestileerde makara's, die opvallen door de zeer duidelijk aangegeven pooten. Van de middenpaneelen wordt het bovenste gedeelte ingenomen door een groote vaas met lotusbloemen in het midden en daarnaast aan iederen kant een langwerpig venster, of juister luchtkoker van 20 bij 30 c.M., geflankeerd door twee pilasters en met deze samen in een forsche onversierde lijst gevat. Dit bovenstuk beslaat iets meer dan een derde van het paneel; op de overblijvende ruimte daar beneden staat een fraai gestileerde wenschboom, door een pajong gedekt en met juweelpotten aan den voet, tusschen een mannelijke en een vrouwelijke kinnara, terwijl in de lucht aan iederen kant een hemeling tegen een wolkenachtergrond op den boom toezweeft, een vrouwelijke boven den kinnara, een mannelijke boven de kinnarī. Het geheel wordt tusschen twee lichte halve pilastertjes gevat. Behoudens de kleine variaties in de details, welke

een vereischte in de Hindoe-Javaansche kunst zijn, is de behandeling van achter- en zijkanten van het tempeltje geheel dezelfde.

In het midden van de voorzijde treedt ongeveer 1 M. de portaal-uitsprong naar voren, welke voor een groot deel verloren was gegaan, doch waaraan één der zijkanten met ruitvormig behangsel-ornament nog aanwezig was, en ook het tympanon boven den ingang behouden bleef. Dit laatste wordt bekroond door een kāla-kop van het snorbaard-type, welk sierstuk van boven hoog en spits oploopt; uit de wangen dalen in een licht golvende lijn de breede banden naar opzij, om aan het einde in makara-koppen uit te loopen. Onder den kāla-kop hangt een tongvormig blad-ornament omlaag, waaromheen uit lotusbloemen guirlandes neerdalen, eindigend in parelvormige bloemen. Terzijde van dit ornament staat aan elken kant een baardige, eenigzins gedrongen, menschenfiguur, welke uit een op den schouder getorsten pot kostbaarheden en ringen uitstort boven den ingang van het heiligdom; achter hen staan en liggen nog meer dergelijke potten.

De elftredige trap, welke naar dezen ingang leidt, is tegen den voorkant van het soubasement aangebouwd; de vleugels zijn op de gebruikelijke wijze, van leeuwenkoppen aan het boveneind voorzien en liepen uit in makara's met een papegaai in den bek. Slechts één trapspiegel is gespaard, en deze bevat wederom een gestileerden wenschboom met juweelpotten aan weerszijden. Daarnaast knielt, klaarblijkelijk zijn hulde betuigend aan den boom (er is één steen weg, dus het is niet volkomen duidelijk), een man in groot ornaat en met glorie, vergezeld van zijn gevolg, dat achter hem zit, terwijl één hunner, in brahmanendracht, op den achtergrond staat en een langwerpig rond voorwerp vasthoudt. Het is deze groep, die het uitgangspunt vormt voor Van Erp's beschouwingen aangaande de bedoeling van het tempeltje.

Daar binnenin is namelijk geen verdere aanwijzing in den vorm van een beeld aangetroffen. In de tempelkamer vindt men slechts in elk der zijwanden een ledige nis van 70 c.M. breedte, boogvormig afgedekt en met kāla-omlijsting, en tegen den achterwand een uitspringend voetstuk, eveneens geheel ledig. Het vertrek meet ongeveer 3 M. in het vierkant; aan de buitenzijde is het hoofdgestel 4.50 M., het soubasement 1.40 M. hoog.

Boven de met antefixen versierde kroonlijst verheft zich thans het gereconstrueerde dak, eveneens volgens een vierkant grondplan met uitsprongen. Vooreerst vindt men een zeer hoog ojief, hetwelk als voet fungeert voor het dan volgend rechtopgaand gedeelte, bestaande uit een voetlijst, een paar inspringende bandjes, een teerling, een ojief en een kroonlijst. Daarboven verrijzen op de hoeken de bekende daktorentjes met hun klok-bekroning, en daartusschen, in het midden van elke zijde, een kĕbĕn-ornament op een lager voetstukje. De tweede dakverdieping,

TJAṆḌI PAWON, GERESTAUREERD

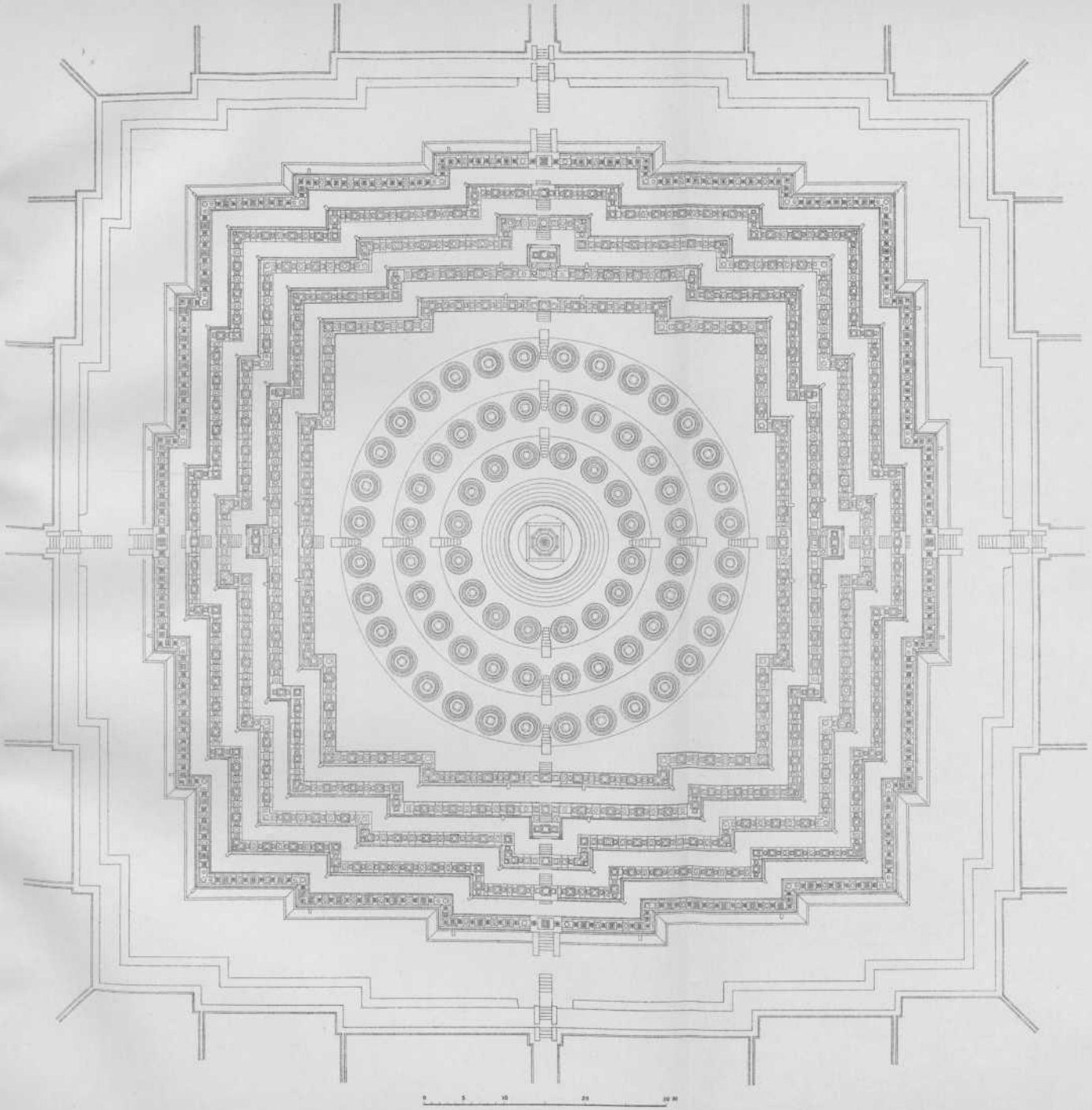
achter deze klok-torentjes en kĕbĕn-versieringen te voorschijn komend, is eigenlijk niet anders dan een midden-toren van grooter formaat, geprofileerd met boven- en beneden-ojief, en een tusschen onder- en bovenlijst gevatten teerling; ook hier blijft het vierkante grondplan met uitsprongen volgehouden. Dit torentje draagt dan, als topstuk van het geheele gebouw, een groote stōēpa-klok. Wij hebben van dezen dakvorm slechts de hoofdzaken aangegeven, daar, gelijk gezegd, daarvan de juistheid wel vaststaat, terwijl in de bijzonderheden eenige ruimte voor twijfel gelaten wordt.

Wat nu de bedoeling van dit voortempeltje van den stōēpa aangaat, opperde de Heer Van Erp de onderstelling, dat het aan Koewera zou zijn gewijd geweest. In het voorwerp, dat de baardige volgeling op het zooeven besproken trapspiegel-relief vasthoudt, ziet hij een citroen, en in den knielenden aanzienlijken man Koewera zelf, wien immers genoemd attribuut eigen is. Hoewel wij nu daartegenover kunnen opmerken, dat een attribuut (gesteld dan dat inderdaad een citroen bedoeld is) veel van zijn waarde verliest als niet degeen, die er door herkend moet worden, het zelf vasthoudt; dat verder de knielende figuur den dikken buik van Koewera mist, en dat wij ten slotte geen reden kunnen bedenken, waarom de schenker aller rijkdommen zulk een eerbiedige houding aanneemt tegenover de schatten, die hijzelf vermag uit te deelen, zoodat wij, alles bij elkaar genomen, bij de interpretatie van dit relief met den Heer Van Erp niet kunnen medegaan, daar meenen wij, dat hetgeen hij verder aanvoert, alleszins de overweging waard is. Opmerkelijk is inderdaad de voorname rol, die wenschboomen en juweelpotten aan het tempeltje spelen, en waar nu verder Koewera op Java zoowel als in Voor-Indië gaarne als portaal-god optreedt, en in het Boeddhistische complex van Tjaṇḍi Sewoe hem die taak op zoodanige wijze te vervullen is gegeven, dat een afzonderlijke voortempel, aan de Oostelijke, de ingang-zijde van het complex, speciaal Koewera-heiligdom was, daar is er aanleiding te over om iets dergelijks voor den eveneens aan de Oostelijke, ingang-zijde, van den grooten stōēpa gelegen voortempel te veronderstellen.

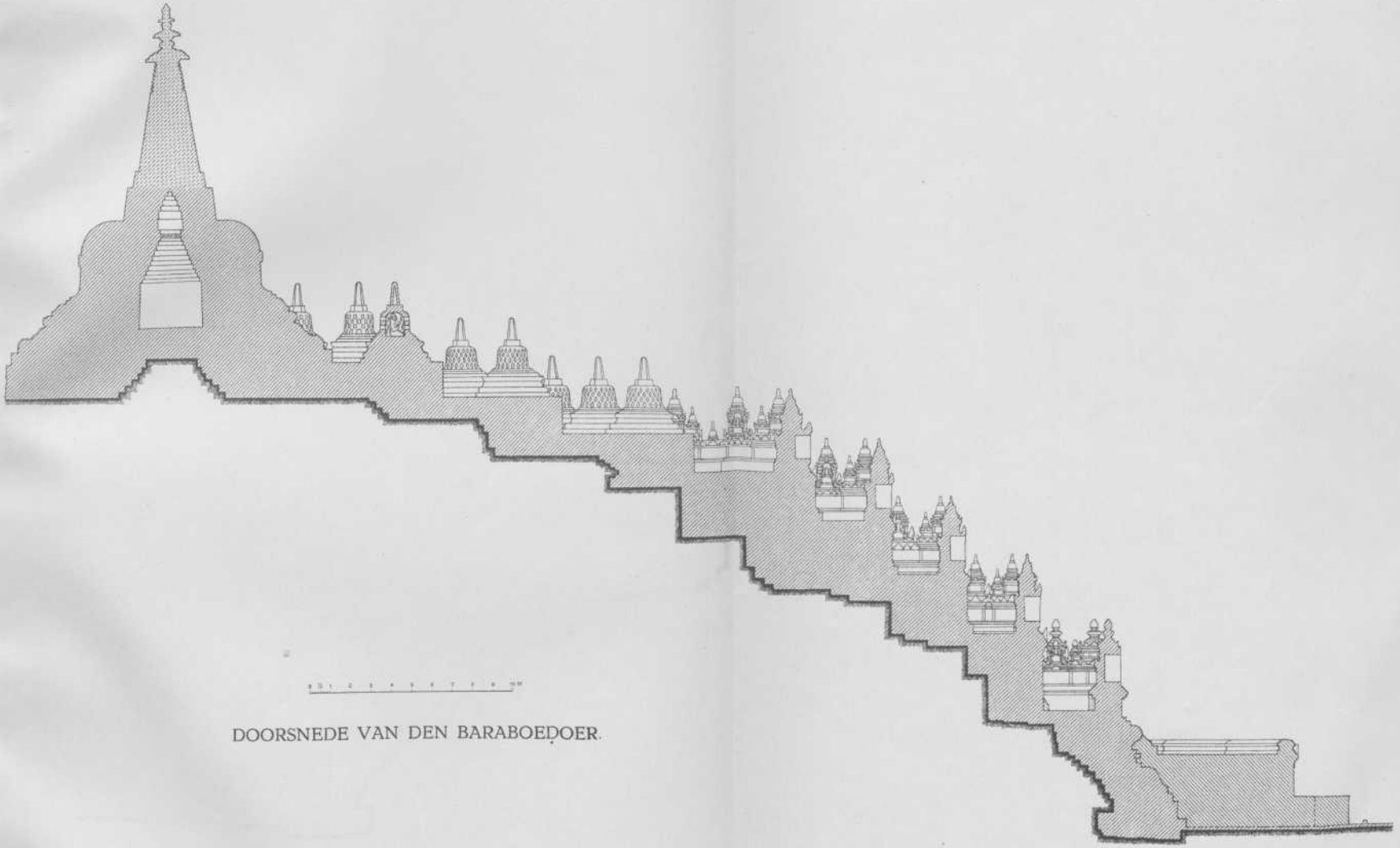
Dat van Baraboeḍoer de Oost-zijde de voorkant is — het monument is vrij zuiver georiënteerd met slechts een afwijking van $1\frac{1}{2}°$ in Westelijke richting ten opzichte van de Noordlijn voor de as Zuid-Noord — is aan den bouwkundigen opzet niet merkbaar: naar alle kanten zag het gebouw er precies hetzelfde uit en het is slechts de eigenaardigheid, dat alle teksten, die herkend zijn, naast den Oostelijken ingang beginnen en dan volgens de pradakshiṇā om den stōēpa loopen, welke heeft duidelijk gemaakt, dat juist hier de bezoekers de trappen bestijgen moesten. Het is intusschen mogelijk, dat de aanleg van het tempelplein, hetwelk men om den voet van den stōēpa-heuvel veronderstellen mag, heeft doen

blijken, dat aan de Oostzijde de hoofdtoegang tot het heiligdom lag. Van hetgeen den heuvel omgaf, is thans niets meer over, althans niet boven den grond. Een toevallige vondst heeft echter doen blijken, dat de bodem, welke nog niet systematisch onderzocht werd, gewichtige gegevens in zich zou kunnen bergen. Het aanbrengen van een baksteenen zuiltje door een der omwonende inlanders, gaf tijdens de laatste restauratie aanleiding tot een onderzoek op de vindplaats van dat voorwerp, en daarbij kwam een rechthoekig baksteenen terrasje voor den dag met drie ronde «putopeningen», en daarbinnen resten van urnen. Onzes inziens zijn de ronde randen om deze putten niet anders dan de onderlaag van kleine stoëpa's, welke eenmaal de aschurnen van hier bijgezette personen omgaven. Het ligt voor de hand, dat de monniken, die hier dienst deden, en ook vrome leeken, er prijs op gesteld hebben nabij zulk een heilige plek hun laatste rustplaats te vinden, en zoo treft men dan ook bij de groote Boeddhistische heiligdommen in Voor-Indië soortgelijke grafmonumenten in menigte aan. Er is geen reden, waarom Baraboedoer op dit gebruik een uitzondering zou maken; eerder zou het verwondering baren, indien zulke bijzetplaatsen bij den centralen stoëpa van het Javaansche Boeddhisme ontbroken hadden. Iets dergelijks moet, naar wij in het vorig hoofdstuk opmerkten, ook bij den Mëndoet het geval zijn geweest. Hoewel eerst een meer uitgebreid terreinonderzoek de juistheid van onze gissing zou kunnen uitmaken, achten wij het vooralsnog het waarschijnlijkste, dat het terrasje in kwestie — ook in het moederland vindt men de grafmonumentjes op terrasjes bij elkander — een deel van de begraafplaats van Baraboedoer uitmaakt.

Wat evenmin bij den stoëpa gemist kon worden, was het klooster, dat tot woonplaats moest strekken voor de monniken, die met den dagelijkschen dienst op het heiligdom belast waren en waar ook gasten van elders geherbergd konden worden. De grootte en de belangrijkheid van het bouwwerk maken het waarschijnlijk, dat ook het klooster een aanzienlijke stichting moet zijn geweest, ongetwijfeld voorzien van uitgebreide bijgebouwen enz. Van dat alles is niets meer over, wat niet behoeft te verbazen, want alles kan van hout geweest zijn. De aangewezen plaats voor zulk een klooster zou die zijn, welke later om dezelfde redenen, die de bouwmeesters van vóór elfhonderd jaar moesten leiden, voor de pasanggrahan gekozen is, de Zuid-Westelijke uitlooper van den Baraboedoer-heuvel, die een zóó geschikte gelegenheid aanbiedt, dat men zich mag afvragen, of het terrein niet door menschenhand dezen vorm gekregen heeft. De aanwezigheid van de pasanggrahan heeft een grondig terreinonderzoek uitgesloten; wel heeft er een proefgraving plaats gehad, die geen resultaat van eenige beteekenis opleverde: eenige lange bronzen spijkers zouden het denkbeeld van houtbouw kunnen aanbevelen. Ook de afzonderlijke

PLATTEGROND VAN DEN BARABOEDOER.

DOORSNEDE VAN DEN BARABOEDOER.

heuvel, op eenigen afstand achter de pasanggrahan gelegen, de heuvel, waarop eertijds de zoo straks genoemde tempelwachter stond, is onderzocht, maar sporen van een gebouw zijn nergens gevonden.

In ons derde hoofdstuk (p. 82) hebben wij reeds medegedeeld, wat men verstaat onder een stoëpa, en hoe de eenvoudigste vorm van zulk een gebouw, voetstuk, halve bol en zonnescherm, voor allerlei wijzigingen vatbaar is. In één opzicht wijkt Baraboedoer reeds dadelijk van alle andere ons bekende stoëpa's af: terwijl men daar het binnenste van het bouwwerk op kunstmatige wijze heeft moeten opvullen, werd hier anders te werk gegaan en nam men als kern voor het monument een reeds bestaanden heuvel. Niet daarop, maar daaromheen, is de stoëpa gebouwd; wat wij voor ons hebben, is een omkleede heuveltop.

Deze werd daartoe terrasvormig afgeplat, en wel zoodanig, dat er in het geheel negen terrassen ontstonden, van welke aan de zes onderste een vierkant, aan de drie bovenste een cirkelrond grondplan werd gegeven (plaat 22). Het onderste doet dienst als omgang en daarachter verheft zich de voet van het monument; boven dezen eersten bekleedingsmuur, evenals boven de vier volgende, draagt de kroonlijst nog een monumentale balustrade, en op die wijze wordt tot viermaal toe tusschen hoofdmuur en balustrade een smalle gaanderij gevormd. Daar de drie eerste muren op elk der zijden tweemaal uitspringen, de beide volgende echter slechts éénmaal een uitsprong vertoonen, is het gevolg, dat de eerste, tweede en derde gaanderij (evenals de omgang buiten den voet) een zes-en-dertig-hoek vormen, en de vierde gaanderij een twintig-hoek. Juist in het midden van elke zijde worden de muren onderbroken door poorten, door middel van welke de in de hoofdassen van het monument liggende trappenreeks toegang geeft tot de hoogere gaanderijen en terrassen. Loopt men door een der gaanderijen, dan heeft men aan de binnenzijde den hoofdmuur, aan de buitenzijde den achterkant der balustrade van den voorgaanden bekleedingsmuur. Beide zijn met bas-reliefs bedekt, en bij het betreden der gaanderijen valt op deze voorstellingen de volle aandacht, meer dan op hetgeen zich boven de kroonlijst van den hoofmuur verheft. Staat men echter buiten den stoëpa, waar de reliefs onzichtbaar zijn, dan overweegt juist dit bovenwerk der hoofdmuren, de buitenkant der balustrades met andere woorden. In dit bovenwerk herhaalt zich steeds één enkel motief, dat ook den grondslag vormt voor bouw en versiering der poorten, en wel een nis, gevat in een tempelvormigen opzet en geflankeerd door twee lagere kasementen. In elk dezer nissen is een Boeddha-beeld gezeten.

Het terras boven de vierde gaanderij wordt aan de buitenzijde begrensd door de gewone twintighoekige balustrade, aan de binnenzijde door den cirkelronden omtrek van het eerste der drie in dien vorm gehouden

hoogere terrassen. Deze zijn in tegenstelling tot de druk geornamenteerde gaanderijen geheel onversierd en hebben ook geen balustrades. Zij dragen elk een kring van klokvormige stōēpa's met opengewerkte zijden, en in ieder van die stōēpa's zit, naar buiten gewend, wederom een Boeddha. Ook hier geven trappen in de assen van het monument toegang tot de hoogere terrassen. Ten slotte vindt men, in het midden van het hoogste terras en op het centrale punt van het geheele bouwwerk, een grooten stōēpa, niet doorzichtig maar met massieve wanden, welke stōēpa door zijn groote afmetingen het monument bekroont en beheerscht, en dat vroeger nog meer moet hebben gedaan, toen er zich een pinakel met zonneschermen boven verhief.

Ziedaar in groote trekken de opzet van Baraboedoer. Voor wij het heiligdom meer in bijzonderheden gaan beschouwen, staan wij even stil bij de vraag, hoe wij ons de verhouding van dezen opzet tot de oorspronkelijke stōēpa-gedachte te denken hebben. Men kan meenen, dat de zoo juist beschreven hoofd-stōēpa het essentieele van den bouw uitmaakt en het heele verdere samenstel van gaanderijen en terrassen te beschouwen is als een zeer uitgewerkt voetstuk. Let men daarentegen op de omstandigheid, dat de silhouet van het geheele gebouw, zooals die zich afteekent tegen de avondlucht, duidelijk den vorm van het bolsegment aangeeft, en dat dienovereenkomstig op den plattegrond zelfs van de veelhoekige gaanderijen zich telkens de hoeken der uitsprongen van den eenen muur met de ware hoeken van den volgenden muur door één cirkellijn, getrokken met den centralen stōēpa als middelpunt, laten vereenigen, dan zou men geneigd zijn de voorkeur te geven aan de opvatting, dat het geheele bouwwerk, zooals het daar staat, het bolsegment van den ouden stōēpa-vorm vertegenwoordigt, en de hoofd-stōēpa slechts de bekroning daarvan is. Beide denkbeelden hebben reden van bestaan, en het zou ijdel zijn thans een beslissing te willen nemen, welk van de twee, met uitsluiting van het andere, den bouwmeester voor oogen heeft gestaan. Eerder meenen wij, dat het zaak is de beide opvattingen niet al te streng tegenover elkander te stellen. Aan den eenen kant wijst de overheerschende positie van den hoofd-stōēpa er ontegenzeggelijk op, dat dit bouwdeel meer dan een soort monumentaal topstuk is, en bedoeld moet zijn als datgene, waarop zich aandacht en vereering concentreerde; aan den anderen kant kan de silhouet-lijn niet toevallig zóó loopen en geeft de gedachte van het bolsegment in den bouw als geheel een aannemelijke verklaring voor den eenigzins gedrukten vorm en voor de sterke stijging in de opeenvolging der eerste gaanderijen tegenover de veel geringere glooiing daarboven (de helling is eerst 40°, dan 28°, eindelijk 15°). De ontwerper van het heiligdom heeft waarlijk voldoende blijk gegeven van originaliteit en durf, en een angstvallig vasthouden

BARABOEḌOER

aan het overgeleverde behoeft men bij hem niet te veronderstellen. Aanknoopend bij de traditie heeft hij zijn stōēpa geconcipieerd, zonder bevreesd te zijn om die traditie in nieuwe vormen tot uiting te brengen; waarom kan hij niet het monument bedoeld hebben als in zijn geheel herinnerend aan den geheiligden bol-vorm, doch met den stōēpa van het nieuwe model, in klokvorm, als middelpunt en als bekroning, zonder zich daarbij de vraag te stellen, wat nu speciaal het essentieele van dit monument zou zijn? Wij moeten niet vergeten, dat al onderscheidde ook de traditie de samenstellende deelen van den stōēpa, niettemin deze bouwvorm *als geheel*, het heilige bouwwerk bij uitnemendheid was; en bij een innovatie, als Baraboedoer toch in elk geval was, hebben wij alle recht daarin slechts een nieuwen vorm van de stōēpa-idee in het algemeen te veronderstellen, zonder te zoeken naar de afzonderlijke samenstellende deelen. Plaat 23 geeft een gezicht op het monument.

Hoezeer nu ook een stōēpa naar zijn aard geheel iets anders is dan een tempelgebouw, daar is toch de Hindoe-Javaansche bouwkunst van Baraboedoer dezelfde als die der tot dusver besproken gebouwen, en zoo zien wij dan ook in profileering en ornamenteering de zoo vaak opgemerkte principes weder toegepast. De onderste terrasmuur was behandeld als een soubasement. Boven den vloer van den omgang verrees vooreerst een plint en dan, terugspringend, een rechtopgaand gedeelte, met basreliefs versierd; deze beide bouwdeelen tezamen zouden als voet van wat er volgt beschouwd kunnen worden. Na opnieuw twee terugspringende banden vindt men het gebruikelijk ojief, waarboven weder een gladde band is aangebracht; doch juist als bij den Mēndoet volgt dan niet dadelijk het eveneens tot het klassieke profiel behoorend halfrond, maar is tusschen die beide nog een door twee terugspringende banden omvatte tandlijst gezet.

Het hier beschreven profiel is tot halfweg het halfrond geheel aan het oog onttrokken. Nog tijdens den bouw is deze voet gebleken te zwak te zijn en werden de bouwmeesters genoodzaakt een krasse voorziening te treffen door rondom een steenmassa van 11.600 M³. te stapelen en zoo verdere verzakking te voorkomen. Van het halfrond werd de bovenste helft behouden, doch deze liet men nu verder overgaan in een ojief, en daaronder rust een uitspringende voetlijst op den vloer der aanstapeling, welke zich over een breedte van 6.50 M. op een hoogte van 3.60 M. boven den oorspronkelijken vloer bevindt. De buitenwand der aanstapeling is slechts van boven van een kroonlijst, ojief en uitspringenden band voorzien, doch verder geheel glad gelaten; zij droeg nog een balustrade, waarvan fragmenten zijn teruggevonden. Het benedengedeelte van de aanstapeling, ter hoogte van 1.32 M., springt nog eens aanzienlijk naar voren, 2.95 M.; van dit vooruitspringend gedeelte is het

buitenste stuk later toegevoegd. Men heeft, behalve de vervorming van het halfrond, nog eenige maatregelen moeten nemen om aansluiting van de steenmassa tegen den ouden voet te krijgen; zoo zijn bv. de punten van de tanden der tandlijst weggekapt. De reliefs, die nog niet eens alle gereed waren, zijn met zorg behandeld; men heeft bijna uitsluitend gekapt in de vlakke gedeelten tusschen de tafereelen, en slechts in hoogst enkele gevallen iets van het beeldhouwwerk zelf weggeslagen. Deze piëteit heeft tengevolge gehad, dat na IJzerman's ontdekking de reliefreeks zoo goed als ongeschonden voor den dag kon worden gebracht.

Was op deze wijze het monument voor ondergang behoed, er is door den noodmaatregel veel verloren gegaan: de monumentale voet, waarop de gansche bouw zich verhief, was verdwenen, met de reliefreeks, die de basis vormde voor het geheele samenstel der op den stōēpa in beeld gebrachte teksten. De indruk van gedruktheid, bij dezen terrassenbouw toch al onvermijdelijk, werd er in bedenkelijke mate door versterkt; een zoo hooge en breede steenmassa, over een lengte van 111.5 M., bij een bouwwerk dat slechts 31.5 M. hoog is, moest op de harmonie van het geheel zeer storend werken.

De oorzaak van het dreigend gevaar heeft ongetwijfeld samengehangen met de onvoldoende fundeering. Het geheele monument is één groote samenhangende steenconstructie; de vloeren in gaanderijen en terrassen gaan over in, en vormen een geheel met, het muurwerk, opgezet in horizontale steenlagen. Eenige van die lagen dienen als fundament, waarbij met min of meer regelmatige versnijdingen het natuurlijk beloop van den heuvel gevolgd wordt, en welks grondslag gevormd wordt door zandige roode klei. Bij die fundeering nu is niet met voldoende zorg te werk gegaan; bv. waar de steenlaag onder den vloer der eerste gaanderij ongeveer 2 M. bedraagt, is zij onder den zwaren hoofdmuur slechts 65 c.M.; waar de steenlagen van den vloer van het plateau boven de vierde gaanderij gedeeltelijk zelfs 3 M. diep zijn, worden zij waar de zware eerste terrasmuur met stōēpa's begint, slechts 50 c.M. Zoo is ook aan den voet klaarblijkelijk niet goed rekening gehouden met den druk, welke hier moest worden weerstaan.

Het zooeven genoemde tot een ojief vervormde halfrond gaat naar boven door middel van twee inspringende lijsten over tot een breeden met reliefs versierden friesband, terwijl daarboven een paar uitspringende lijsten op dezelfde wijze tot de kroonlijst voeren. De friesband, waar men nu, op de nieuwe aanstapeling loopend, vrij dicht bij is, was bestemd om slechts van veel lager gezien te worden; hij draagt dan ook in hoofdzaak een decoratief karakter. Twee versieringswijzen wisselen er af: een groep van drie bij elkaar behoorende paneelen, en één op zichzelf staand tableau. Het laatste vertoont, binnen een omlijsting van twee pilasters

en een in makara's uitloopende afdekking, een zittende of knielende mannenfiguur in wereldlijke dracht; de groep bestaat uit een middenpaneel van één man, rākshasa of nāga, tusschen twee vrouwen, allen staande, en twee zijpaneelen, ieder een staande vrouw bevattend. Het hier voorgestelde zal zeker niet uitsluitend op de fantasie van de decorateurs berusten, maar de groote overeenkomst in houdingen en attributen der afgebeelde figuren bewijst toch, dat hun bedoeling overwegend decoratief is.

Boven de kroonlijst zijn dan op een ojief de nistempeltjes gezet, die als bouw-eenheid zulk een belangrijke rol vervullen, en met kleine variaties 432 maal terugkeeren. In de boogvormige nis zit op een lotuskussen en tegen een troon de Boeddha. De omlijsting wordt bij deze laagste reeks gevormd door een versierden bladrand, die beneden aan weerskanten in makara's uitloopt, doch boven in het midden den te verwachten monsterkop vervangen heeft door een aan het juweel herinnerend bladmotief. In de hoogere reeksen is dat anders: het kāla-makara-ornament met fraai uitgewerkten leeuwenkop beslaat er slechts het bovengedeelte van den boog, doch de zijkanten der nisomlijsting zijn versierd met pilasters, boven wier kapiteelen dragertjes de makara's van den boog omhoog heffen. De geheele nis is ombouwd door een tempeltje, waarvan de met pilasterpaneelen versierde teerling, een uitspringende bovenband, steun- en kroonlijst met antefixen opzij aan weerskanten te voorschijn komen; boven in het midden verheft zich een tweede soortgelijke tempelverdieping en aan de zijden twee iets eenvoudiger gehouden, kleinere en lagere daktorentjes, die evenwel niet losstaan, maar met het middenstuk verbonden zijn. Alle drie dragen eenzelfde ornament, van grooter afmetingen in het midden, bescheidener op de torentjes; in het geval van de onderste reeks is dat ornament de boven een vierkant kussen omhoog rijzende këbën, bij de hoogere reeksen is het het zoo bekende klok-ornament. Lagere en meer terugliggende, door een klok (ook bij de onderste reeks) bekroonde, paneelen vormen den overgang tusschen de nistempeltjes; zij zijn bebeiteld met reliefs van een zittende of knielende mannen- of vrouwenfiguur, gewoonlijk in voornamer dracht dan die van den friesband, en soms met glorie; vazen, wierookbranders enz. staan naast hen, en zij houden een of ander attribuut in de hand. In het algemeen zullen er wel hemelingen mede gemeend zijn; in elk geval zijn deze reliefs, evenals die op de fries, van decoratieven aard.

Groote overeenkomst in den opzet kenmerkt bij allen rijkdom van versiering de verschillende gaanderijen (plaat 24). Sterk overheerschend is de horizontale lijn van de zware kroonlijsten der hoofdmuren. De reliefreeksen worden daar vooreerst afgesloten door een uitspringenden bovenband; na een vlak gedeelte volgt daarboven een versierde friesband met een

steunlijstje, en dan, met een nieuwe steunlijst, de breede krachtige kroonlijst, welks strakheid alleen wordt gebroken door de in menigte aangebrachte antefixen. Deze antefixen zijn alle van dezelfde soort, met kleine variaties voor iedere gaanderij, en wel de boog met naar binnen gewende punten, voorzien van een bladornament van boven en gekrulde bladmotieven aan de zijkanten, het geheel in laatste instantie, zooals wij reeds vroeger beschreven, waarschijnlijk teruggaande op den kāla-makara. De versiering van de friesbanden bestaat uit een guirlandeband met rozetten, alleen op de tweede gaanderij vervangen door kakatoe's.

Afwisseling valt voorts op te merken in de beneden-afsluiting der reliefreeksen — geheel glad gelaten op de eerste gaanderij, en met dubbele voetlijst bij de andere, daarenboven in de tweede gaanderij een afzonderlijke uitspringende benedenband — en in de wijze, waarop de verschillende paneelen van elkander gescheiden worden. In de eerste gaanderij zijn twee reliefreeksen boven elkander geplaatst, met een doorloopenden bloemenband daartusschen; als afscheiding der tableaux dient in de onderste reeks een versierde pilaster, in de bovenste een smalle post met een klimmende recalcitrante spiraal, aan welks voet een dierenfiguur geplaatst is. Zoowel in de spiraal-arabesken als in de dieren is verwonderlijke rijkdom van ornament-variatie ten toon gespreid. Leeuwen, makara's, apen, runderen, hazen, herten en andere viervoeters, schildpadden, visschen, ganzen, ook kinnara's en menschen, vazen en gevleugelde schelpen wisselen af, en zoo bevatten ook de spiralen nu eens enkel loofwerk, dan weer bloemen, en ook wel vogels. Op de tweede gaanderij strekt slechts een enkele pilaster tot afscheiding. Op de derde is het een pilaster tusschen twee spiraal-paneelen. Ook daar eenzelfde afwisseling, in arabesken en dieren (een enkele maal zijn die laatste geheel weggelaten, doch doorgaans vindt men aan beide kanten hetzelfde dier terug) met de koppen naar elkander toe, visschen, honden, krabben; een enkele maal heeft de eene post wel een dier (een schildpad), de andere niet. De vierde gaanderij geeft juist weer omgekeerd één spiraal-paneel tusschen twee pilasters; herten, tijgers, garoeḍa's, kinnara's, ook gevleugelde schelpen en op de uitspringende hoeken kāla's en makara's, visschen, zwijnen en vogels. Een bonte verscheidenheid dus in het detail, bij het volhouden der eenheid in de hoofdlijnen.

Op twintig verschillende plaatsen is in elk der hoofdmuren een spuier aangebracht voor den waterafvoer. Op de vier hoogere zijn dat monsterkoppen, rustende op de kroonlijst; het gezicht in natuurlijken vorm gehouden met sterk sprekende wanglijnen om den geopenden muil, de haren verlijnd tot puntig bladornament, de klauwen vaag aangegeven. De onderste muur heeft daarentegen makara-spuiers, te voorschijn tredend tusschen de reliefs van den friesband en gesteund door een op het ojief zittend dragertje;

GAANDERIJ VAN BARABOEDOER

ook hier is de kop zelf niet verstileerd, maar in forsche lijnen gezet met opgerolde slurf en breeden, dikken zaadtros, die neerhangt boven de spuieropening; eerst achter horens en oogen is het gebruikelijke arabeskwerk aangebracht.

Aan de binnenzijden der balustrades vertoonen de achterkanten van de nistempeltjes in de drie hoogere gaanderijen hun reliefreeksen tusschen uitspringende beneden- en bovenbanden, terwijl dan daarboven de van een dubbele steunlijst voorziene kroonlijst de antefixen draagt, en daarachter de reeds beschreven klok-ornamentatie zichtbaar is. Op de vierde gaanderij is de benedenband weggelaten en vervangen door een eenvoudige dubbele voetlijst. De achterkanten der tusschenliggende paneelen zijn lager gehouden, springen terug, en dienen voor decoratieve tableaux, die in de tweede gaanderij geheel buiten het verband der geïllustreerde teksten staan en voornamelijk wenschboomen met kinnara's doen zien, doch op de derde en vierde meer in de handeling betrokken worden, en veelal de volgelingen en bijpersonen bevatten van de op de vooruitspringende grootere paneelen afgebeelde hoofdpersonen. Deze paneelen zelf zijn tusschen gladde posten gevat; ook de kroonlijsten zijn onversierd. De geringe hoogte der balustrades tegenover den hoofdmuur, haar eenvoudiger opzet en mindere ornamentatie, doen duidelijk uitkomen, dat zij van minder belang zijn en op de hoofdmuren de nadruk wordt gelegd.

Op de balustrade der eerste gaanderij doet zich een eigenaardig geval voor. De profileering in overeenstemming houdend met die van de andere zijde, waar wij boven de kroonlijst een ojief en vervolgens de nistempeltjes vonden, heeft men hier op een recht en glad ondergedeelte en een dubbel uitspringend lijstje opnieuw een breedere uitspringende lijst en een ojief doen volgen en daarboven de reliefs geplaatst, die op de gewone wijze verder worden afgedekt. De ruimten op de achterzijden der nistempeltjes zijn telkens door gladde posten in drie paneelen afgedeeld, met een pilasteromlijsting; de geïllustreerde tekst loopt hier door over de terugliggende paneelen, maar het is duidelijk, dat dit niet de oorspronkelijke bedoeling is geweest. Immers de zijkanten der nistempeltjes zijn geornamenteerd en deze bouwdeelen waren dus bestemd om los te staan; eerst later zijn de tusschenpaneelen geplaatst, en deze hebben dan ook geen ingrijpend verband met hun omgeving. In de hoogere gaanderijen bestaat zulk een doorloopend verband wel degelijk, en daaruit volgt, dat tot de verandering besloten werd, toen men met de eerste balustrade gereed was, behalve het aanbrengen der reliefs, doch nog niet aan de hoogere balustrades begonnen was, zoodat die laatste dadelijk volgens het nieuwe plan behandeld konden worden. De reden tot de wijziging kan de behoefte aan meerdere ruimte voor de af te beelden teksten zijn geweest. Is nu deze verandering zonder eenige schade voor het monument als geheel vol-

trokken, veel bedenkelijker is een tweede wijziging die, wellicht om dezelfde reden, aan de eerste balustrade heeft plaats gevonden. De ruimte onder de zoo straks genoemde kroonlijst met ojief is aangevuld met een geheel nieuwe reliefreeks, voor welker plaatsing een der steunlijstjes is weggehakt, doch die overigens zonder verband tegen de balustrade aangezet is. Het gevolg daarvan is, dat de reeks grootendeels is weggeraakt. Zij was op zeer slordige wijze behandeld; naast de poortopeningen zijn stukken onbebeiteld gebleven, pilastertjes zijn geplaatst, waar ze niet behooren, de decoratieve tableaux zijn onregelmatig van compositie, en zelfs is op één vak een heel paneel te veel aangebracht. Kortom, de wijze waarop deze toevoeging geschied is, maakt een indruk van minderwaardigheid; de reliefs op zichzelf daarentegen staan niet bij de andere ten achter.

Zooals wij zeiden, bevinden zich de trappen en poorten telkens in het midden van elke zijde. Met drie trappen bereikt men de eerste gaanderij; onderscheidenlijk voeren zij tot de lage vóór-aanstapeling, de aanstapeling zelf, en de gaanderij. Alle drie hebben afzonderlijke trapvleugels, aan de bovenzijde te voorschijn tredend uit leeuwenkoppen; zij loopen slechts bij het benedenste stel uit in makara's, hier met leeuwtjes in den bek, en bij de twee andere in voluten met driehoekig oploopend bladornament. Van de oorspronkelijke trap, die vóór het leggen der aanstapeling naar boven leidde, zijn sporen en fragmenten teruggevonden.

De poort van den eersten terrasmuur, waardoor men dus van de aanstapeling op de eerste gaanderij kwam, is nergens gespaard gebleven. Alleen fragmenten zijn er over, kāla-koppen van het snorbaard-type als bekroning van de omlijsting, makara's van den voet dier omlijsting, en bijzonder merkwaardige sierstukken van de achterzijde der poort in den vorm van geheel verstileerde en tot bladornament verwerkte makara's. Van de overige poorten is meer over, zoodat ze dan ook gedeeltelijk door Van Erp hersteld zijn kunnen worden. In het algemeen geldt, dat in haar bekroning de motieven der nistempeltjes zijn doorgevoerd, en dat ze aan de voorzijde een in de details gevarieerd kāla-makara-ornament vertoonden. Aan de achterzijde van de poort naar de tweede gaanderij vindt men een boog met in het midden een rankmotief, in hetwelk nog slechts met moeite de oorspronkelijke kāla-kop te herkennen is; terzijde loopt de boog in makara's uit. Bij de poorten naar de derde en vierde gaanderij en die naar het plateau kon de reconstructie nog verder gaan (plaat 25). Het gewelf is natuurlijk op de gewone wijze gevormd door overspringende steenen, en binnen de omlijsting aan de voorzijde zijn de uitstekende stukken niet weggewerkt, maar afzonderlijk versierd, onderscheidenlijk met kakatoe's, kinnara's, en bloemen strooiende, baardige hemelingen. Opvallend is nog bij de poorten naar de derde gaanderij het bloem-

POORT VAN BARABOEDOER

ornament op den teerling van het tempelgebouwtje, dat als bekroning dienst doet. De boog aan den achterkant rust bij deze drie soorten van poorten op pilastertjes; de kāla-kop is overal geheel verlijnd, en de makara's evenzeer: bij de poort naar de derde gaanderij uitsluitend in bladornament, bij de beide andere nog van duidelijke pooten voorzien. Aan de poort naar de vierde gaanderij is tusschen pilaster en makara een draagsteen met vogeltjes geplaatst. Het is ten eenenmale onmogelijk in dit kort bestek aan de weelde van ornamentatie der poorten recht te doen wedervaren; zij behooren tot het allerfraaiste van het monument, niet slechts op zichzelf beschouwd, maar ook in haar combinatie. De wijze waarop de trappen elkander volgen maakt het mogelijk, beneden staande, een doorkijk naar boven te krijgen, waarbij alle poorten gedeeltelijk zichtbaar zijn en de blik rusten blijft op den geweldigen kāla-kop en de bloemenstrooiende hemelingen der hoogste poortgebouwen. Dit perspectief bewijst in zijn machtige werking het meesterschap van den ontwerper.

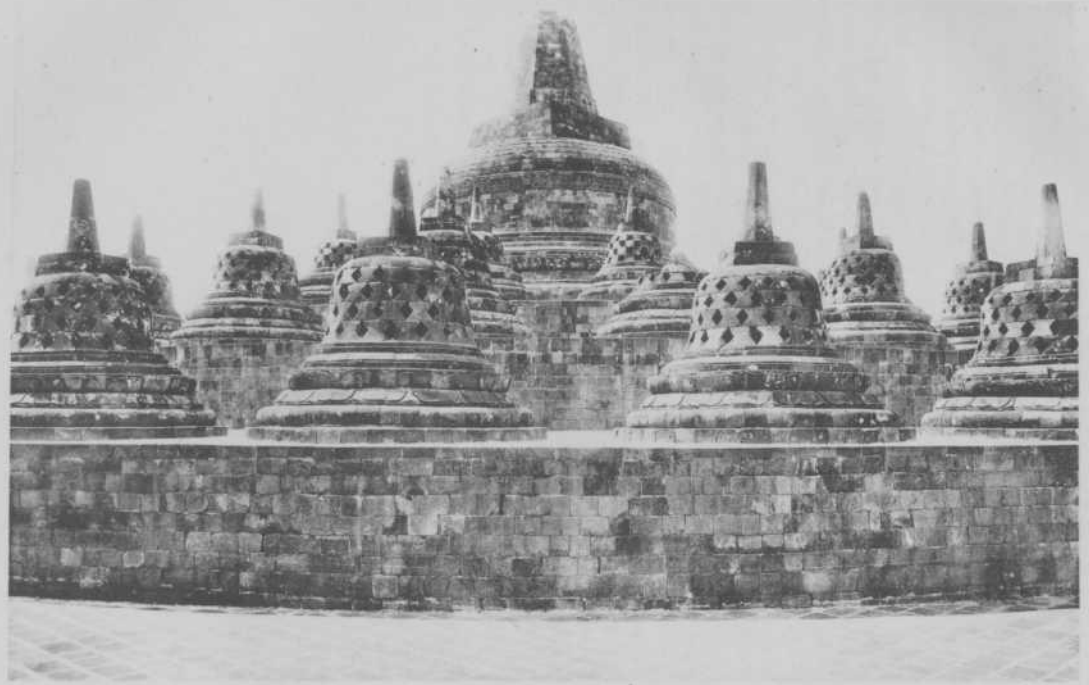
Daar waar de trappen de gaanderijen passeeren, waren aan weerszijden leeuwtjes gezet, althans bij enkele der gaanderijen blijkt dit het geval te zijn geweest. Ook stonden er acht op het plateau, achter de poorten. Twee singha's van zeer groot model flankeerden in 1853 den toegang tot het monument aan de Westzijde; het is de vraag, of dat hun oorspronkelijke plaats was, en of er misschien ook meer geweest zijn. De dieren zijn alle van het gewone schematische type, hetwelk met den levenden leeuw slechts een verre gelijkenis heeft. De gaanderijen zijn ruim 2 M. breed, behalve de eerste, die wat smaller is, en liggen op ongelijken afstand boven elkander, als gevolg van den eigenaardigen bolsegment-bouw; het niveau-verschil tusschen tweede en eerste bedraagt 3.84 M., dat tusschen vierde gaanderij en plateau slechts 2.50 M. Boven dat plateau verheffen zich de ronde terassen nog 1.60—1.80 M.; onderscheidenlijk hebben zij een straal van 26, 19.50 en 13.50 M. De groote stōēpa is 9.90 M. in doorsnede, en tot het onderstuk van den pinakel ongeveer 7 M. hoog.

Wanneer men van de gaanderijen het plateau betreedt, is dat een groote overgang, niet om het verschil in bouworde der nu volgende terrassen, maar omdat de overvloedige rijkdom van versiering en de wemelende massa der tafereelen hier plotseling plaats maakt voor de grootst mogelijken eenvoud en rust. De ronde terrassen zijn volkomen glad gelaten, al heeft ook een onderzoek uitgewezen, dat het onderste aanvankelijk met geprofileerden voet was ontworpen. De door zulk een overweldigende massa ornament en voorstellingen zoo lang vastgehouden aandacht wordt opeens losgelaten, of liever is door al het aanschouwde hoog genoeg opgevoerd om ontvankelijk te zijn voor de rust van medi-

tatie, waartoe het thans overal onbelemmerd zichtbare landschap rondom evenzeer stemmen moet als de stille, ternauwernood zichtbare gestalten van den hoogsten Boeddha in de klokvormige stōēpa's. Achtereenvolgens ten getale van 32, 24 en 16 bekronen zij de terrassen (plaat 26). Hun bouw is eenvoudig; op een platten en een kwart ronden band ligt een groot dubbel lotuskussen en daarop verrijst de benedenrand der klok, door een kussen met pinakel gedekt. De stōēpa's der beide eerste terrassen zijn geheel gelijk; de openingen in hun klokken zijn ruitvormig en de pinakelkussens vierkant. Bij de kleinere stōēpa's van het hoogste terras (oorspronkelijk nog kleiner ontworpen en wellicht vergroot, omdat ze anders niet voldoende zouden zijn uitgekomen) zijn de openingen vierkant en de kussens achthoekig.

De centrale stōēpa doet zijn klok eveneens rusten op een groot dubbel lotuskussen, dat op zijn beurt door een kwartrond boven een gladde lijst gedragen wordt. Om het lichaam van de klok is een band geslagen, een bloemenband met vierkante facetten, waarvan beneden guirlandes afhangen, en waarlangs van boven parels zijn gezet. Op de klok ligt een vierkant kussen, dat eerst kleiner is geweest en later van een mantel is voorzien, en vervolgens verrijst op een tweede, achthoekig, kussen, de eveneens achthoekige pinakel. Dank zij het combinatievermogen van Van Erp is het ons in hoofdzaak bekend, hoe die pinakel, waarvan niets meer op het gebouw stond en die thans slechts voor het benedenste gedeelte hersteld is, er verder moet hebben uitgezien. Zich in zijn achthoekigen vorm naar boven toe versmallend, werd hij aan zijn top omgeven door negen gladde banden, in denzelfden trant als die, welke aan de pinakels van de stōēpa's in Nepal en Tibet worden aangetroffen. Door drie telkens kleiner wordende zonneschermen, met achtkantige, bolvormige tusschenstukken, werd hij vervolgens gedekt, om eindelijk in een eveneens achtkantig juweel zijn bekroning te vinden. Kleine onzekerheden in de aansluiting van enkele dezer stukken hebben doen besluiten, niet tot het in steen uitvoeren dezer in hoofdzaak volkomen zekere reconstructie over te gaan.

De stōēpa was geheel gesloten en het inwendige dus niet bestemd om door iemand aanschouwd te worden. Er was een ronde kamer in uitgespaard met trapsgewijze oploopend gewelf, en daarboven nog een tweede, kleinere cel. Mogelijk dankt die laatste haar aanwezigheid slechts aan constructieve redenen. De benedenkamer was reeds in 1814 toegankelijk door een opening aan de bovenzijde der klok, en de bodem bleek bij het onderzoek door Hartmann in 1842, reeds doorzocht en verstoord. Wat er bij die laatste gelegenheid gevonden werd, bespreken wij in het volgend hoofdstuk. De relieken van Baraboedoer waren het in elk geval niet.

TERRASSEN EN HOOFD-STOEPA VAN BARABOEDOER

Mogelijk zijn die relieken dus reeds door vroegere schatgravers meegenomen; mogelijk liggen ze nog veilig in het hart van den heuvel, want gezien de moeite, die de bouwers van Voor-Indische stōēpa's genomen hebben om het reliekdepôt te verbergen, is het niet uitgesloten, dat men ook op Baraboeḍoer het allerheiligste heel diep in den bodem heeft neergelegd en daartoe een put heeft gegraven (en later weer dichtgegooid) zoo diep als men komen kon. Ook is het denkbaar, dat er in het geheel geen relieken geweest zijn, en de stōēpa niets anders was dan een monument ter eere van het hier beleden Boeddhisme, welks heilige teksten en voorstellingen er hun uitbeelding vonden.

Hoe het ook zij, het bouwwerk Baraboeḍoer is er een van buitengewone beteekenis. Wij bespraken het principe van den opzet, wezen op de silhouetwerking, den blik door de poorten, de krachtige horizontale profileering in de gaanderijen, die een goede schaduwwerking verzekert. Het meesterlijk gebruik van licht en schaduw komt ook uit in de Boeddha's der nissen, met de felle zon op het benedenlichaam, maar het hoofd in een mystiek duister, waarop dan toch weer een climax bereikt wordt met de nauwelijks waarneembare Boeddha's in de stōēpa's der terrassen. Een climax is er trouwens in alle opzichten in het geheele heiligdom. Zoo straks zullen wij die stijging waarnemen in het voorgestelde; ook de bouwkundige opzet intusschen werkt harmonisch mede tot het omhoogvoeren van den geest, tot het vatbaar maken voor een afstraling van die Hoogere Wijsheid, wier verwerving het Mahāyāna zich als ideaal stelt.

Litteratuur.

Zie het volgend Hoofdstuk.

HOOFDSTUK X.

De Baraboedoer (vervolg).

Na in het vorig hoofdstuk den bouwkundigen opzet en de ornamentatie in het algemeen besproken te hebben, gaan wij thans onze aandacht wijden aan wat er is voorgesteld op de verschillende reliefreeksen. In het geheel zijn er niet minder dan elf van deze series, één om den voet van het monument, twee boven elkander op den hoofdmuur der eerste gaanderij, twee daartegenover op de balustrade, en vervolgens telkens één reeks op den hoofdmuur en één op de balustrade van de tweede, derde en vierde gaanderij.

Er behoeft geen twijfel aan te bestaan, of op al deze, bijna vijftienhonderd, tafereelen zijn bepaalde teksten gevolgd. Enkele daarvan zijn teruggevonden, in dezelfde of een soortgelijke redactie, als de beeldhouwers (of liever de ontwerpers) van het heiligdom voor zich gehad moeten hebben, van andere kennen wij slechts afwijkende versies, nog weer andere hebben tot dusver alleen nog maar de identiteit van hun hoofdpersoon, doch geen verdere bijzonderheden, geopenbaard, en zoo zijn er ook gedeelten, waaromtrent wij geheel in het duister tasten. In alle gevallen echter is de wijze van behandeling en aaneenschakeling der reliefs volkomen dezelfde; het is die van de wedergave in beeld eener op schrift bestaande geschiedenis. Zou men nu theoretisch kunnen verwachten, dat, als de uitvoerende kunstenaars op de hoogte van hun taak zijn geweest, het mogelijk moet zijn ook zonder den tekst te kennen, aan de hand van het voorgestelde den gang der geschiedenis in groote trekken na te gaan, in de practijk blijkt dat allerminst het geval te zijn. In hoofdzaak is dit het gevolg van de eigenaardige werkwijze der beeldhouwers. Wij zullen hieronder het kunstkarakter der Baraboedoer-reliefs nog in het kort behandelen; thans noemen wij slechts een drietal punten, welke samenwerken tot het resultaat, dat het, zonder den tekst van te voren te kennen, ondoenlijk is den loop ervan uit de tafereelen op te maken. Vooreerst was een voornaam vereischte, dat van hetgeen dit heiligdom te aanschouwen gaf, stichting uitging, en daarin lag opgesloten, dat angstvallig moest worden vermeden iets af te beelden, hetwelk de gewenschte stemming zou kunnen verstoren; daarom zijn alle gebeurtenissen van een eenigszins sensationeelen aard zonder meer, weggelaten

of tot onherkenbaar wordens toe verzacht, en natuurlijk zouden juist dergelijke sterk sprekende episodes de aangewezene zijn om er een verhaal aan te herkennen. Nu ze ontbreken, of hun karakteristieke trekken missen, raakt men allicht het spoor bijster; in plaats van hetgeen men zou verwachten, treft men in den regel nietszeggende ontvangsten ten hove, of gesprekken, en dergelijke, wier aantal toch al bedenkelijk groot is uithoofde van de langgestrekte plaatsruimte, welke de beeldhouwers moesten vullen, en die het noodzakelijk maakte ook onbeduidende episodes een afbeelding waardig te keuren. Een tweede punt betreft de techniek der kunstenaars: zij hebben de in hun verhalen optredende personen niet geïndividualiseerd en bepalen zich er toe, een type weer te geven. Zij hebben een type voor een koning of god, voor een brahmaan, voor een monnik, enz., maar maken verder geen kenmerkende onderscheidingen; en als nu in de een of andere geschiedenis twee koningen, brahmanen enz. voorkomen, weet men nooit, met wien van beiden men te doen heeft. Daar komt dan nog bij, dat de gerekte vorm der paneelen (althans van het meerendeel) de noodzakelijkheid meebracht om, waar de hoofdgebeurtenis slechts een klein gedeelte van het paneel besloeg, de rest aan te vullen met bijpersonen, dieren, gebouwen, enz. Dat kan geen kwaad, zoolang maar duidelijk blijft, wat de hoofdzaak is, waar het op aankomt; doch in zeer veel gevallen heeft de groote voorliefde der Hindoe-Javaansche kunstenaars tot het uitwerken van details en bij-tafereeltjes aan die duidelijkheid afbreuk gedaan en is het ten eenenmale onmogelijk om zonder hulp van den tekst uit te maken, of een bepaald groepje op een relief slechts een bijzaak is, welke haar ontstaan te danken heeft aan de fantasie van den beeldhouwer; dan wel een typische, door den tekst voorgeschreven eigenaardigheid, waarin misschien de sleutel verborgen ligt om het verhaal terug te vinden. Nu hadden de beeldhouwers, indien het niet individualiseeren der optredende personen uit onvermogen voortkwam, dit gemakkelijk kunnen verhelpen door ze telkens van elkander te onderscheiden met een of ander kleedingdetail, een bepaald soort hoofdtooi, of sieraad, of wat dan ook, hetwelk zij consequent aan één der figuren uit het verhaal en aan geen ander zouden hebben kunnen toekennen. Wel verre van dit voor de hand liggende middel te baat te nemen, hebben zij — en dit is het derde punt, hetwelk wij hier noemen, en waarvoor wij zoo straks een verklaring zullen trachten te geven — in dit opzicht een inconsequentie gehuldigd, die in onze oogen ongeloofelijk is. Daar, waar de teksten ons bekend zijn, kunnen wij constateeren dat, als twee achtereenvolgende fases van eenzelfde gesprek zijn voorgesteld, de daaraan deelnemende personen anders gekleed zijn, andere volgelingen hebben, in een ander soort pĕndåpâ neergezet zijn, enz. Dat gaat zelfs

zoover dat zaken, waar het bepaaldelijk zeer op aankomt en die in den tekst met name vermeld en beschreven worden, een eergeschenk of iets dergelijks, er op achtereenvolgende reliefs heel anders uitzien; ook kan een enkele maal opgemerkt worden, dat de hoofdpersoon van een geschiedenis bij eenzelfde gelegenheid eerst baardeloos en vervolgens met een flinken baard is weergegeven. Daar nu zulk een anarchie bij de herkende reliefreeksen met de stukken in de hand kan worden aangewezen en er geen de minste reden is, waarom zij bij de nog niet geïdentificeerde series iets geringer zou zijn, is het te begrijpen, welke schier onoverkomelijke moeielijkheden zich in dat laatste geval voordoen, en hoe onmogelijk het is, het voorgestelde verhaal uitsluitend aan de hand der reliefs te willen begrijpen. Het spreekt vanzelf, dat deze moeielijkheid evengoed voor den pelgrim van vroeger als voor den hedendaagschen archaeoloog bestond en het ligt dan ook voor de hand, dat de reliefreeksen slechts met de hulp van een ter zake kundigen gids, een der Baraboedoer-monniken ongetwijfeld, genietbaar waren. De uitgebreidheid en den aard van de weergegeven teksten in aanmerking genomen, mag men zich afvragen, of de door zulke ciceroni gegeven verklaringen wel altijd heel authentiek geweest zullen zijn.

Op de eerste hierboven genoemde eigenaardigheid, het weglaten of doen verflauwen van alles, wat de stemming van den toeschouwer in gevaar zou kunnen brengen, maakt de reliefreeks om den bedolven voet een zeer bepaalde, en klaarblijkelijk gewilde, uitzondering. Hier zijn inderdaad griezelige en weerzinwekkende voorstellingen te vinden, een kerkhof met geraamten, een boosdoener, die met een strik om den nek wordt afgevoerd, terwijl de beul zijn zwaard gereed houdt, enz. Zelfs zijn er een aantal helletafereelen, waarin de folteringen, die den zondaars te wachten staan, den beschouwer voor oogen worden gesteld. Deze hellen kunnen wij gevoegelijk als uitgangspunt voor een beschouwing der, als geheel nog niet herkende, reliefreeks nemen. Wij zien dan, op de reliefs 86—89 vooreerst de acht groote warme hellen, die in de geheele Boeddhistische litteratuur terugkeeren, en wel krijgen wij telkens een dubbele voorstelling: het een of ander misdrijf, en de straf daarvoor in een bepaalde hel. Allereerst gaan twee mannen elkander met wapens te lijf; daarnaast boeten zij hun misdrijf in de hel Sañdjīwa, waar zij met de ijzeren nagels, die er aan hun handen gegroeid zijn, elkander verscheuren en door een vogel met metalen snavel mishandeld worden. Vervolgens zijn twee mannen bezig een schaap te villen; in de hel Kālasōētra daarnevens, wordt van den booswicht het hoofd doorgezaagd. Het volgend tafereel geeft het uitrooken van ratten uit hun holen en als straf het verpletterd worden tusschen de naar elkander toeklappende rotsen der hel Saṃghāta; daarnaast laat men iemand door een olifant

dood trappen, wat zoowel onder de straffen als onder de misdrijven kan behooren. Het dooden van een ongewapend smeekeling wordt geboet in Raurawa, waar de slachtoffers het lichaam in de reusachtige metalen dorens der boomen van die hel drukken; het volgend vergrijp is weinig sprekend, misschien bedrog in woorden of bij handel, maar de straf in Mahāraurawa is duidelijk: de tong wordt den schuldige uit den mond getrokken en met een stok op gloeiend metaal genageld. Daarnaast staat iemand op het punt een ander een slag te geven; hellehond en hellevogel drijven hem in het hiernamaals binnen den vuurgloed der hel Tapana; het kooken van visschen en schildpadden in een ketel wordt gestraft, doordat de schuldige op dezelfde wijze in den ketel der hel Pratāpana gekookt wordt. Eindelijk ziet men den moedermoordenaar geslingerd worden in de vreeselijkste aller hellen, de gloeiende Awīṭji. Dat zijn de acht hellen, die met behulp der litteratuur te herkennen zijn; op de reliefs gaat het op soortgelijke wijze verder, waarschijnlijk in de bij-hellen, de oetsada's. Drinkebroers moeten er in gloeiend water loopen, andere zondaars trappen op gras met vlijmscherpe punten, dooders van vogels en dergelijke dieren komen in het beruchte Zwaardboomwoud, waar de neervallende bladeren zwaarden zijn. Al kunnen wij niet alles stuk voor stuk volgen, de bedoeling is volkomen duidelijk, en datzelfde geldt van de aansluitende reliefs, waar klaarblijkelijk op aarde bedreven daden telkens hun loon vinden door een herboorte, achtereenvolgens als vogel en viervoetig dier, garoeḍa en nāga, enz.; iemand, die zich van smeekelingen afwendt, verschijnt daarnaast als preta. [1]) Een eindweegs verderop treft ons het groote aantal hemels, dat er wordt gevonden; deze zijn op zichzelf niet overduidelijk en worden doorgaans slechts door de aanwezigheid van een wenschboom met een paar kinnara's van aardsche tafereelen onderscheiden, doch gelukkig komen hier de korte opschriften ter hulp, die dergelijke paneelen herhaaldelijk als *swargga* (hemel) waarmerken. Ook daar ziet men telkens gebeurtenissen naast de hemeltafereelen, welke geacht kunnen worden met een herboorte in deze betere gewesten beloond te zijn. Een groot deel van deze reliefreeks behelst dus ongetwijfeld een systematisch overzicht van de beloonings en straffen der aardsche daden; de Wet van het Karma wordt er aan treffende voorbeelden aanschouwelijk gemaakt.

Het is dus stellig onder de Abhidharma-teksten, dat wij het hier afgebeelde zouden moeten zoeken, doch heel veel hebben wij niet aan die wetenschap, want slechts van één school is het Abhidharma eenigermate bekend; voor de rest is onze kennis uitermate fragmentarisch. Zoodra er meer bronnen beschikbaar zijn, zal wellicht aan het helle-

[1]) Een spookachtig, door voortdurende honger en dorst gekweld wezen.

systeem, hetwelk, zooals het op Baraboedoer is voorgesteld, met geen der thans bekende systemen uit de litteratuur volkomen overeenstemt, nagegaan kunnen worden, waaraan het speciale Abhidharma van Baraboedoer ontleend is. Behalve het in beeld brengen van zulk een tekst op zichzelf, had de onderste reliefreeks onzes inziens nog een ander doel, en daarmede staat in verband, dat men zich hier niet ontzien heeft, ook wel eens wat griezeligs of afschrikwekkends af te beelden. Deze slechte oneindigheid van daden en gevolgen, belooningen en straffen, moest den toeschouwer onder den indruk brengen van de ellende des levens, van het troostelooze in den kringloop der bestaansvormen. Het moest vanzelf in hem het verlangen doen ontstaan, om een middel te vinden, ten einde aan dat alles te ontkomen, en hem de vraag opdringen, waar en hoe zulk een middel te vinden zou zijn. Welnu, hij had slechts de trap naar de gaanderijen van het heiligdom te bestijgen, en het antwoord zou hem op zijn vraag gegeven worden.

De redding uit den saṃsāra, de heilsleer voor de naar verlossing snakkende schepselen, was immers gepredikt door den Boeddha. En zoo volgt dan als vanzelf, op de bovenste reeks van den hoofdmuur der eerste gaanderij, de levensgeschiedenis van den Meester, tot aan — dat is niet zonder beteekenis — zijn eerste prediking. Daarbij is, naar Pleyte heeft duidelijk gemaakt, de groote en gezaghebbende Lalitawistara gevolgd, en in hoofdzaak moeten de beeldhouwers ongeveer denzelfden tekst van dit werk geïllustreerd hebben, dien ook wij kennen. Waar wij er overigens niet over denken kunnen den inhoud der honderden Baraboedoer-reliefs eenigszins in bijzonderheden aan te geven, zullen wij voor dezen tekst een uitzondering maken, niet slechts omdat deze geschiedenis zich zoo duidelijk laat nagaan, maar ook uithoofde van de belangrijke plaats van den Lalitawistara in de Boeddhistische litteratuur en den, in tegenstelling tot meer dogmatische geschriften, ook voor den modernen belangstellende begrijpelijken en merkwaardigen inhoud.

De Bodhisattwa dan bevindt zich in den Toeshita-hemel (1) en deelt aan de goden zijn aanstaande menschwording mede (2); deze gaan daarop in brahmanen-gedaante op aarde de Weda's verkondigen (3). Op het bericht, dat een Boeddha verschijnen zal, varen de op aarde vertoevende Pratyekaboeddha's [1]) ten hemel (4). De Bodhisattwa predikt in den Toeshita-hemel (5), geeft dan zijn tiara over aan zijn opvolger Maitreya (6) en beraadslaagt er over, in welke gestalte hij op aarde verschijnen zal (7). Dan worden zijn aanstaande ouders, koning Çoeddhodana van Kapilawastoe en koningin Māyā ten tooneele gevoerd (8); de koningin, die zich in haar vertrekken teruggetrokken heeft, ontvangt

[1]) Deze hebben voor zichzelf de Boeddha-wijsheid verworven, maar kunnen die niet aan anderen verkondigen.

bezoek van de godendochters (9). De goden vatten het plan op, den Bodhisattwa naar de aarde te begeleiden (10); na voor het laatst in den Toeshita-hemel vereerd te zijn (11), daalt hij neder met zijn stoet (12), en dringt in de gedaante van een witten olifant den schoot zijner moeder binnen, waarvan zij door een droom verwittigd wordt (13). De goden huldigen hem (14). Māyā begeeft zich naar het açoka-bosch (15), waarheen de koning haar op haar verzoek volgt (16); zij vertelt hem den droom (17), die door teekenkundige brahmanen wordt uitgelegd als de geboorte van een wereldheerscher of Boeddha te voorspellen (18), de droomuitleggers worden beloond (19). De goden bieden hun paleizen voor de aanstaande moeder aan (20) en om geen hunner te kwetsen, bewerkt de Bodhisattwa, dat zij in al die paleizen tegelijk gezien wordt (21). De koningin geneest zieken (22), de prinsen deelen aalmoezen uit (23), de koning beoefent ascese (? 24). Wonderen hebben te Kapilawastoe plaats: leeuwen zetten zich aan de poorten, olifanten vereeren den koning, godenkinderen verkeeren in het paleis (25). Als haar tijd nadert, maakt de vorstin zich gereed (26) voor een tocht naar den hof Loembinī (27). Daar brengt zij staande en een boom vasthoudend haar kind ter wereld dat dadelijk, op een lotus staande, zeven passen naar elke windstreek maakt, terwijl water neervalt voor zijn bad (28). Brahmanen en rĕshi's komen den koning gelukwenschen (29); de zorg voor den jonggeborene wordt na zijns moeders dood aan haar zuster toevertrouwd (30). De rĕshi Asita voorspelt, dat het een Boeddha zijn zal (31); de goden bieden het kind hun hulde (32). Men verzoekt den koning zijn zoon naar den tempel te doen gaan (33); de Bodhisattwa rijdt daarheen (34), doch de godenbeelden springen van hun voetstukken en vereeren hem (35). De sieraden, hem door de prinsen gegeven, verbleeken voor zijn glans (36). Later begeeft hij zich naar school, waar de meester, hem aanschouwend, bezwijmt (37); bij het onderricht geeft hij allerlei spreuken ten beste (38). Hij rijdt naar een boerendorp (39), waar de boom, waaronder hij zich neerzet, zijn schaduw niet verplaatst, en waar hij de hulde van door de lucht vliegende rĕshi's in ontvangst neemt, welke zijn tegenwoordigheid in hun vaart had gestuit (40). Dan verzoeken de prinsen hem te trouwen (41); onder alle meisjes is alleen Gopā den ring waardig (42), doch daar haar vader proeven van bekwaamheid van zijn aanstaanden schoonzoon verlangt, besluiten koning en prins wedstrijden te organiseeren (43). Op weg daarheen doodt zijn neef Dewadatta, uit afgunst, met één slag des Bodhisattwa's olifant (44); deze zelf slingert het lijk, dat den weg verspert, met twee teenen over den stadsmuur (45). De Bodhisattwa overwint in reken- (46) en andere wedstrijden (47, 48) en ten slotte in het boogschieten (49). Hij huwt dan; en nadat Gopā zich verdedigt heeft tegen het verwijt geen sluier te dragen (50), treedt zij op

als voornaamste gemalin (51). De goden bezoeken den Bodhisattwa in zijn paleis (52) en in zijn langzaam rijpend voornemen de wereld vaarwel te zeggen, versterken hem eenige Toeshita-hemelingen (53). Zijn vader laat, om het hem aangenaam te maken, drie paleizen voor hem bouwen (54), doch hem tevens streng bewaken (55). Als hij eens naar buiten uitrijdt, ziet de Bodhisattwa een ouden man (56), op een tweeden tocht een zieke (57), op een derden een lijk (58) en op een vierden een monnik, hetgeen hem den weg wijst, hoe die drie aan het bestaan verbonden onheilen te boven te komen (59). De booze droomen van Gopā beangstigen haar, doch hij stelt haar gerust (60) en van zijn vader verkrijgt hij verlof om te vertrekken (61). Niettemin tracht die laatste hem te weerhouden door de vrouwen te bevelen het zijn zoon zoo aangenaam mogelijk te maken, en de poorten te doen bewaken (62). Als de Bodhisattwa, des nachts ontwaakt, de vrouwen in allerlei weerzinwekkende houdingen ziet slapen, krijgt hij een afkeer van de wereld (63), treedt langs de slapende wachters naar buiten en laat zijn paard brengen (64). Dan verlaat hij, door de goden vergezeld, de stad (65). Als hij ver genoeg is, dankt hij hen voor hun geleide (66), snijdt zich het haar af, hetwelk door de goden opgevangen en vereerd wordt, en zendt paard en paardeknecht terug (67). Een als jager vermomde godenzoon brengt hem de roodachtige kleeren, die als monnikspij dienst zullen doen (68) en de goden huldigen hem (69). De Bodhisattwa begint zijn zwervend leven en komt bij de kluizenarij eener brahmaansche vrouw (70), en bij kluizenarijen van mannelijke asceten (71), in een van welke hij leerling wordt (72). Het onnutte der hier beoefende leer ingezien hebbend, trekt hij naar Rādjagrēha, welks bevolking hem eert (73), en welks koning hem komt huldigen (74). Daarna is hij leerling in een andere asceten-school (75), en vestigt zich vervolgens met vijf volgelingen op den Gayā-berg (76) en later aan de Nairañdjanā, waar hij zóó strenge ascese beoefent (77), dat zijn als godin herboren moeder hem vol bezorgdheid opzoekt (78). De goden brengen hem vereering (79) en verzoeken hem, door zijn poriën voedsel tot zich te nemen (80). Het nuttelooze der ascese begrijpend, neemt hij uit de handen der meisjes van Oeroewilwā weder voedsel (81); dan verschaft hij zich een nieuw onderkleed, door dat van een doode slavin in een vijver te wasschen (82); een godenzoon brengt het bijbehoorende overkleed (83). Den volgenden dag biedt zeker meisje Soedjātā hem melkpap (84), hij begeeft zich naar de Nairañdjanā (85), neemt er onder den bijval der goden een bad (86), ontvangt van een nāga-prinses een zetel (87) en nuttigt daarop de rest van de melkpap (88). De schaal gooit hij in het water; deze wordt een voorwerp van vereering eerst voor de nāga's, dan voor de goden (89). Nu aanvaardt hij den tocht naar de plek, waar hij Boeddha zal worden en ontvangt van

een grassnijder een bundel gras (90). Goden en nāga's vereeren hem (91); de goden versieren alle »boomen der kennis" (92). Onder dien van Bodhimaṇḍa vangt de Bodhisattwa zijn overpeinzing aan (93), waarvan hem noch de aanvallen der legerscharen van den Booze (94), noch de verleidingskunsten van diens dochters kunnen afbrengen (95). Zoo bereikt hij de Hoogste Volmaakte Wijsheid en is Boeddha geworden (96). De eerste week blijft hij ter plaatse, door hemelnymfen vereerd (97); de goden begieten hem met welriekend water (98) en hij beantwoordt hun vraag naar den aard zijner meditatie (99). In de tweede week maakt hij een grooten wandeltocht, vanwaar hij weder naar den Bodhi-boom terugkeert (100); in de vijfde ontvangt hij de hulde van den nāga-koning Moetjilinda (101); in de zesde zet hij zich, na een ontmoeting met andere asceten, onder een tārāyaṇa-boom (102). Twee kooplieden bieden hem voedsel aan (103) en om dit te nuttigen maakt hij één nap van de vier, welke hem de hoeders der windstreken schenken (104); ook ontvangt hij van de kooplieden weder een melkspijs (105). De goden komen hem verzoeken de Leer te openbaren (106), waarin hij na aarzeling toestemt (107). Na overlegd te hebben voor wie hij zal prediken, komt bij tot het besluit, dat dit de vijf vroegere leerlingen zullen zijn, die toen hij de ascese vaarwel zeide, hem hadden verlaten (108). Hij gaat op weg (109), wordt begroet door een monnik eener andere secte (110), en geniet ontvangsten bij een nāga-vorst (111) en in een drietal steden (112—114). Als de schipper van den Ganges hem niet zonder vooruitbetaling wil overzetten, vliegt hij door de lucht naar den anderen oever (115), treedt Benares binnen (116) en nadert zijn vroegere leerlingen, die daar in het Hertenkamp wonen en niet van plan zijn hem vriendelijk te bejegenen (117). Als hij voor hen staat, vergeten zij hun voornemens en huldigen hem, waarop zij plotseling het uiterlijk van monniken krijgen (118). Zij baden hem met het water van een lotusvijver (119) en daarop begint hij de Leer te prediken (120).

Daarmede is de Lalitawistara ten einde, en eveneens de reliefreeks. De rest van des Boeddha's levensgeschiedenis is op het monument niet te vinden, zelfs niet — wij komen daarop nog terug — het Nirwāṇa. Hetgeen zich door de plaatsing het naast bij de zoo juist besproken serie aansluit, is van geheel anderen aard; het is een bonte aaneenschakeling van korte stichtelijke verhalen, a w a d ā n a's en d j ā t a k a's, groote geloofsdaden, en in het bijzonder dezulke, welke, in een vroeger leven door den Bodhisattwa volbracht, dezen voor zijn toekomstige taak hebben doen rijp worden. Die geschiedenissen beslaan niet minder dan vier reeksen, namelijk 1° de onderste serie van den hoofdmuur der eerste gaanderij, juist beneden de Boeddha-legende dus, 2° en 3° de beide reeksen van de balustrade dier zelfde gaanderij, en 4° de serie op de

balustrade der tweede galerij. In den inhoud valt een groote verscheidenheid op te merken en ook in de wijze van behandeling is er veel verschil: waar het eene verhaal een twintig of meer tafereelen beslaat, wordt het andere op één enkel paneel afgedaan. Dit onderscheid ligt natuurlijk in hoofdzaak aan hetgeen achtereenvolgens in beeld moest worden gebracht en men mag de beeldhouwers er natuurlijk geen verwijt van maken, dat zij niet wat evenwichtiger te werk gegaan zijn en groote bij groote, kleine bij kleine verhalen hebben gerangschikt: immers zij waren gebonden aan de volgorde, waarin de hun ter illustratie gegeven teksten die geschiedenissen nu eenmaal bij elkaar gebracht hadden.

Het eerste voorgestelde verhaal is dat van prins Soedhana en zijn geliefde, de kinnarī (hier in gewone menschelijke gedaante voorgesteld) Manoharā, een sprookje vol avonturen, waarin een nimmer falende lasso, een verraderlijke hofkapelaan, een vlucht door de lucht, een ring als herkenningsteeken en dergelijke zaken voorkomen, aleer het jonge paar voorgoed vereenigd is. Het stichtelijke karakter van zulk soort verhalen blijft zeer op den achtergrond en ligt hoofdzakelijk in de gelijkstelling van den hoofdpersoon met den Bodhisattwa; men kan echter doorgaans duidelijk zien, dat de geschiedenis oorspronkelijk niets specifiek Boeddhistisch heeft en met meer of minder succes pasklaar is gemaakt. Het zooeven genoemde verhaal is herkend met behulp van den Diwyāwadāna, welke tekst volkomen met het op het monument voorgestelde overeenkomt. In dienzelfden bundel zijn nog een paar andere geschiedenissen van Baraboeḍoer teruggevonden, waarbij intusschen enkele afwijkingen zijn te constateeren; daar verder de volgorde een verschillende is en zoowel op den stōēpa als in het boek de overeenkomstige awadāna's door allerlei andere verhalen gescheiden worden, kan geen zeer nauwe band tusschen Baraboeḍoer en Diwyāwadāna aangenomen worden. Datzelfde geldt van andere bronnen. Slechts één ons bekende djātaka-bundel is in ongeveer dezelfde redactie op Baraboeḍoer gevolgd, de Djātakamālā van Çōēra, door Oldenburg teruggevonden op het eerste deel (ongeveer een derde van de geheele reeks) der bovenpaneelen van de balustrade der eerste gaanderij. Wij krijgen een indruk, hoe groote afwisseling in de rangschikking der verhalen door dezen dichter betracht is — en in andere bundels is het juist hetzelfde — wanneer wij achtereenvolgens den Bodhisattwa als asceet zijn lichaam zien prijs geven aan een hongerige tijgerin, als koning zijn oogen zien weggeven aan den als bedelaar vermomden godenkoning, als huurling een hapje brei zien schenken aan eenige bedelmonniken, een andermaal hem in dierengedaante zien optreden, en zoo vervolgens. Men meene daarom echter niet, dat er in het geheel geen verband tusschen die verhalen te onderkennen zou zijn. Van Çōēra gaat de traditie, dat hij voornemens was

de verwerving door den Bodhisattwa van elk der tien groote deugden in telkens tien voorbeelden te beschrijven; hij zou echter niet verder gekomen zijn dan het 34ste verhaal. Uit die traditie zou men mogen opmaken, dat men de Djātakamālā-geschiedenissen kende als begin van een groot verhalen-complex van honderd, en die opvatting vindt eenigen steun in het feit, dat de 34 djātaka's van Çōēra, een derde van het geheele honderdtal, ook juist een derde beslaan van de reliefreeks; deze laatste zou dus zeer wel met een verhalen-complex van honderd gevuld kunnen zijn [1]).

Evenals nu zulk een verzameling niet maar willekeurig, doch in overeenstemming met de strekking der verhalen, gerangschikt zou zijn, elk in de groep van de deugd, waar het bij behoort, zoo zal ook elders wel eenige leidende gedachte aan het werk zijn geweest bij het samenvoegen der djātaka's en awadāna's. De bijzonderheden echter ontgaan ons nog ten eenenmale, want, gelijk gezegd, de Djātakamālā is de eenige aaneen geschakelde tekst, welke herkend is kunnen worden. Wel kan men gemakkelijk opmerken, dat bijvoorbeeld uitsluitend aan het slot der bovenste reeks eerste gaanderij Boeddha-predikatie's voorkomen, dat op de onderste reeks dier gaanderij veelvuldig stōēpa-vereering plaats vindt, dat aan het eind dezer reeks en het begin van die der tweede balustrade meer dan elders verhalen van monniken blijken te zijn voorgesteld, doch tot een herkenning van den tekst hebben die eigenaardigheden nog niet geleid. Teruggevonden zijn slechts hier en daar losse verhalen temidden van de massa der onbekende, en dan is dat terugvinden nog maar zeer betrekkelijk, want het moest dikwijls geschieden aan de hand van afwijkende redacties der desbetreffende geschiedenissen. Daarbij heeft vooral het Awadānaçataka goede diensten bewezen, van welken bundel merkwaardigerwijze uitsluitend uit de vierde decade verhalen op Baraboedoer voorkomen, over verschillende reeksen verspreid overigens. Die decade neemt dus wel degelijk, zooals ook op andere gronden vermoed was, een bijzondere plaats in tegenover de rest van het boek. Verder heeft men hier en daar gebruik kunnen maken van de Pāli-djātaka's, of ook van hetgeen in Tibetaansche en Chineesche bronnen bewaard gebleven is, en van die zijde is ongetwijfeld nog meer te verwachten. Voorloopig echter is onze kennis beperkt tot die enkele losse geschiedenissen, maar ontgaat ons de aard harer samenvatting in de op het monument geïllustreerde teksten.

Nadat de balustrade der tweede gaanderij de laatste dezer stichtelijke verhalen voor oogen heeft gevoerd, vindt men op den hoofdmuur daartegenover weder een grooten tekst, den Gaṇḍawyōēha.

[1]) Er bestaat inderdaad ook in de Tibetaansche litteratuur een verzameling van 101 verhalen, beginnend met die der Djātakamālā. Dit is echter niet de op Baraboedoer voorgestelde.

Ongelukkigerwijze is deze tekst heel wat moeielijker op de reliefs te volgen dan bij den Lalitawistara het geval was. Genoemd geschrift is namelijk nog niet gepubliceerd en wat wij van den inhoud weten, berust op een tweetal inhoudsoverzichten, die, hoewel ze aan de hand van hetzelfde handschrift zijn vervaardigd, niettemin in zóó bedenkelijke mate van elkander afwijken, dat één der samenstellers, of misschien beiden, schromelijk slordig te werk moet zijn gegaan. De Gaṇḍawyōēha bevat de geschiedenis van den Bodhisattwa Soedhana, zoekende naar de Hoogere Wijsheid. Hij vraagt die eerst aan Mañdjoeçrī, en deze verwijst hem naar elders; zoo gaat het voort en in een waren zwerftocht allerlei soorten menschen, goden en Bodhisattwa's bezoekend, ontvangt hij van elk hunner een deel van hetgeen hij wenscht. Ten slotte trekt hij naar Maitreya en dan naar Samantabhadra, om weder bij Mañdjoeçrī zijn omzwervingen te eindigen. Nu zijn het juist de opgaven der verschillende bezochte personen, waarin de twee inhoudsoverzichten niet kloppen, en klaarblijkelijk zijn ze beide verre van volledig. Immers Hodgson, die zich ook even over dit werk heeft uitgelaten, zegt dat Soedhana achtereenvolgens 64 personen tot zijn meester heeft, en bij optelling van de lieden uit de overzichten blijft men nog onder de 50. Wij moeten er dus van uitgaan, dat wat wij omtrent den inhoud van den Gaṇḍawyōēha weten, stellig onvolledig en waarschijnlijk onbetrouwbaar is.

Niettemin waren de gegevens nog juist duidelijk genoeg om de herkenning van den tekst als geheel mogelijk te maken. Op relief n°. 16 staat Soedhana voor Mañdjoeçrī en de beeldhouwer heeft zorg gedragen de identiteit van zijn hoofdpersoon te doen blijken: immers waar de tekst vermeldt, dat deze zijn naam te danken heeft aan zijns vaders plotselingen rijkdom, plaatst de kunstenaar tegen het voetstuk van Soedhana eenige geldzakken. Aan het slot der reeks zijn wij aangeland bij Maitreya op n°. 128. Daar tusschenin moeten een tweetal bezoeken vallen, die meer dan alle andere herkenbaar zullen zijn: aan Awalokiteçwara en aan Çiwa-Mahādewa. Inderdaad vinden wij die dan ook terug, en wij vinden zelfs meer dan wij verwacht hadden, want zoowel op n°. 47 en 48 als op n°. 100—102 en 104 zijn de bezoeken eerst aan den Bodhisattwa en dan aan den god voorgesteld. Nu weten wij natuurlijk niet, of dat overeenkomstig het handschrift is, en de verslaggevers gemakshalve dat dubbele bezoek tot een enkel gemaakt hebben, dan wel op Baraboedoer een uitgebreidere recensie van den Gaṇḍawyōēha is weergegeven. Er zijn nog andere tafereelen, waarvoor met de beschikbare hulpmiddelen geen verklaring te geven is, o.a. episodes, waar een Boeddha in optreedt. Maar daar staan gelukkig ook gevallen tegenover, waar duidelijk het een of ander bezoek van de inhoudsopgaven bedoeld is; zoo bijvoorbeeld noemt één daarvan een tocht naar acht verschillende

Nachtgodinnen, onmiddellijk na Mahādewa, en dienovereenkomstig zien wij op n°. 105—112 Soedhana achtmaal achtereenvolgens tegenover een godinnenfiguur. Desgelijks zijn allerlei personen te herkennen, wier maatschappelijke positie hen op een of ander kenmerkend onderscheidingsteeken recht gaf, monniken op verschillende plaatsen, een rēshi op n°. 24, een asceet op n°. 39, een non op n°. 90, een jonge man en vrouw, die tezamen bezocht worden, op n°. 125, en zoo vervolgens. De punten van overeenkomst zijn talrijk genoeg om de conclusie te wettigen, dat op deze reliefreeks in elk geval de Gaṇḍawyōēha is afgebeeld. Aan later onderzoek moet voorbehouden blijven om uit te maken, in hoeverre de op Baraboedoer gevolgde redactie afwijkt van die der bewaard gebleven handschriften.

Wij maakten daareven een aanvang met relief n°. 16 en lieten de voorafgaande voorloopig buiten rekening. Daarvan kunnen 14 en 15, respectievelijk met een hulde aan den Bodhisattwa, dien wij voor Samantabhadra houden, en met een Boeddha en Bodhisattwa's op omhoogrijzende lotuskussens wel bij de ons niet bekende inleiding van den Gaṇḍawyōēha behooren. Van de eerste dertien tafereelen, met een predikenden Boeddha tusschen een verschillend samengesteld gehoor, is datzelfde eveneens mogelijk, en zelfs waarschijnlijk; toch is het ook niet geheel uitgesloten, dat de ontwerper bedoeld heeft met deze reliefs de herinnering levendig te houden aan andere teksten, wier heiligheid het gewenscht maakte ze op den stōēpa te gedenken, doch wier geheel bespiegelende inhoud het onmogelijk deed zijn ze behoorlijk in beeld te brengen. Wij denken bijvoorbeeld aan teksten als de Pradjñāpāramitā. Dergelijke werken worden alle ingeleid op eenzelfde wijze; een aandachtig gehoor verzamelt zich om den Boeddha, en deze beantwoordt een vraag van een der aanwezigen, of hoort een gesprek tusschen eenige der discipelen aan. *Indien* de beeldhouwers iets van dergelijke teksten hadden willen doen zien, zouden zij er moeielijk iets anders van hebben kunnen maken, dan de eerste tafereelen der tweede gaanderij te aanschouwen geven.

Het slot van de reeks vormde een Maitreya-tafereel, zooals wij zeiden. Blijkens den tekst zouden nog bezoeken aan Samantabhadra en Mañdjoeçrī moeten volgen. Wederom zijn wij buiten staat te beoordeelen, of de Baraboedoer-Gaṇḍawyōēha dat slot miste, of dat de geschiedenis misschien elders wordt voortgezet, in casu dan op den hoofdmuur der volgende gaanderij. Wij vinden daar op zeven van de eerste negen reliefs Maitreya terug, doorgaans in gezelschap van een tweeden hoofdpersoon, die best Soedhana zou kunnen zijn; daarop reist deze verder en op n°. 16—18 blijkt hij waarlijk bij Samantabhadra te zijn aangekomen. Daarmede houdt echter de mogelijke overeenkomst ook op, want Mañdjoeçrī wordt

verder op de geheele reeks niet aangetroffen. Daarentegen vangt na laatstgenoemd tafereel een zwerftocht van anderen aard aan, waar de reizende Bodhisattwa — vermoedelijk zal hij dat toch wel zijn — geen personen opzoekt, maar allerlei gebouwen, waarschijnlijk wel heiligdommen, die stuk voor stuk op een duidelijke wijze door een bepaald kenmerk van de overige onderscheiden worden, bijvoorbeeld door een versiering met bellen, of klokken, of lotussen, of wierookbranders, of spiegels, of wimpels, of leeuwtjes, of bananen, of vogels, of juweelen, e. d. Dat gaat door tot n°. 39, en op n°. 40 verschijnt dan weder Maitreya ten tooncele, om voortaan de hoofdfiguur te blijven, zoowel op deze reliefreeks als op die der balustrade van de derde, en voor de helft ook de balustrade der vierde gaanderij. Wij hebben hier het gebied betreden van de teksten, gewijd aan Maitreya, den toekomstigen Verlosser, die eenmaal de taak van den Boeddha zal overnemen.

Welke nu die teksten precies zijn, weten we niet, en wij bepalen ons dus tot enkele karakteristieke bijzonderheden, vooreerst aangaande den hoofdmuur der derde gaanderij. Vereering van Maitreya schijnt wel hoofdzaak, doch soms huldigt deze zelf een Boeddha. Zeer dikwijls treedt een andere gegloriede Bodhisattwa op, die als tweede hoofdpersoon van den tekst schijnt te kunnen gelden. Als eenigermate parallel met iets, dat wij aan den bedolven voet vonden, kunnen de reliefs 69—71 aangemerkt worden, waar Maitreya achtereenvolgens als redder bij een helletafereel, als spijsuitdeeler aan preta's, en als prediker voor de dieren wordt afgebeeld. Nog belangrijker is misschien n°. 56, waar Maitreya met een groot boek op den schoot zit, en de tweede hoofdpersoon hem hulde betuigt. Van Erp heeft hierin het in een deel der Boeddhistische wereld beroemde verhaal willen herkennen, hoe de kerkvader Asangga, de stichter der Yogātjārya-school, de grondleggende werken zijner leer ontvangt uit de handen van Maitreya, tot wien hij naar den Toeshita hemel was opgestegen. Men moet zich dan op het standpunt stellen der latere opvatting, welke in Asangga niet meer den geleerden monnik zag, doch hem den Bodhisattwa Asangga noemde. De veronderstelling ontvangt in de omgevende tafereelen geen bevestiging, wat echter nog niet bewijst, dat zij onjuist moet zijn.

De overige Maitreya-verhalen, die van de balustrade der derde en der halve vierde gaanderij, dragen een eenigszins ander karakter. Uitgezonderd op het eerste en de slot-reliefs vindt men hier doorloopend aan de linkerzijde van de paneelen een toeschouwer in groot ornaat en met vorstelijk gevolg, aan wien Maitreya klaarblijkelijk doet zien, hetgeen verder aan de rechterzijde plaats vindt, met dien verstande, dat de Bodhisattwa somstijds aan de actie deelneemt, doch doorgaans daar buiten blijft. Binnen deze gemeenschappelijke omraming schijnen op de

derde balustrade een drietal verhalen samengevoegd te zijn. Vooral het tweede n°. (33—66) is van bijzonderen inhoud: het bevat wonderverschijningen, die door Maitreya uit een lotusvijver worden te voorschijn geroepen. Op de bloemen van dien vijver verrijzen goden (o.a. Çakra) en gandharwen, nāga's, yaksha's, kinnara's, garoeḍa's, Bodhisattwa's, Boeddha's, hemellichamen, juweelen. In het derde verhaal treft de voorname rol, die brahmanen er spelen, benevens het optreden van den godenkoning Çakra, en daar die beide eigenaardigheden ook op de geschiedenis aan het begin der vierde balustrade geconstateerd kunnen worden, zou men geneigd zijn aan een nauweren band te denken, dan tusschen de eerste verhalen. Monniken zijn daarentegen juist aan het stuk op de vierde balustrade eigen, en in diezelfde reeks is ook weder een bepaalde episode met zekerheid herkend: die van het wonderpaard Balāha (n°. 22), dat op zijn rug de kooplieden, welke na een schipbreuk in de macht van rāhshasi's geraakt zijn, over de zee weet te redden. Dat paard is soms de historische Boeddha in een vroeger bestaan, doorgaans de Bodhisattwa Awalokiteçwara, een enkele maal ook wordt het voor een incarnatie van Maitreya gehouden en in verband met de omgeving, zal dat laatste ook op Baraboeḍoer wel het geval zijn.

De tekst, of teksten, welke de rest der vierde balustrade vullen, zijn nog minder duidelijk, daar hier zelfs de tegenwoordigheid van Maitreya gaat ontbreken. Een paar maal meenen wij Samantabhadra te herkennen; verder is het opvallend, dat hier voor het eerst meerdere Boeddha's naast elkander op één relief voorkomen. Wonderen treffen wij ook hier; juweelen en hemellichamen rijzen ook thans uit een lotusvijver, boomen zijn getooid met wierookbranders, met kleederen en juweelen, met muziekinstrumenten. Dan keert ook, op zeer kleine schaal ditmaal, de combinatie van hel, preta's en dieren terug (78—79). Wij schijnen dus wel weder met Bodhisattwa-verhalen te doen te hebben, maar een leiddraad om die te herkennen, bezitten wij vooralsnog niet.

De eenige reliefreeks, die nu nog overblijft, en die, naar de aansluiting van de vorige uitwijst, bedoeld was als laatste en hoogste tekst, is die van den hoofdmuur der vierde gaanderij. Aangaande een deel daarvan is een poging tot identificatie gedaan, en wel door Foucher, die een studie heeft gewijd aan de voorstellingen van het «Groote Wonder» van Çrāwastī in de geheele Boeddhistische kunst en dit ook meende terug te vinden op de talrijke reliefs met een groot aantal Boeddha's bij elkander, welke voorkomen aan de Oostzijde der vierde gaanderij. In de beeldende kunst blijkt namelijk van de bovennatuurlijke verschijnselen, waardoor Çākyamoeni te Çrāwastī de dwaalleeraren wist te overbluffen, speciaal die episode kenmerkend voor het Groote Wonder te zijn geworden, waarbij de Boeddha om zich heen tallooze verschijningen van

zichzelve te voorschijn riep. Daar er slechts één Boeddha tegelijk op aarde is, kan alleen met behulp van het Groote Wonder de aanwezigheid van vele Boeddha's tezamen verklaard worden in orthodoxen zin; en in het bijzonder blijkt dan nog een bij voorkeur door de Boeddhistische kunstenaars bij de voorstelling van dit wonder aangebrachte eigenaardigheid deze te zijn, dat de Boeddha gezeten is op een boven zijn stengel omhoogrijzend lotuskussen.

Terwijl wij nu over het algemeen gaarne aannemen, dat Foucher met bijzondere scherpzinnigheid een groot aantal Çrāwastī-voorstellingen herkend heeft, meenen wij toch voor Baraboedoer weinig nut van zijn onderzoekingen te kunnen trekken. Het lotuskussen op stengel dient den Boeddha op dit monument ook in andere reliefreeksen tot zitplaats, en meerdere Boeddha's bijeen vonden wij reeds op de balustrade dezer vierde gaanderij, waar deze tafereelen klaarblijkelijk behooren tot een bepaalden Bodhisattwa-tekst en de geheele wijze van behandeling, bijvoorbeeld het naast elkander zitten der Boeddha's in een rotsomgeving, het Groote Wonder uitsluit. Het moge dan ook al waar zijn, dat slechts één Boeddha tegelijk op aarde verschijnt, dat geldt dan toch uitsluitend voor den Mānoeshi-Boeddha, die de Heilsleer aan de schepselen openbaart, maar niet voor de Boeddha's van hooger orde, die volgens zekere Mahāyānistische teksten geacht worden op onmetelijke afstanden in ruimte en tijd hun «Boeddha-velden» te bewonen, maar zoo noodig in deze bespiegelende teksten als tijd en ruimte zijn opgeheven, hun goedkeuring komen betuigen of op andere wijze worden bijeengebracht. Dat kan men on-orthodox noemen, maar evenmin als die teksten behoeft het heiligdom Baraboedoer een orthodox Boeddhisme te vertegenwoordigen. Nu zien wij verder, dat de tafereelen in kwestie aan beide zijden van de Oost-poort voorkomen, aan welke poort wij telkens de gevolgde verhalen een aanvang zagen nemen, en, na met de pradakshiṇā om het monument gegaan te zijn, aan den anderen kant weer zagen eindigen. Hebben nu de beeldhouwers het Groote Wonder over de paneelen aan weerszijden van die poort verdeeld, dan zouden zij òf hun bij alle andere teksten gevolgde werkwijze verlaten hebben, òf een tekst hebben gehad, die met het Wonder begon, dan allerlei andere zaken behandelde, en weer met het Wonder besloot. Geen van beide is heel waarschijnlijk. Voorts kan men elders, waar in de Boeddhistische kunst het wonder van Çrāwastī is afgebeeld, duidelijk onderkennen, welke de «echte» Boeddha is, en wat de wonderverschijningen zijn; op Baraboedoer is op bijna geen dezer tafereelen één Boeddha de centrale figuur, maar zijn zij allen als gelijkwaardig weergegeven. Ook worden de tafereelen met de vele Boeddha's telkens onderbroken door tafereelen zonder deze; een geval, dat met het Groote Wonder zich niet laat

verklaren. Eindelijk lijkt het ons niet in overeenstemming met den climax, welke in het ontwerp van Baraboeḍoer van den historischen Boeddha in de eerste gaanderij naar den Gaṇḍawyōēha op de tweede en de in de toekomst wijzende Maitreya-teksten van de derde voerde, indien op de vierde gaanderij weder teruggegaan werd naar een episode uit de aardsche loopbaan van Çākyamoeni. Doch wat ons er vooral toe leidt om Foucher's voorstel niet te aanvaarden, is dat op de geheele reliefreeks, evengoed op de paneelen met de vele Boeddha's als op de andere, één figuur als hoofdpersoon blijkt te fungeeren, een Bodhisattwa, die wordt gekenmerkt door een in drie knoppen uitloopenden tak. Het lijkt ons niet aan twijfel onderhevig, of de geheele reliefreeks is gewijd aan een tekst betreffende dezen Bodhisattwa.

De Bodhisattwa in kwestie draagt, naar wij vermoeden, den naam van Samantabhadra. Wij kunnen hier de redenen, die tot dit vermoeden aanleiding hebben gegeven, niet uitvoerig behandelen, en bepalen ons er toe ze zeer in het kort te vermelden. De plaats, die hij op Baraboeḍoer inneemt, bewijst, dat hij een belangrijke figuur onder de Bodhisattwa's moet zijn, terwijl wij verder kunnen nagaan, dat hij niet is een der in de beeldende kunst vaststaande Bodhisattwa-typen: Awalokiteçwara, Maitreya, Mañdjoeçrī, Wadjrapāṇi, welke allen in hun gewonen vorm op het monument zijn voorgesteld, en dat nog wel met den knoppentak-Bodhisattwa op één relief. Van de andere Bodhisattwa's nu is er één, die in het Javaansche Boeddhisme zeer hoog staat, en dat is Samantabhadra, die in een Mahāyānistisch tractaat van dit eiland genoemd wordt als «laatste Boeddha der Toekomst», zooals Maitreya de eerstvolgende zal zijn. Dit zou verklaren, waarom op het heiligdom juist Samantabhadra's tekst een hooger en voornamer plaats moest krijgen dan de aan Maitreya gewijde. Iconografisch staat in de verdere Boeddhistische kunst de Samantabhadra-figuur allerminst vast, doch de bloemtak, welke hij op een der oudste afbeeldingen (een Voor-Indisch miniatuur) vasthoudt, heeft een paar knoppen van denzelfden aard als die van den Javaanschen Bodhisattwa. Waar nu verder blijkt, vooral uit Tibetaansche gegevens, dat in het hoogstellen van Samantabhadra het Javaansche Mahāyāna niet alleen stond, doch zekere richting in het Groote Voertuig hem een buitengewone vereering toedroeg, ja zelfs neiging vertoonde om hem met het Opperwezen te vereenzelvigen, daar deden al deze aanwijzingen tezamen het aannemelijk schijnen, dat de hoofdpersoon der vierde gaanderij metterdaad Samantabhadra is. De tekst zelf is onbekend. Merkwaardige tafereelen zijn n°. 13, waar in een geopenden stōēpa een Boeddha zichtbaar is — juist als een beroemde passage van den Saddharmapoeṇḍarīka dat beschrijft — n°. 39, waar een veelarmige godheid optreedt, n°. 43, waar dieren worden losgelaten, n°. 46, waar

een bruggebouw plaats vindt, n°. 60, waar de Bodhisattwa zich naast een gebouw in de lucht verheft (plaat 27); herhaaldelijk zijn ook zon en maan afgebeeld. De reeks wordt besloten door twee tafereelen, met een bijzonder groot getal Boeddha's (niet minder dan vijftien en zeventien) en een tweetal Bodhisattwa's, onder wie Samantabhadra echter niet meer te herkennen is.

Met de vierde gaanderij eindigen de in beeld gebrachte teksten. Bestijgt men de terrassen, dan heeft daar alle versiering opgehouden. Na de bonte wemeling van al die opeenvolgende tafereelen geeft dat een weldadige rust; een plotselinge overgang voert uit de wereld der verschijnselen in die der meditatie. De sterke indruk, dien de tegenwoordige bezoeker ontvangt, moet nog veel geweldiger zijn geweest voor den geloovige van weleer, tot wien dat alles een zooveel duidelijker taal sprak, en het komt ons onmogelijk voor, dat het teweegbrengen van dien indruk niet in de bedoeling van den ontwerper zou hebben gelegen. Vandaar dan ook, dat wij ons niet kunnen vereenigen met Brandes' meening, dat die terraswanden bestemd zouden zijn geweest om nog versierd te worden, met verdere voorvallen uit des Boeddha's leven, en bovenal met des Meesters Nirwāṇa. Onzes inziens zou, zelfs al was het waar dat hier nog sprekend ornament had moeten worden aangebracht, het onderwerp daarvan toch nimmer in leven en dood van Çākyamoeni gezocht moeten worden. Wij spraken reeds van den climax in wat het heiligdom te aanschouwen geeft: de ellende van den saṃsāra, de verkondiging der Verlossingsleer, de wijze waarop in vroegere bestaansvormen naar het Boeddha-schap was gestreefd, het zoeken naar de Hoogere Wijsheid in de zwerftochten van den Gaṇḍawyōēha, de teksten van den Heiland die verwacht wordt, ten slotte die van den laatsten Verlosser in de allerverste toekomst. Zou het nu mogelijk zijn om na dien blik in de verte en in de hoogte weer naar beneden getrokken te worden tot deze kleine aarde en den Boeddha van het verleden? Wij gelooven het niet. Dat het Nirwāṇa, elders zoo vaak door Boeddhistische kunstenaars uitgebeeld, onder de honderden tafereelen van Baraboeḍoer zou ontbreken, kan op het eerste gezicht vreemd schijnen; bij nadere overweging blijkt het niet meer dan natuurlijk. Het is immers een Mahāyānistisch monument waarop wij staan, en was voor het Hīnayāna het na te streven ideaal nu ook het Nirwāṇa geweest, het Groote Voertuig had daarvoor iets anders in de plaats gesteld, de leer van het algemeen Bodhisattwa-schap der geloovigen: het Boeddha-worden was het, waarnaar gestreefd moest worden, en zelfs al kon men door de aanwezige verdienste het Nirwāṇa ingaan, dan had men dat te verwerpen en boven de gemakkelijke uitblussching het zoeken naar volmaking te stellen, ten einde eenmaal geroepen te worden de verlossing aan de schepselen te

RELIEF VAN BARABOEDOER

brengen. In dien gedachtengang moest het Nirwāṇa aan beteekenis gaan verliezen. Het groote feit in des Boeddha's levensloop is de prediking der Heilsleer; alles wat heeft medegewerkt om daartoe te komen is belangrijk. Maar wat er dan verder met den Boeddha gebeurt, doet er minder toe; of hij nu het Nirwāṇa was ingegaan of wel — zooals een andere opvatting leerde — dat Nirwāṇa een schijnbeeld was en hij eeuwig bestond, zijn Taak had hij volbracht, zijn Boeddha-prediking gegeven, en dàt was het, waarin zijn levensloop culmineerde. Aldus beredeneerd mag het ontbreken van een Nirwāṇa-voorstelling op Baraboedoer worden beschouwd als de consequente doorvoering eener fundamenteele opvatting van het Mahāyāna.

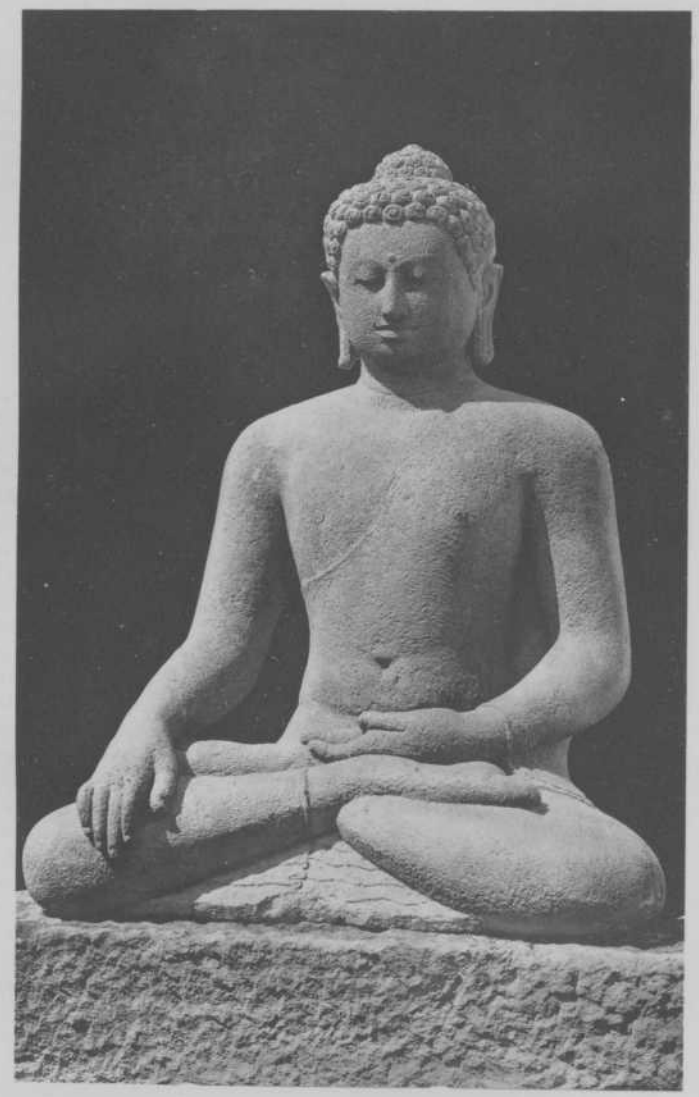
Thans wenden wij ons naar de afzonderlijke Boeddha-beelden (plaat 28), die wij zagen zetelen in de nissen boven de gaanderijen en in de opengewerkte stōēpa's der terrassen. Aan Von Humboldt hebben wij de wetenschap te danken, dat daarmede Dhyāni-Boeddha's bedoeld zijn, en hoewel hetgeen daarvan op Baraboedoer aangetroffen wordt, bij nader toezien gebleken is minder eenvoudig van samenstelling te zijn, dan hij meende, heeft wat later bekend geworden is van de vereering der Dhyāni-Boeddha's op Java, in litteratuur en tempelrestes, hem in den grond der zaak volkomen in het gelijk gesteld, en het feit, dat hier het systeem der Dhyāni-Boeddha's gevolgd is, boven elken twijfel verheven. Na hetgeen op pag. 80—84 daaromtrent gezegd is, kunnen wij over deze Mijmer-Boeddha's zelve zeer kort zijn. Wij beginnen met na te gaan, wat er precies op het monument gevonden wordt.

In de laagste vier rijen nissen hebben aan elk der vier zijden van het monument (telkens ten getale van 92) de Boeddha's een verschillende handhouding, waarbij windstreek en moedrā geheel met die in het gewone Dhyāni-Boeddha-systeem overeenkomen. Het is dus niet moeielijk aan de Oostzijde Akshobhya in bhōēmisparça-moedrā, aan de Zuidzijde Ratnasambhawa in wara-moedrā, aan de Westzijde Amitābha in dhyāna-moedrā, en aan de Noordzijde Amoghasiddha in abhaya-moedrā te herkennen.

Tot zoover heerscht dan ook algemeene eenstemmigheid. Doch nu doet zich het lastige geval voor, dat niet één type, voor Wairotjana, volgt, maar twee. Allereerst namelijk zetelt in de vijfde rij nissen, naar alle windstreken (64 maal in het geheel), een Boeddha in witarka-moedrā, en vervolgens in alle stōēpa's der drie terrassen (72) een in dharmatjakra-moedrā.

Het ligt voor de hand, dat een van beiden Wairotjana is, en zoo heeft men dan ook tweeërlei oplossing voorgesteld. Vooreerst kan men, er van uitgaande dat Wairotjana hier gelijk elders in dharmatjakra-moedrā moet zijn voorgesteld, de Boeddha's der terrassen voor den vijfden

Dhyāni-Boeddha houden; de in witarka-moedrā neergezeten figuur is dan opgevat als Çākyamoeni, en ook heeft men er wel de Mānoeshi-Boeddha's in het algemeen in willen zien. Dat laatste lijkt al heel weinig waarschijnlijk, waar er niet de minste poging gedaan is om de afzonderlijke Mānoeshi-Boeddha's van elkander te onderscheiden; maar ook Çākyamoeni zou zeer misplaatst zijn midden tusschen dat systeem van Dhyāni-Boeddha's, waarmede hij niets te maken heeft. Daarom is dan ook van andere zijde de voorkeur gegeven aan de meening, dat de Boeddha in witarka-moedrā, die zich ook door zijn plaatsing zoo nauw bij de vier anderen aansluit, de vijfde Dhyāni-Boeddha is; men moest dan natuurlijk een verklaring vinden voor de Boeddha's der terrassen, waarin zoowel de toekomstige Boeddha Maitreya, als de predikende Çākyamoeni verondersteld is. Ons bezwaar daartegen is al wederom, dat wij in die opvatting den climax missen, dien in alle andere opzichten de opzet van Baraboedoer zoo duidelijk vertoont; bij het hooger klimmen stijgt men ook in geestelijken zin, en na de verheven figuren der Mijmer-Boeddha's mag niet weder worden afgedaald, juist op het hoogste en heiligste deel van den stōēpa, naar de aardsche sfeer der menschelijke Boeddha's. Daar nu voorts de Boeddha's der terrassen in hun opvatting en bewerking zoo geheel gelijk zijn aan die in de nissen, meenen wij, dat alle tezamen bijeen behooren en wij één complex van Dhyāni-Boeddha's voor ons hebben, van de onderste nissenrij tot het hoogste terras. Is dit juist, dan volgt er noodwendig uit, dat het Boeddhisme van Baraboedoer een stel niet van vijf, maar van zes Dhyāni-Boeddha's kende, het op pag. 81 reeds vermelde systeem, waarin boven de vijf genoemden de voornaamste plaats wordt ingenomen door Wadjrasattwa. Nu wordt weliswaar Wadjrasattwa op Java in den regel in Bodhisattwa-vorm aangetroffen, maar gegeven, dat hij b.v. in Tibet in verschillende gevallen op dezelfde wijze behandeld wordt als de vijf andere Dhyāni-Boeddha's, en dat, om bij Java te blijven, Wairotjana, die bijna altijd als Boeddha wordt afgebeeld, niettemin op een door een inscriptie gewaarmerkt bronsje als Bodhisattwa verschijnt, daar is het niet onaannemelijk, dat hetzelfde met Wadjrasattwa is kunnen geschieden, en men hem, al was hij elders in Bodhisattwa-gestalte, toch in dit geval in overeenstemming met de vijf onder hem gestelde Dhyāni-Boeddha's eveneens de Boeddha-gedaante gegeven heeft. Wij zagen t.a.p., dat blijkens de litteratuur naast Wadjrasattwa ook de nauwelijks van hem te onderscheiden Wadjradhara op Java bekend was, en men zou de vraag kunnen stellen, of het verschil in bouw van de stōēpa's der terrassen ook een aanwijzing kan zijn, dat men, boven de Wadjrasattwa's der beide onderste terrassen, op het hoogste terras Wadjradhara heeft doen zetelen. Dit is intusschen niet uit te maken en ook van ondergeschikt belang; hoofdzaak blijft,

BOEDDHA VAN BARABOEDOER

dat klaarblijkelijk op Baraboeḍoer een stelsel van zes Dhyāni-Boeddha's is gevolgd.

Midden op het hoogste terras verheft zich dan ten slotte de hoofdstōēpa, en ook daarin is een beeld aangetroffen. Het staat thans opgesteld aan den voet van het monument en is dus goed waar te nemen: een Boeddha in bhōēmisparça-moedrā, van de afmetingen der Dhyāni-Boeddha's, doch geheel grof en onafgewerkt gelaten. De beteekenis van het beeld, in verband met laatstgenoemde omstandigheid, heeft tot allerlei theorieën aanleiding gegeven, waarvan er twee de meeste aanhangers gevonden hebben, die van Groeneveldt, dat dit Ādi-Boeddha zou zijn, wiens onafgewerkte vormen een zinrijke wijze zouden zijn om het abstracte wezen van deze godheid aan te duiden, en die van Foucher, dat het een navolging zijn zou van het heilige beeld van Çākyamoeni te Bodh Gayā, hetwelk een bijzondere vereering genoot, eveneens bhōēmisparça-moedrā vertoonde en volgens de traditie niet was afgewerkt.

Deze laatste veronderstelling heeft inderdaad veel aanlokkelijks. Men kan er echter verscheidene bezwaren tegen aanvoeren. Hadden wij te doen met een in Voor-Indië vervaardigde, door de naar Java komende Boeddhisten medegebrachte, kopie van het beeld in kwestie, dan zou men kunnen verwachten, dat dit als een heilige reliek in den hoofdstōēpa van het groote heiligdom was gedeponeerd; nu is het echter een blijkens steensoort en werkwijze op Java zelf vervaardigd exemplaar, waaraan het ons moeilijk valt een zoo bijzondere waarde te hechten. Voorts was er wel een traditie, dat het beeld van Bodh Gayā oorspronkelijk niet was afgewerkt, maar diezelfde traditie verhaalde tevens, dat het later op een bepaalde wijze toch wel degelijk afgemaakt was, en het is dan ook een feit, dat op geen der in de verdere Boeddhistische kunst bekende replieken, van dit beeld eenig spoor van onafgewerkt zijn valt op te merken. Het is ons onverklaarbaar, waarom alleen de repliek van Baraboeḍoer die eigenaardigheid wel, en dat in zoo sterke mate, zou moeten bezitten.

Theoretisch is tegen de opvatting van Groeneveldt, dat de heiligste plek van Baraboeḍoer het Opperwezen moest herbergen, niets in te brengen, maar wel mogen wij met recht de vraag stellen waarom, als men onvolmaakte vormen wilde geven, het zoo iets leelijks en onbeholpens als dit beeld moest worden. De groote kunstenaars, die aan den stōēpa gewerkt hebben, waren toch waarlijk wel in staat iets moois te leveren, ook in vage omtrekken; en ziet men welke kunstwerken elders uit reliekdepôts enz. te voorschijn zijn gekomen, dan kan men ook niet meenen, dat de beeldhouwers er maar wat van gemaakt hebben, omdat dit beeld toch aan het oog onttrokken moest worden. De groote waarde, die noodzakelijkerwijs aan het heiligste beeld van den stōēpa gehecht

moet zijn, verzet zich trouwens toch al tegen deze verklaring. Wij moeten een andere oplossing vinden voor het probleem, hoe het komt dat zulk een hoogvereerd beeld voor een onbevooroordeeld beschouwer zich als grof, leelijk, minderwaardig werk voordoet.

Wij voor ons zouden als antwoord op die vraag willen geven: omdat het in het geheel niet zulk een vereerd of heilig beeld is. Het is te voorschijn gekomen bij het onderzoek van den hoofd-stōēpa in 1842 door resident Hartmann, van wiens verrichtingen geen verslag is gemaakt. Eerst jaren later werden de omstandigheden van de vondst opgeteekend: bij het graven in den bodem van dien stōēpa stuitte een der werklieden op het beeld, dat daar temidden van allerlei puin was weggezakt; het bleek namelijk, dat de bodem reeds vroeger doorwoeld was, geen wonder, want tot het binnenste van den stōēpa kon men reeds bij Cornelius' bezoek in 1814 door een gat binnendringen. Het beeld zou, volgens de gangbare voorstelling, oorspronkelijk op den vloer van den stōēpa gestaan hebben, doch toen de schatgravers er hun werk deden, zou het in de door hen gegraven opening gerold en onder het puin geraakt zijn. Wilsen heeft in 1853 het eerst melding gemaakt van de aanwezigheid van het beeld, en reeds een jaar later deed Friederich zijn twijfel hooren, of het er niet «post festum» was ingebracht, terwijl Hoepermans van de bevolking vernam, dat indertijd de regent van Magēlang den last gegeven had, het beeld binnen den stōēpa te halen. Wij kunnen de verdere, stellig onjuiste, bijomstandigheden, die de bevolking wist te verhalen, ter zijde laten, maar wat de hoofdzaak aangaat, gelooven wij deze getuigenissen niet zonder meer te mogen verwerpen. Uit een bericht van 1840 weten wij, dat in Hartmann's omgeving vermoed werd, dat in den grooten stōēpa een Boeddha-beeld geweest was. Zou het nu zoo uitgesloten zijn, dat toen de resident in 1842 zijn onderzoek zou beginnen, de regent, die natuurlijk voor de voorbereiding zorgde, de fortuin een handje heeft geholpen, en gemaakt, dat de Groote Heer ook werkelijk vinden zou, wat hij verwachtte? Het lag voor de hand, dat hij niet een gewoon Dhyāni-Boeddha-beeld naar binnen liet brengen, zooals er zooveel waren, maar een dat wat bijzonder was, en slechts zeldzaam voorkwam. Want — dit is iets wat voor ons van groot belang is — een unicum is de onafgewerkte Boeddha niet; er zijn in de buurt van het monument nog enkele stukken gevonden, die niet klaar zijn, hetzij dat men nog bezig was de nissen te vullen, toen Midden-Java verlaten werd, hetzij dat het afgekeurde, door andere vervangen, exemplaren zijn. Hoe nu ook het beeld in kwestie binnen in den stōēpa gekomen moge zijn (de boven geopperde gang van zaken is natuurlijk slechts een gissing), wij kunnen er niets anders in zien dan een afgekeurden Akshobhya voor een der Oostelijke nissen, om een fout van den beeld-

houwer — de duim van de linkerhand is te kort gehakt — terzijde gesteld en aan zijn lot overgelaten, tot een speling van het lot hem in het heilige der heiligen voerde en er het beroemde en beruchte Hoofdbeeld van Baraboeḍoer van maakte.

Bij het onderzoek van 1842 werden behalve het beeld nog eenige kleine voorwerpen onder den bodem van den hoofd-stōēpa gevonden, die wij even zullen vermelden, al kan aan deze vondst temidden van een reeds doorwoelde en ontredderde puinmassa geen bijzonder belang gehecht worden. Het zijn een bronzen vierarmige Awalokiteçwara en een bronzen vaasje met deksel, waarin zich eenige zilveren, dan wel een of meer gouden muntjes bevonden zouden hebben. Ook worden nog een presenteerblad en een kris vermeld; dit laatste voorwerp geeft al een heel duidelijk bewijs, dat het in geen direct verband tot het heiligdom kan hebben gestaan, want krissen werden in de Midden-Javaansche periode niet gebruikt, en dit moet ons huiverig maken om aan die andere zaken conclusies voor het monument te willen vastknoopen. De in den stōēpa te verwachten relieken zijn het in elk geval niet.

Wij zijn in het voorafgaande eenigszins uitvoerig geweest aangaande de op Baraboeḍoer in beeld gebrachte teksten en de beteekenis der Boeddha's, daar het uit den aard der zaak voor de beoordeeling van het monument, ook als kunstwerk, van het grootste belang is zich er rekenschap van te geven, wat van dit geheele samenstel van voorstellingen de bedoeling is geweest. De op die wijze verzamelde gegevens kunnen nu verder dienstbaar gemaakt worden aan het onderzoek, welk soort van Mahāyānistisch Boeddhisme het is, hetwelk in dit heiligdom tot uiting komt. In een werk, dat zich in het bijzonder in dienst van de kunsthistorie wil stellen, kan aan zulk een speciaal onderzoek niet te veel plaatsruimte besteed worden en wij verwijzen dan ook dienaangaande naar het 18de Hoofdstuk der afzonderlijke monografie over den Baraboeḍoer, ons thans bepalende tot een kort overzicht van de daar verkregen voorloopige resultaten.

Over den bijzonderen vorm van het Mahāyāna van Baraboeḍoer is tot dusver slechts éénmaal een veronderstelling geopperd, en wel door Foucher, die er aanwijzingen voor de Mōēlasarwāstiwādin's meende te vinden. Niet slechts staat de Lalitawistara volgens Chineesche berichten in het bijzonder met deze school in verband, maar de Diwyāwadāna, die, zooals hierboven bleek, bij de herkenning van eenige verhalen goede diensten bewees, is een bloemlezing uit de Mōēlasarwāstiwādanikāya en ten slotte vermeldt ook de pelgrim I-tsing, dat in zijn dagen (± 670) genoemde leer op de eilanden van den Archipel bijna uitsluitend gevolgd werd. Deze argumenten zijn onzes inziens minder afdoende, dan zij op het

eerste gezicht lijken. De Lalitawistara, daargelaten waar deze tekst oorspronkelijk thuis hoort, heeft in den loop der tijden een zeer algemeene geldigheid verkregen en wordt in allerlei soorten Boeddhistische werken, zelfs Tantrische, als gezaghebbend geciteerd. Van de enkele verhalen, die op Baraboedoer met den Diwyāwadāna herkend zijn, klopte slechts één in bijzonderheden, doch vertoonden de overige afwijkingen, en daaronder zeer ingrijpende; bovendien komen volgorde en omgevende verhalen op het monument *niet* overeen met de uit Tibet en China bekende rangschikking van bedoelden nikāya. Het op Baraboedoer aangetroffene geeft dus eerder recht tot de conclusie, dat de bron, waaraan de Diwyāwadāna ontleend is, in geen geval ook op den stoepa gevolgd is. Wat eindelijk I-tsing aangaat, deze heeft nog een tweede mededeeling: dat in den Archipel, behalve in Malayoe (= Djambi), algemeen het Hīnayāna werd aangehangen. Dit laatste nu is voor het Java uit den Baraboedoertijd beslist onjuist; daar overheerscht het Mahāyāna in zoo sterke mate, dat van het Kleine Voertuig zelfs geen spoor te bekennen valt. De onjuistheid van dit bericht ontneemt ook aan dat andere alle waarde; I-tsing's inlichtingen zijn, om welke reden dan ook, voor het Java van Baraboedoer onbruikbaar. Dat hij zich vergist zou hebben of verkeerde bronnen gevolgd zou hebben, gelooven wij daarom niet; hij vertoefde zelf in Palembang en Djambi en kon waarschijnlijk zijn zegslieden voldoende controleeren. Eerder meenen wij, dat de mededeeling van I-tsing op een ouderen toestand slaat, en in zijn tijd Java inderdaad Hīnayānistisch was en de leer der Mōēlasarwāstiwādin's beleed, doch dat daarna, wellicht juist van Sumatra uit, het Mahāyāna tot een groote krachtsontplooiing is gekomen, en het Hīnayāna zoo goed als geheel heeft kunnen verdringen. Hoe het ook zij, de gronden om Baraboedoer voor een monument der Mōēlasarwāstiwādin's te houden, lijken ons onvoldoende.

Beschouwen wij nu eerst hetgeen Java buiten den Baraboedoer aan Boeddhistische uitingen te zien geeft, dan vinden wij op Midden-Java uitsluitend iconografische overblijfselen, op Oost-Java daarentegen ook litteratuur. Wij constateeren, dat de iconografische aanwijzingen van de Midden- en van de Oost-Javaansche periode geheel met elkander overeenstemmen en den indruk wekken van één geheel te vormen; het is een reeds ontwikkeld Mahāyāna, dat een groote plaats inruimde voor de vereering van Bodhisattwa's en Tārā's, en de (vijf) Dhyāni-Boeddha's erkende. In de litteratuur treden de Bodhisattwa's veel minder op den voorgrond, doch overigens wordt de door de beelden gewekte indruk bevestigd; naast een zeer sterk syncretisme (dat verder ter zijde gelaten kan worden) blijken in het bijzonder de Dhyāni-Boeddha's tot allerlei beschouwingen aanleiding te geven, waarbij Wairotjana als opperwezen gaat fungeeren, en wordt in zeer hooge mate de nadruk gelegd op de

beteekenis van den yoga. Nu zouden wij deze verschillende gegevens misschien niet op de juiste waarde weten te schatten, ware het niet, dat wij in den Sang hyang Kamahāyānikan een soort Boeddhistischen catechismus bezitten, welke dat alles in zijn samenhang doet zien. Dit geschrift citeert eenerzijds als gezaghebbend den logicus Dignāga, een der groote mannen van de door Asangga gestichte Yogātjārya-school, doch staat andererzijds reeds geheel op den bodem van dien eigenaardigen vorm van Mahāyāna, welken men den naam van Mantrayāna of Wadjrayāna geeft en nog vaker Tantrisme noemt, en die van de oude Mahāyānistische opvattingen daardoor afwijkt, dat hij het Boeddha-schap (thans beschouwd als éénwording met den Algeest) niet in het uitzicht stelt als bekroning van een bijna eindelooze reeks moeizame Bodhisattwa-levens, doch het bereikbaar acht nog in dit leven, door een systeem van meditatie en yoga, hetwelk ten slotte vooral op tooverpraktijken en magische formules neerkomt (zie p. 82). Vergelijking van dit theoretische geschrift met den Nāgarakrĕtāgama, die het levende Boeddhisme voor oogen voert en door een autoriteit op dit gebied, den Boeddhistischen superintendent, geschreven is, leert dat inderdaad een dergelijk Tantrisch Boeddhisme op Oost-Java heerschte. Wadjrasattwa is er eveneens bekend, en geldt als de schenker der Hoogste Wijsheid, c.q. als deze Wijsheid zelve; zijn verband met de Dhyāni-Boeddha's is echter verflauwd, en hoewel hij in theorie nog als daarbij behoorend wordt genoemd, stelt de praktijk Wairotjana aan het hoofd van het vijftal.

Het voorbericht van den Sang hyang Kamahāyānikan vermeldt koning Siṇḍok, en voert ons daarmede tot het allereerste begin der Oost-Javaansche periode, toen Midden-Java nog nauwelijks verstomd was. Bij het verloren gaan der Midden-Javaansche litteratuur weten wij niet, of deze dezelfde Tantrische eigenaardigheden van Oost-Java getoond heeft, maar zooals gezegd, de iconografische resten doen eenheid vermoeden, en, als wij terecht de acht Groote Bodhisattwa's op den Mĕndoet herkend hebben, is het van belang dat hun vereering in het bijzonder door Tantrische teksten wordt gepropageerd. Wenden wij ons nu tot Baraboeḍoer zelf, dan merken wij op, dat de Lalitawistara zoowel voor de Yoga-school als het Mantrayāna gezag heeft, dat de Gaṇḍawyōĕha wordt toegeschreven aan Asangga zelf, dat de Maitreya-teksten in eenzelfde richting wijzen door den nauwen band tusschen dien Bodhisattwa en de Yogātjārya-school, en dat ten slotte, naar vooral uit Chineesche en Tibetaansche gegevens kan worden opgemaakt, de bijzonder voorname plaats van Samantabhadra en de vereering van Wadjrasattwa eveneens eigen zijn aan de zich in Tantrische lijn ontwikkelende Yogātjārya-leer. Hoewel de onderzoekingen nog slechts in hun begin zijn en het voorbarig zijn zou andere dan zeer voorloopige resultaten te verwachten,

meenen wij toch dat, voor zoover wij ons thans een oordeel mogen vormen, de Baraboedoer een opvatting vertegenwoordigt, welke zich het best op bovenbedoelde wijze laat omschrijven.

Men zou neiging kunnen gevoelen, de geavanceerde Mahāyānistische denkbeelden, die klaarblijkelijk op Baraboedoer tot uiting komen, ook in verband te brengen met het zoo straks reeds opgemerkte verschijnsel van het volkomen inconsequente in de uitbeelding van zelfde personen en zaken op achtereenvolgende reliefs. Men zou er een welbewust streven in kunnen zien, om den toeschouwer onder den indruk te brengen van het ontoereikende en onwerkelijke aller vormen: dat deze persoon er nu zóó uitziet, is eigenlijk van niet de minste waarde, hij kan evengoed zóó afgebeeld worden, als op het volgend relief geschied is, want tot het wezen der dingen behooren die uiterlijke verschijningsvormen in geenen deele. Het leerstuk der Çōēnyatā in steen dus! Er is echter ook een meer practische verklaring. Er zijn natuurlijk aan iedere reeks meerdere beeldhouwers aan het werk geweest, en die moet men dan, overeenkomstig het ontwerp, van instructies voor ieder tafereel voorzien hebben; doch het spreekt vanzelf, dat het onuitvoerbaar was die instructies zóó in bijzonderheden te doen afdalen, dat elke kleinigheid in de uitwerking van personen en zaken voorzien was. Noodzakelijkerwijze moest er dus wel belangrijk verschil ontstaan tusschen de opvatting van den eenen kunstenaar en den anderen; dat hebben de ontwerpers van te voren geweten en daarin hebben ze aanleiding kunnen vinden om den eisch van consequentie geheel te laten vallen. De hoofdzaken, die het tafereel moest bevatten, dienden aangegeven te worden, maar voor de rest moest de beeldhouwer zelf maar zien er iets moois van te maken.

Dat het inderdaad zoo gegaan is, mag men opmaken uit talrijke reliefs in de reeksen, waar wij den tekst kennen en waar blijkt, dat wel het hoofdmoment met dien tekst overeenstemt, maar in het bijwerk de beeldhouwer zijn fantasie heeft kunnen volgen en zelfs herhaaldelijk met het uitdrukkelijk voorschrift van den tekst in tegenspraak komt. Men kan in zulke gevallen nagaan: dit en dat was den kunstenaar voorgeschreven en daar heeft hij zich trouw aan gehouden, maar voor het overige deed hij wat hij wilde, en dat tegen zijn opvatting van eenig detail de tekst zich verzette, wist hij klaarblijkelijk niet. De beeldhouwers van Baraboedoer hebben stellig *niet* met den tekst naast zich gewerkt. Dat ligt ook voor de hand: die teksten waren Sanskrit, en de kunstenaars zonen des lands. Men mag dat laatste opmaken uit het gebruik van Kawi-schrift bij de voor hen bestemde aanwijzingen, maar ook uit de wijze, waarop zij hetgeen moest worden voorgesteld in overeenstemming brachten met de gebruiken des lands. De Voor-Indische teksten zijn in het Hindoe-Javaansche getransponeerd.

Het laat zich begrijpen, van welk een belang dat is, juist uithoofde van de groote hoeveelheid van het hier aanwezige materiaal voor onze kennis der Hindoe-Javaansche cultuur, en welk een ruim veld van studie hier openstaat. Men moet weliswaar eenige voorzichtigheid betrachten, want er zijn stellig ook gevallen onder, waar de tekst uitdrukkelijk de afbeelding van een Voor-Indische eigenaardigheid of toestand, die op Java niet inheemsch was, vereischte. Maar voor het overige wordt ons buiten twijfel het Hindoe-Javaansche leven dier dagen voor oogen gevoerd, en maken wij kennis met tal van merkwaardige, van elders onbekende gegevens, op het gebied van kleeding en bewapening, huisraad, handel en verkeer, vermaken, en wat niet al. We zien, om een enkele greep te doen, de schepen die toen in gebruik waren, wij vinden de oudste vorm van de gamëlan, wij treffen spelers aan het dobbelspel. Met het verwerken van al dit materiaal is nog slechts hier en daar een zeer bescheiden begin gemaakt.

In het vorig hoofdstuk wezen wij er op, hoezeer uit het ontwerp van Baraboedoer het genie van den bouwmeester naar voren treedt. Het beeldwerk kan dien indruk slechts versterken. Dat er van de Mijmer-Boeddha's zulk een stemming uitgaat, is ongetwijfeld voor een groot deel het gevolg van hun plaatsing, maar ook op zichzelf behooren deze sereene gestalten tot de edelste vormen, waarin de Indische kunst zich het goddelijke heeft gedacht. De reliefs kunnen uit een oogpunt van compositie tot veel gegronde aanmerkingen aanleiding geven, maar toch vervullen ook deze verhalenreeksen op bewonderenswaardige wijze de haar in het groote geheel toegedachte taak: in steeds verhevener klimming den beschouwer op te voeren in een hoogere sfeer. Dit door den ontwerper gestelde doel zou zeker niet bereikt zijn zonder de toewijding der uitvoerende kunstenaars.

Litteratuur.

Een uitgebreide litteratuur-opgave is te vinden in de op pag. 265 vermelde monografie, I p. 767—780. Voor Pawon zie Inventaris n°. **888**.

Cornelius, Beschrijving van de ruïnes, bij den inlander bekend onder de benaming van Borro-Boedoor (1814), ongepubliceerd; Crawfurd, On the ruins of Boro Budor, in Java, Transact. litt. Soc. Bombay II (1820) p. 154—166 (p. 163—176 in den herdruk van 1878); Von Humboldt, Ueber die Kawi-Sprache auf der Insel Java I (1836) p. 120—171 en 189—190; Raffles, Platenatlas bij den tweeden druk der History of Java (1844) n°. 45—55; Wilsen, Boro Boedoer, Tijdschr. Bat. Gen. 1 (1853) p. 235—303; De tempel van Boro Boedoer in de residentie Kadoe, Tijdschr. v. N. Indië, 1858, 2, p. 105—115; Hoepermans, Hindoe-oud-

heden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913, p. 129—135; Leemans, Bôrô-Boedoer op het eiland Java, afgebeeld door en onder toezicht van F. C. Wilsen, met toelichtenden en verklarenden tekst, naar de geschreven en gedrukte verhandelingen van F. C. Wilsen, J. F. G. Brumund en andere bescheiden (1873); IJzerman, Iets over den oorspronkelijken voet van Boro Boedoer, Tijdschr. Bat. Gen. 31 (1886) p. 261—268; Groneman, De tjandi Bâràboedoer op Midden-Java (1892, met herdrukken en Engelsche vertaling, tot 1912); Oldenburg, vertaald door Kern in Bijdr. Kon. Inst. 6 : III (1897) p. 49—56, of Verspr. Geschr. IV (1916) p. 226—231; Kern, Over de bijschriften op het beeldhouwwerk van Boro-Boedoer, Versl. Med. Kon. Acad. v. Wetensch. Afd. Letterk. 3e Reeks 12 (1896) p. 119—128, verbeterde herdruk in Verspr. Geschr. VII (1917) p. 145—156; Veth, Java I (1896) p. 121—142; IJzerman, Over Boro-Boedoer, Tijdschr. Aardr. Gen. 2e serie, 16 (1899) p. 307—334; Rouffaer, Monumentale kunst op Java, De Gids 1901, 2, p. 246—251; Pleyte, Die Buddha-Legende in den Skulpturen des Tempels von Bôrô-Budur (1901); Brandes, Twee oude berichten over de Baraboedoer, Tijdschr. Bat. Gen. 44 (1901) p. 73—84; Rapport der Baraboedoer-Commissie (1902), niet gepubliceerd; Foucher, Le Buddha inachevé de Bôrô-Budur, Bull. Ec. fr. d'Extr. Or. 3 (1903) p. 78—80; Brandes in Not. Bat. Gen. 1903, Bijl. II; dezelfde in Rapp. Oudh. Comm. 1903 p. 72—76 en plaat 59—62; dezelfde, Het dak van Tjandi Pawon, Not. Bat. Gen. 1904, Bijl. II; Parmentier, L'architecture interprétée dans les bas-reliefs anciens de Java, Bull. Ec. fr. d'Extr. Or. 7 (1907) p. 1—60; Foucher, Notes d'archéologie bouddhique, Bull. Ec. fr. d'Extr. Or. 9 (1909) p. 1—45; Van Erp in Twentieth Century Impressions of Netherlands India (1909) p. 149—157; Foucher, Le «grand miracle» du Buddha à Çrâvastî, Journ. asiat. 10e serie 13 (1909) p. 23 en 52—53; Van Erp, Verklaring van eenige Jâtaka-tafereelen van Boroboedoer, Tijdschr. Bat. Gen. 52 (1910) p. 82—98; Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 5—17; Van Erp, Oudheidkundige Aanteekeningen, Tijdschr. Bat. Gen. 53 (1911) p. 583—597 en 54 (1912) p. 427—454; Brandes, Slecht werk aan de Hindu-oudheden op Java, Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 15—23; Korte Gids voor den Boro-Budur (1913); Bosch, Eene onderscheiding van staande en zittende Buddha-figuren op de reliefs van de Borobudur en elders, Tijdschr. Bat. Gen. 57 (1916) p. 97—116; De hoofdpersoon der vierde gaanderij van Boro-Budur, Bijdr. Kon. Inst. 71 (1916) p. 579—583; Van Erp, De Boro-boedoer-tempel op Java, De Ingenieur 32 (1917) p. 113—123; dezelfde, Eenige mededeelingen betreffende de beelden en fragmenten van Boro-boedoer in 1896 geschonken aan Z. M. den Koning van Siam, Bijdr. Kon. Inst. 73 (1917) p. 285—310.

HOOFDSTUK XI.

Kleine tempels in het hart van Java. — Grottempels. — Westelijk Midden-Java.

Behalve de tot dusver besproken heiligdommen en groepen van tempelgebouwen, welke zooveel mogelijk in chronologische volgorde behandeld zijn, bevinden zich op Midden-Java nog een aantal kleine tempeltjes, voornamelijk in het midden van het oudheidkundig belangrijke gebied gelegen, die niet direct bij een der andere groepen aansluiten en die wij dus het best doen thans afzonderlijk te beschrijven. Dat wij dat juist nu doen, na de heiligdommen uit de midden-periode, doch vóór de allerlaatste van het Midden-Javaansche tijdperk, heeft zijn goede reden: voor zoover er in de buurt gedateerde inscripties zijn aangetroffen, wijzen deze alle naar de tweede helft van Midden-Java's bloeitijd. Er zijn er stellig onder, die in tijdsorde bij de in de volgende hoofdstukken te bespreken groep der late Prambanan-tempels behooren, doch ook weer andere, die klaarblijkelijk een iets oudere bouwperiode vertegenwoordigen. In aanmerking nemend, dat er in verschillende gevallen onzekerheid moet blijven bestaan, en dat het ook daar, waar wij wel over de gegevens voor een tijdsbepaling beschikken, eenigszins verbijsterend zou werken, wanneer wij telkens van de eene streek naar de andere zouden overspringen en dan zulk een tempeltje beschrijven zonder rekening te kunnen houden met wat er in de buurt ligt, kwam het ons raadzaam voor, deze heiligdommen en overblijfselen daarvan te beschouwen in de volgorde hunner ligging. We zullen daarbij een aanvang nemen in het middelpunt van de Kĕdoe, en vervolgens in een wijden boog door de aangrenzende streken van Sĕmarang, Soerakarta en Jogjakarta ons om de twee groote vulkanen, die de omgeving beheerschen, Mĕrapi en Mĕrbaboe, heen bewegen om weder in de nabijheid van ons uitgangspunt terug te keeren. Ten slotte houden wij ons dan nog bezig met de eigenaardige Midden-Javaansche grottempels, waarvan een enkele eveneens in het midden van Kĕdoe, de meeste en merkwaardigste echter in den Zuid-Westelijken hoek, in de afdeeling Koeta-ardja gelegen zijn.

Waar wij elders, in streken die verder van de oudheidkundige centra verwijderd zijn, nog wel eens aanleiding hebben om niet alleen de

bouwwerken te vermelden, maar ook losse beelden en dergelijke overblijfselen, welke in zulke gevallen immers nog belangrijke aanwijzingen kunnen bevatten, daar zou zulk een methode voor het gezegende land van Midden-Kědoe niet wel uitvoerbaar zijn. Allerwege treft men er de sporen van de Hindoe-Javaansche beschaving, in den vorm van wijd en zijd verspreide godenbeelden, nandi's, voetstukken, en dergelijke. Inscripties op steen en koper zijn eveneens in niet gering aantal te voorschijn gekomen; eenige zullen vanzelf nog ter sprake komen, doch hier noemen wij in het bijzonder de vondst van niet minder dan dertig koperplaten te Ngabean in de onmiddellijke nabijheid van Magělang, alle uit de tweede helft der negende eeuw.

Noord-Westelijk van de hoofdplaats, daar waar het gebergte omhoog begint te rijzen, zijn van eenige heiligdommen de sporen overgebleven, terwijl deze in de sterk bevolkte vlakte uit den aard der zaak grootendeels verdwenen zijn, en nog slechts hier en daar in het voor waterleidingen in de sawahs of voor fundament bij den huizenbouw gebezigde materiaal eenig spoor van hun vroegere aanwezigheid hebben achtergelaten. In de bergstreken was dat anders, had men minder behoefte aan die steenen en liet dus de oude gebouwtjes wat meer met rust. Zoo vinden wij dan, op eenige palen van Magělang, het tempeltje van Selagriya, en, weder een paal of vier Noordelijker, de overblijfselen van Selagaṇa.

Van Selagriya is heel wat meer gespaard gebleven dan van Selagaṇa, doch oorspronkelijk moet laatstgenoemd heiligdom het belangrijkste zijn geweest. Het ligt op een voorsprong van den Soekarini, welke op zijn beurt tot het systeem van den grooten Soembing behoort; een prachtig plekje, met een wijd vergezicht op Měrapi en Měrbaboe. Van twee gebouwen waren de fundamenten nog duidelijk te onderkennen; beide werden betreden langs een trap met makara-ornament. Het eene gebouw lag hooger dan het andere, op een plateau en met den ingang naar het Oosten, terwijl het lagere met zijn ingang daar tegenover, dus naar het Westen gekeerd was. Tusschen beide tempels vloeit thans een riviertje, hetwelk vroeger door een nog gedeeltelijk aanwezige waterleiding gevoerd werd. Iets lager zijn naar de Noordzijde de restes van een derde gebouw aangetroffen, alsook van een trap, welke naar boven leidde. Verder meende men indertijd sporen te bespeuren van een bekleeding van den heuveltop met een steenmuur, gelijk die nog op den Diëng gevonden wordt. Als afmeting van den bovensten tempel wordt 63 bij 40 voet opgegeven; het was dus een klein gebouw. Beelden waren niet meer overgebleven, noch eenige andere aanwijzing aangaande de bestemming dezer tempeltjes of den tijd van hun bouw; de onderlinge ligging en omgeving herinnert eenigermate aan Gědong-Sanga.

Hebben wij hier dus met een, zij het ook bescheiden, tempelcomplex te doen, aangaande Tjaṇḍi Selagriya blijkt niet, dat er ooit meer geweest is dan het tempeltje, dat wij thans nog voor ons zien (plaat 29); daar het echter onvoltooid gebleven is, is het niet uitgesloten, dat men de bedoeling gehad heeft er nog meer bij te bouwen. Deze tempel, ook Tjaṇḍi Batoe-roema genoemd, hetgeen hetzelfde beteekent als Selagriya (steen-huis) en zeker niet de oorspronkelijke benaming is [1]), werd in 1835 ontdekt door den resident Hartmann, denzelfde, die zich ook inzake Baraboedoer en Mëndoet zoo geweerd heeft, en werd drie jaar later door Buddingh voor het eerst beschreven. Een nieuwe voorloopige opname had plaats in 1865 door Hoepermans, nog in datzelfde jaar gevolgd door een bezoek van Friederich. Sindsdien vindt men het tempeltje herhaaldelijk genoemd; een ernstig nader onderzoek had echter eerst plaats in 1902 door Van Erp, volgens wiens aanwijzingen zijn assistent De Vink, in 1911 de noodige foto's en teekeningen vervaardigde.

Ook voor dezen tempel is de plaats met zorg gekozen. Hij bevindt zich tegen den voet van een der uitloopers van den Soembing, reeds eenigszins in de hoogte tegenover een diep ravijn, hetwelk zich geleidelijk verbreedt en een vergezicht opent op de vlakte van Këdoe met op den achtergrond den Mërapi. Het is naar de zijde van het ravijn, in Oostelijke richting, dat de ingang gekeerd is. Van dezen kant heeft een trap vanuit het ravijn omhoog geleid naar den tempel; thans is van die trap niets meer over, doch Junghuhn heeft haar nog op een teekening van 1840 afgebeeld en er eenige zittende leeuwen op voetstukken naast geplaatst.

Het eerste wat aan het kleine tempeltje treft, is de omstandigheid, dat het onvoltooid gebleven is, zoodat men zich dan ook wel moet wachten uit het vlakke, gladde uiterlijk gevolgtrekkingen inzake een gewilde soberheid te maken. Het was klaarblijkelijk door den architect afgeleverd, en dus bouwkundig geheel gereed, maar de beeldhouwer was nog niet aan het werk gegaan om de decoratie aan te brengen. Dit geeft voor ons het voordeel, dat de grondvormen zich duidelijker voordoen dan elders. Ook afgescheiden van de ontbrekende decoratie is het gebouwtje van een zeer eenvoudigen opzet. Het grondplan is weder vierkant, aan den voet gemeten 6 M. aan elke zijde, met in het midden telkens een uitsprong van 36 c.M. over een breedte van 1.52 M. In dien voorsprong is aan de Oostzijde de ingang, aan de andere kanten een nis aangebracht; overeenkomstig het boven opgemerkte zijn de pilasters aan weerskanten van nissen en ingang geheel glad gebleven, evenals de paneelen naast de nissen, die waarschijnlijk ook wel bestemd

[1]) Zoo zal Selagaṇa (alias Batoe-gaṇa) zijn naam wel te danken hebben aan de voor gaṇa's gehouden makara's van de ingangen, of juister, de menschenfiguren in de bekken van twee dier makara's.

waren verder versierd te worden. Het profiel is eenvoudiger dan wij gewoon zijn; op een plint en een vlakken band volgt een ojief, doch het halfrond, dat we daarna zouden verwachten, is achterwege gebleven. Daarentegen wordt de teerling slechts afgesloten door een benedenband van onsymmetrische profileering, d. w. z. beneden de hoofdlijst van dien band bevindt zich slechts één bijlijstje, doch er boven zijn er twee; en datzelfde herhaalt zich in omgekeerde volgorde bij den bovenband van den 2 M. hoogen teerling. Een ojief vormt dan weder den overgang tot de kroonlijst, van welke ook de deklijst een ojief is. De antefixen zijn van zeer krachtige proporties, zij staan telkens in het midden der gevelvelden, d. w. z. boven nissen en ingang en boven de zijpaneelen, doch *niet* op de hoeken: dit laatste doet daar ter plaatse de dubbele ojief-lijst te duidelijker uitkomen. Het nog niet versierde antefix, gelijk dat bij dezen tempel wordt aangetroffen, bestaat slechts uit een rechthoek met een gelijkbeenigen driehoek er boven.

Van het dak is veel verdwenen, doch in hoofdzaak is het aan de hand der door De Vink verschafte gegevens wel mogelijk den opzet er van na te gaan. In de eerste verdieping werd het grondplan van den tempel, vierkant met uitsprongen, verjongd herhaald, met hetzelfde samenstel van lijsten, ojieven en antefixen. Op de vier hoeken van het gebouw waren kleine hoektempeltjes geplaatst, gelijk wij die reeds meermalen aantroffen, en soortgelijke tempellichaampjes werden eveneens aangebracht voor het midden van elken uitsprong. Dit geheel kon tot en met de kroonlijst gevolgd worden; de rest ontbreekt, doch ongetwijfeld werd ook deze lijst weder met een ojief afgedekt. Daarboven heeft zich de tweede verdieping verheven, weder van denzelfden vorm in kleiner afmetingen, naar men vermoeden mag, en tevens de laatste. Vervolgens werd het gebouw bekroond door een topstuk, dat wel in vorm overeengekomen zal zijn met de bekroningen der hoektempeltjes, en op deze laatste behoorden waarschijnlijk de achtkantige stukken te staan, waarvan er eenige op het terrein zijn teruggevonden. Van het kussen, waarop het centrale topstuk rustte, zijn eenige fragmenten te voorschijn gekomen; het blijkt een achthoekig lichaam te zijn geweest, waarbij acht nāga's de deklijst schraagden.

De beelden in de nissen waren alle drie nog ter plaatse. In die van den Zuidkant staat een Çiwa-Goeroe van het gewone baardige, buikige type; beide armen zijn afgebroken, doch een vliegenwaaier ligt nog over den linkerschouder. In de Westelijke nis is het een zittende Gaṇeça, oorspronkelijk vierarmig, doch thans zijn alle handen verdwenen en, sinds 1903, eveneens het hoofd. Opmerkelijk zijn de op den sarong afgedrukte bloemen en de menschelijke voeten. Het best bewaard is de bewoonster der Noordelijke nis, Doergā op den Mahishāsoera. De stier

TJAṆḌI SELAGRIYA

heeft het uiterlijk van een karbouw; de asoera is er eenvoudig naast gezet, terwijl geen andere poging gedaan is om beiden met elkander in verband te brengen dan dat één van 's mans beenen zich achter den kop van het dier bevindt. De achtarmige godin heeft naar gewoonte het haar van den (met een zwaard gewapenden) demon vast, echter niet met de eerste, doch met de tweede harer linkerhanden. De beelden zijn wat plomp en gedrongen, de houding vrij stijf, en klaarblijkelijk is hier geen groot kunstenaar aan het werk geweest. Ook de afwerking laat te wenschen over.

Begeven wij ons nu naar de voorzijde van het gebouw dan blijkt, dat men daar met den oorspronkelijken eenvoudigen toestand niet tevreden geweest is, doch er later een verbouwing heeft plaats gehad. Aan weerskanten van den ingangs-voorsprong is een nis bijgebouwd, of liever aangestapeld, zonder eenig ingrijpend verband met de plint of het tempellichaam. De Zuidelijke bijbouw is dan ook grootendeels weer weggevallen. In elk dezer nissen was weder een beeld geplaatst, beide een godenfiguur in groot ornaat weergevend. De Noordelijke is verminkt en mist met de rechterhand het eventueel daarin gehouden attribuut; de Zuidelijke wordt door den vliegenwaaier in de rechterhand en den drietand tegen het achterstuk genoegzaam gekarakteriseerd als een vorm van Çiwa. In beiden tezamen zullen we dus wel de als deurwachters fungeerende Nandiçwara en Mahākāla hebben te zien, die we ook te Lara Djonggrang zullen aantreffen.

Door een 58 c.M. breed gangetje betrad men de tempelkamer, van 2.91 bij 2.95 M.; in den drempel zijn de palgaten voor de naar binnen draaiende deur zichtbaar. Van het inwendige is het merkwaardigste de gewelf-afdekking; men heeft namelijk de gebruikelijke uitsprongen telkens afgerond, met uitzondering van de drie bovenste lagen. Niet onmogelijk is dit een middel om schade door het afdruppelend hemelwater — een onvermijdelijk iets bij dit poreuze steenmateriaal — te ondervangen en het vocht gelegenheid te geven regelmatig langs de wanden af te vloeien; men vraagt zich echter af, waarom het middel in dat geval niet vaker is toegepast. In de hoeken van het gewelf zijn aan de zijwanden acht consôle-steenen aangebracht, vier in de eerste en vier in de derde gewelflaag; de bedoeling er van ligt in het duister, daar hun plaats het niet waarschijnlijk maakt dat ze voor plafond-balken bestemd zouden zijn geweest, en ze ook voor lampen niet zeer geëigend waren. Voor dit laatste doel kunnen een nisje in den Westwand en twee driehoekige steenplaten, in Noord-Oost- en Zuid-Oost-hoek gediend hebben. Behalve deze vindt men in den Noordelijken wand een ondiepe nis van grooter afmeting, waarin het hoofdbeeld gestaan zou kunnen hebben; boven die nis heeft men den aanvang van het gewelf een weinig doen verspringen.

Om het tempeltje heen heeft een muurtje gestaan, dat den voet met zijn in- en uitsprongen op 2 M. afstand volgde en wellicht de bekleeding van een soubasement vormde; verder is het tempelterrein nog niet nauwkeurig onderzocht. Men ziet er nog een geschonden zittend vierarmig beeld, dat volgens oude berichten een Gaṇeça moet zijn geweest, en een aantal fragmenten en steenen, waaronder vermelding verdienen eigenaardige stukken in den vorm van een kĕnong, met een ronde inzinking in het bovenvlak, in welks midden soms een halfbolvormige knop voorkomt, terwijl men ook wel zulke knoppen op vier plaatsen aan de buitenzijde vindt. Deze steenen schijnen half ingegraven om den tempel te hebben gestaan. Ten slotte is er nog een groote cirkelvormige steen, op welks bovenvlak acht eivormige uitdiepingen om een ronde in het midden gelegene zijn aangebracht. Het geheel heeft zoodoende iets van een rad, doch het getal van negen vakken deed reeds Van Erp vermoeden, dat deze steen het negenvoudig depôt van preciosa bevat heeft, hetwelk wij bij de behandeling der Diëng-tempels reeds bespraken. Deze opvatting lijkt ons hoogst waarschijnlijk, en men kan dus veronderstellen dat het stuk in kwestie zich boven op den tempel onder het topstuk heeft bevonden.

De nog verder Noordelijk gelegen tempeloverblijselen zijn reeds in het kort in Hoofdstuk VI vermeld in verband met den Diëng. We wenden ons nu tot een ander deel der Kĕdoe'sche vlakte, hetwelk zich Noord-Oostelijk van Magĕlang aan de overzijde van de Ela uitstrekt tot aan de hellingen van den Mĕrbaboe. In het district Tĕgalrĕdja zijn het merkwaardigerwijze alleen baksteen-gebouwen, waarvan de restes over zijn, te Giyombong, Sabaradja, Tjaṇḍi en Toemboe. Op laatstgenoemde plaats werd eveneens een lingga van baksteen aangetroffen, en een stichtingsoorkonde uit 886, gelijk te Balak een koperplaat, eveneens uit de tweede helft der negende eeuw, is te voorschijn gekomen.

Belangrijker nog is wat het district Grabag opleverde. De Tjaṇḍi Sĕtan, op slechts een paar paal afstand Noord-Oostelijk van Magĕlang gelegen, is klaarblijkelijk aan den dienst van Gaṇeça gewijd geweest, want niet minder dan veertien steenen beelden van dezen god zijn in en bij de overblijfselen van het gebouw te voorschijn gekomen. Alleen het fundament is overgebleven, en dit vertoont een zeer ongewoon grondplan: zeven tempelgebouwtjes op één rij, het grootste, klaarblijkelijk het hoofdvertrek, in het midden, en drie aan elken kant, de laatste van ± 4.85 M. in het vierkant. De tempeltjes liggen op ± 1.40 M. afstands van elkaar; het geheele complex bevindt zich op een rechthoekige baksteenen vloer met een onderlaag van kalisteenen. De niet ver van hier gelegen Tjaṇḍi Rĕdja bestaat uit een op dezelfde wijze onderlegd baksteen-fundament van een tempel met een bijgebouwtje; het merkwaardigste zijn hier de

van deze overblijfselen afkomstige beelden, die behalve eenige gewone Çiwaïtische voorstellingen ook verschillende hoeders der windstreken weergeven; deze zeer zeldzame figuren, waaronder met meer of minder zekerheid Yama, Waroeṇa, Wāyoe en anderen herkend zijn, vormen een belangrijke bijdrage tot onze kennis van de dii minores in het Çiwaïtisch pantheon. In deze zelfde streek zijn ook bij Pirïkan, Soedagaran (Poetjang) en Tjaṇḍi overblijselen van Çiwaïtische heiligdommen aangetroffen.

Ook verderop, in de richting van het gebergte, ontbreken deze niet. Het zou doelloos zijn ze alle op te sommen en wij volstaan dus met de vermelding van een paar der voornaamste. De badplaats Tjaṇḍi Panas of Tjaṇḍi Oemboel, nog steeds om haar geneeskrachtig water zeer in trek, is in haar tegenwoordigen vorm niet uit den Hindoe-Javaanschen tijd afkomstig. Wel is om deze zelfde bron oudtijds eveneens een badplaats aanwezig geweest, en daarvan zijn in 1892 door Van Aalst de fundamenten nog teruggevonden. Van de vele in den omtrek liggende steenen is toen het geheel samengesteld, dat men thans voor zich ziet. Een groot aantal beelden en bouwfragmenten zijn ter plaatse opgesteld, zeker niet alle van de badplaats afkomstig; er zijn trouwens ook bij van verschillende steensoort. In ieder geval bewijzen zij de vroegere aanwezigheid in deze buurt van belangrijke bouwwerken. De beelden zijn, voor zoover ze te determineeren waren, alle Çiwaïtisch; bijzondere vermelding verdient een Garoeḍa, met menschelijk lichaam, zonder vogelsneb doch wel met vogelpooten, en met vleugels welke aan de heupen zijn vastgehecht. Ook een enkele kinnarï-voorstelling is aanwezig.

Verder naar het Oosten, nabij het gebied van Sĕmarang, vindt men de overblijfselen van de Tjaṇḍi Renteng. De koffie-cultuur is oorzaak geweest, dat deze geheel vernield is, op zeer baldadige wijze; en de hier aangerichte verwoesting is van dien aard, dat reeds Friederich zich niet kon weerhouden te gewagen van een «walg tegen de onbeschaafde Europeanen», die hier den Javaan het slechte voorbeeld gaven. Zoo zijn dan ook zelfs de vroegere afmetingen van het grondvlak niet meer na te gaan, en geven nog slechts de overgebleven fragmenten aan, dat het heiligdom niet zonder belang moet zijn geweest; een Doergā-beeld bewijst ook hier het Çiwaïtisch karakter van den tempel.

De Tjaṇḍi Renteng ligt reeds in het gebergte, ten Zuiden van den Telamaya. Aan de overzijde der grens is van den Sĕmarangschen kant een ander tempeltje naar dien berg gewend, de Tjaṇḍi Doekoeh bij Rawabani, tusschen Salatiga en Ambarawa. In Dipa-Nĕgara's dagen heeft een aardbeving het gebouw doen instorten; ook toen had het echter reeds geen dak meer. De ingang is op het Oosten; daarvóór bevindt zich een terras, waaraan men zich echter wel moet wachten

gevolgtrekkingen ten opzichte van den lateren Oost-Javaanschen terrassenbouw vast te knoopen: het is namelijk geheel een moderne aanstapeling. Ook van den tempel zelf is een groot deel later uit de ter plaatse liggende steenen opgestapeld; de nog 1.13 M. hooge muren vertegenwoordigen dus niet meer den oorspronkelijken toestand. Het gebouw meet 4.86 M. in het vierkant; op de gewone wijze ziet men den voet ojiefvormig geprofileerd boven de plint omhoog rijzen. De aanwezigheid op het terrein van één grootere en drie kleinere monsterkoppen maakt duidelijk, dat in het midden van achter- en zijkanten nissen met deze koppen afgedekt zijn geweest, terwijl de groote zich natuurlijk boven den ingang heeft bevonden. Ook de beide bijbehoorende makara's liggen er nog. De tempel is opgetrokken in trachiet; geornamenteerde steenen, o.a. met een samengesteld triçōēla-motief, geven eenig denkbeeld van de versiering. Een put of bouwkoker van 1.90 M. in het vierkant bevindt zich in het midden van de tempelkamer; een paar lingga's liggen thans daarin. De in de nabijheid aangetroffen beelden zijn weder zonder uitzondering Çiwaïtisch; een leeuwtje, dat er indertijd ook was, is thans verdwenen.

In het tegenwoordige Salatiga zouden zich tegenover de badplaats Kali-taman niet minder dan drie tempels bevonden hebben, welke geslecht zouden zijn ten behoeve van den bouw van het (nu sedert jaren alweer verdwenen) fort van Salatiga; wij moeten dit verhaal, dat zich aan alle contrôle onttrekt, laten voor wat het is. Op het assistent-residentserf lagen indertijd basreliefs, afkomstig van Kañdjēboer, waar nu nog tempelresten met een monsterkop te vinden zijn. De reliefs echter zijn spoorloos verdwenen. Verder gaande in de richting van Soerakarta treft men aan den bovenloop der Kali Sĕñdjaya — de naam herinnert aan den ouden Midden-Javaanschen koning, waarvan wij in Hoofdstuk V melding maakten (p. 126) — een plek van oudheidkundig belang, helaas ook al weer slechts de droevige restjes bevattend van wat er eertijds heeft gestaan. Op den heuvel Bandoeng liggen allerlei tempelfragmenten, waaronder stukken kroonlijst met een ornament van door een kralensnoer verbonden vierkante blokjes; verder vindt men er een monsterkop van niet minder dan 1.28 M. breedte, een groot stuk dus, welks afmeting op een gebouw van beteekenis wijst. Deze monsterkop, die van een bepaalden onderkaak voorzien is, vertoont in de mondhoeken een opstaanden en een neergaanden slagtand, en op de bolle wangen de eigenaardige puntige horens, welke wij vooral op Oost-Java veelvuldig kunnen opmerken; een ring overspant den neuswortel en in het midden der voormanen verheft zich een triçōēla-vormig ornament. Het is dus een niet onbelangrijk exemplaar; waarschijnlijk behooren hierbij ook de beide makara's, die naar Tĕngaran zijn overgebracht. Op een 50 M.

afstand zijn om de pasanggrahan en de nabij gelegen badkom eveneens een groot aantal tempelresten opgestapeld, waaronder allerlei steenen met ojieven en lijsten, drempels, reliefblokken met godenbeelden, met vogels, met een menschenhoofd in een venster, een topstuk, en zoo meer. Het gebouw of de gebouwen, waarvan dat alles afkomstig is, moeten rijk versierd geweest zijn; de geheele nederzetting was trouwens van beteekenis, want op onderscheiden plaatsen werden nog door Hoepermans fundamenten aangetroffen. De beelden waren alle Çiwaïtisch, thans is slechts één Gaṇeça ter plaatse gebleven. Een drietal werd met de makara's naar Tëngaran vervoerd, nabij welke plaats ook te Klera een Çiwaïtische tempel, met den ingang op het Westen, heeft gestaan. Van de andere, thans verdwenen, beeldwerken wordt er één beschreven als aan beide kanten bewerkt: wellicht was dit een reliefwerk van een der tempels. Een ronde verguld ijzeren doos, met drie pootjes en à jour bewerkte wanden, vond haar weg naar het Leidsche Museum.

Zuidelijk van Tëngaran neemt het gebied van Soerakarta een aanvang, waar aan de Oostkant van den Mërapi, niet ver van Bayalali, eveneens enkele heiligdommen hebben gelegen [1]). Ook hiervan is zoo goed als niets meer over. De eerste is de Tjaṇḍi Krikil of Kidoel, aan den voet van den berg. Men vindt daar een aantal putten van tempelsteenen en eenig beeldwerk; daaronder een merkwaardig relief, voorstellend Çiwa-Goeroe tusschen vier zwevende hemelingen; op een plateau in de buurt moet een tempelgebouw hebben gestaan, en datzelfde wordt vermeld van een heuvel te Tjaṇḍi Wantil en van een tweeden heuvel in desa Manggis. Op laatstgenoemde plaats staan nog een paar beelden, waaronder een tempelwacher.

Ook van de beide in de desa's Pëlëm en Tampir gelegen hebbende tempels, bekend als Tjaṇḍi Pahingan, is niet veel meer dan de naam over en het bericht, dat ze door den Europeeschen landhuurder vóór Hoepermans' bezoek zonder meer waren gesloopt. Ze hebben echter nog eenige reliefs en beelden opgeleverd, die naar Bayalali en later gedeeltelijk naar de hoofdplaats Soerakarta zijn overgebracht; volgens de beschrijving zijn ze alle Çiwaïtisch. Er zijn er bij van vrij groote afmetingen, zoodat het heiligdom ook wel niet tot de allerkleinste behoord zal hebben. Trimōërti, Goeroe, Wishṇoe, Doergā, Gaṇeça, zijn er bij geweest; de beide laatstgenoemden zijn eveneens vertegenwoordigd onder de enkele stukken, welke nog op de onderneming Tampir zijn gebleven en waaronder een groot voetstuk vermelding verdient. Van Boeddhisme in deze streken blijkt slechts iets door losse bronsvondsten, o.a. in Ampël, en door een zeer enkel bouwwerk; zoo leverden fundamenten te Sang-

[1]) Gedurende het afdrukken brengt Oudh. Versl. 1919, 1, p. 10 het bericht, dat in desa Gatak een nog onbekende tempel is aangetroffen, waarvan een groot deel van het soubasement en een stuk van den voorkant over is.

grahan (bij Ponggok, aan de Oostelijke helling van den Mĕrapi) een bronzen Boeddha-beeldje op.

De meest Oostelijke der hier te bespreken oudheden was gelegen te Noesoekan, aan het Soerakarta'sche Bandjir-kanaal, op Mangkoenĕgara'sch gebied. Een paar fundamenten van baksteenen gebouwtjes, hier ontgraven, bleken, gerekend naar den loop van den ringmuur, slechts een gering deel uit te maken van wat vroeger aanwezig was. Uit verschillende ornamentstukken, o.a. antefixen met menschenhoofden, kon geconstateerd worden, dat deze tempels, in tegenstelling tot die van den Lawoe, bij de Midden-Javaansche periode behoorden. Van de beelden werden een Çiwa en een Doergā weergevonden, de laatste nog voorzien van resten der oorspronkelijke pleisterlaag; ook een urn en een gouden plaatje kwamen te voorschijn.

Verder den Mĕrapi langs den Zuidkant volgend bereiken wij het gebied van Jogjakarta. Bij het nagaan van wat er hier aan overblijfselen van gebouwen geweest is, is de onvermoeide Hoepermans onze eenige gids. Hij heeft gelukkig nauwkeurig aangeteekend wat hij in deze streek vond, gelukkig, want in een halve eeuw blijkt hier heel wat verloren te zijn gegaan. Slaan wij Knebel's inventarisatie uit 1909 op, dan zien wij wel telkens melding gemaakt van beelden en dergelijke — hoofdzakelijk weder Çiwaïtische — maar tempelrestes trof deze onderzoeker nergens meer, behalve alleen te Ploembon, waar met oude tempelsteenen, geprofileerd en ongeprofileerd, een verhoogd vierkant was omzet. Hoewel deze aanstapeling dus in geenen deele den ouden toestand weergeeft, is het toch niet onmogelijk, dat het oude grondplan van een bestaand tempeltje er bij gevolgd is, althans juist in het midden van de Oostzijde bleek nog een drempel in situ te liggen.

Voor we nu aan de hand van Hoepermans nog het een en ander over de heiligdommen aan de Zuidelijke helling van den Mĕrapi mededeelen, vermelden we nog in het voorbijgaan een paar andere overblijfselen in de residentie Jogjakarta, waarover wij elders geen gelegenheid hebben te spreken. In het Oosten, in de afdeeling Goenoeng Kidoel, waren bij Djĕtis, niet ver van Wanasari, op een heuvel de fundamenten gelegen van een gebouw, dat geheel of gedeeltelijk was opgetrokken uit den in het Zuider gebergte zoo veelvuldig voorkomenden witten kalksteen en niet uit de gewone andesiet of baksteen. Te Tjaṇḍirĕdja, in den Noord-Oost-hoek der residentie, was op een ronden heuvel eveneens een fundament zichtbaar, hier van een andesiet-tempel; daarnaast bevindt zich een zittend beeld van den Bodhisattwa Awalokiteçwara. Bij verscheidene der in deze afdeeling aanwezige beelden blijken de vervaardigers zich tevreden gesteld te hebben met het gemakkelijk verkrijgbare materiaal van den witten kalksteen, hetgeen de verweering natuurlijk zeer in hand

heeft gewerkt. Een aantal zulke beelden, met andere van de gewone andesiet, staat bijeen te Ngawoe en is afkomstig van Troekan Tjaṇḍi Giring; deze verzameling is weder Çiwaïtisch. Aan de andere zijde van het Jogja'sche gebied, in het Nanggoelan'sche, waren en zijn op enkele plekken nog beelden en tempelsteenen te vinden, doch op zijn plaats is er niets meer. Een paar beschreven steenen wijzen ook hier op de tweede helft der negende eeuw; als waarschijnlijke plek van een heiligdom kan de heuvel Pringtali genoemd worden, hoewel ook daar alles verstoord is.

We keeren nu terug naar dat gedeelte van de residentie Jogjakarta, hetwelk zich ten Noorden en Noord-Westen van Prambanan uitstrekt over de Zuidelijke hellingen van den Mĕrapi. Het dichtst bij de Soerakarta'sche grens, lag de dubbele Tjaṇḍi Morangan, welker verval in hoofdzaak te wijten is aan de behoefte aan steenen bij een der vroegere eigenaars van het land Bandjarardja, op welk terrein zich de tempeltjes bevonden. Zij lagen vlak naast elkaar, met de ingangen naar elkaar toe, de een naar het Westen, de ander naar het Oosten gekeerd. De eerstgenoemde bezat een zeer hoogen ingang, waarboven een monsterkop tusschen twee hemelingen in sĕmbah prijkte. Beneden bevonden zich aan weerskanten van den ingang olifantjes met berijders, iets in den trant van Tjaṇḍi Sadjiwan dus waarschijnlijk. In de zijmuren waren kleine nissen aangebracht, waarin een voorstelling van Çiwa-Goeroe te zien was. Het andere tempeltje had een ingang van veel geringer afmeting, eveneens met een monsterkop er boven. De wanden van de tempelkamer, welke 4 el in het vierkant mat, waren geheel glad; van buiten echter waren nog de sporen van een rijke ornamentatie zichtbaar. Een onder leiding van Brandes vervaardigde reconstructie-teekening [1]) vertoont verschillende bijzonderheden. Vooreerst een zeer druk geprofileerden voet met vele in- en uitspringende lijsten tusschen het ojief en het halfrond en boven dit laatste. De teerling was ter halver hoogte door een soort kroonlijst met antefixen in tweeën verdeeld, althans aan de voorzijde van het gebouw, aan weerszijden van het vooruitspringende portaal (de zijkanten zijn niet afgebeeld). Zoowel boven als beneden die middenlijst vond men een nis-ornament, in beide gevallen afgesloten door smalle pilasters en door een vlakken post met recalcitrante spiralen in het midden; de onderste nis was omlijst door een kāla-makara-motief, welks monsterkop de onderkaak miste; de bovenste vertoonde daarentegen een pilasteromlijsting, met naar binnen gewende makara's op de kapiteelen en een boog met afhangende punt als bovenafdekking. Aan den voorsprong vallen leeuwenfiguurtjes naast den monsterkop boven den

[1]) Rapp. Oudh. Comm. 1903 pl. 38.

ingang, en hurkende dragertjes onder de makara's op te merken. Een guirlandeband versierde den friesband van het gebouw, waarboven de kroonlijst weder een samengesteld karakter droeg en op haar beurt door een tandlijst gevolgd werd. Het dak is verder niet aangegeven. Wat van de versiering te zien is, doet denken aan de latere Midden-Javaansche kunst, die van Lara Djonggrang, welke wij in het volgend hoofdstuk zullen behandelen; de lijst in het midden is een voorlooper van den op Oost-Java zoo geliefden middenband. In de details doet het ornament zich intusschen nog als typisch Midden-Javaansch voor. Evenals bij het andere gebouw vond men ook hier aan de Zuidzijde een Çiwa-Goeroe, thans geflankeerd door twee lotusdragende vrouwenfiguren. Çiwaïtisch was blijkens een Gaṇeça en Nandi ook de Tjaṇḍi Tjëbongan, welker fundamenten bij de suikerfabriek van dien naam werden ontgraven. Het waren restes van een drietal gebouwen, die eenige geornamenteerde steenen (guirlande-banden, nisafdekking enz.) en topstukken van verschillend model opleverden. Ook in de desa Tjaṇḍi, eenige palen boven Këmbangan, heeft een heiligdom gelegen, waarvan de plaats door een verhoogd terrein in de sawah's wordt aangegeven. Opmetingen van fundamenten waren niet meer mogelijk, evenmin als te Maron, waar een groote monsterkop en een iets kleinere duidelijk maken, dat zoowel de ingang als de nissen op deze wijze versierd waren, of te Ngëpas, waar een fraaie lingga en een Doergā-fragment het Çiwaïtisch karakter van het verdwenen heiligdom bewijzen. Iets meer was er nog over van het tempeltje te Panggërang; daar kon althans nog van een ruïne gesproken worden. Een tweetal monsterkoppen waren ook hier aanwezig. Een aantal beelden uit deze streek waren samengebracht naar Karanggënëng en zijn thans daar nog gedeeltelijk te vinden; in het algemeen zijn ook onder de los aangetroffen beelden de Boeddhistische verreweg in de minderheid tegenover de Çiwaïtische.

Aan de overzijde van den Krasak zetten deze overblijfselen van gebouwtjes zich voort op het gebied der residentie Këdoe. Een aantal daarvan, gelegen in de nabijheid van den Woekir, waar zich een der oudste heiligdommen van Midden-Java moet hebben bevonden, bespraken wij reeds in Hoofdstuk V; verder gaande in Westelijke richting nadert men spoedig de omgeving van den Mëndoet, waaruit het meest merkwaardige in Hoofdstuk VII is vermeld; geheel Zuidelijk lag, dicht bij de Jogja'sche grens, nog de Tjaṇḍi Samoer te Blaboeran. Thans rest ons nog slechts na te gaan, wat er naar den kant van het gebergte wordt aangetroffen, teneinde zoo den kring om Mërapi en Mërbaboe te sluiten.

Het tegenwoordige district Moentilan moet bijzonder rijk aan tempeltjes zijn geweest, doch helaas is het telkens weer «fundamenten» of ook

slechts «plaats» van een tjaṇḍi, die wordt opgegeven. Het zou geen zin hebben ze alle op te sommen; een enkele slechts verdient een korte vermelding. Zoo die van Kĕtaron, omdat in den tempelput onder meer een ruw zoogenaamd Polynesisch steenen beeldje werd gevonden, op welks samengevouwen handen een klein metalen beeldje schijnt te hebben gestaan; een bijzonderheid, welke voor de bijzettingsgebruiken van den Hindoe-Javaanschen tijd niet zonder belang is. Te Moengkidan werd een fundament met twee trappen en stukken van de vleugels daarvan gevonden, terwijl op grond van de hier geplaatste neuten mag worden aangenomen, dat de bovenbouw verder geheel of gedeeltelijk met houten stijlen was opgetrokken. Elders weer kon baksteenbouw geconstateerd worden, of legde de aanwezigheid van waterleidingen getuigenis af van de zorg der bouwmeesters voor waterafvoer en irrigatie. Van de uit allerlei plaatsen in het district afkomstige beelden staat thans een groot deel te Moentilan; ook hier valt weer op, hoe betrekkelijk weinig Boeddhistische er onder zijn.

En ten slotte vinden wij dan aan dezen Westelijken voet van den Mĕrapi, na in dien geheelen kring om de beide bergen eigenlijk nergens meer iets te hebben aangetroffen, dat zich tot een geregelde beschrijving leende, nog een drietal heiligdommen, welke althans gedeeltelijk gespaard zijn gebleven. Deze Tjaṇḍi's Asoe, Pĕṇḍĕm en Loemboeng liggen niet ver van elkander, een paal of acht boven de hoofdplaats Moentilan. Het was wederom resident Hartmann, die ze deed ontgraven, waarop in 1845 hun bestaan werd wereldkundig gemaakt door Münnich. Eerst twintig jaar later kon van een voorloopige opname sprake zijn bij gelegenheid der reis van Hoepermans. Ook bij Knebel's inventarisatie in 1911 zijn ze natuurlijk niet vergeten, maar een bepaald oudheidkundig onderzoek van deze tempeltjes en hun omgeving heeft nog niet plaats gehad. Dit is eenigszins bevreemdend, want van het belang dezer overblijfselen is men reeds sinds lang overtuigd. Brandes was het, die in 1903 in het licht stelde, hoe merkwaardig in het bijzonder de Tjaṇḍi Asoe was, en op zijn voetspoor heeft later Van Erp nog eens datzelfde betoogd.

De Tjaṇḍi Asoe, ook Añdjing genaamd (plaat 30), behoort zeker tot de allerjongste tempeltjes van Midden-Java, gelijk, zooals wij zien zullen, door de bouwtechniek wordt uitgewezen. De streek echter, waar het heiligdom verrees, was reeds vroeger voor tempelbouw in gebruik genomen, want een beschreven zuiltje, dat nabij Asoe en Loemboeng stond, blijkt de stichtingsoorkonde te bevatten van het heiligdom van Salingsingan in het jaar 874 en genoemd heiligdom was, naar weer uit een andere inscriptie blijkt, een koninklijke begraafplaats. Wij bevinden ons hier dus op heilig terrein. Van een rotsopschrift,

dat zich ook in de buurt zou hebben bevonden, is nergens eenig spoor ontdekt.

Evenals Selagriya is Tjaṇḍi Asoe een voorbeeld van een onvoltooiden tempel; ware hij voltooid dan zou hij, naar het oordeel van een kenner als Brandes, een der schitterendste gebouwtjes zijn geworden onder het vele moois, dat de Hindoe-cultuur op Java in het aanschijn heeft geroepen. Men is met Tjaṇḍi Asoe iets verder gekomen dan met Selagriya, want op enkele plaatsen is de sierkunstenaar reeds met zijn werk aangevangen; over het geheel echter is het gebouw nog slechts constructief af, en het geeft daarbij een bijzonder duidelijk beeld, hoe zulk een Hindoe-Javaansche tempel er uit zag op het oogenblik, dat hij door den bouwmeester werd overgedragen aan den vervaardiger van de versiering. Alles wat constructief behoorde te worden aangebracht, is naar den eisch op zijn plaats, zóó dat men aan den vorm der steenen reeds precies zien kan, wat er komen moest aan pilasters, antefixen, kāla-makara-ornamenten en dergelijke. Ook den aard der versiering vindt men op die wijze in den steenvorm reeds eenigermate terug, al kan men natuurlijk de details der motieven niet volgen; zoo is het zeer duidelijk, gelijk Brandes reeds constateerde, dat de antefixen op de kroonlijst van het soubasement, die om en om een uitbollenden rug aan de voorzijde vertoonen, afwisselend in een meer natuurlijken en een meer verlijnden vorm gegeven zouden zijn; dat de plompe steenen aan de hoeken van den voet van het hoofdgestel tot opzittende leeuwen hadden moeten worden; dat de makara's onder aan de trapvleugels, aan één van welke de ornamentatie begonnen was, een gemetamorfoseerde slurf omhoog geheven zouden hebben. Het merkwaardigste bij het ornament is dit, dat terwijl tot dusver in de voegverdeeling van het gebouw niet de minste rekening gehouden werd met de eischen der versiering, hier voor het eerst daarop nauwkeurig is gelet, zoodat men afzonderlijke steenen is gaan gebruiken voor de hoek-antefixen, de pilasters van het soubasement enz. Terecht zag Van Erp hierin een voortschrijden der bouwtechniek; later zullen wij in de tempelgroep van Lara Djonggrang nog zuiverder en grondiger ditzelfde principe zien doorvoeren. Daar heeft de Midden-Javaansche bouwkunst technisch haar hoogtepunt bereikt; de Tjaṇḍi Asoe, waar men, al is het nog ietwat aarzelend, dit gelukkige denkbeeld eveneens heeft toegepast, moet in tijdsorde slechts een weinig aan Prambanan zijn voorafgegaan en behoort stellig evenzeer tot de latere voortbrengselen der kunst van Midden-Java.

Nog in een ander opzicht vertoont deze tempel in zijn opzet iets merkwaardigs. Hij rust naar gewoonte op een soubasement, maar doet dat op zulk een wijze, dat de gebruikelijke omgang boven op dat soubasement om den eigenlijken tempel heen is geëlimineerd. Op slechts

TJANDI ASOE

69 c.M. afstands van den rand van het soubasement rijst alweder de voet van den tempel omhoog; voor een omloop ontbreekt dus de ruimte en in verband daarmede was er natuurlijk ook geen reden hier nog een balustrade aan te brengen. In verband hiermede maakt het gebouw meer den indruk van één geheel, en treedt het soubasement als afzonderlijk onderdeel van den bouw minder op den voorgrond dan elders het geval is. In dit opzicht wijst de Tjaṇḍi Asoe reeds eenigszins naar Oost-Java, waar we ditzelfde eveneens zullen aantreffen; zoo geeft deze bouworde opnieuw een aanwijzing voor den jongeren datum van het monument tegenover het gros der Midden-Javaansche bouwwerken.

Het soubasement meet 7.94 M. in het vierkant en heeft een hoogte van 2.50 M. In het midden aan de Westzijde springt de trap naar voren, welke echter niet direct op het soubasement zelf aansluit, maar op een kleinen voorsprong, waarvan de hoeken aan weerskanten naast de trap zichtbaar zijn. Het lijkt daardoor, of in den hoek van trap en soubasement een uitbouwtje geplaatst is, in den trant der hoekgebouwtjes, gelijk wij die bij Lara Djonggrang en later vooral op Oost-Java zullen aantreffen, waar ze dan een eigen, zoogenaamd valsche, profileering vertoonen. Bij Tjaṇḍi Asoe intusschen is het profiel nog volkomen hetzelfde als dat van de rest van het soubasement; vandaar dat het juister is hier van een kleinen voorsprong te spreken, waar de trap tegenaan staat, dan van hoekgebouwtjes. Echter ziet men hier deze in de latere Hindoe-Javaansche kunst zeer belangrijke bouwdeelen, die met zulk een virtuositeit ter verlevendiging van het geheel zijn gebruikt, toch reeds in wording en krijgt men een verklaring van hun ontstaan: men behoeft nog slechts één grooten stap te doen en in deze hoeken de profileering te wijzigen om den nieuwen toestand bereikt te hebben. Juist tegen het oogenblik, dat Midden-Java van het hoogtepunt van bloei tot volkomen verlies van alle beteekenis verviel, blijkt die stap te zijn voorbereid en te zijn gedaan.

In de profileering van het soubasement volgt na een recht omhooggaand stuk het gebruikelijke ojief en halfrond en daarop tusschen twee uitspringende banden het middenstuk; een en ander telkens verfraaid door de gewone kleine, smalle lijstjes boven en onder de op den voorgrond tredende lijsten en banden. Een vooruitspringende steunlijst vormt boven den teerling den overgang tot de kroonlijst, welke de reeds genoemde antefixen draagt; onmiddellijk achter deze volgt echter nog een deklijst, uit twee smalle lijstjes en een ojief bestaande. Ook deze wijze van afdekking herrinnert weder levendig aan Oost-Java. Op de steunlijst is een guirlande met kakatoe's over eenige meters reeds met den beitel aangegeven, en voor een gedeelte zelfs wat uitgewerkt. De versiering

van den teerling bestaat uit casementen tusschen gladde posten, aan wier buitenkant zich een uitgewerkt pilastertje bevindt; van deze casementen zijn er aan elke zijde drie, behalve aan den voorkant, waar de plaats van het middelste door den trap-voorsprong wordt ingenomen. Gelijk gezegd, was men reeds op een enkele plek begonnen het ornament verder af te werken, en dit is met name het geval geweest aan het soubasement. Wij vinden er een bijzonder mooie variatie van het triçōēlatjakra-ornament, van denzelfden aard als hetwelk aan het soubasement van den Mĕndoet voorkomt; een soortgelijke behandeling er van zullen wij bij de Tjaṇḍi Plaosan, een der latere Prambanan-tempels dus, aantreffen. Mede naar Plaosan wijst het motief van den klimmenden leeuwenkopbloemband, hetwelk wij als een leerrijk voorbeeld van den ontwikkelingsgang der Hindoe-Javaansche ornamentiek in zijn toepassing op verschillende heiligdommen kunnen volgen. Ontstaan uit het bovenstuk met de voorhoofdversiering van den monsterkop, wordt het spoedig in bloemlijnen gestileerd, doch blijft toch nog zóó, dat de oorspronkelijke lijnen duidelijk te herkennen blijven; heel sober vindt men het aan Tjaṇḍi Ngradjĕg, veel rijker hier te Asoe, bepaald overladen te Plaosan. Als slot van de reeks geeft dan Lara Djonggrang een volkomen verstileerden vorm, waarin het onmogelijk zou zijn den leeuwenkop terug te vinden, zoo men niet aan de hand der verschillende voorbeelden de geheele ontwikkeling vermocht na te gaan, zoo volkomen hebben de bloem- en ranklijnen de overhand gekregen.

De voet van het hoofdgestel verheft zich op de gewone wijze met een gladde lijst uit het soubasement; dan volgt een rechtopgaand middengedeelte en ten slotte weer een kroonlijst, welke van kleine antefixen voorzien is, terwijl aan de vier hoeken op diezelfde hoogte de koppen der boven vermelde leeuwen hadden moeten komen. Het opgaand middenstuk was evenals dat van het soubasement versierd met een verdeeling in casementen; hier is men echter nog niet aan het eerste begin van het decoratieve ornament toegekomen. De casementen zijn veel kleiner dan die van het soubasement; men vindt er zes aan elke zijde, terwijl aan den voorkant de ruimte, waar de twee middelste hadden moeten komen, is ingenomen door den ingang.

Van het eigenlijke lichaam van den tempel is slechts weinig over. Het profiel volgt, gelijk te verwachten was, weer het gebruikelijke standaardmodel en doet op de gewone wijze het ojief, het halfrond en den onderband van den teerling zien, met de ook elders opgemerkte kleine lijstjes er tusschen. In het midden van elk der zijden wordt dit profiel onderbroken; aan den voorkant natuurlijk door den ingang, doch aan de andere zijden door een piedestal in den trant van een beeldvoetstuk, waarop dan een nis rust, juist dezelfde bouworde dus, die wij ook reeds

bij enkele Diëng-tempeltjes toegepast zagen. De teerling is zoo goed als geheel weggevallen, doch gelukkig is aan één der zijkanten juist de nis in haar geheel gespaard gebleven; het muurwerk verheft zich daar nog tot 3.55 M. boven het soubasement. De posten van de nis en het voetstuk er van springen een weinig uit; als afdekking ligt er een steen, welke blijkens den vorm tot een monsterkop had moeten worden. Ook boven den ingang zal zich dus stellig een monsterkop bevonden hebben, mogelijk van iets grooter formaat dan die der nissen. In de zijvlakken naast de nis zijn lijsten aangebracht op zulk een wijze, dat aan elke zijde een kleine, geheel decoratieve zijnis wordt gevormd: langs den onderrand van het zijvlak loopt namelijk zoowel onmiddellijk naast de groote nis als vanaf de ware hoeken van het gebouwtje een lijstje, dat zich vervolgens naar boven buigt en zoo de posten schijnt te vormen van een valsch nisje; daar echter het bovenstuk ontbreekt, is niet met zekerheid te zeggen, of boven op die posten ook een nisafdekking aanwezig was, dan wel of ze tot aan den bovenrand van den teerling doorliepen en slechts de vlakken in drieën deelden. Het eerste is stellig het waarschijnlijkste; wij herinneren ons dezelfde wijze van versiering der teerlingzijvlakken ook op den Diëng aangetroffen te hebben. De tempeling moet eveneens door nisjes geflankeerd zijn geweest.

Een trap van negen treden, 87 c.M. breed, leidde naar de tempelkamer, welker wanden, voor zoover ze er nog staan, geheel glad zijn. In het midden bevindt zich een put van 1.31 M. in het vierkant, welks diepte 3.04 M. is. Daar de muren zich nergens meer tot den aanvang van het gewelf verheffen, is van den vorm van dit laatste niets meer te zeggen. Het is echter zeer wel mogelijk, dat bij een systematisch onderzoek der omgeving nog fragmenten voor den dag zullen komen, die hieromtrent, alsook aangaande den vorm van het dak, nog eenige aanwijzing zullen verstrekken. Het zal zeker zaak zijn zoo nauwkeurig mogelijk alle gegevens bijeen te brengen en te verwerken, want de Tjaṇḍi Asoe is, gelijk bleek, in allerlei opzichten een hoogst merkwaardig monument, niet slechts om zijn onvoltooiden toestand en om hetgeen er van de bijzonder fijne decoratie te zien is, maar vooral als overgangstype tusschen den gewonen Kĕdoe'schen tempelbouw en de jongste fase der Midden-Javaansche bouwkunst, de groep van Lara Djonggrang te Prambanan.

Op een paar minuten afstands ligt de Tjaṇḍi Pĕṇḍĕm, waarvan eveneens niet veel meer dan het soubasement over is, doch die verder in een heel wat ongunstiger toestand verkeert, omdat zij een groot deel van het jaar in het water staat, dat tot halfweg het soubasement reikt; een gevolg van de ophooging van het terrein door vulkanische invloeden en van de omstandigheid, dat het gebouw geheel door sawah's omgeven

is, die geregeld bevloeid worden. Dat er van den tempel zelf zoo weinig gespaard gebleven is, kan overigens niet uitsluitend aan dezen ongunstigen toestand geweten worden, want aan het afbrekingswerk is terdege medegeholpen door menschenhanden; zelfs uit Soerakarta is men er, naar gezegd wordt, voor overgekomen. Het soubasement is niet zoo hoog als dat van Asoe, 1.54 M., doch ongeveer even groot van oppervlakte, 7.80 M. in het vierkant. Ook in hun samenstellende deelen gelijken beider profielen op elkander: ojief en halfrond, dubbel uitspringende beneden- en bovenband, welke den teerling begrenzen, en vervolgens steunlijst en kroonlijst met antefixen. Het opvallende van Pĕnḍĕm is het sterk op den voorgrond treden van het halfrond in deze profileering; de afmetingen daarvan zijn naar verhouding bijzonder groot. Het opgaand middengedeelte is ook hier versierd met paneelen tusschen pilasters; het fraaie decoratieve ornament dier casementen heeft tot motief een vaas waaruit ranken te voorschijn komen, terwijl aan weerskanten temidden daarvan een vogeltje geplaatst is. In de hoeken worden dragende menschenfiguurtjes aangetroffen. In het midden van elk der zijden vertoont zich een uitsprong van 24 c.M., over een breedte van 2.93 M.

Zelfs bij het weinige, dat wij over dit soubasement hebben kunnen mededeelen, moeten wij nog een voorbehoud maken. Het tempeltje is nooit nauwkeurig onderzocht en de gegevens in de enkele bestaande beschrijvingen zijn dus schaars, terwijl bij het bezoek van schrijver dezes het gebouw half onder water stond en geheel begroeid was. Om diezelfde redenen kan van den eigenlijken tempel boven dat soubasement nog minder gezegd worden. De op de Westzijde gelegen ingang is ongeveer 80 c.M. breed geweest; de voet is zeer eenvoudig. Van de buitenversiering was verder duidelijk, dat zich in het midden van zij- en achterkanten een nis heeft bevonden. Ook bij dit gebouw werd in het midden van de, naar verhouding groote, tempelkamer een put aangetroffen, metende 1.72 M. in het vierkant.

In het lot van nog onvoldoende beschreven te zijn deelt met Pĕnḍĕm de Tjaṇḍi Loemboeng, Westelijk van Asoe aan de overzijde van de Pabelan gelegen, en wel hoog tegen de oeverhelling van dit in een diep ravijn stroomend riviertje. Ten gevolge van die plaatsing zit het gebouw thans gedeeltelijk onder den grond; men had er op de helling een plateau voor uitgekapt en vervolgens is een deel van den steilen wand boven het tempeltje neergestort en heeft een stuk er van bedolven. Het is juist de voorzijde, welke naar het hooger oploopend deel der helling gekeerd was en dus het meest onder de aarde geraakt is. Over de ornamentatie van het bouwwerk als geheel zal eerst goed geoordeeld kunnen worden, als het geheel vrij gelegd is, en dit is een werk, dat met de grootste omzichtigheid zal dienen te geschieden.

Ook dit tempeltje rust op een soubasement. Dit wijkt van de beide zoo juist beschrevene alweder af, doordat in den opzet daarvan het halfrond, hetwelk bij Pĕṇḍĕm juist zulk een voorname plaats innam, geheel is weggelaten; hetzelfde dus wat ook op den Dieng kon worden waargenomen. Na een tot driemaal toe inspringende voetlijst en het gewone ojief, volgt dus direct de onderband van den teerling, gelijk doorgaans onsymmetrisch uit- en inspringend, met een enkel klein lijstje langs den benedenrand, en een dubbel van boven; een opzet, die natuurlijk in omgekeerde volgorde door den bovenband herhaald wordt. Daarop krijgt men, na nog een klein lijstje, een friesband, en ten slotte, wederom na een smal extra lijstje de eigenlijke kroonlijst, die de antefixen draagt. Het geheele soubasement is 2.47 M. hoog, dus ongeveer zooveel als Asoe, en meet 8.62 M. in het vierkant aan oppervlakte.

Versiering is aangebracht op het rechtopgaand middenstuk en op de steunlijst. De laatste draagt een guirlande-band, de teerling vertoont weder een verdeeling in paneelen. De decoratie dier paneelen doet denken aan Pĕṇḍĕm; het is ook thans een vaas, waarvan bloemranken uitgaan, en vogels daarnaast, doch hier zijn het vier vogels, twee aan iedere zijde. De vaas wisselt af, in het midden der zijden en op de hoeken, met een dragend menschenfiguurtje.

De geringe afstand tusschen den rand van het soubasement en den voet van het eigenlijke tempelgebouw is wederom overeenkomstig het bij Asoe opgemerkte en bedraagt slechts 54 c.M. De tempelvoet herhaalt den drievoudigen insprong en het ojief en doet dan op normale wijze het halfrond volgen, waarboven op haar beurt de kroonlijst is aangebracht met een enkel steunlijstje er onder en een dubbele dekkingslijst er boven. Van de muren is op een enkele plaats tot nogal aanzienlijke hoogte wat gespaard gebleven, tot 5.19 M. boven het soubasement. Aan versiering is niet veel op te merken, met uitzondering van de restes van een losstaand nisje tegen een der zijwanden, hetwelk met een fraaie decoratie-versiering getooid is. Zulke nisjes hebben dus ook aan den anderen zijwand en aan den achterkant gestaan. De op het Westen ziende, 96 c.M. breede, ingang wordt gedekt door een nog glad steenblok; de benedendrempel ligt nog gedeeltelijk ter plaatse.

Een hoog opgaande trap leidt den tempel binnen; tegen een der trapvleugels ziet men en relief een zittenden leeuw gebeiteld. De tempelkamer, ongeveer 6.70 M. in het vierkant, bevat bij dit heiligdom een put van 1.25 M. lengte en breedte, en twee en een half maal zoo veel diepte. De wanden van het vertrek zijn glad, totdat op 2.70 M. hoogte een eenvoudige lijst den aanvang van het gewelf aankondigt. Boven die lijst is gelukkig een der hoeksteenen van de eerste gewelflaag op zijn plaats gebleven, uit welks bekapping blijkt, dat het gewelf glad en rondglooiend

omhoog liep, op de manier van den Ardjoena-tempel op den Dièng dus. Verder is het gewelf verdwenen, met een groot deel der wanden, de tempelkamer met steenen en puin vullend.

Niet ver van deze drie tempels is bij de desa Tjandi nog een vermeldenswaardige ontdekking gedaan, waarvan het te betreuren valt dat het niet mogelijk is geweest haar ware beteekenis met zekerheid te onderkennen. Het wordt beschreven als een trap of een waterleiding, loopende in de richting van den Mĕrbaboe. Wanneer eenmaal de drie monumenten definitief opgenomen zullen worden, zal het zeker zaak zijn ook dit geheimzinnig overblijfsel in het onderzoek te betrekken.

Na dit overzicht van de tempeltjes in de vlakte van Kĕdoe en rondom de groote bergen, die in het hart van oudheidkundig Midden-Java liggen, beschouwen wij nog een groep van overblijfselen uit den Hindoe-Javaanschen tijd, welke zoowel door hun ligging als door hun karakter zich van de andere onderscheiden. Het zijn de grottempels van Koeta-ardja. In Hoofdstuk VII maakten wij reeds melding (pag. 192) van een soort rotsheiligdom in de buurt van Prambanan, geheel op zich zelf staande en in die streek het eenige [1]); het bleek daarbij, dat deze plek op onzes inziens onvoldoende gronden voor Boeddhistisch was gehouden en waarschijnlijker Çiwaïtisch is te achten. Een tweede voorbeeld van zulk een afgezonderd grottempeltje zullen wij zoo dadelijk in de nabijheid van Magĕlang aantreffen. In deze oudheidkundig zoo belangrijke streken zijn de rotstempels dus hoogst zeldzaam. Daarentegen liggen in het Koeta-ardja'sche er een aantal bij elkaar, en dat juist in een omgeving, die aan overblijfselen van anderen aard niet bijzonder rijk is, en waar met name nog geen enkel tempeltje is aangetroffen. Deze rotstempels zijn, zooals de aanwezigheid van yoni en lingga uitwijst, alle Çiwaïtisch. Daarentegen zullen we later op Oost-Java, waar deze heiligdommen eveneens hoogst zeldzaam zijn, juist een paar Boeddhistische aantreffen.

Bijzonder groot of fraai zijn ze geen van alle. Dit is een niet onbelangrijk feit, wanneer wij ons in herinnering brengen, hoe in Voor-Indië de rotstempels, waaronder er zijn, die tot de alleroudste bewaard gebleven monumenten behooren, juist met zooveel toewijding en zorg tot schitterende kunstvoortbrengselen zijn gemaakt, waar men eerst voor een groots opgezette, krachtig sprekende façade staat en dan binnentreedt in hallen en vertrekken, soms ware zalen, die met hun rijk geornamenteerde zuilen, hun reeksen van beelden en reliefs, hun muurschildering dikwijls, tot de meest verheven plaatsen van vereering gerekend moeten worden. Waar nu het vrijstaande tempelgebouw op Java in geen enkel opzicht voor

[1]) Tenzij men de kamertjes in de rots van Ratoe Baka (p. 187) ook wil meerekenen.

dat van Voor- (of Achter-) Indië behoeft onder te doen, is het geweldig onderscheid tusschen de rotstempels van Java en die van ginds des te opvallender. Men zal dan ook geen oogenblik de verzoeking gevoelen ze met elkander in verband te brengen en te veronderstellen, dat de geloovigen, die in het moederland zulke rotstempels bezocht en vereerd hadden, behoefte gevoeld hebben diezelfde gewoonte ook in het nieuwe vaderland te volgen en dat aan dien wensch de Javaansche rotstempels hun ontstaan te danken zouden hebben. Men was in de dagen, dat de eerste Midden-Javaansche monumenten ontstonden, de kunst van het uithouwen van heiligdommen in den rotswand zeer zeker nog niet verleerd: juist in dienzelfden tijd was men nog bezig aan de wonderwerken van Adjaṇṭā. Indien dus alle directe invloed van de Voor-Indische rotstempels op de kunstelooze Javaansche dient te worden uitgeschakeld, is het des te merkwaardiger, dat men ook op Java tot het maken van dit soort heiligdommen is overgegaan. Dat ze juist Çiwaïtisch zijn is misschien, gelet op de Boeddhistische van Oost-Java, slechts toeval, maar verdient toch even de aandacht, waar in Voor-Indië de oudste en voornaamste rotstempels Boeddhistisch zijn, en wij in Hoofdstuk IV in het bijzonder bij het Boeddhisme van eenige Voor-Indische rots-heiligdommen meer dan elders overeenkomst met het Javaansche Boeddhisme aantroffen. Wij merkten daarbij reeds op, dat *niet* aan regelrechten invloed van genoemde heiligdommen gedacht moet worden; het feit dat op Midden-Java het Boeddhisme zich niet van overeenkomstige plaatsen van vereering bediend heeft, doch integendeel wat er aan rotstempels is Çiwaïtisch en zonder de minste kunstwaarde is, bevestigt de gegrondheid dezer opmerking.

De enkele rotstempel — als die naam niet te wijdsch geacht moet worden — in de buurt van Magĕlang is de Zuid-Westelijk van de hoofdplaats in den berg Beser gemaakte Batoe-rong, in 1865 door Hoepermans en Friederich bezocht en beschreven, doch sedert nooit meer behoorlijk onderzocht; slechts werd in 1890 nog bericht, dat door afstorting van steenen de ingang grootendeels gesloten was en men nog slechts kruipende naar binnen kon komen. Ook vroeger was echter aan den rotswand van buiten weinig moeite besteed; men vond er slechts links een uitholling met een soort zitbank, terwijl rechts iets dergelijks aangevangen, maar niet voltooid was. Door een rechthoekigen ingang van 2 M. hoogte en ruim half zooveel breedte kwam men in een langwerpig vertrek met rond gewelf. In het midden staat op een vierkant onderstuk een korte ronde paal — yoni en lingga. Het over den laatsten uitgestorte water vloeide door een opening boven in den yoni, kwam aan den zijkant uit een tweede opening weer te voorschijn en liep in een reservoir aan den linkerkant er naast. In den achterwand zijn holten

en een lingga-achtige verhooging gebeiteld; rechts bevindt zich een nis; bij den ingang zijn banken en een deurkozijn aangebracht. Afgewerkt is de rotstempel klaarblijkelijk niet; het neersijpelende water moet die trouwens al gauw onbruikbaar gemaakt hebben. Het uitzicht vóór de grot, over sawah's, heuvels en bergen, is schitterend.

Het bestaan der tempelgrotten van Koeta-ardja is eerst omstreeks 1850 bekend geworden. De eer der ontdekking komt toe aan den Controleur der Landelijke Inkomsten en Kultures, A. W. Kinder, die er in 1853 ook de eerste beschrijving van heeft gegeven, terwijl Wilsen er teekeningen van vervaardigde. Bij het zoeken van koffiegronden viel Kinder's oog op een kleine hoekige opening in den rotswand van den Goenoeng Lanang; bij onderzoek bleek het een bovenhoek van een deur- of vensterkozijn te zijn. Nadat aarde en struiken waren weggeruimd, kwamen twee deuropeningen bloot, waarbinnen een hooge aardmassa zichtbaar werd; toen ook deze was verwijderd, kon de daarachterliggende grot worden betreden. De vondst leidde tot de ontdekking der drie andere grotten. Later zijn ze alle onderzocht, opgenomen en beschreven door Friederich en Hoepermans in 1864 en door Knebel in 1911.

In den naar het Zuiden gewenden wand van den Goenoeng Lanang is op twee plaatsen dicht naast elkander de rots weggekapt en afgeglad en in de zoo ontstane façade een met lijstwerk omgeven ingang aangebracht, bij den meest linkschen 1.73 M. hoog en 1 M. breed. Men treedt daardoor in een ruw bekapte grotruimte, 2.06 M. hoog, 4.85 M. breed en 5.55 M. diep. In het midden van het vertrek staat een yoni van 1.60 M. in het vierkant, in welks bovenvlak een verdieping is aangebracht. Daaruit verrijst de 90 c.M. hooge, gladde en zuilvormige lingga. Gelijk bij al deze tempels (ook Batoe-rong) zijn beide verkregen door een deel van den rotssteen te laten zitten en op de vereischte manier te bekappen. Aan de Westzijde van den yoni steekt een smalle steen 27 c.M. vooruit, welke van een goot voorzien is en dus voor den afvoer van het water bestemd was; het onderste gedeelte van dit stuk rotssteen is niet weggenomen, doch hij reikt over zijn geheele lengte tot den bodem van de grot. Aan den Oostelijken wand is nog een blinde nis uitgekapt.

De tweede grot is kleiner, doch met meer zorg bewerkt. De ingang, 7.60 M. van de vorige verwijderd, is 1.48 M. bij 78 c.M., de grot zelf 4.59 bij 4.63 M. en slechts 1.55 M. hoog. Het gewelf is iets minder ruw dan dat der andere grot. Het meeste werk is echter besteed aan lingga en yoni in het midden. De laatste, 51 c.M. hoog en met een bovenvlak van 1.16 M. in het vierkant, is behouwen in de gebruikelijke lijsten, en het uiteinde van de ook hier aanwezige tuit is versierd met een nāga-kop. De lingga, hier eveneens in zuilvorm, is kleiner dan de vorige, en slechts 50 c.M. hoog. Thans is de tuit geheel als zoodanig

behandeld, zoodat de steenmassa er onder verwijderd is: in den rotsbodem op zij van den yoni is juist onder die tuit een waterbak uitgekapt, vanwaar een smalle goot naar den ingang van de grot voert. Men mag vermoeden, dat het de bedoeling is geweest eenzelfde inrichting ook aan de eerste grot te geven, doch dat men deze niet heeft kunnen voltooien. Aan den uitgewerkten yoni der tweede grot zit rechts en aan de achterzijde nog een steenblok vast, waarvan de bestemming niet duidelijk is, tenzij men mag aannemen, dat ook hier de laatste hand nog niet aan het heiligdom was gelegd.

Ongeveer een $^3/_4$ K.M. verder, in Noordelijke richting, ligt naar het Westen gekeerd de grot van den Goenoeng Tëbasan. Deze bestaat uit twee vertrekken, beide in verbinding staande met een groote voorhal, welke eveneens door uitkapping van de rots verkregen is, doch waarbij men den voorwand geheel heeft laten vervallen, zoodat men, het smalle voetpad naar het heiligdom oploopend, plotseling in deze ruimte staat, welker achterwand 12.35 M. lang is, terwijl de diepte van de hal 3 M. en de hoogte ± 2.45 M. bedraagt. In het midden van den achterwand is de ingang tot de eigelijke tempelkamer, aan weerszijden waarvan een bank is uitgekapt; in den smallen Noordelijken zijwand de ingang tot een tweede vertrek. Aan den achterwand zijn eenige sporen van lijstbewerking te zien, mogelijk een begin van pilasters, zooals wij in een der andere grotten zullen vinden; de beide banken zijn aan den achterkant halvemaanvormig uitgekapt.

Door den rechthoekigen ingang tusschen de banken, 1.65 M. bij 85 c.M. metend, komt men, twee treden opstijgend, in het 3.93 bij 4 M. lange en breede en 2.21 M. hooge tempelvertrek, in hetwelk men weder een gladden yoni, 1.40 M. in het vierkant, en daarop een 50 c.M. hoogen lingga vindt. Links is, evenals bij de laatst beschreven grot, tuit en waterbak te zien, rechts en aan den voorkant de ook hier aanwezige lagere steenblokken, van halfronden vorm. De waterkom is nog met den yoni en met den halvemaansgewijs uitgehouwen achterwand verbonden; men heeft klaarblijkelijk slechts juist zooveel weggekapt als volstrekt noodig was om aan den lingga en yoni met bijbehooren den vereischten vorm te geven, en is wellicht ook hier niet met den arbeid gereed gekomen. Tegen den rechterwand vindt men nog een bank.

Het tweede vertrek wordt, gelijk gezegd, door een ingang in den Noordelijken, linker, zijwand van de voorhal betreden; deze ingang heeft een hoogte van 2.14 bij een breedte van 1 M. Ook hier moet men een drietal treden omhoog stijgen. Dit tweede vertrek heeft nog een anderen uitgang, direct in den Westelijken rotswand, kleiner dan die naar de voorhal (1.84 bij 1.33 M.) en veel ruwer bewerkt; de gladde stijlen van alle andere tot dusver besproken ingangen zoekt men hier

tevergeefs. De kamer zelf is 4.70 M. lang, 4.10 breed en 2.14 hoog; de lingga en yoni, welke zich hier in het midden hebben bevonden, zijn met geweld vernield, op last van een Controleur, die er schatten hoopte te vinden. De brokstukken liggen nog overal verspreid in het rond.

Zoowel de grotten van den Lanang als die van Tĕbasan liggen hoog boven de vallei van de Kali Glaga; op dezen stroom evenals op de omringende bergen heeft men er een indrukwekkend uitzicht. Eenzelfde ligging is die van de derde grot, den «Batoe lawang» op den Goenoeng Kĕsawen, ook Kali-tĕpoes of Tĕpoes genaamd, naar den plaatselijken naam van de rivier; de plek bevindt zich Zuidelijk, dus benedenstrooms, van de beide andere. Ook dit is een dubbele grot, doch weder van een andere constructie, daar thans een voorvertrek en de eigenlijke tempelkamer achter elkander in de rots gehouwen zijn en laatstgenoemd vertrek dus geheel duister is. Van buiten vindt men vooreerst een van voren geheel open ruimte, 6 M. breed en ± 2 M. diep, met zitplaatsen en in het midden een ingang, 1.80 M. hoog en 1 M. breed, door een gang van 2.25 M. lengte voerend in het voorvertrek, hetwelk er dwars voor ligt, met een breedte van 3.50 en een diepte van ± 1.75 M.; ook hier bevinden zich aan weerskanten banken. In den achterwand is een tweede doorgang aangebracht, van 1.75 M. bij 70 c.M. en een diepte van 50 c.M., naar het eigenlijke heiligdom, dat 3.25 M. breed en 2 M. diep is, bij 1.90 M. hoogte. Tegen den achterkant van dit tempelvertrek ziet men zeer ruw en verminkt den yoni en een brokstuk lingga, met tuit en waterkom links. Aan den rechterkant weder een soort rustbank.

Waaraan deze grot den naam Si Gong te danken heeft, is niet duidelijk; volgens sommigen maakt een in een waterbak vallende steen het geluid van een gong, volgens anderen kan men dit teweegbrengen door tegen den achterwand te slaan. Wij maken van het, op zichzelf hoogst onbelangrijke, geval slechts melding om er op te wijzen, hoe verkeerd men doet aan de tegenwoordig bij de Javanen gebruikelijke namen der oudheden en de verklaringen daarvan eenig gewicht te hechten. Hier heeft men nu het geval van een oudheid, welker bestaan vóór 1853 door de omwonende bevolking zelfs niet vermoed werd en van welker naamsoorsprong reeds thans twee lezingen in omloop zijn.

Meer naar het Westen ligt nog een grot op den Goenoeng Mĕranti nabij de desa Merden; deze grot draagt, evenals het in het begin van dit hoofdstuk beschreven tempeltje, den naam van Selagriya of Batoeroemah. Aan de voorzijde is zij geheel open; op den bodem werden stukken van yoni en lingga gevonden. Eigenaardig is het, dat in Kinder's beschrijving van zes, tegen den achterwand gebeitelde ruw bewerkte, pilasters gesproken wordt, doch Hoepermans (en Friederich, die klaar-

blijkelijk bij zijn vermelding van deze grot het rapport van zijn assistent gevolgd heeft, desgelijks) daarover geheel zwijgt. Daar de grot na 1864 niet meer opgenomen is, moeten wij het al dan niet aanwezig zijn dezer pilasters in het midden laten. Een tweede soortgelijke grot, op $1^1/_2$ K.M. afstands, is waarschijnlijk geheel door de natuur gevormd.

Aanwijzingen aangaande den vermoedelijken ouderdom der grottempels van Koeta-ardja ontbreken ten eenenmale. Dat zij bestemd zijn geweest voor den lingga-dienst is duidelijk, maar verder is het onzeker, hoe wij ons het doel dezer heiligdommen hebben voor te stellen. Tempels met een officieerende priesterschaar en dichte drommen geloovigen uit den omtrek, welke hier hun vereering brachten, kunnen wij er moeilijk in zien; daartoe lijken ze te onaanzienlijk en op al te ongunstige plaatsen gelegen. Sporen, dat er bijzettingen zijn geschied en wij een soort rotsgraven voor ons hebben, zijn er evenmin. Wellicht heeft Friederich den juisten weg ter verklaring gewezen, toen hij Tëbasan met «tapas» in verband bracht en zijn deze eenzame bergholen de verblijfplaatsen van Çiwaïtische kluizenaars geweest, die er temidden van overpeinzing en zelfkastijding den Lingga vereerden.

Wij zeiden reeds, dat de grotten afgezonderd liggen van de streken, waar de Hindoe-Javaansche cultuur haar duidelijkste merkteekens heeft achtergelaten. Het geheele Zuidelijke deel van Bagëlen, tot waar men, naar het Noorden trekkend, den Diëng gaat naderen, is arm aan oudheidkundige overblijfselen; enkele losse beelden en losse vondsten van kleine voorwerpen zijn de eenige bewijzen, dat ook hier de Hindoemaatschappij toch nog eenigermate zich heeft doen gelden. Alleen naar het Oosten, in de richting van Jogja, zijn nog een paar oorkonden aangetroffen, alweder uit de tweede helft der negende eeuw; zij sluiten zich klaarblijkelijk aan bij wat wij aan oudheden in het Westelijk deel van Jogja vermeldden, waar het bovengenoemde Pringtali niet ver van de grens ligt.

Hoe verder men naar het Westen komt, des te minder in aantal worden ook de los aangetroffen voorwerpen. Het is niet mogelijk ze nog in bepaalde groepen te verdeelen; toch kunnen wij deze overblijfselen in de Westelijke streken van Midden-Java niet geheel met stilzwijgen voorbijgaan. We zullen er dus te dezer plaatse, vóór wij in een volgend hoofdstuk de laatste bouwwerken der Midden-Javaansche periode gaan bespreken, een korte beschouwing aan wijden.

Zoo oppervlakkig gezien, geeft een overzicht der oudheden van de Westelijke residenties van Midden-Java den indruk, dat ook hier de Hindoe-Javaansche cultuur in niet geringe mate haar invloed heeft doen gelden; er mogen dan ook al geen bepaalde tempels en heiligdommen

aan te wijzen zijn, zoo getuigen toch de zeer talrijk voorkomende andere vondsten voor de intensiteit der Hindoe-beschaving. Gaat men echter den aard dier overblijfselen eens wat nauwkeuriger na, dan verandert het beeld geheel en al. Zeker, er zijn, op allerlei plaatsen, een belangrijk aantal Hindoe-Javaansche godenbeelden van steen, in een zuiver en klassiek type gebeeldhouwd. Maar het opvallende is, dat die beelden juist alle van zulk een zelfde type zijn en waar dat verschijnsel heenwijst, behoeft niet lang twijfelachtig te blijven: in vele gevallen is nog bekend, dat die beelden op de plaats, waar ze nu staan, eigenlijk niet thuishooren en in al die gevallen wordt onveranderlijk als plaats van herkomst opgegeven: de Diëng. De beeldenrijkdom van die heilige plek moet geweldig geweest zijn, want behalve alles wat er nog staat, zijn heinde en ver exemplaren verspreid; ze hebben hun weg gevonden in vijf residenties, en zijn op allerlei plaatsen, vooral de aangrenzende districts-, afdeelings- en gewestelijke hoofdplaatsen terug te vinden, in Kĕdoe, voormalig Bagëlen en Sĕmarang, maar ook in Pĕkalongan en Banjoemas. Waar ze in eerstgenoemde gewesten temidden van den anderen beeldenrijkdom niet bijzonder opvallen, is dat in de laatste twee residenties juist terdege het geval, en zoo komt het, dat wat den indruk van een zekere intensiteit der Hindoe-beschaving in die streken teweeg brengt, in hoofdzaak berust op de plundering van het Diëngplateau.

Wij laten nu eens ter zijde de onmiddellijk aan dat plateau grenzende deelen dezer residenties, welke wij trouwens ook reeds in Hoofdstuk V en het begin van Hoofdstuk VI bespraken, en laten eveneens buiten beschouwing wat met zekerheid van den Diëng afkomstig is of, als geheel hetzelfde type vertegenwoordigend, klaarblijkelijk een zelfde herkomst heeft, en zien vervolgens eens, wat er overblijft. Gouden ringen en sieraden, metalen borden en andere kleine bronzen voorwerpen, o.a. een paar beeldjes, ook eenige munten, zijn alles wat Bagëlen oplevert, behalve de boven besproken oudheden van anderen aard en, nog één uitzondering, een steenen badkuip of sarkofaag, en een lingga, bij Ayah, geheel in het Westen, blijkens de inscriptie op eerstgenoemd voorwerp uit later tijd, dan die van de Midden-Javaansche bloeiperiode. In Banjoemas precies hetzelfde: alles kleine voorwerpen, vooral weer ringen, potjes, bakjes, bronzen beeldjes, muntjes. Op verschillende plekken is tweemaal een lingga, en tweemaal een voetstuk aangetroffen, en dan is er nog ergens één steenen beeld en bevindt zich een tweede, een trouwens zeer fraaie Garoeda, in het museum te Batavia, in den grond gevonden nabij Poerwakĕrta. Maar daarmede is het dan ook uit. Pĕkalongan (wij bedoelen de oude residentie van dien naam) levert een soortgelijk resultaat; de beeldwerken van eenige beteekenis zijn van den Diëng of

bevinden zich in de bij dat plateau aansluitende districten, en voorts worden slechts vondsten van kleine voorwerpen vermeld.

Alleen het district Dara vertoont een eenigszins ander beeld, waarover zoo dadelijk. Voor het overige ziet men wat er van de indrukwekkende reeks oudheden dezer residenties overbleef na uitschakeling van den Diëng: op een paar onbeteekenende uitzonderingen na slechts kleine, licht verplaatsbare voorwerpen. Wij willen daarmede natuurlijk volstrekt niet zeggen, dat al die voorwerpen van elders hierheen gebracht zijn in een om zoo te zeggen ongeciviliseerde streek; integendeel, het zou hoogst ongerijmd zijn, dat de Hindoe-cultuur, welke in een op zoo korten afstand gelegen centrum zich op zulk een hoogte wist te handhaven gedurende eenige eeuwen, in de aangrenzende landen geen sporen zou hebben nagelaten. Trouwens de toegangswegen tot den Diëng bewijzen reeds, dat men zeker uit Pĕkalongan en hoogstwaarschijnlijk ook uit Banjoemas in zoo grooten getale is opgegaan naar het heilige plateau, dat er aan rechtstreeksche verbindingen behoefte was. De bevolking, die van deze wegen gebruik maakte is, dat spreekt vanzelf, een gehindoeïseerde bevolking geweest, en dus zeker ook wel de eigenares van al die kleine voorwerpen, die in de door haar bewoonde landen uit den grond te voorschijn gekomen zijn. Maar dat alles neemt niet weg, dat wanneer in zulk een heele streek, van het Noorder- tot het Zuider-strand, zoo goed als niet anders aan overblijfselen uit den Hindoe-tijd wordt aangetroffen dan die kleine voorwerpen, en daartegenover alle sporen van heiligdommen of plaatsen van vereering — behalve een zeer enkele lingga enz. — ten eenenmale ontbreken, daar toch uit mag worden opgemaakt, dat deze streken niet veel meer geweest zijn dan de buiten-provincies van het Midden-Javaansche rijk, die zich uit den aard der zaak wèl zooveel mogelijk richtten naar het centrum des rijks, en ook in zekeren zin wel tot het gebied gerekend mogen worden, waar de Hindoe-Javaansche beschaving haar, zij het dan niet altijd rechtstreekschen en voortdurenden, invloed deed gelden, maar die toch van het brandpunt dier beschaving niet meer deel uitmaakten. De afdeeling Wanasaba en de omgeving van den Diëng, de oude residentie Kĕdoe en Jogjakarta, de aangrenzende deelen van Sĕmarang en Soerakarta, ziedaar het intensief gehindoeïseerde Midden-Java. Wat Westelijk daarvan ligt, koestert zich ook nog wel in de stralen dier beschaving, maar in steeds minder mate, naarmate men de Soenḍa-landen nadert.

Het district Dara alleen, zoo zeiden wij, in de voormalige residentie Pĕkalongan vertoont een ander beeld, en datzelfde beeld vinden wij, nog meer Westelijk, terug in het oude Tĕgal, en wel voornamelijk in Slawi en Balapoelang, Boemidjawa en Banjoemoedal, Boemi-ayoe en Bantarkawoeng. Het eigenaardig karakter van het hier aangetroffene is

het volgende. Terwijl elders in de zooeven besproken Westelijke residenties de langzamerhand schaarscher wordende sporen der Hindoebeschaving te voorschijn komen in den vorm van losse kleine voorwerpen, en daarbij aan den eenen kant monumenten geheel ontbreken, en steenen beelden enz. slechts zeer sporadisch voorkomen, maar men aan den anderen kant ook overblijfselen van eenige andere beschaving dan de Hindoe-Javaansche vergeefs zou zoeken, treden in de genoemde districten van Pĕkalongan en Tĕgal opeens in niet onaanzienlijken getale steenen beelden en zelfs overblijfselen van monumenten aan den dag, maar gaat dit gepaard met allerlei restes van ontwijfelbaar niet-Hindoe-Javaanschen oorsprong. Dààr was het een wel verflauwde, maar toch onvervalschte Hindoe-Javaansche cultuur, hier lijkt het een compromis tusschen die laatste beschaving en een andere.

Deze «andere» moet dan wel die van de oorspronkelijke bevolking zijn en verschilt in haar wezen dan ook niet van de in Hoofdstuk IV besproken zoogenaamde Polynesische, van welke men de voortbrengselen in allerlei deelen van den Archipel aantreft, in den grond overal dezelfde, doch in haar uitingen verschillend, naarmate zij meer of minder met andere invloeden in aanraking geweest is, met name, voor zoover Java aangaat, meer of minder gehindoeïseerd is. In hun gemengd karakter verschillen de overblijfselen, in genoemde districten aangetroffen, dan ook niet van die, welke in de Soenḍa-landen gevonden worden, en tot wier ontstaan dezelfde factoren hebben medegewerkt. En daar nu die overblijfselen in de Soenḍa-landen doorgaans in verband gebracht worden met het rijk van Padjadjaran, waarvan bekend is, dat het tijdens de Oost-Javaansche maar niet gedurende de Midden-Javaansche periode gebloeid heeft, kan de vraag rijzen, of ook deze oudheden in Pĕkalongan en Tĕgal niet behooren behandeld te worden in het latere hoofdstuk, waarin van de Padjadjaransche en verdere oud-Soenḍaneesche restes sprake zal zijn. Hoewel nu het verschijnsel in kwestie nog te weinig het onderwerp van een bijzondere studie heeft uitgemaakt om met zekerheid inzake de tijdsbepaling een standpunt te kunnen kiezen, gelooven wij toch niet dat het verstandig zijn zou al deze oudheden aan dezelfde periode, die van Padjadjaran, toe te schrijven. Wanneer men er op let, dat de overblijfselen van dezen aard in Pĕkalongan en Tĕgal een veel sterker Hindoeinvloed vertoonen dan die in de Soenḍa-landen en de voorstellingen van Hindoe-godheden er taliter qualiter het Midden-Javaansche type weergeven, dan geeft dat aanleiding om te vermoeden, dat wij hier een oudere fase dan die van Padjadjaran voor ons hebben, den overgang vormend tot, en tegelijk de verklaring gevend van, het in de Soenḍa-landen aangetroffene. De Hindoe-Javaansch-Polynesische beschaving van de aangeduide streken sluit zich onzes inziens direct aan bij de Midden-

Javaansche en moet dan hetzij gelijktijdig met, hetzij onmiddellijk na laatstgenoemde periode zijn ontstaan, om later op haar beurt haar invloed in het onbeschaafde Westen te doen gelden en met een nog weer meer verwaterd Hindoeïsme de Soenḍa-landen gelukkig te maken. Op die wijze gaat die zoogenaamde Padjadjaran-kunst dan terug op Midden-Java, en niet op Oost-Java, waarmede zij gelijktijdig bloeide. De eerste zekere sporen van deze Hindoe-Javaansch getinte beschaving in het Westen vallen in het begin der elfde eeuw, juist honderd jaar nadat Midden-Java alle beteekenis had verloren. Binnen die honderd jaar of nog vroeger valt dus het ontstaan dier gehindoeïseerde Oud-Soenḍaneesche maatschappij, en de daaraan voorafgaande gemengde cultuur, welker overblijfselen in Pëkalongan-Tëgal aanwezig zijn, heeft dus alle kans nog in, of dadelijk na den Midden-Javaanschen bloeitijd haar beslag te hebben gekregen. We willen daarmede niet zeggen, dat nu ook alle restes in genoemde streken uit die vroege periode moeten stammen: ook in deze streken kan die gemengde beschaving nog lang daarna de heerschende gebleven zijn en daarbij in staat zijn geweest het Hindoe-element beter te handhaven dan in het Westen het geval was. Over den ouderdom der afzonderlijke overblijfselen willen wij dus geen oordeel uitspreken; het cultuur-verschijnsel op zichzelf echter behoort in aansluiting op de bloeiperiode van Midden-Java te worden beschouwd.

Reeds dadelijk het middelpunt der oudheden van het district Dara, de Goenoeng Garamanik, bewijst dat deze plek nog tot in zeer laten tijd bekend en vereerd moet zijn geweest; behalve terrassen als op West-Java, een paar aan het Hindoe-pantheon ontleende rākshasa's en eenige neuten van een gebouw vindt men er vroeg-islamitische graven en een inscriptie van een der soenan's. Niet ver van dezen berg zijn aan de eene zijde bekapte steenen en een urn met bladgoud, juist als bij de Midden-Javaansche tempeltjes, aangetroffen, aan de andere zijde een spuier en een «Polynesische» mannenfiguur en relief op een rivier-steen, thans samengebracht met een Doergā van den Diëng. Verder leverde het district nog andere zulke urn-vondsten, een lingga, een Nandi, eenige yoni's en vooral veel Gaṇeça's op, maar daarnevens steenen mortieren en Polynesische beeldjes — wij gebruiken dien term, omdat hij nu eenmaal burgerrecht heeft verkregen, maar herinneren er aan (verg. p. 96), dat veel van dit «Polynesisch» genoemde werk onder Hindoe-invloed is tot stand gekomen, en men hem dus niet als gelijkwaardig met «zuiver oorspronkelijk inlandsch» moet opvatten. In de opgegeven districten van Tëgal en hun omgeving is het geheel hetzelfde: Polynesische beelden en steenen mortieren of op andere wijze ruw bewerkte steenen, en daartusschen Gaṇeça's en lingga's en ook een Doergā, een

Pārwati, een Çiwa-Goeroe, een Nandi. Betrekkelijk talrijk zijn ook de plaatsen, die «Tjaṇḍi» genoemd worden en waar men soms nog wel bouwfragmenten, baksteenen, andesiet-steenen, topstukken en dergelijke aantreft. Een paar slechts vermelden wij: bij Boemidjawa de Tjaṇḍi Lingga, met een lingga, een paar voetstukken, twee spuiers, twee topstukken en een aantal tempelsteenen; en in het district Boemi-ayoe de Tjaṇḍi Koeda bij Laren, waar men met neuten en baksteenen een Nandi en een trapfragment vindt. Dergelijke plekken zijn er vele; ongetwijfeld zijn daarbij niet weinige van hoogst verdachte oudheid, maar dat in deze streken er zoovele bijeen liggen en ze elders in het geheel niet aangetroffen worden, is toch zeker niet toevallig. Te midden van dat alles ontbreken ook de gewone vondsten van losse kleine voorwerpen van een bepaald Hindoe-Javaansch karakter niet.

Hoe weinig belangrijk al deze overblijfselen ook mogen zijn in vergelijking tot het vele schoons, dat in het eigenlijke vaderland der Midden-Javaansche kunst bewaard gebleven is, ze hebben toch voor een juist begrip van het verder verloop dier kunst naar het Westen hun waarde. Vandaar dat we er de aandacht op hebben gevestigd, meer dan ze eigenlijk, naar hun kunstwaarde beoordeeld, zouden verdienen. De Hindoe-Javaansche kunst heeft, toen ze Midden-Java verlaten moest, aan het Westen den rug toegewend en zich algeheel en met volle kracht gekeerd naar het Oosten.

Litteratuur.

Inventaris n° 396—400, 464 enz., 484 enz., 548, 574, **691**, 736, 763, 764, **812, 814, 815,** 816, 1044 enz., 1203, 1207, 1230 enz., 1262 enz., 1276, 1371.

Buddingh, Tempel Selo Grio, Tijdschr. v. Neêrl. Indië 1, 2 (1838) p. 407—410; Münnich, Eenige bijdragen tot het onderzoek der oudheden op Java, Ind. Mag. 2de twaalftal (1845) p. 176 sq.; Kinder, De tempelgrotten van Koeto Ardjo in de Residentie Baglen, Tijdschr. Bat. Gen. 1 (1853) p. 89—100; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—67), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 90—94, 144—147, 149—157, 208 sq., 255 sq., 269—273; Friederich, Rapport over reizen gedaan op Java (1864—65), Tijdschr. Bat. Gen. 23 (1876) p. 53—59, 72 sq., 75 sq., 90—109; Van Aalst, Opgaven omtrent verschillende Hindoe-oudheden, voorkomende in de Contrôle-afdeeling Prâbâlinggâ, Tijdschr. Bat. Gen. 41 (1899) p. 394 sqq.; 401—404, enz.; Brandes in Rapp. Oudh. Comm. 1903 p. 58 sq. en plaat 36 en 38; Knebel, Beschrijving van de Hindoe-oudheden in Jogjakarta, Rapp. Oudh. Comm. 1909 p. 138 sqq.; idem in Samarang,

Rapp. 1910 p. 237 sq., 241 sq.; idem in Kedoe, Rapp. 1911 p. 177 sq., 183 sq.; 196—198, 221—223, 306—309; Van Erp in Twentieth Century Impressions of Netherlands India (1909) p. 143 en 157; Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 26 sq.; Sell, Opgave der Hindoe-oudheden in de residentie Pekalongan, Rapp. Oudh. Comm. 1912 p. 118 enz., 186 sq., 1913 p. 40 sq.; Van Erp, Eenige opmerkingen betreffende de Tjandi Selagrya, Rapp. Oudh. Comm. 1912 p. 84—89 en plaat 20—25; Oudh. Versl. 1914, 2, p. 56 sq., 189 (Sëtan enz.); 1916, 1, p. 7; 1917, 3, p. 74 (Noesoekan).

HOOFDSTUK XII.

Prambanan. — De Lara Djonggrang-groep.

In een vorig hoofdstuk bespraken wij een deel van de overblijfselen, die tezamen de oudheden van Prambanan uitmaken. Wij behandelden daarbij den ouden zoogenaamden kraton op den heuvelrug, welke de vlakte beheerscht, de ruïnes in de streek ten Westen daarvan, en vooral de eerwaardige heiligdommen, eerste voortbrengselen van het Javaansche Boeddhisme, aan de Westzijde van den Opak, om vervolgens aan den linkeroever der rivier de machtige schepping van de eveneens Boeddhistische Tjaṇḍi Sewoe te beschouwen, evenals het nabijgelegen Loemboeng, waarschijnlijk slechts zeer weinig in tijdsorde van de Westelijke tempels van Kalasan en Sari verschillende. Wij lieten daarbij uitkomen, dat wij ons niet een tempelstad hebben voor te stellen, die zich in een aaneenschakeling van heilige plaatsen over die wijde vlakte zou hebben uitgestrekt, maar dat het veeleer de overblijfselen eener groote stad zijn, welke wij voor ons hebben, en waarin de tempels dank zij de grootere zorg en het meer duurzame materiaal gespaard zijn gebleven, terwijl de woonhuizen en dergelijke reeds lang verdwenen zijn zonder ook maar een enkel spoor na te laten.

Aan de oudste vestigingen te Prambanan is, gelijk wij zagen, de naam verbonden van de dynastie der Çailendra's, de stichters van Kalasan en nog andere heiligdommen.[1]) Minstens anderhalve eeuw heeft de stad gebloeid en is zij door vrome stichtingen verfraaid; het schijnt wel — maar onze gegevens zijn niet voldoende om dienaangaande zekerheid te verkrijgen — dat de uitbreiding in Oostelijke richting heeft plaats gevonden, althans de latere heiligdommen, welke wij nu gaan bespreken, liggen alle in dat deel der vlakte, hetwelk zich aan den linkeroever van den Opak uitstrekt. Zij dateeren uit de laatste decenniën der Midden-Javaansche periode, tot in de jaren, die onmiddellijk voorafgingen aan de geheimzinnige catastrophe, door welke aan den bloei van Prambanan, gelijk aan dien van geheel deze streken, een einde werd gemaakt. De inscripties uit ditzelfde laatste tijdperk van Midden-Java gewagen van een heerschappij, waarvan de

[1]) Over de beteekenis dezer vorsten voor Java zie men thans de (tijdens den druk van dit hoofdstuk verschenen) oratie „De Sumatraansche periode der Javaansche geschiedenis."

kraton was gevestigd te Mĕḍang in het land van Mataram. De ligging van die plaats laat zich zelfs niet gissen; de naam Mataram intusschen, bekend gebleven in den Madjapahitschen tijd en door de Mohamedanen weder opgevat, wijst ongetwijfeld naar dezelfde streek, waar dat latere rijk der Mataram'sche sultans zijn zwaartepunt had. Men zou zich dus kunnen afvragen, gelet op het hooge belang, dat Prambanan blijkens de machtige daar opgerichte bouwwerken nog tot in de laatste jaren van dit alleroudste rijk van Mataram gehad moet hebben, of niet in deze zelfde buurt de plek van den kraton van Mĕḍang gezocht zou moeten worden. Onmogelijk is het zeker niet, maar elke nadere aanwijzing dienaangaande ontbreekt toch, en in het volgend hoofdstuk zullen wij zien, dat ook elders met eenigen schijn van recht deze oude hoofdstad gelocaliseerd is geworden.

Koning Daksha, de laatste groote figuur onder de rechtstreeks over Midden-Java bewind voerende heerschers, is in een recent artikel van Rouffaer met de stichting van de Lara Djonggrang-groep in verband gebracht. De argumenten, waarmede dat is geschied, lijken ons niet in allen deele overtuigend, maar toch gelooven wij dat het goed is, wanneer wij aan het begin van onze bespreking dezer groep dien koningsnaam plaatsen. Hij geeft een duidelijke aanwijzing van Lara Djonggrang's beteekenis, ook in kunsthistorisch opzicht. Daksha's regeeringstijd, in de laatste jaren van Midden-Java's bloei, moet inderdaad Lara Djonggrang hebben zien verrijzen of juist gereed hebben aanschouwd, dat wil zeggen zoo gereed als het ooit geworden is, want gelijk veel Oud-Javaansche tempels is er nooit de laatste hand aan gelegd. En bovendien heeft deze vorst zoowel op Oost- als op Midden-Java zijn macht uitgeoefend en zijn vrome schenkingen aan beide rijksdeelen ten goede doen komen. In zijn persoon vinden wij dus iets terug van een band tusschen de oude heerschappij in Kĕdoe en Jogja, die zoo spoedig te gronde zal gaan, en de nieuwe in Soerabaja en Pasoeroehan, die op het punt staat zich te ontplooien. Als politieke figuur staat Daksha daar bij den overgang der hegemonie, en met betrekking tot de kunst wordt een gelijke rol vervuld juist door de Lara Djonggrang-groep, welke evenzeer een monument van den overgang is, op de grens staande tusschen de Midden- en de Oost-Javaansche kunst. Wel is waar hebben wij hier nog zeer bepaaldelijk Midden-Javaansche kunst voor ons, in zooverre als de in den tot dusverre gevolgden ontwikkelingsgang dier kunst opgemerkte eigenaardigheden haar voortzetting en bekroning vinden in Lara Djonggrang, maar daarnevens doen zich toch ook allerlei verschijnselen voor, die als voorbereiding en verklaring kunnen gelden van wat wij straks in een verder stadium op Oost-Java zullen kunnen waarnemen. Deze tempelgroep vormt, aldus de formuleering van Brandes, de brug, waarover men van den oorspronkelijken,

eenvoudigen Midden-Javaanschen stijl geleid wordt tot dien van Oost-Java. Zoo straks zullen wij als (voor zoover bekend) oudste monument van Oost-Java, een tempel aantreffen, welke in zijn stijlmotieven nog typisch Midden-Javaansch is en door zijn plaats het bewijs levert van de continuïteit tusschen beide deelen der Hindoe-Javaansche kunst. Als tegenhanger van deze Midden-Javaansche opvattingen, naar Oost-Java overgeplant, geeft Lara Djonggrang vormen, die wel niet zonder meer Oost-Javaansch kunnen heeten, maar toch onwederlegbaar de kiemen van de in het Oosten gevolgde ontwikkeling in zich bevatten. Dat alles komt dus overeen zoowel met het tijdperk als met de machtspositie van koning Daksha, en daarom doen wij wel door bij de beschouwing van Lara Djonggrang zijner te gedenken, ook al kunnen wij niet bewijzen, dat juist hij, en niet een zijner voorgangers, de stichter van deze tempelgroep is geweest.

Wanneer wij die groep, zooals gewoonlijk geschiedt, hooren aanduiden als «het eigenlijke Prambanan», dan is dat een zeer oneigenlijke benaming. Zij is ontstaan omdat dit complex, het dichtst bij de desa, het poststation en de pasanggrahan Prambanan gelegen, het meest in het oog viel, het best bekend was bij allerlei bezoekers en derhalve, bij uitsluiting van de andere met afzonderlijke namen voorziene bouwvallen, ging gelden als *de* Tjaṇḍi Prambanan. Sinds men echter alle overblijfselen in de vlakte en op den bergrug is gaan samenvatten onder den algemeenen naam «oudheden van Prambanan» en daardoor genoodzaakt werd de bedoelde enkele groep nader te omschrijven als *eigenlijke* Prambanan-tempels, heeft men onbewust een misverstand in de hand gewerkt. Het kreeg den schijn, of deze groep niet slechts tegenwoordig de voornaamste was — dat is in zekeren zin inderdaad het geval, daar hier meer dan elders gespaard is gebleven — maar ook oorspronkelijk het hoofdcomplex van alle oudheden uit de vlakte was geweest, waartegenover de andere min of meer op den achtergrond traden. Niets is minder juist. Prambanan gedurende het grootste deel van zijn bestaan moet men zich voorstellen *zonder* deze tempelgroep, die immers tot de laatst gebouwde behoort, maar ook toen zij er eenmaal stond zal zij, hoe fraai zij er in ongeschonden staat ook moge hebben uitgezien, geenszins een overheerschende positie tegenover de andere heiligdommen hebben ingenomen. Men bedenke slechts even, dat niet ver naar het Noorden zich de Tjaṇḍi Sewoe verhief, welk tempelcomplex in zijn grootschen opzet stellig niet minder indrukwekkend zal zijn geweest dan Lara Djonggrang.

Het lijkt ons dan ook niet gewenscht het misverstand, als zou laatstbedoelde groep de hoofdzaak geweest zijn onder alles, waarvan de overblijfselen door en bij de vlakten van Prambanan en Saragĕḍoeg verspreid liggen, te bestendigen en dus geven wij er de voorkeur aan deze groep

met den gebruikelijken inlandschen naam van Lara Djonggrang te noemen. De oorspronkelijke benaming is dat natuurlijk niet; maar van hoeveel Oud-Javaansche monumenten zijn ons de oude namen overgeleverd? Door van de Lara Djonggrang-groep te spreken vermijden wij alle onduidelijkheid, want de naam wordt uitsluitend voor deze groep gebezigd. Lara Djonggrang is in de inlandsche traditie het Doergā-beeld, hetwelk zich in een der zijkapellen van den hoofdtempel bevindt en in een reuk van heiligheid en wonderdadigheid staat. Het zou een koningsdochter zijn, op wier wensch een niet begeerde minnaar in één nacht deze zes putten in even zooveel gebouwen, zóó schoon als nooit aanschouwd was, moest vervaardigen en met de beelden van koningen en goden versieren; men begrijpt dat, zooals in deze verhalen gebruikelijk is, de prins bijna slaagde in het volvoeren van zijn taak en slechts door een list van zijn aangebedene verhinderd werd het wonderwerk te voltooien, waarop de ongelukkige de hardvochtige maagd vervloekte en in steen deed veranderen. Het meest opmerkelijke in deze lezing van een op allerlei plaatsen vastgelegde traditie is wel, dat de «putten» voor het voornaamste element in die gebouwen blijken te gelden.

Meer dan eenig ander beeld of overblijfsel uit den Hindoe-tijd geniet Lara Djonggrang de hulde en vereering niet alleen van inlanders en Chineezen, maar ook van Indo-Europeanen. Met offers in geld, vruchten en bloemen tracht men haar bescherming te verwerven en als een merkwaardig staaltje van het standhouden van oude gebruiken willen wij niet nalaten mede te deelen, dat bij ons laatste bezoek een paar geiten op het tempelterrein rondliepen, geschonken aan de godin, nu haar deze niet meer als bloedig offer konden worden toegewijd. Het opmerkelijkst is daarbij wel de keuze van het dier: juist de geit is het geliefkoosde offer voor Doergā, en zoo zijn zelfs na al die eeuwen de afstammelingen harer vroegere vereerders getrouw gebleven aan een oud gebruik hunner voorouders.

Wij vermeldden reeds, dat de Lara Djonggrang-groep het meest de aandacht van bezoekers en belangstellenden heeft getrokken. Het oudste bericht aangaande een Javaansch monument, de in Hoofdstuk I medegedeelde beschrijving in het journaal van Lons uit 1733, heeft vooral op deze groep betrekking; daarentegen richtte zich de eerste bepaalde systematische opname van «bramiensche» overblijfselen hier ter plaatse in het bijzonder op Kalasan, Sari en Tjaṇḍi Sewoe. Niettemin werd toch ook aan Lara Djonggrang eenige aandacht geschonken. Bedoelde opname is de reeds besprokene, welke op last van Engelhard in 1805—1807 werd ondernomen door den luitenant-ingenieur Cornelius en diens medewerkers Wardenaar en Van der Geugten, en welke met de resultaten van Baker's onderzoek van tien jaar later tot grondslag strekte

voor de behandeling van Prambanan in Raffles' groote werk. Men zou zich er over kunnen verwonderen van Lara Djonggrang geen detail-opnamen te vinden, ware het niet, dat voor het ontbreken daarvan een afdoende reden bestond: er was van de afzonderlijke monumenten van die groep slechts weinig te zien, daar het onderste gedeelte volkomen onder puin en struikgewas verborgen was en het opruimen daarvan zooveel bezwaren met zich gebracht zou hebben, dat het wijs was er niet mede te beginnen zonder de zekerheid het goed ten einde te kunnen brengen. In de dagen van Lons bestond de Lara Djonggrang-groep uit heuvels, waaruit de resten van gebouwen opstaken, en in dienzelfden toestand vond niet alleen Mackenzie bij zijn opname in 1812 — de eerste waarvan een verslag is gepubliceerd — deze tempels, maar vijftig jaar later tijdens de bezoeken van Brumund en Hoepermans was het nog hetzelfde; al deze personen beklommen de heuvels, waarin de soubasementen en voeten der tempelgebouwen verstopt zaten, en stonden dan voor den ingang der, zooals wij nader zien zullen, op aanzienlijke hoogte boven het tempelplein gelegen binnenkamers. Ook de ruimten tusschen de naast elkander geplaatste gebouwen waren uit den aard der zaak ten deele met afgestorte steenblokken, aarde en struiken gevuld, zoodat men nog in 1885 de vraag kon opperen, of er wellicht onder die massa nog trappen of andere wijzen van verbinding tusschen de verschillende monumenten te vinden zouden zijn. Het bovengedeelte van alle gebouwen was volkomen vernield en ingestort, en de manier, waarop dat geschied is, geeft alle reden om te veronderstellen, dat het een groote aardbeving geweest is, welke het vernielingswerk zoo radicaal heeft uitgevoerd. Als Hoepermans in 1864 te midden van wat hij den doolhof van Prambanan noemt, voor de Tjaṇḍi Djonggrang staat, ziet hij daar «een groote ronde steenhoop» van 203 ellen in omtrek en 19 el hoog, en acht hij het noodig er uitdrukkelijk op te wijzen, dat de nog zichtbare bouwvallen «op geene groene heuvel» zijn opgetrokken.

Dezelfde bezoeker klaagt er in zijn rapport reeds over, dat de treurige toestand van wat er aan overblijfselen nog beschreven kon worden, voor een goed deel zijn verklaring vond in moedwillige verstoring ten behoeve van den bouw van suiker- en indigo-fabrieken. Meer dan eenige andere oudhedengroep op Midden-Java zijn de tempels van Prambanan een welkome stapelplaats van bouwmateriaal geweest voor ieder, die er behoefte aan had. De ligging in een bevolkte streek dicht aan den grooten weg en in de nabijheid van ondernemingen was dan ook zoo ongunstig — of wil men gunstig — mogelijk. Men behoeft slechts even in de Prambanan-vlakte rond te kijken, om de tempelsteenen bij duizenden gebruikt te zien voor allerlei doeleinden, de inlandsche bevolking fundeerde er haar huizen op en maakte er omheiningen en waterloozingen mede,

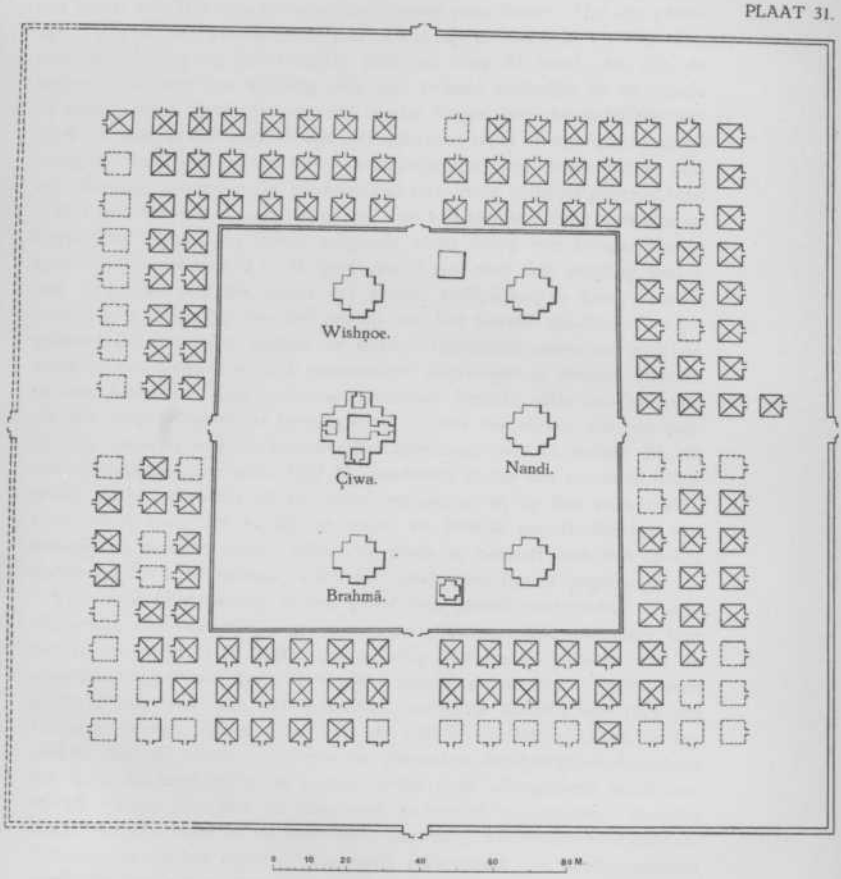
de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij had ze noodig voor haar (oude) stations, zelfs het Departement der Burgerlijke Openbare Werken bleef niet achter, waar een stuwdam in den nabij gelegen Opak moest worden gemaakt. De roof ging dan ook allerminst clandestien, maar met toestemming van den sultan van Jogja, wiens beslissingen behoorlijk door het Gewestelijk Bestuur werden gefiatteerd! Alleen was er een bepaling, dat slechts onversierde steenen weggebracht mochten worden: gebrek aan contrôle maakte intusschen, dat het ten slotte aan den karrevoerder bleef overgelaten, wat hij wenschte mede te nemen. Eerst voor eenige jaren is dank zij het initiatief van den Heer Van Erp aan dit misbruik een einde gemaakt.

Het onderzoek en de schoonmaak van de Lara Djonggrang-groep was reeds eerder ter hand genomen en maakte, zooals wij in Hoofdstuk I reeds zagen, de voornaamste bemoeienis uit van de in 1885 gestichte Archaeologische Vereeniging van Jogja. Onder de leiding van IJzerman werden allereerst de tempelkamers van het puin gezuiverd en had vervolgens een nauwkeurige opname van de putten plaats, die weliswaar reeds verstoord bleken te zijn, maar niettemin nog zeer merkwaardige gegevens bevatten. De resultaten dezer onderzoekingen zijn vastgelegd in IJzerman's reeds meermalen geciteerde voortreffelijke «Beschrijving der Oudheden». Na zijn vertrek zetten even ijverige maar minder bekwame handen het werk voort, en nu was uit den aard der zaak de verdere opruiming van het terrein, en vooral het te voorschijn brengen van de soubasementen en voeten der gebouwen uit de «groene heuvels», welke ze verborgen hielden, aan de orde. Bij deze op zichzelf zoo gewenschte schoonmaak is helaas nagelaten de op verschillende plaatsen aangetroffen fragmenten uit elkaar te houden, of de juiste plek van merkwaardige vondsten aan te teekenen. Geornamenteerde steenen werden, onverschillig waar ze vandaan kwamen, naar soorten bij elkaar gezet, de rest achter de tempels op groote hoopen geworpen. Het is dientengevolge bijna onmogelijk geworden nog na te gaan bij welke der tempels de verschillende steenen behooren en daarmede zijn, niettegenstaande de goede bedoelingen welke bij de opruiming voorzaten, hoogst belangrijke gegevens, bijvoorbeeld voor de constructie van poorten, daken, enz., vernietigd. In een verontwaardigd protest heeft Brandes later deze handelwijze veroordeeld en, na de bijzondere beteekenis dezer tempelgroep voor de Javaansche kunstgeschiedenis in het licht te hebben gesteld, hetgeen men er mede gedaan had gebrandmerkt als een «archeologische moord op groote schaal».

In het begin dezer eeuw bleek het noodig eenige voorzieningen te treffen in de zijkapellen van den hoofdtempel, welker bouwvallige daken met instorting dreigden en dus ook gevaar opleverden voor de daaronder

geplaatste beelden. Dit met groote zorg door Van Erp in het eind van 1902 en den loop van 1903 uitgevoerde werk, gaf den executant aanleiding een nader onderzoek in te stellen naar de ornamentatie der Prambanan-tempels in het algemeen en naar de op Midden-Java, in het bijzonder te Prambanan, gevolgde bouwtechniek. Tengevolge van de breede wijze, waarop Van Erp zijn taak heeft opgevat, is het «Verslag betreffende de herstelling der neven-cella's van den Hoofd-tempel van Prambanan» een voor de kennis der Midden-Javaansche kunst bijzonder belangrijk geschrift geworden, waarvan ten zeerste te betreuren valt, dat het nooit is gepubliceerd. Gelijk men zich herinneren zal, leverde het de voornaamste bouwstoffen voor onze beschouwingen aangaande de techniek in Hoofdstuk IV, en ook thans zullen wij van de vele gegevens, welke men hier voor het eerst systematisch gerangschikt bijeen vindt, een passend gebruik maken. Later heeft Van Erp ook in zijn bekend artikel over de Midden-Javaansche oudheden in de Twentieth Century Impressions (1909) een wel kort, maar zeer goed overzicht van deze groep gegeven. Met betrekking tot de sprekende reliefs beschikken wij eerst sedert kort over het volledige fotografische materiaal; nadat in 1893 de door Cephas genomen fotografieën van de reliefs om den hoofdtempel gepubliceerd en verklaard waren door Groneman in diens «De Tjandi Parambanan op Midden-Java na de ontgraving", heeft in 1915 de Oudheidkundige Dienst alle overige tafereelen gefotografeerd, waarna het aan Van Stein Callenfels is mogen gelukken van een groot aantal daarvan de waarschijnlijke beteekenis vast te stellen.

Het complex van Lara Djonggrang (plaat 31) bestond uit acht heiligdommen op een door een ringmuur ingesloten verhoogd terras van vierkanten vorm, waaromheen drie rijen bijtempeltjes waren opgericht; daarbuiten liep, nog steeds in het vierkant, een tweede ringmuur, de laatste van ongeveer 220 M. in het vierkant. In het midden van elk der zijden was een ingang aangebracht, naar elk der hoofdwindstreken dus, want het complex is zuiver georiënteerd. Op eenigen afstand naar buiten zijn sporen van een derden ringmuur gevonden, die klaarblijkelijk het verdere bijbehoorende terrein afsloot; deze is eveneens vierkant, maar de zijden, elk ongeveer 400 M. lang, loopen niet evenwijdig met die van het ingesloten complex en de ook hier niet ontbrekende vier toegangen zijn in verband daarmede niet in het midden der zijden, maar in een rechte lijn tegenover de poorten van het binnencomplex uitgespaard. Van de beide laatstgenoemde ringmuren is slechts zeer weinig over, juist genoeg om er het beloop van te kunnen vaststellen; en aan de rivierzijde zijn ze zelfs geheel verdwenen. Voor zoover is nagegaan, vertoonden beide een lichaam en een onderbouw van mergel, met een bekleeding van andesiet en was althans de buitenste met een dubbel klok-ojief afgedekt.

PLATTEGROND DER LARA DJONGGRANG-GROEP.

Ook is het duidelijk, dat de muren onaanzienlijker en kleiner van proportie werden, naarmate men zich verder van het hart van den bouw verwijderde.

De bijtempeltjes lagen in drie rijen van zestien naar elke zijde, tot een totaal van 156 dus, elk met den ingang naar buiten. Op één plaats ligt nog zulk een gebouwtje in een vierde rij, en wel juist ten Noorden van den toegang op de Oostzijde. Het ligt voor de hand, dat aan de andere zijde van den toegang zich een tweede tempeltje in de vierde rij moet hebben bevonden, en het is niet uitgesloten, dat hetzelfde verschijnsel zich in het midden van alle zijkanten heeft voorgedaan, hoewel evengoed denkbaar is, dat het zich beperkt heeft tot de Oostzijde, den hoofdingang, aangezien de hoofdtempel naar deze richting gekeerd was.

Het peil der drie rijen bijtempeltjes verschilt aanmerkelijk; de buitenste liggen het laagste, en iedere volgende reeks is op een hooger niveau geplaatst, zoodat men 2.70 M. gestegen is, als men den omgang buiten den ringmuur van het terras der groote heiligdommen heeft bereikt. Het is niet duidelijk, hoe het beloop van het terrein tusschen de rijen geweest is; misschien hebben er telkens bekleedingsmuurtjes tusschen gestaan, ook kunnen er zich eenvoudige, doorloopende steenen trappen hebben bevonden. Een onderzoek daarnaar leverde niets op, evenmin als een ontgraving bij de toegangstrap op een der zijden, om de aansluiting daarvan aan de terrasjes der bijtempels vast te stellen. Bij elk der bijtempeltjes ligt circa 1.20 M. zandsteen onder het maaiveld, doch terwijl deze onderbouw bij de derde (en vierde) rij op den natuurlijken zandbodem rust, ligt er bij de eerste en tweede een fundeering van rotssteenen in zand onder. Alleen de derde rij bevindt zich dus op het oorspronkelijk terreinniveau; alles wat daarbinnen ligt is opgehoogd.

Van deze bijtempeltjes is een groot deel geheel verdwenen; en ook die, welke nog over zijn, vertoonen bijna geen van alle iets meer dan het soubasement. Het blijkt, dat ze nog niet waren voltooid wat de ornamentatie aangaat, toen de verdere afwerking van het complex werd gestaakt. Ze zijn alle van hetzelfde, vierkante model; een trap gaf toegang tot een binnenkamer van ± 2.30 M. in het vierkant. In het midden daarvan wordt overal een put gevonden, die doorgaans doorloopt tot op de fundeering; in die putten, welke door schatgravers reeds verstoord waren, zijn hier en daar nog aschurnen aangetroffen. Beelden waren nergens meer in de tempeltjes aanwezig, wel enkele voetstukken. Voor zoover op het daarvoor bestemde middenstuk der soubasementen reeds de versiering was aangebracht, vinden wij er telkens dezelfde motieven van vazen, juweelen en schelpen tusschen rank- en spiraalornament, al dan niet met kakatoe's er tusschen, steeds in afwisselende vormen uitgebeiteld en geheel in overeenstemming met die behoefte van de Midden-Javaansche kunst aan eenheid in de hoofdzaken, naast

oneindige variëteit in het detail. Aan de trappen zijn soms de makara's reeds afgewerkt of is de buitenkant der vleugels reeds voorzien van zittende leeuwen of herten.

Achter de binnenste reeks, en ongeveer 2.30 M. daarvan verwijderd, rijst tot een hoogte van 4.50 M. de ongeveer 2 M. dikke bekleedingsmuur van het terras der groote tempels omhoog; het boven de kroonlijst gelegen stuk van dien muur, daar een meter dunner, zoodat aan de binnenzijde een omgang overblijft, dient tevens als balustrade om dat terras. De constructie, ruwe vulling en bekleeding met andesiet, en afdekking met dubbel klok-ojief, is in overeenstemming met de beide andere ringmuren. De kroonlijst was versierd met groote nog niet geornamenteerde antefixen; het middenstuk is verdeeld in paneelen, door pilasters onderbroken, en het heeft zeker in de bedoeling gelegen ook hier nog verdere versiering aan te brengen. Inkassingen boven op de afdeksteenen toonen aan, dat zich daar ornamentstukken moeten hebben bevonden; het is echter nog niet gebleken, van welken vorm die geweest zijn.

Het groote terras wordt van elke zijde betreden door middel van een eveneens onversierd gebleven trap; de toegangspoorten zijn geheel verdwenen. Het ligt 4.20 M. boven het maaiveld en is horizontaal, ongerekend een geringe helling ten behoeve der afwatering. De spuiers hebben slechts aan weerskanten van de toegangstrappen gezeten, doch alleen de openingen zijn nog te zien. Het geringe aantal dier openingen, acht voor een zoo groot terrein, en haar kleine afmeting, zal wel samenhangen met den zandigen aard van den bodem, welke gemakkelijk het water doorliet.

Acht heiligdommen verheffen zich, gelijk wij zeiden, op dat terras. De drie grootste liggen op de Westelijke helft, in een rij van Noord naar Zuid, en alle drie met hun ingang op het Oosten. Recht tegenover dit drietal bevonden zich drie kleinere op de andere helft van het terrein, hun ingangen naar het Westen, dus juist naar die van de groote gebouwen gewend. Ten slotte zijn er twee nog kleinere tempeltjes, die het plein tusschen de zes monumenten aan de Noord- en de Zuidzijde afsluiten en, met hun ingangen naar binnen, naar dat plein, gekeerd, dicht bij den ringmuur, juist even ten Oosten van de toegangstrappen liggen. Van de groote heiligdommen der Westelijke rij is het middelste het grootste en voornaamste; deze tempel was, zooals uit de beelden blijkt, aan Çiwa toegewijd. In het gebouw aan diens rechterhand zetelde Brahmā, in den linkertempel (de rechtsche dus als men met het gezicht naar deze rij op het tempelplein staat) Wishṇoe. Bij de drie tempels der tegenoverliggende reeks is alleen de bestemming van de middelste en voornaamste duidelijk, aangezien daarin als hoofdbeeld de Nandi, Çiwa's rijdier, is aangetroffen. Men heeft hierin een aanwijzing willen zien, dat ook de beide andere gebouwen dezer rij de wāhana's bevat

zouden hebben van de in de groote tempels daartegenover huizende goden, zoodat dus tegenover Brahmā een Haṃsa-tempel, tegenover Wishṇoe een Garoeḍa-tempel verondersteld werd. Eerstgenoemd gebouw was, toen het werd onderzocht, geheel ledig; de in den tempel tegenover Wishṇoe gevonden beelden kunnen het vermoeden, dat hier Garoeḍa vereerd zou zijn, niet versterken. Van de bewoners der kleinste gebouwen aan den Noord- en Zuidkant van het plein is niets gebleken.

Dit wat aangaat de goden, die in deze heiligdommen werden gehuldigd; het is daardoor duidelijk dat het complex van Lara Djonggrang, onverschillig wie er in de vier kleinste tempels zetelden, als geheel genomen aan de vereering der Brahmanistische Drieëenheid was gewijd, waarin Çiwa als de Oppergod optrad. Juister is het misschien nog, het geheel op te vatten als geheiligd aan het Çiwa genaamde Opperwezen, naast wien Brahmā en Wishṇoe, al dan niet als verschijningsvormen van datzelfde opperwezen beschouwd, een ondergeschikte rol vervulden.

Bij de vermelding van de inlandsche traditie aangaande de stichting dezer tempelgroep wezen wij reeds op de eigenaardigheid, dat daarin de nadruk viel op de *putten*, als hoofdbestanddeel van de gebouwen. Putten worden dan ook inderdaad in al deze monumenten gevonden, van de hoofdkamer in den Çiwa-tempel af tot het uiterste bijtempeltje toe. Ongetwijfeld is hun aanwezigheid en vooral hun inhoud van zeer groot belang ter verklaring van de bestemming dezer tempelgroep, en in zooverre heeft de oude traditie volkomen gelijk met deze heiligdommen te kenschetsen als putten binnen gebouwen. De gevonden asch-urnen en offerrestes maken het waarschijnlijk, dat wij hier bijzettings-tempels voor ons hebben en dat de Lara Djonggrang-groep eigenlijk een reusachtig mausoleum is. Het ligt dan voor de hand te veronderstellen, dat de vorstelijke stichter van het heiligdom in den Çiwa-tempel zijn laatste rustplaats heeft gevonden en dat in de andere groote tempels zijn bloedverwanten en opvolgers, mogelijk ook voorname geestelijken zijn bijgezet; de bijtempeltjes kunnen natuurlijk zeer wel bestemd zijn geweest voor de rijksgrooten. Intusschen is het lang niet uitgesloten, dat het gebruik van Lara Djonggrang als bijzettingsplaats slechts van secundaire beteekenis is, en deze groep in eersten aanleg als Çiwa-heiligdom, als goddelijke verblijfplaats, is te beschouwen. Vergelijking met Bali zou in het bijzonder tot die laatste opvatting doen overhellen, gelijk men kan constateeren aan de hand van Van Eerde's opmerkingen ter zake [1]). Het aantal der bijtempels zou dan samenhangen met dat der wijken van de hoofdstad, welke ieder voor zijn eigen tempeltje hadden te zorgen en voor de offers aan de daar zetelende godheid, die van den Hoofd-god de dienaar was. Zooals wij zullen zien, waren zelfs de acht groote heilig-

[1]) Bijdr. Kon. Inst. 65 (1911) p. 22 sqq.

dommen nog niet alle in gebruik genomen en is deze vorstelijke begraafplaats of stadstempel klaarblijkelijk verlaten, vóór zij geheel aan haar doel had kunnen beantwoorden.

Het eerste, wat bij de beschouwing van deze groep treft, is haar eenheid; het is uitgesloten, dat er bijvoorbeeld eerst slechts een gedeelte geprojecteerd was en er later min of meer toevallig nog andere gebouwen zouden zijn bijgevoegd. Opzet en ornamentatie is bij alle verschil in de uitwerking overal in wezen dezelfde, en in beide opzichten heeft hier de Midden-Javaansche kunst het voortreffelijkste gegeven, waartoe zij in staat was. Ook wanneer men zijn smaak meer bevredigd vindt door de soberder kunst van Baraboedoer en Mëndoet en men, misschien niet ten onrechte, van meening is dat te Lara Djonggrang een schrede gezet is op den weg naar de decadentie, moet men toch toegeven, dat hier in de verdeeling van het plan, de proporties der profielen, de bouwtechniek in het algemeen, de rijkdom van ornamentatie, meesterwerk is geleverd. In het bijzonder geldt dat alles van den hoofdtempel, welke met een buitengewone zorg is behandeld.

Van de drie groote heiligdommen der Westelijke rij is het grondplan een vierkant met forsche uitsprongen in het midden der vier zijden. Het verschil van de beide andere met den Çiwa-tempel (plaat 32) bestaat, behalve in hun geringere afmetingen, daarin, dat bij deze beide zij-tempels alleen in den voorsprong der voorzijde een trap is aangebracht, welke naar de tempelkamer leidt, terwijl bij den hoofdtempel datzelfde aan elk der vier zijden geschiedt. Vier trappen voeren hier dus naar boven, die van den voorkant brengt den bezoeker in de eigenlijke tempelkamer, de drie andere leiden hem in even zooveel afzonderlijke kapellen. Een verdere bijzonderheid van den hoofdtempel is, dat in de hoeken, die de trappen met de voorsprongen in het soubasement maken, kleine hoektempeltjes zijn geplaatst met een geheel eigen profileering, in welke eigenaardigheid wij wederom een verwijzing hebben te zien naar de op Oost-Java zoo gaarne toegepaste zoogenaamde valsche profielen.

Afmetingen en versiering zijn reeds dadelijk bij het soubasement bijzonder gelukkig, vooral ook wat betreft de werking van licht en schaduw. De profileering doet boven een in een voetlijstje gevatte gladde plint het gebruikelijke ojief en halfrond zien, dan tusschen een uitspringende boven- en benedenlijst het rechtopgaand middenstuk, en vervolgens steun- en kroonlijst; naast genoemde banden en lijsten ontbreken ook de gewone smalle bij-lijstjes niet. De steunlijst is versierd door guirlandes met lotusrozetten, het middenstuk vertoont een ornament, dat bij alle acht tempels met kennelijke voorliefde toegepast, door Van Erp terecht als Prambanan-motief is gedoopt. Het bestaat uit een vooruitspringend nisje met een staanden leeuw tusschen twee terugliggende

ÇIWA-TEMPEL VAN LARA DJONGGRANG

paneelen, waarop een gestileerde boom tusschen twee kinnara's of dieren. De leeuwtjes zijn als losse stukken geheel en face in de nis-opening geplaatst, welke wordt geflankeerd door een makara-ornament, rustend op een langwerpige rozet. De boven de makara's oploopende banden stuiten tegen de vooruitspringende nisbekroning, welke geornamenteerd is met een geheel verlijnden kāla-kop in het midden, waaruit aan weerskanten een spiraalmotief zich naar beneden en naar binnen krult, vertegenwoordigende een paar naar binnen gekeerde makara's, terwijl aan weerskanten een soortgelijke naar buiten gerichte verlijning voor een tweede stel makara-koppen in de plaats is getreden; uit wat den monsterkop voorstelt, hangt nog een schel naar beneden. De boomen in de eenvoudig omlijste paneelen naast de nis worden gedekt door een zonnescherm en rijzen op uit een fraaie bloemvaas, en op grond van dit laatste en van de geheele behandeling in bouquet-vorm met lotus-bloemen in vier stadia van ontwikkeling, zou men eerder aan bloem-stukken denken, ware het niet dat somtijds vogeltjes in de takken zitten, hetwelk toch meer op boomen wijst. Ook in de bovenhoeken zweeft telkens een vogeltje. De figuren aan weerskanten van den stam zijn doorgaans kinnara's — bij voorkeur een mannelijke en een vrouwelijke — maar ook allerlei dieren: antilopen, pauwen, rammen, hazen, apen, ganzen, andere vogels. Een smalle, vlakke, verticale post sluit dit geheel aan weerszijden af, waarnaast dan een, tusschen twee vrijstaand gebeitelde pilasters ingesloten, breede, vlakke post de ééne groep van leeuwennis en boompaneelen van de andere afscheidt. Deze afscheiding wordt nog onderstreept, doordat onder de pilasters en den breeden post de overigens geheel glad gelaten onder- en bovenband verzwaard zijn door een versiering van miniatuur-antefix-stukken, terwijl bovendien de vlakke posten zelve nog van een opgelegd lijstje met rechthoek-ornament voorzien zijn aan boven- en onderrand. Op deze manier vormen de vlakke posten met hun ornament-verzwaring tevens passende hoekstukken, zoowel op de echte hoeken van het soubasement als op die van de voorsprongen.

Het hier beschreven, op alle zes de hoofdtempels wederkeerende motief, schonk vooral in de wedergave der boomen gelegenheid tot eindelooze detail-variatie; onder al die honderden paneelen, in de hoofdlijnen steeds hetzelfde, valt het moeielijk ook maar twee aan te wijzen, die ten naaste bij gelijk zijn. De meeste zorg is er aan besteed bij den hoofdtempel, waar bijvoorbeeld de voet der vazen met kleinere vaasjes omgeven is en op den achtergrond nog guirlandes en trossen worden gevonden. In de verdeeling der soorten van dieren naast den stam is slechts een enkele maal symmetrie te onderkennen; de kinnara's zijn het talrijkst op de drie groote tempels. Ook in andere opzichten vallen kleine verschilpunten tusschen de behandeling van dit «Prambanan-motief» op de verschillende

gebouwen te constateeren; zoo zijn in de omlijsting der leeuwennissen de makara's van het beneden-ornament bij de drie grootste tempels dierlijk gehouden, doch bij alle andere tot bladkrullen geworden, en in de bekroning dierzelfde nissen de makara's slechts bij den Brahmā- en Wishṇoe-tempel in dierlijke lijnen afgebeeld, maar bij de vijf overige tot krullen gestileerd. Inzake de leeuwennissen dienen wij namelijk ook met de beide kleine tusschentempels rekening te houden, daar deze dit ornament eveneens vertoonen, doch zonder de boompaneelen, terwijl omgekeerd de Brahmā- en Wishṇoe-tempels in de vakken van geringe afmeting bij de hoeken en de zijkanten der voorsprongen alleen het paneel tusschen de pilasters plaatsen. De leeuwen zelf zijn bij de Westelijke rij als vrijstaande figuren uitgebeiteld, in de Oostelijke rij zijn ze vervaardigd uit één stuk met de omlijsting, bij de tusschentempels zijn op eenigszins kinderlijke manier de achterpooten, die elders natuurlijk niet te zien zijn, naast de voorpooten afgebeeld. Eveneens is afwisseling op te merken binnen de guirlandes der steunlijst, welke in den Wishṇoe- en Brahmā-tempel kakatoe's bevatten, in alle overige lotusrozetten; bij den Noordelijken tusschentempel is deze lijst nog onbewerkt gebleven.

Groote overeenkomst bestaat nog in de antefixen der kroonlijsten van de verschillende tempels, zoowel die van het soubasement als de hooger geplaatste. Ze zijn van hetzelfde type als de besproken bekroning der leeuwennissen: een omzetting van het kāla-makara-ornament met dubbele makara's, aan beide kanten één naar binnen en één naar buiten gewend; bij den hoofdtempel zien wij boven de buiten-makara's nog een derde makara-lijn. De rangschikking is overal een regelmatige, om de beurt groote en kleine stukken, en omloopende exemplaren aan de in- en uitspringende hoeken.

De alleen bij den hoofdtempel voorkomende hoekgebouwtjes tegen den voorsprong aan weerszijden van de trapvleugels vertoonen het model van tempeltjes in het klein. Het gedeelte, dat als soubasement beschouwd kan worden, bestaat uit eenige inspringende lijstjes met daarboven een weder uitspringende kroonlijst, welke van hetzelfde miniatuur-antefix-ornament is voorzien als de boven beschreven stukken boven- en benedenlijst aan het soubasement van den tempel zelf. Boven deze lijst verheft zich de tempelvoet met het gebruikelijke ojief en halfrond, gevolgd door een tusschen een eigen boven- en benedenbandje gevatten teerling, waarvan de versiering met loofwerk-paneelen tusschen gladde smalle posten slechts ten deele zichtbaar is. In het midden van de beide naar den beschouwer gerichte zijden dezer gebouwtjes springt, reeds beginnend ter hoogte van het ojief, een naar verhouding zeer forsche nis naar voren, geflankeerd door twee pilasters en bekroond met een

variatie van het ornament, dat zoowel bij de leeuwennissen als de antefixen dienst doet; hier zijn de makara's uitsluitend naar binnen gekeerd, en de kakatoe's, welke elders in den bek dier zeemonsters zitten, als losse figuren er naast geplaatst. In de nis is een staande menschenfiguur uitgebeiteld. Boven deze nissen vindt men dan de kroonlijst van het gebouwtje, met wederom kleine antefix-ornamentjes, waarop het dak in ojiefvorm naar binnen loopt, om een tweede kroonlijst met soortgelijke versiering te vormen. Hoe het dak verder geweest is, kan niet meer in bijzonderheden worden aanschouwd; slechts is het duidelijk, dat zich hier kleine daktorentjes, van de Midden-Javaansche monumenten welbekend, om een middenstuk bevonden. Een door Brandes op grond van het nog aanwezige ondernomen reconstructie is daarom van veel belang, omdat deze tempelmodelletjes waarschijnlijk in eenvoudigen vorm de constructie weergeven van het dak van den grooten tempel, hetwelk, zooals wij reeds opmerkten, geheel verdwenen is, en dat men zich nu wel zal hebben voor te stellen als een combinatie van horizontale banden en daktempeltjes, alles waarschijnlijk zeer samengesteld en ingewikkeld. Een hardnekkig gerucht onder de inlandsche bevolking wilde, dat in deze hoektempeltjes urnen verborgen waren; een onderzoek van een nog ongerept exemplaar heeft aangetoond, dat daarvan geen sprake was; van binnen werd slechts de gewone mergelsteen-vulling gevonden.

Achter de antefixen van de kroonlijst van het soubasement brengt een ojiefvormige terugsprong tot het niveau van het terras, hetwelk het eigenlijke gebouw draagt. Bij den hoofdtempel ligt het ruim 3 M. boven het maaiveld; de lengte van het soubasement in zijn geheel is ongeveer 28 M.; daarvan bedraagt de voorsprong 20 M., en wel in dier voege, dat 6 M. ervan door de trap en de hoektempeltjes wordt ingenomen. De zijkanten van den voorsprong meten, evenals de aansluitende stukken aan de ware hoeken, ieder 4 M.

Daar de voet van het hoofdgestel des tempels aanmerkelijk binnenwaarts ligt, is daar omheen een breede omgang uitgespaard gebleven, aan de buitenzijde afgesloten door een balustrade. Beide kanten van die balustrade zijn versierd met reliefwerk; de bekroning is verdwenen, doch heeft, naar men vermoeden mag, bestaan uit de in een punt uitloopende meloenvormige steenen, welke in grooten getale en verschillende afmetingen op het terrein zijn aangetroffen.

De buitenversiering van de balustrade heeft, hoewel er veel van verloren gegaan of verminkt is, de bewondering van tallooze bezoekers van dezen tempel in hooge mate gaande gemaakt; zij is dan ook met haar prachtige licht- en schaduwwerking van een bijzondere bekoring. Naar voren springende nissen worden afgewisseld door terugliggende paneelen. Deze nissen, door pilasters geflankeerd, worden bekroond door een

meesterlijke variatie van het reeds zoo vaak opgemerkte motief van den monsterkop en de naar binnen gewende makara's, tusschen wier koppen men drie schellen ziet neerhangen uit de lotusbloemen, welke de kāla in den mond houdt. Aan beide zijden van deze kāla-makara-figuur zit een leeuwtje, met het lichaam naar binnen gekeerd, doch den kop omdraaiend; klaarblijkelijk zijn ook hier (evenals bij de nisjes der hoektempeltjes) de doorgaans in den muil der makara's afgebeelde dieren daarvan losgemaakt en als zelfstandige elementen behandeld. Binnen de nis staan telkens drie figuren in uiterst bevallige houding elkander vasthoudend of steunend; nu eens zijn het drie vrouwen, dan weer een man tusschen twee vrouwen, ook wel drie mannen. Deze groepjes van buitengewone schoonheid behooren tot het fraaiste, wat de Javaansche reliefkunst ons heeft geschonken. Ongetwijfeld is het de bedoeling hemelsche verschijningen weer te geven, en ook in verband met de dansende en musiceerende personen, die op de tusschenliggende terugspringende paneelen voorkomen, zullen wij er wel apsarasen en gandharwa's in mogen zien.

Een trap, welke 2.50 M. buiten den voorsprong van het soubasement aanvangt, leidt met achttien of negentien treden naar boven; oorspronkelijk 2.39 M. breed, versmalt zij zich bij de hoogste treden. Langs deze trap bereikt men niet den vloer van den omgang, doch een hooger gelegen bordes, vanwaar men links en rechts langs een trapje naar dien omgang kan afdalen; volvoert men dus den omloop langs den tempelvoet, dan dient men in het midden van elk der zijden telkens het bordes te beklimmen en er aan den anderen kant weder af te dalen. Het bordes moet oorspronkelijk overdekt zijn geweest; de toegangspoort verhief zich daar, waar de versmalling van de trap begon, zijpoorten stonden boven aan de trapjes naar den omgang. Aan de achterzijde van het bordesje liep het vervolg van de groote trap verder omhoog, om den bezoeker in de hoofdkamer of de zijkapellen te brengen.

De overdekking van de bordessen is evenals de poorten geheel vernield; van de laatste zijn alleen nog enkele stukken van het benedengedeelte over, bijvoorbeeld de makara's en fragmenten van een gevlamden post bij de toegangen boven de zijtrappen. Van het ornament der groote benedentrappen zijn slechts de trapspiegelversiering en gedeeltelijk de monsterkoppen en de makara's gespaard gebleven; de laatste, op een eenvoudig voetstuk rustend, hebben een zittend leeuwtje in den muil, terwijl daarboven ook de slurf in een leeuwenfiguur overgaat, uit welks bek het gebruikelijke zaadsnoer afhangt. De trapspiegels zijn versierd met fraaie rococo-lijnen, welke haar oorsprong nemen uit een peervormig hart. Vergelijken wij de andere tempels, dan zien wij daar weder allerlei afwisseling; het voetstuk van de makara's der beide andere groote

heiligdommen bijvoorbeeld vertoont aan de voorzijde een torsend dragersfiguurtje, aan den buitenkant een hurkenden olifant; de trapspiegel geeft achter het rankornament een leeuw, evenals bij de beide tusschentempels, terwijl op de vleugels van den Nandi-tempel men juist begonnen was aan een nog slechts flauw uitgebeitelden olifant, en de twee andere tempels der Oostelijke rij nog in het geheel geen ornament op de spiegels vertoonen.

Het zijtrapje van het bordes beslaat niet de geheele breedte van den 2.22 M. metenden omgang, zoodoende was er gelegenheid om naast het buitenvleugeltje nog een uitspringende nis te plaatsen met een paar menschenfiguren (behalve aan de Oostzijde) en een bekroning, waarbij als hoekstuk een gestileerde leeuwenkop fungeert, met één klauw aan elke zijde van den hoek. Door dit sterk sprekende hoekstuk treedt de nis krachtig naar voren en vervult zij eenigermate de rol van een afzonderlijk zijgebouwtje naast het trapje.

Loopt men nu den omgang langs volgens de pradakshiṇā, dan heeft men natuurlijk aan zijn linkerhand de binnen-ornamentatie van de balustrade. Over haar geheele lengte is deze versierd met een aaneengeschakelde reeks langwerpige reliefs, lange aan weerskanten van de ingangen, en kortere op de zijkanten van de voorsprongen en de ware hoeken, wedergevende Rāmāyaṇa-tafereelen, en wel van het begin der geschiedenis tot aan den overtocht naar Langkā. Zooals wij zullen zien, werd het verhaal vermoedelijk voortgezet op de overeenkomstige plaats aan de balustrade van den Brahmā-tempel. Van de kroonlijst, die deze reliefs van boven afsloot, zijn slechts op enkele plaatsen fragmenten overgebleven, waaruit blijkt, dat deze versierd was met een variatie van de bekende verlijnde kāla-makara, met naar binnen en naar buiten gebogen makara-bladkrullen; in het midden hangt een schel naar beneden.

Een geregelde bespreking en verklaring van al deze Rāmāyaṇa-reliefs is door Groneman gegeven; en in de hoofdtafereelen is de geschiedenis zóó duidelijk afgebeeld, dat de herkenning aan geen twijfel onderhevig is. Hoewel bij verschillende minder op den voorgrond tredende episoden ruimte overblijft voor verschil van opvatting, is het hier niet de plaats daar in bijzonderheden op in te gaan; wij bepalen ons tot het aangeven van enkele hoofdzaken, die een goeden indruk kunnen geven van de wijze, waarop het oude heldendicht hier is gevolgd. Enkele van de kleine paneelen zijn met één tafereel gevuld, doch doorgaans (en bij de groote paneelen natuurlijk zonder uitzondering) zijn een aantal episoden naast elkander geplaatst. Het verhaal begint, aan den linkerkant van het eerste paneel (plaat 33, boven), met een fraaie groep, waarin Wishṇoe, met alle teekenen zijner waardigheid op den slang Çesha zittend temidden van de wateren der zee, en vergezeld door Garoeḍa, gesmeekt wordt door de overige goden,

met Brahmā aan het hoofd, om zich opnieuw te incarneeren, ten einde de wereld te verlossen van den tienkoppigen Rāwaṇa. Op n°. 2 doet de groote rēshi Wiçwāmitra, koning Daçaratha het verzoek hem zijn zoon Rāma tot hulp af te staan; op n°. 3 heeft in de wildernis het gevecht van Rāma met de yakshiṇī Tārakā plaats en op n°. 4 verdrijft en doodt hij de rākshasa's, welke het den kluizenaars onmogelijk maakten hun offers te volbrengen. Dan volgt (n°. 5) het tafereel, hoe Rāma den boog van koning Djanaka vermag te breken en zich daardoor diens dochter Sītā tot vrouw wint. Bij den terugkeer van het jonge paar is de ontmoeting met Paraçoe-rāma, eveneens een incarnatie van Wishṇoe, afgebeeld (n°. 6); dan volgt op n°. 7 een luisterrijke ontvangst in de hoofdstad Ayodhyā. Maar reeds op het rechtertafereel van datzelfde paneel hebben de listen van Rāma's stiefmoeder uitgewerkt, dat zijn vader hem in ballingschap moet sturen en zien wij hem op een wagen vertrekken, vergezeld door Sītā en zijn broeder Lakshmaṇa. De verbrandingsplechtigheid van den uit verdriet over dit alles overleden Daçaratha is het onderwerp van n°. 8.[1]) De reliefs daarna bevatten de avonturen van den held in de wildernis, waaronder weder een strijd met rākshasa's (n°. 10) en de ontmoeting met den gier Djaṭāyoes (n°. 11). Dan ziet Rāwaṇa's zuster, Çōōrpaṇakhā, Rāma en zoekt, als ze haar liefde door dezen versmaad ziet, hulp bij haar broeder; nog op datzelfde paneel n°. 12 is deze zijn wraakneming begonnen en wordt Rāma door een van Rāwaṇa's trawanten in de gedaante van een gouden hert, van zijn woonplaats weggelokt. N°. 13 geeft vooreerst de schaking van de nu onbeschermde Sītā niettegenstaande den tegenstand van Djaṭāyoes, vervolgens zien wij haar en den tienkoppigen Rāwaṇa op de schouders van een rākshasa door de lucht naar Langkā vliegen. Als Rāma is teruggekeerd, vertelt hem Djaṭāyoes, wat er gebeurd is; in verband met het bij de bespreking van de Baraboeḍoer-reliefs opgemerkte aangaande de inconsequentie in de wedergave der personen, wijzen wij er hier op, dat de vogel er thans totaal anders uitziet dan op n°. 11. Het slot van n°. 13 vertoont Rāma's overwinning op Kabandha, den demon zonder hoofd, met zijn muil in zijn buik en zijn ééne oog in zijn borst, gelijk de tekst het wil; den kunstenaar is dat denkbeeld toch wel wat al te machtig geweest en hij heeft dus een persoon met een gewoon hoofd, maar bovendien nog een aangezicht op den buik afgebeeld. Nadat Rāma op n°. 14 bij de kluizenares Çawarī gekomen is, verschijnen op n°. 15 de apen ten tooneele. De door zijn broeder Bāli onttroonde apenvorst Soegrīwa zendt zijn dienaar Hanoemān eerst in bedelaarsgestalte tot Rāma en Lakshmaṇa. Vervolgens begeven deze beiden zich met Hanoemān

[1]) Deze identificatie is van M. Tonnet.

RELIEFS VAN DEN ÇIWA-TEMPEL

naar Soegrīwa, op wiens verzoek de held een proeve van zijn bekwaamheid in het boogschieten aflegt (n°. 17). Dan heeft de beslissende worsteling van Bāli en Soegrīwa om het koningschap plaats; daar beide apen volkomen op elkander lijken, legt Soegrīwa zich een bladerkrans om (hier in sarongvorm weergegeven) ten einde zich van zijn broeder te onderscheiden. Rāma weet daardoor, op wien hij mikken moet en doodt Bāli met zijn pijl (n°. 18). Soegrīwa wordt als koning gehuldigd en zal nu met het apenleger Rāma helpen om Sītā terug te krijgen (n°. 19, plaat 33 onder). Deze blijkt in gevangenschap van Rāwaṇa op Langkā te vertoeven. Hanoemān, als boodschapper daarheen gezonden, krijgt haar te spreken (n°. 20), maar wordt vervolgens gegrepen door de volgelingen van Rāwaṇa; op no. 21 is te zien, hoe zijn staart met in olie gedrenkt katoen wordt omwonden en in brand gestoken, doch hoe hij wraak neemt door met dien staart de stad in vlammen te doen opgaan. Rāma ontvangt, in gezelschap van Soegrīwa, verslag van den tocht (n°. 22). Men besluit naar Langkā te trekken. Door zelfkastijding en door het afschieten zijner pijlen tracht Rāma den Heer van den Oceaan gewillig te maken; eindelijk verschijnt deze (n°. 23) en vertelt, hoe er een brug door de wateren gebouwd kan worden. Om dat werk te volbrengen werpen op n°. 24 de apen hun rotsblokken in het water, en als slottafereel vinden wij Rāma en het leger, oprukkend aan de overzijde. Daarmede is het op den Çiwa-tempel voorgestelde deel der geschiedenis ten einde. Het spreekt vanzelf dat dit abrupte slot, juist vóór het verhaal zijn hoogtepunt gaat bereiken, voortzetting elders veronderstelde, en zoo hebben wij in het afbreken van den tekst op het eene gebouw om het vervolg op het andere te geven, een bewijs te meer voor den nauwen samenhang van al deze tempels, welke hun ontstaan aan één algemeen ontwerp danken.

Wij wenden ons nu tot het eigenlijke hoofdgestel van den tempel, dat zich op het door het soubasement gevormde terras verheft. Het is tot ongeveer aan het begin van den teerling gespaard gebleven. Men ziet vooreerst een voet, welke op zoodanige wijze is samengesteld, dat hij als het ware een tweede soubasement vormt, en deze indruk wordt nog versterkt, doordat de dan volgende overgang tot het rechtopgaand gedeelte van den teerling opnieuw als een voetlijsten-combinatie is geprofileerd. Men zou dit laatste als een verdubbeling van den voet kunnen opvatten, doch de bouwmeester heeft aan den anderen kant duidelijk doen uitkomen, door boven den eigenlijken voet een zware kroonlijst met groote antefixen aan te brengen, dat hier een afzonderlijk hoofddeel van den bouw zijn afsluiting vindt en men de daarboven gelegen geprofileerde voetlijsten dus niet in direct verband moet brengen met het onder die kroonlijst gelegene.

Wat wij dus den voet van den eigenlijken tempel noemen — of als

men wil het tweede soubasement — rust op een plint, welke boven een glad voetlijstje versierd is met paneelen; het ornament daarvan bestaat uit een zeer fraai motief, waarvan wij de variaties reeds zoo dikwijls op allerlei Midden-Javaansche monumenten aantroffen: de lotusvaas, waaruit aan weerskanten het in een spiraal gewonden bladornament te voorschijn komt, dat het paneel verder geheel vult. Ook de gevleugelde schelp wordt op diezelfde wijze toegepast; de bladspiralen ontspringen dan, gelijk ook een enkele maal bij de vazen het geval is, aan den voet. De behandeling van dit ornament te Lara Djonggrang is van een bijzonderen rijkdom en fijnheid en geeft tevens in de beste stukken voorbeelden van die eigenaardige asymmetrie, welke wel verre van het geheel te schaden, de werking van de paneelversiering in belangrijke mate verhoogt. Een kroonlijst met uitspringend antefix-ornament sluit deze in totaal bijna 1 M. hooge plint — die men dus ook als voet van het tweede soubasement kan beschouwen — af.

Dan volgt in zware profileering, eerst ojief en halfrond, dan een middenstuk tusschen beneden- en bovenlijst, ten slotte steunlijst en kroonlijst, met de gewone kleine bandjes er tusschen, maar alles van een massieve en krachtige werking. De hoogte van dit bouwdeel bedraagt 2.78 M. De steunlijst is geornamenteerd met een guirlande-ornament, waarin kinnara's een plaats hebben gevonden; groote, zware antefixen met dezelfde motievencombinatie, die wij elders aan deze stukken opmerkten, verheffen zich boven de kroonlijst. Merkwaardig zijn echter bovenal de paneelen met relief, welke van het middenstuk de versiering vormen. Het tempelgebouw heeft, in overeenstemming met den vorm van het soubasement, als grondplan den twintighoek behouden, d.w.z. het vierkant (van ongeveer 17 M.) met voorsprongen (van 10 M.) op elk der zijden; daar telkens het midden van de voorzijde der voorsprongen door een toegangstrap onderbroken wordt en aan weerskanten daarvan ruimte voor een dezer paneelen overblijft, terwijl de vakken aan de zijkanten der voorsprongen en op de ware hoeken juist eenzelfde afmeting hebben (3.60 M.), was er gelegenheid om in het geheel 24 even groote paneelen aan te brengen. Ze worden telkens geflankeerd door een vlakken post en een vrij pilastertje; het stuk tusschen het zijpilastertje van het eene paneel en het aangrenzende van het volgende, hetwelk natuurlijk aan de andere zijde van een uitspringenden of inspringenden hoek is gelegen, is van boven en beneden met in punten uitloopend lofwerk en een uitspringend randje in ornament van vierkantjes versierd en daartusschen in het midden glad gelaten. Voorts zien wij weer dat, juist als bij het soubasement het geval is, de onder en boven de relief-paneelen glad gebleven boven- en onderlijst, steeds ter hoogte van de juist beschreven pilasters en tusschengeplaatste hoekstukken is voorzien van vrij sterk naar buiten

springende versierings-stukjes in antefix-vorm. Ook hier maken op deze wijze de hoekstukken telkens een sterk sprekende verticale afscheiding.

De paneelen zelf zijn alle in drieën verdeeld en bestaan uit een naar voren tredend middenstuk in hoog-relief tusschen twee terugtredende casementen. Het zijn telkens klaarblijkelijk bij elkaar behoorende groepen; een hoofdfiguur op het middengedeelte en diens volgelingen of dienaren in de eenvoudig omlijste zijpaneelen. Die hoofdpersonen, welke ook door hun plaatsing, geheel alleen op hun vak en in hun hoog-relief zoo sterk naar voren komend, een domineerende positie innemen, zijn alle mannenfiguren in een rijk versierd groot ornaat, zittend naar Indische wijze op een zetel, welks rugleuning doorgaans eveneens fraai is geornamenteerd. Elk dezer vier en twintig middenfiguren voert een of ander kenmerkend attribuut, dat hem van de anderen onderscheidt; de achter hun hoofden geplaatste glorie's wijzen uit, dat er goddelijke of godgelijke wezens mee zijn bedoeld. De dienaren, doorgaans drie aan iedere zijde zittend, wisselen in voorkomen aanmerkelijk af; blijkbaar is er met zorg naar gestreefd, dat elk der hoofdpersonen de bij hem behoorende volgelingen naast zich kreeg.

Men heeft zich langen tijd tevergeefs afgevraagd, wie er met deze figuren gemeend konden zijn; de onmiskenbare gelijkenis in de wijze hunner uitbeelding met die van Bodhisattwa's, welke immers eveneens als mannen in groot ornaat met glorie en kenmerkend attribuut worden voorgesteld, heeft zelfs geleid tot gewaagde theorieën over het Boeddhistisch karakter der Lara Djonggrang-tempels. De oplossing van het vraagstuk, althans het aanwijzen van den weg, die tot de oplossing leiden moet, hebben wij te danken aan Mej. Tonnet. Deze slaagde er in op onweerlegbare gronden aan te toonen, dat eenige dezer figuren als hoeders van windstreken zijn op te vatten, en knoopte daaraan een verklaring van al deze personen als Dikpālaka's en een identificatie van alle afzonderlijke godengestalten vast. In deze detailstudie is de schrijfster niet overal even gelukkig geweest en stellig zal een hernieuwd onderzoek noodig zijn, alvorens geheel bevredigende resultaten kunnen worden bereikt, maar dat neemt niet weg, dat in de hoofdzaak Mej. Tonnet zeker het juiste heeft gezien, en inderdaad die zoogenaamde Bodhisattwa's niet anders zijn dan de goddelijke beschermers der windstreken. De moeielijkheid is echter, dat terwijl op Java zoowel de vier lokapāla's der hoofdwindstreken als ook het stel der Ashṭadikpālaka's, de acht windstreekgoden (dus met de tusschenliggende windstreken er bij) bekend blijkt te zijn geweest, het niet heel duidelijk is, hoe men dat achttal over vier en twintig paneelen heeft moeten verdeelen. Wellicht hebben ook de ontwerpers van het heiligdom daar eenigermate moeite mee gehad en is daardoor te verklaren, dat het niet gelukt is een vast

systeem te Lara Djonggrang weer te vinden. Wij zullen ons thans niet met het geheele 24-tal bezighouden, noch de vermoedens vermelden, waartoe ze aanleiding kunnen geven of hebben gegeven. Duidelijk zijn in elk geval wel de goden der hoofdwindstreken, de ook in zooveel inscripties genoemde: Indra (die dan doorgaans Wāsawa heet), Yama, Waroeṇa en Koewera, die onderscheidenlijk het Oosten, Zuiden, Westen en Noorden beheerschen. Begint men de pradakshiṇā, dan vindt men dadelijk naast de hoofdpoort, dus naar het Oosten, Indra met zijn wadjra op een lotus. Aan beide zijden van den Zuidelijken ingang zit een god, wiens embleem de stok (daṇḍa) is, het gewone herkenningsteeken van Yama. Ook aan den Westkant schijnt aan beide kanten van den ingang dezelfde god te zetelen: in beide gevallen toch voert hij de tot een strik gekronkelde slang, welke aan Waroeṇa eigen is. Wat wij aan de Zuid- en Oostkant hebben opgemerkt doet vermoeden, dat de figuur, die aan de Oost-poort het pendant van Indra is, en wiens attribuut is weggeslagen, dienzelfden god heeft voorgesteld, en evenzoo is men geneigd om na in den dikbuikigen persoon met een citroen in de eene hand naast den Noorder-ingang Koewera te hebben herkend — niettegenstaande het minder gebruikelijk embleem van een gevleugelde schelp in de andere hand [1]) — tevens te gaan vermoeden, dat de figuur aan de andere zijde van dien ingang, door een juweel gekenmerkt, wel een tweede voorstelling van den rijkdomsgod zal zijn. Geheel zeker is dat alles echter niet, en nog minder is dat het geval bij de tusschenliggende windstreken, ook al staat men soms weer op vasteren bodem, bijvoorbeeld als men in den god met drietand en doodskop, welke tusschen het Noorden en Oosten tot tweemaal toe gevonden wordt, op een van beide of in alle twee de paneelen, Içāna, een verschijningsvorm van Çiwa als heer van het Noord-Oosten, wil zien. Wat aangaat de bijfiguren willen wij niet nalaten even de aandacht te vestigen op een der dienaren van Yama, die een zwaard in de hand houdt; op de scheede daarvan hangt een haartres neer en in deze krullen zijn met eenigen goeden wil cijferteekens te herkennen. Mej. Tonnet opperde de veronderstelling, dat op deze cryptographische manier het jaartal van de stichting van het heiligdom zou zijn aangeduid. Dat jaar zou dan 886 (of 966) zijn, en Midden-Java dus nog heel wat later van beteekenis zijn gebleven, dan alle andere gegevens zouden doen vermoeden. Wij voor ons kunnen voor het verstoppen van zulk een jaartal geen reden van bestaan vinden en gelooven niet, dat de krullen over de zwaardscheede andere of meerdere beteekenis hebben dan die, welke aan den anderen kant van 's mans hoofd naar beneden hangen.

---

[1]) Wij herinneren ons echter bij dit Wishṇoeïtisch attribuut de eveneens speciaal Wishṇoeïtische Koewera-voorstellingen, op pag. 78 besproken.

Van het eigenlijke lichaam van den tempel is, zooals wij reeds zeiden, slechts het onderste gedeelte gespaard gebleven. Deze voetlijsten zijn echter reeds op zichzelf van een bijzondere merkwaardigheid en wel deze, dat boven ojief en halfrond opnieuw een zelfde combinatie van ojief en halfrond, alleen wat kleiner en wat meer terugliggend, is aangebracht, en dat het laatste stel geornamenteerd is, geheel tegen de Midden-Javaansche traditie in. Het ojief draagt een lotusbloemblad-motief, het halfrond een eierlijst. Zoowel deze verdubbeling op zichzelf als vooral de versiering van genoemde, elders overal glad gelaten, bouwdeelen wijst opnieuw met groote duidelijkheid in de richting van Oost-Java, waar beide eigenaardigheden zich verder zullen ontwikkelen.

Bij het halfrond met de eierlijst sluit de benedenband [1]) van den teerling aan. Van dezen zelf is zoo goed als niets over. Slechts blijkt, dat in de gevelvelden nisjes geplaatst waren en gelukkig is één daarvan nog aanwezig. Het wordt geflankeerd door een drievoudigen post, een breederen, met recalcitrante spiralen gevulden, tusschen twee smallere, welke glad gelaten zijn, behoudens een gestileerd lotusbloem-ornament, dat aan hun voet is gezet. Onderaan de spiraalposten wordt een klein nisje gevormd, in hetwelk een vrijstaand leeuwtje en face gebeiteld is, staande op een eveneens naar voren gewenden olifantskop [2]). De ruimte tusschen den binnensten gladden post en de naar voren springende groote nis is niet onversierd gelaten, maar gevuld met een behangselpatroon van lotusrozetten.

De nis zelf gelijkt in omlijsting en bekroning veel op de bij Tjaṇḍi Kalasan beschrevene en zal waarschijnlijk evenals deze een staand beeld hebben bevat. Zij verheft zich op een breed voetstuk, dat met paneelen in het middenstuk, een in guirlandes en rozetten geornamenteerden steunband en een van antefix-versiering voorziene kroonlijst is getooid. De makara's der omlijsting zijn bijna geheel weggeslagen; de kāla-kop daarentegen is gespaard en vertoont aan weerskanten een naar buiten gekeerden zwevenden hemeling. Daarboven draagt een vooruitspringende lijst de verdere bekroning, welke uit een hoog en spits toeloopend tempeldak-model bestaat, of liever bestond, want het is nog maar gedeeltelijk te zien. Het is hetzelfde samenstel van dak-torentjes en pilastertjes, dat ook te Kalasan wordt aangetroffen; aan de zijkanten zitten, als op trappen, hemelingen in devote houdingen.

De verdubbeling van ojief en halfrond aan de benedenzijde van den teerling maakt het ten hoogste waarschijnlijk, dat ook van boven, onder de eigenlijke kroonlijst, een zeer gecompliceerde opeenvolging van lijsten

[1]) Deze was weder onder de hoekstukken geornamenteerd, doch overigens glad gelaten.
[2]) Hiermede vergelijke men het aan Boebrah opgemerkte (pag. 211).

en banden is voorgekomen. Brumund zag nog een lijst met «sierlijk uitgebeitelde cirkels en afhangende trossen», die hij terecht met den guirlande-band van Kalasan vergelijkt; wellicht is hiermede de bovenste steunlijst bedoeld, hoewel Brumund's bewoordingen doen vermoeden dat wat hij opmerkte, lager geplaatst was. Den band met dragertjes, welken hij te Kalasan gezien had, miste hij daarentegen te Lara Djonggrang; echter zou men uit de vele gaṇa-figuren, welke op het terrein zijn aangetroffen, kunnen opmaken, dat een lijst van zulke dragers wel degelijk aanwezig is geweest en Brumund wellicht door den vervallen toestand van het geheel op een dwaalspoor is geleid, of wel wat hij opmerkte een middenband was.

Het juiste beloop van het dak zal, zooals wij reeds bespraken, wel altijd een mysterie blijven, tenzij het nog mocht gelukken tusschen de weggeworpen fragmenten de stukken, die voor een reconstructie de gegevens aan de hand doen, terug te vinden en behoorlijk te schiften. Het zal ingewikkeld samengesteld zijn geweest, met voorsprongen, horizontale lijsten en reeksen dak-tempeltjes; ook moet, naar de op het terrein liggende stukken te oordeelen, de antefix met menschenbuste in een nisje er een even groote rol gespeeld hebben als aan den hoofdtempel te Tjaṇḍi Sewoe. Ook van de spuiers en hoekstukken der kroonlijsten zijn er verscheidene teruggevonden, makara's, kāla-makara's en kāla-koppen, respectievelijk van soubasement, voet en hoofdgestel. Vooral onder de leeuwenkoppen zijn er zeer bijzondere exemplaren. Een kāla-makara hoekstuk bestaat uit een in hoog-relief ver naar buiten springenden leeuwenkop, naast welks gesloten klauwen aan iedere zijde de makara zich naar buiten wendt; manen en ooren staan recht omhoog, de muil met volle onderkaak en de fraai belijnde oogen geven aan het geheel iets geestigs. Spotlachend schijnt ook de uitdrukking van de enkele nog wedergevonden monsterkoppen der bovenste kroonlijst, die met vooruitstekenden neus, uitpuilende oogen en grijnzend opengesperden muil nederzagen, van ongeveer 20 M. hoogte, op den beschouwer en door hun plaatsing aan de domineerende hoeken van het monument wel een buitengewonen indruk moeten hebben gemaakt (plaat 34).

Wanneer wij nu van de bordesjes boven den omgang den tempel willen binnentreden, dan bestijgen wij aan den achterkant van het bordes een trap van tien treden, aan welker boveneind zich de toegangspoort verhief. Van die poorten zijn slechts fragmenten over. Groot van afmeting en hoog opgaand tegen de voorsprongen van den tempel moeten zij een schitterend effect gemaakt hebben boven de lagere poorten van het bordes. Ze waren alle omgeven door een kāla-makara-ornament. Aan de achter- en zijkanten van het monument rustten de makara's op een vak met naar buiten gewende liggende olifanten; de makara's zelf hebben

SPUIER VAN DEN ÇIWA-TEMPEL

in den open bek een gestileerde leeuwenfiguur, en op den lotus, die uit de slurf hangt, is een hemeling in rëshi-kleeding te zien, zwevende op de wolken en een kruik in de handen houdend, waaruit het vocht in arabesk-lijnen neervloeit langs de bovenkaak. Ook van de kāla-koppen, welke zich boven de poorten bevonden, is nog een en ander over. De op het terrein liggende fragmenten van monsterkoppen, waarnaast steigerende leeuwtjes naar buiten gekeerd waren, te voorschijn komend uit de mondhoeken van den leeuwenkop en vergezeld van zwevende hemelingen, behoorden ongetwijfeld ook tot de toegangen van den hoofdtempel, doch zullen dan aan de beneden-poorten moeten worden toegeschreven.

Ook aan de binnenzijde werd de deuropening door een kāla-makara-ornament bekroond. Die van de Noordelijke en Zuidelijke kapel zijn nog aanwezig, opvallende, impressionistisch behandelde stukken. Hun uitvoering wordt verklaard door de plaatsing in de duistere kapel, welke slechts door de deur licht ontving en waar het stuk in kwestie van dat weinige licht nog alleen maar een reflex kon krijgen. Is dus de flauwe belijning van dit sierstuk, dat in het halfduister bebeiteld werd, zeer natuurlijk, de behandeling is daarom niet minder opmerkelijk, wanneer men het vergelijkt met de ornamenten, welke voor het volle zonlicht bestemd waren. De poort aan de voorzijde, welke naar het heilige der heiligen leidde, heeft door haar afmetingen en nog in enkele andere opzichten, bijvoorbeeld het vervangen der olifanten door een lotusrozet-ornament, van die der zijkapellen afgeweken. Een kolossaal fragment, tegenover dezen ingang op den grond gevonden, heeft waarschijnlijk tot de bekroning van deze poort behoord. Het is 2.11 M. breed en bevat een stuk vlammenrand van de omlijsting en een stuk relief, het laatste een vierarmige zittende godheid weergevend tusschen twee vrouwen. Slechts in één der handen van de hoofdfiguur is nog een attribuut te zien, en wel een klok of kruik. Het onderstuk der poort begint juist iets boven de kroonlijst van den tempelvoet (het tweede soubasement).

Binnentredend bevindt men zich aan de zij- en achterkanten in een vertrek van 3.10 M. in het vierkant; aan de voorzijde is het iets ruimer en vormt het een voorportaal tot het daarachter gelegen adyton. Dit laatste bevatte als hoofdbeeld een voorstelling van Çiwa-Mahādewa; van de nevenkapellen was de Zuidelijke aan Çiwa-Goeroe, de Westelijke aan Gaṇeça, de Noordelijke aan Doergā gewijd, wier beelden er nog staan. Deze plaatsing komt dus overeen met wat Gĕḍong Sanga en wat Tjaṇḍi Selagriya te zien geven.

De wanden der kapellen loopen glad en onversierd op tot een hoogte van ruim 3 M., waar een kroonlijst, bestaande uit een combinatie van vijf vooruitspringende banden, begint, en wel achtereenvolgens vertoonende palmet-, rozet- en opnieuw palmet-ornament, een halfrond en

een platte steunlijst. Daarboven ging het gewelf glad verder en werd eindelijk door een topsteen afgesloten. [1])

Tegen de achterwanden der kapellen staan thans weder de daar thuis hoorende goden op hun voetstukken. In de Westelijke zit Gaṇeça op een troon. De god is afgebeeld op de gewone manier, zooals hij honderden malen op Java voorkomt: met doodskop en halve maan in den hoofdtooi, slang als kastekoord, en vierarmig; in de voorhanden links het etensbakje met het uiteinde van de slurf, in de rechter den afgebroken tand houdend, terwijl achter links de bijl, rechts het bidsnoer omhoog geheven worden. De 1.42 M. breede troon, die 1.20 M. uit den achterwand naar voren treedt, wordt beneden omgeven door de hierlangs doorloopende, uit twee platte banden bestaande plint van het vertrek; het voorvlak is verder met zeer fraai lofwerk versierd; een ruggestuk is er aan verbonden, voorzien van een aureool en door een vlammenrand omgeven.

De Bhaṭāra Goeroe van de Zuidelijke kapel is op een lotuskussen staande tegen een achterstuk met glorie weergegeven; hij heeft zijn gewone baardje en eenigszins zwaarlijvig voorkomen. In zijn linkerhand heeft hij een kruik gedragen, de rechter houdt het bidsnoer voor de borst. Een drietand staat naast hem rechts tegen het achterstuk en over den linkerschouder hangt de vliegenwaaier; aan dezelfde zijde waait tegen het achterstuk een kleedslip omhoog. Van het voetstuk, dat thans gerestaureerd is, was veel minder over dan van die in de twee andere kapellen, doch het moet van denzelfden aard geweest zijn als de tronen der beide andere godheden; een fragment met vlammenrand van het ruggestuk toonde aan, dat beneden aan dat ruggestuk gestileerde makara's hebben gezeten. Het zonderlinge geval doet zich nu echter voor, dat het naar de gegevens van dat fragment herstelde ruggestuk in het geheel niet schijnt te passen bij het godenbeeld; het achterstuk van Çiwa-Goeroe is 80 c.M. breed en tegen het ruggestuk van den troon zou slechts een beeld van 50 c.M. op zijn plaats zijn.

Merkwaardigerwijze is iets dergelijks het geval in de Noordelijke kapel, welke aan Doergā gewijd was, de Lara Djonggrang der Javaansche traditie. Het inderdaad mooi afgewerkte beeld der godin, weder met achterstuk en glorie, geeft de Mahishāsoeramardinī in rijke kleeding weer, staande op den naar haar linkerzijde gekeerden buffel. Zij is achtarmig en houdt in de voorhanden rechts den staart van het dier, links de haren van den asoera, die met een knots in de hand, een ketting

[1]) Gelijk Van Erp opmerkt, is in deze stapelconstructies, waarin zijdelingsche drukkingen niet voorkomen, de vorm van zulk een steen (dien men dan ook beter doet geen „sluitsteen" te noemen) geheel toevallig. In één der kapellen heeft hij bijvoorbeeld ook een afhangenden tand, doch in de tweede een uitschulping, waarin zich het gewelf voortzet, en in de derde bestaat hij zelfs uit twee deelen.

met doodskop om den hals, en een opvallende versiering in puntige repen afhangend van den gordel, boven op het dier staat. In de andere handen der godin worden rechts pijl, zwaard en vlammend werprad, links boog, schild en gevleugelde schelp aangetroffen. Het beeld is zeer goed bewaard, alleen de neus geschonden. Terwijl van het eigenlijke voetstuk nog al wat verdwenen was, kon daarentegen de vorm van het ruggestuk, met vlammenrand en makara-figuren, zeer goed gevolgd worden. Plaatst men het beeld er voor, dan bedekt het een groot deel van de makara's en van den vlammenrand. Waar bij den Gaṇeça beeld en troon stellig bijeen behooren, is dat bij de beelden der andere kapellen zeker niet het geval. Men dient dus de conclusie te trekken, dat deze tronen oorspronkelijk voor beelden van geringer afmeting bestemd zijn geweest, of wel dat beeldhouwer en bouwmeester tengevolge van een of ander misverstand niet voldoende rekening hebben gehouden met elkanders werk.

Aan de Oostzijde dient, zooals ook bij Kalasan en Sewoe het geval was, het met de kapellen overeenkomende vertrek tot voorportaal van de daarachter gelegen eigenlijke tempelkamer, tot welke een breede doorgang van 1.66 M. toegang geeft. Aan beide kanten aan dien doorgang staat als poortwachter een godenbeeld. Het zijn de bekende dienaren, oorspronkelijk verschijningsvormen, van Çiwa; zij zijn ± 1.25 M. hoog, ongerekend het lotuskussen, dat hun als onderstuk dient. Zij zijn gedost in groot ornaat en dragen een glorie. De rechtsche steunt met de linkerhand op een naast hem geplaatste knots en houdt de linker tegen de zijde; de linksche draagt in de linkerhand een over den schouder liggenden vliegenwaaier, terwijl in de palm van de geopend naar beneden gehouden rechterhand een rozet zichtbaar is; aan diezelfde zijde staat tegen het achterstuk een drietand. Zooals in Hoofdstuk III reeds besproken werd, moeten deze godenfiguren, die men eveneens te Selagriya en Singasari aantreft, worden opgevat als Mahākāla en Nandiçwara, ook in een Oud-Javaansch gedicht genoemd als bewakers van Çiwa's poort.

Het meest opvallend in dit voorvertrek is intusschen wel de prachtige versiering der zijwanden. Tusschen de ook hier aanwezige gladde plint aan de benedenzijde en de met bladkrul-ornament voorziene vooruitspringende steunlijst aan de bovenzijde, is de oppervlakte der wanden verdeeld in drie vakken, door smalle posten gescheiden, een breed paneel, met een eenvoudige randversiering omgeven, in het midden, en een smaller aan weerskanten. Deze laatste zijn gevuld met de in de Midden-Javaansche kunst zoo geliefde recalcitrante spiralen, ook hier op bijzonder artistieke wijze opgezet. In het middenpaneel is het een welbekend behangselpatroon, namelijk dat met de rozetten, welke echter in zooverre iets buitengewoons hebben, dat ze niet als gewoonlijk cirkelvormig zijn, doch in een achthoek zijn gehouden.

Aan de achterzijde van het vertrek stijgt men één trede omhoog en staat dan, na een doorgang van 2.20 M. lengte te zijn gepasseerd, in het eigenlijke adyton, hetwelk 7.14 M. in het vierkant meet, en waar op zijn voetstuk in het midden van de kamer (plaat 35) de hooge gestalte verrijst van de hoofdfiguur van dit heiligdom en dus ook van de heele tempelgroep: Çiwa als Mahādewa. Ook in deze tempelkamer is een wandversiering aangebracht in telkens drie paneelen, welke hier echter alle omlijst zijn. In het midden vinden wij datzelfde meesterlijke triçöëlatjakra-motief, dat ook op Tjandi Sewoe zulk een fraaie toepassing heeft gevonden, terzijde de evenzeer aan genoemden tempel herinnerende ronde rozet-patronen; alles getuigend van den fijnen kunstzin bij den ontwerper en de meesterhand van den uitvoerder. Hier en daar zijn nog de duidelijke sporen aanwezig van een vroegere bekleeding met bruinrood stucco, welke vooral na een regenbui nog in warme tinten te voorschijn komt.

Terwijl het dak hier evenzeer ontbreekt als in het voorvertrek, is er van de kroonlijsten nog al wat over. Vooreerst is er een neuslijstje met antefix-ornament, zooals wij aan dezen tempel zoo dikwijls aantroffen; vervolgens een steunlijst met rozetten in guirlandes, en een kroonlijst. Op eenigen afstand daarboven loopt een breede, tusschen beneden- en bovenlijst gevatte band, waarin vooruitspringende, door een verlijnd kālamakara-motief bekroonde nisjes afwisselen met terugliggende paneelen; in de nisjes, waaronder de benedenlijst weder de antefix-ornamentjes vertoont, is een bloemvaas gebeiteld; in de paneelen vindt men in het midden eveneens een vaas, uit welke spiraalvormige ranken naar beide kanten uitloopen, telkens een vogelpaar omstrengelend. Dan komt opnieuw een guirlande-band met rozetten, en hoogerop nog weder een breede band, thans met een behangselpatroon. Dit bovenste gedeelte is slechts zeer fragmentarisch bewaard gebleven; het begin van het gewelf is nog juist even te zien.

Het voetstuk van Çiwa is streng en eenvoudig; het heeft den gewonen yoni-vorm met vlakke lijsten, ook één in het midden tusschen boven- en beneden-band. Een opmerkelijk mooie slangenkop, welke de naar Çiwa's linkerzijde gekeerde afvoertuit ophoudt, behoort tot de best geslaagde stukken in de kunst van Lara Djonggrang. Het voetstuk is 1 M. hoog; het geheel verbrijzeld teruggevonden, doch nu weer in elkaar gezette godenbeeld meet 3 M. Çiwa staat op een lotuskussen tegen een achterstuk; zijn slanke gestalte is, gelijk vanzelf spreekt, in een zeer rijk groot ornaat gehuld, met fijn bewerkte kettingen en gordels. Een tijgerhuid is om de lendenen geslagen en boven den sarong zichtbaar; voorts ontbreken niet het slange-kastekoord, de hoofdtooi met doodskop en halve maan, noch het derde oog op het voorhoofd. De Mahādewa is vierarmig; van de voorhanden wordt de rechter vóór de borst geheven en draagt de

MAHADEWA VAN LARA DJONGGRANG

ter hoogte van den buik gehouden linker een ronde knop; de achterhanden voeren rechts het bidsnoer en links den vliegenwaaier. Aan de rechterkant staat bovendien tegen het achterstuk de drietand.

Juist onder het voetstuk bevindt zich de tempelput, welke van boven 1.80 M. in het vierkant is en welks bodem 13 M. lager ligt; daaronder rusten nog drie lagen behouwen steenen op de fundeering van kalisteenen. Terwijl de zijwanden uit andesiet bestaan, is voor het bovendeel van den achterwand tot op 1 M. een zachtere steen gebruikt; tegen die zijde lag 94 c.M. diep buiten den put een kleine, er gemeenschap mede hebbende ruimte van 15 c.M. diepte, gevuld met aarde en houtskool en misschien gediend hebbend om den waterafloop naar den put te vergemakkelijken. In den put zelf vond men — wij volgen het nauwkeurige verslag van IJzerman, waarnaar wij voor de verdere bijzonderheden van het put-onderzoek verwijzen — bovenaan drie lagen vierkante mergelsteenen, en daaronder een massa onregelmatig dooreen geworpen onbewerkte en bewerkte steenen, grond, en ook fragmenten van beelden en wandversieringen, benevens stukjes geoxydeerd rood koper. Op 5.75 M. onder den vloer stuitte men op het diamantvormige deksel van een 41 c.M. langen en 53 c.M. hoogen zandsteenen bak, welke door zorgvuldig daaromheen gestapelde steenen voor breken beveiligd was; onder den bak zat er houtskool door den grond en werden verbrande dierenbeenderen aangetroffen, en wel van een geit en een hoen, waartusschen een gouden plaatje met inscriptie lag. Verder bevatte de put niets merkwaardigs. De inhoud van den bak (thans evenals de andere putvondsten van Lara Djonggrang in het Museum te Batavia) bestond uit aarde met asch, product eener niet volkomen lijkverbranding, verder fragmenten van koperblad, deels door strepen in vierkantjes verdeeld met een letter er in, vermoedelijk overblijfsel van het bladkoper, waar de lijkasch in gevouwen was, 32 zilveren muntjes, 7 rechthoekige beschreven plaatjes van goudblad, een nāga, schildpad, bloem, voetstuk of altaar en ellips (ei), eveneens van goudblad, 5 granaten, 3 bergkristallen, 1 dichroiet, een klein schelpje, eenige glazen kralen en meest ruitvormige loovertjes van goud, zilver en koper. De inscripties op de plaatjes zijn van tantrischen aard, letters, syllaben en andere teekens; op het los onder den bak gevondene staat *baroeṇa* (de godennaam) en *parwwata* (berg). Heel veel wijzer worden wij voorloopig door deze legenda niet, doch met dat al hebben wij in tezamen aangetroffen voorwerpen van dezen aard een kostbaar materiaal voor de wijdings- en bijzettings-gebruiken, dat zeker te zijner tijd zal medehelpen licht te verspreiden over veel wat ons nu nog raadselachtig lijkt [1]).

[1]) Nog een zilveren plaatje met opschrift *niriti* (de windstreek of windstreekhoeder van dien naam) werd later onder het puin van den N.-O.-hoek van den tempel gevonden.

Na de uitvoerige beschrijving van den Çiwa-tempel kunnen wij aangaande de overige heiligdommen korter zijn; wij hadden trouwens reeds gelegenheid hier en daar op overeenkomsten of verschilpunten te wijzen. In het bijzonder de beide andere tempels der Westelijke rij zijn in hun opzet nauw aan den hoofdtempel verwant, al maakt het direct een groot onderscheid, dat ze slechts een toegang aan één zijde, den Oostkant, hebben, er geen zijkapellen zijn en daarbij ook de constructie met de verhoogde bordessen ontbreekt: men bestijgt met een benedentrap het soubasement en kan zich dan dadelijk naar den omgang wenden of wel het vervolg der trap opgaan naar de tempelkamer. De afmetingen van Brahmā- en Wishṇoe-tempel (plaat 36) zijn dezelfde, de zijden van het vierkant, dat het grondplan van het soubasement vormt, bedragen ongeveer 16 M., waarvan 13 voor den 1.50 M. uittredenden voorsprong komt; bij den eigenlijken tempel bedragen deze getallen ongeveer 11.50, 7.50 en 2 M. De hoogte van het soubasement is ± 3 M.

De opzet en bewerking van dit soubasement is juist hetzelfde als bij den Çiwa-tempel; de verschillen in zake steunlijst, bekroningen, trapvleugels enz. zijn hierboven vermeld. De voet van den eigenlijken tempel draagt ook hier het karakter van een soort tweede soubasement, doch mist de versierde plint van den Çiwa-tempel; daarentegen komt bij het hoofdgestel ook nu weder dezelfde verdubbeling van ojief en halfrond voor, welke trouwens alle zes de groote tempels gemeen hebben. Van de teerlingen is ook bij Brahmā- en Wishṇoe-tempel zoo goed als niets over; vermoedelijk hebben er de op het terrein liggende groote relief-fragmenten met enkele of drie staande figuren een plaats gevonden. De bijna geheel verdwenen buitenversiering van de balustrade heeft blijkens de fragmenten bestaan uit zittende figuren in devote houding tusschen twee pilasters; bij de Oostelijke tempels was men klaarblijkelijk aan dit deel der ornamentatie nog niet toegekomen.

Een afzonderlijke bespreking vereischt het beeldhouwwerk aan de binnenzijde der balustrade en dat in het middenstuk van den tempelvoet (het tweede soubasement). Dit laatste is niet geheel voltooid. Bij beide tempels zijn het 27 paneelen (drie aan de voorkanten der voorsprongen, behalve aan de Oostzijde, waar de trap er één heeft doen wegvallen, en verder telkens één op de zijkanten der voorsprongen en naast de ware hoeken), elk bestaande uit een naar voren tredende zittende middenfiguur in hoog-relief tusschen twee staande bijfiguren in teruggliggende vakken. Dit geheel wordt rechts en links geflankeerd door achtereenvolgens een vlakken post, een vrijstaanden pilaster en, op de hoeken, een breeden gladden pilaster met afzonderlijken boven- en benedenrand. Dit komt dus overeen met de ordonnantie in het soubasement, ook in zooverre onder en boven de vrijstaande en de hoekpilasters de

WISHNOE-TEMPEL VAN LARA DJONGGRANG

onder- en bovenband met het zoogenaamde antefix-ornament versierd zijn. De groepen der paneelen vertoonen op den Brahmā-tempel een zittenden brahmaan of rēshi tusschen twee staande; op den Wishṇoe-tempel een godenfiguur tusschen twee vrouwen. Een verklaring van die groepen is nog niet gegeven; voor wat den Wishṇoe-tempel aangaat, kunnen wij echter een veronderstelling van Van Stein Callenfels vermelden, dat wij hier verschillende verschijningsvormen en incarnaties van den god voor ons zouden hebben, o.a. Nārāyaṇa, uit wiens navel de lotus wies; Paraçoerāma, Wyāsa, Bālarāma, enz. Is dit juist en hebben dus de figuren op den Wishṇoe-tempel evenals die op de overeenkomstige plaats van het hoofdgebouw een bijzondere beteekenis, dan ligt het voor de hand, dat ook die van den Brahmā-tempel meer moeten zijn dan decoratie alleen. Wij zouden de gissing wagen, dat dan ook bepaalde met namen aan te wijzen rēshi's bedoeld zijn, bijvoorbeeld de stamvaders der gotra's, gelijk die Trēṇawindoe en Maritji, welke wij te Singasari zullen vinden. Dat het aantal van 27 in dit verband zonderling is, dunkt ons, na hetgeen men op den Çiwa-tempel met de 8 wereldhoeders gedaan heeft, geen overwegend bezwaar.

Van de binnenversiering der balustrade is op den Brahmā-tempel niets over; van die op het heiligdom van Wishṇoe staan nog een aantal reliefs ter plaatse en bevinden zich meerdere, daarbij behoorende, op het terrein. Men vermoedde reeds, dat hier verhalen aangaande Krēshṇa waren weergegeven; dit vermoeden is door Van Stein Callenfels tot zekerheid gemaakt. Enkele episode's zijn duidelijk te herkennen, b.v. die waarin Krēshṇa aan een rijstblok wordt vastgebonden en daarmede wegloopt, een paar boomen meetrekkend; die van Pōētanā, wier borst wordt uitgezogen; de verdelging van Arishṭa, den demon in stierengedaante, en van de asoera's in de gestalte van een ezel en van een kraanvogel, enz. Een publicatie zijner resultaten is van den onderzoeker te verwachten, zoodat wij er niet op zullen vooruitloopen.

Het zonderlinge slot van de Rāmāyaṇa-serie op den hoofdtempel deed voortzetting elders veronderstellen, en dat dit inderdaad het geval is geweest, wordt bewezen door verschillende losse reliefs op het terrein, die gevechten met het apenleger voorstellen en ook Rāwaṇa, dadelijk aan zijn tien hoofden kenbaar, weder ten tooneele voeren. De vraag is nu slechts, aan welken tempel die tweede Rāma-serie zich bevond. Er komen slechts twee in aanmerking, die van Brahmā, welke aan Çiwa's rechterhand gelegen, in rangorde op het hoofd-heiligdom volgde, of de Nandi-tempel die zich, als bevattende Çiwa's rijdier, vanzelf al nauw bij het tegenoverliggend monument aansloot. Waar nu eenerzijds de reliefs in kwestie van dezelfde afmetingen zijn als die op den Wishṇoe-tempel, en dit laatste gebouw met den Brahmā-tempel zoo opvallend

overeenkomt, andererzijds de Nandi-tempel veel minder afgewerkt is dan de monumenten der Westelijke rij, en men dan ook op de kort na de ontblooting genomen foto's van Cephas geen enkel verhalend relief nabij dit tempeltje ziet staan, doch wel bij het heiligdom van Brahmā, lijkt het ons verreweg het waarschijnlijkste, dat het de Brahmā-tempel is geweest, aan welks balustrade het Rāmāyaṇa zijn vervolg en slot vond [1]). Het liep in elk geval door tot Rāwaṇa's dood.

Ook de inwendige inrichting der heiligdommen van Brahmā en Wishṇoe is dezelfde. De tempelkamer, die boven de plint 5.44 bij 5.46 M. oppervlakte heeft, wordt betreden door een gang van 4.28 M. lang en 1.26 M. breed. De wanden zijn glad; alleen vindt men 1.58 M. van den grond twee uitstekende steenen, waarschijnlijk om lampen op te plaatsen, tegen elk der zijwanden. In het midden staat een groot, 2.40 M. hoog, beeld van den god, aan wien de tempel is gewijd, en tegen den achterwand nog drie kleinere voorstellingen van dezelfde godheid; het hoofdbeeld verheft zich, evenals dat van den Çiwa-tempel, op een eenvoudig, yonivormig voetstuk, met de door een slang gesteunde tuit naar de linkerhand van den god, en onder dat voetstuk bevindt zich weder de tempelput.

De vier Brahmā-beelden — wij herinneren ons, dat ook Çiwa viermaal in zijn tempel vertegenwoordigd was, als Mahādewa, Goeroe, Nandiçwara en Mahākāla — waren alle in stukken geslagen; het hoofdbeeld is weer eenigszins in elkaar gezet, van twee der andere zijn de fragmenten nog te Prambanan, het derde is naar het Museum te Jogja gebracht. Het groote beeld is natuurlijk in godenornaat en dadelijk kenbaar aan de vier hoofden, waarvan het achterste over het ruggestuk heenziet. De fijne bewerking en edele gelaatstrekken van dit Brahmā-beeld worden door alle beschrijvers om strijd geroemd. Van de drie kleinere beelden, alle 96.5 c.M. hoog en op een lotuskussen staande, was het middelste eveneens vierarmig; aan zijn rechterhand stond een acht-, links een zesarmige voorstelling van den god. De vierarmige (Jogja) heeft achter rechts een drietand, links een staf; de linker voorhand hing waarschijnlijk neer met de palm naar voren, de rechter hield wellicht een lotusknop. Het zesarmige beeld is voorzien geweest van vreeswekkende attributen, rechts zwaard, schild en pijl, links schelp en boog, de zesde in moedrā; de achtarmige Brahmā daarentegen had vijf van zijn handen zonder attribuut in een of andere moedrā en vertoonde verder rechts een lotusknop en een handvat, links een klein bloemknopje. Het is dus

[1]) De in Bijdr. Kon. Inst. 74 (1918) p. 161 sq. gestelde vraag, of bij Prambanan het later-Javaansche kiwā-tengën (voorrang van de linkerzijde) reeds doorbreekt, moet dan ontkennend beantwoord worden.

wel bepaaldelijk de bedoeling geweest geheel verschillende Brahmā-verschijningen weer te geven.

Onder de uitlooptuit was een kleine verdieping in den vloer; achter het voetstuk werd na het wegnemen van enkele steenen, waarvan één een rond gat had, waarschijnlijk om het afvloeiend water door te laten, een holte blootgelegd van 70 bij 40 c.M. en 94 c.M. diepte, bevattend de fragmenten van vier gebakken aarden potten, met wat houtskool, koper en andesietscherven; deze holte stond in verband met een overeenkomstige in den put zelf, onder drie steenlagen uitgespaard, in welke steenlagen eveneens een doorloopend rond gat gehakt was. De inhoud van deze holte was als die der andere, doch bovendien was er nog een wit komfragment en een stuk van een gouden spijkertje of muntje. [1]) Verder naar beneden was de put, welke 1.52 M. in het vierkant meet, op—2.87 M. met regelmatige mergelsteen-lagen gevuld, waarin (op — 1.95 M.) opnieuw een gat, nu van 33 c.M., gelaten was, gevat tusschen blauwe steenen, doch slechts grond met houtskool bevattend. Onder de mergel had de rest van den put, die 9.64 M. diep is, tot vulling grond met kalisteenen, waartusschen weder een aardewerkfragment, een groote tand, vogelbeentjes, een steenen potje, nog wat gebeente, twee ruwe cylindervormige steenen, een steenen schijf met gat en nog wat aardewerk en been. In het midden van den bodem stak een 36 c.M. lange en breede steen naar boven; het midden van den bouw aangevend; bij het optrekken van den put is overigens onzuiver gewerkt, want op een gegeven moment moest een onregelmatige sprong in de zijwanden een fout herstellen. Onder den putbodem reiken drie lagen fundeeringssteenen nog tot op — 10.57 M.

In den Wishṇoe-tempel is het groote beeld, evenals de hoofdbeelden der andere tempels van deze rij, vierarmig en staande; het is betrekkelijk weinig geschonden. De rechter voorhand rust op de naast den god staande knots; in de palm der linker is een driehoekig voorwerp, met de punt naar beneden, zichtbaar. De attributen der achterhanden zijn rechts de vlammende werpschijf, links de gevleugelde schelp. Van de beelden tegen den achterwand, alle ongeveer 1.20 M. hoog, stelt het middelste den god in tweearmigen vorm voor; in de rechterhand heft hij de schelp op, op den linkerarm zit een kleine vierarmige, met een afzonderlijke glorie getooide, Lakshmī, wier rechter benedenhand in wara-moedrā ligt, terwijl de linker een lotusknop voor het lichaam houdt en de achterhanden rechts een bidsnoer, links een vaandel voeren. Dit beeld is thans te Batavia, de beide andere bevonden zich in het Jogja'sch Museum. Aan de rechterhand van het middenbeeld is een Wāmanāwatāra; de god houdt het rechterbeen geheel omhoog, gereed om de beslissende

[1]) Nog een gouden plaatje met inscriptie (niet ontcijferd) is later voor de trap aangetroffen.

stappen te maken, de rechterhand heeft hij voor de borst, met de linker steunt hij op de knots. Het derde kleine beeld is een Narasingha, welke, kenbaar aan zijn leeuwenkop met krullende lokken, het achteroverliggende lichaam van Hiraṇyakaçipoe met rechterdij en arm ophoudt en hem ondertusschen met den linkerklauw den buik openrijt en de ingewanden doet te voorschijn komen.

Het put-onderzoek van den Wishṇoe-tempel heeft meer opgeleverd dan dat bij Brahmā. Vooreerst bleek de rechthoekige verdieping, ook hier onder de afvoertuit van het voetstuk aanwezig, in verbinding te staan met een insnijding in den vloer, die, om den put heenloopend, aan de achterzijde eindigt, aan welke zijde, in overeenstemming met het bij de andere putten opgemerkte, een met den put gemeenschap hebbende holte met wat stukjes aardewerk en houtskool werd blootgelegd; de inrichting bewijst hier duidelijk, dat op die wijze het offerwater in den put werd geleid. In dezen put zelf, die 1.42 M. in het vierkant meet, lag onder een deksteen, in een ruimte van 33 c.M. vierkant en 50 c.M. diep, een rondbuikige aarden pot met opstaanden rand, waarin een bronzen schoteltje, dat we zoo dadelijk zullen bespreken. Onder den pot kwamen onregelmatige steenen tot op — 1.10 M., daarna twee regelmatige steenlagen, door een dunne aardlaag gescheiden, en vervolgens verdere regelmatige steenen, in het midden waarvan een vierkante ruimte was uitgespaard van eerst 50 c.M., later 30 c.M. Deze ruimte was bij het begin der vernauwing omgeven door twee laagjes zuiver behakten blauwen steen; zij was gevuld met aarde, waartusschen houtskool en koper, en eindigde op — 2.47 M. Tusschen de blauwe steenen lag aan den Noord- en Zuidkant een zilveren plaatje, aan den Oostkant een zeer klein gouden plaatje. Onder in de zooeven genoemde ruimte bevond zich een mergelsteen; daaronder kwam een laag zandsteen, en dan nog drie lagen, waarin zuiver bekapte andesietsteen door een rand van zachten steen omgeven was en het plan scheen bestaan te hebben eveneens een open ruimte uit te sparen. Beneden deze steenen lagen eenige stukjes hout; daaronder achtereenvolgens grond en steengruis tot — 4.20 M., en grond met kalisteenen tot een op — 7.62 M. aangetroffen onregelmatige plint; tusschen dien grond kwamen steenscherven, een aardewerkfragment en een varkenstand voor den dag. Onder de plint lag slechts zand tot op den bodem (— 8.02 M.); in het midden van dien bodem steekt een zuiver bewerkte steen 29 c.M. omhoog; deze rust op een tweeden, en die weder op een derden soortgelijken steen, reikend tot — 9.10 M. en tezamen het hart van den bouw aangevend. De put is beneden iets verwijd, evenals trouwens die van Çiwa. Het bronzen schoteltje, zoo straks vermeld, bevatte asch gelijk die van den Çiwa-tempel (doch zonder het koper) en bovendien een gouden lotus en schildpad, werpschijf, wadjra en plat kruis met

afgeschuinde punten, eenige steenen uit ringen, waarvan enkele duidelijk uitgebroken bleken te zijn, en ten slotte fragmenten van zilver- en goudblad.

Van de drie groote heiligdommen der Westelijke rij wijken de vijf andere van het terras reeds dadelijk in hun opzet af, doordat hier het grondplan van het vierkant met uitsprongen slechts gehandhaafd is in het tempellichaam en daarentegen zoowel het soubasement als de voet van het hoofdgestel het enkele vierkant vertoonen. Wij zagen reeds, dat de opzet en profileering van de soubasementen overal in hoofdzaak dezelfde is als die der groote tempels, behoudens kleine variaties. De hoofdversiering is weer de leeuwennis tusschen de boompaneelen, met dien verstande dat deze laatste bij de beide tusschentempels zijn vervallen en daar dus alleen de leeuwennis binnen de pilasters staat, een leeuw bevattend, die hoewel en face toch ook de achterpooten doet zien, uitgebeiteld naast de voorpooten. De kāla-makara-bekroning der nisjes is overal verlijnd; de steunlijst bevat bij de drie tempels der Oostelijke rij lotusrozetten tusschen de guirlandes; bij den Zuidelijken tusschentempel kakatoe's, bij den Noordelijken nog niets. De trapvleugels zijn bij de beide buitenste tempels der Oost-rij nog onversierd, bij den Nandi-tempel was men aan een olifant achter het lofwerk begonnen, bij de tusschentempels is de versiering, met staande leeuwen, daarentegen reeds klaar. Zoo waren ook de makara's der trappen nog niet overal bewerkt, en moest ook aan het bovengedeelte der gebouwen nog een en ander gebeuren; zooals wij aangaande den Nandi-tempel reeds opmerkten, bleken de gespaarde steenen der balustrades ook van de andere Oostelijke tempels nog ongeornamenteerd. De tusschentempels hebben in het geheel geen balustrades gehad, daar hier geen omgang boven het soubasement was uitgespaard, doch onmiddellijk achter de kroonlijst zich de voet van den eigenlijken tempel verheft.

Deze voeten vertoonen ook bij al deze vijf heiligdommen groote overeenkomst. Hun versieringsmotief is de uit een vaas te voorschijn komende, naar beide zijden spiraalvormig gewonden rank, geflankeerd door vrije pilastertjes. Op de paneelen naast de hoeken is in plaats van de vaas een ander voorwerp gezet, en wel bij den Nandi-tempel de schelp, bij de beide andere Oostelijke tempels een juweel. Aan den Zuidelijken tusschentempel, waar overigens veel verdwenen is, ziet men in deze voetlijst vaas, juweel en schelp alle drie voorkomen; van den Noordelijken is niets meer over dan het soubasement. Nergens is er veel van het hoofdgestel gespaard; bij de drie monumenten der Oostelijke rij echter genoeg, om ook hier de verdubbeling van ojief en halfrond te constateeren.

De Nandi-tempel is de grootste van de vijf; de doorgang naar de tempelkamer is 2.80 M. lang en 1.30 M. breed en het vertrek zelf is

4.02 bij 5.42 M.; van de gebouwen tegenover Wishṇoe en Brahmā meet de kamer slechts 3.80 M. en 3.74 M. in het vierkant. Consôle-steenen zijn in alle drie de tempels aanwezig, bij den Nandi vier (twee aan den achterwand, één aan elken zijwand), in de andere resp. twee (in elk der zijwanden één) en zes (twee aan elken wand). Beelden zijn slechts gevonden in den Nandi-tempel en in dien tegenover Wishṇoe; putten waren overal, die bij de tusschentempeltjes, vooral het Noordelijke, zóó doorwoeld waren, dat ze slechts ternauwernood onderzocht konden worden. Deze putten waren geen van alle afgewerkt en ook nog niet in gebruik genomen.

Het hoofdbeeld van den Nandi-tempel is een meer dan 2 M. lange voorstelling van Çiwa's rijdier; het rund, dat een bult op den rug vertoont, ligt met den rechter voorpoot vóór het lichaam gevouwen en de staart linksom geslagen op een steenplaat; de horens zijn verdwenen. De Nandi is verder onversierd; hij bevindt zich recht vóór het Çiwa-beeld in den tegenoverliggenden tempel, hetwelk men van hieruit duidelijk zien kan. Tegen den achterwand staan de beelden van Sōērya en Tjandra, beide bovenop een lotuskussen, dat rust op een wagen, met paarden bespannen. Gelijk behoort, bestaat het span van den zonnegod uit zeven, dat van den maangod uit tien dieren; de beelden zelf zijn boven het lotuskussen ruim 1 M. hoog. Ze zijn in groot ornaat; Sōērya houdt met beide handen een lotusbloem voor het lichaam; Tjandra heft rechts de somaplant omhoog en voert links een vaandel. Het Çiwaïtisch karakter van den laatste wordt onderstreept door het derde oog. De put in dezen tempel meet 1.22 M. in het vierkant; aan twee kanten bevinden zich onregelmatige trappen in den vloer, blijkbaar bestemd nog dichtgedekt te worden, als de put klaar was. In de wanden van den put is op — 4.87 M. een sprong gemaakt om de zuivere richting terug te krijgen; de bodem was nog niet aangebracht, en de fundeering, die op — 8.05 M. begint en op — 9.95 M. eindigt, is geopend gebleven. Overblijfselen van dieren, een stukje aarden pot en de kop van een van Sōērya's paarden was alles, wat er gevonden is.

Evenmin leverden de beide andere Oostelijke tempels in hun putvondsten veel merkwaardigs; ook hier ontbreekt de bodem, welke op — 7.23 en — 7.80 M. had moeten komen. In den put van den tempel tegenover Wishṇoe werd een menschelijk skelet aangetroffen; in den anderen, waar weder een sprong in den wand is noodig geweest, dat van een hond. Bij alle putten zonder uitzondering is het duidelijk, dat ze niet gegraven zijn, doch dat bij den bouw de benoodigde ruimte werd uitgespaard in het voetstuk.

In den tempel tegenover Wishṇoe stond een slechts in zeer geschonden toestand teruggevonden vierarmig Çiwa-beeld, waarvan het voetstuk en

lichaam nog aanwezig zijn, doch het hoofd, een zeer fraai bewerkt stuk met hoogen hoofdtooi, doodskop, halve maan en derde oog, bewaard wordt te Batavia. Thans bevindt zich in die kamer nog een andere godenkop en verder een meesterlijk uitgevoerde Garoeḍa, aangetroffen te Tĕlaga-lor, ± 700 M. ten Oosten van Prambanan, doch naar dezen tempel overgebracht uit hoofde van de overweging, dat het heiligdom tegenover Wishṇoe zeer wel aan Garoeḍa gewijd zou kunnen zijn (vgl. pag. 349 hierboven). Het beeld, rustend op een voetplaat van 72 bij 65 c.M., vertoont den vogelkoning als drager van een lotuskussen, hetwelk aan de bovenzijde geheel geornamenteerd is en waar stellig geen godenbeeld bovenop gestaan heeft. Deze Garoeḍa is dus niet een onderstuk geweest; het was de wāhana, gereed om door zijn meester bestegen te worden. Hij draagt het kussen op den rug, zoodat veeren en achterpooten er onderuit komen; met die pooten houdt hij een ineengerolde slang in bedwang, die zich onder hem bevindt en hem torst. Naar Midden-Javaansche gewoonte heeft Garoeḍa verder een menschelijk bovenlichaam en dus ook nog een paar armen. De handen hebben echter roofdiernagels gekregen; de haren zijn uitgekruld in den trant van die der rākshasa's, en een lange sneb is eveneens aanwezig geweest, drie eigenaardigheden, welke zich aansluiten bij de Oost-Javaansche Garoeḍa-uitbeelding. In zooverre hoort dus dit prachtige beeldwerk, daargelaten of het nu wel uit dezen tempel afkomstig is, stellig bij de Lara Djonggrang-kunst.

Met de groote menigte op het terrein aanwezige beelden en fragmenten, grootendeels naar soorten bijeengezet, zullen wij ons na het incidenteel daaromtrent reeds medegedeelde niet in bijzonderheden bezighouden. Slechts vermelden wij een nabij den Brahmā-tempel liggend groot onafgewerkt Brahmā-beeld; daar de afmetingen juist met die van het hoofdbeeld uit genoemden tempel overeenkomen en dit ook met de attributen het geval schijnt te zijn, is de gissing van Jochim zeer waarschijnlijk, dat het stuk oorspronkelijk voor dit heiligdom bestemd was, maar om de een of andere reden afgekeurd en door het andere vervangen is. Behalve de losse stukken vinden wij op het terras nog in de hoeken en tegenover de toegangen kleine fundamentjes [1]), waarvan de bedoeling onbekend is, en achter de Oostelijke tempelrij twee monsterachtige moderne grenspalen tusschen Jogjakarta en Soerakarta, welke zoo spoedig mogelijk dienden te verdwijnen.

Niet op het terrein, doch bij de pasanggrahan, zijn een drietal steenen geplaatst, die in hun soort bijzonder leerrijk zijn. Het zijn steenen met een flauwe uitpuiling aan de voorzijde, klaarblijkelijk bestemd om met relief versierd te worden, en voorzien van een korte, thans zeer onduidelijke

[1]) Een paar zijn niet meer aanwezig.

inscriptie in lichte kleurstof. De woorden van twee dezer inscripties, *paṭī hyang* (godenbeeld) en *langgitan* (hemeltafereel) zijn ongetwijfeld aanwijzingen voor den beeldhouwer, wat hij hier maken moest [1]). Hier doet zich dus juist hetzelfde geval voor als bij de opschriften aan den voet van Baraboeḍoer. Het belang van deze steenen te Prambanan is vooral, dat ze bewijzen, hoe het geven van zulke korte memoranda voor de uitvoerende kunstenaars niet speciaal eigen was aan den toch altijd een zeer bijzondere en afzonderlijke plaats innemenden Baraboeḍoer, maar vermoedelijk de algemeen gevolgde werkwijze is geweest. De schriftsoort dezer inscripties wijst, evenals de bouw en versiering, op de latere Midden-Javaansche periode.

Daar het geheele terras van de acht groote tempels in ophooging is aangebracht, vindt men onder deze monumenten telkens een steenen onderbouw, vóór de eigenlijke fundeering wordt bereikt. In de constructie daarvan blijkt de meeste zorg te zijn besteed aan den hoofdtempel. Op de uit een circa 1 M. hooge laag rolsteenen in zand bestaande fundeering, welke 4.60 M. beneden het maaiveld ligt, is de onderbouw opgetrokken in glad gemaakten en goed sluitenden mergelsteen, zoo glad, dat hij met de steenzaag bewerkt schijnt. Op — 60 c.M. begint andesietbouw; ter hoogte van het terrein is een door rolsteenen gesteund plintje los van buiten aangebracht. Terwijl nu de vulling der hoektempeltjes uit mergel bestond (zie pag. 353), is het soubasement zelf geheel met andesiet gevuld [2]); bij de andere tempels echter is voor de binnenvulling overal zandsteen gebruikt. Het verst is het gebruik daarvan bij de tusschentempeltjes gegaan, waar uit hoofde van de geringere zwaarte ook de fundeering en onderbouw bijzonder licht konden zijn; zandsteen is hier ook gebruikt voor de overal elders met andesiet bekleede putwanden en binnen den bij de andere gebouwen uitsluitend uit hardsteen bestaanden tempelvoet boven het soubasement.

Wij merkten reeds op (pag. 117), dat het bezigen van de mergel van het Ratoe-Baka-plateau in de Lara Djonggrang-tempels (evenals bij Sadjiwan en Plaosan) op den lateren bouw dezer tempels tegenover de andere oudheden van Prambanan wijst. Technisch staat deze groep bijzonder hoog; zoo is bijvoorbeeld (in tegenstelling tot de toch eveneens jonge Tjaṇḍi Sadjiwan) het steenverband in de binnenwanden van den hoofdtempel onberispelijk, met steeds verspringende verticale voegen. Desgelijks valt het op, hoe bij de voornaamste gebouwen dezer groep in de versiering der soubasementen de verticale voegverdeeling is ontworpen met inachtneming der latere decoratie; een verschijnsel, dat aan de

[1]) De derde, ... *ngunan*, is niet verklaard.

[2]) Men moet hier niet uit afleiden, dat de hoektempeltjes latere toevoeging zijn; hun onderste gedeelte staat namelijk in verband met het soubasement en het ornament loopt *niet* daarachter door.

oudere Midden-Javaansche kunst geheel vreemd is. De drie Westelijke tempels hebben het zelfs nog doorgevoerd aan den voet (het tweede soubasement). De Noordelijke tusschentempel valt er echter geheel buiten: de regelmaat is verdwenen en de voegen loopen midden over de pilasters.

Op het bijzonder belang van de Lara Djonggrang-groep als meesterstuk van Midden-Javaansche kunst op zichzelf, maar ook als aankondiging van de verdere ontwikkeling dier kunst op Oost-Java, kon in het bovenstaande herhaaldelijk worden gewezen. «Tjandi Prambanan», aldus formuleerde het Brandes [1]), «is niet alleen belangrijk om het grootsche van het ontwerp, om den rijkdom der ornamentatie, om het zachte, weeke en toch hoog opgevoerde der belijningen en der teekening, zoowel van de sierstukken als van de reliefs, deze tjandi, dit complex, neemt ook een hoogstgewichtige plaats in voor een ieder die de oudheden van Java ook naar het historisch verloop wil leeren kennen, en daardoor begrijpen.»

Litteratuur.

Inventaris n°. 1322.

Lons (1733) bij Leemans, in Bijdr. Kon. Inst. 3 (1855) p. 1—26; Mackenzie, Narrative of a Journey to examine the remains of an ancient city and temples at Brambana in Java, Verhand. Bat. Gen. 7 (1814) p. 2—9; Raffles, History of Java (1817) II, p. 11—15; Crawfurd, Asiatic Researches 13 (1820) p. 337—368; Brumund, Indiana I (1853) p. 51—66; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913 p. 241—252; Groeneveldt, Catalogus Batavia (1887) n°. 783 a—d; IJzerman, Beschrijving der oudheden nabij de grens der residentie's Soerakarta en Djogdjakarta (1891) p. 38—73; Groneman, Tjandi Parambanan op Midden-Java, na de ontgraving (1893) met lichtdrukken van Cephas; Von Saher, De versierende kunsten in Nederlandsch Oost-Indië (1900) p. 37—66; Van Erp, Verslag betreffende de herstelling der nevencella's van den Hoofdtempel van Prambanan (1903, ongepubliceerd); Brandes in Rapp. 1903 p. 63 sq.; Brandes, De waarde van Tjandi Prambanan tegenover de andere oudheden van Java, en een hartig woord over de deblayeering, Tijdschr. Bat. Gen. 47 (1904) p. 414—432; Tonnet, De godenbeelden aan den buitenmuur van den Çiwa-tempel te Tj. Prambanan en de vermoedelijke

[1]) Op p. 420 van zijn hieronder geciteerd artikel over de waarde van Tj. Prambanan.

leeftijd van die tempelgroep, Bijdr. Kon. Inst. 7: VI (1908) p. 128—149; Van Erp in Twentieth Century Impressions of Netherlands India (1909) p. 168—171; Knebel, Inventarisatie der Hindoe-oudheden in de vlakten van Prambanan en Sårågedoeg, Rapp. 1909 p. 54—120 en platen 117—136; Van Erp, Vondst van een merkwaardigen Garuda in de Prambanan-vlakte, Rapp. 1911 p. 74—76 en plaat 180; Jochim, Prambanan en omliggende tempels, Tijdschr. Bat. Gen. 54 (1913) p. 471—498; Rouffaer, Oudheidkundige opmerkingen, Bijdr. Kon. Inst. 74 (1918) p. 151—163.

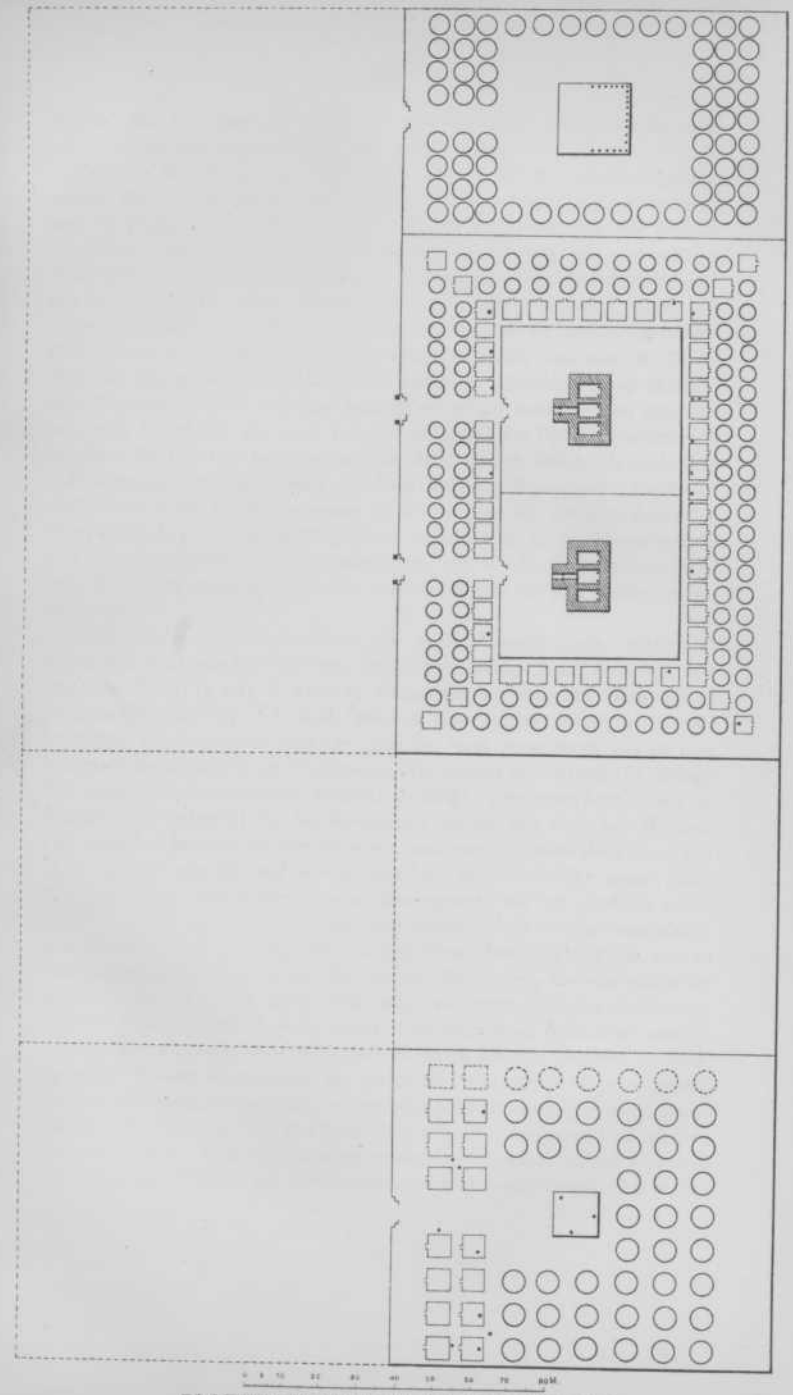
HOOFDSTUK XIII.

Prambanan (slot). — Overgang naar Oost-Java.

Wanneer wij de jongere producten der Midden-Javaansche kunst met de oudste van Oost-Java binnen het verband van één hoofdstuk vereenigen, dan is dat om duidelijk te doen uitkomen, dat er tusschen die beide een zeer bepaalde continuïteit bestaat, zoodat men zeker verkeerd zou doen, de Midden- en de Oost-Javaansche kunst als twee wel verwante, maar toch min of meer naast elkander staande verschijnselen te beschouwen. Integendeel meenen wij, indien niet alle teekenen bedriegen, in de laatste, zooals wij die kennen, de directe voortzetting van de eerste te moeten zien. Wij moeten deze restrictie «zooals wij die kennen» intusschen niet voorbijzien, want er is nog een factor in het spel, waarvan wij de waarde niet kunnen beoordeelen. Het staat vast, dat er niet alleen *na*, maar ook *tijdens* de Midden-Javaansche periode, in het Oosten van het eiland een Hindoe-Javaansche cultuur heeft gebloeid, en dat deze eveneens zijn heiligdommen heeft gehad. Van die heiligdommen is niets meer over, en zoo ontgaat het ten eenenmale aan onze contrôle, hoe deze zich tot de latere tempels van Oost-Java hebben verhouden. Wanneer deze laatste zich voordoen als voortzetting van de Midden-Javaansche, dan zijn er twee gevallen mogelijk: òf de oorspronkelijke en oudste Oost-Javaansche kunst heeft afgeweken van de latere, doch is bij den overgang der hegemonie van Midden- naar Oost-Java geheel overvleugeld door de van ginds meegebrachte kunstvormen, zóó zelfs dat alle sporen er van verdwenen zijn, òf de oudste Oost-Javaansche kunst was geheel dezelfde als de gelijktijdige Midden-Javaansche, vormde er wellicht één algemeen Hindoe-Javaansche kunst mede, en dan zou de ons bekende latere kunst van Oost-Java natuurlijk eerder te verklaren zijn uit de ook plaatselijk er aan voorafgaande oud-Oost-Javaansche dan uit de Midden-Javaansche. Voor het practisch onderzoek blijft de zaak met dat al dezelfde: wij hebben als materiaal slechts eenerzijds de Midden-Javaansche, andererzijds de latere Oost-Javaansche kunst, en er is dan ook niets geen bezwaar tegen om datgene, waaruit de ons bekende kunst van Oost-Java zich ontwikkeld blijkt te hebben, eenvoudig weg «Midden-Javaansch» te noemen, zonder er telkens bij te voegen:

«of mogelijk een met de Midden-Javaansche volkomen overeenstemmende gelijktijdige kunstuiting op Oost-Java». Niettemin was het tot juist begrip der kwestie van belang ons er even rekenschap van te geven, hoe de formule van de Oost-Javaansche kunst als voortzetting van de Midden-Javaansche op te vatten is.

Dat van de in diezelfde periode van vóór ongeveer 915 gestichte gebouwen de Midden-Javaansche in zoo grooten getale over zijn, doch bij de Oost-Javaansche zelfs geen spoor is teruggevonden, laat zich gemakkelijk verklaren. Vooreerst was klaarblijkelijk in die dagen Midden-Java toch in elk geval het centrum der Hindoe-cultuur, en zullen de monumenten er dus ongetwijfeld meer in aantal, grooter en voornamer zijn geweest. Vervolgens kan de in een later tijdperk op Oost-Java aan den dag tredende voorkeur voor baksteenbouw, tegenover den hardsteen van Midden-Java, zich ook reeds in de vroegere periode hebben voorgedaan en dan heeft dit broozer materiaal uit den aard der zaak een spoediger verval in de hand gewerkt. De voornaamste reden is echter wel, dat door het verlaten van Midden-Java de toestand van de monumenten daar ondanks alle verval in zekeren zin bestendigd werd: ze bleven daar liggen, zonder dat er iets meer bijkwam, maar ook zonder dat er eenige aanleiding was, om ze af te breken of te veranderen of voor iets anders te gebruiken. Op Oost-Java daarentegen bloeide de Hindoe-Javaansche maatschappij nog zooveel eeuwen achtereen, en wat is natuurlijker dan dat nu eens een gebouw niet langer voldeed en door een ander vervangen werd, dan weer een heiligdom minder populair werd en de nu onnoodige ruimte werd prijsgegeven, kortom dat de monumenten er alle op hun wijze den invloed ondergingen van een groeiende en zich ontwikkelende, een levende maatschappij, nieuwe vormen en denkbeelden aanvaardend, en voor de oude geen aandacht meer over hebbend. Prapañtja spreekt herhaaldelijk van vervallen en verwaarloosde tempels in zijn dagen, den bloeitijd nog wel van het Madjapahitsche rijk; en men behoeft slechts naar Bali te gaan om van zulk een toestand nog thans de levende illustratie te krijgen. Het ligt dan ook in de rede, dat het verdwijnen van het oude om voor het nieuwe plaats te maken zich niet heeft bepaald tot die allereerste Oost-Javaansche tempels van vóór 915; na den grooten overgang van het begin der tiende eeuw zal integendeel het verschijnsel, bij een zooveel intensiever leven op elk gebied, er niet minder op zijn geworden. Inderdaad is er dan ook uit het geheele tijdvak vóór het rijk van Singhasāri maar weinig over: één enkel monument uit den overgangstijd zelf, een paar uit de periode van Airlangga, iets meer uit de heerschappij der Kaḍirische koningen, maar de groote massa van wat er aan overblijfselen uit den Oost-Javaanschen Hindoe-tijd gespaard is, dateert pas uit het

PLATTEGROND DER PLAOSAN-GROEP.

tijdvak, dat zijn aanvang neemt in de eerste helft der dertiende eeuw en de rijken van Singhasāri en Madjapahit omvat.

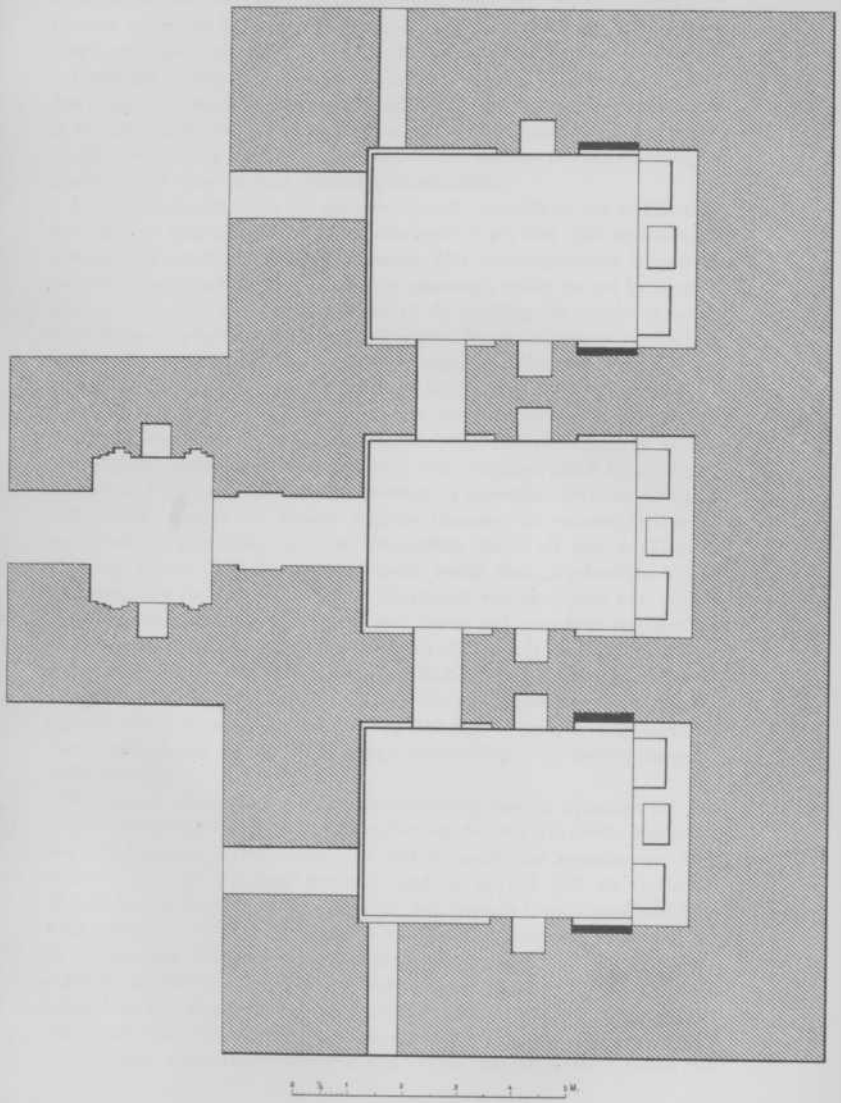
Van alle Midden-Javaansche monumenten is het de Lara Djonggranggroep, die — wij zagen het reeds — de meeste aanknoopingspunten met Oost-Java op te merken geeft, en welbeschouwd zou dan ook de bespreking van dit tempelcomplex het laatste dienen te zijn, wat omtrent Midden-Java medegedeeld werd, alvorens wij den stap ondernemen naar het Oosten. Waar echter de bijzondere beteekenis van deze groep, als geheel genomen, haar behandeling in een afzonderlijk en zelfstandig hoofdstuk vereischte en het voorts aanbeveling verdiende ons aan de Westzijde der Prambanan-vlakte begonnen overzicht geleidelijk en op dezelfde wijze Oostwaarts voort te zetten, hebben wij er de voorkeur aan gegeven het vorig hoofdstuk aan deze centraal gelegen Lara Djonggrang-tempels te wijden, en thans de beide andere uit den laatsten Midden-Javaanschen tijd dateerende heiligdommen te doen volgen: Plaosan en Sadjiwan. Gelijk men weet, is het voorname criterium voor die jongere dateering (door Van Erp in het licht gesteld) het gebruik, in de binnenvulling van den onderbouw, van den mergelsteen uit de Ratoe-Baka-steengroeven. Technische eigenaardigheden dienen daarbij tot een welkome bevestiging.

Beide genoemde heiligdommen zijn weder Boeddhistisch, beide ook bestonden niet slechts uit één enkel bouwwerk, doch vormden een complex. De Tjaṇḍi Plaosan, waarmede wij ons het eerst zullen bezighouden, ligt op 1.5 K.M. afstand van Tjaṇḍi Sewoe, in Noord-Oostelijke richting en is naar die zijde de verst verwijderde van de nog overgebleven oudheden van Prambanan. Het geheele terrein (plaat 37) draagt den vorm van een rechthoek, waarvan de lange zijden naar het Oosten en Westen zijn gekeerd; de hoofdingangen liggen alle naar het Westen. Het complex bestaat uit drie groepen, waarvan de Zuidelijkste door een open ruimte van de rest was gescheiden; deze Zuidelijke groep, door een eigen ringmuur omgeven, was samengesteld uit een vierkant terras in het midden, waar omheen aan drie zijden cirkelvormige voetstukken werden aangetroffen, terwijl aan de Westzijde, den voorkant dus, sporen van tempelgebouwtjes lagen. De Noordelijke groep, met de middelste in één ringmuur gevat, doch door een tusschenmuur er van gescheiden, bevatte eveneens een vierkant terras, hier uitsluitend door cirkelvormige voetstukken omgeven. Het middelste complex was het grootste en voornaamste. Ronde voetstukken en tempeltjes omringden er een tweetal binnen een afzonderlijken binnensten ringmuur gelegen gebouwen, gelijk blijken zal wihāra's. Zij zijn niet naar elkander toegewend en werden dan ook weder door een tusschenmuurtje gescheiden; beider ingangen liggen op het Westen en correspondeeren met twee doorgangen in den

binnensten en in den buitensten ringmuur, naast welken laatsten aan weerszijden een tempelwachter was opgesteld.

Door zijn eenigszins afgezonderde ligging heeft Tjaṇḍi Plaosan niet gedeeld in de belangstelling en zorg, welke de meer bekende oudheden van Prambanan ten deel zijn gevallen. De oudere bezoekers van Prambanan zijn geen van allen zóó ver gekomen, en Cornelius heeft klaarblijkelijk al evenmin van het bestaan van Plaosan afgeweten als Mackenzie of Baker. De eerste vermelding is dan ook pas van 1845, door Münnich. Te zijner tijd volgden, gelijk bij alle overblijfselen in deze streek, Brumund, Friederich en Hoepermans, en terwijl het door beide laatstgenoemden opgemerkte weinig belangrijks bevat, heeft Brumund's nauwkeurige beschrijving ook dáárom groote waarde, dat hij nog enkele dingen heeft kunnen waarnemen, welke de groote aardbeving van 1867 niet hebben doorstaan. Het is daarom temeer te betreuren, dat deze geleerde betrekkelijk zoo weinig te zien heeft gekregen, daar het geheele terrein, evenals de voet der wihāra's, onder puin en aarde verborgen lag en de beide gebouwen zelf voor een groot deel volgestort en nog niet ontruimd waren. Zoodoende is de opname van IJzerman in 1885 eigenlijk de eerste volledige en betrouwbare; het is tevens de laatste gebleven, want Plaosan heeft sindsdien niet meer het voorwerp van een bepaald onderzoek uitgemaakt, en de Oudheidkundige Commissie heeft er zich bij haar opname in 1909 toe bepaald te constateeren, wat er zonder verdere nasporing op het terrein te zien viel. Dat resultaat was bedroevend: behalve de twee wihāra's, de tempelwachters en een stukje tusschenmuur waren «alle bijtempeltjes, ronde en vierkante terrassen, ringmuren en tusschenmuur onzichtbaar of verdwenen», de Zuidelijke groep was geheel ondergegaan in den landbouw der bevolking; van de Noordelijke was er alleen een vierkant met eenige beelden over. Nu is gelukkig de mogelijkheid niet uitgesloten, dat een schoonmaak van het terrein nog wel wat van het verloren gewaande aan den dag zou brengen; zoolang dat niet is geschied, kunnen wij slechts afgaan op de berichten van IJzerman. De wihāra's hebben sinds diens beschrijving ook weder aanzienlijk geleden, vooral de fraaie beelden, die er staan, hebben het moeten ontgelden, maar ook een stuk van een der trappen bleek nog in 1902 te zijn weggehaald. In de laatste jaren worden beide monumenten, welker voet in 1898 aan de voorzijde was blootgelegd om de profileering te kunnen nagaan, geheel van het omringende puin en struikgewas bevrijd.

Deze beide wihāra's (plaat 38) doen uit den aard der zaak dadelijk denken aan de Tjaṇḍi Sari, welker bestemming immers dezelfde was. Ook dit zijn rechthoekige gebouwen, met een uitsprong voor den ingang in het midden van een der lange zijden, terwijl de inwendige indeeling eveneens

PLATTEGROND VAN EEN DER TJANDI'S TE PLAOSAN.

dezelfde is: uit het voorportaal betreedt men een middenvertrek, uit hetwelk rechts en links een doorgang naar een zijvertrek leidt. Bij Tjaṇḍi Sari was, zooals wij zagen, de geheele vestibule verdwenen, doch stond het gebouw er nog in zijn twee verdiepingen en met gedeeltelijk gespaard dak; van de onderling volkomen gelijke wihāra's te Plaosan daarentegen is er weer meer van den ingang en het voorportaal over, maar is de hoogere verdieping geheel weg, zoodat slechts ternauwernood de vroegere aanwezigheid daarvan kan worden geconstateerd.

Het soubasement, waar het gebouw op rust, verschilt in zijn profileering niet van het gebruikelijke Midden-Javaansche type, met ojief en halfrond, hetwelk wij reeds zoo vaak beschreven. Het middengedeelte is geornamenteerd met door pilasters afgesloten paneelen, welke zoowel behangselpatroon bevatten als de bloemvaas of de gevleugelde schelp tusschen recalcitrante spiralen. Van het hoofdgestel is na de groote aardbeving slechts een betrekkelijk klein deel te zien, voldoende echter om een indruk te geven van een bijzonderen rijkdom in de ornamentatie. Er zijn in het geheel vier vensters, twee aan de voorzijde en één aan iederen zijkant, telkens juist aan weerskanten van den (Zuid-Westelijken en Noord-Westelijken) buitenhoek; deze vensters zijn omgeven door kāla-makara-ornament. Overigens bestaat de versiering in paneelen, die door pilasters geflankeerd worden en waarin staande mannen- en vrouwenfiguren in groot ornaat gebeiteld zijn, van denzelfden trant als aan de Tjaṇḍi's Kalasan, Sewoe, Loemboeng en vooral weder Sari. Zij houden in het algemeen met de eene hand den bloemstengel van een naast hun voeten ontspringende plant, in de andere een bloem aan een kort steeltje; op die bloemen zijn soms attributen geplaatst. Ook vindt men op den grond een brandende lamp of wierookbrander. Boven hangen van de bekroning der pilasters guirlandes met bidschellen af. De beteekenis dezer staande figuren, Bodhisattwa's, goden, of wat het zijn mogen, is nog evenmin vastgesteld als bij de overeenkomstige voorstellingen op bovengenoemde heiligdommen.

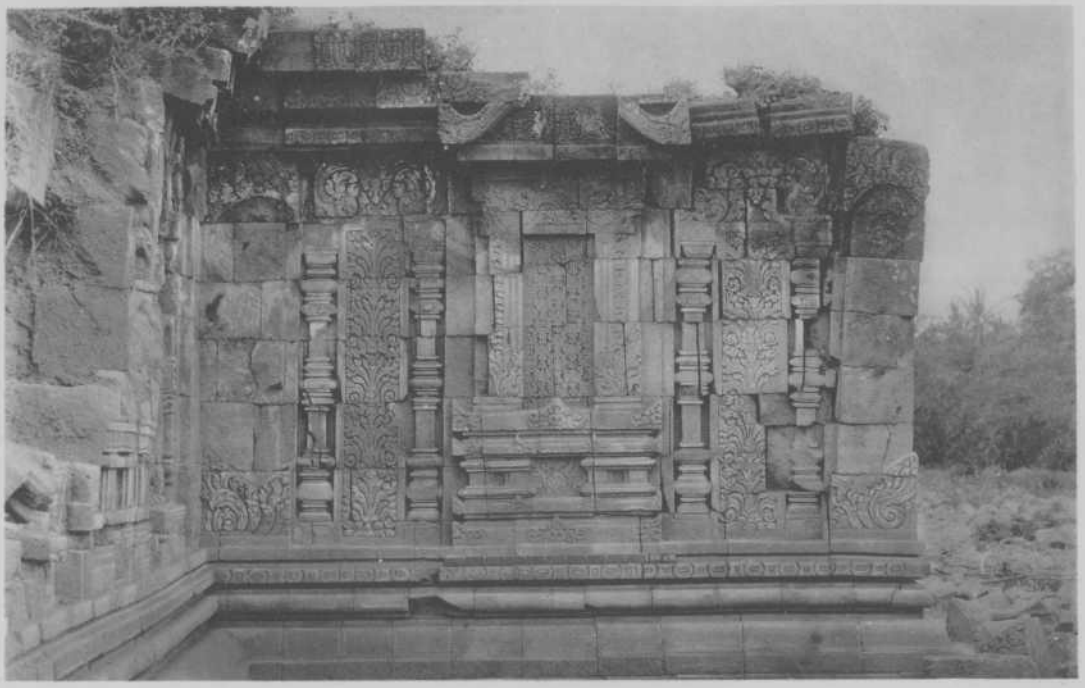
Bijzondere vermelding verdient de versiering van de zijkanten der ver vooruitspringende vestibule (plaat 39). De wandvlakte is in drieën verdeeld; een blind venster in het midden en een zijpaneel aan weerskanten. Het venster, dat op een fraai voetstuk rust, is gevuld met de reeds bij Tjaṇḍi Sewoe beschreven variatie van het triçoela-tjakra-ornament, hetwelk eveneens in den hoofdtempel van Lara Djonggrang is toegepast; de zijpaneelen bevatten een versiering van geheel tot bloemornament verlijnde, boven elkaar geplaatste leeuwenkoppen, waarvan hierboven bij de bespreking van Tjaṇḍi Asoe (Kědoe) reeds melding is gemaakt (zie pag. 324). Men vindt hier de onmiskenbare sporen van vroegere stucco-bekleeding.

Een trap, waarvan de vleugels met rankornament versierd waren en

beneden uitliepen in makara's van het type met voluutvormige slurf waarop lotusbloem en juweel, leidt naar den 1.26 M. breeden ingang, van welks omlijsting niet veel meer over is dan de makara's, welke rusten op liggende olifanten. Die ingang brengt den bezoeker in het voorportaal, een vertrek van 2.18 M. lengte bij 2.61 M. breedte. In den achterwand bevindt zich de doorgang naar het eigenlijke heiligdom; in elk der zijwanden is een nis aangebracht. De nissen zijn versierd met een kāla-makara-ornament; bloemen hangen uit den bek van den monsterkop, en een paar kinnara's zijn er boven gebeiteld. Ze hebben elk het beeld van een rijk versierden Bodhisattwa bevat, zittend met gekruiste beenen en de rechterhand in wara-moedrā, tegen een door een vlammenrand omgeven achterstuk. In beide tempels komen die Bodhisattwa's overeen; links (voor wie binnentreedt) is het Maitreya, kenbaar aan den kleinen stōēpa in den hoofdtooi, terwijl in de linkerhand de stengel wordt vastgehouden van een oetpala, welke rozetjes draagt, ongetwijfeld den nāgapoeshpa weergevend; rechts zetelt Mañdjoeçrī met boven zijn op dezelfde wijze gevoerden oetpala een boek; bovendien is de Bodhisattwa getooid met het halvemaanvormig versiersel in den nek en het gekruiste snoer over de borst, welke beide eigenaardigheden, zooals wij zagen, dezen Bodhisattwa toekomen. De elders niet voorkomende, in zijn hoofdtooi geplaatste kegelvormig opgerolde slangen, herinneren ongetwijfeld aan de hem toegeschreven bekeering en onderwerping der nāga's.

De tweede poort, aan de achterzijde van dit voorportaal, heeft ook alleen haar makara's overgehouden, welke thans rusten op hurkende dragertjes, die uit beide handen een schel laten hangen. De doorgang is 1.27 M. breed en heeft een lengte van 2.40 M., zijnde tevens de dikte der buitenmuren. Is men deze doorgeloopen, dat staat men in het middenvertrek en heeft dadelijk ter rechter- en linkerzijde de toegangen tot de zijvertrekken, nauwer dan de hoofdingang en slechts 86 c.M. breedte, bij 1.55 M. lengte gevend. Alle drie de vertrekken zijn even groot, en meten 5.80 bij 3.50 M. Hun vloeren waren grootendeels verstoord en soms zelfs tot een diepte van meer dan 1.50 M. uitgegraven.

Behalve genoemde doorgangen, welke de kamers met elkander doen correspondeeren en de vensters die in elk der zijvertrekken ten getale van twee zijn aangebracht (telkens, zooals wij zagen, aan weerskanten van den door de voorzijde van het gebouw met de zijkanten gemaakten hoek) bevinden zich in alle drie de vertrekken twee nissen, één in iederen zijwand, en een altaar tegen den achterwand, over de geheele breedte daarvan, bij een diepte van 1 M. en een hoogte van 75 c.M. Elk dezer altaren bood plaats voor drie beelden, twee grootere aan de kanten, welke bijna alle in verschillenden staat van verminking nog terug-

ZIJWAND DER VESTIBULE VAN TJANDI PLAOSAN

gevonden zijn, en een kleiner in het midden, dat echter overal verdwenen is. Alle zijbeelden stellen Bodhisattwa's voor, de beelden in het midden zullen waarschijnlijk Boeddha's zijn geweest.

De Bodhisattwa's van Plaosan zitten alle op een lotuskussen, dat één geheel uitmaakt met het beeld en waartegen de uiteinden van den gordelband en de kleedslippen gebeiteld zijn. Met kussen en voetstuk zijn ze ongeveer 1.50 M. hoog. Hun wijze van zitten is de Bodhisattwa-houding bij uitstek, met vóór het lichaam geslagen linker- en afhangend rechterbeen, waarvan de voet rust op een door een leeuwtje ondersteund lotuskussen. De rechterhand ligt in de meeste gevallen in wara-moedrā op de knie; de linker houdt den stengel vast, waarop het attribuut rust. Het achterstuk is overal door een vlammenrand omgeven en loopt van boven puntig uit. De bewerking en versiering dezer figuren is buitengewoon schoon, in het bijzonder ook de hoofdtooi; bovendien is de beeldhouwer er in geslaagd in de edele lijnen der gelaatsuitdrukking iets te leggen van die goddelijke rust, die sereniteit, welke bij de hoogere wezens van het Boeddhisme zoo eigenaardig past.

Het tusschen de beide Bodhisattwa's op elk der altaren geplaatste kleinere beeld had een hooger lotuskussen, tot de knieën der zijfiguren reikend, en *niet* met het beeld uit één stuk gehouwen. Een enkele dezer kussens is nog over: de op een groot deel van het bovenvlak aanwezige zaadhuisversiering geeft eenigermate de afmeting van het verdwenen beeld aan en bewijst tevens, dat het op Indische wijze gezeten moet hebben; zoowel de afwezigheid van kleedslippen en versierde banden tegen het kussen, als de plaatsing op een eerezetel tusschen twee Bodhisattwa's maakt het zoo goed als zeker, dat hier Boeddha's voorgesteld zijn geweest. Dat de plunderaars juist de middenfiguren hebben meegenomen en de Bodhisattwa's hebben laten staan, zal overeenkomstig Van Erp's aannemelijke verklaring wel een gevolg zijn van hun kostbaarder materiaal; waren ze bijvoorbeeld van brons, dan ligt het voor de hand, dat ze voorbeschikt waren ten spoedigste in den smeltkroes te verdwijnen.

In den Noordelijken tempel is van de Bodhisattwa's meer gespaard gebleven, en hoewel hun toestand sedert IJzerman's beschrijving al weer heel wat verminderd is, kan toch in hoofdzaak hun identiteit nog wel worden vastgesteld. In het linker zijvertrek zijn het (telkens eerst den rechts van den Boeddha geplaatste noemend) Maitreya, evenals die van het voorportaal een stōēpa in den hoofdtooi voerend en zijn nāgapoeshparozetten op een oetpala dragend (plaat 40), en aan de andere zijde een Bodhisattwa, wiens attribuut het uit een padma oprijzend knoppendrietal is; in verband met het bij de overeenkomstige figuren van den Mēndoet opgemerkte (zie pag. 237 sq.) zien wij in hem Samantabhadra, of

mogelijk, daar de knoppen een juweelvorm hebben, Kshitigarbha. Het middenvertrek geeft Awalokiteçwara, kenbaar aan het Amitābha-beeldje in den hooftooi en aan den padma; op dien laatsten is een boek van zeer smal model geplaatst. Van zijn pendant is alleen het hoofd over; analogie met enkele Baraboedoer-reliefs kan doen vermoeden, dat het Wadjrapāṇi is geweest. In het rechtervertrek eindelijk vinden wij een Bodhisattwa, die als embleem een door vlammen omgeven driehoek op een lotus draagt en die op grond van dit vlammend attribuut (verg. alweder den Mëndoet) Sarwaniwaraṇawishkambhin zou kunnen zijn. Aan de andere zijde zetelt Mañdjoeçrī, weergegeven op dezelfde wijze als de Mañdjoeçrī van het portaal, met slangen-hoofdtooi, halvemaan, kruisnoer, en kropak op een oetpala. We hebben dus een stel van zes Bodhisattwa's, en daarvan zijn de meest linksche en de meest rechtsche nog een tweede maal voorgesteld in de vestibule.

Van de beelden in de andere wihāra is veel minder over. Voor zoover ze goed herkenbaar zijn, waren het juist dezelfde als in het eerste gebouw; met name geldt dit van Maitreya en Mañdjoeçrī, zoowel die in de vertrekken als in het portaal. Bij de overigen is, ook waar geen voldoende teekenen tot identificeering meer aanwezig zijn, er toch niets, dat zich tegen gelijkstelling met de op de overeenkomstige plaatsen in het andere gebouw voorkomende figuren zou verzetten. Bij wijze van aanvulling kan nog dienen, dat het beeld, hetwelk Samantabhadra zou moeten zijn, en dat ginds zijn rechterhand miste, hier van zijn embleem beroofd is; daarentegen is thans de rechterhand aanwezig en deze blijkt een lotusknop vast te houden. Daar waar wij Wadjrapāṇi veronderstelden, vinden we nu een geschonden figuur, die de rechterhand voor de borst schijnt te hebben gehouden. Voor zoover ze niet meer ter plaatse zijn, werden de beelden naar Jogja en later naar Magëlang, een enkele ook naar Batavia overgebracht; stukken en brokken zijn gestolen en zoo is bijvoorbeeld het hoofd van den Maitreya uit den Noorder tempel weder opgedoken te Kopenhagen!

De zijnissen der vertrekken, door kāla-makara-ornament met kakatoe's omgeven, zijn alle ledig. Op een enkele plaats zag men juist boven de nis en den doorgang sporen van een correspondeerende nis en doorgang in de bovenverdieping; de balken daarvan zullen gerust hebben op een breede kroonlijst, waaronder een steunlijst met een guirlandeband is versierd, vogels met uitslaande vleugels bevattend.

Verder treft men aan de wanden nog eenig halfverheven reliefwerk aan, echter uitsluitend in de zijvertrekken. Bij de Noordelijke wihāra valt daaromtrent op te merken, dat de beeldhouwers er klaarblijkelijk nog niet geheel mee gereed gekomen waren, toen de verdere afwerking van het gebouw werd gestaakt.

MAITREYA VAN TJANDI PLAOSAN

In het linkervertrek (voor den binnentredende uit het voorportaal) van het Zuidelijk gebouw is in den wand tegenover het altaar een klein tafereel aangebracht van twee mannen in wereldsche dracht, doch geen groot ornaat, met gekruiste beenen in sĕmbah zittend en gescheiden door een gestileerden boom, terwijl aan weerskanten vóór een soortgelijken boom een pajongdrager gezeten is. Tegen den Zuidelijken binnenwand staat tusschen nis en altaar eveneens een reliefpaneel; thans zijn het twee staande mannen, ook ieder door een pajongdrager vergezeld en een sĕmbah makend; de eene heeft een glad mutsvormig hoofddeksel, de ander is in monniksdracht. Het rechtervertrek bevat aan den Zuidelijken (buiten)wand, weder tusschen nis en altaar, een mannenfiguur, staande in groot ornaat met de rechterhand in wara-moedrā, omgeven door zes kleinere figuren; vooreerst zweven namelijk in de lucht twee hemelingen; ter halver hoogte staan aan zijn linkerhand de pajongdrager, aan zijn rechter een dienaar met den grooten sintébladwaaier, en eindelijk vindt men geheel beneden nog een zittenden volgeling met het gebruikelijke gevouwen bakje en een met gekruiste armen, vóór wien naast zijn meester een (wierook?)vaas geplaatst is. Aan de andere zijde der nis vond Brumund nog een tafereel als het bovenbedoelde met de boomen, hetwelk nu verdwenen is. Aan den Noordwand is verder naast de deur een zittend beeldje in sĕmbah zichtbaar onder de overblijfselen van een boom; tusschen nis en altaar vindt men hier een groep van twee staande mannen in sĕmbah, van wie de eene het uiterlijk van een brahmaan heeft, de andere bijna geheel is weggeslagen; beiden zijn weder door een pajongdrager vergezeld.

De versiering in de andere wihāra vertoont tot tweemaal toe een tafereel, hetwelk met dat van den persoon in groot ornaat met de twee hemelingen en de vier volgelingen overeenkomt, doch thans zijn het allen vrouwen. De hoofdfiguur, ook hier in groot ornaat, houdt weder de rechterhand in wara-moedrā; de kleine figuren en hun plaats, pajong, bladwaaier, vaas, alles klopt volkomen. Men vindt deze tafereelen in elk der zijvertrekken aan den buitenwand. De binnenwand geeft tusschen altaar en nis ook in beide kamers een onderling gelijkend relief: een rijkversierde, staande vrouw met een spits toeloopend, langwerpig voorwerp tusschen de een sĕmbah makende handen; twee dienaressen staan naast haar, de een met het zonnescherm, de ander met een bouquet, een derde knielt met iets onduidelijks (er schijnt een rozet op te liggen) in de opgehouden handen; het bovendeel van het paneel is gevuld met wolklijnen, waarin lotussen en kransen zweven. Over de beteekenis van al deze tafereelen kan men slechts een vermoeden opperen. De man in groot ornaat met de vier dienaren, dien wij in den Zuidelijken tempel aantroffen, is onzes inziens niet, zooals men wel gemeend heeft, een

Bodhisattwa of goddelijk wezen; het ontbreken van een glorie en de geheel met de volgelingen van een aardschen koning overeenkomende dienaren doen ons in hem den vorstelijken stichter van het heiligdom zien. Desgelijks kunnen de vrouwenfiguren van de andere wihāra zeer wel de vorstinnen zijn, die zich bij de stichting verdienste verworven hebben en op wier naam wellicht speciaal dat Noordelijke gebouw is gewijd. De andere reliefs kunnen de bij de stichting betrokken hoogwaardigheidsbekleeders zijn; daaronder waren dan allicht monniken, brahmanen, hofautoriteiten enz., daargelaten of men in deze figuren bepaalde individuen heeft te zien, dan wel slechts vertegenwoordigers van hun soort. Er is iets aanlokkelijks in de veronderstelling, dat de voorname, door een pajong overschaduwde monnik de superintendent der Boeddhistische geestelijkheid zou kunnen zijn [1]). Dit is echter zuiver gissing.

Wellicht zullen mettertijd uit een waarschijnlijk van dit heiligdom afkomstige bijna onleesbare Nāgarī-inscriptie, thans te Batavia, nog eenige bijzonderheden aangaande de stichting opgemaakt kunnen worden. Een tweede steenblok met *anumoda sang* (geschenk van...), waarop wel een naam zal hebben moeten volgen, wijst er op, dat ook Plaosan, evenals Tjaṇḍi Sewoe (verg. pag. 216) zal zijn verrijkt en uitgebreid door particuliere schenkingen.

Zooals wij reeds vermeldden, staan beide gebouwen door een muur gescheiden ieder op de helft van een door een ringmuur omgeven rechthoekig tempelplein, met een doorgang in dien ringmuur recht tegenover elke poort. Om den muur verhieven zich in drie rijen de kleinere bouwwerken. De binnenste rij bestond uit tempeltjes, 19 aan den Oostkant, 17 aan den Westkant, waar er 2 zijn weggelaten om den doorloop naar de gebouwen vrij te laten, en 9 aan elk der zijkanten; tezamen dus 50. Ze hadden hun ingang alle naar de buitenzijde, van het heiligdom af, en bevatten Dhyāni-Boeddha-beelden. Enkele daarvan zijn nog aangetroffen; het waren Amitābha, Akshobhya, Ratnasambhawa en Amoghasiddha, elk naar de hem toekomende windstreek gewend. De twee andere rijen waren samengesteld uit cirkelvormige voetstukken, en wel in lotuskussenvorm en van 3.25 M. middellijn. Op de hoeken staan echter weer tempeltjes, tezamen dus 8, gekeerd naar het Westen en Oosten; in een der laatste zat weer een Akshobhya. Evenals bij Baraboedoer en Mĕndoet (zie pag. 246 en 270) zullen die voetstukken ongetwijfeld tot kleine stoëpa's hebben behoord, wier bestemming zal zijn geweest de asch van overleden monniken of vrome leeken te herbergen.

De dit geheele complex omgevende buitenmuur, welke zich langs het aansluitend Noordelijk complex voortzette, had weder toegangen recht tegenover de ingangen der wihāra's, elk geflankeerd door twee tempel-

[1]) Weliswaar is tot dusver deze functionaris nog slechts in Oost-Java aangetroffen.

wachters. Eén daarvan is voorover in den grond gezakt; de drie anderen staan nog, knielend op een der knieën; links houden zij de knots vast, waarop zij steunen, rechts een tot een strik geworden slang. Een kort zwaard zit tegen de rechterheup; het kastekoord is een gewoon snoer en geen slang; een versierde band is om het hoofd geslagen. Het zijn vrij groote en niet onfraaie beelden, al blijven ze verre beneden de kunstwaarde der Bodhisattwa's.

De Noordelijke groep van bouwwerken, grenzend aan het middencomplex en eveneens haar ingang naar het Westen hebbend, vertoont in het midden een verhoogd vierkant terras en daaromheen weder cirkelvormige voetstukken, en wel één rij aan de Noord- en Zuidkant, zijnde de lange zijden van het rechthoekig terrein, en drie aan West- en Oostzijde. Deze rijen bestonden respectievelijk uit 9 voetstukken naar het Oosten, en 8 (vanwege den doorgang in het midden) naar het Westen, daar tusschenin vormden 7 stuks de Noord- en Zuidrij. In het geheel waren er dus 65. Op het terras stonden tijdens IJzerman's opname 22 beelden van Dhyāni-Boeddha's en Bodhisattwa's aan de Oost- en een deel aan Noord- en Zuidzijde, waarschijnlijk daar later neergezet; onder de Bodhisattwa's waren er twee met een boek op een lotus, dus wel Mañdjoeçrī weergevend. Ook deze beelden blijken, hoewel er nog 21 aanwezig zijn, zeer geleden te hebben in dien tusschentijd.

Het Zuidelijk complex is, gelijk gezegd, zelfs volkomen te niet gegaan. Ook hier vond men een vierkant terras in het midden. Aan de Westzijde lagen twee rijen van acht tempeltjes, telkens vier aan iederen kant van den doorgang, die van het terras naar den ingang in den ringmuur liep; deze tempeltjes, van welke de in de tweede rij naast den doorgang geplaatste grooter en fraaier dan de andere waren en ook van een voorportaal waren voorzien, waren alle naar het Westen gericht, en de eenige in dit complex aangetroffen Boeddha is dan ook Amitābha. Aan de andere zijden van het middenterras lagen weder drie rijen cirkelvormige voetstukken tot een totaal van 45. De meest Noordelijke rij, zoowel voetstukken als tempeltjes, was echter ook in 1885 reeds geheel verdwenen. Een elftal beelden waren op het terras en tusschen de tempeltjes aanwezig, behalve de reeds genoemde Amitābha; Mañdjoeçrī was er met zijn boek vertegenwoordigd; verder vond men Awalokiteçwara met Amitābha-hoofdtooi en het dunne boek op den lotus; Wadjrapāṇi met zijn attribuut op den oetpala, en eenige vrouwenbeelden, waaronder er drie een boek op een lotus voerden, boven hetwelk nog een kettinkje met ronde schalmen, misschien het bidsnoer, lag; deze figuren waren dus waarschijnlijk afbeeldingen van de Pradjñāpāramitā. Dat alles is nu weg; de onzekerheid, waar precies deze Bodhisattwa's en Tārā's stonden, maakt het onmogelijk er veel conclusies uit te trekken, doch wel dient

onze aandacht te vallen op het bijzonder groote aantal van Mañdjoeçrī-beelden, hetwelk toch wel niet toevallig kan zijn.

Het heiligdom moet zich nog verder hebben uitgestrekt dan deze drie gebouwen-groepen; andere muren waren althans gedeeltelijk in veld en kampong te volgen, een veel grooter terrein van 350 bij 100 M. er bij insluitend. Men mag vermoeden, dat hier de woningen van het personeel der stichting gestaan hebben en de verdere bijgebouwen, van welke het minder duurzame materiaal een spoedig verval in de hand heeft gewerkt. De bepaaldelijk met den dienst der beelden van de wihāra's belaste monniken zullen ongetwijfeld, evenals te Tjaṇḍi Sari, gewoond hebben op de bovenverdieping dier beide gebouwen.

Welke is nu echter de beteekenis der vierkante terrassen? Op zichzelf zou het lang niet onmogelijk zijn, indien nabij deze wihāra's zich een groote stōēpa bevonden had, die het middelpunt van vereering vormde; dat dit echter te Plaosan niet het geval kan zijn geweest, moet men, dunkt ons, concludeeren uit de gladde oppervlakte der terrassen, welke er wel heel anders zou hebben uitgezien, als hier een groot bouwwerk in puin gevallen was [1]). Een tweede mogelijkheid zou zijn, dat een der terrassen bestemd was voor het houden der gebruikelijke, kanoniek voorgeschreven, bijeenkomsten der monniken; men zou dan moeten aannemen, dat er met behulp van een houten bovenbouw een zaal van was gemaakt. Het geheel ontbreken van alle sporen van neuten en dergelijke maakt intusschen ook deze veronderstelling minder waarschijnlijk; de oeposathāgāra kan dan ook best elders op het terrein gelegen hebben, of wellicht was, indien het aantal monniken niet heel groot was, een bovenvertrek van een der wihāra's voor dit doel aangewezen. De aanwezigheid van die beelden op en bij elk der terrassen in aanmerking genomen, meenen wij dat hun bedoeling hoogstwaarschijnlijk zal zijn overeengekomen met die van soortgelijke terrasvormige verhoogingen in Voor-Indische sanghārāma's, waar vrome gevers zich beijverden hun wijgeschenken, beelden, kapellen, en stōēpa'tje's, te doen opstellen [2]). Het is misschien wat vreemd, dat er alleen beelden overgebleven zijn, en geen enkel spoor van de te verwachten kleine bouwwerkjes, doch al te zeer behoeft dit bezwaar niet te wegen, want waar de wihāra's nog niet geheel voltooid waren, ligt het voor de hand, dat ook deze voor wijgeschenken bestemde

[1]) Münnich spreekt in zijn beschrijving wel van de overblijfselen van een gebouw, doch geeft zelf te kennen, dat zijn aanteekeningen niet heel duidelijk waren. De toestand van het terras, ook reeds tijdens IJzerman, maakt dit denkbeeld weinig aannemelijk; er zou dan (door wie en waarom?) een algeheele ontruiming en schoonmaak van het terras moeten hebben plaats gehad.

[2]) Zie Foucher, L'art gréco-bouddhique du Gandhāra I (1905) p. 177. De gewoonte is een algemeen Indische, en er is niet de minste reden om op grond hiervan een bijzondere overeenkomst van Java juist met Gandhāra te veronderstellen (zie pag. 104 hierboven).

terrassen nooit geheel aan hun doel hebben beantwoord. En wellicht ook was er op Java een bepaalde voorliefde om juist beelden te wijden. Hoe het ook zij, eenige aanwijzing dat de terrassen ooit voor iets anders gediend hebben dan om er beelden op te zetten, is er niet; dat heeft IJzerman reeds volkomen helder ingezien (pag. 105 der Beschrijving).

Nog één aanzienlijk heiligdom onder de latere Prambanan-tempels rest ons thans ter beschrijving: de Tjaṇḍi Sadjiwan, zooals we het zullen blijven noemen, alhoewel die benaming misschien niet de meest correcte is. De oudste berichten spreken van Tjaṇḍi Kĕbondalĕm; Brumund geeft Tjaṇḍi Kalongan; IJzerman maakt het eerst het onderscheid tusschen de hieronder te beschrijven, op 80 M. afstands gelegen overblijfselen, welke hij Sadjiwan noemt, en den eigenlijken tempel, die ook bij hem den naam van Tjaṇḍi Kalongan draagt. Er zou dus wel iets voor zijn, die onderscheiding te blijven volgen; daar aan den anderen kant het monument in den volksmond Sadjiwan heet en op het gebied der desa van dien naam staat, geven wij er de voorkeur aan op het voetspoor van Brandes ons aan die benaming te houden. Het bestaan van den tempel is sinds lang bekend; reeds Mackenzie en Baker bezochten en beschreven hem. Het gebouw was echter in zulk een desolaten toestand, volgestort met steenen, begroeid en ten deele in aarde en puin verborgen, dat de oudere beschrijvers, en zelfs IJzerman, er nog niet veel bijzonderheden over konden mededeelen. Aan de Jogja'sche Archaeologische Vereeniging komt de eer toe het monument voor het wetenschappelijk onderzoek toegankelijk te hebben gemaakt, door eerst in 1893 de ontruiming en schoonmaak te doen plaats hebben en vervolgens in 1902 het soubasement bloot te leggen.

De op een kleine 2 K.M. ten Zuid-Oosten van Lara Djonggrang gelegen Tjaṇḍi Sadjiwan (plaat 41) rust op een soubasement van 1.80 M. hoogte en van vierkanten vorm, met zijden van 18.80 M. In het midden van de voorzijde, die naar het Westen gekeerd is, is een voorsprong van niet minder dan 3.40 M. aangebracht ten behoeve van den ingang, en daarvóór weder bevindt zich een trap, welke opnieuw 3.50 M. naar buiten springt. Het soubasement vertoont de gebruikelijke lijsten met ojief en halfrond, dan volgt onmiddellijk het geornamenteerde middenstuk, hetwelk van boven door een bovenband wordt afgesloten, en eindelijk wordt de afdekking gevormd door een kroonlijst met steunlijst, de laatste versierd met een guirlande-band, waartusschen lotussen. Het middenstuk heeft tot ornament reliefpaneelen, gevat tusschen gladde posten. Aan de zijkanten van den voorsprong, die geheel de profileering van het overige soubasement volgt, bevatten die paneelen een ruitvormig behangselpatroon; overal elders zijn ze gevuld met de bekende recalcitrante spiralen, in het midden uitgaande niet van een vaas of schelp,

maar van een kleine sprekende voorstelling. Aan elke zijde vindt men vijf dezer paneelen; aan den voorkant, waar de uitsprong het middenpaneel heeft doen vervallen, slechts vier. Het zijn in hoofdzaak dierfabels, welke men vindt afgebeeld en die op dit, zooals wij zien zullen Boeddhistisch, monument, het karakter van djātaka's dragen. Elk paneel is aan een afzonderlijke geschiedenis gewijd, waarvan één enkele karakteristieke episode is weergegeven. Er zijn verscheidene zeer bekende bij, en in een aantal gevallen zijn dezelfde verhalen gekozen, die ook de trapvleugels en voet van den Mĕndoet versieren. Zoo is daar, wanneer wij de pradakshiṇā volgen en op n°. 1 twee mannen gepasseerd zijn, van wie de één den ander trapt, als n°. 2 het djātaka van de ganzen en de schildpad (pag. 232); men ziet dit laatste dier ook hier tweemaal, eens zwevend in de lucht aan den door zijn vriendinnen vastgehouden stok, en eens op den grond neergestort. Om den hoek volgt (n°. 3) de wedloop van Garoeḍa en schildpad (t.a.p.); de Garoeḍa snelt vliegend voort, zoo juist de schildpad achter zich gelaten hebbend, maar reeds ziet hij haar opnieuw vóór zich. N°. 4 geeft den aap, zittend op den kaaiman, welke van plan is hem te dooden en van zijn hart te berooven, doch genoopt wordt weer naar het vaste land terug te keeren, als de aap hem vertelt, zijn hart in een boom te hebben laten hangen (pag. 235). Daarna komt op n°. 5 het gevecht van de door den (niet afgebeelden) jakhals tegen elkaar opgestookte vrienden, leeuw en stier. Minder duidelijk is de beteekenis van den olifant met rond voorwerp in de slurf op n°. 6, of den gewapenden, door een leeuw aangevallen, man van n°. 7. Van n°. 8 is slechts een fragment over, met een slang tegenover een rotshol, waaruit een spitse dierenkop steekt (pag. 233). We komen nu aan de achterzijde van het monument en vinden daar een vijver, waarvan aan de eene zijde een man, aan de andere een jakhals zit (n°. 9) en vervolgens (n°. 10) een verhaal van een zwijn, dat, de pees van een opgestelden boog doorknagend, den pijl doet toesnellen op den daar tegenover zittenden jager. N°. 11 kennen wij ook weer van den Mĕndoet: de geschiedenis van den brahmaan met krab, kraai en slang (zie pag. 232); op n°. 12, dat wat verminkt is, schijnt de vogel met de twee koppen (pag. 235) tusschen twee mannen te staan. De Zuidzijde van den tempel heeft minder bekende voorstellingen: n°. 13 een man in den schoot van een vrouw rustend (pag. 232), n°. 14 een stier tegenover een olifant, n°. 15 een zwevende mannenfiguur met wat een leeuwenkop lijkt, de tong uit den bek, n°. 16 met weder een herkenbaar verhaal, de jakhals, die den stier volgt, in de hoop dat diens scrotum zal afvallen en hem een lekker maal bezorgen (pag. 234). De beide hoekpaneelen 17 en 18 ontbreken; op één moet een brahmaan opgetreden zijn. Eindelijk vindt men op n°. 19, weder naast den voorsprong, nog een kinnara.

TJANDI SADJIWAN

Een 3.30 M. breede trap voert met tien treden omhoog. Bovenaan de vleugels bevinden zich de gewone monsterkoppen, beneden loopen ze uit in makara's van hetzelfde type als dat te Plaosan. Opmerkelijk is vooral de zijversiering der trapvleugels, die elk een tafereel in relief bevatten. Op beide vormt een wenschboom het middelpunt, gestileerd naar gewoonte, met juweelenpotten om den stam en een paar kinnara's in het loof. Naast dien boom zijn drie personen aanwezig. De Zuidelijke spiegel, die het best bewaard is, vertoont rechts (met den rug naar den tempel dus) een zittenden, baardigen man, wiens gelaatsuitdrukking en haardracht die der yaksha's is evenals de ronde oorhangers, en die klaarblijkelijk het woord voert tot een aan de andere zijde van den boom gezeten baardelooze figuur met de woeste uitstaande krullen van räkshasa's en yaksha's, die in de rechterhand een kort zwaard, in de linker een worgstrik vasthoudt. Achter hem zit een dienaar met het bekende gevouwen bakje; daar weer achter, in den benedenhoek achter de makara, is een ichneumon-achtig dier afgebeeld. De personen van den Noordelijken spiegel vertoonen groote overeenkomst met de zoo juist beschrevene; thans zit links, met den rug naar den tempel, de baardelooze figuur met de woeste krullen te redeneeren en is de tegenover hem zittende baardige man, van wien niet meer te zien is hoe zijn haardracht is geweest, gewapend met een zwaard in de linker- en een brilslang in de rechterhand. Ook hier volgen in den hoek nog een dienaar en een viervoetig dier, gelijkend op dat van den anderen spiegel. Van Erp heeft in een uitvoerig betoog uiteengezet, dat de hoofdpersoon (die met de krullen) Yama zou moeten voorstellen, en de andere misschien diens dienaar Tjitragoepta; hij grondt deze meening zoowel op de in Yama's hand of omgeving allerminst misplaatste strik, slang en zwaard, als op de uit hoofde van zijn verwantschap met Koewera zeer verklaarbare aanwezigheid van juweelenpotten en ichneumon. Een bespreking dezer kwestie in bijzonderheden zou ons te ver voeren en hier niet op haar plaats zijn; wij bepalen ons dus tot de opmerking, dat geen der figuren ook maar eenigermate als godheid is aangeduid (door een aureool of op andere wijze) en in verband met wat verder van Yama-voorstellingen op Java bekend is, het ontbreken van diens attribuut de daṇḍa (verg. pag. 360) wel bevreemdend is. Wenschboomen met juweelenpotten zijn aan tempelingangen zeer geliefd (Pawon, Mĕndoet) en yaksha's zijn als bewakers van zulke schatten niet ongewoon (Baraboedoer). Wij zouden dus bij deze versiering der trapspiegels den nadruk willen leggen op de wenschboomen, en de yaksha's als een passende stoffeering wenschen op te vatten. Wel geven wij gaarne toe, dat de duidelijke attributen er op schijnen te wijzen, dat de beeldhouwer hier bepaalde (zij het ons onbekende) yaksha's heeft willen aanduiden en naar speciale uit een of anderen tekst

of traditie populaire schathoeders verwijst. De gegevens lijken ons echter niet sterk genoeg om nu juist aan den grooten doodengod te moeten denken [1]).

Bovenaan de trap staat men nog niet dadelijk vóór den tempel, doch op een soort bordes, dat zich boven den grooten voorsprong van het soubasement bevindt en 3.60 M. lengte, bij 5.57 M. breedte heeft. Een open bordes was het niet, veeleer diende het als vestibule, want opzij is nog het onderstuk zichtbaar van wat een breede doorgangspoort moet zijn geweest, welke *niet* met het tempelgebouw in verband heeft gestaan; men denke zich dus een vrijstaande vestibule, evenals bij Boebrah (pag. 210). Van een der zijkanten is de voet, met ojief en halfrond, en een stuk teerling nog over; die laatste bevat tusschen twee gladde posten met lofwerk aan den voet, een paneel, hetwelk gevuld was met eenzelfde ruitvormig behangselpatroon, als bij het juist onder deze vestibule gelegen soubasement-paneel van den voorsprong vermeld werd.

Het hoofdgestel zelf staat vrij dicht achter den buitenrand van het soubasement, zoodat er van een omgang met balustrade geen sprake is. Het verheft zich op een plint, welke den vierkanten vorm van het soubasement volgt, doch heeft zelf een ander grondplan: het vierkant met uitsprongen op elk der zijden, breed, doch weinig vooruittredend. Op een voet met het gewone ojief en halfrond volgt een benedenband en dan nog enkele steenen van het aansluitend stuk teerling, waaruit op te maken valt, dat gladde pilasters, met lofwerk aan den voet, paneelen omsloten, welke door een versierden rand omgeven, doch overigens glad waren, althans wat het benedendeel betreft. Boven de onderste lagen is de buitenwand geheel weggevallen en verrijst de nog ruim 11 M. hooge tempel als een ontredderde steenmassa.

Een tweede trap, thans van zes treden, brengt van het vestibule-bordes naar den tempelingang. Het wordt ingesloten door het hoogst merkwaardige onderstel van de poortomlijsting, van welks kāla-makara-ornament alleen de makara's nog aanwezig zijn. Die makara's zijn natuurlijk naar buiten gewend; onmiddellijk er achter hurkt en face, een klein dragertje en schoort den pilaster, welke als deurpost dienst doet. Makara zoowel als drager rusten op een paneel, in hetwelk een olifant en face, met een drager op den kop, geflankeerd wordt door twee bereden leeuwen, die naar de buitenzijde gekeerd zijn en een der voorpooten opheffen boven een op den grond liggende menschenfiguur. De leeuwen zijn naar gewoonte gestileerd en hebben horens, welke achter de ooren naar beneden krullen. Aan den buitenkant buigt het paneel met een rechten hoek om en vertoont er, aan gene zijde zijde van den leeuw, nog een menschenfiguur.

[1]) De strik of slang was op Lara Djonggrang in het bijzonder aan Waroeṇa eigen (t. a. p.).

Daarachter ziet men dan een tweede paneel gedeeltelijk te voorschijn komen, hetwelk het voorste gedeelte van een liggenden olifant bevat en er zóó uitziet, alsof het achter het zoo juist beschrevene is geschoven. Men zou dan ook kunnen denken, dat het stuk met de leeuwen er later voor geplaatst is; dit is echter niet het geval; het paneel met den olifant zet zich achter het stuk met de leeuwen niet voort en beide behooren dus tot hetzelfde oorspronkelijke bouwplan.

Een vrij lang portaal geeft van deze deur toegang tot de tempelkamer, die 6.08 bij 6.10 M. groot is. De wanden zijn glad, met een bijzonder slordige opstapeling der steenen; de weinig zorgvuldige bouw blijkt ook uit het feit, dat somtijds de voor de binnenvulling gebezigde mergelsteen ook in het schoone buitenwerk is toegepast. Op een hoogte van 5 M. begon het trapsgewijs oploopende, thans zoo goed als geheel verdwenen gewelf. In elk der zijwanden bevindt zich een eenvoudige, rond afgedekte nis van 2.17 M. hoogte en 80 c.M. breedte, en een rechthoekig, glad omlijst venster, van 1.45 bij 0.65 M. Die vensters zijn natuurlijk ook van buiten zichtbaar; hun aanwezigheid in een tempelgebouw is iets zeer ongewoons. Behalve in de wihāra's werd alleen te Pawon iets dergelijks, en dan op veel kleiner schaal, opgemerkt.

De geheele breedte van den achterwand wordt ingenomen door een 1.30 M. vooruitspringenden troon, voorzien van een eenvoudige voetlijst in ojief en halfrond. In het midden is over een breedte van 2.21 M. een uitsprong aangebracht, ongetwijfeld voor den zetel van het hoofdbeeld, aan welks zijden andere beelden geplaatst zullen zijn geweest. Bij de ontruiming zat aan een der zijkanten van den troon een fraaie Boeddha met de handhouding van Amitābha, uit één steen met lotuskussen en puntig uitloopend achterstuk. Het is echter zeer twijfelachtig, of dit stuk wel op die plaats hoorde en er niet later is neergezet. Men heeft het naar Jogja gebracht, evenals de beide beelden uit de nissen, zeer geschonden Bodhisattwa's, in een waarvan halvemaanversiering en gekruist snoer Mañdjoeçrī doen vermoeden. Men vond verder fragmenten van een Boeddha uit zachten witten steen, en in een uitgegraven put (van 2 M. in het vierkant) vóór den troon verkoolde beenderen en dunne gouden plaatjes, schildpad, nāga, enz. Later kwam uit den tempel ook nog een zilveren Bodhisattwa-beeldje voor den dag.

Van de losse op het terrein aanwezige stukken vermelden wij vooreerst antefixen van de o.a. te Tjaṇḍi Sewoe veelvuldig toegepaste soort: een menschenhoofd binnen een kāla-makara-nisje. Dan is er een poort of nis-bekroning, welke een monsterkop tusschen bladornament, gedeeltelijk in spiralen gewonden, te zien geeft. Ook verdienen vermelding een tweetal eveneens als bekroning gebruikte steenen, waarop de godin Çrī overgoten wordt met den inhoud van twee door olifanten met hun slurf

boven haar omgekeerde vazen: de aloude Indische voorstelling dus, die ook op Java, zij het vrij zeldzaam, voorkomt. Van de vroeger aangetroffen beide tempelwachters, met slang en knots, is één in zeer verminkten staat nog over, de andere naar Klaten gebracht. Eindelijk zal men eveneens te vergeefs zoeken naar de beide fragmenten van een in drieën gebroken Nāgarī-inscriptie, welke Mackenzie hier ontdekte. Wel werd later nog een steenblok met *çrī mahārāja* (Z. M. de Koning) gevonden. Het gebouw was op ± 40 M. afstands door een ringmuur omgeven, waarvan de fundamenten nog te volgen zijn; in den Noord-Westelijken hoek schijnt nog een kleiner gebouwtje te hebben gestaan, waarvan echter niets meer over is.

Ongeveer 80 M. naar het Zuiden vond men dan een oudheden-groep, thans evenzeer verdwenen, waaromtrent wij slechts de beschrijving van IJzerman kunnen raadplegen; deze noemt die groep, zooals wij zagen, Sadjiwan. Het complex moet veel geleken hebben op het Zuidelijke van Plaosan; er werden over een oppervlakte van 80 bij 50 M. stukken van lotusvoetstukken aangetroffen, welke in hun geheel ± 3.25 M. middellijn moeten hebben gehad, en die ongetwijfeld weder tot stōēpa'tjes behoord hebben; het aantal was niet meer na te gaan, wel bleek dat ze juist in de richting der windstreken lagen. Ook een paar der pinakels waren nog aanwezig, overgebracht naar het terrein van den bovenbeschreven tempel. In het midden der Noord-Zuid-lijn bevonden zich de fundamenten van twee vierkante tempeltjes, binnenwerks 2.74 M. metende en, naar hun middelpunten gerekend, 12.28 M. van elkaar liggend; bij één was nog iets van de makara's naast den, 61 c.M. breeden, ingang te bespeuren. Die ingang lag op het Westen, en in overeenstemming daarmee was het een beeld van Amitābha, dat onder de steenen tusschen de beide tempeltjes te voorschijn kwam. Ook fragmenten van een paar grootere beelden werden gevonden, één van een Bodhisattwa of daarop gelijkende voorstelling afkomstig, de andere niet meer te determineeren; zij kunnen zeer wel van het terras afkomstig zijn, dat ook hier wel in het midden van het complex zal hebben gelegen. Het geheel schijnt een Zuidelijke nevenbouw van Tjaṇḍi Sadjiwan geweest te zijn, hier dus met een tempel verbonden, gelijk hij zich te Plaosan bij wihāra-gebouwen aansloot.

Nog verder naar het Zuid-Oosten, aan den voet van den heuvel waarop de kraton zich verhief, moet ingevolge een aldaar (te Pereng) aangetroffen, uit 863 dateerende, inscriptie, een Çiwaïtisch godshuis gelegen hebben, hetwelk op nog niet geheel verklaarde wijze met den Ziener Agastya in verband stond en dat bestaan heeft uit, of verbonden was met, een hospice. Van dit Bhadrāloka genaamde heiligdom is evenmin iets over, tenzij de steen verplaatst mocht zijn en elders thuishoort. De meest

Oostelijke overblijfselen van de Prambanan-vlakte waren dan ten slotte op een 3 K.M. van Lara Djonggrang gelegen. Bij Bĕdji, ten Noorden van den straatweg naar Soerakarta, bevonden zich een twaalftal van die groote ronde steenen, van boven afgeplat met opstaanden rand en halven bol in het midden, zooals er ook bij Selagriya voorkwamen (pag. 314); te Bĕdji zijn ze in een rechthoek geplaatst en hebben ze klaarblijkelijk als neuten gediend, terwijl een Nandi en andere Çiwaïtische restes in de buurt liggen. Ten Zuiden van genoemden weg staan een drietal rākshasa's op een plek, die Goepāla heet. Brumund vond er vier rākshasa's, twee groote met slang en knots, en twee kleine, benevens een Doergā; hij noemt de plaats Tjaṇḍi Samapoera en vermeldt een inlandsche traditie, dat zich hier vroeger een «stad» met tempel zou hebben bevonden, van welk laatste gebouw enkele verspreide steenen getuigenis aflegden. Meer naar het Oosten lag bij Gĕdaren de hooge en fraaie Tjaṇḍi Dwarawati (niet nader onderzocht) die een paar Boeddha-beelden schijnt te hebben opgeleverd.

De heerschappij, welke zich zoowel op Midden- als op Oost-Java heeft doen gelden, was, zooals wij zagen, die van Mĕḍang in het rijk Mataram. Althans het is wel hoogstwaarschijnlijk, dat wij ons die macht hebben voor te stellen als zich over beide gebieden uitstrekkend; geheel zeker is het intusschen niet. De term komt voor op oorkonden van Daksha tot Siṇḍok, doch is tot nu toe uitsluitend op Oost-Javaansche stukken teruggevonden. Dat kan natuurlijk toeval zijn, vooral omdat de zekerheid bestaat, dat Daksha ook wel degelijk op Midden-Java heeft geheerscht. Daksha's Midden-Javaansche edicten zijn gedateerd in de niet met volkomen juistheid vastgestelde Sañdjaya-jaartelling (pag. 47) en zoo blijft de mogelijkheid open, dat die Midden-Javaansche oorkonden aan de Oost-Javaansche voorafgaan en Daksha, na eerst op Midden-Java in een onbekenden kraton geregeerd te hebben, zich vervolgens op Oost-Java te Mĕḍang in een nieuw rijk Mataram heeft neergezet; op die wijze zoo die heerschappij dus een uitsluitend Oost-Javaansche geweest kunnen zijn. Bewijzen dat dit niet het geval was, kunnen wij niet; maar, nog daargelaten het latere terugkeeren van den naam Mataram juist op Midden-Java, geeft het voorkomen van Daksha als rijksbestierder op de Oost-Javaansche steenen van vóór zijn koningschap een onmiskenbare aanduiding, dat hij ook bij zijn optreden als vorst wel direct over Oost- *en* Midden-Java bewind zal hebben gevoerd en zijn rijk dus geacht kan worden in die beide streken gevestigd te zijn geweest.

Is dit juist, dan bestaat er aanleiding om den kraton van Mĕḍang te zoeken op een eenigszins centraal gelegen punt, vanwaar het geheele

rijk gemakkelijk bestuurd kon worden [1]). Aan die voorwaarde nu voldoet een plek, welke volgens inlandsche traditie de hoofdstad van een groot Javaansch rijk is geweest en waarvan de naam groote overeenkomst heeft met Mĕḍang: het in de residentie Sĕmarang, afd. Grobogan, nabij de grens van Rĕmbang gelegen Mĕndaṇg Kamoelan. Naam en traditie zijn echter ook het eenige, hetwelk in het daar aangetroffene een vroegere stad of kraton zou doen veronderstellen; de overblijfselen zelf doen dat stellig niet. Raffles, van wien de oudste beschrijving afkomstig is, vond in een bosch slechts hoopen natuur- en baksteen en verder de omwanding van een grooten vijver, eenige honderden voeten metend; maar ook hij kon de bouwvallen ternauwernood onderscheiden. Latere bezoekers zagen al minder en voor ieder zonder uitzondering was de tocht naar deze oudheden een teleurstelling; op het oogenblik wordt alleen nog maar een platte ronde steen als overblijfsel van al die voorbijgegane heerlijkheid aangewezen. De restes zelf verspreiden dus geen licht; het komt er slechts op aan, in hoeverre men eenige waarde wil hechten aan dien naam en die traditie. Hechte steunpunten zijn dat niet: de inscripties doen zien, hoe dikwijls gelijkluidende namen op verschillende plaatsen voorkwamen en inlandsche overleveringen, of wat daarvoor doorgaat, zijn in zake het Hindoe-tijdperk bijna altijd onbetrouwbaar gebleken. Maar desniettegenstaande hebben we toch geen vrijmoedigheid om het denkbeeld, dat hier het Mĕḍang van Daksha en Siṇḍok gelegen zou hebben, ten eenenmale te verwerpen, en niet zonder belang is het ook dat de traditie, zooals Raffles die vernam, de stichting van Mĕndang Kamoelan doet geschieden van Prambanan uit. Het zal dus wel het verstandigste zijn, de zaak onbeslist te laten; dat de streek thans zoo dor en waterarm is, behoeft geen overwegend bezwaar te zijn: wij weten niets van den vroegeren toestand en de Hindoe-Javanen waren ver in waterstaats- en irrigatie-werken.

Wij gaan dan over tot Oost-Java zelve, en treffen daar als eerste voorwerp van onderzoek een heiligdom juist uit den tijd van het Mĕḍangsche rijk. In Hoofdstuk II wezen wij er reeds op, dat het een dwaling zou zijn te meenen, dat eerst in deze overgangsperiode de Hindoe-cultuur zich op Oost-Java verbreid zou hebben; integendeel, ruim anderhalve eeuw vroeger doen zich reeds de sporen daarvan voor, en zelfs weten wij van het bestaan van een Agastya-heiligdom, met een beeld van den Ziener, in 760 en wel als de oorkonde, waarin het vermeld wordt, nog op haar plaats stond — er zijn geen andere verdere overblijfselen op die plek gevonden dan twee elkaar kruisende

[1]) Een plaatsnaam Mĕḍang is wel op een Midden-Javaansche oorkonde te vinden, maar daar blijkt niet, of er de kraton mee bedoeld is.

baksteenmuren en een afvoergoot — te Dinaja, in de buurt van Singasari. Aan een enkele plaatselijke nederzetting moet men daarbij niet denken, want uit 784 hebben we een steen uit Soekaboemi in Kĕdiri. Met dat al begint de groote bloei eerst met Sinḍok en zijn onmiddellijke voorgangers. Wij behoeven niet te twijfelen of over het geheele gebied, waar men zijn inscripties vindt, Soerabaja, Pasoeroehan, Kĕdiri, hebben zich ook tempels en andere heiligdommen verheven. Op één uitzondering na zijn die echter verdwenen, of, zoo er nog wat van over is, beschikken we niet over voldoende gegevens om ze met waarschijnlijkheid aan deze periode te kunnen toeschrijven. Zelfs in gevallen, waar oorkonden uit dit tijdperk in de nabijheid van nog gespaarde tempeloverblijfselen gevonden zijn, is het niet raadzaam een direct verband tusschen edict en bouwwerk te leggen. Zulke inscripties waren er bijvoorbeeld te Singasari, te Djĕdong, te Pĕnampihan, en hoewel het zeer waarschijnlijk is dat op die plaatsen ook in Sinḍok's tijd wel heiligdommen zullen hebben gestaan, blijkt toch dat de overblijfselen, welke wij op het oogenblik daar nog aantreffen, uit een latere periode zijn: de plek, reeds vroeg bekend en vereerd, is dat klaarblijkelijk gebleven en men is voortgegaan er gebouwen op te richten. Dit moet ons huiverig maken, om zoolang wij niet in het gebouw zelf de kenteekenen voor de dateering kunnen aanwijzen, het aan een bepaald tijdvak toe te schrijven, alleen op grond van een in de buurt staande oorkonde uit dat tijdvak. Wat aangaat de Mĕḍangsche periode geldt dat bijvoorbeeld voor de nabij Bĕrbĕk in Kĕdiri gelegen Tjaṇḍi Lor, waarbij een stichtingsoorkonde werd gevonden uit 935, betrekking hebbend op een heiligdom Çrî-Djayāmrĕta. Het gebouw zelf, geheel ontwricht door een grooten waringin, is op het oogenblik niets anders meer dan een hoop baksteen, en ook vroegere beschrijvers hebben geen andere gegevens kunnen verschaffen, dan dat het een tempel in twee verdiepingen moet zijn geweest, met den ingang naar het Westen; een paar Gaṇeça's en een Nandi wijzen op het Çiwaïtisch karakter van het heiligdom, hetgeen met de inscriptie overeenkomt. De in de nabijheid voorkomende naam Tjaṇḍi Kidoel doet vermoeden, dat er een grooter complex geweest moet zijn. Maar iets positiefs aangaande den aard dezer Tjaṇḍi Lor weten wij niet. Hetzelfde is het geval met de overblijfselen te Pradah (bij Paree), waar wel de oude naam van het vrijgebied van Paraḍah, bekend uit een edict van 947, over is, maar overigens slechts een klein baksteenen miniatuurtempeltje, vervallen en ingestort, nog 1 M. hoog op een voet van 70 c.M. in het vierkant, en eenmaal met gladde banden en een ingang aan een der zijden versierd, bewijst dat er ook een bouwwerk aanwezig moet zijn geweest; fragmenten van een tijger en eenige Çiwaïtische beelden, een paar Doergā's, een

vierarmige Mahādewa, een Nandi, bevinden zich nog (of weer) ter plaatse.

Ons eerste vaste punt in de Oost-Javaansche kunstgeschiedenis is op die wijze een tempel, waaromtrent juist niets uit gegevens van buiten, inscripties of dergelijke, valt op te maken, maar die zelf de aanwijzingen bevat, waarop de dateering berust. Het is de scherpe blik van Brandes geweest, welke van deze Tjaṇḍi Goenoeng-Gangsir, nabij de spoorweghalte van dien naam Westelijk van Bangil liggend, de bijzondere beteekenis heeft ingezien, en het gebouw determineerde als «misschien wel het oudste monument van heel Oost-Java, één der gebouwen waarnaar gezocht moest worden, één der stukken, die het prototype voor den lateren stijl van Oost-Java moesten zijn, een tjandi van rooden baksteen, geheel en al in zuiveren Midden-Javaanschen stijl». [1]) Men kan het zich indenken hoe, gelijk hij er aan toevoegt, het volle besef van de belangrijkheid dezer vondst niet anders dan overweldigend moest zijn. «Ginds op Midden-Java is alles wat van baksteen was, voor zoover wij thans reeds weten, tegen den grond geslagen, en zijn er slechts fundeeringen van deze soort gebouwen te vinden. Hier staat een tempel, nog gaaf genoeg, al is hij zeer vervallen, om ons te doen weten, wat de techniek bij het bouwen met baksteen, ook op Midden-Java, in dien ouden tijd, is geweest.» Inderdaad, het belang van Tjaṇḍi Goenoeng-Gangsir voor de Hindoe-Javaansche kunstgeschiedenis is niet licht te overschatten, en het is dan ook zeer bevreemdend, dat het monument in de bijna 15 jaar, welke sinds Brandes' ontdekking zijn verloopen, nog niet het voorwerp van een wetenschappelijke archaeologische opname is geweest, maar wij het nog altijd moeten doen met de na een kort, en uit den aard der zaak betrekkelijk vluchtig, bezoek neergeschreven aanteekeningen van Brandes zelf, en van de Oudheidkundige Commissie in 1904 (Knebel) en 1910.

Het bestaan van den tempel was reeds eerder bekend; de vroegst gepubliceerde beschrijving is die van resident Domis, naar aanleiding van een reis in 1830, welke echter kort en zonder details is, en uitsluitend waarde heeft, omdat zij den oudsten geboekstaafden toestand weergeeft en omdat zij langen tijd de eenige is gebleven. Merkwaardigerwijze zijn er wel herhaaldelijk afbeeldingen van het monument vervaardigd, maar bestaat er in druk geen enkele andere beschrijving, tusschen Domis en Brandes, dan een uit 1868 van Hageman. Na een manuscript van den schilder Sieburgh aangehaald te hebben, wiens oordeel over de artistieke waarde van het bouwwerk is samengevat in de formule «bouwkundige stijl = slechte kunstsmaak», geeft Hageman eigen oppervlakkige en onvolledige opmerkingen, die echter toch niet geheel terzijde gelaten mogen worden, omdat hij meer zag, dan er op het

[1]) Rapp. 1903 p. 38.

oogenblik aanwezig is. In Brandes' tijd vrij goed schoon gehouden, is de tempel later weer geheel begroeid geraakt.

Het gebouw, dat men ook wel met den naam Dĕrma of Kĕbontjaṇḍi vindt aangeduid, rust op een zeer hoog soubasement en heeft dus de gedaante van een torentempel. Een regelmatige beschrijving van het monument te geven is ons niet mogelijk. De boven opgesomde aanteekeningen verschaffen daarvoor niet voldoende gegevens en bij ons eigen bezoek was het bouwwerk in hooge mate door planten overwoekerd, die er slechts juist genoeg van lieten zien om enkele bijzonderheden aangaande de ornamentatie op te merken, maar ook niet meer. In ongeveer dienzelfden staat geven het de foto's der Oudheidkundige Commissie, treffende bewijsstukken voor den droevigen toestand, waarin de Hindoe-Javaansche monumenten verkeeren als ze niet behoorlijk verzorgd worden, maar geen documenten om tot grondslag te strekken voor een beschouwing aangaande den opzet en de versierings-principes. Wat wij thans laten volgen, zal dus slechts een zeer voorloopig karakter kunnen dragen. Het is zeker te betreuren, dat wij een zoo merkwaardig bouwwerk zoo stiefmoederlijk moeten bedeelen. Een lichtpunt is gelukkig, dat het hier geen geval geldt van gegevens, die onherstelbaar verloren zijn gegaan, maar de zekerheid bestaat, dat een wetenschappelijke opname na een algeheele schoonmaak het belang van het monument meer in bijzonderheden in het licht zal kunnen stellen: daarvoor is, het behoeft niet betwijfeld te worden, nog voldoende aanwezig, ook al heeft de tempel door afbrokkeling en ontwrichting ontegenzeggelijk veel geleden. Hoewel het vanzelf spreekt, dat de Oudheidkundige Dienst in zijn werkprogramma het allereerst die monumenten opneemt, waar uitstel van ingrijpende maatregelen direct gevaar voor het bestaan van het gebouw zou meebrengen, willen wij toch de hoop uiten, dat een speciaal onderzoek van de Tjaṇḍi Goenoeng-Gangsir niet te lang op zich moge laten wachten: wij zijn er zeker van dat de uitkomsten verrassend zullen zijn en daarbij vooral vruchtdragend voor het vaststellen der groote lijnen, waarlangs de ontwikkeling der Hindoe-Javaansche kunst zich in de evolutie-periode van de negende en tiende eeuw heeft voortbewogen [1]).

Het soubasement vertoont een vierkant, waarvan elke zijde 11.65 M. meet. Alleen aan de Oostzijde, waarheen de ingang was gekeerd en zich dus ook de trap bevindt, is een uitsprong aangebracht over een breedte van 4.09 M., welke 1.65 M. naar voren steekt; opnieuw zich verjongend gaat hij over in het traplichaam, welks eerste trede nog 5.65 M. verder naar voren ligt: een afstand, welke zich verklaren laat, door de groote hoogte, waar de trap moest heenvoeren. Zij komt

[1]) Sinds wij dit schreven, heeft de Oudheidkundige Dienst zich inderdaad het monument aangetrokken.

overigens niet uit aan den bovenkant van het soubasement, maar leidt naar een bordesje, dat wat hooger gelegen is en vanwaar een kleiner trapje opgaat naar de tempelkamer. Dit bordes ligt 4.71 M. boven het maaiveld [1]).

Van den voorsprong zijn natuurlijk slechts de stukken aan weerskanten van de trap te zien, waar ze, geplaatst tusschen de trapvleugels en de eigenlijke voorzijde van het soubasement, de rol zouden kunnen vervullen van hoektempeltjes. Dit is echter niet het geval geweest; wat er over is van deze bouwdeelen loopt gewoon door tot aan de kroonlijst van het soubasement, zonder eenig spoor van een afzonderlijke bekroning in tempelvorm en, wat vooral de aandacht verdient, zij vertoonen ook precies dezelfde profileering als de rest van het soubasement. Het feit, dat het in de Oost-Javaansche kunst zoo geliefde valsche profiel hier niet is toegepast, hoewel de opzet van den bouw er alle aanleiding toe zou hebben kunnen geven, bewijst temeer den hoogeren ouderdom van het monument en de nauwe verwantschap met Midden-Java.

Het onderste gedeelte van dat profiel gaat eerst een eind glad omhoog, bij wijze van een hooge plint, een bouwwijze, die wij aan de Oost-Javaansche baksteentempels meer zullen aantreffen en die in het bijzonder bij zulke torenvormige monumenten met hooge soubasementen zeer goed voldoet, daar zij een indruk geeft van een krachtigen en solieden onderbouw, in overeenstemming met het door zijn grooten omvang zwaar aandoende soubasement en het hooge tempellichaam, dat zich daar boven verheft. Vervolgens zijn ojief en halfrond te onderscheiden, en daarna tusschen een forschen beneden- en bovenband, met bijlijstjes, een middengedeelte, met door pilasters geflankeerde paneelen versierd. Hoe de profileering zich dan verder voortzet tot de kroonlijst, was door begroeiïng en verminking niet meer na te gaan, doch zal, daar Brandes haar nog geheel kon volgen, bij schoonmaak wel weder te voorschijn komen. Duidelijk is dan echter weder de voet van den eigenlijken tempel, dien men hier, evenals bij Lara-Djonggrang, ook wel een tweede soubasement zou kunnen noemen, en die eenvoudig van bouwkundigen opzet, doch druk van ornamentatie is, een in paneelen verdeeld middenstuk, waarlangs zoowel van beneden als van boven een versierde band gelegd is, boven met guirlandes, beneden met opstaande palmetten, welke men elders weder als afhangend ornament vindt toegepast. Bij het middenstuk speelt de dikbuikige vaas met lotusbloemen een hoofdrol, in het midden der langwerpige paneelen; daarnaast vindt men een evenzeer aan Midden-Java herinnerend, terugliggend behangsel-patroon in ruitmotieven.

[1]) Bij de hier gegeven hoogtematen moet eenig voorbehoud gemaakt worden. Ze zijn afkomstig van Knebel, die mededeelt ze slechts op zeer gebrekkige wijze te hebben verkregen; hoogstwaarschijnlijk vereischen ze dus nog herziening.

Deze voet treedt slechts zeer weinig achter het soubasement terug, zoodat van een omgang geen sprake is. Daarboven dragen dubbel ojief en halfrond het hoofdgestel, welks grondplan een vierkant met zwakke uitsprongen is; in het midden van achter- en zijkanten is een nis aangebracht, terwijl de vakken daarnaast weder van paneelen zijn voorzien. De nissen zijn recht afgedekt en als bekroning fungeert het reeds bij Kalasan voorkomende en ook te Lara Djonggrang niet ontbrekende tempelgebouwtje. Van de versierde en gladde lijsten boven den teerling is ook nog een en ander te zien; het dak daarentegen is niet meer te volgen, doch daar er nog al wat van over schijnt te zijn, behoeft er niet aan gewanhoopt te worden, dat ook hier te zijner tijd de noodige gegevens wel aan het licht zullen komen. De top, of wat daarvan over is, ligt een kleine 9 M. boven den drempel van de tempelkamer, en deze zelf weer 1.17 M. boven het zooeven genoemde bordes.

Van de buiten-ornamentatie is vrij veel aanwezig, gedeeltelijk ook in afgevallen stukken, die op het tempelterrein zijn geplaatst. Stucco heeft ruime toepassing gevonden. De groote ornamenten zijn uit één stuk terra-cotta gebakken, en waren met een tand aan het ondereinde in het metselwerk vastgezet; de sierstukken vormden daarbij één geheel, zoodat bijvoorbeeld met een nisvormig antefix het daarin behoorend beeldje uit een stuk was vervaardigd. Wat de gebezigde motieven aangaat, zijn er behalve de reeds genoemde nog meerdere op te merken, welke geheel aan Midden-Java ontleend zijn, zoo de uit een vaas oprijzende gestileerde boom met zonnescherm erboven en vogeltjes opzij, de slanke, vrij gehouden, pilastertjes, de kinnara's en de devoten, de randen met petaalornament, zooals te Pringapoes gevonden werd. Een tempelmotief is, behalve in de nisafdekking, ook in de breede middenbanden verwerkt; het geeft de typische dakvormen, die ten deele eveneens van Midden-Java bekend zijn, zoowel een als halfrond beginnend model, telkens met gebogen lijnen uit- en inspringend, als ook een rond gewelfd type met omhoog stekende punten aan de zijkanten.

De trap treedt, zooals wij reeds zeiden, door haar groote hoogte en sterk naar buiten springen, zeer op den voorgrond, en deze indruk wordt nog versterkt doordat zij niet rechtstreeks op den voorsprong van het soubasement aansluit, maar een smal, opgelegd paneel aan de achterzijde van den trapvleugel deze over zijn geheele hoogte afsluit. Op het bordes is ongetwijfeld het tempelportaal uitgekomen, waarbinnen de tweede, kleine trap tot in de tempelkamer voerde. Aan weerskanten van den tegenwoordigen ingang bevindt zich een nisje op een afzonderlijk voetje; in de posten der omlijsting valt van beneden een verlijnde kāla-makara op, welke tot een geornamenteerden open bek met een bloem er in is geworden. De benedendrempel van den 1.24 M. breeden ingang vertoont

de palgaten voor naar binnen slaande deuren; de tempelkamer zelf, die weer een paar treden lager ligt, meet 3.73 bij 3.69 M. en bevat in het midden een put van 2.12 bij 2.07 M. De wanden verheffen zich op een voetlijst, bestaande uit een recht bandje boven een kwart rond; in den voorwand is aan beide kanten van den ingang een kleine uitsparing van 30 c.M. vierkant en 15 c.M. diep, klaarblijkelijk voor een lamp bestemd, en twee soortgelijke lampnisjes vindt men in den achterwand. Boven een bandje, dat rondom loopt, begint het gewelf, hetwelk sprongsgewijze oploopt, eenigszins in den trant van Kalasan (zie pag. 200); na vijf trappen wordt er één overgeslagen, de trappen zelf zijn telkens twee steenlagen hoog en het stuk, dat zonder trap doorloopt, dus vier.

Talrijke ornamentstukken liggen op het terrein, ook een slangekop, een leeuwfragment, een olifant, een eenvoudig voetstuk van andesiet. Een torso op een vogel als rijdier zal wel van een Wishṇoe of Brahmā afkomstig zijn; dit stuk is op het oogenblik de eenige aanwijzing voor het niet-Boeddhistisch karakter van het heiligdom. Brandes vond er nog meer, doch specificeert ze niet. Hageman zag nog het nu verdwenen portaal en noemt onder de ten deele naar Gading overgebrachte fragmenten schildpadden en een relief met een gevecht. Tevens vermeldt hij een vierkanten waterbak van denzelfden baksteen ten Noorden van het monument; het is thans moeielijk meer na te gaan of dat werkelijk een oude badplaats, dan wel een moderne van ouden steen is geweest. Deze vijver wordt door hem op ongeveer achthonderd vierkante voeten geschat.

Het is niet onmogelijk, dat er behalve Goenoeng-Gangsir nog een tweede monument uit den overgangstijd bestaat, doch daaromtrent valt nog minder mee te deelen dan aangaande Goenoeng-Gangsir zelf. Wij bedoelen de niet ver van Sida-ardja gelegen Tjaṇḍi Pamotan, welke in 1903 door Brandes werd ontdekt — door verkeerd rijden op weg naar een ander heiligdom stond deze geleerde plotseling voor den tempel en bevond later dat het gebouw nergens vermeld werd — doch na diens vertrek nooit meer schijnt te zijn bezocht, laat staan opgenomen. Het eenige wat wij dus over dit monument kunnen mededeelen is Brandes' kort neergeschreven bevinding. Het was een zeer vervallen baksteentempel, waar nog maar weinig van stond; en dit weinige was daarbij zeer begroeid en slechts voor een klein gedeelte te onderscheiden. Echter kon worden onderkend, dat het profiel, hoewel zich Oost-Javaansch voordoende, dit toch niet was. Het was een stuk met een nis, met een snorbaard-afdekking, maar zonder ornament; een effen boog, uitloopende in eenvoudige voluten, zooals ook op den Diëng wordt aangetroffen. Deze nisvorm deed denken aan Goenoeng-Gangsir, en daarom kwam bij den ontdekker de vraag op, of dit niet eveneens een restant kon

zijn van een overgangsvorm tusschen Midden- en Oost-Javaanschen stijl. Voor een nader onderzoek ontbrak op dat oogenblik de tijd, en zoo heeft men het overblijfsel vijftien jaar aan zijn lot overgelaten, misschien wel geheel doen verdwijnen.

Hoewel nu van Goenoeng-Gangsir niet twijfelachtig is, dat dit monument uit ongeveer denzelfden tijd moet dateeren als de latere Midden-Javaansche [1]), en het zelfs niet uitgesloten lijkt, dat het vroeger gebouwd is dan bijvoorbeeld Lara Djonggrang — naast het nog niet toepassen van valsch profiel zou men zoo iets kunnen opmaken uit de punten van overeenkomst met Kalasan — daar is het toch niet mogelijk den tijd der oprichting nauwkeuriger te begrenzen, laat staan er een jaartal of zelfs decennium voor aan te wijzen. Een ander Oost-Javaansch overblijfsel is het, hetwelk, stellig jonger zijnde dan Goenoeng-Gangsir, de vroegste met zekerheid gedateerde oudheid van Oost-Java is, de door het jaartal 977 (Ç. 899) gewaarmerkte grafbadplaats Djalatoeṇḍa, nabij desa Biting gelegen op de Westelijke helling van Goenoeng Bĕkĕl, een der vier toppen van den Pĕnanggoengan. De ontdekker van Djalatoeṇḍa is Wardenaar die, waarschijnlijk in verband met de hem door Raffles gegeven opdracht (pag. 5), in deze streken kwam, en uit deze badplaats een aschurn opgroef, waarover zoo straks; in zijn bezit bevond zich ook een «inscriptie van Djeloktoendo» [2]), die verloren schijnt gegaan en waarvan niets naders bekend is. Wardenaar vervaardigde van deze oudheid een paar niet geheel betrouwbare teekeningen, doch gaf geen schriftelijke verduidelijking; de oudste vermelding is nu een in 1836 gedrukte van Domis, kort en onbelangrijk, spoedig gevolgd door de meer uitgebreide van Van Hoëvell in zijn «Reis over Java» (uit 1847), en Brumund in zijn «Indiana»; de laatste verreweg de nauwkeurigste. Brumund verbergt geenszins zijn teleurstelling in hetgeen hij na een bezwaarlijken tocht aantrof, en inderdaad is het monument zeer vervallen. De toestand is er sindsdien niet beter op geworden, gelijk zich gemakkelijk laat constateeren aan de hand van Verbeek's beknopt maar duidelijk overzicht in de «Oudheden van Java» en de laatste geboekstaafde opname, die van Knebel uit 1907. Alleen met behulp der oudere beschrijvingen kan men zich thans nog voorstellen, hoe deze grafbadplaats er heeft uitgezien. Het woord «grafbadplaats» geeft in zijn eigenaardige samenstelling de bedoeling van het monument aan: naar het uiterlijk een gewone badplaats, werd het tevens gebezigd tot de bijzetting, diep onder de plek waar de waterstralen neervielen, van de asch van een overledene.

Het geheel wordt gevormd door een ruimte van 16.85 M. lengte en

[1]) Wellicht is hetzelfde het geval met Sanggariti. Zie Hoofdstuk XX.
[2]) Hageman, Bijdr. Kon. Inst. 72 (1916) p. 448.

13.52 M. breedte, met een 5.20 M. hoogen, tegen den bergwand aangestapelden achtermuur en terrasvormig afdalende zijmuren, terwijl zij aan den naar het Westen gekeerden voorkant afgesloten werd door een reeks sluitsteenen met twee rijen spuigaten boven elkander, zoodat het water op verschillend niveau kon worden afgetapt. Dat water komt op drie plaatsen uit den achterwand te voorschijn, één straal in het midden en één aan elke zijde daarnaast; als spuier fungeert links (Noordelijk) een garoeḍa-kop, rechts (Zuidelijk) een nāga-kop, terwijl die in het midden verdwenen is, zoodat het water daar nu door een bamboe wordt geleid. Elke straal kwam neer in een waterbak, van welk drietal de middelste de grootste was; uit deze bakken liep het dan verder over den bodem der badplaats, vanwaar het ten slotte door de reeds genoemde spuigaten aan den voorkant werd afgevoerd [1]). De drie vakken waren door muurwerk van elkander gescheiden.

Van dat muurwerk is thans zoo goed als niets meer over, en ook verder heeft de badplaats zeer geleden. De achterwand, hoewel begroeid en ontzet, is nog het best bewaard gebleven; van de zijmuren is de Noordelijke bijna geheel weggevallen. Op alle vier de muren veronderstelde Brumund een bekroning met op regelmatige afstanden geplaatste vierkante torentjes, waarvan hij er op den rechter zijwand nog één gedeeltelijk aantrof. Aan de buitenzijde van de sluitsteenen aan den voorkant van het monument bevonden zich basreliefs; één daarvan, thans te Batavia, vertoont stukken van twee woningen, met een boom er tusschen en in een dier huisjes een paar menschen, welke naar een in den hoek hangende groote slang kijken. Sporen van lofwerk worden eveneens in de oude beschrijvingen vermeld, alsook beelden in nissen. Tegenwoordig is niets van dat alles meer te vinden. Wat er van de wanden nog staat, is alles van andesiet; de vroeger eveneens aangetroffen baksteenen bewijzen echter, dat ook dat laatste materiaal gebruikt moet zijn.

Op den achterwand is, ten Zuiden van den (verdwenen) middelsten spuier op een glad steenblok het jaartal aangebracht: 899 in fraaie cijfers van 37 c.M. hoogte, tusschen twee groote punten. Dicht daarbij, op wat er over is van den Zuidelijken tusschenmuur naast het middenvak, staat onder het lijstwerk een tweede inscriptie, in letters van 9 c.M., luidende: *udayana*. Dat is de naam van koning Airlangga's vader, en het is wel hoogstwaarschijnlijk, dat deze Oedayana te Djalatoenḍa een laatste rustplaats heeft gevonden. Alleen is het niet mogelijk dat, zooals men lang gemeend heeft, 977 het jaar der bijzetting zou zijn, immers later is gebleken, dat Airlangga eerst in 991 geboren is. Wij

[1]) Ook lager op de berghelling zijn nog sporen van een waterleiding aangetroffen, gedeeltelijk door de rotsen gehakt, gedeeltelijk van baksteen vervaardigd.

zullen dus wel moeten aannemen, dat, gelijk van meer vorsten bekend is, ook Oedayana reeds van te voren de plek heeft doen gereed maken, waar hij eenmaal begraven zou worden, en dat 977 het tijdstip der stichting van het monument aangeeft, niet dat, waarop het zijn bestemming is gaan vervullen.

Eenige meters onder den middelsten waterbak vond Wardenaar de vorstelijke lijkurn, die zich thans in het Museum te Batavia bevindt, waar ook de inhoud der urn langs een anderen weg grootendeels terecht is gekomen. Het is een vierkante bak op een hoog rond lotuskussen, alles van één steen; de bak is in negen vakken verdeeld, waarvan het middelste ongeveer 4 c.M. boven de andere uitsteekt. Toen hij te voorschijn kwam, was hij bedekt met een piramidalen deksel en werden in alle vakken overblijfselen van asch en beenderen aangetroffen. In het middelste vak stond bovendien een rond gouden doosje, van 6.5 c.M. hoogte en 7 c.M. middellijn, welks inhoud uit kleine gouden muntjes bestond; in twee der andere vakken lagen zilveren plaatjes, in de zes overige gouden plaatjes; ook waren door alle vakken zilveren mun[illegible]s verspreid. Onder de gouden plaatjes zijn twee nāga's, een schildpad, een sikkelvorm, alle met mystieke syllaben, en voorts twee rechthoekige met inscriptie, een huldebetuiging inhoudend onderscheidenlijk aan Çiwa, den heer der bhōēta's, en Agni, den heer der dwidja's. Deze combinatie is door Brandes in verband gebracht met den door de brahmanen op Bali vereerden Çiwāgni, van wiens bekend zijn ook op het oude Java de litteratuur eenige sporen bevat. Sedert hebben geen nieuwe vondsten die veronderstelling bevestigd of onhoudbaar gemaakt; daarentegen kan wél verzekerd worden dat een andere opvatting, welke in dit heiligdom een nāga-tempel zag — voornamelijk uit hoofde van dat ééne relief en dien éénen, door zijn pendant toch geneutraliseerden, spuier — op onvoldoende gronden is blijken te berusten.

Juist aan de andere zijde van den Pënanggoengan, in het Bangilsche, ligt een tweede soortgelijke badplaats, die van Bĕlahan, welke, zooals wij zien zullen, ook in tijdsorde wel niet ver van Djalatoenḍa zal afliggen. Deze oudheid heeft overigens nog minder dan Djalatoenḍa in de algemeene belangstelling gedeeld en zoo is zij na de eerste beschrijving van Domis, die haar weder bij gelegenheid zijner reis van 1830 bezocht, eerst een kleine zestig jaar later opnieuw opgenomen door Verbeek, getuige diens mededeeling in de «Oudheden van Java», en daarna pas weder in 1904 bij Knebel's inventarisatie-reis. Verwonderlijk is dat echter niet, want behalve dat ook dit monument hoog tegen de berghelling gelegen en niet gemakkelijk te bereiken is, is er nog heel wat minder van overgebleven dan van de zuster-badplaats aan gene zijde van het gebergte.

In het bijzonder heeft een tweede groepje ruïnes geleden, dat zich op

eenigen afstand ten N.O. van desa Bĕlahan bevond en hier tegelijkertijd beschreven kan worden, al is het ook niet duidelijk, of er eenig direct verband tusschen deze overblijfselen en de eigenlijke badplaats bestaan heeft. Het waren drie terrassen met muren en twee poorten, en op het hoogste, bij een derde poort, een tjaṇḍi van baksteen. Van dat alles is op het oogenblik slechts één zeer vervallen poort te vinden, eveneens van baksteen, in vierzijdigen, piramidalen vorm van 4.50 M. hoogte; de doorgang, 2 M. lang, heeft gladde muren en een 85 c.M. breeden ingang. Verder getuigen alleen de vele gebakken steenen, die tot op 1½ K.M. afstands in den geheelen omtrek aan wegen, erven, graven, kali's en tĕgalan's zijn gebezigd, waar de overige resten gebleven zijn. Van de tjaṇḍi kon Verbeek nog constateeren, dat het in zijn dagen 8 M. hoog gebouw een grondvlak had van 8 M. in het vierkant met een trap op het Westen. Domis vond nog heel wat meer, en wij kunnen niet beter doen dan zijn beschrijving hier overnemen, waar het overblijfselen betreft, die na hem nooit meer aanschouwd zijn. Na in het bosch groote stukken andesiet te hebben aangetroffen — ook hier waren dus beide soorten materiaal toegepast — stond hij voor den van boven ingevallen tempel, waaruit een groote boom oprees; een ingang ontdekte hij niet. «De westelijke punt», zoo gaat hij voort, «schijnt met een daarneven gestaan hebbend gebouw, waarvan de overblijfselen nog bestaan, vereenigd te zijn geweest, alsmede ook met twee hooge steenen hoopen, zuidelijk daarvoor gelegen, doch waarvan niets meer te onderscheiden is. Een muur, welke het van den ingang tot het vierkante plein geheel omgeeft, en waarop het gebouw zelf staat, bewijst dat de drie steenhoopen en de nog meer dan 25 voeten hooge overgeblevene muren van het gebouw, waarin nog nissen te zien zijn, alsmede een paar uitgehouwen beelden, een geheel hebben uitgemaakt en de westelijke hoek van het gebouw alleen aan dien boom te danken heeft, dat dezelve niet ten eenemale is ingestort». Bijzonder duidelijk is de situatie niet, maar men krijgt toch wel eenigen indruk van het in 1830 nog waar te nemen complex. Een bij dit gebouw liggende Gaṇeça, Nandi en lingga strekken ons ten bewijze van het Çiwaïtisch karakter.

Op ongeveer ¼ paal Westelijk van dit overblijfsel trof Domis een muur, die naar het Westen doorliep, met «hooge uitspringende hoeken» en die hij met onderbrekingen nog ¼ paal volgen kon tot bij de badplaats. De richting kan niet juist zijn, want de badplaats ligt meer Zuidelijk dan Westelijk van het tempelcomplex, en zoo moeten wij er op verdacht zijn, dat ook de verdere bovenaangehaalde beschrijving wel onnauwkeurigheden kan bevatten.

Daar de badplaats van Bĕlahan tegen de Oostelijke berghelling ligt, is zij ook juist in tegengestelde richting gekeerd als die van Djalatoeṇḍa;

de Westelijke muur, in baksteen tegen den berg gebouwd, vormt dus den achterwand. Behalve deze is één der zijmuren, de Zuidelijke, gedeeltelijk gespaard; alles is overigens natuurlijk geheel begroeid en verwaarloosd. Het bassin meet 6.40 bij 4.40 M.; de uit groote andesietblokken bestaande vloer is door Verbeek onderzocht, in de hoop er een urn onder te vinden als te Djalatoenḍa; er bleek echter reeds gegraven te zijn en er kwamen dan ook slechts een koperen buisje en een koperen amulet met vierkant gat te voorschijn.

Behalve uit spuiers in de zijwanden (althans den nog gespaarden Zuidelijken) trad ook hier het water naar buiten uit den 5.10 M. hoogen achterwand, waar beelden in nissen als spuiers fungeerden. Er waren daar namelijk drie nissen aangebracht, waarvan de beide buitenste, 1 M. diep en ongeveer 3 M. hoog met ronde afdekking en nog voorzien van de sporen van terracotta versiering, elk een groot vierarmig vrouwenbeeld van 1.90 M. hoogte bevatten, uit welks borsten het water stroomde. Eén dier beelden is nog ter plaatse, het andere staat thans een weinig beneden de badplaats. Beide zijn zeer verweerd en beschadigd, doch waren eertijds prachtige stukken, rijk versierd, met een glorie en een van bloemwerk voorzien achterstuk. De godinnen waren vierarmig; haar attributen zijn grootendeels verloren gegaan, maar uit haar plaatsing is niet moeilijk op te maken, wie ze voorstellen. Ze flankeerden namelijk een in het midden opgestelden Wishṇoe en zullen dus zeker wel de beide zoo vaak aan diens zijden aangetroffen Lakshmī en Çrī moeten weergeven. Aan den buitenkant naast de nissen der godinnen bevond zich nog eenige reliefversiering, een hemeling op een wolkpartij voorstellend.

Het Wishṇoe-beeld (plaat 42) is wel het meest merkwaardige, dat deze badplaats heeft opgeleverd; het is reeds in Wardenaar's tijd weggenomen, heeft langen tijd in Trawas gestaan en neemt thans de eereplaats in in het Museum te Madjakërta. Behalve een aanteekening van Wardenaar wijzen ook de afmetingen uit, dat het eenmaal was opgesteld op het voetstuk, hetwelk zich onder een derde smallere nis tusschen die der godinnen bevindt. Het in hoog relief gehouden beeldhouwwerk vertoont den god, gedragen door den Garoeḍa. Deze laatste, staande in half knielende houding en met zijn voetklauwen een paar zich beneden hem kronkelende slangen in bedwang houdend, torst op zijn hoofd het lotuskussen zijns meesters en omvat met de wijd uitgespreide vleugels het achterstuk, waar deze tegenaan zit Behalve de klauwen wijzen ook de geweldige vogelsneb en de ronde oogen op de ware natuur van den vogelkoning; overigens is hij in menschengedaante, met borstsnoer en gordel, slange-kastekoord en groote ronde oorhangers, terwijl achter den voorhoofdsband het woeste haar, gekruld op räkshasa-wijze, naar achteren golft. Wishṇoe zelf zit in groot ornaat met afhangend rechterbeen op

het lotuskussen; van zijn vier handen ligt het voorste paar in den schoot en voeren de achterste rechts waarschijnlijk een van vlamornament voorzienen, liggenden tjakra, en links de gevleugelde schelp. De geheele groep is tot een prachtig kunststuk geworden; de woeste, machtige Garoeḍa-figuur, beheerscht door den in rustige majesteit neergezeten god werkt in zijn contrast bijzonder harmonisch.

Uit Wishṇoe's gelaatstrekken (in geschonden toestand bewaard en helaas wat «bijgewerkt») spreekt duidelijk de portretkop; het is geen ideaal gedacht goden-aangezicht, maar naar een levend voorbeeld gehouwen, en de bekende Javaansche gewoonte om vorsten als goden te verheerlijken, doet reeds dadelijk in dezen Wishṇoe een aardschen koning veronderstellen. Rouffaer heeft het eerst de veronderstelling geopperd, dat niemand minder dan Airlangga, de vurige Wishṇoeïet, welke den Garoeḍa als zegelmerk voerde en in de latere Javaansche litteratuur als rësi Gëṇṭayoe bekend is, op dezelfde wijze aan dezen kant van den Pënanggoengan is bijgezet als zijn vader aan de andere zijde. Deze hypothese heeft later bevestiging gevonden. In Airlangga's laatste koningsjaar is een oorkonde uitgegeven (Oud-Jav. Oorkonden n°. 63) door een *aji pāduka mpungku sang pinekacatra ning bhuwana*, een eigenaardige combinatie van vorstelijke en geestelijke titels bij den uitoefenaar van het koninklijk gezag, in overeenstemming met de Javaansche traditie, dat koning Airlangga op het eind van zijn leven geestelijke zou zijn geworden. Diezelfde voor een vorst ongewone combinatie «pāduka mpungku» wordt in een latere inscriptie (Mus. Bat. 12) aangetroffen van een koning, van wien een stichting daar bevestigd wordt en die nader omschreven wordt als *Bhaṭāra Guru sang lumah ri Tirtha*; hij was dus als de god Bhaṭāra Goeroe te Tīrtha bijgezet. Weer een andere oorkonde (O. J. O. 70) weet aan te geven, dat die te Tīrtha begraven koning tot zegelmerk den Garoeḍa had, dus juist hetzelfde zegel als Airlangga. Er is zoodoende een hooge mate van waarschijnlijkheid, dat koning Airlangga inderdaad te Tīrtha een laatste rustplaats heeft gevonden, en een Tīrtha moet juist op de Oostelijke helling van den Pënanggoengan gelegen hebben, gelijk een in de nabijheid gevonden inscriptie (O. J. O. 41) gecombineerd met een plaats uit den Nāgarakrëtāgama (58 : 1) bewijst. Ook op grond van dien naam Tīrtha zou men dus geneigd zijn, in de buurt van Bëlahan naar Airlangga's graf te zoeken en zoo dient er ernstig rekening gehouden te worden met de mogelijkheid, dat in den Wishṇoe van Bëlahan de trekken van dezen machtigen vorst vereeuwigd zijn. Zijn hoofdbeeld, de Bhaṭāra Goeroe, zou dan verondersteld kunnen worden zich in het eerst beschreven Çiwaïtisch heiligdom te hebben bevonden. Meer dan een hypothese is dit niet, maar de zaak is toch merkwaardig genoeg om er de aandacht op te vestigen.

WISHṆOE VAN BĚLAHAN

Blijkens beide laatstgenoemde bronnen heeft ook een ander heiligdom in deze buurt tegen de berghelling gelegen, de kluizenarij van Pawitra; deze naam zal wel over zijn in het tegenwoordige Bĕtra, maar verder is er van deze kluizenarij geen spoor meer te vinden. Beide heilige plekken moeten dus reeds in Sindok's tijd — de bewuste oorkonde is van 929 — hebben bestaan, al zal Tirtha wel eerst zijn voornaamste beteekenis hebben gekregen na de bijzetting van den grooten koning.

Nabij de badplaats van Bĕlahan vond Domis aan den Oostkant nog een tweeden waterbak met een spuier, toen reeds zeer vervallen. Boven de badplaats lag op een bergtopje nog een klein torentje, 2.13 M. lang en breed en zich 6.50 M. verheffend boven het omliggend terras. Een trap of kamer had het niet; alleen aan den Noord-Westkant een ledige nis. Ten slotte dient nog vermeld, dat volgens Domis al deze oudheden van Bĕlahan omgeven waren door den muur, waarvan hij, naar boven reeds bleek, stukken terugvond; is dit juist, wat natuurlijk niet meer te controleeren valt, dan zouden ze dus alle tezamen één oudheden-complex gevormd hebben, in dat geval dan hoogstwaarschijnlijk de groote kluizenarij van Tirtha. Andere heiligdommen uit Airlangga's dagen zijn niet teruggevonden, ook niet het beroemde Poetjangan, welks stichting in 1041 aanleiding heeft gegeven tot een groote oorkonde, waarin de vorst een overzicht geeft van zijn regeeringsdaden; wij weten, dat deze kluizenarij eveneens ergens op den Pĕnanggoengan gelegen moet hebben, maar meer ook niet.

Tot slot dienen wij nog even de aandacht te vestigen op een bepaald soort oudheden, dat speciaal tijdens de regeering van Airlangga en zijn onmiddellijke voorgangers wordt aangetroffen en daarbij in hoofdzaak geografisch beperkt schijnt tot Madioen. Het zijn de kleine steenen graantempeltjes, van het model der nog thans gebruikelijke loemboeng's, met zadeldak en aan weerskanten vooruitstekenden nok en in één der (of beide) opstaande wanden van het huisje daaronder een diepe nis. Het waren waarschijnlijk tempeltjes gewijd aan Çrī als beschermster van den rijstbouw. Ze zijn dikwijls van jaartallen en verdere inscripties voorzien; die jaartallen vallen alle tusschen 986 en 1031 Çāka, voor zoover bekend, en het ligt dus voor de hand, dat ook de ongedateerde stukken wel in het bijzonder tot deze zelfde periode zullen behooren. Er is alle reden om een nauwen band te leggen tusschen het voorkomen dezer jaartallen juist in het Madioensche en het onafhankelijke rijk van Wĕngkĕr, dat daar in het begin der elfde eeuw gevestigd was en in 1037 moest bukken voor Airlangga[1]). De inscripties zijn in hoog relief

[1]) Zie hierboven pag. 50, waar men de jaartallen 951 en 959 (Çaka) verbetere in 1029 en 1037 (A. D.). Het verband is gelegd door Van Stein Callenfels in zijn t. a. p. aangehaald artikel.

gebeiteld met een gefigureerde kwadraat-letter, welke zich uiterst lastig laat ontcijferen. Hetzelfde schrift wordt ook aangetroffen bij een in een rotsblok te Poeh-Sarang, in Kĕdiri, gehouwen opschrift uit 1001, dus juist weer diezelfde tijd. De vraag rijst dus, of wellicht deze schriftsoort bepaaldelijk in het eind der tiende en begin der elfde eeuw in gebruik is geweest — naast de gewone op de groote steen-oorkonden gebezigde Kawi-letter — en haar aanwezigheid ook zonder jaartal voldoenden grond oplevert om een oudheid juist aan dit tijdvak toe te schrijven.

Deze vraag wacht nog op beantwoording en we zullen niet trachten er hier terloops een oplossing van te geven. Zij is trouwens slechts in een enkel geval van practisch kunsthistorisch belang. Naast den ingang der grot van Sela-mangleng, ten Westen van de stad Kĕdiri, prijkt een (nog ongelezen) regel in het bewuste kwadraat-schrift, en wij zouden daarin aanleiding kunnen vinden om die grot als een oudheid uit den tijd van, of vóór, Airlangga te beschouwen. Echter is het karakter van het in die grot aangebracht relief-werk met zulk een vroegen datum niet in overeenstemming, het klopt veeleer met een op een los voorwerp in de nabijheid aangetroffen veertiende-eeuwsch jaartal. We zullen daarom verstandig doen deze grot eerst daar te bespreken, waar zij krachtens haar kunst thuisbehoort en willen uit den regel kwadraat-schrift slechts de waarschijnlijkheid concludeeren, dat zij reeds bekend was en gebruikt werd lang vóór er de reliefs in den rotswand werden gebeiteld. Ook een opzettelijk archaïseeren in de inscriptie is niet uitgesloten, hoewel het ons minder waarschijnlijk lijkt.

Volledigheidshalve memoreeren wij nog dat, eveneens tijdens Airlangga, op West-Java weder iets blijkt van Hindoe-cultuur in de oorkonde van Djaya bhoepati nabij Soekaboemi (v.g.l. pag. 50). Het blijft echter bij die enkele inscriptie; wel wordt daar ook een heiligdom, dat van den Voetprent (sang hyang tapak) in vermeld, maar hetzij dit, gelijk Pleyte veronderstelde, op den Pĕrbakti ten N.-W. van Tjitjoeroeg, hetzij het elders gelegen moge hebben, sporen van een gebouw of van beeldhouwwerk zijn in geen geval aangetroffen. Een oordeel over de intensiteit dier cultuur kunnen wij ons dus niet vormen, en in het bijzonder niet nagaan, in hoeverre zij zich ook op kunstgebied heeft doen voelen. De redactie der bedoelde oorkonde staat sterk onder Oost-Javaanschen invloed; de kunst, als zij er geweest is, zal zeker evenzeer aansluiting hebben gezocht bij het centrum der Hindoe-beschaving op het Oosten van het eiland, en zoo zullen wij ons Djaya bhoepati's hof en omgeving wel dienen voor te stellen als een afspiegeling van dat van Airlangga. De hoofdsteden van Oost-Java in dit tijdperk, eerst Wwatan mās, later Kahoeripan, zijn geen van beide teruggevonden. Het eerste zal ongetwijfeld gezocht moeten worden bij een der vele desa's, die thans nog

Pamotan heeten (b.v. de hierboven op pag. 404 vermelde), en ook den laatsten naam hebben meerdere plaatsen gemeen. Tot in den Madjapahitschen tijd heeft Kahoeripan voortbestaan; het is onder meer de residentie geweest van Hayam Woeroek tijdens zijn minderjarigheid, en daarna de zetel zijner beroemde moeder.

Litteratuur.

Prambanan (slot).

Inventaris n°. **1330, 1338,** 1339.

Mackenzie, Narrative of a Journey to examine the remains of an ancient city and temples at Brambana in Java, Verhand. Bat. Gen. 7 (1814) p. 18—24; Raffles, History of Java (1817) II p. 8—11, en pl. 43 van den tweeden druk; Münnich, Eenige bijdragen tot het onderzoek der oudheden op Java, Indisch Magazijn, 2de Twaalftal (1845) p. 180—182; Brumund, Indiana II (1854) p. 25—38; Hoepermans, Hindoe-oudheden van Java (1864—1867), Rapp. Oudh. Dienst 1913, p. 255 en 266—268; Kern, Het Sanskrit op eenen steen, afkomstig uit Prambanan, Tijdschr. Bat. Gen. 20 (1873) p. 219—227 (Verspr. Geschr. VI, 1917, p. 277—286); IJzerman, Beschrijving der oudheden nabij de grens der residentie's Soerakarta en Djogdjakarta (1891) p. 93—110; Verslag der werkzaamheden aan de tempels te Prambanan en Sodjiwan gedurende de maand Mei 1893, Not. Bat. Gen. 1893 Bijl. V; Rouffaer in Not. Bat. Gen. 1893 p. 142 sq.; Von Saher, De versierende kunsten in Nederlandsch Oost-Indië (1900) p. 13—36; Van Erp in Twentieth Century Impressions of Netherlands India (1909) p. 168—171; Knebel, Inventarisatie der Hindoe-oudheden in de vlakten van Prambanan en Sårågëdoeg, Rapp. 1909 p. 132—136; dezelfde, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de residentie Soerakarta, Rapp. 1910 p. 97—99; Van Erp, Oudheidkundige aanteekeningen I, Yama-relief op de trapspiegels van Tjandi Kalongan in de Prambanan-vlakte, Tijdschr. Bat. Gen. 53 (1911) p. 597—604; Jochim, Prambanan en omliggende tempels, Tijdschr. Bat. Gen. 55 (1913) p. 509—514; Van Erp, De vermiste Maitreya-kop van Tjandi Plaosan, Tijdschr. Bat. Gen. 56 (1914) p. 321—325; Bosch, De stichtingsoorkonde van Tjandi Plaosan teruggevonden?, Oudh. Versl. 1915 p. 89—91.

Oost-Java, enz.

Inventaris n°. 154, **1753**; Verbeek n°. **625, 628**.

Domis, Bijzonderheden betreffende Sourabaya en Madura, De Oosterling 2 (1835) p. 94—95; dezelfde, De residentie Passoeroeang (1836) p. 161—162 en 169—171; Van Hoëvell, Reis over Java, Madura en

Bali, II (1851) p. 107—113; Brumund, Indiana II (1854) p. 217—228, Hageman, Eenige gegevens over de Hindoe-oudheden van Oost-Java (1861—1868), Bijdr. Kon. Inst. 72 (1916) p. 435—437 en 443; Groeneveldt-Brandes, Catalogus Batavia (1887) no. 374, 397 en 783; Brandes in Rapp. 1903 p. 38—39 (Goenoeng-Gangsir) en 56 (Pamotan); Knebel, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de Afdeeling Bangil der Residentie Pasoeroean, Rapp. 1904 p. 27—29 en 37—39; dezelfde, Beschrijving der Hindoe-oudheden in de Afdeeling Mâdjâkĕrtâ der Residentie Soerabaja, Rapp. 1907 p. 92—102, 110 sq.; dezelfde, Beschrijving van de Afd. Kĕdiri, Rapp. 1908 p. 298—300, en Bĕrbĕk, ibid. p. 313 sq.; Rouffaer in Not. Bat. Gen. 1909 p. 180—185 (Pĕnanggoengan); Rapp. Oudh. Comm. 1910 p. 32 sq. (Goenoeng-Gangsir); Tijdschr. Bat. Gen. 55 (1913) p. 596—598; 56 (1914) p. 442—444 (Bĕlahan); Oudh. Versl. 1916, 2, p. 44; Pleyte, Mahārāja çrī Jayabhūpati, Suṇḍa's oudst bekende vorst, Tijdschr. Bat. Gen. 57 (1916) p. 201—218 (vgl. ibid. p. 522—527); Bosch, De Sanskrit-inscriptie op den steen van Dinaja, Tijdschr. Bat. Gen. 57 (1916) p. 410—444; Oudh. Versl. 1916, 3, p. 84 sq. (Tijdschr. Bat. Gen. ibid. p. 527 sq.).

BRINKMAN PROD. NR. B
0 343 601
DEPOT NED. PUBL.
4 216 547